

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TROELS-LUND

Dagligt
Liv i
Norden

6

GYLDENDAL

DAGLIGT LIV I NORDEN

TROELS-LUND

Dagligt Liv i Norden

i det sekstende Århundrede

BIND 6

BRYLLUP

ÆGTESKAB

OG

SÆDELIGHED

GYLDENDAL

Dagligt Liv i Norden i det sekstende Arhundrede

6. udgave ved

ERIK KJERSGAARD

1. udgave udsendtes 1879-1901.

Nærværende udgave er optrykt efter

4. udgave (1914-1915),

dog således, at retskrivningen er

bragt i overensstemmelse med den nugældende.

Typografisk tilrettelægning: Austin Grandjean.

Bogen er sat med Linotype Baskerville
og trykt i Nordisk Bogproduktion A.S., Haslev.

Printed in Denmark 1969.

1594

Indhold

ELLEVTE BOG: BRYLLUP

Brud og brudgom tales ud	15	Sang til dans .	173
Brudetoget til kirken .	19	Dans . . .	189
Kirkelig vielse .	39	Sengeledning .	217
Vielse i hjemmet	78	Brudenatten .	260
Middagsmåltid	94	Tobix komedie .	263
Skåldrikning .	116	Tobiasløftet . .	273
Brudedansen .	157	Bryllupsgæsterne .	280

TOLVTE BOG: ÆGTESKAB OG SÆDELIGHED

Morgengave	295	Fortrin og mangler .	410
Brudemesse om mandagen	323	Usædelighed .	437
Bryllupssange	332	Maribo Kloster	501
Brylluppets varighed . .	339	Samliv .	521
Forskellige opfattelser af		Utroskab . .	533
ægteskabet	365	Mand og hustru .	540
Luther om ægteskab . .	371	Børnetugt .	558
Landgrev Filips dobbelt-			
giftermål	392		
Henvisninger og anmærk-		Supplerende litteraturfor-	
ninger	565	tegnelse ved Lilli Friis .	609

ELLEVTE BOG

BRYLLUP

Afstanden mellem det 16. århundredes og vor tids sømmelighedsbegreber er stærkt fremtrædende ved enkelte af de emner, der behandles i denne bog. Hvad nu kun kan antydes, udtaltes dengang selv i opbyggelsesskrifter med djærve, ja kåde udtryk, eller fremstilledes af skoleungdommen ved festskuespil i overværelse af beundrende forældre. At forbigå alt sligt som upassende ville kun lidet stemme med kravene til en historisk fremstilling. Dens opgave er tværtimod at påvise, hvorledes og hvorfor netop disse former forekom datiden passende. Hensynet til nutiden gør mig det imidlertid til pligt på forhånd at henlede opmærksomheden herpå, idet jeg som mit eget skøn udtaler, at enkelte afsnit i denne bog ikke egner sig til oplæsning i tilfældig kreds eller læsning for enhver alder.

Tr.-L.

Ovenstående note fra Troels-Lunds hånd udmåler afstanden i tid og sæder mellem århundredets begyndelse og dagen i dag. Den er en velment advarsel fra forfatteren til hans læsere, men ikke noget udtryk for hans egen holdning til emnet. Han var personligt frisindet også i erotiske spørgsmål – måske en følge af hans ungdoms stærke engagement i den græske oldtid. Vor tids læger og psykologer, der søger at kortlægge menneskers erotiske adfærd, er tilbøjelige til at betragte Troels-Lund som en pionér på området. Intet af, hvad denne bog indeholder, vil formentlig kunne chokere nogen i dag. Når dette er tilfældet, må man tildele Troels-Lund selv en væsentlig del af æren.

E. K.

Den knuste kærlighed – pigen er forladt og Amor slået til invalid. (Billede i stambog i Det kgl. Bibliotek).

I

Når endelig søndag morgen såvel brud som brudgom var fuldt smykkede, foregik *brylluppet*. Hvad herved egentlig skulle forstås, var dog ikke let at sige. Endnu i vor tid er der kun få ord, der har en så ubestemt betydning og på én gang vækker så forskelligartede forestillinger, som ordet „bryllup“. Uden skarpt at betegne noget enkelt leder det tanken hen imod dels en retslig indgåelse af ægteskab, dels en kirkelig vielse, dels endelig et gæstebud. I samklang hermed kan „bryllup“ i nutiden stå på rådhus, i kirke, i hjemmet eller på offentligt sted, ja ikke blot på ét af disse steder, men på to eller endog tre af dem i forening.

Grunden til denne utydelighed er let forklarlig. Man er vedblevet at bruge det ældgamle ord som betegnelse for bestandig nye skikke og forhold, og medens formen således holder ud, bliver betydningen mere uklar for hvert nyt indhold, der påhældes.

Og dog er forvirringen nu til dags kun ringe imod det 16. århundredes. Thi dengang slæbte man ikke blot ordet, men selve skikkene med sig lige fra oldtiden. Forvirringen gjaldt dengang ikke blot et enkelt ords betydning, men først og fremmest spørgsmålet om, hvilket af alle de mange led, hvoraf et bryllup bestod, der udgjorde det egentlig afgørende.

Historisk set var denne tilstand ganske naturlig. Af frygt for at opgive nogen af de ærværdige former, hvoraf ægteskabets retslige og religiøse gyldighed afhang, havde slægt efter slægt nøjedes med at bibeholde eller kun svagt omforme de gamle og for resten tilføje nye, så at bryllupsdagen var endt som en historisk mærkestav, et tværsnitsbillede af vidt adskilte tiders tankelag. Det 16. århundrede grundlagde vel vor tids ordning af bryllupsskikkene, men bibeholdt desuden både hedenskabets og katolicismens.

Det kan da ofte i det enkelte være vanskeligt nok at henføre til rette udspring den brogede blanding af optrin, der betegnede en bryllupssøndag i det 16. århundrede. Allerede dagens første begivenhed tyder på ælde, når gammel skik bød, at *brudgommen om morgenen skulle komme fra sit hjem til bryllupsgården*. Dette faldt jo nemlig kun naturligt, hvis han havde sin bolig i nærheden, og brylluppet var imellem bysbørn eller tvende fra samme egn. Men et ganske besynderligt forlangende var det, når brudgommen var fra Jylland, bruden fra Skåne, og han just i den anledning var draget did i tide og, som Gud og hvermand vidste, havde holdt sit indtog på bryllupsgården fredagen tilforn. Sligt fik imidlertid ikke at hjælpe. Selv om så brudgommen havde været med til at fejre „møkvæld“ hele lørdag nat med bryllupsgæsterne, ja selv om han så – hvad jo ofte var tilfældet blandt bønder – i det sidste halve år havde levet som ægtemand med sin fæstemø på deres fælles gård, så skulle han dog søndag morgen komme dragende did fra sit virkelige eller foregivne hjem.¹

I dette hjem samledes da tidligt om morgenen en skare af brudgommens mandlige slægt og venner. Vigtigst af dem alle var „talsmanden“ eller de to „talsmænd“, der jo i sin tid havde været ordførere ved brudgommens frieri. Som det vil erindres, plejede man hertil på landet gerne at vælge stedets præst, der altså fra tidlig morgen måtte være på færde og stundom endnu før dag var blevet hentes af tvende udsendinge med brændende blus. En præstesøn i Vä-

stergötaland for en 70–80 år siden omtaler endnu sin skuffelse, da han som barn første gang fik lov at følge sin fader til et bryllup, og de tvende ryttere hentede dem om morgenen ikke med gni-strende „tyriblus“, men med to osende staldlygter.²

Det var klart, at man så tidligt på døgnet trængte til en hjerte-styrkning, og her, hvor det fortrinsvis var mænd, der var samlet, lod man drikkevarerne vederfares ret. De bevarede oplysninger gi-ver et ret overskueligt billede. På Fyn ivrede biskop Jakob Madsen i årene 1591 og 92 stærkt mod den overhåndtagende brændevins-drik ved denne lejlighed.³ I Stralsund tillodes det år 1570 at give gæsterne rhinskvin, men ikke klarét.⁴ I Hamburg 1609 indrømme-des der dem ikke blot rhinskvin, men også klarét og lutendrank, derimod måtte de ikke allerede på dette punkt af døgnet spise mar-melade og sukat.⁵ I Sverige omtaltes det i en lidt senere tid som en given sag, at gæsterne beværtedes med vin og brændevin.⁶ Og ende-lig mindedes den oprindelige drik, øl, i det gamle navn for gildet: *sporeøllet*.

Denne benævnelse sigtede uden tvivl til, at gæsterne, i det mind-ste på landet og stundom måske også i by, alle skulle være beredne. Måske var det oprindeligt fælles skik, måske kun senere undtagelse i enkelt egn, at forsamlingen, oplivet af morgendrikken, straks skulle ytre sin erkendtlighed mod præsten, brudgommens utrætte-lige talsmand. Den ovenomtalte præstesøn fra Västergötaland for-tæller i hvert fald, hvorledes han ved slutningen af måltidet så sin fader blive lidt forlegen, da følgende overhøring begyndte: „Har du sporer?“ – „Ja.“ – „Har du sporer?“ – „Ja“ osv. „Nå, hvordan er det med provsten? Har han sporer?“ – „Nej, gode venner!“ – „Det var skade. Vil I andre som jeg, så samle vi sammen til et par sporer til ham.“ Derpå sattes en tintallerken i gang bordet rundt, enhver lagde sin skærv derpå, og sluttelig havnede den fyldte tal-lerken foran provsten, der takkede for gaven.⁷

Når hungeren og tørsten var stillet, tog talsmanden ordet og op-fordrede brudgommen med følge til at bryde op. Dette kaldtes at *tale brudgommen ud*.⁸ Denne tog derpå afsked med sine forældre, skønt disse skulle følge med som de andre, og toget satte sig så i be-vægelse.

Hvor dette var til fods,⁹ kunne det ikke udfolde sig i sin rette anselighed; men til hest måtte det ofte kunne tage sig prægtigt ud.

Rækkefølgen var givet af sig selv, den samme omtrent som i Mellemserige endnu ned i det 19. århundrede. Forrest brudesvendene, så spillemændene, der dog undervejs hyppigt brød ud og red op på høje og bakker for at lade hele egnen høre, „hvordan det led med brudefærden“. Derpå kom brudgommen med sin fader på venstre, og præsten på den højre side, efter dem hele det lange mandsfølge to og to, og sluttelig brudgommens moder og ugifte søstre eller hvilke andre kvinder, der fulgte med.¹⁰

Når toget nærmede sig bryllupsgården, red et par af brudesvendene som forridere i galop forud for at spørge, om bruden var færdig, og om brudgommen ville være velkommen. Disse sendebud modtoges i gården med mad og drikke og sprængte kort efter tilbage med hilsen fra bruden og budskab om, at alt var rede, og alle skulle være velkomne. Hvor ældgammel og indgroet denne skik er, kan sluttes af, at den endnu følges lige troligt i Mellemserige og på den lüneburgske hede.¹¹ Det er kun rene småafvigelser, svarende til forskelligt folkepræg, der i århundredernes løb har vidst at trænge sig ind. Med tysk grundighed nøjes man mod syd ikke med svar af andre, men forlanger bruden personlig i tale. I Sverige har man søgt at forstærke ømhedsgraderne ved at svare første bud, at brudgommen skal være bruden „välkommen“, andet bud: „möcke välkommen“, tredje bud: „så möcke, möcke välkommen“.

Jo nærmere man kom, des hyppigere sprængte brudesvendene frem og tilbage på de dampende heste, indtil endelig hele toget svingede ind i bryllupsgården. I Sverige og Norge var denne dengang som nu og vel for årtusinder siden prydet med granbuske på grunder og gavle for at skræmme vætterne bort.¹² Men overalt i Norden i det 16. århundrede, det være sig nu under tag af strå, tegl eller kobber, tittede fra en eller anden solbrændt lille rude, fra en glug eller selv blot gennem en sprække, kort, hvor man mindst anede det, et nysgerrigt blussende ansigt toget i møde. Det var *bruden*, der spejdede efter sin brudgom. Thi derom var der ingen tvivl, at lykkedes det hende på denne dag uset først at få ham i sigte, ville hun være den af de to, der fik magten inden døre.¹³

Magten var sød, men den måtte hvile på velstand. Også den var der imidlertid sørget for. Det fik hun mindelse om, når hun efter endt synsforretning ilede ned i storstuen. Thi det faldt ubekvemt at træde til på den ene fod, hvor pengene lå langs hosesømmen, og

skoen derfor klemte. Dog sligt var kun småting mod, hvad det virkede: at kunne vandre på guld hele livet igennem. Med sådant mål for øje kunne man sagtens holde ud selv at danse derpå den hele aften. Også over for dette ufejlbare middel gaves der dog tvivlere; der fandtes endog ungersvende, der foretrak en ældre enke med midler fremfor denne fodfæstede anvisning på fremtidig rigdom. Deres levevisdom har samtiden udtrykt således.

Man finder det i enkens bo,
som ikke er i pigens sko.¹⁴

Når brudgomstoget var kommet ind i gården, red det stundom tre gange omkring i denne, især hvis ved midsommertide en majstang stod midt på gårdspladsen.¹⁵ Derpå steg man af hestene og gik ind, brudgommen dog ofte lidt langsomt og skottende tilbage. Thi der bagude hos hestene kunne man få fremtidens slør hævet. Slog hans hest hovedet mod jorden, skulle han snart dø; gjorde talsmandens det, gjaldt varslet bruden. Men holdt begge hovederne kækt i vejret, lå en lang og lykkelig fremtid for brudeparret.¹⁶ Alle trådte derpå ind i stuen, hvor brudens slægt og venner var samlet, og her tog så brudgommens talsmand ordet for *at tale bruden ud*. Hans tale var en forespørgsel til brudens forældre, om de nu ville overlade brudgommen deres datter til hustru efter deres tidligere tilsagn og på de aftalte vilkår. Svaret herpå var naturligvis et bestemt, men vidtløftigt: „Ja,“ såfremt også brudgommen på sin side ville holde sine tilsagn. Herpå fandt en fælles „håndfæstning“ sted, og brudgommen, eller talsmanden på hans vegne, takkede brudens forældre samt lovede at ville skikke sig både mod dem og mod deres datter således, som en dannemand vel egnede og anstod. Hvad morgengaven angik, skulle han i morgen lade høre nærmere fra sig, således som aftalt var. Når bruden på denne vis var overgivet til brudgommen, gik hun, ligesom han samme morgen havde gjort, hen til sine forældre, sagde dem farvel, og bad dem om tilgivelse for, „hvis hun nogen tid i sine dage dem fortørnet havde“.¹⁷ I enkelte egne af Tyskland har denne sidste smukke skik holdt sig lige til vore dage, idet både brudgom og brud hver i sit hjem, forinden de drager af sted søndag morgen, knæler på et ved indgangsdøren udbreddt, hvidt tæppe og beder deres forældre om forladelse for alt,

Fornemme ryttere i optog. Forrest rider to kvinder i sidevendte dame-sadler. Den bagerste har dækket underansigtet med en munddug. Bemærk det overdådige rideudstyr. Kvindernes heste bærer et klæde under sadlerne; mændenes heste har for- og bagtøj, der dels er fliget ud, dels er prydet med beslag. (Unge karles og drenges spejl).

hvormed de muligt kan have bedrøvet dem, hvorpå disse velsigner deres barn til afsked.¹⁸

Hvad var egentlig det, som her var foregået? Der kan næppe være nogen tvivl om, at det var *hovedhandlingen i det gamle, hedenske bryllup*, der nu var fuldført. Dette havde jo indskrænket sig til, at den smykkede brud var blevet ført ind i hallen, hvor brudgommen ventede. Efter at de ved trolovelsen givne løfter var blevet fornyet og bekræftet, havde man berørt brudens liv med Tors hammer og herved tilslået brudgommen hende og viet pagten.

Derpå havde ægteparret tømte et bæger sammen, og den almindelige drikning var begyndt.¹⁹

I god overensstemmelse hermed begyndte da også nu en almindelig beværtning, ved hvilken drikkevarerne spillede en fremtrædende rolle. Det grundige underlag, som brudgommens følge allerede på morgenstunden havde fået lagt i hans hjem, blev yderligere eftergået og mangefold forbedret. Overhovedet synes datiden, hvor uklare dens begreber end monne være om, hvilket punkt eller hvilken handling der var det egentlige afgørende i brylluppet, at have været ret klar over ét: at drik måtte i hvert fald regnes for en hovedbestanddel. Derfor hed det endnu med oldtidens udtryk *at drikke bryllup*. Og drik var det føjelige mellemlid, hvori hver tilkommen skik indfattedes.

Beværtningen var som i brudgommens hjem, om end i endnu større stil. Af varme retter ved denne lejlighed omtales såvel i Tyskland²⁰ som i Norden²¹ kun „suppe“, for resten „frokost“ og konfekt.²²

Hovedvægten lagdes på brændevin, øl, mjød, rhinskvin, og først og fremmest alle blandingerne af denne: lutendrank, klarét og hypokras. Det er en efterklang af disse forhold, når indtil for nylig på Ærø brudeparrets fjernere slægtninge indbødes til morgengilde før kirkegangen, medens de nærmere indbødes til selve brylluppet, og morgengildet bar det korte navn „brændevin“, ligesom bryllupsgården kaldtes „brændevinsgården“.²³ I Helsingør opstod år 1570 den mode: at byde gæsterne ved denne lejlighed ikke blot drikkevarer, men „varm vin med sukker“, en slags morgentoddy, der synes at have tiltalt befolkningen. Ikke desto mindre nedlagde borgmester Henrik Mogensen i oktober måned, just da den kølige årstid begyndte og skikken ret skulle gøre gavn, et kedeligt forbud²⁴ derimod.

Virksomheden af al denne morgentravlhed var en og samme og let at forudse. Fra Leipzig til Norge, fra London til Gotland, overalt klagedes der i næsten enslydende udtryk over, at gæsterne udgik af denne skærsild halvt eller helt berusede.²⁵ I den hedenske oldtid havde dette kunnet være det samme. Dagens hovedhandling, bortgiftningen og vielsen, var jo fuldbyrdet. I den katolske tid havde det for så vidt også kunnet gå an, som man da gerne havde sondret mellem bortgiftning og vielse. Bortgiftningen var eller kunne i

hvert fald være den blot verdslige handling, der var foregået søndag morgen. Vielsen derimod var en kirkelig handling, der først skulle foregå mandag formiddag, og til den tid kunne dog muligt gæsterne atter blive ædru.

Men efter reformationen, og især efter år 1582, da kirkeligt bryllup om søndagen blev lovbefalet for alle, gik hele dette væsen ikke længere an. I det 16. århundredes slutning begyndte da også enkelte øvrighedspersoner i Danmark at optræde imod skikken,²⁶ og i det følgende århundrede tog Christian IV sagen i sin hånd. En række forordninger blev udstedt,²⁷ og mod sædvane synes de at være blevet taget til følge. I løbet af den følgende tid skete der i hvert fald et betydeligt omslag på dette område. Det er nye forhold i gammel ramme, når det i det 19. århundrede hedder f. eks. om *Ærø*, hvor som før omtalt morgengildet endnu har holdt sig: „Skønt enhver ved den lejlighed kan tage til sig efter behag, så er det dog meget sjældent, at der sker nogen uorden.“²⁸

I det 16. århundrede derimod var det en noget uklar forsamling, som *talsmanden* havde at tiltale, når han ved gildets slutning tog ordet og *opfordrede alle til at følge med til kirke*. Det er næppe helt tilfældigt, at vi i de bevarede taler af denne art ser opgaven forskelligt løst, i reglen ved en kraftig appel til en eller anden stærk følelse. I en af talerne hedder det således: „Nærværende kongelige majestæt lader eder alle betakke og tjenstligen vide ...“, at vi nu skulle bryde op til kirke. Ganske vist tilføjes der i det skrevne udkast, at denne „kongelige majestæt“ var brudgommen, der jo, som vi tidligere har set, nød kongelig anseelse på sin hædersdag, om end det næppe var skik just at kalde ham „kongelig majestæt“. Men i en beruset forsamling var dette en ypperlig måde at skaffe sig ørelyd, en ubestemt, men virksom mindelse til brave dannemænd om, at det næste par skridt fra bordet ud til hesten var for konge og fædreland.

I en anden tale tages sagen på helt anden vis, idet alle råbes i gevær. Fanden er ude, „den lede ægteskabsdjævel, Asmodæus“ er på spill! Derfor først alle et fadervor! Så af sted til kirken, og fængkrudt på bøsserne, at man kan smælde løs på ham undervejs!

I en tredje endelig åbnes der blide, vide udsigter til fortsat glæde. Talsmanden takker dem for, hvad de alt har virket, og beder dem nu blot følge bruden til kirke og så atter tilbage „til måltid i gilde-

stuen, at gøre eder lystige og glade med den del, som Gud almægtigste nådeligen undt og forlent haver, og I også selv har hjulpet til med“.²⁹

Hvad enten nu talsmandens ord kom som stormvinden eller som den milde luftning, ud fik han dem til sidst og stablet op – Gud vide hvordan – på de ventende heste. Ud af dette mylder og virvar af smykkede kvinder, usikre mænd, utålmodige dyr og beundrende tilskuere, under øredøvende støj af piber og trommer, medens de første skud brændte løs tit i farlig nærhed af stråtag – formedes så lidt efter lidt, som ifølge en indre lov, et ordnet festtog. Malerisk og ikke uden værdighed bugtede det sig frem gennem porten ud ad vejen. Endnu ikke sikre på ligevægten stirrede de fleste med stive blikke frem mod den gyngende bue, hestens ører beskrev, og kun få ænsede ude ved yderste markled brudens lille broder, der tappert brødes med en jævnaldrende kammerat. Og dog virkede han til fælles bedste. Det var det sonoffer, som efter gammel tro krævedes til sikring imod, at der under brylluppet blandt gæsterne yppedes klammeri og voldtes „dødsslag“.³⁰

2

Førend vi nærmere betragter *brudetoget til kirke*, må vi søge at klare os betydningen deraf. Denne lå nemlig, hvor besynderligt det end lyder, ikke oprindeligt i, at man begav sig til kirke. Tværtimod! Men i århundredernes løb havde her dannet sig en bundfældning af skikke, der, af forskellig herkomst, til sidst var brændt sammen til en underlig enhed. En virkelig forståelse betinges af varsomt her at kunne udsondre det verdslige og det kirkelige fra hinanden.

Allerede i hedenskabets dage havde det jo været skik at dele giftermålet i en dobbelthandling: bortfæstningen, der var den egentlige og afgørende, og brylluppet, der kunne følge bagefter, men ikke var nødvendigt for giftermålets gyldighed. Bortfæstningen var en blot verdslig handling, eller handel, om man så vil.

Brylluppet derimod var som bekræftelse i festform af det samme en mere broget blanding. I reglen bestod det af tre led: en gentagelse af bortfæstningen, en guddommelig indvielse heraf og det store brudetog – *brudeløb* som det kaldtes, hvoraf vistnok ordet

„bryllup“ – en offentlig påvisning af, at nu fulgte bruden med den mand, der havde fået hammerslag på hende.

Med sjælden sejhed havde man i Norden middelalderen igennem holdt på denne ordning. Bortfæstningen vedblev, som vi tidligere i det enkelte har set,³¹ at være en blot og bar verdslig handling. Den kristne kirke fik lige så lidt som den hedenske hånd i hanke med andet end det blot uvigtige efterspil: brylluppet.

Men på dette snævre område udfoldede også katolicismen en ikke ringe virksomhed. Romerkirken overtog som arv efter hedenskabets den skik, at ægtepagten ved brylluppet skulle guddommeligt indvies. Kristeligt udførtes dette ved, at parret morgenen efter brylluppet mødtes i kirken, hvor en messe læstes over det til indvielse af den alt indgåede pagt. Men denne vielse kom jo bagefter. Et forspring kunne fås ved at vie ikke blot personer, men ting, og f. eks. på selve bryllupsdagen indvie brudesengen, sindbilledet for pagten. Denne „vielse“ af brudesengen blev lidt efter lidt en hovedhandling ved middelalderens bryllupsfester. Endelig ad endnu en vej kunne der nås frem: brudetoget, „brudeløbet“ måtte kunne kristnes. Det havde i den hedenske tid haft sit hovedudtryk i brudgommens hjemføren af bruden, det offentlige festbevis for, at hun nu af hendes slægt og venner agtedes som hans. Men det samme kunne jo udtrykkes ved, at alle gæsterne, brudens som brudgommens slægtninge, om mandagen fulgte med dem *til kirken*. Den messe, som læstes over brudeparret, fik herved større anseelse, idet kirken selvfølgelig bød alle ledsagerne indenfor som vidner, og uformærket kunne det herved gå i glemme, at hovedvægten oprindeligt havde ligget blot på det endrægtige fællesridt i det frie.

Så vidt var romerkirken nået ved reformationen. Bortfæstningen var fremdeles en væsentlig verdslig handling, giftermålets retslige kernepunkt. Brylluppet derimod, som efterhånden var blevet stærkt gennemsyret med kristelige skikke, var endnu kun en frivillig sag.

Det blev den lutherske kirkes hovedopgave, at få giftermålets retsgyldige tyngdepunkt flyttet fra bortfæstningen over i brylluppet. I denne anledning blev bryllup år 1582 lovbefalet for alle. Men til denne omladning fra forreste til bageste båd indskrænkede hovedinteressen sig. Det, der havde været anset for det forpligtende ved bortfæstelsen, skulle nu naturligvis gentages ved brylluppet, men i øvrigt lod man, efter at have koblet de to handlinger sammen og

Norsk brudepar fra 18. århundrede. Bruden bærer den traditionelle brudekrone. Maleri på brudebænk fra Nes Kirke i Telemark. (Nordiska Museet, Stockholm).

erklæret brylluppet for det afgørende, dette – i praksis i det mindste – have så temmeligt sin gamle fripas. Skønt bryllup nu var en påbudt handling og erklæret for den ypperste af de to, vedblev det at være som en blot indfanget hest; rytteren sad som før på den forreste og lod – tilfreds med, at den anden nu fulgte med – denne løbe som den ville.

Dette viste sig i den påfaldende uoverensstemmelse mellem bryllupsskikkene, som endnu i lange tider fik lov til uhindret at herske.

Næppe var kirkelig vielse blevet påbudt alle, førend den stand, der tidligere i så henseende var gået i spidsen, adelen, slog om og hævdede for sig ret til at vies i hjemmet. Men herved kastedes fra første færd en uklarhed ind over, hvad der skulle forstås ved at „vies udi kirken“.³² Og ganske naturligt trængte de gamle begreber fra den katolske tid sig atter frem. Kirkelig vielse betød for mange kun: mandagen efter brylluppet at nyde nadveren i kirken, og var altså blot en indvielse af det alt indgåede ægteskab. Endnu ned til henimod slutningen af det 18. århundrede ledtes hos bønderne i Norge brudeparret højtideligt til sengs den ene aften og drog først til kirke for at vies den følgende dag.³³

Formåede således den kirkelige vielse ikke at hævde sin nye plads som den egentlige hovedhandling, men sank ofte tilbage til en blot biomstændighed ved brylluppet, så bevarede til gengæld brude-toget til kirken sin gamle betydning. Man drog i optog til kirke ikke for på nutids vis der at blive mand og hustru – det var jo hyppigt fuldbyrdet forinden – men for som i oldtiden at vise alverden, at man agtede hinanden for ægtefolk og agtedes derfor af slægt og venner. Hvad der foregik inde i kirken blev stundom næsten en bisag, medens turen til og fra kirke var det egentlige „brudeløb“ eller bryllup.

Hvor stærk denne ældgamle opfattelse af brudetogets betydning var både i Skandinavien og Tyskland, gav sig til kende på mange måder. En svensk forfatter i det 17. århundrede betegnede endnu brylluppet som bestående af de to led: brudetoget til kirken og vielsen.³⁴ I en bog, der udkom i København år 1601, hedder det om bryllupsgæsterne, at hensigten med dem er, „at de kunne give vidnesbyrd, at forældrene efter kristelig orden er ført åbenbarlig på gaden til og fra kirken, til bords og til sengs, og at deres børn derfor er avlet udi en ret ægteseng“.³⁵ I en tysk formularbog af 1629 betegnes det at holde bryllup således: „at fuldbyrde ægteskabsløftet ved offentlig kirkegang, vielse og bilager“.³⁶ Det stående tyske udtryk for brudetoget var det uoversættelige: „gehen zu Kirch und Strasz“.³⁷ Med sædvanlig sikkerhed anvendtes dette på selv de fjerneste tiders forhold. Det hedder således i en brudeprædiken af 1584: „Laban anrettede et skønne bryllup for sin svigersøn Jakob og indbød mange naboer og gode venner, på det at de måtte gøre sig glade med ham og hans datter og hjælpe med til at bevidne for al-

verden, at brud og brudgom gik offentlig med hinanden zu Kirche und Strasz og med Gud og ære kom i ægtestand.“³⁸

Som en følge heraf var det da også stående skik, at, selv om vielsen holdtes „på salen“, som det kaldtes, det vil sige foregik i hjemmet eller på rådhuset, udelodes ikke derfor brudetoget til kirken, men foregik til en almindelig gudstjeneste samme dag eller dagen efter. Denne skik omtales ofte hos adelen i Danmark.³⁹ Ved forordningen af 11. juni 1654 synes den at være blevet ligefrem påbudt, idet det her hedder, at adelen vel må holde vielse „på salen“, „dog at prædiken og gudstjeneste ikke forsømmes“.⁴⁰ Ved Frederik II's bryllup løstes opgaven på den måde, at kongeparret viedes „på salen“ om søndagen, og bruden kronedes i Frue Kirke om mandagen.⁴¹ Endnu i vore dage var det skik hos landbefolkningen både på Sjælland og Fyn, at brudeparret på brylluppets anden eller tredje dag, der altså måtte være en søndag, ledsagedes til kirke i festligt optog af alle gæsterne „for at hente held“.⁴²

Af alt dette vil det da forstås, at brudetoget til kirke i det 16. århundrede var noget vidt forskelligt fra, hvad vi nu forstår ved de samme ord. Medens turen til kirken nu til dags er den betydningsløse indledning til brylluppets hovedhandling: vielsen i kirken, udgjorde brudetoget i det 16. århundrede en væsentlig del af brylluppet, overstrålede ubevidst hos mange den bekræftelse deraf, som skulle finde sted i kirken, og hidledte sin herkomst fra en tid, før end kirken var til, og „brudeløb“ desuagtet var „bryllup“.

Brudetoget til kirken i det 16. århundrede afveg i by og på land noget fra hinanden. I by gik man i reglen, på land red man gerne eller red og kørte. Forholdene krydsedes dog, når f. eks. landadel holdt bryllup på rådhus i købstad, og de besynderligste blandingstog kunne da opstå. Ved dronning Sofies ovennævnte brudetog til Frue Kirke både gik, red og kørte deltagerne.

En større forskel medførte dog den førømtalte overtro, at parret ikke måtte uddrage fra et og samme hus. På landet anså man i reglen ulykken for afværget ved, at brudgommen om morgenen kom dragende fra sit hjem til bryllupsgården, så kunne parret godt følges herfra til kirken. I by derimod, hvor afstanden mellem hjemmene var så kort, og det at følges alle for at være mandstærke mod overfald var en for længst glempt forsigtighedsregel, holdt man hyppigt

på, at brudgom og brud skulle komme til kirke i to optog, hvoraf dog stundom det ene gik det andet i møde undervejs.

I forbindelse hermed uddannede sig så stedlige eller landskabelige forskelligheder, idet man snart holdt på, at bruden skulle komme først til kirke, snart brudgommen;⁴³ eller at bruden skulle fremledes af to mænd, således både i Sverige og Norge, medens man i Danmark hyppigt lod hende ledsages af sine tvende bruderedesker.⁴⁴

Disse uligheder var dog kun ringe mod det fællespræg, som udmærkede brudetoget og gjorde dette til en egen art festlighed, forskellig fra alt andet i datiden.

Nutiden har ondt ved at forstå den vægt, som tillagdes det at *være med i sligt et optog*, den iver, hvormed enhver holdt på *at indtage den ham tilkommende plads i skaren*. Her var åbenbart en uklar, men stærk religiøs stemning til stede, ældgamle nedarvede festindtryk, som man blindt gav sig hen til. Døende måtte således f. eks. den gamle rigsråd Jørgen Rosenkrantz endnu med til et sådant bryllupstog i Kolding fastelavn 1596; han var for svag til at deltage i nogen selskabelig sammenkomst, men ikke desto mindre måtte han nødvendigvis „følge brudgommen med rådet til kirken og fra“.⁴⁵ En så fint dannet og overlegen mand som dr. Otto Sperling kom i heftig bevægelse ved tanken om, at en, der stod brudgommen fjernere end han, muligt skulle gå forud for ham i følget. Hans egen betegnende beretning, varm endnu, skønt nedskrevet længe efter oprinet, lyder således:

„Skyld i vort uvenskab var borgmester Jakob Mikkelsen selv, thi da vi engang sammen skulle følge en brudgom til kirke, kom han til mig med sådanne ord: „Hr. doktor! I fortænker eder ikke, dersom jeg træder ind for eder.“ Jeg svarede: „Hr. borgmester! I fortænker eder vel ikke selv, dersom jeg tager min plads dér, som jeg bør at tage.“ Som vi nu skulle til at vandre af sted med brudgommen, søgte Mikkelsen at træde ind foran mig; men jeg var ham for hurtig, og indtog min tilbørlige plads, hvorefter jeg vendte mig om til ham og sagde sagte: „Hr. borgmester! Der falder eders gang, bag efter mig.“ Det tog den gode herre fortrydeligt op.“ – Endnu ved erindringen blusser Sperlings vrede op på ny, og han betegner borgmesterens færd som „forsøg på offentligt at forhåne ham“. At han heller ikke i virkeligheden havde ladet den sag været glemt, vidner

hans tilføjelse om: „Jeg kunne da heller ikke dy mig, da vi næste gang fulgte en brudgom, men måtte sige til ham: „Vil hr. borgmesteren ikke tage plads?“⁴⁶

Under *klokkeringning* drog skaren fremad. På landet var det skik den gang som senere,⁴⁷ at der kimeredes, så snart toget satte sig i bevægelse til kirken; ligeledes at klokkerne ringede i hver kirkeby, man drog igennem.⁴⁸ Men ringningen fik dog først art i de større byer, hvor man ikke blot kunne lade kime fra sognekirkens tårn, men samtidig få sat de andre klokker i gang, i København f. eks. „de store klokker til Vor Frue“.⁴⁹ Intet under da, at der ved mangt et bryllup var både en „kimer“ og en „ringer“.⁵⁰ Flere småtræk vidner om, hvor stærkt der blev ringet. En passende begyndelse på et bryllupsdigt fra en lidt senere tid var således:

Hvad? hvad er det for klang, mens det så heftigt kimer,
og alle klokker gå?⁵¹

Om en klokke i St. Bodils Kirke på Bornholm, der sprang og måtte omstøbes, beretter indskriften, at den fik sin skade,

„Dér jeg som bedemand til bryllup gæster kaldte.“⁵²

I spidsen for toget gik *musikken*. Fattigst var en *piber* alene. Hos alle velstillede legtes der både på *piber* og *trommer*, hvilke sidste var det mest yndede instrument hos folkets brede lag. Endnu i slutningen af det 18. århundrede brugtes i Telemark i Norge ved bryllupper kun *trommer*.⁵³ Men i Danmark var man i det 16. århundrede allerede nået videre og krævede, når det skulle gå ret fornemt til, tillige *trompeter*. Til Christian II's bryllup år 1515 måtte vel de ni trompetere forskrives til låns fra Sachsen.⁵⁴ Men allerede år 1525 kunne den sidste katolske biskop i Viborg, Jørgen Friis, overlade Preben Podebusk til hans datters brudetog både en *trompeter* og en *giger*.⁵⁵ År 1560 kunne Frederik II låne Otto Banner til hans bryllup med Ingeborg Skeel fire trompetere og de to kedeltrommer.⁵⁶ Og om dronning Sofies tog til Frue Kirke år 1572 hedder det:

... Ginge der otte trompetere frem,
og to kedeltrommer bares for dem,

de gave af sig stor lyd og sang,
at det højt op i skyen klang.⁵⁷

Byerne fulgte troligt efter. De to spillemænd, som ansattes i Helsingør år 1579, var ganske vist endnu kun en trommeslager og en piber.⁵⁸ Men snart efter ansattes både i Helsingør,⁵⁹ i Ribe,⁶⁰ Randers,⁶¹ København⁶² og flere andre byer „instrumentister“ og „tårnmænd“, hvem man gav anvisning på at spille for brudetog.

Endnu længe efter søgte man i byerne at holde hævd over brugen af trompeter. År 1636 befalede således Christian IV, at trompeter kun måtte bruges ved de „fornemme borgeres“ bryllup, og endda kun til måde, men aldeles ikke ved de „mellemste borgeres“. ⁶³ Og endnu så langt ned som år 1716 hedder det i Haderslev: „Da simple borgere og håndværkere turde arrogere sig ledsagelsen med trompeter til og fra kirken, og det dog er billigt heri også at være en forskel, så må kun de fornemste og mest formuende bruge trompeter ved kirkegangen, men være de andre aldeles forbudt.“⁶⁴

Så meget des flittigere benyttede de begunstigede sig af forretten. „Havde doktor Balsløv bryllup med min moster, Karen Thomasdatter Risbrigh. Til denne festivitet var foruden vore egne trompetere i Odense også stads-instrumentisterne fra Haderslev forskrevne,“⁶⁵ hedder det 1661. År 1671 skriver en rejsende om Nyborg: „Om søndagen var en brud i kirke til højmesse. Blæstes i trompeter på gaden, kimtes med klokkerne.“⁶⁶ Og at ævred endelig, i København i det mindste, var opgivet, fremgår af Holbergs ord i Barselstuen: „Kommer man til en skrædders eller skomaggers bryllup, bliver man imodtaget med trompeter og valdhorn.“⁶⁷

Til grundstammen af piber, trommer og trompeter føjedes i det 16. århundrede ofte andre instrumenter, især *strengespil* og *pauker*. Det kunne således blive et ret anseligt orkester, der gik i spidsen, og man forstår vel, både at slig musik var forbudt et år efter hver konges bortgang,⁶⁸ og at et brudetog måtte umuliggøre al anden færdsel. Som det hedder i en gammel opskrift om Oluf Dås bryllup: „Blev en skræddersvend og tvende børn beskadiget af tvende løbske heste. Gud er for alt at takke, som bevarede Hans Majestæt, prinsen og prinsessen samt den ganske brudeskare og andre godtfolk, thi samme heste løb ind iblandt brudeskaren på Amagertorv og stedtes ikke førend i Klædeboderne.“⁶⁹

En trommeslager – fragment af kakkelfra anden halvdel af det 16. århundrede. Han er iført den form for trøje, der brugtes af de meget modebevidste, og som af modstandere kaldtes „gåssemave“. (Se bind 2 side 309–310). (Nationalmuseet, Lennart Larsen fot.).

Hvad der gav *brudetogets musik* sit ejendommeliggste præg, lå dog på et andet område end det rent musikalske. Denne musik var mere end glædesudtryk og tilsigtede andet end blot vellyd. Det, hvorpå det kom an, var først og fremmest støj, og den musik var den bedste, hvor toget brød frem som et uvejr af brummende trommer og trompetskrald, mellem hvilke piberne skar igennem, medens luften bølgede bim-bam og tschim-tscham fra kirkeklokker og pauker. Thi det, hvorom det gjaldt, var at *skræmme de usynlige fjender bort*, væрге brudgom og brud mod angreb af mørkets magter.

Hvem disse egentlig var, gjorde man sig kun uklart rede for. I den hedenske tid havde man kaldt dem vætter og jætter, senere trolde og underjordiske eller fanden selv. I det 16. århundrede, hvor der var stærk tilbøjelighed til at fremhæve djævlens uhyre antal samt sondre mellem deres forskellige arter af virksomhed, henlagde man gerne alt, hvad der vedkom bryllup, under ægteskabsdjævelen, Asmodæus.

Men ligegyldigt hvad navn man gav, så vidste hver egn med gysen at melde om, hvad der var hændt netop der. Mellem Haderis og Haderup Kirke ved Holstebro havde således troldene tryllet tåge frem og i skjul af den snappet bruden bort på vejen til kirke; intet brudetog vovede mere at drage samme vej. Noget lignende var sket ved Borbjerg Kirke. Hvad hjalp det, at brudens broder, da de skulle over broen, og tågen faldt på, red ved hendes side og hug med sin slire til højre og venstre! Et skrig, så lysnede det atter, men bruden var borte. Ved „Brudehøj“ dér i nærheden havde djævelen fået fat i en brud, skønt der var en karl på hver side. Brudekronen ydede hende kun et kortvarigt værn. Vel ville ikke den gamle mand, hvem fanden bød penge derfor, tage den af hende, men hyrdedrengen lod sig friste, tog både den og knappenålene af hende, og dermed forsvandt hun. Enhver på Sjælland vidste besked om stenen ved Sonnerup med fandens fodtrin. Hård var kampen, thi bruderederne havde sat kransen på hende i Jesu navn. Men for en hat fuld af penge lod til sidst en sig bevæge til at tage kransen af hende. Hvorfor gik ingen brud gennem hoveddøren i Ringsted Kirke? Og „brudebænken“ i hulvejen ved Ivetofta i Skåne! Hvem var det, der her knuste ryggen på en brud og førte en anden fanden i vold til Brattingsborg?⁷⁰

Nej, nej, til at lede en brud uskadt frem hørte de nødvendige tre:

erfaring, musik og brudetakler. Erfaring dannede forudsætningen, for så vidt kun den kendte vejen, man kunne drage. Men hermed var ikke alt gjort, selve brudetoget måtte være udstyret som en vel udrustet angrebskolonne: musikken brød hul i den skybanke af mørkets ånder, der stod spærrende foran, og taklerne dækkede togets flanker, idet den rene ild skræmte, og osen viftede djævlene, vederstyggeligt som offerrøg, under næsen.

Brudetakler eller *brudeblus*, som de gerne kaldtes i det 16. århundrede, brugtes da i hele Norden. Hos de fattige bestod de vel ofte kun i „tyripinde“; men hos de velstående og hos adelen var det vokslys, hvis antal og størrelse svarede til brylluppets anselighed. Ærkebisp Olaus Magnus fortæller, at man i Sverige ofte havde dem meget høje og af forskelligt farvet voks, omvundet med silkebånd. Når brudeparret drog tilbage fra kirken, efterlod man lysene som et offer, men blussedragerne kæmpede indbyrdes med stor heftighed om stumperne af de omvundne silkebånd.⁷¹ Noget lignende var skik i Danmark. År 1561 indskærpedes det således på Roskilde landemode, at der under gudstjenesten kun måtte brænde to lys på alteret, „uden når der er blus for brudefolk“.⁷² I Ribe blev det samme år vedtaget, at lysene eller blussene ikke måtte være omvundet med silke eller andet. Og hertil søgte man endnu at føje den hårde bestemmelse, at „når de, der bærer blussene, ikke komme tidligt nok frem“ – blussestagerne skulle nemlig først hentes i kirken – så skulle bruden begive sig på vej uden dem, men blussebærerne skulle bøde en daler hver.⁷³ Endnu ved prins Christians bryllup år 1634 var den gamle skik i fuldt flor. 24 unge adelsmænd mødte her som blussedragere, deres kærter var omvundet med gule og røde silkebånd, og selv bar de lignende bånd om halsen.⁷⁴

Hvor dybt rodfæstet brugen af brudeblus var i Danmark, kan bedst ses af reformatorerens forgæves forsøg på at ophæve skikken. Der var al mulig grund til at afskaffe dem ligesom de mange vokslys, man i den katolske tid havde bragt som offer til de forskellige altre i kirken; og man begyndte også med at forbyde dem. Men allerede ved århundredets midte måtte biskop Peder Palladius sige rundt om i menighederne på Sjælland:

Når brud og brudgom komme til kirke, da må de have to tændte lys for dem på deres blussestager; og derfor står deres blussestager her i kirken på det sted, som de ugudelige faner stod tilforn. Hvor-

for står disse blussestager her for hvermands øjne? De står ægteskab til hæder og ære osv.

Det er godt, at de blussestager blive ved magt udi hver sognekirke, såvel for ædel som for uædel, for de har end noget at mærke [dvs. betyde] og var udi ingen vanbrug, som andre ting var, der nu er ødelagt. Derfor har det ikke været behov at lægge dem øde. Men det hændte dem, som begyndte først at bryde pavedommen ned, som det plejer at hælde en tømmermand, der bryder et gammelt hus ned: han bryder også i sønder uforudseende en løsholt eller andet sådant, som måtte end have tjent i det nye hus. Så gik det også med disse blussestager og andet mere; det kan ikke så nøje agtes, når man bryder ned, man kan end jo siden finde iblandt det gamle tømmer noget, som kan due til det nye hus. Så har disse blussestager og deres brug her udi kirken, hvorfor kirkeværgerne kunne holde dem ved magt med to små voksllys på.

Hvad mærke [betyde] de lys, som brænde for brud og brudgom? ... Det ene lys mærker, at bruds og brudgoms hjerter skulle brænde i en stadig tro til Jesum Kristum ... Det andet lys mærker, at bruds og brudgoms hjerter skulle brænde i en ret ægteskabs tro tilsammen ... Og end mærker det den tredje tro, som du skal holde med din genbo og nabo“ ...⁷⁵

Som det vil ses er denne Peder Palladius' udlægning af brudeblussenes betydning i høj grad hårt trukken, de *tvende* lys skulle betegne *tre* slags tro. Større betydning ligger der i, hvad den selv lader mærke, at da brugen af brudeblus ikke havde kunnet afskaffes, søgte man nu at bortforklare sagen så godt som muligt.

Næppe fattede nogen dog lid til den kunstige forklaring. Thi sagen selv var simpel og klar: man brændte lys for en brud, som man gjorde det over nyfødte og over de døde, af en og samme grund: for at skærme dem mod de onde ånder. Ilden var mennekets ældste ven. Fra den skrev sig de ældgamle skikke. Dens magt forblev uberørt af, om Sjællands bisp bortforklarede den eller ej.

Støj og ild var de virksomste midler mod mørkets magter. Men begge forenedes i *bøsseskud*. Lige fra århundredets begyndelse, da håndterlige bøsser var kommet i folkebrug, var disses anvendelse ved denne lejlighed en given sag. Trods alle forbud af frygt for stråtagene knaldede da skud på skud fra toget selv og fra venner langs vejen. Rundt om i toget og langs dette sås både bøsser og

brændende lunter, og iblandt den jævne landbefolkning var sikkert hageskytter, der lå i borgeleje, kærkomne bryllupsgæster med deres vældige muskedonnere.

Hvor hurtigt og med hvilken indre nødvendighed skikken har bredt sig, fremgår af, at den øjeblikkelig er opstået overalt, hvor geværer er trængt hen. Ikke blot udtrykte nordboen sin bryllupsstemning ved geværskud, men beduinen og indianeren gør den dag i dag det samme.

Til fuldstændig dækning krævedes endnu, at toget holdt tæt sammen. Thi blev der en *slippe* i rækken, ville djæveln ufejlbarlig passe sit snit og bryde igennem. Følgerne heraf var uberegnelige og strakte sig ikke blot til den afskårne trop. Han kunne lige så vel benytte sig heraf til at fjerne ægteparrets sind fra hinanden eller til at volde de ugifte kvinder i toget mén.⁷⁶

Derfor sprængte også ved ridende tog flere af forgangssvendene uafbrudt frem og tilbage langs siderne af skaren for at holde forbindelsen ved lige; og derfor gjaldt det som hovedregel ved enhver brudefærd ikke at ile på. „At gå som man skulle lede en brud“ blev ganske naturligt betegnelsen for en værdig og langsom gang.⁷⁷

På den anden side måtte der heller ikke komme ligefremme standsninger. Sligt voldte, at parret blev led af hinanden. Derfor sindige folk i spidsen, der drog jævnt af sted, hverken for hurtigt eller for langsomt! Og i værste fald alle mand march på stedet! thi uovervindelige hindringer kunne møde forude som f. eks. en gammel kone, der varselede ulykke, og hvem man derfor måtte enten lade komme forbi eller skaffe af vejen.⁷⁸

Brudetogets orden var forskellig, alt eftersom bruden eller brudgommen drog forrest, eller de fulgtes side om side. Nærmest foran brud og brudgom kom i hvert fald forgangskvinderne og forgangssvendene, og bagefter det egentlige kvindelige og mandlige følge.

Brudens plads i toget var let kendelig, idet der over hende hyp-pigt bares en *himmel*. Det er denne gamle skik, hvortil der sigtes i folkevisens ord:

Så løfted de over hende himmel skøn,
og bare så over hende skrud.
Så fulgte de hende i salen hen
og kaldte hende kongens brud.⁷⁹

Svensk brudetog fra ca. 1670. Bruden går forrest ledsaget af to mandlige brudeførere – resten af følget er alene kvinder. Bemærk brudekronen, der på dette tidspunkt var svundet ind til en lille fiks hårprydelse. (Efter L. Magalotti; Sverige 1674. Fot. Nordiska Museet).

Himlen over bruden havde ligesom den, der bares over fyrstelige personer i optog, noget eget højtideligt og ærefrygtindgydende ved sig. Fyrster skulle den kun skærme mod sol og mod væde. Men en brud skulle den tillige dække mod onde ånder i luften. Der kunne derfor ikke være nogen tvivl om, at den burde være af solideste slags.

Der gaves i det 16. århundrede to slags „himle“ til at bære over fornemme personer: den runde og den firkantede. Den runde – eller for at bruge et let forståeligt nutidsudtryk: – „paraplyen“ skulle kun holdes af én; den firkantede krævede fire bærere. Allerede dette gav den firkantede noget mere anseligt ved sig. Begge slags trivedes side om side i Italien. Her bares rund himmel over f. eks. dogen i Venedig. Men både paver og kejsere krævede hver

især firkantet. I festens anledning var den ikke blot firkantet, men hvælvet tillige. Hvad pave og kejser brugte, blev naturligvis det fineste i det øvrige Europa. Alle fyrster gik eller red ved højtidelige lejligheder under firkantet himmel. Frederik II selvfølgelig også ved sin kroning 1559. Og lige så selvfølgelig bares der firkantet himmel over enhver brud, der overhovedet kunne gøre sig håb om slig æresbevisning. Så sikker var man på, at dette var det eneste rette og tænkelige, at en lærd tysker endog var i stand til herfra at slutte, hvorledes den himmel måtte være, som bares over brude i Tyrkiet, hvor kvinder jo ikke måtte vise sig offentlig. Men selv om en nordisk brud ikke nøjedes med „paraply“ over sig, men mødte under firkantet himmel, ja selv om den havde kunnet slås ned som hin påståede tyrkiske, så kunne der dog gives tilfælde, hvor den ikke ydede fuld dækning. Det kunne gå som ved brylluppet i Odense, hvor himlen foroven viste sig stærkere end brudehimlen forneden, og brud og brudetog måtte tage flugten; „thi der de kom af kirken, påfaldt en mægtig stor plaskregn med torden, lynild og hagl, så at de måtte på vejen forføje sig med bruden udi en ilende hast ind til en borgeres og guldsmeds, ved navn Matthiasen, tvert for flak-haven boendes“.⁸⁰

En meget stor himmel var vel at foretrække, men den voldte let de fire mænd besvær at bære, når vinden tog i den. En stor og fast himmel fandtes jo imidlertid spændt over datidens pragtvogne. Den udvej blev da oftere benyttet i Danmark at anbringe *bruden til vogns*. Allerede i folkevisen om hr. Nilaus og hr. Tidemand omtales dette:

Dandronning beder alle sine mænd,
både riddere og adelige svende;
„I ride med os til kirke i dag!
Vor unge brud skulle I tjene.“

Den unge brud ager i forgyldene karm
alt over de grønne enge.
Hr. Tidemand rider i brudeskare,
han lader sin ganger springe.⁸¹

Dronning Sofie var ligeledes til vogns ved sit brudetog til kroningen i Frue Kirke 1572.

Med gyldenstykke var karmen overslagen
og gyldene frynser der rundt om dragen.

En misforståelse ville det dog være, om slig kørsel skulle opfattes som forsøg på at spare. Derfor, næppe standsede dronning Sofies vogn foran Frue Kirke, førend straks en ny himmel dukkede frem til at bære over bruden:

Der dronningen skulle af vognen nu stå,
og hun i kirken så skulle indgå,
da bares over hende en himling så stor.
Af idel gyldenstykke var han gjort,
fire mænd af rådet de monne den bære.⁸²

Når brud og brudgom fulgtes side om side til kirke, var han hendes naturlige ledsager og beskytter. Sligt følgeskab lå nær, når brude-toget foretoges på en af brylluppets senere dage, hvor de i virkeligheden alt var mand og hustru. Det gjaldt da om at gå trykket tæt op mod hinanden, så at intet ondt kunne komme imellem. Var de til hest, holdt brudgommen hendes hest ved bidslet, for at ingen skulle kunne ride imellem, men han selv måtte beholde hende.⁸³

Drog brudens tog derimod for sig, eller fulgtes vel de tvende tog ad, men hver på sin plads i fællestoget, så faldt det naturligt, at bruden havde en eller tvende ledsagere, der *ledte* hende frem. I Danmark synes dette hverv tidligere hyppigt at have tilkommet den ene af eller begge de to kvinder, der var bruderedere. Muligt skrev dette sig fra den skik at køre til kirke. I Sverige og Norge, hvor man altid red eller gik til kirke, brugtes kun mandlige brudeledere.

Mærkeligt nok slog i Danmark skikken om ved det 16. århundredes midte, og det blev nu brug hos de højere stænder, måske efter tysk mønster,⁸⁴ at jomfrubrud skulle ledes af tvende mænd, enkebrud derimod af kvinder. Næppe var dette fastslået som fint, førend der blev kapløb hos de lavere stillede om at nå med. Men under Christian IV i det mindste vågede øvrigheden over, at blandt almuesfolk ledtes bruden fremdeles kun af kvinder. Det er da udtryk for nyslået glæde over at være på den rette side, når det om tvende præstebryllupper siden kunne hedde: biskopperne i Ålborg

og Viborg ledte bruden til og fra kirke; og om det andet, hvor præsten ægtede sin formands enke: „Bruden gik mellem hr. Hannibal Sehesteds dame [hustru] frøken Christine, og hendes datter.“⁸⁵

Næppe tilfældigt mindede denne måde at lede bruden til kirke mellem tvende mænd om en anden art tog didhen af stillere art. I den katolske tid var unge kvinder på samme vis blevet ført til kirke for at vies som Kristi brud og klostergives. Endnu efter reformationens indførelse fulgtes en stund samme skik. På en pille i Maribo Kirke læses eller læstes der for ikke lang tid siden om jomfru Anne Gøye (Birgitte Gøyes halvsøster), at hun år 1556, kun 11 år gammel, var blevet indgivet i Maribo Kloster og indledt af kongens sønner, hertug Magnus og hertug Hans⁸⁶ – to unge vejvisere i øvrigt til så afgørende et skridt, den ene var kun 16, den anden 11 år gammel.

Kørte eller red bruden, kunne hun håbe at *nå tør til kirke*. Værre var både hun og det øvrige kvindelige følge stillet, såfremt de gik. Datidens gader egnede sig, som vi tidligere har omtalt, ikke til at betrædes, og en udskåren fløjlsko om en klædeshose ydede kun et ringe værn. Hvor ilde set gadeurenligheden var, lader sig sprogligt aflæse i den hurtighed, hvormed betegnelserne her måtte afløses som usømmelige. Siden det 16. århundrede har sproget herom afbrudt først udtrykket „dræk“, så udtrykket „skidt“ og halvslidt ordene „snavs“ og „skarn“.

Det eneste middel, datiden anvendte mod ondet ved en lejlighed som denne, var at *strø sand på*. Hvor et fornemt tog ventedes, havde man lavet en sandsti og atter smykket denne med blomster og grønt. For en stund kunne sligt tage sig ud, og gårdenes brunlige afløb forvirres i deres veje.

Man strøede og majede og pyntede så,
at det var lyst på gaderne at gå,

hedder det om dronning Sofies brudetog 1572. Hel lystelig har denne vandring dog næppe været i det mindste for de bageste i toget, efter at sanddæmningen fra slottet til Frue Kirke var trampet ned af musikanterne, „al Danmarks adel“, rigsrådet til hest, dronningens vogn med ottespand, samt de andre kørende og ridende. Men netop denne festlighed viser os, hvor lidet forvænt datiden

var. I æltet bag efter hele dette optog kom nemlig til fods alle kvinderne: hofsinder og simple adelige, udenlandske og danske, jomfruer og fruer:

Efter dem mon dronningens jomfruer gå.
 Udi rødt fløjel vare de alle klædt,
 deres kjortler med guldborder besæt.
 Derefter de andre jomfruer så fromme,
 som med fyrstinderne hid monne komme.
 De danske jomfruer derefter fremginge,
 og fruer med dem, et tal ikke ringe.⁸⁷

Både de fremmede og danske kvinder kunne have al deres fromhed behov til slig en vandring.

I *Syden* brugte man ved sådan lejlighed at *brede tæpper* på vejen. Selv om sligt kun i ringe grad afhjalp ondet, var det dog et slags tegn på, at man var rede til at ofre alt. For nordboerne derimod stod endnu tæpper – eller „tapeter“ som de kaldtes – som noget overordentligt, der kun kunne bredes på loft og vægge, bord og seng, men ikke var til at træde på. I enkelte folkeviser, hvor mesterne var af guld og sejlene silke, kunne sligt vel forekomme, som når det om dronning Dagmars ankomst hed:

Der var silke og skarlagen rød
 så vidt på jorden udbredt.
 Dagmar fulgte både fruer og møer,
 hun blev på Riberhus ledt.

Eller om hendes samtidige i Sverige, Elin Sverkersdatter:

Så snart da blev den sorte jord
 med silke og sindal bredt,
 det var de tre kongebørn,
 blev til deres moder indledt.⁸⁸

Men i virkeligheden forekom ikke sligt. Den eneste lejlighed, så vidt vides, ved hvilken i det 16. århundrede tæppe i Danmark er blevet anvendt i det frie ved bryllupsfærd, var, da Christian II og hans unge brud „mødtes i marken“ ud for „Hvidøre“, og begge,

som vi tidligere har omtalt, stod på et gyldenstykkets tæppe, der var bredt på den dyngvåde jord.

Men fra anvendelsen af sligt et enkelt tæppe til at beklæde en hel vej hermed fra hjem til kirke var der et langt spring. Det højeste nordpå denne skik nåede i det 16. århundrede var til Stralsund, hvor det fortælles om borgmester Wulf Wulflams enke, at hun, betaget af højhedsvanvid, lod ved sit andet bryllup brede et stykke engelsk klæde fra hjemmet til kirken. Men at hun ikke var som andre, eller blot ved sine fulde fem, behøver man kun at høre datidens eget vidnesbyrd for: end ikke i løndom kunne hun være naturlig, men havde i sit hemmelige gemak en lille kurv med fint, blødt, rigaisk hør.⁸⁹

Det fællesindtryk, som *brudetoget* fremkaldte med al sin støj og forvirring, svarede nærmest til *et fastelavnsoptog*. Med åbent øje herfor lod da også biskop Palladius en brudetale handle om, at her var andet og mere end en fastelavnsleg.⁹⁰ Dobbelt nær lå dette indtryk, når brylluppet, hvad jo ofte var tilfældet, holdtes på selve fastelavnssøndag.⁹¹

Under slige omstændigheder bliver det forståeligt, at tilskuernes optræden ikke altid var godartet. Hvor brudetoget bestod af egnens eller byens egne folk, veg mængden naturligvis villigt til side eller forlangte vel blot, som endnu i Småland, at bruden ved ankomsten til kirken skulle standse og dreje sig et par gange langsomt om, medens følget gav plads, så at hun kunne ses fra alle sider.⁹² Men hvor bryllup mellem udenbys holdtes i købstad, kunne færdselens spærring og synet af lutter fremmede med uvant måde at være lystige på måske nok med lidt uheld fremkalde knubbede ord eller et par puf. Her gjorde rytterne, der fór frem og tilbage, vedligeholdte forbindelsen og dækkede togets sider, påviselig nytte.

På dette punkt tog lovgivningen såvel i Danmark som i Tyskland brudetogets parti. Medens der vel udstedtes en mængde forordninger for at hæmme overdådighed i optoget, gik man her som hist ud fra, at ved sammenstød måtte uretten være på tilskuernes side. Christian IV forbød under fængsels straf „alt ubudent pak“ at trænge på, råbe og snakke.⁹³ I Nienburg i Tyskland pålagdes det, såfremt „uvittige folk“ viste sig uforskammede, især i kirken, da at drive dem bort med knipler.⁹⁴ I Leipzig derimod synes man på

Trediveårskrigen tid til sidst at have måttet finde sig i det uundgåelige. Det omtales her som en sædvanlig efterårs-landeplage, at alskens pak rotter sig sammen, stiller sig i vejen for brudetog i gaderne og på kirkegården, laver trængsel, når fruene og jomfruene kommer, hvem de håner med uhøviske ord og utugtige fagter, så at det er „en gru for Gud og den ærbare verden“.⁹⁵

Når skaren endelig nåede til kirken, optrådte den ikke alle vegne ens, men skikkene havde ofte selv i naboegne udformet sig forskelligt. Som en af de ældste må vistnok den betegnes, der holdt sig længe i enkelte egne af Norge ligesom også på den engelske ø Man, at brudetoget ikke straks gik ind i kirken, men først vandrede rundt om denne, stundom med musikken delt efter kønnene: trommer foran mændene, piber foran kvinderne.⁹⁶ En grundforskel dannede i det hele *musikkens optræden*, og denne hidrørte atter fra forskellige betragtningsmåder, der alt i den katolske tid synes at have gjort sig gældende.

Sagen var, at al denne musik og støj og svingning med fakler kunne synes forargelig, ja ugudelig, nu da man befandt sig på kirkens grund, hvor Vorherre nok skulle vide selv at holde de onde ånder borte. Således set burde da al musik og larm øjeblikkeligt ophøre, så såre man var kommet over kirkegårdsristen. På den anden side var det jo gammeldags skikke; slikt spektakel lød nu engang godt i folks ører; og desuden var de fleste mænd berusede og ikke nemme at tale til rette. Det var da vistnok rigtigst ikke at sætte hårdt imod hårdt, men hellere søge at døbe skikken: lade piberne blæse salmer og blusholderne plante lysene foran kirkens alter.

Gled således den katolske opfattelse ganske naturligt ud i to modsatte retninger, der dog begge virkede dæmpende, om end i forskellig grad, så synes reformationen ved dens første fremkomst såvel i Tyskland som i Skandinavien at have givet sig luft i ubændig overdrivelse. Hvilken svir for drukne at dundre løs med trommer og bøsser på kirkegårde og i våbenhus, og se de ængstelige munke sky vimse om i frygt for, at brudetoget skulle ende med billedstorm! Både fra Tyskland og England meldes der om, hvorledes brudeskaren, når den rykkede ind i kirken, bragte fuldstændig forvirring herinde og overdøvede med sin larm og musik alt, hvad der hed gudstjeneste.⁹⁷

Luther synes at have set mildt på denne folkelige festform og

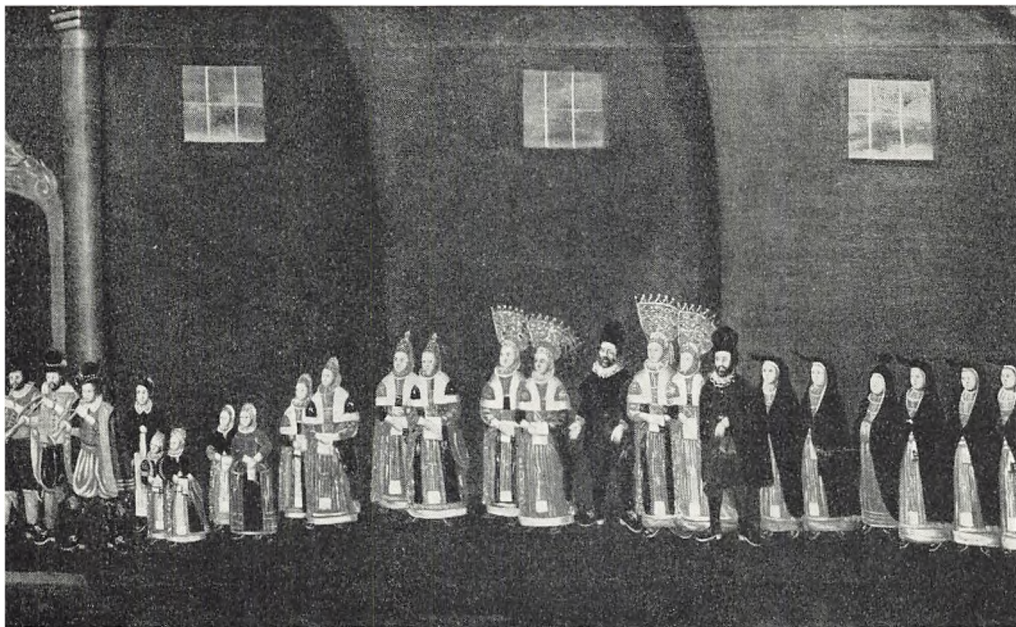
fremhævet dens betydning for ægteskabets offentlighed: „Vi handler ikke i det skjulte med ægtstanden, men fører bruden med pauker og strengespil, med fakler og glædesblus både til kirke og brudeseng, på det at ægtefolk må ærligt komme sammen og intet bedrag ske.“⁹⁸ Og det første kuld lutherske præster delte vistnok hans mening. Der kunne uden tvivl også i Skandinavien have været påvist sidestykker til, hvad der år 1561 meddeles fra England: „Jeg kender en præst, som, når en af hans sognebørn skulle have bryllup, selv tog sin sækkepibe og gik i spidsen for toget til kirke, idet han lystigt blæste for. Så lod han sækkepipen ligge på alteret, medens han viede dem og læste messen; men derpå blæste han op på ny til hjemtur.“⁹⁹

Snart måtte dog ulemperne ved denne støj i kirken blive følelige, og allerede år 1588 vedtoges det på Roskilde landemode, at præsterne ved bryllupper ikke måtte tillade musik og fastelavnsgøgl, hvorved gudstjenesten forstyrredes.¹⁰⁰ I Kiel bestemtes det år 1567, at piber eller trommer ikke måtte komme kirken nærmere end til gadehjørnet, og så snart brud og brudgom var kommet ind på kirkegården, skulle musikken ophøre.¹⁰¹ I Bergen fastsattes år 1584, at ingen trommeslager måtte følge brudgommen ind på kirkegården, og intet skud måtte løsnes herinde.¹⁰²

Lidt efter lidt trak da støjen sig tilbage fra den egentlige kirkens grund. Det er forskellige trin i denne fællesudvikling, når det f. eks. år 1686 forbødes i Sverige, at brudeskaren kom til kirken „med trummor, skjutande och hwarjehande otjenligt buller“.¹⁰³ Eller når det i det 18. århundrede hedder fra Norge: „Nogle præster tillader ikke trommer at komme længere end til kirkeristen.“¹⁰⁴ Eller fra Blekinge år 1800: „Når brudetoget kommer til kirken, standser musikken. Musikanterne stiller sig op ved kirkedøren og spiller en salme.“¹⁰⁵

3

Det var endnu god tid, hvori man var kommet til kirken. *Klokken var*, eller burde i det mindste være, ikke stort mere end 8–9. Ja, gik det efter den strengeste bestemmelse, var den endda ikke så mange. Thi, som det hed i forordningen af 1610 for København: brudgom og brud skulle komme betids udi kirken „til første prædiken når

Brudetog i 1646. Bruden og hendes første brudepige er ens klædt og bærer store kroner på hovedet. De går mellem to mænd, nemlig brudgommen og en brudefører. Foran dem går ti brudepiger parvis efter alder. De forreste er så små, at de ledsages af en barnepige. Optøget indledes af spillemænd og slutes af kvinder med kåber over hovedet. Hvorfra billedet stammer er uvist; man har tidligere ment, at det er fra vesterhavsoøen Føhr, men det er muligt, at hjemstedet skal søges i Bremen. (Nationalmuseet).

klokken slar fem, til højmesse når klokken er halvgåen otte“.¹⁰⁶ Til froprædiken kl. fem var det nu kun „ærlige tjenestefolk“ og „for uærligt berygtede kvindfolk“, der skulle møde, medmindre disse sidste foretrak aftensang.¹⁰⁷ Men selv om den fine gudstjeneste, højmesse, hed det dog allerede fra Frederik II's tid, at den skulle begynde så betids, at „præsterne kunne være udi prædikestolen om 8 slæt, og at prædiken med ceremonierne kunne have ende ved 10 slæt“.¹⁰⁸ Det var ikke let for et brudepar med alt det, begge havde at foretage forud, at kunne møde så tidligt, og man forbavses ved at høre tale om et, som det lader, større bryllup i Bergen 1667, der tilmed i oktober måned blev holdt ved froprædiken. Det hedder herom i en optegnelse: „13. oktober 1667 om morgenen i froprædi-

ken var den velfornemme Lennert Lauritssøn brudgomsmand, og da han fulgte bruden hjem og kom i sit eget hus, døde han hastigt.“¹⁰⁹

Tydeligt nok gjorde der sig da også en tilbøjelighed gældende til at trække tiden ud. Sådant lyser allerede frem af selve forordningerne, der på dette punkt er svagt tilbagevigende, om end Christian IV efter evne søgte at tvinge sine undersåtter til morgenmænd. Tydeligere fremgår dog sendrægtigheden af selve de virkelige forhold. Man behøver ikke at gå så langt som til 1667, hvor biskop Bircherod skriver fra Odense: „Såsom en rig og iblandt voris by sær bekendt skomager-enke ved navn Lucretia gjorde i dag sin datters bryllup med en velhavende borger, hvilke blev til højmesse copulerede, så fik kirketjenesten hos os ikke ende førend henimod kl. 12.“¹¹⁰ Allerede år 1586 måtte Frederik II tilstå, „at det ved adelens bryllupper fast langt ud på dagen forhales, førend brudgom og brud komme til kirke, så at det undertiden er sket, at gudstjenesten er opholdt til 12 og indtil 1 slæt på dagen“. Følgerne heraf var højst uheldige og strakte sig til den ganske by. Thi ikke blot havde bryllupsgæsterne, når det trak så længe ud, anledning til at møde mere belastede end ellers. Men virkningen forplantedes videre, idet aftensangen nu også måtte skydes ud og derved kom til at overskride dagens farlige punkt, hvor tilregneligheden ophørte. Menighedens sidste hold, alle de uindbudte, kom da „siden drukne og ubesindige til kirken, ikke uden forargelse og Guds store fortørrelse“.¹¹¹

Faren ved udsættelse var altså ikke ringe. På alle mulige måder og ved de mest forskellige midler søgte man derfor at drive brudeparret i rette tid til kirken. Det pålagdes præsterne, af og til fra prædikestolen at minde menigheden herom.¹¹² Vielsen, der skulle foregå før prædiken, blev opsat til efter denne, hvis parret kom for sent;¹¹³ og var hele gudstjenesten omme, kunne parret overhovedet slet ikke blive viet den dag.¹¹⁴ Eller man pålagde bøder, for adelen endog indtil 1000 daler til nærmeste hospital, for at komme efter kl. 12.¹¹⁵ Præster, der desuagtet vovede at vie dem, skulle have embedet forbrudt.¹¹⁶ Noget ganske lignende skete i udlandet. I Sachsen lukkedes kirkedørene til bestemt tid, og brudetoget måtte blive ude.¹¹⁷ I Stralsund krævedes øjeblikkeligt en bøde af det forsinkede tog, og vielsen måtte ikke fuldbyrdes, hvis følget ikke havde penge til bøden med i lommen.¹¹⁸ I byen Anklam overlod man

inddrivelsen af bøden ret hensigtsmæssigt til musikken og bød „kunstpiberen“ og hans instrumentister på et bestemt klokkeslæt at stikke piben ind og ikke blæse en tone, førend fem gylden var erlagt.¹¹⁹

Et godt ord finder dog altid et godt sted. Det forsinkede brudepar måtte kunne bede præsten vente lidt. At denne udvej allerede tidligt har været benyttet, synes at fremgå af, at den omtales i middelalderens folkeviser. Med et lunt smil siger præsten Peder Syv: „Kirketjenesten må ej opholdes nogen til vilje; dog en del tør vel gøre som i visen:

Torkild sendte sin svend for sig
bad præsten skulle efter hannem bie.“¹²⁰

Helt sikker var dog denne fremgangsmåde ikke, især efter at der var kommet forordning om, at præsten ikke blot burde begynde tjenesten i rette tid, men endog skulle have sit embede forbrudt, hvis han viede nogen efter kl. 12.

Nej, så var det sikrere at henvende sig til en højere myndighed, den, der ikke kun rådede for tjenesten, men for selve tiden. Hvo afgjorde, hvad klokken var? Ene klokkeren, der stillede tårnuret. Når han så lempeligt holdt igen på viseren, stak en kende blå på hjulene, eller satte ligefrem en pind for værket, så at tiden stod stille, så kunne, efterdi ingen gik med lommeur, og tårnurene var eneherskere, heller ingen bestemt afgøre, hvad klokken var. Selv om der løb lidt vel meget vand i stranden, medens menigheden stod på kirkegården og ventede, så faldt dog uret først i slag, og klokkerne ringede først til tjeneste, når brudetoget var i sigte.

Denne snedige måde at omgå al skyld på synes samtidig på mange forskellige måder at være faldet en vanartet slægt i sinde. Næppe havde tårnurene ret afløst solskiverne, førend også dette misbrug sporedes både i Danmark og Tyskland. Datiden ejede intet sikkert middel til at eftervise det. Man kunne vel som Christian IV lade „klokkestilleren“ på Frederiksborg stå seks timer i den „spanske tønne“, fordi han glemte at ringe, den tid klokken var fem.¹²¹ Men når sejerværket selv nægtede, at klokken var halvgåen otte, så var klokkeren også brødefri, når han endnu ikke ringede. I større byer kunne vel nogen sammenligning med andre ure finde sted, og her måtte derfor handles med en vis varsomhed, ihvorvel urenes slette

gang altid indrømmede den „virkelige“ tid en betydelig frispas. Men på landet og i de fleste købstæder var klokkeren enerådig. Af ham afgang det, om viserne skulle skridte eller trave og ingen kunne afgøre, om han i den grå morgen havde sagt: Prr!

Så meget des stærkere var truslerne, hvormed man søgte at skræmme ham fra sligt. Han måtte sværge på ikke at ville indlade sig på sådan svig;¹²² understod han sig at stille uret galt for et brudepar, gjaldt det tjenestens fortabelse.¹²³ I Tyskland straffedes med fængsel og med bøder.¹²⁴ Rimeligst var for så vidt ordningen i Stralsund, hvor både klokkeren og den, der havde anmodet ham om at stille uret, begge straffedes med lige bøder.¹²⁵

Når brudetoget var kommet, og den ude på kirkegården sammenstimlede skare havde fået sin første nysgerrighed stillet, kunne *vielsen* foregå. Endnu længe efter reformationens indførelse vedblev man at udføre denne handling på katolsk vis, bibeholdt i hvert fald skikke, der kun var forståelige ud fra katolsk opfattelse, men stod i åbenbar strid med Luthers lære. Hertil hørte i første række den skik, at *brudeparret* ikke straks tilstedtes adgang til kirken, men *skulle under den egentlige sammengivelse blive uden for kirkedøren*. I den katolske tid havde dette altid fundet sted. Derfor hedder det i folkevisen om Tyge Hermansens brud, der forgæves venter på sin bejler for at blive viet:

Bruden står for kirkedør
rød som en rosensblomme.¹²⁶

Eller f. eks. i et tingsvidne fra år 1510 om et par, hvis lovlige ægteskab bevidnes af otte mænd: blev de „både viede for Bogense kirkedør“.¹²⁷

Ifølge de endnu bevarede vielsesritualer fra *den katolske tid* havde handlingen og ordene her ikke været ganske ens i landets forskellige stifter.¹²⁸ Men det fælles i, hvad der foregik uden for kirkedøren havde været, at præsten først forhørte parret om deres slægtskab, så om de ønskede at ægte hinanden, og derpå velsignede vielsesringen, idet han satte den først i faderens navn på brudgommens tommelfinger, så i sønnens navn på hans pegefinger, og slutte- lig i den hellige ånds navn på hans langfinger. Herefter gjorde

brudgommen det samme ved bruden, og når ringen sad på hendes langfinger sagde han: „Amen, og der skal den blive!“ Alt dette foregik under livlig bestænkning med vievand både af ringen og af parret. Sluttelig bad præsten Abrahams, Isaks og Jakobs Gud velsigne de tvende, og under fornyet bestænkning med vievand ledtes de med brændende lys af præsten ind i kirken.

Den tilgrundliggende tanke var klar nok. Det var den blot verdslige og kødelige forbindelse, som her var blevet fuldbyrdet. Præstens ord var jo til dels kun en gentagelse af brudens faders ord, da denne i sin tid havde bortfæstet datteren. Og det var Det gamle Testaments Gud, den Gud, der havde sagt til Adam og Eva: „Vorder frugtbare og formerer eder!“ og som havde vakt sæd efter Abraham og Isak og Jakob, hvis velsignelse de havde annammet. Men enhver kirkens mand vidste jo også nok, hvorledes dette var endt. Og selv den vankundigste lægmand kunne læse sig det til i billederne på kirkevæggene. Så man ikke f. eks. i Vallensbæk Kirke ved København, hvorledes, medens Gud skabte Adam, Satan havde siddet nedenunder og rakt tunge og pebet i fingrene. Og viste ikke hver eneste kirke, hvorledes ægteparret bagefter havde måttet skamme sig og var blevet vist bort fra deres hjem!

Nej, den sande, ægte pagt, den sluttede først inde i kirken, når parret, forsagende verden derude, bodfærdigt førtes ind for at heliges i samfundet med Gud. Så stor var forskellen mellem den vielse, der fandt sted inde i kirken og den uden for kirkedøren, at de næsten pålagde modsatte forpligtelser. Udenfor hed det: vorder frugtbare og mangfoldige! men inde ved alteret hed det: af ærefrygt for den velsignelse, I her har fået, skulle I forblive som ugifte [mindst] et døgn.¹²⁹

Skønt hele denne katolske opfattelse af ægteskabets retslige og kødelige side som noget lavere var i strid med lutherdommen, så vedblev man dog længe efter reformationens indførelse at give den medhold ved at lade den første del af vielsen foregå uden for kirkedøren. Grunden var uden tvivl den, at man skyede at ændre, hvad der for befolkningen havde alderens hævd. Den ny kirkelige retning havde heller ikke endnu vokset sig mod til at erklære indgåelsen af ægteskabet for en blot og bar kirkelig sag. Frans Wormordsen tilstod vel, år 1539, at „det er nytteligere for mange sagers skyld, at de vies for alteret“; men han udtalte i virkeligheden den almin-

Det var Gud, der gav det første menneskepar – Adam og Eva – sammen, og såvel i Det gamle Testamente som i det 16. århundredes kirke blev det stærkt understreget, at ægteskabets formål var frugtbarhed. Dette fremgår også af et kalkmaleri fra o. 1500 i Sæby Kirke i Vendsyssel. Nederst forener Gud Adam og Eva; lige ovenover mødes Marias forældre Joakim og Anna. Legenden fortalte, at de var barnløse og blev afvist, da de kom for at ofre i templet. Joakim drog ud i bjergene for at bede. Her modtog han en åbenbaring og ilede atter tilbage til Jerusalem, hvor han mødte Anna, som nu var frugtsommelig. På billedet ser man dem blive velsignet af en præst. Et tegn på frugtbarheden er Josefs stav, der skyder grønne skud! (Nationalmuseet fot.).

delige mening, når han sagde: „Efterdi at bryllup og ægteskabs stat er en verdslig handel og hertil bruges [dvs. passer] et almindeligt ord, som vi pleje at sige: „så mange land, så mange sæder“, da bør os åndelige og kristenkirkes tjenerne at lade hvert land, rige, sted, by og stad beholde sin ærlige sædvane med brudefærd, fordi lands sæd er lands ære.“¹³⁰ Kirkeordinansen af 1539 brugte da også de almindelige udtryk, at folk skulle sammengives „efter landsens vedtagne sæd af kirkens tjenerne“, hvortil ganske vist føjedes ordene: „efter den skik og måde, som står udi doctor Mortens lille katechismo“.¹³¹ Men endnu i året 1534 holdt også Luther på, at den første part af vielsen skulle foregå uden for kirkedøren.¹³²

Intet under da, at man fremdeles vedblev både i Danmark og Norge med den gamle skik. Ikke blot i et kongebrev til det søndenfjeldske Norge af 1555 opfordredes befolkningen til at lade sig vie og give tilsammen for kirkedøren.¹³³ Biskop Peder Palladius brugte samme udtryk til menighederne på Sjælland.¹³⁴ Først da der i året 1560 var kommet nye mænd til styret – Hans Albertsen blev i dette år bisp på Sjælland, Niels Jespersen på Fyn – vågnede forargelsen. Allerede det følgende år skred begge tilsynsmænd ind. På landemodet i Roskilde befalede Sjællands bisp, at brudevielse fremtidig skulle foregå inde i kirken, straks efter at „halleluja er sunget“. For en forsigtigheds skyld tilføjede han dog, at de, der var viet på gammeldags måde, ikke behøvede at lade det gøre om.¹³⁵ På landemodet i Odense bestemte biskop Jespersen, at brudeparret skulle komme ind i kirken og standse midt på kirkegulvet, hvor så præsten skulle vie dem i hele menighedens påsyn.¹³⁶

Skønt således to hovedstifter gik i spidsen, foregik det egentlige omslag dog vistnok kun langsomt. I København og Odense kunne vel bisperne personligt påse, at deres befaling blev opfyldt, men på landet gik det på gammel vis fremdeles. Hvor kort man var nået frem, kan bedst ses af regeringens egne udtryk i ægteskabsordinansen af 1582. Her påbydes det trolovede „at lade sig vie og give sammen *udi kirken*“. Men et par linier efter bruges ordene: dersom de undlade „at lade dennem vie tilsammen *for kirkedøren*“ osv.,¹³⁷ et tydeligt udtryk for, at denne gamle skik langt fra endnu var afskaffet.

En ganske lignende langsom udvikling på dette punkt foregik i de andre lande, hvor reformationen havde sejret. I England fik

først under Edvard VI brudeparret lov til at komme ind midt i kirken; og endnu længe efter vedblev man i afsides egne at vie på gammel måde foran kirkedøren.¹³⁸ I Sverige begyndte man først i året 1614 at ændre denne skik.¹³⁹

Skønt man således lidt efter lidt fraveg den katolske skik og dermed benægtede, hvad der lå deri, genoptog man af gammel vane den katolske tanke i det nye, man satte i stedet. Ifølge katolicismen bestod vielsen i et dobbelt: tilståelse eller bekræftelse af den kødelige, verdslige forbindelse, og genoptagelse i kirkens moderskød af de tvende, for hvem der også selv i denne nye form fandtes nåde og velsignelse inden for kirken. Det var altså først *syndsbekendelse* og derpå *en tilgivende velsignelse*, den første måtte naturligt foregå ved kirkens tærskel, kun den sidste havde plads inden for dens helige mure.

Ifølge Luther derimod var selve ægteskabets indgåelse en Gud velbehagelig gerning. Ved at *indtræde i ægteskabs stat kom man Gud ligesom et skridt nærmere*, og kirkens velsignelse var og kunne kun være et opmuntrende: ret så! Skulle den lutherske vielse have været tvedelt måtte – modsat katolicismen – den første part, giftermålet, skullet foregå for alteret, og den anden part være en endnu i kirkedøren til de bortdragende henvendt velsignelse: *gik bort og opfylder verden!*

Så meget des underligere faldt det da, at den lutherske kirke vedblev efter gammel vane at dele vielsen i to trin, et lavere og et højere. Klar i læren, gjorde den i skikkene fremdeles først nogle sky fagter, før den her vovede at påstå, at det at indgå ægteskab netop var en god gerning. Og næppe fik man nogenlunde bugt med den gamle tvedeling: foran kirkedøren og inde i kirken, førend man straks lavede en ny. Parret skulle under giftermålet stå midt i kirken og først senere stille sig ved kordøren. Da endelig dette blev opgivet, skulle parret først stå ved kordøren og siden foran alteret.¹⁴⁰ Der hørte århundreder til, førend man nåede vore dages brug: at hele vielsen foregår ved alteret.

Det er ikke usandsynligt, at der bag ved denne udvikling i de lutherske skikke lå en ældgammel sum af ubevidste indtryk, de samme som uformærket havde behersket de tidligere katolske. Fælles for både den katolske tvedeling: vielse foran kirkedør og inde i kirken og for den lutherske fremrykning fra kirkedør til midt i kir-

Bryllup hos samerne. Olaus Magnus fortæller: „I nærværelse af venner bekræfter forældrene deres børns ægteskab ved hjælp af ild. Det sker på den måde, at man ved hjælp af stål og flint slår ild over dem.“ Omkring bryllupsselskabet ses gryder, bundtede fisk m. v. – nemlig forberedelserne til bryllupsmåltidet.

ken, til kordør og sluttelig til selve alteret var jo en bestandig nærmen sig til det oplyste alter. Og i denne dragende magt blandede sig vistnok lønlige minder om en oprindelig tro på den lysende og varmende ild som pagtens dybest signende kraft. Det var udslag af samme tro fra gamle dage, når man endnu fremdeles krævede brude-toget værnet ved fakler og straks tog de nyopfundne bøsseskud i brug som lignende værn.

At i Norden ild må have været et af de ældste og lettest forståelige sindbilleder for indgåelse af ægteskab, fulgte næsten af sig selv. At indgå ægteskab var jo netop at stifte ny arne og slå ny livsgnist af to. Endnu i det 16. århundrede fandtes den oprindelige tro på ilden og dens anvendelse som ægteskabsstiftende kraft lyslevende

til stede i Norden, om end hos et halvildt folk i en af iandets yderkanter. Ærkebisp Olaus Magnus meddeler følgende interessante oplysning om bryllupsskik blandt lapperne i Nordsverige, mellem hvilke han selv som ung havde haft lejlighed til at færdes: deres brudevielse består i, at når slægt og venner er forsamlet og maden beredt, slår faderen med stål og flint ild over parret, der hermed anses for ægtefolk. – Han søger at anskueliggøre sin beretning med hosstående billede.

Var anvendelse af ild ved brudevielse således endnu ved magt i Norden under alle former lige fra virksom guddomskraft til sindbillede og blot lønligt minde, så var en anden ældgammel tro og skik helt gået i glemme i Norden. Rester af den svirrede vel endnu løst omkring, men ingen forstod længer den enhed, de oprindelig havde dannet. Det synes at have været en oprindelig fælles skik hos de europæiske folk at betegne det ægteskabsstiftende øjeblik i brudevielsen ved at omslutte parret med et enkelt, inderste klædningsstykke. Herved blev parret til ét legeme. At det skete med brudens frie vilje var udtrykt ved, at hun selv skulle have syet dette klædningsstykke.

Mange erindringer om denne oprindelige skik sværmede endnu omkring i Norden. Hertil hørte først og fremmest den gamle vane, der endnu bestod i, at bruden skulle have skåret og syet sin brudgom en skjorte. Eller at trolovedes skilsmisse betegnede ved, at et klæde overskars imellem de tvende. Men den gamle skik ved selve brudevielsen var ganske glemt i Norden.

Derimod var den i live andetsteds. I Frankrig kunne man selv blandt velstillede henimod år 1500 se det ejendommelige syn, at et brudepar, endog foran alteret, til bevis for at de nu var ét, omvikledes med et fælles understykke. Var parret lidt førladent, krævedes hertil enten et kæmpestykke, der næppe egnede sig til brug for en enkelt, eller man måtte sprætte det op i sidesømmene for således at fordoble det. Men en tydelig halsåbning vendt mod menigheden i kirken måtte godtgøre, at klædningsstykket virkelig var, hvad det udgav sig for.

Den lutherske vielse – hvad enten den nu foregik uden for kirkedøren, midt i kirken eller ved kordøren – afveg ikke væsentlig fra trolovelsen, hvoraf den jo kun var en, oprindelig frivillig, efter år

1582 lovbeftet gentagelse. Heller ikke var der stor forskel mellem den og dens katolske form. Ganske vist var bestænkningen af vievand bortfaldet, men nu som før spurgte præsten parret, om de ville have hinanden, havde berådt sig derom med rette vedkommende og vidste sig frie, tog derpå ringen af brudgommen og satte den på bruden, lagde sluttelig deres hænder sammen og velsignede dem, hvorefter så i den lutherske tid de skriftsteder oplæstes, der den dag i dag er brugelige.

Når en vielse før og efter reformationen dog ikke mindede meget om hinanden, så lå dette blandt andet i, at man i den katolske tid havde benyttet det latinske sprog og i reglen kun talt dansk i selve de ligefremme spørgsmål, der jo krævede fuld forståelse. Efter reformationen derimod benyttedes modersmålet. Dog påbød man på Fyn endnu år 1550 at lade ved brudevielser landsbydegnene synge på latin – „på det man kan få lærde degne i fremtiden“.¹⁴¹ En anden betydelig forandring var den, at man efter reformationen indførte prædiken også ved brudevielser. Den tidligere korte, faste handling posede herved ud i en uklar, blød masse, og der hørte større veltalenhed til, end de fleste prædikanter var i besiddelse af, for her at nå op i højde med, hvad der krævedes. Efter evne beflittede dog mange sig herpå, og opløste logisk opbyggeligt i sine dele, deles dele og underafdelinger spørgsmål som: hvori består ægteskabs stat? Hvad skabtes kvinden til? Hvi dannede Herren Eva af Adams ribben? osv., osv.

Over det 16. århundredes *brudetal* synes der dog endnu at have hvilet en vis velgørende tro på ordets magt og en heraf følgende, midt i sin snurrige bredde dog selvsikker myndighed. Det var ærligt ment, når man ønskede at gøre det bedre end godt og der klagedes over, „at man af en ond vane altid vil have kort brudeprædiken“. Der var kraft i et ønske som dette, at man kunne tale med den verdslige øvrigheds myndighed og blot sige: „Du kvinde! vær din mand lydlig, eller han skal sla dine arme og ben sønder. Og til manden: hav din hustru kær! eller Fanden skal straks bryde din hals sønder etc. – Da turde jeg ikke ved [dvs. behøvede jeg ikke] at gøre nogen lang prædiken, men det skulle vel uden videre forklaring gå for sig og blive så godt, som det kunne.“¹⁴²

Noget lignende gjaldt forholdene i Tyskland, hvorfra Danmark jo fik så stærk en påvirkning. *Det* var f. eks. overskrifter på brude-

prædikener, der kunne friste til læsning: „Om Adams og Evas bryllups prang og hjemfart“, „Om Isaks ungdom, frihed og huskors“, „Om den gamle guldtrækker og stensnider Bezaleel“¹⁴³ osv. Men allerede henimod århundredets slutning begyndte den oprindelige kraft at tabe sig. Det var f. eks. ikke gode tegn, når forfatteren til ovennævnte kernetitler en snes år efter tog til takke med ordspillet, at i ægteskabet skulle hustruen kun bøje udsagnsordene: parere og parére (at føde og at lystre) og manden udsagnsordet parare (at skaffe til veje).¹⁴⁴

Men i det 17. århundrede gik smagen tilbage med rivende fart. Både i Tyskland og i Danmark afløstes den gamle troskyldighed af en underlig, søgt behagelyst, der snart ved åndrighed, snart ved lærd pedanteri eller ved platheder søgte at vinde tilhørere. Nu så man sådanne uhyrer som en trykt brudetale på henved 200 sider.¹⁴⁵ Ve den brud eller brudgom, hvis navn lod sig oversætte. Hed hun Sofie, undgik hun ikke „de jomfruer, der ikke blot hedder visdom, men også er smykkede dermed“,¹⁴⁶ og dette tværedes så ud en hel tale igennem. Ja selv en „krigskavaler“, hvis navn kom af ordet „Spiel“, og som ægtede en enke, hvem han antoges at have holdt af før mandens død, fik sirligt dette at høre, idet brudetalens tekst blev „og Isak spillede (spøgte) med sin hustru Rebekka“, og hver anden linie indeholdt ordet „Spiel“, hvilket måtte anses at være en både „kuriøs og artig anspielung“.¹⁴⁷ – Hvilken allerkæreste udlægning, på engang lærd, fin og åndrig var ikke følgende om Adams ribben: „For det tredje beskriver Moses her structuræ elegantiam, den skønne bygning, Gud havde oprettet. På Island findes sådanne uhyre hvalfiske, der støde store skibe omkuld, når man ikke skræmmer dem bort med trompetklang eller med udkastede tønner og tomme fade. Af sådanne hvalfiskes knokler og ben bygge mange fattigfolk dér deres huse. Men dette menneskeben har Gud anvendt langt bedre, idet han deraf dannede en kvinde“¹⁴⁸ osv.

Eller også slog man over i selvglad plathed, som i følgende „brudevielse, holdt i Randers af T. Bræmer“: *Stakket dans er snart sprungen*. Der er adskillige slags danse til; der er nogle som kaldes engelske, nogle polske. Fornemme folk lader deres børn lære at danse engelske danse, men andre, som er af mindre kondition, er fornøjede med, at deres børn kan lære en polsk dans.

Stakket dans er snart sprungen.

Menneskens liv kan billigen lignedes ved en polsk dans; thi ligesom en polsk dans består af en simpel takt, springdans og tilgift, så er det og med menneskens liv. Vi vil først gå til simpel-takten“ osv., osv.¹⁴⁹

Eller i en anden tonart: „Os møder i vor tekst tre hundsfoter; de to første må have været to tåbelige dorskepander, imens de ikke først ville se, hvad de fik for deres penge, førend de i blinde sluttede købet. Men den tredje var en stymper og erts-kujon, der havde ladet tage bukserne fra sig og for tidligt overdraget regimentet til konen, eller han frygtede for at blive hanrej, om han gik ud fra hende“¹⁵⁰ osv.

Hvilken gensidig forståelse endelig mellem præst og menighed, når han i en brudetale på tredje juledag tiltalte bruden i julelegs udtryk således: „Gem bælte! Gem bælte! gem såre vel!“ – og derpå gik over til: „Der er kommet et underligt dyr udi min herres have. Og det har gået den ganske nat og gjort så stor en skade.“ At intet usømmeligt hermed var antydet, skulle fremgå af talens sidste del, der til brudens pris udlagde ordene: „Og nu kan I alle både høre og se, vor datter hun er en fuldtro mø.“¹⁵¹

Den samme bevægelse, der lod sig til syne i brudetalernes udvikling, gav sig til kende på et mindre område. Parrets stilling under handlingen forandredes. Medens i den katolske tid *de tvende* bodfærdigt *havde knælet* foran kirkedøren, og det samme havde været brug endnu i begyndelsen af den lutherske, så faldt det siden naturligt, at *parret* midt i kirken *stod op* under den lange handling, og sluttelig, da vielsen flyttedes op til kordøren, blev det endog skik, at *parret sad ned*. Stillingens ærbødighed aftog således underligt nok, jo nærmere man kom det helligste, men let forklarligt i forhold til talernes voksende længde og verdslighed. Allerede ved et adeligt bryllup år 1629 i Frue Kirke omtales denne skik, at parret sad ned ved kordøren.¹⁵² Og i „Grevens og friherrens komedie“ fra omtrent 1674 forekommer følgende samtale:

„Grevinden: Den skammel skal man tage bort og lade tapetet alene.

Mette: Fru grevinde! dér skulle de sidde på knæ, når præsten læser over dem.

Grevinden: Hvad knæ? Det gør du og dine lige. Der er forskel på folk. Sæt to stole bag ved dennem, de kunne sidde, medens præ-

En fornem vielse i slutningen af Christian IV's tid. Handlingen foregår ikke foran alteret, men snarere ved døren i våbenhuset, således som det havde været skik i middelalderen. (Dend hyrdinde Astrea, Det kgl. Bibliotek).

sten gør brudevielse. Når de skal give hinanden hænderne, er det tids nok, de står op.¹⁵³

Gjorde således en vielse før og efter reformationens indførelse, skønt i hovedtrækkene ens, dog et forskelligt indtryk på grund af det forskellige sprog, de nye brudetaler og ændring i de mindre skikke, så lå dog vistnok *hovedforskellen i de ydre forhold, hvorunder handlingen foregik.*

I den *katolske tid* havde *brylluppet* været *en gudstjeneste for sig*, hvorom derfor alt kunne dreje sig. Når parret knælede uden for kirkedøren med følget i halvkreds om sig, så droges uvilkårligt alles blik ind mod den åbne kirke, hvor det bløde halvllys fra vinduesrosen foroven, de mange tændte lys på altrene, røgelseduften, munkenes dæmpede kor, alt virkede og vinkede med en egen betagende magt. Selv om sommerskær lå over liljer og buksbomhæk derude, så følte dog enhver, at tasmørket derinde var dagskellet til en højere virkelighed, hvorhen ens dybeste længsel stundede. Ganske af sig selv *faldt gudstjenesten her i en lavere og højere, uden for og inden i kirken.*

Anderledes efter reformationen. *Bryllup var nu kun en del af søndagstjenesten*, og kirken ikke længer det altid beboede guds- hus, hvorfra tonerne lød dag og nat, men et underligt fattigbrug, der til daglig stod øde, men om søndagen gik med stønnende hastværk. Brudeparret måtte være glad til, om det ikke mødte et andet brudepar, med hvem det skulle dele lykken halvt, eller forspildte den helt ved at møde et ligtog.¹⁵⁴ Rundt om på den uryddelige kirkegård stod sladrende hobe, der var kommet did ikke for brylluppets skyld; bag præsten i kirkedøren blot indblik til et fattigt rum med gråligt skær, hvorfra, i stedet for røgelseduft, kun ugegemt, jordslået lugt slog én klamt i møde. Viedes parret derinde, lød ikke som fordem den vidunderlige sang fra det skjulte; der stemtes nu i, vildt eller drævende, af mængden selv, der sad skilt som på dommens dag, bukkene fra fårene. Intet under, at efter reformationen holdt adelen sig trods herrebud fra oven mere og mere tilbage fra bryllup i kirke.

Hvad der især faldt den nye ordning svært, var overgangen til brylluppets anden del, den indre kirkelige handling. *Underligt nok bibeholdt man jo*, som vi har set, *tvedelingen*. *Vielsen* rykkede vel efterhånden indad, fra kirkedøren til midt i kirken og atter videre til kordøren. Men efter vielsen vedblev man endnu fremdeles ligesom i den katolske tid at lade følge hovedhandlingen *brudemessen*. Meningsløs som denne var under lutherske forhold – allerede navnet måtte gøre den mistænkelig – forpattede man den imidlertid på bedste måde bag efter hele den øvrige gudstjeneste. Når da brylluppets første halvdel, vielsen, var omme, afbrød man pludselig dette, lod parret sidde og vente så længe, indtil hele den sædvanlige

søndagstjeneste var forbi, og først så begyndte man på „brudemessen“. Man kan ligesom gøre prøve på denne ordnings utydelighed ved at se en fremmeds forgæves forsøg på at forstå den. En franskmand beskriver et adeligt bryllup i Københavns Frue Kirke 1629 således: da præsten havde sat brudgommens ring på brudens finger, holdt han en tale på en halv time og vendte så tilbage til alteret for at fuldende messen, som var begyndt og nået til det første credo. Brudeparret satte sig i brudestolen ved alteret. Men så steg præsten først op på prædikestolen og holdt en prædiken på en time, og først derefter vendte han tilbage til alteret og fuldendte messen, idet han dog under denne tillige døbte tre børn.¹⁵⁵

Bibeholdelsen af brudemessen var en svaghed – ikke på grund af overbærenhed mod det tilvante, thi man havde uden sky omstyrtet vigtigere led af det gamle end dette – ikke heller på grund af uklar tanke, thi man indså det og skammede sig – men simpelt hen *på grund af pengehensyn*. Ofringen var fra gammel tid et hovedled i brudemessen, og de nye, usselt lønnede præster så sig henvist til denne indtægt for overhovedet at kunne leve. Den samme regering, hvis „fortjeneste“ det havde været at afskaffe romerkirken, tvang da sine tjenerne til at søge deres fortjeneste ved at bevare den.

Men netop derfor var der noget underligt mat udbredt over brudemessen efter reformationen. Kun ofringen gik med vante liv, de øvrige skikke ligesom forstod, at de ikke længer hørte hjemme her og listede sig bort, først fra koret, hvor handlingen foregik, ned i kirken; derpå i de følgende århundreder stiltiende ud af kirken. Hvor de endnu i Norden har holdt sig derinde, sidder de snart hist, snart her som venlige gamle, der går i barndom, nikker mildt, men kan ingen forklaring give.

Nej, *betydningen af brudemessen var kun klar i den katolske tid*, når parret efter vielsen uden for kirkedøren endelig fik lov til at betræde det hellige, og hele skaren så under dæmpet musik forventningsfuld vandre ind i kirken. Nu var nådens, nu var saliggørelsens stund for dem alle, først og fremmest for det nygifte par, hvem Gud i sin miskundhed også her havde beredt et sted. Thi af uudgrundelig nåde var der i kirkens moderskød netop for dem trods deres synd rejst et paulun, hvor de skulle bo og bygge, ja salves med himlens velsignelse og krones med livsens krone.

Til dette sted, *brudestolen*, ledtes de tvende. Den var anbragt

i selve koret oven for det øvrige følge og smykket på det bedste. Medens de sad dér, holdtes en tronhimmel over dem, og præsten læste for alteret de endnu ved vielsen brugelige skriftsteder, der altså dengang hørte til „brudemessen“ og først senere under lutherdommen henlagdes til „vielsen“. Derefter velsignede han brudeparret, og, ganske som *ved en kongekroning*, salvede han dem med olie samt påsatte enhver af dem en krone. Denne skik var af østerlandsk oprindelse og endnu ældre end brudens mariakrone, som derfor også for en stund måtte vige for eller dog dele pladsen med den nu påsatte livsens krone. Hvor gammel denne kroningsskik var kan ses af, at den dag i dag salves og krones brudeparrene på samme vis hos de koptiske kristne i Ægypten,¹⁵⁶ der adskilt fra andre har bevaret denne skik fra kristendommens første dage.

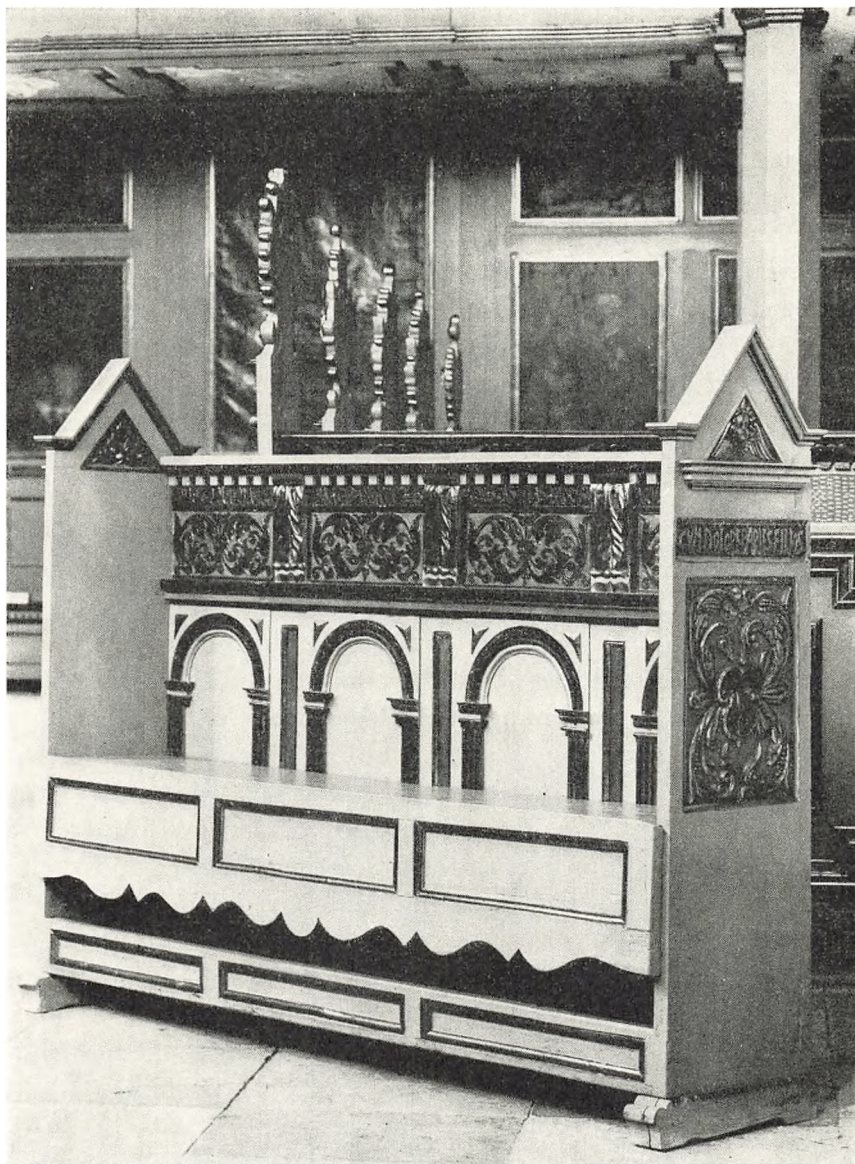
Derefter læstes messen i snævrere forstand, idet præsten velsignede brødet og vinen og således ofrede Kristus på ny for de tvende, hvorpå disse og hele følget nød nadveren. Sluttelig viedes bruden til sit kald, idet en særskilt velsignelse i gammeltestamentlige udtryk lystes over hende. Om denne velsignelse indskærpedes det atter og atter middelalderen igennem, at den aldrig måtte læses over en enkebrud. Hun var nemlig gift endnu, thi hvad Gud haver sammenføjjet, kan intet menneske adskille, døden ikke heller.

Hermed var „brudemessen“ til ende, og alle gik én for én frem for at ofre til kirken; kyskhedsløfte afkrævedes de tvende for mindst det første døgns vedkommende, kongekronerne aftoges, og kirken lyste sin fred over parret og følget.¹⁵⁷

Den katolske „brudemesse“ var de tvendes korte forklarelses-tilstand; for en stund henrykte did, hvor der hverken ægtes eller tages til ægte, vendte de atter tilbage befriet for al synd og endda nådigt udstyret også til jordisk liv, idet kirken mildt havde viet bruden til at bære frugt. For så vidt var den hele handling klar, et vel afpasset svar over for den forbindelse, som kirken på en gang så ned på og dog anerkendte og søgte at hellige.

Trods handlingens helstøbthed spores der dog også i denne en svag stribe, en revne, hvorigennem man synes at kunne skimte, hvad der havde været forud.

Det kunne kirkeligt set være meget naturligt at lade brudemessen indbefatte en altergang. Men ved siden heraf var det mærkeligt nok skik, at *brudeparret selv medbragte vin og brød*, drak hinanden

Brudebænk fra renæssancen i slotskapellet på Gaunø. Over ornamenterne på bænkens ryg læser man på latin: „Ægteskabet er en guddommelig skole for menneskelivet. Hustruens kyskhed er elskovs uopløselige bånd.“ Og på gavlen til højre står Guds ord til Eva ved uddrivelsen af Paradis: „Med smerte skal du føde dine børn.“ (Nationalmuseet fot.).

til, spiste af brødet og gav følget resten. Denne skik var åbenbart ikke opstået af den katolsk-kirkelige, der jo netop forbød lægfolk vinen. Især i England havde slig drik ved brudemessen udviklet sig således, at kirken til sidst var blevet nødt til at agte derpå og havde da søgt at give det hele et kristeligt tilsnit. I et ældre engelsk missale gaves følgende anvisning: „Efter messen må brød og vin eller anden god drik bringes ind i en skål, og de må smage derpå i Herrens navn, men præsten skal først sige: Herren være med eder!“ I et senere missale gik man et skridt videre og bød, „at brødet og vinen eller hvad drik, der var i skålen“ skulle velsignes. Og ordene, hvormed dette skete, kom nu til at lyde således: „Velsign, o Herre! Brødet og denne vin og denne skål, ligesom du velsignede de fem brød i ørkenen og de seks vandkar ved brylluppet i Kana, på det at alle, der nyde heraf, må vorde sunde, ædru og ubesmittede.“¹⁵⁸

Brodden i disse ord var træffende nok, men ingen kunne dog for alvor tro, at der med skikken oprindeligt var sigtet til de fem tusindes bespisning eller forvandlingen af vand til vin. Langt snarere var det hele *et minde fra den hedenske oldtid*, da ægtepagten i Norden var blevet sluttet ved, at brudeparret højtideligt for alles øjne tømte et bæger sammen og således *drak bryllup*.¹⁵⁹ Muligt var det netop denne hedenske skik, der havde ledet romerkirken til at søge den afløst ved altergang, der dengang i det ydre svarede hertil, for så vidt lægfolk endnu nød vinen tillige. I så fald var da altså skikken ikke blot brudemessens ældste del, men selve forudsættningen for denne: resten af det underliggende lag, den hedenske gudstjeneste.

Hvorom alting var, så trivedes denne lille hedning særdeles vel endnu i det 16. århundrede. Med alvor nød Philip II af Spanien det vinopblødte brød, da der år 1554 i Winchester Domkirke holdtes brudemesse for ham og dronning Maria af England.¹⁶⁰ Og i glad fornemmelse af, at man ikke for tit kunne „drikke bryllup“, lod man i Norden under brudemessen lutendrank og en lille påbid gå rundt mellem brudepar og gæster. I England holdt skikken sig ind i det 17. århundrede. I Danmark nedlagde allerede biskop Palladius år 1553 forbud imod, „at bryllupsfolk åd og drak i kirken“.¹⁶¹

På dette enkelte lille punkt – at „drikke bryllup“ i kirken – bekæmpede *reformatorerne* i Danmark gammel skik, men i det hele og

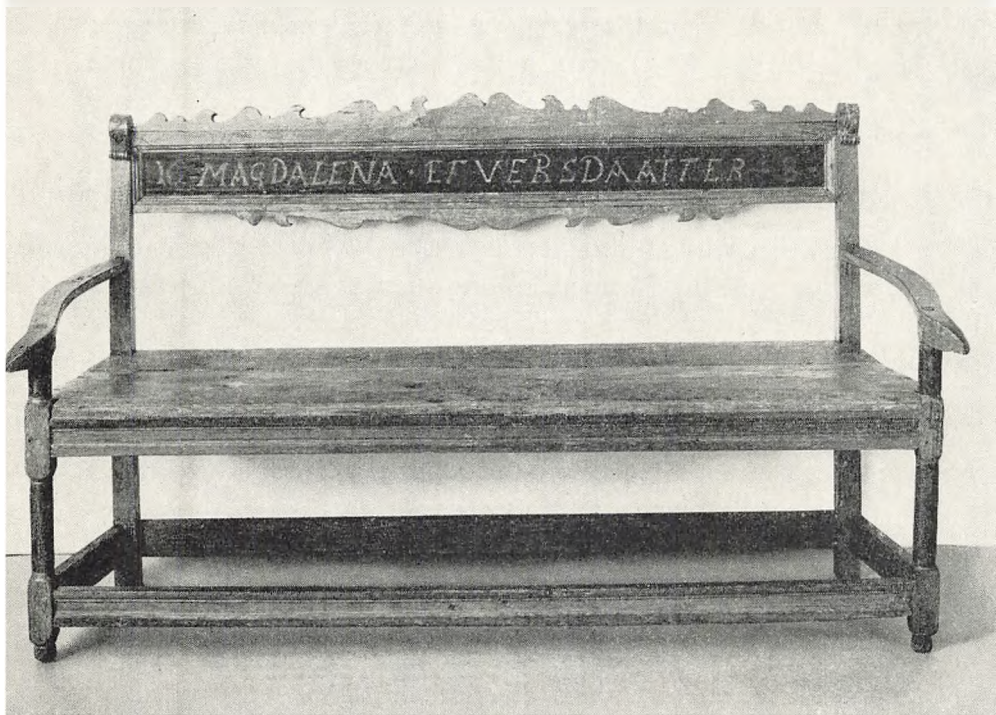
store *beholdt de selve brudemessen*. Når søndagsgudstjenesten var omme, forlod da brudeskaren ikke kirken, men samledes til brylluppets sidste og højtideligere handling. Hvad enten så vielsen var foregået uden for kirkedøren, midt i kirken eller foran kordøren, så mødte skaren nu på katolsk vis i selve koret, og en gudstjeneste begyndte, svarende omtrent til den gamle katolske og ledsaget af sang, der ikke var menighedssang, men gerne indøvet kunstigere og derfor særskilt betalt.¹⁶²

Det må siges til de lutherske menigheders ære, at de havde deres nød med at rime hele denne handling sammen med den nye tankegang. *Brudemessens enkelte skikke opløstes da også lidt efter lidt* som en krans, hvor det forbindende mangler, strøedes ud eller visnede hen i de følgende århundreder. Det har sin interesse at iagttage denne opløsning, der mod sædvane ikke påbødes fra oven, men foregik af sig selv. Det var den sunde sans, der her tog sig selv til rette, en folkedom, der udførtes, da regering og gejstlighed forblev tavse.

Den skik, der *først veg, var salvingen og kroningen*. Det hedder vel endnu i et opbyggelsesskrift fra år 1633, „at bære kroner på hovedet hører herrer og konger, brude og brudgomme til“.¹⁶³ Men det oprindelige og betydningsfulde heri, at slig salving og kroning skulle foregå ved alteret under brudemessen, var vistnok allerede da i reglen afskaffet og afløst af det rent ubestemte, at brudgommen på sin hædersdag – enten ved kirkegangen eller under måltidet – smykkedes med en krans, der hos de rigere kunne være en perlekrans.¹⁶⁴

Med *brudestolen* foregik den første afgørende forandring, da man tillod at benytte den, førend brudemessen var begyndt. Men fristende var dette, da jo brudeparret efter vielsen, når den egentlige søndagsgudstjeneste skulle til at foregå, stod underligt tilovers på kirkegulvet og åbenbart trængte til en hæderlig plads, hvor de kunne trække sig tilbage. I mange kirker blev det da skik, at brudeparret straks efter vielsen gik op og satte sig i brudestolen ved alteret og her, ofte med ryggen mod menigheden, overværede prædiken og den øvrige gudstjeneste.

Men var man nået så vidt, lå det nær at anbringe brudestolen på en lidt mere hensigtsmæssig plads og f. eks. vælge hertil et af de forreste stolestader enten på mands- eller på spindesiden. Her

Brudebænk fra Aggersborg Kirke i Nordjylland. Inskriptionen på ryggen – Magdalene Eversdatter 1648 – hentyder til den første bruger, idet bænken blev udført specielt til hendes bryllup. Hun var datter af stedets præst. På bagsiden af ryggen står: „Kvinderne skulle være deres mænd underdanige.“ (Nationalmuseet).

kunne brudeparret træde lige ind og under prædiken sidde forrest, men dog som de andre.

Hermed var brudestolen trukket ned, både hvad tid og rum angik. Den benyttedes nu ikke blot i utide før brudemessen, men stod ikke længer på den ægte hædersplads ved alteret. Hvad udsmykning angår, var det alt gået til agters lige fra reformationens indførelse, da kirkens hynder og tæpper forsvandt med det meget andet, og det nu overlodes lægfolk, brudeparrets nærmeste, at smykke brudestolen. At lysten hertil dog endnu har været stor, kan ses af Christian IV's forbud mod at pryde brudestol med andet end med „flamske hynder og tæpper, som en ærlig borger selv kan formå“.¹⁶⁵

Det klareste udtryk for brudestolens forandrede betydning var dog Christian IV's befaling, at „tjenestepiger og de, ringere formue have, skal ingen brudestol redes“.166 Denne bestemmelse var et led med i rækken af de hindringer, som den „fornemmere“ bybefolkning søgte rejst mod, at tjenestepiger ved adelige „bruderederes“ hjælp skulle kunne overstråle selv en borgmesterdatter.167 Men følelig var afstanden mellem dengang, da brudestol havde været kirkens æresgave til alle, og nu, da den var sunket ned til en blot standsforret.

Hele denne udvikling foregik ikke jævnt og samtidigt Norden over, men med forskellig fart i de enkelte egne. År 1629 anvendtes i Københavns Frue Kirke ved et adeligt bryllup, som overværedes af prins Christian, endnu brudestol i gammeldags form: parret viedes foran kordøren og gik derefter op i koret og satte sig på brudestolen ved alteret.168 I en ordbog fra 1641 forklares endnu „brudestol“, som „den stol i kirken, som gemenlig sættes for alteret, hvor brudgom og brud sidder på under messen, efter de er viede“.169 Samtidig var man allerede i Bergen nået så vidt, at til „brudestol“ bestemtes det tredje stolestade fra oven på hver side, altså ikke blot et sæde nede i kirken, men bag ved slotsherrens tvende stolestader og med adskilte pladser på mands- og spindesiden for brudgom og brud.170 Omkring år 1700 var både navn og skik ved at gå i glemme hos de dannede klasser i Danmark. Underligt fremmed lyder det derfor i en dalevende samlers optegnelser: „I forrige tider var det brugeligt, at brud og brudgom sad i en stol i koret, når de skulle copuleres.“171 I Bogense var man dog ikke fulgt rigtig med, her leveredes nemlig år 1695 ved et bryllup en livlig kamp i kvindestol nummer fem, idet auktionsdirektørens husholderske skubbede byfogdens lille datter bort fra hendes bedre plads, „satte hende hid og did“ og brødes med hende, indtil faderen kom over gulvet barnet til hjælp. Som grund til sin idræt anførte husholdersken, at en bryllupsdag var æresdag for brudefolkene og deres venner, og denne gang hørte hun til vennerne, thi hun havde været med at smykke „brudestolen“, „menendes derfor nok at burde nyde den ære, som hos smukke folk passerer, at sidde for ud i stolen“. Det hensyn til brudestolen, som her krævedes, blev dog ikke taget til følge, hun idømtes tværtimod en bøde af otte lod sølv til kirken for sin „overfusenhed“.172

Medens „brudestole“ således, om end med forskellig fart, gik af brug i Danmarks og Norges byer, holdt de sig i Sveriges. Endnu år 1729 omtales de her med forundring af fremmede.¹⁷³ De danske bønder fulgte hurtigt købstædernes eksempel,¹⁷⁴ men de norske bønder holdt trofast ved, og end mere de svenske. I Norge bredte i det 18. århundrede på gammeldags vis en af togets fakkeltæppe – „lysesvende“, som de kaldtes – når vielsen var omme, et kostbart tæppe over en særskilt stol for alteret til sæde for parret og „redte således brudestol“.¹⁷⁵ I Sverige trivedes skikken ikke blot i det 18. århundrede, men langt ind i det 19. Hynder og vævede tæpper medbragtes fra hjemmet til brudestolen, der tillige prydedes med gran, blomster og silkebånd. Kun i Blekinge var den ved det 19. århundredes begyndelse trængt fra alteret ned til øverste stolestade, ellers bevarede den vistnok overalt sin gamle plads. På Runö ved russisk kyst anvendtes endnu 1855 en „ægte“ brudestol, en ældgammel, tosædet lænestol, der ved hvert bryllup indtog sin hædersplads i koret.¹⁷⁶

I den katolske tid var der over parret i brudestolen blevet holdt en *himmel*, den såkaldte „pallium“, der bares af fire klerke. Denne himmel havde form som en sengehimmel og var altså firkantet (heraf dens franske navn: „carré“ og dens engelske: „care cloth“;¹⁷⁷ medens det nordiske navn „skrud“ betegner tøjet, hvoraf den bestod, og „pel“ kommer af det latinske „pallium“). Den tilhørte kirken og var ofte meget pragtfuld, ligesom den vistnok hyppigt var solidt udført med en indre træramme, der løftedes på de fire stænger. Det er hertil, der sigtes i den middelalderlige folkeviser, hvor lindetræet siger:

De hugge mig til et alterskrud,
jeg skjuler så mangan syndefuld brud.¹⁷⁸

Hvilken dens oprindelige betydning har været, om himlen blot har tjent til prydelser eller været genklang af en gammel, hedensk skik¹⁷⁹ eller af det jødiske slør over ægteparret,¹⁸⁰ er vanskeligt at afgøre. Vist er det, at den i katolicismens dage udgjorde et betydningsfuldt led i brudemessens tilbehør, idet den, båret af kyske hænder og selv en kongelig pragt, dannede det uskyldighedens himmelske paulun, hvorunder den kronede brudgom og brud stedtes til sæde ved alteret.

Ordet „pel“ – af latin: pallium – er en næsten glemt glose på dansk, skønt den indgår i den lille folkevisetekst til radioens pausesignal: „Drømte mig en drøm i nat om silke og ærlig pel.“ Her ses en „pel“, der løftes over et svensk brudepar under vielsen o. 1670. Den holdes oppe af fire personer – to kvinder på brudgommens side, to mænd på brudens side. (Efter L. Magalotti: Sverige 1674. Nordiska Museet fot.).

Efter reformationens indførelse var den første, nærliggende misforståelse af denne skik at anvende himlen ved selve vielsen. Tidligere havde himlen jo netop betegnet parrets herliggørelse trods giftermålets syndefald, nu tjente den til at herliggøre selve det, der før havde været anset for syndefaldet. For så vidt kunne den nye skik godt have været en luthersk indsigelse mod den gamle lære. I Danmark opfattedes den dog næppe således. Thi denne himmel var åbenbart tilovers under de nye forhold, og den gjorde derfor intet forsøg på f. eks. at sætte sig fast på brudestolens fire hjørner og dele kår med denne. Ved første givne lejlighed sneg den sig

tværtimod ubemærket ud af kirken og blev borte med det samme. Det sidste, mere bekendte bryllup, hvor himmel anvendtes, var den udvalgte kong Christians 1634, ved hvilken den under vielsen blev holdt over parret af tre hertuger af Sønderborg og en greve af Mansfeld.¹⁸¹ Efter nogle årtier var skikken glemt i Danmark både hos adel, borger og bønder.

En lignende udvikling synes at have fundet sted i Norge. Derimod har brugen af himmel på ældgammel vis – båret af ugifte og kun anvendt under brudemessen, ikke ved den egentlige vielse – holdt sig i enkelte egne af Sverige næsten til vore dage. Ganske smukt har skikken her formet sig således, at de fire gejstlige, der bar himlen, efter reformationen er afløst af fire ugifte slægtninge, to mandlige og to kvindelige. I det 17. århundrede anvendtes „pellen“ ved alle bryllupper i Sverige.¹⁸² Ved århundredets slutning bestemtes det endnu for Gotlands vedkommende, at en og samme „pel“ skulle anvendes for rige og fattige, thi her var alle lige.¹⁸³ Men i det 18. århundrede hedder det: „Pellen er mange steder aflagt, især ved de fornemmeres bryllup.“¹⁸⁴

Hist og her begyndte nu skikken at fare vild, knytte sig f. eks. til selve vielsen, som når det fra Öland hedder: „Pellen holdes under vielsen af „brudemændene“ over parret; kunne de ikke alle komme til at holde derpå, stikke de i det mindste piskeskafte derunder.“¹⁸⁵ Men i ikke få egne har den gamle skik holdt sig i uforandret renhed næsten til vore dage. Fra Västergötaland hedder det således for en menneskealder siden: „Medens brudemessen læstes over det knælende brudepar, holdtes over dem den såkaldte pel, et kosteligt udsyet klæde, som tilhørte en eller anden kirke, hos hvilken det kunne lejes. Stundom anvendtes også et sædvanligt shawl. Under handlingen bares denne pel på fire blåmalede stænger med jernkroge i. Den blev altid holdt af de fire nærmeste slægtninge blandt brudepigerne og blusholderne.“¹⁸⁶

I Sverige, hvor man så trofast beholdt „brudehimlen“, bevarede man også længst et af brudemessens kernepunkter: *velsignelse af bruden*. I katolicismens dage havde det været skik hele Norden over, at brud og brudgom under brudemessen nød alterets sakramente, hvorpå præsten velsignede bruden og indviede hende til sit kald. Denne velsignelse var nærmest en opregning af Det gamle

Testamentes hovedkvinder og deres dyder, samt ønsket om, at disse måtte gå i arv til bruden. Hver landsdel synes at have haft sin formular, i hvert fald lignede den slesvigske og den roskildske fra 1512 og 1513 ikke helt hinanden.¹⁸⁷

Efter reformationen vedblev man i Danmark at lade brudeparret nyde sakramentet – således f. eks. endnu ved et stort bryllup i København 1629¹⁸⁸ – men det synes at have været overladt til præstens eget forgodtbefindende, om han ville lyse nogen ny velsignelse over bruden. Løsebreve brudstykke af de gamle katolske formularer, der endnu længe efter forekom i præstelige udtalelser både i det 16. og 17. århundrede, kunne dog tyde på, at de fremdeles var i levende brug. I Sverige derimod vedblev længe efter reformationen velsignelsen af bruden at være lovbefalet: „Så se nu mildeligen til denne din tjenerinde, som gives i mands vold, at hun må i sit levnet efterfølge hellige kvinder, at hun må være sin mand kærkommen som Rachel, forstandig som Rebekka, leve længe og være tro som Sara!“ Først i året 1614 forandrede denne velsignelse, idet man blev opmærksom på, at den kun henvendte sig til den ene af parret, og den ændredes derfor, så at den kunne passe på dem begge.¹⁸⁹

Ikke uden grund opfattede man denne velsignelse som et hovedpunkt i brudemessen og havde i sin tid givet den hele handling navn herefter – den kaldtes jo ikke „brudgomsmesse“ eller „bryllupsmesse“, men *brudemesse*. Og ganske naturligt, thi over hende var det jo, at efter katolske begreber ægteskabets besmittelse stærkest gik ud, hende var det, der, når hun siden fødte, først måtte indledes som en bodfærdig i kirken og atter optages på ny.

Udgjorde *brudevilsen* således en væsentlig bestanddel af brudemessen – ordet har jo som bekendt holdt sig i live indtil nu, medens „brudemesse“ i Danmark og Norge længst er glemt – så knyttede også overtroen sig fortrinsvis netop til denne del af handlingen. Her afgjordes efter gammel opfattelse ægteskabets lykke, dets længde og magtforholdet mellem de tvende. Som hovedregel gjaldt, at parret skulle holde sig så tæt sammen, at ingen kunne se imellem dem og altså heller intet ondt skille dem ad. I denne stilling skulle de forblive, thi hvis der først synligt bevægede sig, skulle dø først. Rent galt var det selvfølgelig at vende hovedet om og se sig tilbage, det var allerede nu at spejle efter den ny ægtefælle nede i kirken.

Men medens man således var fastnaglet i brudestolen, var der

dog meget at foretage for begge. Bruden kunne bestemme *det antal børn*, hun ville føde, ved ganske stille at liste det tilsvarende antal af sine fingre ind under sig. Og lempeligt kunne man trykke sig således ind på den anden, at man fik mest af himlen over sig. Her ved var *herredømmet i huset* opnået. Uden fare for fremtiden var denne stille kamp dog ikke, thi kom bruden til at røre med sin krone ved himlen, ville hendes overvægt ytre sig i, at hun kom til at ligge sine børn ihjel.

Et mindre tilladeligt krigspuds fra brudens side var det forud at have bemægtiget sig et af brudgommens strømpebånd og sidde med det på i brudestolen. Ligeledes måtte det anses for en overrump-ling, når hun pludselig skød skoen af eller tabte et eller andet, og på denne vis fik brudgommen, der ville hjælpe hende, til at bøje ryg for hende på dette afgørende sted. Derimod var der næppe nogen omhyggelig moder, der ikke belærte sin datter om endelig under vielsen at stå fast på højre fod og om muligt at flytte den lidt frem foran brudgommens. Thi

Sætter bruden frem sin højre fod,
så råder hun over manden god.
Men sætter den brudgom højre fram,
så holder han konen i tøjle stram.

Endnu ved midten af det 19. århundrede hedder det fra Väster-götaland: „Den, hvem det lykkedes at få højre fod længst frem, skulle – således troede man sikkert – „tage råd“, dvs. tage styret. Det var pudsigt at stå og iagttage denne lille strid: på én gang skød brudgommen sin højre fod en smule fremad; i reglen mærkede el-ler anede bruden bevægelsen og skød nu efter sin tur samme fod fremad. Dette kunne gentages flere gange, thi ingen ville gerne give sig.“

I den katolske tid havde den lange velsignelse på latin, som par-ret ikke forstod, givet udelt lejlighed til at tænke på dette indbyr-des opgør. Reformationens indførelse af modersmålet forandrede næppe synderligt forholdet. Værre var det, da brudemessen med dens brudevielse lidt efter lidt begyndte at bortfalde. Her flyttedes imidlertid i samme forhold „sammengivelsen“, der hidtil var fore-gået uden for kirkedøren, ind i kirken op imod alteret. Til „brude-

vielsen“ i ny forstand henlagdes da ganske naturligt, hvad der tidligere havde hørt hjemme under brudemessen.

Både før og især efter reformationen havde man på samme tid i kirkens nedre ende travlt med at hindre anden art ufærd. Gadens løse hunde trængte gerne ind ad den åbne kirkedør, deres antal tog til i det 16. århundrede, og hvad munke i flok ikke havde kunnet holde ude, kunne heller ikke en enlig klokker magte. Men galt var det med dette hundeslagsmål bag i kirken. Thi afgjordes der hist ved alteret kun parrets skæbne, så afgjordes der hernede manges. Det var en almindelig tro, at som det i den stund gik til inden for kirkedøren, skulle det senere gå til i gæstehuset. Det afhang af hundenes færd, om gæstebudet skulle løbe af i fred, eller det hele ende med kiv og drab.¹⁹⁰

Når velsignelsen var lyst over bruden, foregik en lille scene, hvis forskellige udviklingstrin den dag i dag er i live Europa over. Oprindelig synes skikken at have bestået i, at den gejstlige sluttelig lyste fred over parret og gav dem et broderkys hver. At præsten således *kyssede bruden* kunne imidlertid vække forargelse, og allerede i katolicismens dage rettedes dette, i det mindste i enkelte lande, til at præsten lyste fred blot over brudgommen, hvorefter denne „lod freden gå videre“ til bruden ved at kysse hende. I engelske kirkebestemmelser fra det 16. århundrede hedder det herom: „Hverken brudgom eller brud må dernæst kysse andre.“¹⁹¹ Dette var ikke en troskabsforpligtelse, men et forbud mod, at efter vielsen skulle brudgom og brud kysse hele følget rundt. At en sådan almindelig udveksling af fredskys kunne have sine mislige sider, var klart nok, og den henlagdes da også mængstedes til senere i hjemmet eller afløstes af, at følget blot med håndtryk lykønskede brudgom og brud. I Danmark synes det „kirkelige kys“ tidligt at være bortfaldet, senere i Sverige. I England har kirkeligt enkeltkys holdt sig hos de højere stænder og både i England og i Frankrig: massekysning hos de lavere indtil vore dage.

Brudemessens sidste akt var *ofringen*. I katolicismens dage havde det været den for alle naturlige slutning. Det var indlysende, at man burde yde kirken tak for dens gaver, og i denne fromme henføren af alt til Gud fandt en af tidens dybeste følelser sit udtryk. Der var intet stødende i, at man således en for en gik op og lagde

I.G.G.f.

sine penge på alteret. Om det så var bispens selv, der havde forrettet vielsen, kunne han tage derimod, thi af navn gjaldt gaven ikke ham personlig, men kirken, altså Gud. Af samme grund kunne det også falde manges ind, der ikke hørte til de indbudne gæster, alligevel i øjeblikkets stemning at ofre med. Sligt var at betænke Gud, parret til ære, deres sjæle til gavn og tillige sig selv til fromme.

Men ærede man således Gud og parret ved at ofre, så var det også en ære for en selv at deltage i ofret. Fra gammel tid af havde da her udviklet sig en vidtløftig rangforordning om, på hvilket tidspunkt enhver havde lov til at gå frem til alteret. Med passende nidkærhed vågedes der over denne rangfølge, og den gav evig anledning til splid, da ordenen jo aldrig var ens, men *rangen* hver gang, i det mindste for en stor del *afhæng af*, i hvor nært *slægtskab* vedkommende stod til *brudeparret*.

Disse fast udprægede former ramtes på én gang af reformationens alt overskyllende vande. Ingen, der kender den hensynsløshed, hvormed kirken nu blev plyndret, kan fortænke de mænd, der blev sat til at varetage de nye præsters tarv, i, at de søgte at redde for disse blot nogle smuler til livets ophold. Og her lå det da nær at påstå, nu da „kirken“ var Gud-ved-hvor, at hver enkelt præst var dens aftager, hvad brudemesse-ofret angik.

Et øjeblik så det i Danmark tvivlsomt nok ud med udfaldet. Særlig almuen syntes ikke at kunne forstå, at disse „danske præster“ skulle være Vorherres stedfortrædere, og mente derfor, at man burde indskrænke eller endog helt ophøre med brudeofret. Vanens magt og kirkeordinansens faste greb i styret holdt dog forholdene sammen. For at sikre præsterne indtægten bestemtes det, at ofret skulle erlægges, ikke efter gudstjenesten, når menigheden var ved

Det mest særprægede indslag i Fredensborg slotspark er vel nok „Nordmandsdalen“, hvor billedhuggeren Johan Friedrich Grund på initiativ af Frederik V opstillede en lang række sandstensfigurer forestillende folkelige typer fra Norges forskellige egne. Her – i det kultiverede Nord-sjælland – ville enevoldskongen have et billede af sit mere barske rige mod nord. Man udsendte også en række kobberstik af figurerne. Dette er en brudgom fra Fane ved Bergen. Grund forklarer i sin kommentar, at han i tørklædet i venstre hånd bærer offerpenge til præsten og finger-ringe til bruden.

at bryde op, men „først i messen, straks epistlen er læst“.¹⁹² Og for at ingen skulle være i tvivl, fastsattes det samme år, 1539, i forskellige landsdele, hvilket offer der var det mindste, som en brud måtte give for sin „brudevielse“. Taksten var forskellig og synes at have rettet sig efter landsdelens velstand og gammel skik. I Skåne f. eks. ansattes brudeofret til fem skilling til præst og én skilling til degn;¹⁹³ i Halland derimod kun til tre skilling til præsten „eller også en altermad efter hendes egen vilje“, hvilken altermad senere bestemtes som: en kage, en halv gås eller et fårelår.¹⁹⁴

Ordningen, som den her i første skynding var foretaget, led dog af mangler. Vel havde man fået fastslået, at menigheden fremdeles skulle betale offer, og det både „højtidsoffer“ og „hædersoffer“.¹⁹⁵ Men tidspunktet for betalingen, lige når prædiken skulle til at begynde, var stødende valgt, især ved bryllup, hvor netop gammel skik krævede, at ofringen skulle være „brudemessens“ afslutning. Nu tog det sig ud, som om de fattige præster sagde: „Først pengene på bordet, ellers ingen brudevielse!“ og slig fremfærd æggede kun til uvilje og knebent offer. Allerede år 1555 ved det danske bispemøde i København enedes man da om at lade offertiden være fri, før eller efter prædiken.¹⁹⁶ En halv snes år efter gik man på Sjælland og Fyn videre og befalede, at ofringen først skulle foregå efter prædiken;¹⁹⁷ og år 1580 rådede man bisper i Norge til at indføre samme ordning.¹⁹⁸

Når da altså her „brudemessen“ var omme, istemtes salmen:

Uden Herren opholder vort hus og gård
og skaffer, hvad der er inde.
Og sender sin benedidelse hvert år,
at vi må altid finde
hans guddoms gave, givt og lån,
som han giver med sin milde hånd,
ellers er vort arbejde forloret¹⁹⁹ osv.

I en bestemt rangfølge skulle så de ofrende begive sig op til alteret og „lægge på tavlen“. Men der kom hyppigt standsning heri. Grunden var ikke, at man jo nok, som det hedder i Helsingørs Tingbog, „lod sig finde villig, som man og burde og pligtig var“.²⁰⁰ Man var blot usikker på, når det var ens tur at gå frem. Som det endnu

mange år efter beskrevet i Jylland: „Når en ofrende er kommet tilbage i stolen, kan ikke sjældent synges et vers og mere, inden en anden træder ud eller rettere stødes ud på kirkegulvet; thi her strides om, hvem der efter slægtskabsled, alder, ægtestands år med videre bør gå først.“²⁰¹

Og indrømmes må det, at det rangfølge-regnestykke, som her skulle udføres, var en opgave af allersværeste art. Vanskeligt havde det ofte været i den katolske tid, men hint var for intet at regne imod, hvad der nu blev budt. Når efter luthersk skik to par blev viet og tre børn døbt samme søndag i samme kirke og af samme præst, hvor var det så muligt at afgøre, i hvilken orden de samlede følger skulle ofre? Var det mere at være den anden bruds morbroder end det tredje barns farbroder, og hvad gjaldt overhovedet mest: en gudmoder eller en bruderedereske? Hertil kom, at i små forhold, hvor alle var indbyrdes beslægtet, kunne en og samme indtage tre, fire forskellige hæderspladser. Som brudens søskende-barn skulle han måske vente lidt endnu, medens han som den nydøbtes nære slægtning straks skulle frem. Intet under at alle trykkede sig, så at opholdet blev pinligt, præsten rokkede utålmodigt, og degnen måtte opmuntrende søge at nikke de nølende frem, alt imens han så mildelig istemte et nyt vers:

Ligervis som mange pile og skud
 en stridsmand haver i hænde,
 og efter sin vilje og efter sit bud
 monne dennem forskyde og sende:
 Så gør og Gud ved kvinde og mand.
 Af adskillige stæder og fremmede land
 kommer han dennem underlig sammen.

Hvor håbløst forholdet imidlertid var, kan ses af, at øvrigheden enkelte steder følte sig opfordret til at skride ind. I Ålborg f. eks. søgte borgmestre og råd at komme vildfarende borgere til hjælp ved følgende forordning (af 1557?): „Når der er barn at kristne og brudfolk og barselkone på én dag i kirkerne, da ofre den kone først med barnet, som barnet bærer, så ofre brudgom og bruden, så barselkonen, så adelen, om der er nogen, som ofre ville, så bispen, prior og præsterne, om de er til stede og ville ofre, så borgmestre og

råd og andre mænd og karle, så ofre pigerne, så de to hustruer, som bruden rede, så de andre hustruer.“²⁰²

Som det vil ses, brød denne forordning med den gamle målestok for rang ved sådan lejlighed: slægtskabsnærhed med hovedpersonerne, og opstillede noget helt nyt, hvorefter adel også her skulle gælde, gudmoder gå foran brudepar, ja piger før koner osv. For så vidt har vel denne forordning straks kun bidraget til yderligere at forøge forvirringen. De senere århundreders udvikling har dog givet de vise fædre i Ålborg ret: denne sag kunne kun afgøres ved et magtsprog. Overalt, hvor man siden da har bibeholdt rangfølgen efter slægtskabsgrad, trykker man sig endnu, og handlingen får ingen ende. En kongelig befaling for Sønderjylland om, at ved offer må overhovedet ingen rang og forgang gælde, synes ikke heller at have vist sig afgørende.²⁰³ Derimod går det nemt fra hånden overalt, hvor stedlige myndigheder har taget afgørelsen i deres hånd. Ordningen er naturligvis i Nordens forskellige egne foretaget efter de forskelligste hensyn.²⁰⁴ En af de ejendommeligste er eller var den i Råbjerg Sogn ved Skagen, hvor hver gang forud for toget til kirke tre ansete kvinder i følget havde at træde sammen og bestemme, hvorledes de ofrende parvis, mand og kvinde, skulle følges til alteret; denne ordning imødesås altid med spænding af de unge,²⁰⁵ som heri så et varsel om, med hvem de engang for alvor skulle følges til alteret. En mærkelig erindring fra den katolske tid, som tre hundrede år endnu ikke har udvisket, hverken i Danmark eller i Sverige, er den skik, at også uindbudte går frem med og „ofre til Gud og kirken“, parret til ære på dets hædersdag.²⁰⁶

Det var umuligt andet, end at den hele offerhandling måtte give anledning til adskillig *munterhed*. Allerede kort efter reformationens indførelse høres der tale om, hvorledes præsterne efter fattig lejlighed søgte at gøre forestillingen både festlig og fornøjelig, hvad dog i det mindste Sjællands bisp år 1572 fandt sig beføjet til at forbyde.²⁰⁷ Ufrivillig tjente enhver til morskab, der under ofringen forså sig mod en eller anden regel. Ret malende beskrives slige scener fra en langt senere tid i følgende omtale af jyske bondebryllupper: „Når vielsen var tilendebragt, sang man salmen: „Af højheden oprunden er“ og samtidig hørtes en almindelig raslen, som kom fra de kvindelige bryllupsgæsters kridthuse, af hvilke offerpengene nu blev fremtaget ... Latteren blev lydelig, når, som ikke sjældent var,

Et „kvindealter“ fra Angered Kyrka i Västergötaland, nu på Göteborgs museum. Inskriptionen i randen skal læses: „Guds navn til ære og kirken i Angered til pryð har handelsmanden i Göteborg højbårne og velfornemme hr. Johan Hervegh og dennes søster foræret dette alter år 1699.“ På denne bordplade henlagde man „offeret“ til præsten. Dette er antydnet ved de to højtidsklædte kvinder – læg navnlig mærke til handskerne! – de fire fladbrød og osten med det indpressede mønster. (Fot. Antikvarisk-topografiska Arkivet, Stockholm).

nogle af de unge, kejtede karle bar sig forkert ad med ofringen, f. eks. ved at gå på højre side af pigen, med hvem han ofrede, eller, som også hændte, ved at blive stående og bukke uafsladelig ved alteret, indtil præsten endelig vendte sig om, for som karlen troede, at gengælde hans besværlige kompliment, eller vel fuldt så rimeligt for at se, hvor meget der blev ofret.²⁰⁸

Kun så længe brudeparret selv ofrede, veg følgets munterhed for andre følelser. Her stod nemlig atter meget på spil. Hvad hjalp det, om bruden havde haft et guldstykke i sin højre sko, og dette altså havde fået sin del af den over hendes lyste velsignelse! hvad hjalp det, om de gik hånd i hånd og tæt sammen, når de efter ofringen

ved alteret glemte at begynde samtidig med højre fod, „vende sig mod solen“, som det hed, det vil sige, fra venstre til højre, dog således, at brudgommen fremdeles kom til at gå på højre side. Sligt var vanskeligt at passe, og mangen brudgom udførte det kejtet, så at man fristedes til at le. Men ældre lo ikke, dertil var sagen for vigtig. Al møjsommeligt indsamlet lykke kunne blive til vanheld ved sligt et eneste, usaligt skridt.²⁰⁹

Med tilsvarende følelser, glæde og spænding, iagttoges ofringen af den modtagende part. Det var jo embedets væsentligste indtægt, hvorom det her drejede sig, lange tiders sorgfrit udkomme, der kunne rummes i denne offergave, „pusefæ“, som den kaldtes i Norge og til dels i Danmark med.²¹⁰ Intet under, om da både præst og degn af hjertet ønskede, at ret mange ville hædre brudeparret på deres æresdag.

Opbevarede regnskaber viser, hvad i øvrigt jo lå i sagens natur, at der var stor forskel på indtægten af sådanne brudeofre. Medens f. eks. præsten i Tårnby på Amager sjældent drev det til mere end omkring fire mark ved hvert bryllup og i årene 1579 og 80 overhovedet slet ikke synes at have haft nogen indtægt af denne art,²¹¹ fik præsten i Nakskov Anders Pedersen Perlestikker i året 1620 ikke mindre end 47½ daler og 107 mark i brudeofre.²¹²

Det var menneskeligt, om offerets størrelse afspejlede sig i modtagernes ydre, og af og til var menigheden vistnok i stand til ved hjælp heraf nede fra kirken at tælle med. Et brudeoffer i Skåne fra begyndelsen af det 19. århundrede beskrives således: „Ved første klapren med stoledørene udbredte præsten sit hvide lommetørklæde på det ene hjørne af alteret, og klokkeren sit blårøde oven på koralbogen, som altid lå opslagen, selv om han ikke kunne synge efter noder ... Den klokker, som jeg bedst mindes, havde én gang for alle lagt sig et eget foredrag af salmerne til, så at enhver, der kendte ham, kunne af hans ulige måde at sænke, hæve, bøje såvel stemmen som personen næsten på skilling nøjagtigt bestemme hver enkelts offergave.“²¹³ Derimod hørte det til undtagelserne, at indtrykket på modtageren blev læseligt også for efterverdenen, som f. eks. i Drøsselbjerg kirkebog af 1727, hvor præsten har medgivet et viet par følgende anmærkning: „var nogle ærkegniere i deres offer“.²¹⁴

Medens *brudeofret* langtfra endnu er afskaffet i alle Nordens landsbykirker, begyndte den danske adel allerede i de første årtier

af det 17. århundrede at få øjet op for det stødende deri. Da Christian IV's søn, Hans Ulrik Gyldenløve, år 1639 ægtede Regitse Grubbe, modtog hofpræsten derfor en rund sum af 40 rdl. i gave, men ofring fandt ikke sted. Da et par år efter Christian IV's tvillingdøtre på samme dag viedes til Hannibal Sehested og Ebbe Ulfeldt, fik hofpræsten ligeledes kun enkeltgave, underligt nok forskelligt for hver, nemlig 100 rdlr. for Hannibal Sehesteds og 54 for Ebbe Ulfeldts vielse, hvad der kunne tyde på, at de selv og ikke Chr. IV havde bestridt denne udgift. Også ved privatmænds bryllupper kunne ofringen være udeladt, således fik f. eks. ved Peder Vibes „brudevielse“ hofpræsten en bestemt gave af 16 rdl. og ikke andet.²¹⁵

Og at dette ikke blot var hofskik, men trængt ud blandt adelen i det hele, kan ses af andre gejstliges optegnelser. Biskop Hans Mikkelsen skriver således allerede år 1630 i sin dagbog: „12. septbr. viede jeg i Skt. Knuds Kirke Gregers Krabbe og Helvig Rud, Christen Skeel og Birgitte Rud. 14. septbr. bragte sal. Corfits Ruds datter Elisabeth mig honorar i hendes moders navn.“ Eller: „Søndag den 13. septbr. viede jeg i Nyborg Kirke Frederik Parsberg og Sofie Kås. 3. oktober sendte hr. Mogens Kås mig et udmærket honorar for hans datters og Frederik Parsbergs brudevielse.“²¹⁶ Mod det 17. århundredes slutning var det brug også hos Københavns borgere at give præsten en bestemt betaling for hans handling; derimod trivedes såvel i de andre købstæder som på landet fremdeles den gamle skik, at både brudepar og gæster ofrede til tak for „brudevielsen“. År 1683 udstedtes herom følgende oplysende forordning: „Præsten må ej foreskrive nogen, hvad de ville have for copulationer, men lade sig nøje med, hvad enhver efter sin evne og vilkår af sin egen vilje dennem vil give. Og når brudevielserne i de andre købstæder eller på landet forrettes, være sig i kirker eller i husene, skal det ingen være forment af dem, som til bryllup buden er, at ofre [til] præsterne.“²¹⁷

Når ofringen var færdig og brudemessen hermed til ende, kunne da endelig *brudetoget vende tilbage fra kirken*. Hjemad gik det omtrent i samme orden som før, kun fulgtes nu gerne brudgom og brud ved hinandens side.²¹⁸ Støjen, musikken, skuddene var de samme som på udvejen, kun blussene manglede. De var enten stillet i stage og efterladt i kirken eller kastet på fælles bål ved kirkedøren, et udtryk for, at hovedfaren nu var omme, da pagten

var viet af Gud. Derfor herskede der også slappere mandstugt på tilbagevejen. Vel passede man som før, at der ikke kom „slippe“ i rækkerne, vel larmede musikken, skuddene knaldede, og brude-svendene fór frem og tilbage på de skummende heste. Men det var ikke længer angrebs tummel og forsvars larm. Der lå sejrjubel deri, nu blæste man fjenden et stykke. Hvor i Sverige og Norge hjemfærden gik til båds over sø eller fjord, fik den trods glædes-kud og støj uvilkårligt noget mere højtideligt over sig.

På landet i Danmark fulgtes man i reglen alle tilbage til bryllupsgården. Men i købstæderne viste den slappere mandstugt sig blandt andet deri, at flere på tilbagevejen kneb ud og først søgte hjem – kvinderne for at smykke sig yderligere til middagen, mændene for at nyde et lille hvil mellem slagene – til liden glæde for dem, der havde håbet straks at kunne gå til bords, når man havde nået brudehuset. *Det var disse sidstes parti, regeringen tog.* Både i Danmark og i Nordtyskland forbødes det at forlade brudetoget undervejs, middagsmåltidet skulle holdes straks ved hjemkomsten fra kirke, kl. 11, senest 12, ingen måtte sidde hjemme og vente, til han var blevet indbudt endnu en gang. Efternølerne skulle straffes med kold mad samt bøde til de husarme.²¹⁹ Hvor hårdnakket denne trang til ophold mellem brudetog og middag dog har været, kan ses af, at skikken holdt sig både i Norge,²²⁰ i Nørrejylland²²¹ og i Skåne, hvor det i begyndelsen af det 19. århundrede endnu var skik, at alle brudetogets medlemmer forsvandt, og ingen måtte komme som gæst til middagen, førend han var blevet indbudt på ny. Næppe var da brudetoget her i sigte fra bryllupsgården, før tre frænder, raske til bens og raske til drik, straks ilede af sted ud i byen for at indbyde gæsterne.²²²

Når toget svingede ind i bryllupsgården, stillede naturligvis musikken sig op ved husets indgang for højlydt at modtage brudgom og brud. Disse havde imidlertid en del at varetage. Brudgommen skulle først ride tre gange gården rundt, og bruden selv tage bidslet af sin hest og løsne buggjorden, eller spænde venstre skagle fra, hvis hun havde kørt; sligt sikrede hende en let fødsel. Når de var kommet ind i huset, skulle bruden se til arnen, til maden på bordet, ja ind under bordet, og helst over i stalden med, for at vie alt ved sin nærværelse og således skræmme troldpakket bort. Sammen med brudgommen skulle hun dernæst nyde noget brød og drikke af ét

Et bondebryllup i Jylland således som Johannes V. Jensen endnu kunne skildre det i sine „Himmerlandshistorier“. Brud og brudgom går fra kirke og har spillemænd foran. (Maleri af Hessellund fra o. 1880).

bæger, hvorefter resten af drikken kastedes bort bag over hovedet, som drikoffer til de usynlige.²²³ Det var derimod en skik af mere forfinet og nyere oprindelse, når i sydlige lande brudgom og brud skulle i forening holde håndtvæt, vel med det kommende måltid for øje.

Sligt og andet mere havde parret at foretage sig. Der kunne muligt være tvivl i det enkelte om, hvad virkningen af hver af disse handlinger var. Kun én ting stod fast: så længe kirkens velsignelse

var så frisk, hæftede der endnu noget af dens signende kraft ved bruden, og dette burde udnyttes just nu, da parrets fremtidskår af usynlige hænder var sat på væven.

4

Brudetoget til *kirke om søndagen* var, som vi har set, en *luthersk* nydannelse i det 16. århundrede. *I den katolske tid* havde man ventet til *om mandagen* med at tage til kirken for at vies. Og den vielse, som så her fandt sted, var altså en bekræftelse af det alt indgåede ægteskab, derfor en ejendommelig dobbelthandling, der bestod i parrets syndsbekendelse ved kirkedøren og velsignelse under brudemessen for alteret.

Ved reformationens indførelse ændredes dette. Nu blev den kirkelige vielse om søndagen i menighedens påsyn til ægteskabets forudsætning. Tidligere havde kun de velstående holdt bryllup, fattigfolk fik nøjes med fæstensøl; nu blev bryllup påbudt alle. Ved „ordinansen“ af 1582 ordnedes disse forhold, og lovens ord herom kom til at lyde klart og forståeligt. „Skal ikke tilstedes dennem, som er rettelig trolovede, at søge seng med hverandre, førend de er viede og givne sammen i kirken.“²²⁴ Alle, der agtede at blive mand og hustru, skulle da altså fremtidig komme til kirke om søndagen for her for menighedens åsyn at lade sig „vie og give tilsammen“. – Fra nu af skulle man tro, at intet bryllup var muligt uden et brudetog til kirken om søndagen.

Dette blev dog meget langt fra tilfældet. Adelen, der i den katolske tid havde haft en slags eneret på pragtfuldt kirkebryllup, gik under de nye lutherske forhold ikke længer i spidsen, men trak sig netop på dette punkt misfornøjet tilbage, frastødt ved at se kirkebryllup forvandlet til stoderpligt, kirkebygningen selv forarmet, og mandagens rigere enkeltfest nedsat til en dusinhandling i søndagens travle kirkedrift. Adelen hævdede det da netop i de følgende århundreder som en særlig *adels-forret at måtte holde hjemmebryllup*. Regeringen imødekom denne tilbøjelighed og gjorde sig den snart indbringende ved at kræve betaling for bevilling hertil. Og gejstligheden tog blidt på tidens skrøbelighed og indrettede – i lighed med hvad der havde fundet sted under overgangstiden i det 16.

århundrede²²⁵ – ved større bryllupper en egen art mandagsgudstjeneste, hvor blandt andet ofring kunne finde sted. „Ofret *begge dage*: 15 daler,“ hedder det f. eks. i ovenomtalt pastor Perlestickers regnskabsbog for 1621.²²⁶ Omvendt søgte regeringen i hvert fald ikke at unddrage sine embedsmænd deres løn og bestemte, som ovenfor berørt, år 1683: „Når brudevielser forrettes, være sig i kirken eller i *husene*, skal det ingen være forment af dem, som til bryllup budne er, at ofre til præsterne.“²²⁷

Således var da altså den lutherske ordning med søndagsvielse i kirke næppe indført, førend landets øverste stand havde fået sig indrettet på at unddrage sig denne fællespligt. Lige så utilbøjelige var *bønderne* til at gå med til det nye. Fra den katolske tid var de nu engang vant til, at brudetoget til kirken faldt om mandagen; og fra den ældgamle hedenske tid foresvævede måske endnu dunkle minder om, at dette offentlige festtog – „brudeløbet“ – hørte hjemme ved brylluppets slutning. Så vidt muligt ydedes da en sej modstand mod det nye. Lige over for bønderne var der imidlertid mindre lyst fra oven til at tage blødt fat, og følgen af dette sammenstød blev i de følgende århundreder den mærkelige spredning og forvirring af alle herhen hørende skikke. Medens således i Norge i det 18. århundrede den nye skik med kirkevielse på brylluppets første dag var trængt igennem i Nordhordeland og Vossevangen, ledtes i andre egne af Bergens Stift og i Telemark brud og brudgom til sengs på første bryllupsdag endnu ganske som i den katolske tid, og først dagen efter drog man i festtog til kirke for at vies.²²⁸ Hos bønderne i Västergötaland måtte endnu ved midten af det 19. århundrede, efter adeligt brug fra det 16., præsten møde i hjemmet og forrette vielsen dér, og først en af brylluppets senere dage fandt brudetoget til kirken sted.²²⁹ I Danmark viser virkningen den dag i dag sig i, at den ældgamle bryllupsordning af ugedagene er blevet forrykket. Kun i enkelte egne har man beholdt søndagen som brylluppets første dag. I de fleste egne har man for at få brudetoget til kirke til at falde på en af brylluppets senere dage, ladet dette begynde allerede fredag eller lørdag. Alt efter hver egns smag og øvrighedens pres har man så ladet enten ægteskabet blive fuldbyrdet førend vielsen eller denne foregå fredag eller lørdag, så at brudeparret stundom efter de første lutheraneres vis møder to dage i rad i kirken.²³⁰

Det var da i det 16. århundrede mest *bybefolkningen*, der var lovlydig, hvad brudetog til kirke om søndagen angik. Adelen smuttede ofte under og lod brudetoget først foregå om mandagen. Og bondestanden begyndte vist allerede da i smug at forrykke den gamle ordning, idet man lod brylluppet stå en af dagene forud, så at de befalede brudetog om søndagen i virkeligheden kom til at falde på en af brylluppets senere dage. År 1622 var således regeringen kommet under vejr med, at det brugtes, at brudgom og brud „skulle ligge tre nætter tilsammen, førend de med hverandre var tilsammen viet udi kirken, i den mening at de deraf skulle fange god lykke“.²³¹

Men hvad foretog da godtfolk sig om søndagen, når de på denne brylluppets første dag ikke drog til kirke? Ganske det samme som i den katolske tid; de lod bortgiftningen i hjemmet foregå på ældgammel hedensk vis under alle dens retslige former. Og til disse retslige former hørte først og fremmest den vigtigste af dem alle: *ægtesengens bestigelse*.²³²

Når da om formiddagen i hjemmet bortgiftningen havde fundet sted, idet brudens fader havde svaret brudgommens talsmand ja på hans anmodning om at erholde bruden til hustru, så brød man ikke op for at drage til kirke, men faderen opfyldte sit givne tilsagn, fuldbyrdede bortgiftningen ved at lade de tvende i alles påsyn bestige ægtesengen, hvorved det blev Gud og hvermand vitterligt, at de nu var ægtefolk.

Det var denne ældgamle, hedenske skik, som romerkirken havde truffet ved sit komme til Norden og med sit sikre blik straks søgt at få part i. De lovgyldige former for ægteskabets stiftelse var jo allerede fastslået, og her tåltes ingen fremmed indblanding, romerkirken fik først lov til at vie parret om mandagen, når ægteskabet alt var indgået. Men her, midt under bortgiftningen, var der en åben dør for kirken at trænge ind ad, den kunne tilbyde at *vie brudesengen*, førend denne toges i brug.

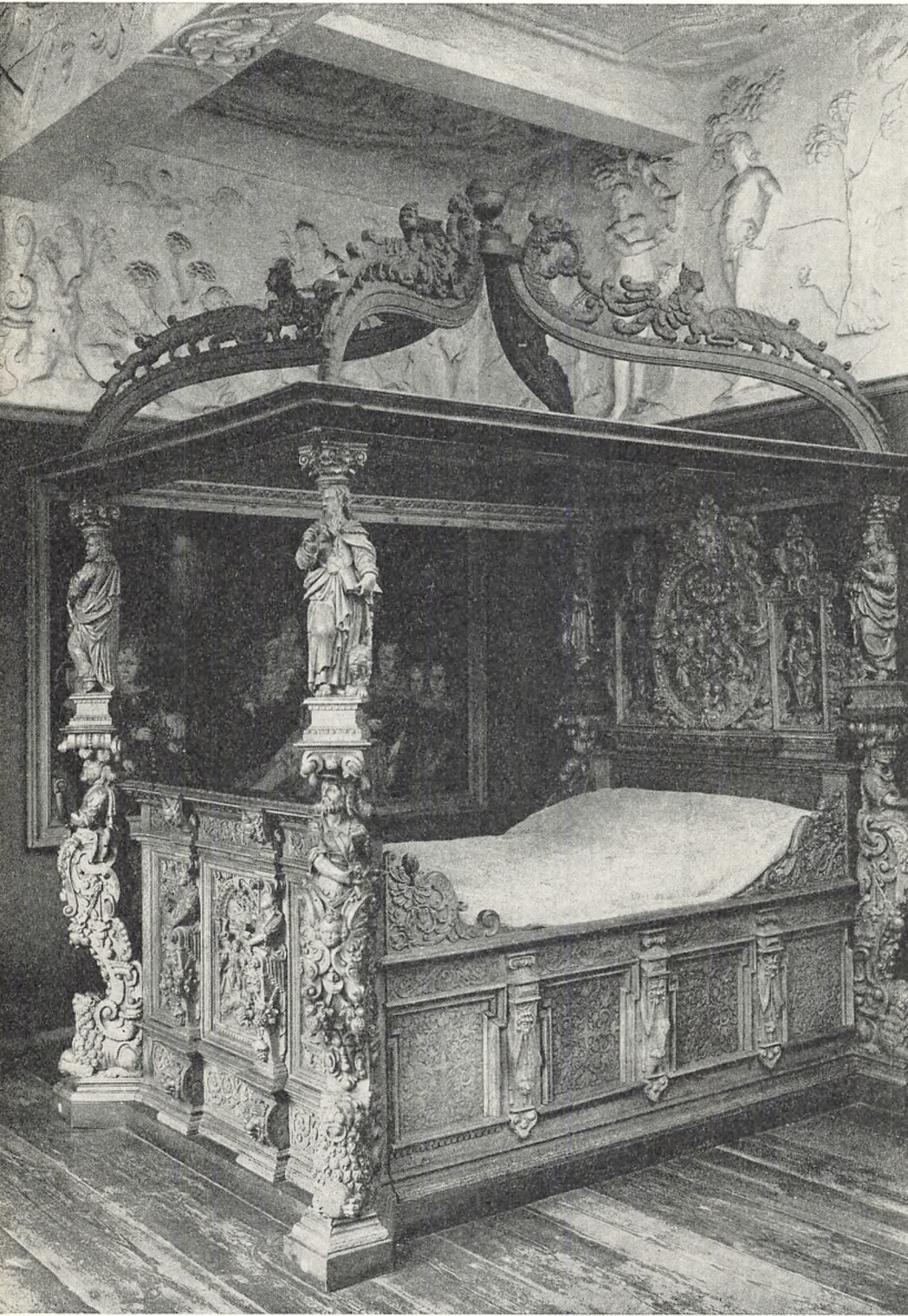
Det lykkedes kirken ad denne vej at få hånd i hanke med giftermålsskikkene, thi Nordens befolkning tog ligesom de øvrige gotogermanske stammer med glæde mod tilbudet. Til et ret storladent bryllup, hvor intet manglede, hørte da tidligt en præst, der stænkede sengen med vievand, alt imens han højlydt læste en velsignelse i det fremmede sprog.²³³ Et malende udtryk for skikkens alminde-

lighed i middelalderen afgiver en klage fra Bergens biskop år 1320 over, at præsterne ved Apostelkirken sammesteds gjorde indgreb i byens sognepræsters rettigheder ved at udføre den „brudesengs vie“, der burde forrettes af disse.²³⁴ End ikke reformationens indførelse formåede helt at fortrænge skikken. Endnu år 1607 måtte Christian IV forbyde præsterne i Norge at befatte sig med „brudesengs vielse og andet gækkeri, som plejer at gøres“.²³⁵

Muligt tyder disse sidste udtryk på, at skikken i det 17. århundrede var slået over i sin blot kåde genklang, hvorom vi også ad anden vej hører tale.²³⁶ Thi alt i middelalderen havde brudesengs vielse oftere givet anledning til drøj spas, hvilket stod i forbindelse med, at vielsen var blevet henlagt til en anden tid på dagen end oprindelig.

Sagen var, at selve bestigningen af ægtesengen synes lidt efter lidt i middelalderens løb at have skiftet betydning og at være endt som blot ceremoni. Først om aftenen gik ægteparret virkelig til sengs. Men forud for hvilken bestigelse skulle nu brudesengen bestænkes med vievand og velsignes? Den om formiddagen dannede det oprindelige og retsgyldige led i bortgiftningen og var for så vidt at foretrække. Men med rette kunne der dog gøres gældende, at det var den virkelige ægteseng, familiens fremtidsskød, hvem velsignelsen egentlig gjaldt.

Romerkirken lod sig bevæge til at henlægge optrinnet til aftenbestigningen af brudesengen. Men herved var et kobbel af ulemper sluppet løs. Galt havde det kunnet være om formiddagen, selv på indviet grund, når i klosterhallen, som bisp eller prior havde overladt, en og anden fniste ved velsignelsen og brudeparrets skinforsøg på at efterkomme den. Men nu ved aftentid mellem drukne gæster, alle opsatte på den art grovkornede spøg, som ved denne lejlighed havde hævd, var det yderst vanskeligt at håndtere stænkekosten med alvor. Kirken måtte delvis trække sig tilbage. Tilbagetogets spor i Mellemeuropa er endnu tydelige: i middelalderens tidligere ritualer omtales ægtesengens indvielse som en selvfølge, men uden nærmere forklaring. Så tilføjes den nøjere angivelse: „Om natten, når de gå til sengs, skal præsten gå frem og velsigne lejet, sigende“ osv. I de senere ritualer føjes allerede til: „dog kun hvis brudeparret ønsker det“, og i det trierske ritual hedder det endelig: „Hvis parret af priselig fromhed måtte begære brudesengen viet, da må

sligt ske, dog om morgenen og før gildet, men på ingen måde ved aftentide. Indvielsen må kun overværes af parrets forældre og to til tre andre, alvorlige personer, og alle tilstedeværende skulle påmindes om ikke ved latter og gækkelig tale at tilsmudse den hellige ægtepagts renhed.²³⁷ At kirken dog i enkelte lande vidste at bevare det indvundne jordsmon, viser forholdene i England. Her var det under straf af bandlysning forbudt brudeparret at gå til hvile om aftenen, førend præsten havde viet brudesengen; og gejstligheden siges at have misbrugt dette til at lade vente på sig til over midnat, såfremt der ikke gaves ekstrabetaling for denne handling.²³⁸

Med reformationens indførelse i Norden afskaffedes brudesengens indvielse. At skikken, som oven omtalt, forekom i Norge endnu 1607, viser højt regnet kun befolkningens vedhængen ved det gamle. Derimod vedblev man, som vi senere skal se, endnu længe i alle tre nordiske lande at betragte den natlige bestigning af brudesengen som en handling, ved hvilken præst, salmesang og bønner nødvendigt hørte hjemme.

En målestok for den udvikling, der forflyttede både den retsgyldige, ægteskabelige bestigning og den kirkelige indvielse af brudesengen fra formiddag til aften, har vi på et enkelt lille område, nemlig *de fyrstelige bryllupper ved stedfortræder*. Også her var man naturligvis begyndt med at lade udsendingen bestige brudelejet om formiddagen. For at anføre et bekendt eksempel kan vi henvise til junker Stranges sendelse til Böhmen og hans giftermål dér på kong Valdemars vegne med prinsesse Dagmar. Efter at junker Strange

I 1842 erhvervede Nationalmuseet fra en fæstegård ved Randers en pragtseng fra ca. 1650. Den sagdes at stamme fra herregården Clausholm ved Randers; men dette er meget usikkert. På den anden side kan den umuligt være beregnet for en bondegård – dertil er den alt for kostbar. Formentlig er den udført af billedskæreren Peder Jensen Kolding, der virkede i Horsens ved midten af det 17. århundrede, og den må være lavet til et bryllup. Den bar nemlig en inskription, der stammer fra højsangen: „Jeg sov, siger hun, men mit hjerte vågede. Det er min kæreste som banker, idet han siger: „Luk op for mig min søster, min veninde, min due, min fromme . . .“ Pragtsengen må have gjort tjeneste som „brudeseng på salen“ ved et adeligt bryllup. (Nationalmuseet fot.).

først på brugelig vis havde vundet bruden i skaktavl, hedder det videre i folkevisen:

Det lidte fast imod den tid,
 tavl skulle have sin ende,
 da skulle hr. Strange
 med den frøken til senge.

„I sige mig, hr. Strange!
 Mens vi er ene to,
 er han kongen af Danmark
 nær så skøn som I?“

Det svarede hr. Strange,
 han op til solen så.
 „Så mænd ved, frøken Dagmar!
 Han er langt skønnere end mine to.“

Denne fremstilling viser os – hvad enten den nu gengiver, hvad der virkelig er foregået, eller vel snarere blot hvad forfatteren i henhold til skik og brug har ment, at der må være sket – skikken på et tidligt udviklingstrin. Ikke blot går de tvende til sengs om dagen, det hedder jo om hr. Strange: „han op mod solen så“, men de lades en stund så meget alene, at bruden kan gøre ham et fortroligt spørgsmål og få svar.

Udviklingen gik imidlertid sin gang. Efterhånden som man i det virkelige liv forlagde tyngdepunktet fra morgen- til aftenbestigningen af brudesengen, fulgte man også med i denne fyrstelig-juridiske nipsgengivelse deraf. Det gjaldt jo her først og fremmest om at give den sluttede ægtepagt tilbørlig retsgyldig vægt. I det 16. århundrede var man nået til, at den fyrstelige bruds leje først måtte bestiges om natten. Da f. eks. Mogens Gøye år 1514 i Bruxelles på Christian II's vegne ægtede prinsesse Elisabeth, hentedes han ikke førend om natten klokken to i optog til bruden i brudekammeret, blev i mange fyrsters og ridders nærværelse bragt til sengs med hende, og atter af samme herrer i prægtigt optog fulgt tilbage til sit herberge.²³⁹

På dette enkelte område havde man gjort svinget fuldt ud. Kirken havde, hvad brudesengs-vielsen angik, forsøgt på det samme, men var delvis vejet tilbage igen. Hos de nordiske folks højere lag

svingede man i det 16. århundrede endnu frem og tilbage. Man var nemlig fulgt med det nye, uden derfor helt at opgave det gamle, havde altså blot fordoblet sengebestigningen, og lod for en sikkerheds skyld brudeparret gå til sengs formelt om morgenen, virkeligt om aftenen, begge gange under iagttagelse af omtrent samme skikke.

Pudsigheden og urimeligheden af denne dobbelthed har givet sig et lille litterært udtryk, hvor den ganske harmfrit, men med ikke ringe komisk kraft kommer til syne. Det er Anders Sørensen Vedels omarbejdelse af den ovennævnte vise om hr. Strange og dronning Dagmar.

For at forstå vanskeligheden ved hans opgave må vi erindre alle de hensyn, han havde at tage. Han skulle først og fremmest give i sin tids ånd og stil visens lidt forældede fremstilling. Morgenbestigningen af lejet, som visen omtalte, brugtes nu ikke længer ved de toneangivende hoffer. Som kyndig historiker vidste sikkert Anders Sørensen Vedel dette, og Mogens Gøyes talrige efterkommere, ikke mindst Peder Oxe og hans søster fru Inger, havde vel i hvert fald oftere fortalt ham om, hvorledes det var gået til den gang, da deres bedstefader havde spillet sin betydeligste rolle udenlands og blandt Europas mægtigste fyrster været kongelig brudgom på Christian II's vegne i Bruxelles. Visen omtalte altså morgen; men nu var aften hofbrug. Hvad om man da gjorde det hele forståeligt og folkeligt ved at lade junker Strange og frøken Dagmar på ærlig dansk vis gå til sengs sammen både morgen og aften!

Men først og fremmest sømmeligt. Det var den tidligere hofpræst, som omarbejdede visen; der måtte ingen misforståelse være mulig af de barnebeundringens varme ord, som visen lod frøken Dagmar under mødet på brudesengen rette til sin brudgoms smukke stedfortræder. Derimod kunne det være både historisk berettiget, i og for sig passende, og med betydning just i disse sidste tider at lade den unge brud forhøre sig om sin kongelige husbonds rettroenhed.

Ud fra sådanne forudsætninger foretoges omarbejdelsen. Junker Strange og frøken Dagmar gik da første gang til sengs om formiddagen.

Så fulgte de den frøken til senge
alt til den ridder god.

Hr. Strange med megen tugt og ære
imod den frøken opstod.

Og de gik anden gang til sengs om aftenen silde; ved denne lejlighed blev de ene, så at frøken Dagmar kunne spørge ham ud om Valdemar Sejrs religiøse standpunkt.

Det lidte fast ad aften, silde det var,
den tavl skulle have en ende;
hr. Strange den vise høvding og klog
skulle følge den brud til senge.

„I sige mig, hr. Strange for vist,
mens vi er ene to,
er han, kongen af Danmark,
både favr og fast i tro?“

Det da svared han hr. Strange,
han op i solen så;
„så mænd ved! Dannerkongen
han er langt skønnere end mine to.“

Skønt Anders Sørensen Vedel handlede i den bedste mening, kunne hans omarbejdelse dog ikke kaldes vellykket; dertil havde han på én gang forandret og bevaret for meget. Det blev f. eks. en højst uklar tid på døgnet, når han lod dem anden gang gå til sengs om „aften, silde det var“ og dog lod med den oprindelige vises ord hr. Strange svare frøken Dagmar, idet han „op i solen så“. Og samtalen mellem de tvende, der tidligere havde været klar nok, blev nu meningsløs, idet den ene part spurgte i øster og den anden svarede i vester. Det var hr. Strange, det gik ud over. Thi det var taktløst af ham, når frøken Dagmar spurgte om kongens religiøsitet og skønhed, da at lade hovedspørgsmålet ubesvaret, trænge sin egen person frem og sige: Han er dobbelt så smuk som jeg.

Men så endelig den idé at lade dem gå to gange til sengs. Det var mildest talt ubetænksomt. Var det gjort for at skaffe plads til samtalen i enrum, som i Danmark ikke længer kunne føres om formiddagen, så var denne dyrt købt. Thi slig gentagelse, der var ligegyldig mellem virkelige ægtefolk, blev usømmelig ved en lejlighed som denne. Anders Sørensen Vedel oplevede ikke selv følgerne, men de udeblev ikke. Man kommer uvilkårligt til at trække på smilebåndet,

når man ser den følgerigtighed, hvormed tankegangen siden har arbejdet sig videre. Den oprindelige folkevise antyder en spirende tilbøjelighed hos den unge brud for junker Strange, Vedel tillod dem at gå to gange til sengs sammen, i det 19. århundrede er det på Færøerne endt med, at lidenskaben har taget magten hos dronning Dagmar. Forelsket i junker Strange, vil hun ved ankomsten til Danmark ikke bestige brudesengen med kong Valdemar, hvorfor denne ser sig nødsaget til at kløve hovedet på sin stedfortræder.²⁴⁰

I Norden havde man i det 16. århundrede ikke blot to højtidelige *bestigninger af brudesengen, formiddag og aften*, men hvad mere var også *to forskellige brudesenge*. Af disse stod den ene naturligvis i brudekammeret, den anden var anbragt i storstuen eller borgens riddersal, hvor bortgiftningen i hjemmet søndag formiddag skulle foregå. Ved første øjekast utydeligt, men i virkeligheden klart, hedder det derfor år 1628 i grev Per Brahes dagbog om hans og hans broders bryllupper, som kongen af Sverige gjorde på en og samme dag: „I salig kong Johans gemak var vore tvende brudesenge.“ Men kort efter: „Jeg lå om natten i kammeret på venstre hånd, når man går ind, og min kære broder i det kammer ved den grønne gang.“²⁴¹

Brudesengen på salen, der kun var til stads, en art ægteskabsalter ved bortgiftningen i hjemmet, antog efterhånden vældige former. Ikke uden grund kaldtes den for „den store brudeseng“.²⁴² Det var den største himmelseng, der kunne skaffes, stundom vistnok lavet alene til dette brug, med trappetrin på siderne til bestigning, med brudeparrets våbenskjolde ophængt på de fire hjørnestolper²⁴³ og i øvrigt fyldt og omhængt med de kosteligste dyner, puder, tæpper og spærlagen, som dragefruene havde kunnet skaffe. Ved siden af den kunne brudesengen i brudekammeret, medgiften hjemmefra, syne næsten fattig.

Var den „store brudeseng“ den fornemste, så var dog også dens herlighed den kortvarigste. Kun et par timer varede den hele fest. Intet under da, at man, som anført, smykkede den på det bedste, og at der især under Christian IV's forordningsrige regering rettedes et bombardement af forbud herimod. Det gik dog ikke bedre hermed, end da man i Lübeck ville indskrænke dynernes samlede vægt til halvanden skippund,²⁴⁴ eller i Nordtyskland og Danmark begrænse antallet af travle hænder, der måtte rede den.²⁴⁵ Hvad

hjalp det at forbyde fløjl, silke, sølv og gyldenstykke hertil?²⁴⁶ Hvor hørte måske et fløjls spærlagen, bræmmet med sølverlad, eller en hoveddyne som denne bedre hjemme: „af rødt silkeatlas, stukket med sølv og guld og med mine seksten aner, mødrene, og seksten mine fædrene derpå“.²⁴⁷ Stolt som en tredækker lå den „store brudeseng“ da også rolig for skud. Veg den, var det blot på skrømt som hin kostelige manøvire, da Christian IV's adel år 1631 tilkøbte sig ret til at give mad ved begravelser mod helt at afskaffe den. Gildet ved begravelserne fik de, men da man så sig om, lå den dér majestætisk som før, lå der 1643, lå der 1651,²⁴⁸ strøg ikke flaget på fremmed bud, men sank først, da modens vande ikke længer formåede at bære den oppe. Endnu år 1700 hedder det i en fortegnelse over ord opsamlede på folkemunde: „Brudeseng kaldes en prægtig seng, som er opredt til *stads* i brudehuset.“²⁴⁹

Den „store brudeseng“ stod for enden af storstuen eller salen. „I øverste ende kom sengen at stå“ siges der om riddersalen på Københavns Slot ved Frederik II's og dronning Sofies bryllup.²⁵⁰ Når da brudens fader eller præsten på hans vegne havde overgivet brudgommen bruden „til hæder og hustru, til halv seng og halvt bo osv.“²⁵¹ forflyttedes med ét handlingen, og alle vandrede hen til brudesengen. Dette beskrives således ved Frederik II's og dronning Sofies bryllup!

Der sangen var ude, mon konningen gå
hen til den seng, som der mon stå
på gulvet var prydet så statelig
med gyldene tæppe retsindelig.
Hun skimte alt som de stjerner så klare,
som hver kunne se der åbenbare.
Dér stod hans nåde ved højre side.
Så kommer de fyrster så milde og blide.
Hertug Ulrik og hertug Hans ligeså
ledte bruden dertil, hun kom at stå
på anden side ret lige imod
vor nådige herre og konge så god.²⁵²

Nu skulle efter gammel skik sengebestigningen finde sted, *bilageret* eller *bisættelsen* som det kaldtes, hvilket sidste ord på senere dansk gik over til at blive et begravelsesudtryk, men endnu i det 16. og

Karl X Gustav og Hedvig Eleonora formæles i 1654. Kongen og dronningen står under hver sin baldakin, og biskop Lenæus læser vielsesritualet i skæret af en fakkel. Bag damerne til højre står en seng – en tradition fra den tid, da brudeparret besteg brudesengen i nærværelse af hele følget. – Hedvig Eleonora var datter af hertug Frederik III af Holsten-Gottorp, der stod i et spændt forhold til den danske regering. Formålet med dette ægteskab var at rette en trussel mod Danmark. Spændingen fik udløsning i krig fire år senere.

17. århundrede lød fornøjeligt nok. På dette punkt af handlingen synes imidlertid Frederik II at have standset og kun stående hørt på, hvad hans svigerfader hertug Ulrik havde at lægge ham på sinde, samt det svar, som han selv lod give herpå, begge dele gennem en vidtløftig talers mund. I hvert fald omtaler beretningen ikke, at parret virkelig besteg sengen.

Dette var dog i strid ikke blot med almindelig landsens brug,

men også mod hofskik. Godtfolk som flest lagde sig virkelig, om end fuldt påklædte eller kun med en ringe blottelse, ned i sengen og drog tæppet over sig. Fyrstelige personer satte sig i det mindste på sengen, således år 1592 hertug Karl af Södermanland og frøken Kristine af Holsten,²⁵³ år 1596 ved Christian IV's kroning hertug Johan Adolf og kongens søster frøken Augusta,²⁵⁴ 1634 den udvalgte kong Christian af Danmark og prinsesse Sibylle²⁵⁵ og endnu år 1671 den danske prinsesse Vilhelmine Ernestine og kurprinsen af Pfaltz.²⁵⁶ Dette sidste, at sætte sig på sengen, blev også efterhånden finere skik i Danmark i det 17. århundrede, og forordningerne fulgte sirligt med ved at tale om det flamske tæppe på sengen, „hvorpå brudefolkene kunne sidde“.²⁵⁷ Men jævner folk fulgte endnu fremdeles gammel skik. Dr. Otto Sperling fortæller om sit bryllup i Roskilde år 1630, hvor tvende søstre på samme dag blev bortgiftet, at først blev han og hans brud lagt til sengs – „efter landens sæd med klæderne på“ – i brudesengen på salen, og som næste hold kom svogeren og svigerinden i samme seng.²⁵⁸

Medens brudeparret således befandt sig i eller på sengen, blev der holdt taler af deres tvende talsmænd. Oprindeligt synes indholdet heraf blot at have været, at nu var bruden afleveret, og en tilståelse på brudgommens vegne for modtagelsen. Endnu så langt ned i tiden som år 1671 beskrives optrinet ved den danske prinsesse Vilhelmine Ernestines bryllup i hertil svarende udtryk: „Brudeparret førtes hen til en i salen stående brudeseng, der bevogtedes af fire oberster, bruden sattes til venstre, brudgommen til højre, og derpå foretoges overleveringen på kongens vegne af rigsmarskalk Körbitz med en sirlig tale, der på brudgommens vegne besvaredes af dr. Peiler.“²⁵⁹

Allerede tidligt havde man forsøgt at give disse taler fylde ved at fremhæve ægteparrets gensidige pligter. De ikke få endnu bevarede taler af denne art fra det 17. århundrede bugner dog ikke af tankevægt, men udmærker sig fortrinsvis ved en fortvivlende bredde. Kun sjældent støder man på et naturligt, endsige friskt udtryk, og man undrer sig den dag i dag ligesom den franske udsending, der overværede prins Christians bryllup 1634, egentlig mest over, at to med alvorlige ansigter kunne stå og ved hjælp af titler, navne og talemåder, der evindeligt gentoges, virkelig få spundet så lang og indholdstom en ende.²⁶⁰

Når det sidste ord var talt, faldt musikken ind eller, hvis det var kongeligt bryllup, dundrede som ved prins Christians giftermål år 1634 på én gang en tre-fire hundrede stykker løs fra slotstårne, volde og skibe. Hermed var den alvorlige del forbi. På dette punkt brød Frederik II op, hvorom det underligt tørt og mat hedder i beretningen: „Som talen var ende, begyndte trompeterne at blæse, og herrerne med al ære og reverentse at skilles ad.“ Men Frederik II's giftermål var heller ikke ganske efter reglerne. Den 38årige brudgom var endnu for meget pebersvend og følte sig tydeligt nok lidt trykket ved den hele forestilling med den endnu ikke udvoksne, fjortenårige brud. Derfor undlod han, som det synes, bestigelsen af brudesengen, gav sig, da han stod ved denne, først i samtale med sin svigerfader hertug Ulrik, så at de beskikkede talere måtte vente med at tage ordet, og næppe var de til ende, førend han listede sig bort med sin lille dronning „ind udi den nye sal uden for kongens kammer“; så kunne gæsterne i den store sal med tørre munde, men „med al ære og reverentse skilles ad“.²⁶¹

Så gik det mere korrekt til ved prins Christians bryllup år 1634. Efter god gammel skik indviede her brudeparret deres nye samliv ved at tage sig en *hjerterstyrkning på sengen*, alt imens gæsterne strømmede til og lykønskede dem.²⁶² Dette bortgiftningens andet og muntre optrin var om muligt det mest troskyldige og pudsige, ikke mindst hvor ægteparret på gammeldags vis virkelig lå under tæppet i sengen og nu som børn, der ret skulle nyde livet, spiste konfekt og syltetøj sammen, lo og nikkede op til de ligeledes spisende og leende, lykønskende gæster.

I Tyskland var hele denne hyggelige anretning på sengen snarest i fremadskriden i det 16. århundrede. I Leipzig f. eks. forbødes det år 1506 at give konfekt og sød vin på brudesengen,²⁶³ men år 1550 tillodes det at indbære på brudesengen konfekt, rhinskvin og fremmed øl, men ikke sød vin.²⁶⁴ I brudeprædikener, udkommet i Nürnberg 1584, omtales anretningen som malvasier, marcipan, konfekt og kager.²⁶⁵ I Hildesheim påbødes det igen år 1612 at nøjes med rhinskvin med sukker i ved denne lejlighed, og ikke forlange sød vin.²⁶⁶ På Københavns Slot ombødes år 1634 konfekt, syltetøj og vin i store guldkander; og det var uden tvivl lignende skikke, der godkendtes i Sverige, da dronning Kristina år 1644 erklærede, at der ikke måtte foretages nogen forandring „med senge-

ledningen den første dag“.²⁶⁷ Endnu år 1729 omtales det som skik i Sverige, at brudeparret, medens denne ombyden foregik, tilbragte en times tid på sengen.²⁶⁸

Al denne herlighed gik jo de glip af, der ikke holdt bortgiftning i hjemmet søndag formiddag, men rettede sig efter loven og drog til kirke om søndagen for dér at vies. Men heri var der dog egentlig noget ubilligt. I flere af de lutherske lande indførtes der da den fordobling, at parret straks, når de kom hjem fra kirke, *bisattes* i brudesengen. Således var det f. eks. skik i Stralsund år 1570.²⁶⁹ I Danmark foregik, så vidt vides, ikke denne forening af kirke- og hjemmebryllup; derimod blev sligt ret almindeligt i Sverige og udvidedes til, at præsten fulgte hjem med fra kirken til bryllupsgården for på katolsk vis at signe parret i sengen. Denne skik omtales ikke blot i det 17. århundrede,²⁷⁰ men holdt sig både i Kalmar Len²⁷¹ og på Öland²⁷² indtil op imod det 19. århundrede. Ret komisk tager det sig ud at se denne embedspligt forretningsmæssigt overfaret, som når det år 1694 på Gotland tillodes „den præst, der ikke følger brudefolkene hjem, at sengelede dem i det hus, der er nærmest kirken, enten kirkens gård eller klokkerhuset“.²⁷³

Medens således den hedenske bortgiftningsvis: brudesengens bestigelse om formiddagen, ligesom så mange andre gamle skikke holdt sig renest og længst i Sverige, veg den hurtigere i Danmark og Norge. Da adelen i Danmark ikke længe efter enevældens indførelse opgav den, synes den at have manglet tilhold hos borgerne og snart også at have tabt sig hos bønderne. Den magt, hvorfor den veg, var latterens og undseelsens, thi fra det øjeblik, skikken vågnede til selvbevidsthed, skammede den sig over sig selv. Vi har set de stigende udtryk for denne følelse, overgangen fra at ligge til sengs til blot at sidde på denne, og f. eks. Frederik II's unndladelse endog heraf. Endnu videre fremskreden var man sydpå. År 1612 vedtoges det således i Lübeck, at al liggen og sidde på sengen var „overflødig og utjenlig“. Parret skulle blot stå for enden af sengen, hvilket havde samme retslige gyldighed.²⁷⁴ Da endelig Ludvig XIV's tidsalder gav disse nye begreber forstærket fart, gled den gamle skik ud af de sømmeliges tal, ægteseng og formiddagsfest skiltes fra hinanden.

Den skik, hvis spor fra oldtiden vi nu har fulgt, kunne ved første øjekast på grund af det kirkelige tilsnit, som romerkirken tidligt

gav den, vildlede angående sin herkomst. Meget synes dog at tyde på, at den ikke har haft noget tilknytningspunkt hverken hos jøderne eller hos romerne, men oprindeligt været en blot goto-germansk skik. Oplysende i så henseende er det at anstille prøve og se, hvorledes den på et tidligt trin, da den endnu var i sin velmagt i Norden, tog sig ud for sydboere. Vi besidder her en kilde af første rang, nemlig en historisk beretning, forfattet af en italiener, den senere pave Pius II, om giftermålet mellem kejser Frederik III af Tyskland (1439–93) og den portugisiske prinsesse Eleonora. Beretningen lyder således:

„Frederik III befalede, at der på tysk vis skulle redes en seng, hvori han ville ligge, så skulle Eleonora lægges i hans favn, og i kongens og hele hoffets nærværelse et tæppe bredes over dem. Der foregik intet andet end, at de kyssede hinanden, begge var de påklædt og stod straks op igen. Således er det skik i Tyskland, når fyrstelige personer giftes. Men de spanske kvinder, der overværede handlingen, troede, at det var alvor, da de så tæppet bredes over, og råbte derfor, at det var en skandale, hvad her foregik, og brugte lydeligt mund mod kongen, der tillod sligt.“²⁷⁵

Det fremgår af denne beretning, at skikken var ikke blot spanierinderne ukendt, men at også den italienske forfatter betragtede den som fremmed og besynderlig. Og hans vidnesbyrd har en vis vægt. Som tidligere kejserlig rådsherre havde han haft lejlighed til at lære tyske sæder at kende, som lærd italiener var han inde i sit fædrelands kirkelige fortid, og hvor meget det end tiltalte ham, selv da han var pave, at meddele pikante historier, ville han dog næppe som her have spottet noget som tysk barbari, hvis det samme, ham bekendt, også tidligere havde været skik i Italien.

5

Når brudetøget var vendt tilbage fra kirke, eller når højtideligheden med sengebestigningen var fuldbyrdet, kunne man da endelig *komme til bords* og få noget at leve af. Den tredje og sidste indbydelse var udgået til gæsterne, idet budet var løbet, i købstæderne fra hus til hus og på herregården fra den ene gæstekammerdør til den anden med det glade budskab: „Måltidet er beredt!“ Sejrvær-

ket på kirke- eller borgtårn viste for længst over den i forordningerne satte yderste frist, elleve eller tolv slæt, køgemesteren havde alt længe stået i døren med sit velvilligste smil, og musikken derinde gav lyd til prøve, utålmodig efter at spille gæsterne ind, kort sagt, det var høje tid.

Og dog var der langt frem endnu. Thi nu først skulle den omstændelige, drævende strid gå for sig, hvor køgemesteren bød hver især af *gæsterne at tage plads*, men disse „begyndte endrægteligen at undskylde sig“, ikke som i lignelsen for at give plads for andre, men for selv at lade sig nøde skridt for skridt langsomt fremad. Dette var en af køgemesterens eller talsmandens brydsomste pligter. Tungerap og behænde, med glatte ord og lempelige puf måtte han bringe hver enkelt til sæde, og hårfint måtte han forud have udregnet, hvor dette sæde var. Thi kun tilsyneladende var det en forlegen klods, med hvem han havde at gøre. Gennem øjenkrogene kiggede gæsten mistænksomt omkring, om nogen med urette skulle være anbragt over ham, og opdagedes sligt, blev hans beskedenhed trodsig og ondsindet; intet ord forrådte det, men der kom stål både i albue og hæl under forsvaret. Thi: ikke en smule mere end der tilkom en, men heller ikke en smule mindre, var det fælles løsen. Men denne opgave var ofte umulig at klare eller lod sig i hvert fald løse på forskellige måder. Med rette gav Fyns biskop, i en bevaret, mærkelig anvisning (af 1560) for provster til at være køgemestre ved præstebryllupper, dem befaling til her at vise den største omhu, da hele sammenkomstens udfald afhang af det *rette bordsæde*. Selve mængden af de hensyn, hvorefter dette skulle ordnes, viser imidlertid bedst umuligheden af at gøre alle tilpas, hvilket også stiltiende indrømmes i et indledende „så vidt muligt“.²⁷⁶

Den vægt, som datiden tillagde hele dette spørgsmål, fremlyser på mange måder både fra tyske og nordiske forhold. Betegnende for forskellen syd og nord for Ejderen er det, at man i Tyskland måtte forbyde sådanne overgreb og lumskerier som, at gæsterne trængte ind i spisesalen og besatte pladserne, førend vielsen endnu var til ende, eller at kvinderne stiltiende sendte en tjenestepige forud, der skulle holde en bestemt plads til dem, og til enhver, der ville tage den, erklære den for optaget.²⁷⁷ Sligt kendtes ikke i Norden. Her var den beskedne stædighed omgangsformen. Christian IV måtte derfor ligefrem påbyde, at man ved bordsæde til bryllup skulle

Brylluppet i Kana. Billedet stammer fra en ovnplade, der er støbt i Tyskland i 1628, men i ældre form. Dragterne peger mod midten af det 16. århundrede. Midt for bordet sidder bruden med krone på hovedet. Brudgommen sidder på hendes højre side, medens Kristus og jomfru Maria – med glorier – sidder til venstre for hende. I bordopdækningen indgår fade med fjerkræ, runde brød eller „simler“ samt brikker og knive, men ingen gafler. Bagtil musiceres der fra en tribune. Til venstre i forhallen trænges det opvartende personale. En kvinde bærer et fad ind, og en mundskænk hælder vin i et bæger. (Nationalmuseet).

lystre køgemesteren (skafferen).²⁷⁸ Men alles tanker og ærgerrighed drejede sig dog om dette sæde, som man hårdnakket vægrede sig ved at indtage. Det blev et politisk spørgsmål, som når Christian IV afkrævede rigsrådets erklæring om, hvorvidt hans udsending, Tage Thott, ved kongen af Polens bryllup år 1637 skulle finde sig i at få sæde efter den kejserlige eller ikke.²⁷⁹ Det blev den form, hvorunder social anseelse forestilledes: gift med N. N., at du kanst sidde øverst ved brylluppet.²⁸⁰ Og det blev sluttelig den religiøse form, hvorunder i opbyggelig tale forholdet til Gud betegnedes: „Ligesom det er udi bryllups højtid en stor ære at sidde næst brudgom og brud, så skulle og kristne holde det for den største ære at følge næst efter Kristum.“²⁸¹ Med rette samler Jeronimus hos Holberg alt dette til et fællesudtryk: „Er det ikke“ – (i modsætning til blot ærgerrighed, dum rangsyge osv.) – „en honnet ambition at søge om at blive sat ved det store bord i bryllupper?“²⁸²

En anden målestok for betragtningens styrke er den hårdnakkethed, hvormed den har holdt sig. Hos Nordens bondebefolkning vægrer man sig ofte endnu med samme seje, omsigtsfulde tilbageholdenhed mod at tage plads som i det 16. århundrede, og der er sikkert lyslevende træk fra hine dage i skikkens seneste udløbere. Der er måske sat lidt mere legemlig kraft på, når det fra Gudbrandsdalen hedder, at „køgemesteren må med magt nøde og trække gæsterne til bordet, da enhver undslår sig ved at sidde øverst“.²⁸³ Eller fra Sønderjylland: „Dernæst føres de øvrige gæster ind, fruentimmer for sig og mandfolk for sig. Det er en overmåde vanskelig sag, rang og stilling skal nøje iagttages, at ingen fornærmes. Vidste man ikke bedre, skulle man tro, at skafferen var det urimeligste og utåleligste menneske, han skændes med folk, trækker i dem, ja slæber af sted hist med en, her med en anden, der alle gå med så tilsyneladende stor uvilje, som skulle de til retterstedet i stedet for til bryllupsbord.“²⁸⁴ Eller fra Skåne: „Anbringelsen af karlene var efter en del komplimenter dog forholdsvis hurtigt iværksat; men med kvinderne gik det ikke nær så let.“ „Når du er buden af nogen til bryllup, da sæt dig ikke på den bedste plads, at ikke nogen skal komme, som er bedre end du, og du da med blusel måtte vige ned til den plads, som er ringere.“ Dette skriftsted syntes bestandigt at foresvæve dem, hvorfor de også for det meste med magt måtte tvinges ind hver på sin plads, ihvorvel de forud meget godt vidste, hvor

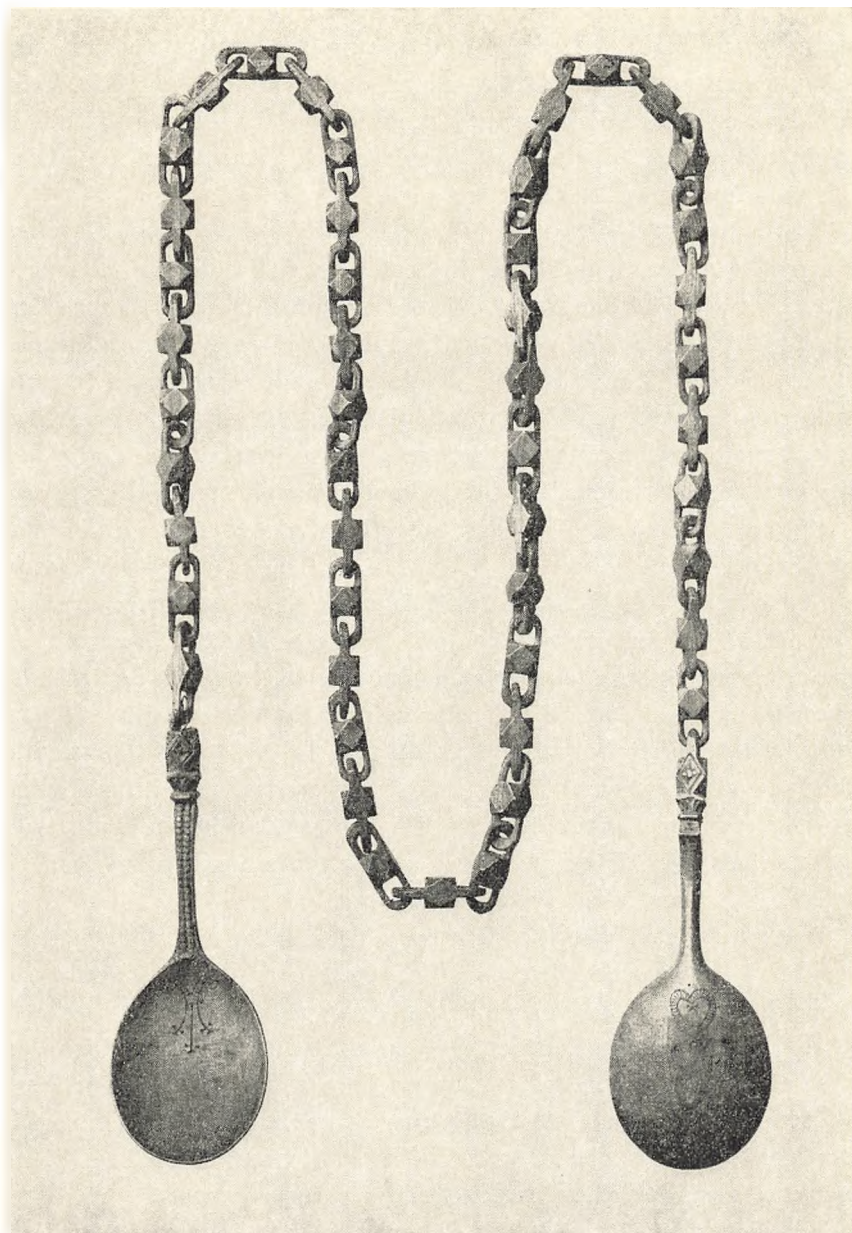
de skulle sidde. Men det ansås for mangel på belevenhed og for anmassende, om nogen straks på første anvisning indtog sin plads.²⁸⁵ Sit pudsigste udtryk har dog skikken i Västergötaland, hvor det om bryllupper endnu ned mod midten af det 19. århundrede hedder:

„Meget nøjeregnende var enhver med hensyn til den plads, som efter rangforordningen tilkom ham, men at vise ærgerrighed i så henseende gik ikke an, man skulle bedes og trues. Dog ej nok hermed. Ville man vise sig ret beleven, skulle man gemme sig, hvorefter det tilkom vært og værtinde at oplede de skjulte og føre dem på plads. Dette gik sædvanligt godt, indtil man kom til tærskelen, men dér sattes hælene til, og gæsterne skulle bogstaveligt „drages ind“, hvilket også var det stående udtryk for denne art bordsætning. Herunder hørte man ej sjældent de kosteligste samtaler mellem dem, der lykkeligt var havnede ved bordet, og den pustende og svedende vært eller forgangskvinde, thi det var minsandten intet let arbejde ... For at forhøje det latterlige udrustede stundom den søgende sig med en stor pisk til at jage de blyssomme ind med. Jeg mindes endnu fra Larf sogn en lang rækel af en bonde med piskan under armen komme bærende ind med brudens faster, som han derpå dunkede ned i hæderspladsen, et optrin, der lønnedes med skraldende latter. Denne besynderlige skik tog naturligvis lang tid, og ofte begyndte mørket at falde på, førend alle var bordsat.“²⁸⁶

Ved siden heraf er det småting, når det fra Blekinge hedder, at talsmandens kamp med gæsterne kan vare timevis.²⁸⁷

Inde i stuen var i reglen flere borde dækket, og det mål, hvorefter enhvers ærgerrighed sigtede, var at komme til *højbords*. Her ved forstodes at blive anbragt ved „brudebordet“ eller som det også kaldtes „det store bord“. Dette var dækket ved stuens bedste væg, og bænken langs denne var i dagens anledning særligt smykket til „brudebænk“, ligesom både væg og loft her var kosteligt dragne.

Denne *brudebænk* – bænken altså langs væggen ved det „store bord“ udgjorde hæderspladsen. Vel værd at bemærke var det da, hvad f. eks. Peder Grubbe optegnede om sit bryllup 1586, „Henning Gøye og Morten Venstermand sad hos mig på brudebænk“,²⁸⁸ man kunne nemlig være nået med ved det store bord uden derfor just at indtage selve hæderspladsen. Pladsernes anselighed udstrålede fra brudeparrets sæde. Brudgom og brud sad naturligvis i midten og spiste med deres sammenlængede skeer. På hver sin side af dem sad

Sammenlænkede „bryllupsskeer“ fra Fyn. Ifølge overleveringen er sådanne skeer blevet anvendt af brud og brudgom. I hvert fald er skeernes uadskillelighed stærkt understreget derved, at såvel skeer som lænke er udskåret af ét stykke træ. (Nationalmuseet, Lennart Larsen fot.).

vært og værtinde, og derpå til begge sider i vigende rækkefølge gæsterne efter deres slægtskabsgrad og anseelse, indtil man endelig langs begge bordender nåede om til den modsatte bordside, hvor den lavere, løse bænk og ryggen mod, hvad der foregik i stuen, bestemt nok angav, at disse genbopladsere – „frammen til på forsædet“²⁸⁹ – var de mindst hæderlige.

En regel var det, at bukkene skulle være skilt fra fårene, så at alle *mændene sad ved den ene bordende og kvinderne ved den anden*. Og ligeledes var det en regel, hvorfra der kun sjældent gjordes undtagelse, at kun gifte tilstedtes adgang til „det store bord“. Denne skik stemte godt med reformationens saligprisning af den gifte stand, men skikken var dog næppe af så ny oprindelse, den skrev sig vistnok fra den katolske tid og havde da været forståelig som en – om end forbigående – hyldelse af ægteskabet ved middagens hjemlige brudemesse.

Så vidt man kan skønne, indtog de tvende køn nøjagtigt hver sin halvdel af bordet. De mødtes på „brudebænken“ i brudgom og brud, men ikke desuden i rækken lige overfor. Mellem den mindst anselige mand og den tilsvarende kvinde var der nemlig et åbent rum, hvorigennem opvartningen kunne foregå, og de vekslende retter og skueretter anbringes foran brudeparret. En naturlig følge af denne deling var, at det køn, der var fåtalligst, åbenbart havde bedst plads. Ved Peder Grubbes ovennævnte bryllup sad der 28 mænd, men kun 19 fruer ved brudebordet.

Denne måde at anbringe gæsterne på, således at hæderspladsen var midt for brudebordet, men kun på den ene side af dette, var både den ældste, den fornemste og den videst udbredte. Den var kendt også uden for Norden.²⁹⁰ I modsætning hertil omtales dog også af og til, at brudeparret kunne være anbragt ved bordenden, stundom endog, som i Sydvestnorge, brudgommen ved den nedre bordende, bruden ved den anden, hvorefter han så måtte tilkøbe sig ret til at sidde op hos hende.²⁹¹

Ved *det andet bord* var ordningen – og som følge deraf vel også tonen – mere fri, idet mænd og kvinder her sad mellem hverandre. Således var f. eks. tilfældet ved de to store bryllupsmiddage, som den danske lensmand Erik Rosenkrantz i sommeren 1565 gjorde i Bergen.²⁹² Også ved dette andet bord var hovedmængden gifte, de

fleste ugifte var jo som forgangssvende og forgangspiger anbragt ved opvartningen. Dette bord stod ligesom brudebordet langs en væg, så at de fornemste sad på bænken langs denne, og de opvartende ikke kunne gå omkring bordet, men her som ved det store gik for borde. I den ovennævnte anvisning for gejstlige køgemestre tilføjedes det råd, der i øvrigt let kunne komme i strid med bord-sædet efter rang: at anbringe ved hvert bord en, der var i særligt festhumør og med munden på gled, for at han kunne udfylde pauser og glatte kurrer.²⁹³

Var der endnu gæster tilovers, anbragtes disse ved et *tredje bord* langs den tredje væg. Så vidt man kan skønne, sørgedes gerne for, at alle gæsterne her var ugifte kvinder. I en tysk forordning af 1612 prises denne forholdsregel som dobbelt hensigtsmæssig, idet de unge kvinder således med bruden og de ældre kvinder for øje lærer tugt og ærbarhed, men tillige er under dissers opsig, så at de ikke kan løbe ud til de opvartende ungersvende, hvorved anretningen vistnok ville gå i stå.²⁹⁴

Når alle var kommet til sæde, læstes *bordbønnen* af talsmanden eller køgemesteren, der jo ofte var stedets præst, skønt sligt gang på gang blev forbudt ved landemoderne.²⁹⁵ Dette var også køgemesterens eneste gejstlige virksomhed, resten svarede lidet hertil. Enten fremsagde han selv en bordbøn, eller han nøjedes med, hvad mere og mere blev skik i det 17. århundrede, blot at opfordre gæsterne til stiltiende hver for sig at bede Gud velsigne maden. I det 19. århundrede beskrives denne skik således ved bondebryllupper i Sverige: „Efter disse ord fulgte et par minutters dyb tavshed, under hvilken alle lyttede efter bønnens slutningssuk fra præsten, hvorpå et almindeligt suk lød gennem hele forsamlingen, ledsaget af en let bøjning, under hvilken gæsterne atter løsnede de foldede hænder og greb skeen.“²⁹⁶ I Danmark havde man en fornøjeligere måde at betegne bordbønnens slutning på, idet degnen, der her gerne var den, der læste til bords, idet han opfordrede til en stille bøn, i enkelte egne i det mindste afsluttede denne ved et lydeligt: „Velkommen!“²⁹⁷

Det *måltid*, som nu begyndte, skiftede i løbet af nogle få årtier i det 16. århundrede ganske præg. Endnu ved århundredets midte gik man ud fra, at denne *middag* ikke var brylluppets hovedfest. Ifølge den koldingske reces af 1558 måtte middagen kun holdes i

hjemmet og med et begrænset antal gæster medens *aftenfesten* måtte af rige borgerfolk fejres på „kompagniet“ eller rådhuset.²⁹⁸ Noget lignende bestemtes år 1552 i Bergen: der måtte intet „besvær“ være med større middagsmåltid; først aftenfesten, der skulle begynde klokken fire-fem, var den egentlige bryllupsfest.²⁹⁹ I forbindelse hermed stod den både i Danmark og i Norge almindelige skik, at brudgommen ikke – i Bergen ikke heller bruden – måtte blive ved middagsbordet måltidet ud, men skulle, så snart det ringede til aftensang, rejse sig og på ny begive sig til kirke.

Første gang, man aner uråd i så henseende, er dog allerede år 1561, da det i Ribe vedtoges, at skafferne skulle sige brudgommen til, når han efter gammel sædvane skulle gå til aftenprædiken. Og forsømte han dette, havde han at bøde en daler.³⁰⁰

Det var ikke gode tegn, at her måtte sættes bøde for forsømmelse, men fristelsen til at forsømme voksede med rivende fart. Allerede år 1586 var man i Danmark nået så vidt, at middagsmåltidet ikke blot var blevet hovedfesten, men – som Frederik II og hans rigsråd udtrykte det – „undertiden ikke er standen, førend god tid på natten“, det vil sige, blev holdt jævnt gående en halv dags tid igennem.³⁰¹

I Norge var det ikke gået et hår bedre. Her klages år 1612 fra Bergen over, at middagsmåltidet ved bryllupper „ofte forhales langt ud på aftenen, dels formedelst de mange retter, der frembæres, dels formedelst somme af gæsterne komme silde og senlig frem, så der på ny skal anrettes for disse“, og de andre stakler begyndte forfra.³⁰² Hverken i Danmark eller Norge var der nu mere tale om, at brudgommen skulle rejse sig fra bordet og gå på ny i kirke.

Den ydre foranledning til denne voldsomme udvikling af middagsmåltidet var uden tvivl den, at dette nu ikke længer holdtes på et andet sted end aftenfesten. For så vidt brylluppet stod på „kom-

I Søndre Sogns Kirke i Viborg står en fornem altertavle, der blev udført i Antwerpen o. 1520 og oprindeligt opstillet i kapellet på Københavns Slot. På en sidefløj ses et billede af brylluppet i Kana. Foran står Kristus, der – assisteret af en tjener – forvandler vand til vin. Bagtil sidder bruden på hæderspladsen under en baldakin. Hun bærer endnu langt, løst-hængende jomfruhår under et lille diadem. (Termansen fot. Nationalmuseet).

pagniet“ eller rådhuset, holdtes nu også middagen dér, så at det gamle grænseskel mellem de to fester hævedes, middag og aften gled i ét. For en enkelt bys, Helsingørs, vedkommende kan vi bestemt angive året, da denne overgang foregik. Sankthansaften 1572 foreslog nemlig borgmester Henrik Mogensen borgerne, at man fremtidigt, hvad enten brylluppet stod på rådhuset eller i hjemmet, kun skulle holde ét måltid om søndagen. Dette skulle „begynde om middagen, som sædvanligt er, og vare til aften fire eller fem slæt, eftersom lejligheden begiver sig. Og når måltid er så holdet, da gemmes og optages af bordene al maden, og siden ikke gøres noget måltid mer den dag“. Borgmesteren foreslog med andre ord, at man nu skulle sætte al kraft på middagen og lade den vare en fem, seks timer. Og borgerne måtte have været meget tungnemme eller utaknemmelige, hvis de ikke med glæde var gået ind på, hvad her bødtes. De fik både i pose og i sæk. Om middagen hed det nemlig videre: „Fordi måltidet falder noget længe, vil da nogen rede sig på at spise en eller to ferske retter mere end før sædvanligt, står det udi hans eget vilkår.“ Og heller ikke aftensviren burde lide skår. Selv de, der bukkede under ved middagen, måtte vende tilbage igen om aftenen og holde ud, om de ville til næste lyse morgen. Som ordene lød: „Hvilken som vil eller er forårsaget at gå hjem fra bryllup eller middag, og siden gå til bryllupshus igen og blive fremdeles siddende, skal det være hver tilladt, og på aftenen sidde hver så længe hannem lyster.“³⁰³ Det var en herlig mand, den borgmester Henrik Mogensen, og denne forordning faldt det ham næppe svært at få tvunget igennem.

En lignende begrænsning som den, her foresloges, at måltidet skulle være til ende klokken fire-fem, fastsættes af Frederik II for adelens vedkommende år 1586 og endda i lidt strengere form, for så vidt måltidet her kun måtte vare til „tre eller fire slæt udi det længste“.³⁰⁴ Men på denne og et par andre indskrænkninger nær lod Frederik II adelen have sit frispas. Særlig hvad bispisningen angik, nøjedes han med blot at give råd. Hans sidste regeringsår var derfor bryllupskostens guldalder.

Der var *to hovedmåder* at ordne middagen på, en mere *gammel-*
dags og borgerlig og en *nymodens*, fyrstelig.

Den *gammeldags* gik ud fra, at en middag bestod af så og så

mange retter. En for én skulle disse bringes ind. Om rækkefølgen kunne der tvistes, om man f. eks. skulle begynde med klipfisk eller ej, og hvor den ny stadsret, sødsuppe, skulle anbringes; men om hovedindholdet var man i det 16. århundredes slutning lige så lidt i tvivl som endnu i det 19. hos Nordens landbefolkning: tørret fisk, sødsuppe, svinesteg, risengrød og kage. Så kunne man efter borgmester Henrik Mogensens anvisning „rede sig på at spise én eller to ferske retter mere“, men stort udover høns, gæs og kalvesteg var udvalget ikke. Omvendt kunne fattigere erstatte sødsuppe og svinesteg med kål eller ærter og flæsk. Men grænsen var stadig forholdsvis hurtigt nået: summen af alle fiskedages og køddages bedste, men ensformige retter. Det var denne ordning, hvortil der sigtedes, når det f. eks. i Ribe 1561 eller i København 1610 befaledes ikke at give mere end seks retter mad til borgerligt bryllup.³⁰⁵

Hos adelen havde samme ordning tidligere også været skik, om end man havde udvidet retternes antal. År 1528 tillod således Frederik I at have indtil tolv retter ved adeligt bryllup.³⁰⁶ Men i Frederik II's dage veg denne skik for en anden, der trængte ind fra Tyskland og havde den fordel at være mere storladen, give anvendelse for alle sølvfade på en gang, samt lejlighed til et utal af retter, og dog på samme tid lette opvartningen. Det nye bestod i at *inddele måltidet* ikke i retter, men i *anretninger* – *sæt* eller *ombæringer*, som de gerne kaldtes – der hver især bestod af mange enkelte retter. Ligesom i søslag det enkelte skib ikke længer skulle kæmpe for sig, men masserne virke i samlet række, således brød også nu under måltidets gang pludselig en mængde retter delingsvis ind og besatte alle bordene. Skikken skrev sig fra den romerske republik og kejsertids dage,³⁰⁷ og dens genoptagelse var et udtryk for det på ny vakte kendskab til oldtiden.

I Frankrig, hvor man med iver greb denne nye tanke, satte man især pris på, at der nu kom bestemt plan i ordningen: første „sæt“ kogt, andet „sæt“ stegt, tredje „sæt“ dessert. Sligt agtede man ikke i Norden og overholdt det kun for tredje „sæts“, „konfektens“ vedkommende. De to foregående sammensatte man vildt, men havde så den behagelighed, at man i det par timer, hvert „sæt“ varede, kunne veksle i det utrolige. Og fra et husmoderligt synspunkt set var der den store fordel, at man ikke behøvede at have hver ret i spande- og skippundevis, nok til hele selskabet, men kunne tillave

på særlig måde hver af de arter „føring“, som gæsterne havde medbragt, og med de mest udsøgte gøre stads af „brudebordet“.

Hvad der i datidens øjne gav denne nye form for anretning en ejendommelig tiltrækning, var dens pragt. Vel bares heller ikke tidligere retterne om, men stod på bordet, hvor enhver langede til fadet. Men det gamle var ensformigt med et og det samme i fadene, og disse så vidt muligt ens. Nu dannede allerede indholdet et broget skue; for hvert gammelt familiestykke, selv om det var det eneste i sit slags, var her anvendelse, men først og fremmest gjorde *skueretterne* et nymodens bord til en fortryllet have. Thi på disse lagdes der en overordentlig vægt. Mellem hvert sjette, syvende fad skulle der nu findes en sådan strålende øjenlyst, og hvor det gik rigtig til, skiftede skueretter som de virkelige retter ved hvert „sæt“.

Det er betegnende for datidens glæde herover, at ved beskrivelsen af Frederik II's bryllupsgilde glemmer forfatteren næsten helt den egentlige mad af lutter begejstring over disse prægtige „Skauessen“.

Så blev da måltidet straks anret,
 der blev al sorrig og vånde forgæt.
 Så mange statelig og skinnende rette
 bar de da ind på bordet at sætte,
 med skønne Skauessen og andet mer sligt
 beredt og flyet så såre stateligt:
 En part var gjort som fugle og dyr,
 som de havde siddet og ligget på lur.
 En part over ende da stode på spring,
 og somme de løb tilsammen i ring;
 store træer og urter var der også
 men adskillige blomster både store og små,
 med mange slags farve så kunstelig
 de vare til syne så ret liflig,
 ret som de skønnest på markerne stå.
 Det var stor lyst at se derpå.³⁰⁸

Endnu halvhundrede år efter var der i Danmark samme glæde over skueretterne. Ved prins Christians bryllup 1634 beskriver en fransk gæst brudebordet således: „Klokken seks førtes gæsterne til bords med trompeter og paukeslag. Det var et langt bord, der allerede

Bryllupsmåltid i Sverige o. 1670. Selskabet er i vore øjne ejendommeligt derved, at der er gennemført en skarp opdeling mellem herrer og damer. Alle herrerne spiser ved et bord for sig selv til venstre, alle damerne ved et bord til højre. Bruden – med brudekrone – sidder ved bordhjørnet inde under baldakinen. Formentlig er det hendes husbond, der har den tilsvarende plads ved herrernes bord. Til venstre står skænken, hvor alt husets sølvtøj er stillet frem. Tjenerne løfter fadene højt op over hovedet, for at alle kan se og beundre de smukt tillavede og pyntede retter. (Efter L. Magalotti: Sverige 1674. Nordiska Museet fot.).

var besat med retter, og imellem disse stod i lige afstand fra hinanden tre skueretter af voks, gips og sukker med skrigende farver og forgyldte. De var ret kunstfærdigt udført og forestillede jagter, triumfer, Diana, Venus, Amor og den slags. De virkelige retter – jeg holder mig nu helst til de virkelige – var efter dansk smag fortræffelige, os smagte de slet ikke. Men antallet lod intet tilbage at ønske. Der stod 24 fade på bordet, så at der efter hvert sjette kom en skueret. Måltidet varede omtrent seks timer, og der var dog kun

tre opbæringer, desserten heri indbefattet. For hver opbæring kom der også nye skueretter.“³⁰⁹

Al denne herlighed fik uanfægtet lov at bestå kun en snes år ind i Christian IV's regering, så forbød han sin adel at være kongen lig på dette område. Kun med kendskab til hine to anretningsmåder, den borgerlige og den fyrstelige, bliver de forordninger, der nu regnede ned, forståelige. Thi tilsyneladende stilledes gejstlige, borgmestre og rådmænd og overhovedet „de fornemme borgere“ gunstigere, for så vidt de måtte give „fire eller seks retter mad i det højeste“, medens adelen kun måtte give „tre eller fire“. Men sagen var, de to anretningsmåder skulle rammes hver på sin vis. Den, hvor de varme retter mødte op én for én, skulle beklippes ved at begrænse retternes tal til højst „fire eller seks“ og i øvrigt færre og færre ned efter til blot et par for gemene folk. Den, hvor de varme retter mødte bataljonsvis i tre træfninger, skulle rammes endnu føleligere og – som ved så mange af Christian IV's forordninger – med overdreven voldsomhed. Først straktes hele historien til jord ved påbud om, at fadenes indhold kun måtte være – koldt køkken. – Så skete indhug i flankerne, idet det forbødes adelen at give skueretter og dessert – „banket og konfekt“ som dette sidste kaldtes. „I det sted“ – dvs. i stedet for skueretter, konfekt og banket – „må adelen, som det begærer, give tre eller fire retter varm mad, og ikke flere, iblandt andet sædvanlig koldt køkken“. Adelen fik altså lov til, hvis den ville vende tilbage til den gamle, simple anretningsmåde, at sideordnes med borgere af mellemklassen.³¹⁰

Det er sådanne påbud, der lærer en at forstå et brudstykke som dette af en datids dansk læsebog: En herremand kom til en rig bonde til måltid. „Og efter måltid ville bonden gøre sin husbond nogen ære og bar ind et fad med smukke sommerpærer og ost hos og satte på bordet for sin husbonde. Dette fortrød herremanden og mente, at det var ikke bønder-art at gøre banket efter måltid“³¹¹ osv.

Vi ved intet om, i hvilket omfang disse forordninger er blevet lystret. Sandsynligheden taler for, at det ikke er gået dem bedre end så mange andre af Christian IV's strenge bestemmelser om festskikke. Det var i hvert fald sværere for øvrigheden at passe på, hvad der kom på bordet, end hvor mange gæster der mødte. Og som det gik maden, gik det drikken. De udviklede regler for, når vin var

tilladt, når kun øl, lod sig vanskeligt gennemføre. Blev bedemanden endelig for nidkær, ja selv byfogden betænkelig, havde man her et nærliggende middel til at stoppe munden på begge.

Selv alt dette indrømmet, var og blev dog *slutningen af det 16. århundrede bryllupsmiddagens blomstringstid*. I et par årtier fik her under gunstige ydre vilkår alle hine former frit lov at udfolde sig, hvoraf nutids landskikke endnu drager næring. Ret pudsigt er det at se, hvorledes selv hin fyrstelige skik med „opbæring“ har vidst, om end i ufuldkommen form, at bane sig vej ned til nutiden. Man tager næppe fejl, når man mener at genfinde den i følgende brug hos bønderne i Sønder Omme Sogn i Nørrejylland: „Middagsmaden ved splendide bryllupper skulle være dobbelt: suppe med suppekødet og steg som det første, ærter eller bygsuppe med flæsk og skinke som det andet gildemåltid, begge dog her samlet til ét måltid, der medtog to eller tre timer eller længere tid.“³¹²

Til det 16. århundredes bryllupsskik hørte, at enhver ret skulle *spilles ind*. Lidt før dens komme gaves der musikken et vink, og under pibers og trommers lyd holdt så de dampende fade deres indtog. „Med skyldig æresbevisning bringes maden ind,“³¹³ som det lidt mere forblommet hed om præstebryllupper. Hyppigst var vistnok melodien forskellig efter, hvad der indbares, så at kendere kunne slutte sig til, hvad der kom. I flere egne af Norden har endnu enkelte retter deres bestemte musik, og æresmarchen tilkommer, betegnende nok, enten stegen, skinken eller grøden. Det er dog vist en spøg af nyere oprindelse, når f. eks. i Västergötaland svinesteg indledes med et tonemaleri, der gengiver dyrets historie fra dets fødsel til dets slagting.³¹⁴

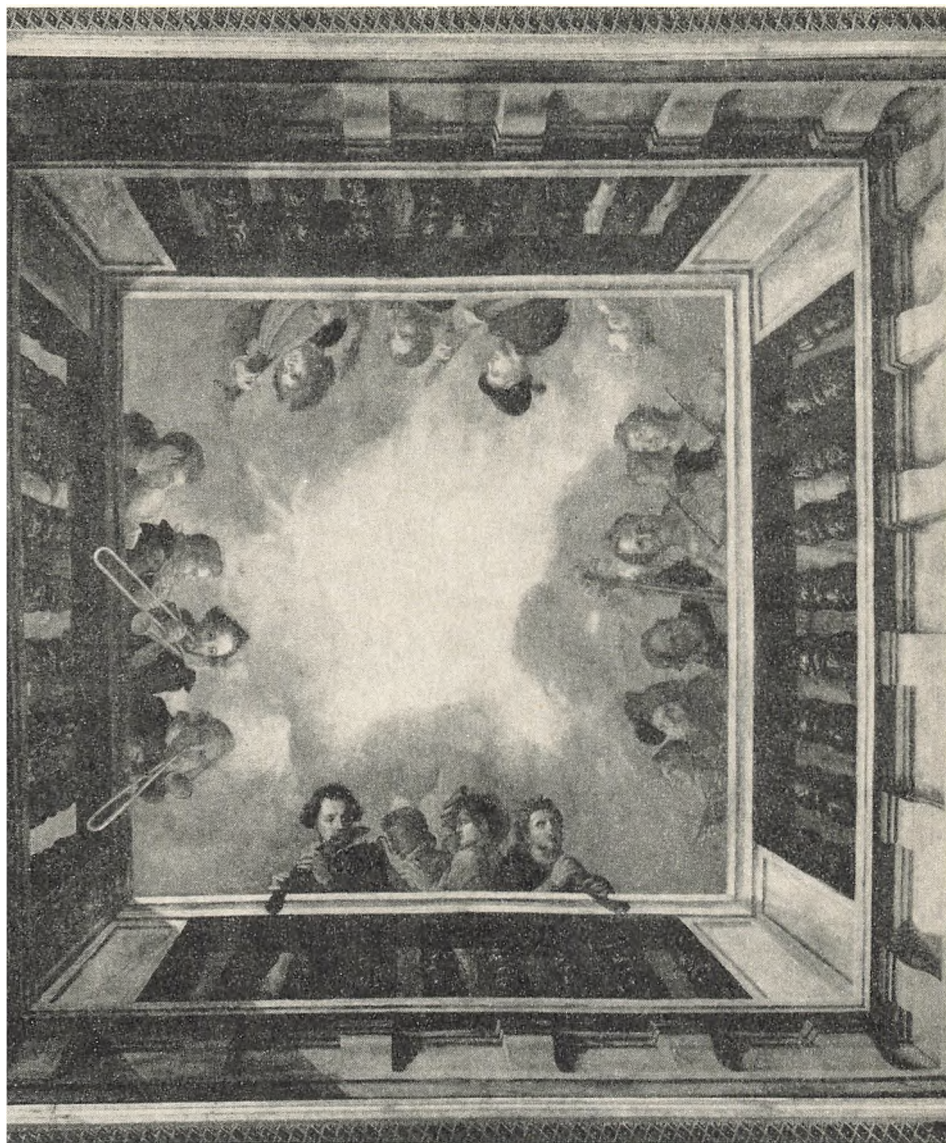
At retterne således blev spillet ind var en i flere måder hensigtsmæssig skik. Dels vakte det den rette feststemning, dels tjente musikken til at kalde de spredte til alarmpladsen. Thi nægtes kunne det ikke, at der især på sværdsiden var en tilbøjelighed til mellem retterne at søge ud i det frie, for, som det på forskellig måde udtryktes, at skaffe plads til mere. Hvor maden anrettedes på fornem vis i trende „opbæring“, der hver især kunne vare et par timer, var fristelsen des større til at rette benene lidt i mellemtiden. Ankomsten af en ny „opbæring“ hilstes derfor også med en ret iørefaldende fanfare.

Musik alene forsløg dog ikke til gæsternes underholdning; mellem musiknumrene udførtes *sang*. Dette må ikke forstås i senere forstand, som om gæsterne afsang omdelte sange. Hertil ville der blandt andet ikke have været tid, når spisningen ret skulle passes. Men et lejet sangerkor forlystede de spisende, og hertil benyttedes – hvis man da ikke som kongen holdt egne sangere – i allerfleste tilfælde den nærmeste skoles øverste klasser. En virksom dag for disse „degne“ eller „Davider“ som de kaldtes, hvor afstanden mellem deres gejstlige og verdslige forretninger ret kom til syne. Om formiddagen havde de i kirken sunget ved „brudemessen“, rester af den gamle skik, at skolebørnene var kordrenge. Ved middagen sang de ofte en bordsalme til og fra borde. Men under måltidet var det en anden David end den kirkelige, for hvilken der var brug. Så gjaldt det om at vise, „hvor David købte øllet“, og i den kådeste toneart sang disse løse fugle nu, gøgledede og gav hele forestillinger, så spindesiden rødmede, og mændene var bristefærdige af latter.

Et underligt folkefærd var overhovedet dette sangerkor. Ufatte- ligt for nutiden, men vokset ud af stærke modsætninger afgav det et ret passende indledningskor til den nye art ægteskab med dets vidtdrevne yderligheder: skoledrenge med fuldskæg; i munkekappe med hætte og svans, men adrætte ben i de lappede hoser; kirkelige sangere med en uges opsparet hunger og plads i kappens for til, hvad der kunne knibes for hele den næste; himmelhunde og dog fromme Guds mænd, der sang utugtige viser, på det at unge folk måtte fange lyst til den Gud velbehagelige ægtestand.

Thi dette må ikke glemmes: ligesom det var en fromhedspligt at skaffe de fattige degne underhold ved at indbyde dem til bryllup, således var det atter en taknemmelighedspligt for disse at underholde gæsterne med sange. Og til bryllup passede nu engang dri- stige viser. Hvor gennemgående denne opfattelse var, kan ses af, at selv kongens sangerkor ved sådan lejlighed mente at burde opvarte hermed. En fransk præst ved prins Christians bryllupsmiddag 1634 gengiver sit indtryk heraf på følgende måde: „Sangerne fore- drog under tilhørernes skoggerlatter de kådeste ting. Vittighedernes tvetydige art kunne jeg slutte mig til af virkningen på damerne, der blev forlegne og rødmede derved.“³¹⁵

Under al denne munterhed og disse løjer glemtes ikke én ting: *at sørge for de fattige*. Dette var et af datidens smukkeste træk,

På Rosenborg findes et loftsmaleri, der er udformet som et stærkt illuderende perspektiv-billede. Beskueren har fornemmelsen af, at han ser op igennem et „hul“ i loftet mod en musiktribune. Det lille orkestrets sammensætning er typisk for Christian IV's tid. Til venstre ses to basunblæsere; forneden spiller to mænd på zink og én mand – bagtil – på en slags obo. Til højre ses strygere med viola da gamba'er og endelig foroven tre lutspillere.

ikke ejendommeligt dog for den alene, men nedarvet fra katolicismens dage og måske fra fjerne, hedenske slægter. Sindbilledligt fandt denne tanke for de fattige sit midtpunkt hos selve brudeparret. Ligesom ofte de tvende alt uden for kirkedøren havde uddelt penge til de dér forsamlede stoddere og herved forsikret deres egen fremtidslykke, således tog de nu ved bordet gerne lidt af hvert fad, lagde det på en egen brikke, spiste selv deraf og lod resten gå ud til de fattige.³¹⁶ Sligt medførte enighed og fremgang. Det var denne skik, som biskop Palladius mindede dem om senere at blive ved med: „Når I sidde hjemme i eders hus ved eders bord og have en ovn ret for eder, da værner eder til at have et lidet fad hos eders store fad og slå dér en skefuld varmt udi og et stykke brød eller fisk, hvad Gud haver undt dig, og lad din dreng eller pige løbe hen dermed tvært over en gade, hvor du vedst, at sådanne fattige er. Vælg dig en Lazarus ud, som du kan vise noget godt, når du brygger, bager eller fanger mad, der kan siden tage dig med i himlen igen.“³¹⁷

Noget lignende gentoges af de øvrige gæster, for så vidt de hver især passede at levne noget. Tidligere havde altid „brøddisken“ – det flade stykke brød, der lå foran hver og tjente som en slags tallerken – været en sikker rest. På denne tilskar man jo kødet, som man med knivspidsen havde fanget i fadet. Brøddisken blev således gennemtrukket af sauce, og enhver lod med vilje noget kød blive tilbage derpå, for at de fattige kunne få både brød og kød.

Et tilbageskridt for disse var det derfor, da trætallerkener blev almindelige. Vel lod man ligesom før rigelige levninger blive tilbage herpå, thi den nye lære om troen som den ene saliggørende havde ikke formået at udslette slægters børnelærdom: „Almøse frelser et menneske fra al synd og død.“³¹⁸ Men nu var det ikke som forud gjort med at række brøddisken i grams til de fremstrakte hænder uden for vinduet. Nu skulle man have tallerkenen tilbage, den havde jo værdi, skulle måske snart bruges igen, og oprigtigt talt, det var ikke appetitligt at se den gå stoddergang.

Værre blev det med tintallerkenerne og de endnu kostbarere stentøjtallerkener. Både værdi og skønhed forbød at give dem ud ad dør eller vindue. Omsorgen for de fattige gled da lidt efter lidt fra de spisende over til de opvartende, og disse kunne først efter bordet tænke herpå. Men hårdnakket har endnu, efter at den oprindelige

mening for længst er glemt, den gamle form for dannished, det er: beleven godhed, holdt sig til vore tider. Overalt blandt Nordens almue er det fremdeles god tone, når man er mæt, at *fylde tallerken og glas en gang endnu, nippe dertil og lade det stå*, det ældgamle hædersudtryk for: vi fik rigeligt og har også betænkt de fattige.

Ret mærkeligt er det at se, hvorledes i visse egne skikken vel har holdt sig, men da oprindelsen helt er glemt, ny skik er groet op af den gamle stub. Om bryllupsmåltider i Västergötaland hedder det således lidt før midten af det 19. århundrede: „Til god tone og belevenhed hørte det, at man ikke spiste helt op, hvad man havde taget på sin tallerken, men altid levnede noget, var det så end blot en mundfuld af hver ret, der omhyggeligt anbragtes på tallerkenens kant. Disse levninger samledes efter måltidet i et stort kar, opvarmedes næste dag til frokost og holdtes af de fleste for en stor delikatesse. Folkelunet, der så ofte rammer sømmet på hovedet, havde heller ikke her fornægtet sig, thi et mere betegnende navn end det, denne ret bar, kunne næppe tænkes, den hed: „rusk-om-snusk“.³¹⁹

Endnu i det 16. århundrede *hørte da bryllupper og stoddere sammen*. Flokken, der samledes, skiftede blot lidt ham ved reformationen. Før år 1536 var tiggermunkene – „mulestøderne“, som man efter hollandsk anvisning kaldte dem³²⁰ – i overvægt. De skaffede gaverne det finere navn „Guds almisser“, lod sig trods deres bare fødder ikke træde på tærerne af gemene stoddere og vanføre, men vidste ved korsets tegn og albuestød at bakke sig plads med samt deres madpose („Abraham“)³²¹ og tiggersæk. Efter reformationen forsvandt de. Nu stod de kirkelige tiggere, degnene i kutte med hætte og svans – med synlig „David“, men „Abraham“ skjult under kутten – i selve gildesalen og sang tvetydige viser, medens de ægte stoddere, værkbrudne og vanføre rakte deres sorte hænder ind ad vinduer og døre, eller slog sig roligt til borgeleje på bænke ved borde uden for bryllupsgården. De var trods pokker og vanførhed raske folk på deres vis. „Nu nylig ved Roskilde udi et bryllup slog en stodder en anden stodder ni knivslag i hans arme krop. De lagde hannem dér ned i kirkegården. Man ser ikke mange i kirken af dem; men blev her et bryllup på søndag i sognet, da må vel ske, at man dér skulle finde dem, dersom de var nu ikke til fisken“³²² (dvs. medmindre de var gået i hundene forinden).

På en kollekt – dvs. en lille skuffe af træ, hvori man indsamlede penge under gudstjenesten – ses en almisseuddeling på Christian IV's tid. Den fornemme herre tager en mønt af den velfyldte pung og lægger den med en lidt nedladende, men også venlig bevægelse i tiggerens fremstrakte hånd. Tiggeren støtter sig til en stav; han er, hvad man kaldte en „stavkarl“, hvoraf ordet „stakkel“ er udledt. At han tilhører almuen fremgår også af, at han bærer lange bukser i modsætning til den fine herre, der har knæbukser. (Nationalmuseet).

Ikke uden grund sammenlignedes de fattiges modtagelse ved bryllupper med „kærlighedsmåltiderne“ (agaperne) i de ældste kristne tider. Niels Hemmingsen, der bruger dette billede, meddeler i den anledning følgende barndomserindringer: „På min fødeø Lolland plejede man ofte ved bryllupper og andre store festligheder at dække borde til stodderne og besætte dem med lige så gode retter som til de øvrige gæster. Og var der en vært, der ikke ville have stodderne med, eller blot gav dem en tarveligere anretning, så kaldte man ham en gnier, ja en gudsforgåen krop og en hård hund mod de fattige. Det samme skal være skik på sine steder i Skåne, Jylland, Fyn og Sjælland.“³²³

Selv om denne beskrivelse vel ikke må tages alt for bogstaveligt – det var jo minder fra den alder, der i det mindste på afstand let får rosenkær, og Niels Hemmingsen havde sikkert som dreng selv ofte mødt ved de uindbudtes bord med en appetit, for hvilken alt blev herreretter – vist var det dog, at der vistes de fattige en ganske særlig omhu ved bryllupper. Og de skønnede derpå. Som trækfugleskarer drog de, til fods, til vogns, gud vide hvordan, fra en landsdel til en anden, så såre et fedt bryllup var i sigte. Til sidst måtte Frederik II skride ind og forbyde andre stoddere at møde til bryllup end dem, der var forsynet med øvrighedens tegn til overhovedet at måtte tigge, og derhos boede i samme sogn eller dog herred, hvori brylluppet stod. Alle uvedkommende tiggere, der gav møde, skulle straffes.³²⁴ En ubillig ordning fra et stodder-synspunkt. Som om ikke de, der endog måtte undvære tegn, var værst farne, og de, der kom langvejs fra, netop trængte mest til et måltid mad!

Kun langsomt tabte de fattiges bryllupsfest sig. Endnu ind i det 19. århundrede flokkedes alle landstrygere og tiggere i Blekinge som sultne ravne i det sogn, hvor bryllupsklokken lød.³²⁵ I Nord-sjælland bænkedes de stundom ved selve bryllupsbordet.³²⁶ Og ned til vore dage bispistes i Nørrejylland som i Sundeved egnens fattige på alle de tre dage, brylluppet varede.³²⁷

Hvor nært bryllup og fattigforsorg hørte sammen for bevidstheden i det 16. århundrede, er udtrykt i et brev, som det vist har været skriverne i kancelliet en sær fornøjelse at føre til protokols. Det er fra Frederik II til den ugifte rentemester Christoffer Valkendorf, dateret Koldinghus 8. febr. 1583, og holdt i den sædvanlige forretningsstil, indtil pludseligt mod slutningen følgende bryllups-

tone bryder igennem: „Vi er nu hid ankommet, os elskelige Henrik Belov, vor mands og råds, bryllupskost og værtskab at forhandle. Ville nådigst ønske, at eders lejlighed til samme stand måtte være så nær forhånden, som forskrevne Henrik Belovs, eller at vi måtte have eder hos os til dette. Forseendes, I da med drik skulle gøre gæsterne fyldest, og med dansen og anden kortvillighed skulle gøre fruier og jomfruier des lystigere, så og at stodderne, fattige uden porten, skulle vide eders overflødige rundhed at berømme.“³²⁸

Det første, der falder i øjnene ved dette brev, er naturligvis kongens ustyrlige, gode humør, der end ikke i en skrivelse som denne, der var bestemt til at komme flere i hænde, kan dy sig for at snurre den lidt stive og kantede rentemester rundt. Men dernæst er det værd at lægge mærke til, at de tre former for bryllupsmunterhed, som kongen uvilkårligt nævner, er drik, dans og – goddædighed mod de fattige. Lad være, at der måske har ligget en lille brod i hver især. Muligt har rentemesterens afholdenhed, hans noget sky væsen blandt kvinder og lidt påholdende særhed i pengesager fristet kongen over evne til at tænke sig ham i det ejendommelige tilfælde: at gøre gæsterne fyldest med drik, gøre fruier og jomfruier des lystigere med dans og kortvillighed, og blive prist af stodderne i porten for overflødig rundhed. Men selve valget af disse tre former for festudtryk var dog ikke tilfældigt eller lød datiden så fremmed som os, det var fast begrundet i de givne forholds natur.

6

Ifølge oldtidsbrug stod endnu i det 16. århundrede „skænken“ i salens midte, hvad enten denne skænk, som ofte ved tarveligere bryllupper, kun var et kar med øl, eller den, som ved prins Christians bryllup 1634, var et med bægre, pokaler og alle slags drikkekar rigt besat *kredentsbord*, hvor tre hvidklædte mundskænke var i stand til at skaffe enhver art drik, der begæredes.³²⁹

Ud fra dette gildets midtpunkt strømede så drikken til alle sider. Tidligere var dette foregået på den simple måde, at man dypede en stor bolle eller skål i ølkarret, og lod den så fyldt gå rundt ved bordene, indtil den atter trængte til at få indholdet fornyet. En senere forfinelse var det, at man ikke drak af selve den store skål,

men af en mindre, som svømmede deri, gerne forsynet med hank og udskåret i form af en båd, en fugl eller lignende. Denne skulle hver enkelt selv dyppe ned i den store og derpå tømme. Men den store skål gik dog fremdeles som i oldtiden omkring til alle. Nabo tiltrak stadig nabo, og herfra skrev udtrykket sig, *at drikke en skål*.

I det 16. århundrede var denne gamle skik fortrængt hos de velstående, for så vidt store metalbægre havde afløst skåle, og hyppigt småbægre, ja glas atter afløst de store metalbægre, så at hver gæst nu ofte sad med sit eget drikkekar foran sig. De opvartende fyldte da nu bægret eller glasset for hver enkelt med kander fra skænken.

Men hvor meget end det nye havde sejret, så vendte man dog ved højtidelige lejligheder som julefest eller bryllup tilbage til de gamle skikke. Hovedskålerne synes endnu i det 16. århundrede selv hos velstillede, både adel og købstadsfolk, hyppigt at være blevet drukket på oldtidsvis af husets ældste store drikkekar, der gik fra mand til mand. Hos bønderne var de gammeldags skåle selvfølgelig fremdeles i brug, ligesom de holdt sig længe efter. En böhmisk adelsmand, der med sin hustru berejste Danmark på Den nordiske Syvårskrigs tid, fortalte en snes år senere, hvorledes han i Roskildegne var kommet ind i en bondegård under et bryllup, og her havde set en sådan skål øl med et lille skib i blive båret om, hvilken form for anretning havde vakt især hans hustrus udelte munterhed.³³⁰ Hundrede år efter beskrives bryllupsdrikken hos en bonde i Stavanger Amt ganske på samme måde: „Derefter omgik en stor skål med øl udi, og derudi en liden skål svømmende. I den sidste tog man øl og drak.“³³¹ At noget lignende fremdeles fandt sted hos bønderne i Danmark omkring år 1700 kan ses af et udtryk som dette: „Skafferen skulle se til, at skålene gik ret omkring.“³³²

Det er til disse forhold, at følgende bestemmelser i en gammel spøgefuldst gildeskrå svarer: „Ingen må lade næsen dryppe i skålen eller puste, så at fråden står hannem om ørene.“ „Præsterne eller degne skal det være forholdet, at de ikke for vild eller venskab tage deres naboers kvinder under deres lange kapper og dér at skjule dennem, medens en skål eller to bliver dennem forbi drukken.“³³³ Ofte var skålene forsynet med indskrifter, der vistnok har bidraget deres til at forhøje munterheden, som følgende fra Norge, mærket Orkedalen 1619:

Drik øllet af mig førend det dovner,
 og tag din kærest i favn, førend du sovner,
 så er hun mild, når hun vågner.³³⁴

Ikke blot sprogligt har mindet om den gamle skik holdt sig i det hos alle stænder hårdnakket bevarede udtryk „at drikke en skål“. Men også enkelte ydre brug tyder endnu på den samme oprindelse, således f. eks. den i Sverige gældende anstandsregel, at en kvinde ikke bør drikke af sit glas uden først at være drukket til af nærmeste mand.

Den sædvanlige drik var naturligvis øl. Trods alle forbud såvel under Frederik II som under Christian IV trakterede dog vistnok enhver, der havde råd dertil, med *vin* ved bryllup. Oplysende i så henseende var det råd, der gaves den gejstlige køgemester ved præstebryllupper. Han skulle ikke lade alle de forskellige slags drikke komme frem på en gang, men skænke dansk øl til skinke, tysk øl til „groppenbrad“ (oksekød) og vin, mjød eller pryssing (den dyreste slags tyskøl) til steg. Af samme anvisning fremgår det også, at det var skik at indspille hver ny drik ligesom hver ny ret.³³⁵

Hovedskålerne i det 16. århundrede var hos folkets brede lag endnu de samme som i den hedenske oldtid, idet man ved bryllup ligesom ved julefesten begyndte med *Guds skål*,³³⁶ drak derpå *kongens* og endelig *brudeparrets skål*. I hedenskabets dage havde den første skål vel i reglen heddet „Odins skål“. Efter kristendommens indførelse blev udtrykket mere foranderligt. Ved julefest lå det nærmest at drikke „Kristi skål“, men ellers kaldtes den øverste Gud snart „Trefoldigheden“, snart „Vorherre“, „Gud i himlen“, „den Helligånd“ osv.

Betegnende for den forvirring i begreberne, som den middelalderlige helgendyrkelse havde medført, var hvad der hændte Christian IV i Norge på hjemfarten fra hans Nordkapstur. Syd for Bergen gik han i land med sit følge og kom til et bryllupsgilde i Grimstad. De blev meget gæstfrit modtaget og skulle drikke skålerne med. Men efter den stedlige rangfølge gik Hellig Olaf forud endog for selve Treenigheden. Som det hedder i beretningen: „Først drak de os til på Hellig-Olafs minde, dernæst på den hellige Trefoldigheds. Tredje omgang drak de os til på vor nådigste konges velgående og ønskede ham en lykkelig hjemkomst. Hermed fulgte

strenge pålæg om, at disse skåler skulle enhver, hvad enten det var mænd, koner eller piger, uden undskyldning tømme til bunds. Den gode skaffer og hans kammerater trakterede os så vel, at vi var temmelig fugtige, da vi kom tilbage til båden.“³³⁷

„Guds skål“ blev ordentligvis kun drukket én gang ved gildet. Men ligesom den ved kongens ankomst til dette bryllup synes at være blevet gentaget til ære for de fornemme gæster, således høres af og til om, at en fremmed gæst, der kom til midt under gildet, skulle eller kunne i det mindste ved at drikke denne skål bevise sin værdighed til at være med og få del i gildefreden. År 1628 hedder det således fra Iremåla i Kungshärad i Sverige, at to knægter kom ubudne ind i gildestuen, hilste ikke på nogen hverken ude eller inde, satte sig på den fornemste bænk og lagde deres værger bag ved sig. For at hæve den derved vakte misstemning og fortage det uheldige skær, der hvilede over dem, „begyndte Oluf i Mårdslett at drikke dem Guds minde skål til, som skik er. Men de svarede, at det kunne være lige fedt dermed, stod op, dansede og ville ikke drikke skålen“.³³⁸

Derimod var det selvfølgelig en bespottelse at forlange nogen anden skål drukket forud for Guds. I den tid, Bornholm var pantsat til Lübeckerne, gik den Lübske foged Bernt Knop så vidt i sin nidkærhed, at han forlangte sin skål drukket først af alle, og idømte Hans Carlsen i Østermarie en høj bøde, fordi han ikke ville drikke den førend „Gud Faders skål“. Det i året 1555 didsendte udvalg af danske rigsråder, der skulle afhøre befolkningens klager, frifandt dog Hans Carlsen.³³⁹

I slutningen af det 17. århundrede var skikken i fuld flor i Norge. Petter Dass beskriver et bryllup således:

Der skænkes i store træboller;
den evig' Guds skåle de finge på gang
og ærede hannem med frydefuld sang
som landsens sædvane det holder.³⁴⁰
Derefter begyndte man konningens skål
osv.

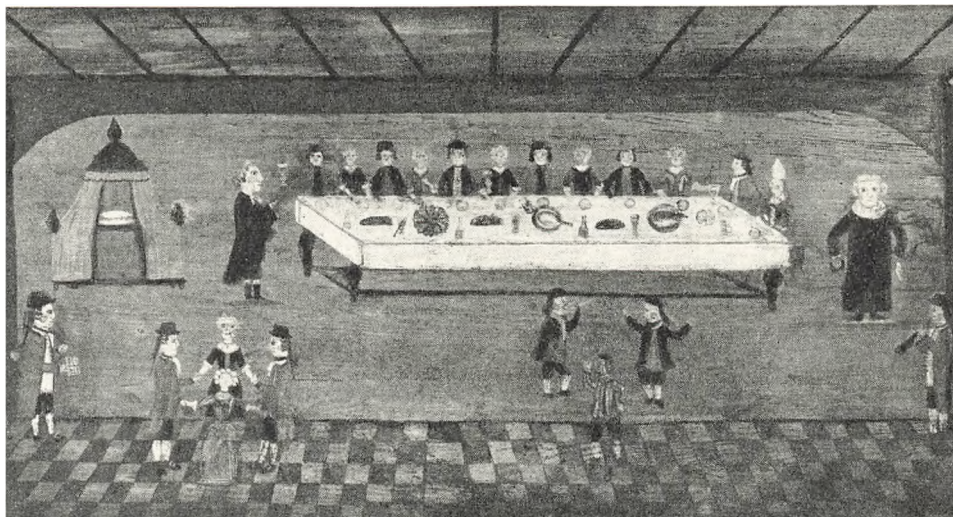
Endnu ved midten af det 18. århundrede havde præsterne i Norge ondt ved at få skålen for den Helligånd afskaffet.³⁴¹ Og at Guds

skål er noget, som endnu i Mellemstverige foresvæver bevidstheden, viser følgende tale, der i mands minde er blevet holdt i Wärend, hvor det ved bryllup er brudgommen, som er den ordførende: „Jeg drikker kongens skål; thi Guds skål skal ingen drikke, fordi han er en ånd, han kan ikke drikke vor skål. Dernæst drikker jeg mine svigerforældres, og mine forældres, og alle slægtninges og alle gode venners og min kære hustrus skål.“³⁴²

Det er vistnok fra denne række skåler, at den endnu i de gotogermanske lande brugelige festskik skriver sig med de officielle skåler under måltidet, begyndende med kongens. Og det var vistnok fra samme skålrække, især dens sidste led, at den folkelige udlægning i reglen udledte den gængse betegnelse for at holde bryllup: *at drikke bryllup*. Med stor troskab blev nemlig, som oftere berørt, dette oldtidsudtryk bevaret. I middelalderens folkeviser var det stående: „Så drukke de deres bryllup“, „om søndagen drukke de bryllup“, „han drak sit bryllup med ære“, „drukke de bryllup i dage fem“³⁴³ osv. Endnu år 1705 skrev biskop Bircherod i sin dagbog: „Sendte jeg brevet med Nikolaj Ågård, som oprejste til Thy for at drikke bryllup med afgangne Kristen Mortensens enke“. Eller: den og den præst fik orlov at drage til København, „hvor han agtede at drikke bryllup med sin kæreste.“³⁴⁴

Det var ikke tilfældigt, at dette ældgamle, hedenske udtryk holdt sig. Det havde vel oprindeligt sigtet til, at parret, når det var viet ved berøring med Tors hammer, havde tømmt et bæger sammen, og hermed var ægtepagten afsluttet. Men dette oldtidsbegreb om, hvad der betegnede ægteskabets stiftelse, forsvandt ikke med hedenskab; det flagrede endnu længe efter omkring, rede til at fæstne sig overalt, hvor der viste sig en lejlighed. Vi har set, at det vistnok dannede forbillede for altergangen i kirken eller dog for den underlige sædvane, at parret selv medbragte vin did og drak sammen. Det havde ligeledes affødt den skik, at parret straks ved hjemkomsten fra kirken tømte et bæger i fællesskab og kastede de sidste dråber bort over sig. Tydeligst endelig optrådte det gamle minde i den måde, hvorpå *brudeparrets skål* blev drukket.

Skønt de enkelte landsdele her fulgte noget afvigende fremgangsmåder, var dog det fælles, at brudgom og brud trådte ud på gulvet og *tildrak hinanden som dannemand og dannekvinde*, idet der samtidigt udtaltes de bedste ønsker og løfter. Snart var de selv de ord-

Et bondebryllup på Sjælland o. 1775 – malet panelstykke fra Grimstrup i Frederiksborg Amt. Ved langbordet sidder gæsterne – skiftevis mænd og kvinder. Brudeparret har pladsen ved bordenden til højre. Præsten – med pibekrave – har rejst sig fra bordet og står med sin salmebog i hånden, medens degnen fra den modsatte bordende holder tale. Musikanterne har taget opstilling ved stuens vægge og spiller op til dans. Man danser traditionelle ringdansen. Til venstre i stuen står en „topseng“ med nedhængende gardiner – måske brudesengen. (Nationalmuseet).

førende, snart køgemesteren på deres vegne; snart udbragte brudgommen sin egen, snart brudens skål og omvendt; stundom endelig stod de alene, stundom ledsagedes de af alle brudesvende og brudepiger.³⁴⁵ Men alt dette var kun mindre afvigelser, sammenlignet med det fælles, den tydelige efterklang af det hedenske giftermål.

Afveg allerede denne *dannemands og dannekvindes skål* meget fra brudeparrets skål i vore dage, så blev forskellen dog endnu større i, hvad derefter foregik. Ikke blot bragtes bollen nu rundt, for at gæsterne én for én kunne drikke af skålen, men – skålen var jo brudeparrets – enhver skulle derpå til vederlag herfor og parret til ære lægge i den tømte skål en gave til parret.

Dette var gildets mest spændende øjeblik. Alles opmærksomhed var rettet mod, hvad og hvor meget enhver gav. Uger efter skulle det jo drøftes, om den havde vist karrighed, den utilbørlig storladen-

hed, og hvad hver enkelts evne og slægtskabsgrad overhovedet bød at give. Kun af og til afbrødes den isnende opmærksomhed af latter og jubel, når en beruset tog munden for fuld og lovede – thi det var tilladt at give løfter, men et ord her i så mange vidners påhør var afgjort bindende – lovede af idel velvilje og af hjertets overflødighed det og det og mere til. Det var farligt her ikke at være ædru og veje sine ord. Mangen indså for sent, at af megen tale kommer fortrydelse. Tale var sølv, men tavshed guld. Kun ét gjaldt ikke: omsvøb; ubarmhjertigt reves dækket af den indpakkede mønt, og højlydt opråbtes, hvad der var blevet givet. Og alt imens sang koret: „I Jesu navn bør al vor gerning ske“, „Salig den mand“, „O ægtestand! du højlyksalig est“, eller en anden offersalme, medens køgemesteren samtidig efter bedste evne gjorde løjer for at ægge giveren til at åbne for pungen. En stående vittighed ved denne lejlighed var følgende opfordring til gæsterne til ikke at betale småt, selv om beværtningen havde forekommet dem lidt tarvelig: „Hvad som er forsømt i fadene, ville I oprette i skålene.“³⁴⁶

Medens skålen gik rundt, satte brudgom og brud sig i reglen atter på plads, og med rette, thi det kunne tage lang tid. I Bergen var det dog skik, at *bruden* skulle *følge* rundt med *bollen* og drikke enhver gæst til; men år 1552 forbød øvrigheden enhver brud, være sig rig eller fattig, „at omgå med den dannekvindeskål at drikke til hver person i huset, men at hun alene drikker hendes brudgom til og så lader skålen gå omkring bordet, ligesom hans dannemands skål foregår“.³⁴⁷ Samme skik omtales år 1664 endnu i Sverige, hvor det hedder: „Brudens omgang og gavers samlende af gæsterne, som nu er brugeligt, synes at være en helt urimelig ting, hvorfor denne uvane bør aldeles aflægges og afskaffes.“³⁴⁸

I størstedelen af Norge og hele Danmark sad *bruden* på sin plads hos brudgommen, så længe skålen gik rundt. I ro sad hun dog ikke. Thi her var det skik, at hun, medens indsamlingen stod på, *skulle græde* uophørligt. Denne skik har holdt sig i begge lande ned til det 19. århundrede. Endnu for lidt over halvt hundrede år siden hedder det fra Råbjerg ved Skagen: en let gråd blev anset for anstændig og passende. Lykkedes det hende ikke at komme i så bevæget en sindsstemning, lød det med hvirken mellem gæsterne: „Det var en hård brui, hun fældte oller en tår.“ Græd hun derimod meget, udtýdedes dette ofte sålunde: „Ja, det gør mig sgu rigtig ondt for dæ

sølle Maren, for a tror int, hun glemmer Niels så let (en tidligere kæreste).³⁴⁹

Da det var både dannemandens og dannekvindens skål, der blev drukket, skulle jo tvende skåle gå rundt. Dette synes også ofte at have været tilfældet. Man ofrede dog kun i én af dem, rimeligvis i dens, hvis slægtning man var. Ikke-slægtninge havde i så fald frit valg. Det var et sådant tilfælde, der f. eks. forelå, da Christian III år 1555 befalede sin staldmester Erik Rosenkrantz at møde på kongens vegne ved en drabant-høvedsmands bryllup. Derfor hed det også i brevet: „Skikke vi dig derhos to rosenobler, som du på vore vegne skal skænke enten brudgommen eller bruden, hvilken dig selv tykkes bedst at være.“³⁵⁰ Ofte gik dog vistnok kun én skål omkring, nemlig brudens. Og ligesom brudgommen hyppigt selv ofrede i hendes, således gled i daglig tale også fællesudtrykket bryllupsskænk lidt efter lidt over i den særlige betegnelse, der blev den almindelige: *brudeskænk, brudegave*.

En ganske egen stilling indtog gejstligheden ved denne skålgivning. Stedets præst havde jo hyppigt været talsmand for brudgommen eller bruden og var, skønt det gentagne gange strengt blev forbudt, ofte tillige køgemester ved gildet. Et minde om denne sidste skik er den heller ikke i Danmark endnu helt ophørte skik, at præsten ved bondebryllupper skal skære stegen for. „Det bliver ikke til noget med vor kapellan, han får aldrig noget kald, han skærer for tykke skiver af skinken“ hed det i alvor endnu for noget over halvt hundrede år siden i Västergötaland.³⁵¹

I begge egenskaber både som „talsmand“ og som køgemester tilkom det *præsten at lægge et ord ind for brudeparret*. Overalt i Norden, hvor den gamle skik har holdt sig, indleddes da også gerne brudeparrets skål med en varm opfordring fra præsten til selskabet om at ofre rigeligt. Det gamle ord: „Der må være en tærepønge, ærepønge og nødskillig,“ dannede en i sin tid vistnok hyppigt benyttet tekst, ligesom det selv vel oprindeligt var kraftuddrag af sådanne taler.³⁵² I Tyskland gik man dog videre. En opfordring f. eks. som denne fra en anset gejstlig (1584) lader sig næppe overtræffe: „Den herre Kristus, en fattig skolemester, gav brudgom og brud i Kana tre fade god vin på skålen, hvor meget mere da I!“³⁵³ osv.

Hvor præsten var køgemester tillige, måtte han følge rundt med

skålen, opfordre hver enkelt i alvorlig eller spøgefuld tone til at give, råbe op, hvad der var blevet givet, og sluttelig takke derfor. I Västbo Herred ved Jönköping skulle i overensstemmelse hermed endnu langt ned i det 19. århundrede præsten følge med som opråber og derpå prise hver enkelt giver til tak, medens brudeparret rejste sig, skud affyredes og musikken faldt ind.³⁵⁴ Noget lignende, om end i mere afdæmpet form, fandt sted på Öland.³⁵⁵ Fra Västergötaland klages i det 19. århundrede med rette over det vanskelige for præsten i at få afveksling i sine taler: „Brudens fader, fa'r Niels, har givet en fjerdinggård i skålen; det var meget hæderligt. Og nu, gode venner! drikke vi hans skål.“ „Brudgommens farbroder, fa'r Bengt på Skattegården, har givet et par okser i skålen. På brudeparrets vegne skal jeg hjertelig takke ham for denne rundelige gave. Fa'r Bengts skål, gode venner! Den drikke vi alle af hjertet“³⁵⁶ osv.

Som det vil ses, har skikken her udviklet sig til, at hele selskabet for hver gave drikker en skål. At dette er en overdådig nydannelse er tydeligt nok. I andre egne af Sverige, i Norge og Danmark har udviklingen indslået modsat vej. Her får giveren ikke længer som i det 16. århundrede lov til først at drikke skålen og derpå lægge gaven deri. Nej, først pengene, så noget at drikke. Derfor lyder takkeråbet her: „Tak, brudemand! det var hæderligt, han skal drikke, giv ham drikke!“³⁵⁷ Eller mere jævnt på dansk: „Kom så hid og få en lille gammelrom eller pommerans!“³⁵⁸

I Västergötaland er i øvrigt bevaret træk, der vistnok går tilbage til det 16. århundredes forhold. Hertil hører f. eks., at præsten under selve skåldrikningen rådspørges af de mindre bemidlede om, hvad det kan være passende at give. „Tykkes provsten, jeg kan være bekendt at give den lille so? Drægtig er hun jo begribeligvis, så det er da inte så dårligt heller.“ „Tykkes provsten, jeg kan give så lidt som min store gås?“ Til forsigtige svar som: at brudeparret ikke lægger så megen vægt på gaven som på det venlige sind, hvorfor den er et udtryk, tages der intet hensyn. Derimod har præsten her som overdommer en vistnok ældgammel, lige så vanskelig som betroet post. Alt imens skåldrikningen foregår, står i Västergötaland blusholderne midt på gulvet med en stor, åben sæk, der uafsladelig rystes, som for at skaffe bedre plads til pengene. Og de degne, der sang for i det 16. århundrede, regnede det vist for deres mindste kunst at lade en salmemelodi glide over i ord som de nu brugelige:

Den, som er kæk
 gi'r noget i vor sæk.
 Hvis holden er manden,
 han fylder til randen.³⁵⁹

Disse forskellige sider af den gejstliges virksomhed kunne være vanskelige nok at udfylde rettelig. Hvilken afstand fra nutidsforhold er der f. eks. ikke i følgende opfordring vistnok fra en Fyns biskop i det 16. århundrede til hans provster, når de som køgemestre førte an ved standsfællers bryllup: „Ihvorvel sand munterhed og glæde stammer fra Gud, så kan dog også køgemesteren alt efter hans snilde og ihærdighed selv fremme den. Han kan f. eks. tage gæsterne fornøjeligt imod, have et spøgefuldt ord til hver især, idet han dog lemper sig efter de enkeltes alder, værdighed, gemyt og væsen, og for resten holde skik og sætte fart på hele selskabet så vidt muligt ved alskens spas og vitser. Kun må han ikke gå over strengen.“³⁶⁰

En senere tid har befriet gejstligheden for disse pligter og hertil føjet en anden betydelig lettelse: præsten er selv fritaget for at give med i skålen.³⁶¹ Anderledes i det 16. århundrede, *da måtte præsten yde sin gave lige så vel som de andre*. Dette var et stort skår i knappe indtægter, og ad denne vej fik en del af det offer, han havde modtaget for vielsen, afløb igen. Dobbelt føleligt måtte dette være, efterdi præsten jo var selvskreven gæst ved alle bryllupper i sognet, ja hædersgæst, der altså burde yde ordentligt i skålen også dér, hvor ofret i kirken på grund af frændernes fattigdom kun havde været ringe. Muligt var der hist og her i Norden samme stemning oppe som i Rostock, hvor det år 1591 vedtoges af rådet: „De herrer præster skulle andre til godt eksempel afholde sig fra at give brudegaver.“³⁶² Ve dog den, der forsøgte at gennemføre dette og som præsten Sone Lauritsen i Middelfart år 1597 faldt på, helt at udeblive fra alle bryllupper, „efterdi hans pung det ikke kunne tåle“. Menigheden klagede til bispnen herover, og erklærede sligt for at være „dennem en foragtelse“. Han havde jo nemlig lovet at ville hædre og ære dem alle, men så at udeblive, hver gang det var hæders- og æresdag for en af dem, det var ikke at holde sit løfte.³⁶³

For bisper og de gejstlige, til hvilke der stilledes de største krav, kunne sådan skålgivning blive en dyr historie, ikke mindst når de – som biskop Hans Mikkelsen i Fyn synes at have haft for skik –

Tre af de mønttyper, der kunne bruges som brudegave. Øverst en engelsk rosenobel fra Edward den IV's tid. Den blev siden efterlignet i Danmark. Forneden til venstre ses en spansk pistol og forneden til højre en fransk kronemønt, nemlig en „écu d'or“ slået af Henrik IV. Da man dengang i hvert fald tilstræbte at holde møntens pålydende værdi lig dens metalværdi, kunne de få international udbredelse. (Nationalmuseet).

lagde to rosenobler (32 kroner) i skålen.³⁶⁴ Man kan da egentlig ikke fortænke professorerne ved Københavns Universitet, der jo agtedes som en art gejstlige, i, at de gerne sørgede for, når de indbødes til bryllup, at blive indbudt alle, i hvilket fald ikke den enkelte, men universitetet ansås for at være gæsten, på hvis regning

derfor også brudegaven opførtes.³⁶⁵ Samme fif synes også abbeden i Ringsted Kloster at have kendt, et af de få len, der i længere tid efter reformationen vedblev at behandles som gejstligt, og hvis rige forstander derfor vistnok var en efterstræbt bryllupsgæst. Det lå da så nær at antage, at det ikke var mennesket hr. Bent, magister Frans, eller hvad han nu hed, men abbeden i Ringsted Kloster, kongens gejstlige stedmand, der var blevet indbudt, og derfor anbringe brudegaven i lensregnskabet. Men regeringen var lige så snedig. I lensbrevet til magister Iver 1580 og det følgende til magister Christian 1583 indførtes udtrykkeligt, at de selv havde at holde sig med bryllupsgaver.³⁶⁶

Først godt ind i det 17. århundrede ordnedes gejstlighedens stilling i så henseende, idet regeringen udstedte forbud mod, at landsbypræster besværedes med brudegaver. Fritagelse gjaldt ikke blot den præst, der i embeds medfør overværede brylluppet, men også enhver anden præst, der som gæst var til stede. Dette kunne være meget godt. Men et underligt nøgternt præg fik dog nu brudeparrets skål ved f. eks. præstebryllupper, hvor de fleste gæster i reglen var standsfæller, der nu desværre var hindret i at lægge deres medfølelse for dagen i andet end ord. Og en ganske egen bitter bismag havde forordningen af 4. november 1655, der forbød landsbypræster såvel at modtage som at give brudegaver. Overtrædere skulle betale i bøde gavens værdi. Det var en tarvelig trøst, at den herved dannede kapital skulle komme stiftets fattige præsteenker til gode.³⁶⁷ Præsten Kjeld Schytte i Kongsted på Sjælland måtte siges at have holdt bryllup i en belejlig stund, da han giftede sig, kort før denne forordning blev udstedt, og af de 94 gæster modtog i alt 576 lod sølv og 732 kroner i rede penge.³⁶⁸

De gaver, der lagdes i skålen, var naturligvis meget forskellige. Beskrivelsen af et norsk bondebryllup i det 17. århundrede kunne sikkert passe også på et dansk i det 16.:

Hans fader annammed den skåle med tak,
og efter han hende til bunden uddrak,
lod han dér en daler ifalde.

Så sendte han bollen om bordene fort.
 Part kasted en daler, part kasted en ort,
 småskillinger gaves af somme.
 Endel lod storlig sin rundhed betee,
 foræred i skålen en træffelig ske,
 som nys fra guldsmeden mon komme.
 Men andre, som ikke ved penninger vår,
 beloved foræring af geder og får,
 et hestelæs møg eller mere.³⁶⁹

I al denne virvar var der dog en vis regelbundenhed. Man kunne ikke være i tvivl om, hvorfra skikken stammede, thi selv hvor de gammeldags former var opgivet, hvor måske slet ikke skålgivning i egentlig forstand længer fandt sted, men gaverne afleveredes om mandagen, bar disse tydeligt præg af oprindelsen. De bestod nemlig hos velstillede enten ligefrem i *pengestykker*, eller i *et drikkekar med pengestykker i*, eller i *et drikkekar alene*,³⁷⁰ øjensynligt efterklangen af det ene og samme: *Skålen med penge*. Det er dette ældgamle begreb om en æres- og hædersgave, der i det 16. århundrede endnu lod det falde naturligt, at underordnede skænkede et bæger med guldstykker endog til fyrster, og hvis ubevidste eftervirkninger lader sig forfølge lige ned til æresgaver i nutiden.³⁷¹ Sprogligt var skål og gave forbundet i det dobbelttydige ord: *at skænke*.

Stundom var drikkekarret finere udarbejdet, f. eks. med indgraverede våben, som den kande, Kasper Markdanners svigermoder gav sin datter, og hvorpå hendes otte fædrene og otte mødrene aners våben var indridset.³⁷² Men sligt var ikke hovedsagen. Denne lå i metalværdien, et drikkekar var kun en indsvøbt guldsilling, og simplest var det at give selve pengestykket.

Hvor indgroet denne opfattelse var kan ses af, at endnu ved Laurits Ulfeldts og Else Parsbergs bryllup 1640 gav over halvdelen af gæsterne ligefrem pengestykker, i reglen to, tre, fire indtil ti rosenobler, en guldmønt, der svarede til omtrent seksten kroner i nutiden. Og at navnene på giverne er blevet opråbt og straks nedskrevet tilligemed gavens størrelse, derfor synes den omhyggelige fortegnelse at borge, der er nået til nutiden, en opskrift, der nøje gør rede for, hvor mange og hvilken art af guldstykker enhver af henved hundrede personer har givet. Man ligesom hører opråbe-

rens stemme, når der i denne forekommer andre mønter end de sædvanlige rosenobler, og det f. eks. ved ægteparret Iver Krabbe og Edele Grubbe hedder: „en halv rosenobel, to guldkroner og to pistoletter“.³⁷³

En sådan skålgivning måtte kunne indbringe noget. Værdien af de 60 drikkekar, der erlagdes som gaver ved dette bryllup, hvis vægt hver især nøjagtig anføres, samt hvorvidt det var forgyldt sølv eller kun hvidt sølv – udgjorde i alt henved 7000 lod. Værdien af pengestykkerne var omtrent 6000 kroner i vore penge. Andre opgivelser svarede hertil. Borgmester i Odense Thomas Brodersen Risbrich fik f. eks. til sit bryllup 1703 1/2 lod sølv og 2260 kroner i rede penge.³⁷⁴ I midten af det 18. århundrede ansloges et stort bryllup på Amager til at indbringe 12–1600 kroner.³⁷⁵ Og omkring år 1800 et tilsvarende i Blekinge til imellem 800 og 1200 kroner.³⁷⁶

Sligt kunne da også udgøre en ganske betydelig årlig udgift for søgte bryllupsgæster. Meget betegnende har fru Sofie Brahe i sin regnskabsbog måttet indrette sig en egen afdeling for denne art udgifter. År 1627 gav hun ni brudegaver, hver gang fra tre til otte rosenobler; år 1630 elleve; år 1632 tolv. Men i dette år lagde hun desuden gentagne gange fire rosenobler indeni en sølvkande, hvis værdi langt oversteg pengestykkerne.³⁷⁷ Og ved et enkelt bryllup gav hun i alt 616 1/2 lod sølv.³⁷⁸

Under disse omstændigheder vil man kunne forstå Anne Billes sikkert lidt slukørede fornemmelse ved at modtage følgende brev fra sin broder i udlandet, Peder Bille. Tidligere havde han skrevet fra Kassel, hvorhen han år 1536 var blevet sendt for at optugtes ved landgrev Filip af Hessens hof: „Kære søster! beder jeg dig gerne, at du ville vel gøre og bede mig til det bryllup, når Gud vil, at det skal ske, så vil jeg med Guds hjælp komme til dig på den samme tid.“ Men da så brylluppet stod, mødte han ikke selv, men sendte i brudegave følgende brev: „Kære søster! må du vide, at jeg ved intet, at jeg kan sende dig til boskab, efterdi du haver giftet dig; men da sender jeg dig nogen tingest, som du kan sætte i din urtegård, som jeg vel ved, at du ikke meget finder i det land, som det er. Kære søster! skal du tage den sorte bønne og sætte den i jorden, ligesom du sætter ærter, og skal du tage en stang og sætte derhos, ligesom det var humle. Og skal du tage den anden og tage et korn og sætte i jorden, ligesom du sætter ærter, men du tørst ikke

satte en stang derhos. Kære søster! gør vel og giv Karen Lykkesdatter og noget deraf, som hun kan sette“ osv.³⁷⁹ Selv om broderen i Hessen ikke var rigt beslået med lommepege, og det måske var misligt nok at sende en guldsilling den lange vej i et brev, så kunne han dog vanskeligt fundet en gave, der mere synede af at være knapt en bønne værd. Blandt de vægtige guldstykker måtte Peder Billes oversendte bønner tage sig løjerligt ud og har næppe undgået at vække latter.

Den hele skik at *give i skålen* eller at *give bænkegave*, som det også kaldtes, fordi parret sad på „brudebænken“, havde noget vel ligefremt ved sig, som nok kunne støde en finere følelse. Dette at man således overfaldt gæsterne, medens de sad til bords og ikke kunne undslippe, tog dem for én for én og afkrævede betaling for skålen, råbte summen op og herved æggede berusede til at give for meget, karrige og fattige til at give mere, end de ønskede – det var alt sammen gammeldags, rå former, der nok kunne trænge til afslibning. Allerede før reformationen synes man i Norden at have fået øjet op herfor. Medens brudegaver i Frankrig f. eks. måske af lignende grunde, begyndte helt at afskaffes, synes man i Norden dog i det mindste at have været betænkt på at henlægge deres aflevering til et mere passende tidspunkt end under selve måltidet; og her frembød mandag morgen, da brudgommen erlagde sin morgengave til bruden, et naturligt tilknytningspunkt.

Den begyndte udvikling, som vi således synes at kunne skimte i Norden, afbrødes eller forvirredes dog ved reformationens indførelse. Nu krydsedes nemlig religiøse og selskabelige hensyn. Den, der tidligere måske ville have foretrukket at lade gaverne afgives om mandagen ved hjemkomsten fra den katolske brudemesse i kirken, kunne nu som god lutheraner føle sig opfordret til at lade skålgivning såvel som kirketog foregå om søndagen.

Midt i forvirringen tegner sig dog en tydelig bevægelse, hvis fællespræg var *undseelse ved den gamle skålgivnings alt for rå former*. I Bergen mente man år 1552 at ramme den værste ulempe ved at forbyde bruden selv at gå rundt med „dannekvindeskålen“ og drikke enhver gæst til for således at afnøde ham gaven. Øvrigheden ønskede ikke blot at befri bruden for denne berusende pligt, men gik tillige ud fra, at når denne gamle skik afskaffedes, og skålen gik

Sølvkande udført af den københavnske sølvsmed Albert Carstensen o. 1630. Den bærer en for datiden typisk inskription, der forener bægerets profane brug med massiv guds frygt: „Drick oc æd / Gud ey forgæd (glem) / tie oc lid / haab oc bie.“ Ejernes initialer – NAW og MND – har endnu ikke kunnet identificeres. Formentlig er der tale om en bryllupsgave. Kanden fremkom i februar 1968, da man gravede ud til en parkeringsplads i Balle på Djursland. Den var nedlagt i jorden sammen med andet sølvtøj – sandsynligvis gemt bort i årene 1658–60. (Nationalmuseet).

alene rundt, ville gæsterne af sig selv afholde sig fra at lægge penge i den. Helt at afskaffe brudegaver ønskede man nemlig ikke. „Hermed er ikke forbudet, at hvilken mand eller kvinde, som vil give dem noget, at de må vel gøre; og finder da hver vel deres tid, enten før eller siden det frem at bære.“³⁸⁰

I Ribe vedtog lensmanden på Riberhus samt kapitlet og byens borgmestre og råd år 1561, at det under en bøde af tyve daler skulle være forbudt ved bryllup at give nogen gave førend om mandagen.³⁸¹

I den vidtløftige beretning om Frederik II's bryllup omtales slet ikke brudegaverne, hvad enten nu dette skriver sig fra, at de blev afgivet i stilhed, eller kongen helt havde frabedt sig sligt, der ved fremmede hoffer alt ansås for upassende. Dog uddelte, som vi siden skal se, dronning Sofie ved middagsbordet om mandagen de gaver, som ifølge gammel nordisk skik ansås for brudens vederlag for de modtagne penge.

Under Christian IV begyndte regeringen at tage sig af sagen. For Flensborg befalede således kongen år 1600, at gæsterne skulle „ofre brud og brudgom deres gave om søndagen, førend man sættes til bords“, altså medens de endnu var ædru.³⁸² Kosteligt er tidens brydning udtrykt i den forordning, som hertug Johan Adolf omtrent samtidig udstedte for den gottorpske del af hertugdømmerne. Her imødekommes de nye krav, for så vidt det befales, at efterdi „brudegaver gives mere til pragt og skue end af god fri vilje, må ingen give mere end en ungarsk gylden eller dens værdi“. Men samtidig tales der i den gamle ånd, idet der bestemmes, at brudegaverne skal afgives den første dag, da man ellers vil kunne gå glip af mange, „efterdi ikke alle gæsterne, men kun den nærmeste slægt, er til stede den følgende dag“.³⁸³

Bestemmelsen om en ungarsk gylden som det højeste optoges senere af Christian IV år 1636 for den kongelige del af hertugdømmerne, dog med det rummelige forbehold, at det ikke skulle gælde gave fra fader, moder, søster, broder eller – fremmede.³⁸⁴ Men allerede forinden havde kongen, eller hans kansler, begyndt den fra tilsvarende områder velbekendte, voldsomme fremgangsmåde i Danmark. År 1624 *forbødes* det her at *give brud og brudgom nogen som helst bænkegave*, „være sig af guld, sølv, tin, klæder eller andet hvad for navn det kan have, ej heller det dennem at forskikke en-

ten før eller siden i deres huse“. Samme forbud gentoges i recessen af 1643. Og for at klare for vedkommende, hvorledes brudegaver var at værdsætte, tilføjedes der hånligt, „dog skal hermed ikke være ment, hvad en husbond eller hustru lade forskikke fattige tjenestefolk og andre fattige hjemme i deres hus til deres husholdnings beyndelse og ophold“.³⁸⁵

Regeringen brød da ganske staven over det gamle: at hvert ægtepar, rigt eller fattigt, skulle ved begyndelsen af dets bane udstyres med „en tærepeng, ærepeng og nøds killing“. For så vidt man imidlertid fra forordningerne ville slutte, at skikken ophørte, er der noget beroligende ved at se, hvorledes det virkelige liv tog sig ud, hvorledes f. eks. Christian IV selv efterkom sin egen befaling.

År 1634 gjorde kongen sin ældste søns, prins Christians bryllup. Enhver form for brudegave, „være sig af guld, sølv, tin, klæde“ osv. var jo strengeligt forbudt. Ikke desto mindre tog brudeparret før middagsmåltidet om mandagen plads i den store sal, og her lod Christian IV først overrække det sin egen brudegave, og derpå måtte alle tilstedeværende fremmede udsendinge samt fyrster og fyrstinder én for én frem og aflevere deres. En pudsig målestok for, hvad her foregik, afgav den franske udsendinges færd. Han havde i tide fået nys om, hvad der skulle ske, og anstillede sig derfor som upasselig, blev liggende til sengs og sendte bud til Christian IV for at bede sin fraværelse undskyldt. Sagen var – som en af hans følge skriver – at den franske konge var ganske ubekendt med denne skik, at der skulle gives brudegaver, hvad i Frankrig, Italien og Tyskland kun var brug blandt fattigfolk, og derfor havde han ikke medgivet nogen sådan.³⁸⁶ I virkeligheden var jo selv efter dansk lov den franske udsending den eneste, der bar sig rigtigt ad. Men hvorledes dommen herover lød, fremgår af den officielle festberetning, hvori det med en spydig vending hed: „Den franske udsending var af visse årsager ikke til stede ved denne lejlighed.“³⁸⁷ Enhver indviet forstod, at han var kneben ud; uindviede kunne dog underlægge det den hæderlige fortolkning, at han sov rusen ud fra gårsdagen.

Et par dage efter gjorde Christian IV sin og Kirsten Munks datter, Sofie Elisabeths bryllup med Christian Pentz. Atter her kom på festens anden dag brudegaverne frem, denne gang efter bordet. Først gav kongen et sølvforyldt bordstel til to tusind dukater. Så

Rigs greve Christian von Pentz (1600–1651) ægtede i 1634 Christian IV's næstældste datter Sofie Elisabeth. Ved at bortgifte sine døtre til velstående adelsmænd søgte Christian IV at skabe et „svigersønnernes parti“ – dvs. en indflydelsesrig familiegruppe, der var stærkt knyttet til ham selv. Von Pentz blev amtmænd over Steinburg Amt i Holsten og guvernør i Glückstadt ved Elben. Helt tilfreds med svigersønnen var Christian IV ikke. I et brev fra kongens ældre dage forlyder det, at grev Pentz endelig var holdt op med at drikke så meget mellem måltiderne; til gengæld spiste han hele dagen! (Frederiksborg, A. Brandt fot.).

måtte kansleren hen til det bord, der som et tomt alter stod og ventede på offer, og afgive sin gave; derpå marsken og alle de andre. Efter dem kom adelskvinderne ligeledes med gaver, en lang række, så at de fremmede øjenvidner, der ikke forstod sproget, fik tid nok til at lægge mærke til, at det ved denne lejlighed ikke gik efter rang eller alder, men efter tjenesteår i ægteskabet.³⁸⁸ Om udbyttet hedder det: „Det have alle mennesker bekendt, som det så, at de ikke til nogen bryllups højtid havde set flere guld- og sølvkander og drikkekar, end som til dette blev foræret.“³⁸⁹

Som herren er, så følge hans svende. Det regnede ned, som vi har set, ved Laurits Ulfeldts og Else Parsbergs bryllup 1640 med guldmønter og drikkekar på gammeldags vis ganske som ved en adelig skålgivning i det 16. århundrede. Og at end ikke enevælden straks

formåede at fortrænge de gamle skikke hos den danske adel, fremgår af følgende dagbogsoptegnelse om Holger Thotts bryllup år 1673 med Ole Rosenkrantz' datter, jomfru Helvig: „Dagen, efter at de var kopulerede, indstillede sig de unge brudefolk i den store brudesal, ståendes hun ovenfor hannem, havde et firkantet bord med en hvid silkedug bredt frem for sig, hvor da morgengaven blev præsenteret. Dernæst fremkom hendes forældre og forærede dem den skønne herregård Marsvinsholm i Skåne, af værdi med underliggende gods og herlighed til 30.000 rigsdaler. Siden kom adelen af begge køn, fremtrædendes hver med sin brudeskænk, og med en gratulation nedlagde den på bemeldte bord for brudeparret. Da denne ceremoni under herpaukers og trompeters klang var til ende, havde de et skønt sølvtaffel, bestående udi tallerkener, fade, skeer, kander, bægre, pokaler med videre at opregne, drevet og slebet, forgyldt og uforgyldt, som bedrog sig til en temmelig summa. Siden gjorde de unge folk deres kontragrattulation både i særdeleshed og i almindelighed, derefter gik de til bords ... Her var ingen af det kongelige hus; men *kongen har siden forbudt ... at ingen brudegave* må gives eller tages under vedbørlig straf.“³⁹⁰

Det *fornyede forbud mod brudegaver* udstedtes med gunstigere udsigt til at blive lystret end Christian IV's. Franske skikke bredte sig nemlig nu fra Ludvig XIV's beundrede hof, en ny adel gav under enevælden tonen an herhjemme, og Christian IV's halvglemte antydning af, at man ved at modtage brudegaver stillede sig i klasse med tjenestefolk, der fik deres bryllup gjort af deres husbond, viste sig nu at have efterladt en brod, der ved lejlighed kunne værke. Ingen af de med den nye rang og titel benådede personer kunne længere være bekendt at modtage brudegaver; de, der endnu ikke havde opnået rang, kunne dog håbe snart at få en sådan, og følte i hvert fald lige så fint som hine. I en hånd vending *var brudegaver da afskaffet* hos alle „bedre“ folk i by som på land. Derfor hedder det allerede hos Holberg (1723):

„I gamle dage har man hittet på den mode, at den halve by skulle ofre og give brudegave. Nu, såsom folk bli'r mer og mer fattige, bli'r de og mer og mer storagtige og vil ingen brudegave have, så det er aleneste tjenestefolk, man ofrer til i vore dage.“³⁹¹

Den gamle skik, at husbonden gjorde disses bryllup og hertil ind-

bød sine venner, der herved forpligtedes til at sende gave, holdt sig endnu i længere tid. Men dette afgjordes ganske forretningsmæssigt. Biskop Bircherod skriver herom i sine optegnelser: „Ved tjenestefolks bryllupper i København blev brudegaven i min tid sendt til deres husbond, som havde bekostet brylluppet og ladet gæsterne bede, for at det kunne vides, hvad man gav.“³⁹²

Frygten for brudegaver som noget simpelt, der nedsatte modtageren i almindelig agtelse, holdt sig i Danmark hos folkets øvre og mellemste lag indtil den store franske revolution, der bortvejrede denne som så mange andre fordomme. Først efter 1830 og endnu mere efter 1848 brød dog den gamle, længe tilbageholdte strøm af *brudegaver aller frem* i frit løb.

Hos *Nordens bondestand* derimod har forbindelsen med oldtiden ikke været afbrudt. Endnu forekommer den gammeldags *skålgivning* i sine oprindelige eller dog kun lidet ændrede former hele Norden over. I Sundeved blæses der efter den sidste ret ved middagbordet „til gjav“. En stor hvid skål sættes foran brudeparret, og heri ofres efter bestemt orden af alle gæsterne. Gaverne består i penge indlagte i forsejlet konvolut med navns underskrift, sølvtøj osv. Ved et middelstort bryllup år 1852 indkom i skålen, foruden flere dusin sølvskeer i alle størrelser, desuden 800 kroner i rede penge. Hver rækker først bruden, derpå brudgommen hånden, og bydes så en snaps af brudeførelsen eller et glas vin af brudesmykersken, alt som de ønsker det.³⁹³ I Råbjerg ved Skagen uddøde skikken omkring år 1840. En sådan „brudeskænk“ beløb sig her kort forinden sjældent til mere end mellem 20 og 30 rdlr. og den havde tabt sin oprindelige betydning, idet gæsterne betragtede den som en art betaling for, hvad man havde nydt ved brylluppet.³⁹⁴ Omkring 1830 fandt skålgivning sted i Ringe Sogn på Fyn.³⁹⁵ På Fur vedvarer den endnu.³⁹⁶

I *Sverige* forekommer den gamle skik, eller forekom indtil for nylig, både i de tidligere danske landsdele, i Götarige og i Svearige.³⁹⁷ I *Norge* er kystlandskabet Søndmøre, syd for Romsdals Fjord, skålgivningens hovedarnested. Her har taksten for, hvad hver bør lægge i skålen, hævet sig i den nyeste tid. Omkring 1840 kunne f. eks. en gårdmand nøjes med for sig og hustru at give otte kroner; omkring 1860 krævede skik og brug tolv kroner. Hans årlige udgift til denne post kunne løbe op til hundrede kroner. Et al-

mindeligt bryllup ansloges til 4–500 kroner i skålpenge; et stort på 250 gæster indbragte 1632 kroner. Med føje finder derfor her de allerfleste bryllupper sted i juni og juli, den gode årstid. I stygvejrer derimod vil, som en fornuftig mand på stedet udtrykte sig, let et af to blive følgen. Enten nå ikke alle frem til bryllupsgården, og da går man glip af forventede penge i skålen; eller gæsterne må ligge vejrfaste i bryllupsgården, og da medgår for megen mad og drikke i forhold til de indkomne penge i skålen.

Som det vil ses, er *skålbryllupper*, som de kaldes, her tilsyneladende endnu langt fra at gå af brug. De viger kun som i Danmark for skam eller for svind, men de lader sig ikke, når de er i flor, redeligt afvikle. Thi hvor ufordelagtigt end det vidtløftige udlån monne være, når regnestykket fuldt gøres op, så ruller det dog ustandseligt slægten videre: de unge, der skal sætte bo, ønsker stadig skikken bibeholdt; og de gamle, der har voksne børn, vil ikke have den afskaffet, nu da just de skal høste frugten af et helt livs „drikken bryllup“.³⁹⁸

Til tak for, hvad der lagdes i dannekvindeskålen, skulle bruden ifølge ældgammel skik *give hver af festens deltagere et vederlag*. Hvori dette oprindeligt har bestået, om det virkelig nogen sinde skulle have været af en art, der kunne krænke hendes kvindelige værdighed, lader sig ikke afgøre. Så langt vor kundskab rækker, havde såvel hendes optræden under skålgivningen som den gave, hun ydede, et blot sindbilledligt præg.

I det 16. århundrede var, som ovenfor berørt, brudens færd under skålgivningen noget forskellig i de nordiske lande. I visse egne af Norge og Sverige måtte hun følge rundt med skålen og drikke enhver af gæsterne til. I Danmark skulle hun sidde og græde, så længe skålen gik. Således som skikken nu forekommer i Norden, forhverver i reglen det at have erlagt brudegave giveren ret til en dans med bruden eller et kys af hende. I enkelte egne forekommer dog også den skik, der sikkert er den oprindelige, at bruden først skal give kysset eller dansen og så får gaven,³⁹⁹ ganske som hun tidligere først skulle drikke vedkommende til.

Drik, dans, kys eller hvad hun kun med tårer efterkom, var altså brudens vederlag til hver især; en sindbilledlig, måske gennem årtusinder bevaret efterklang af en oprindelig skik, som vi ikke kender. Hertil svarede de egentlige gaver, som hun i det 16. århundrede

endnu efter middelalderlig vis gav til de fornemste deltagere i festen. Sin husbond gav hun en skjorte, det ældgamle udtryk for en kvindes selvhengiven til en mand. De andre hovedgæster fik en krans, tydeligt nok billedet på hendes jomfrukrans, som hun nu af lagde.

I det 16. århundredes begyndelse var det skik, at bruden gav også hver af brudesvendene en *skjorte*. Således uddelte omkring år 1500 jomfru Magdalene Krognos uden anstød tyve skjorter til sine bryllupsgæster, foruden naturligvis den, hun gav sin brudgom.⁴⁰⁰ En lignende skik omtales i folkevisen, hvor bruden siger til sin brudgom:

Jeg gav eders gode hofmænd
skjorter små, vare hvide som ben.⁴⁰¹

Men mod århundredets midte synes man at være blevet klar over det upassende i, at bruden gav andre end brudgommen sindbilledet på en så inderlig omfavelse. Fra nu af var det kun i landets udkanter, at sligt fandt sted, som når ved et præstebryllup i Thoten i Norge år 1594, hvor bispen var gæst, det hedder: „Sendte bispen sin søn Evert til bruden med et stykke guld, og hun forærede bispen igen med en skjorte.“⁴⁰² Dette var en gammeldags, alt for dyb nejning af en landlig brud for sin mands overordnede. Ingen, der vidste besked, fandt længer på sligt. Fra dronning Sofie og lige til den, der blot havde mærket sig, hvorledes det gik til ved det sidste adelige bryllup på rådhuset, indskrænkede alle sig nu til blot at give én skjorte, brudgomsskjorten. Som bekendt har denne brudens gave, der fremdeles var almindelig i det 18. århundrede,⁴⁰³ holdt sig i flere egne hos Nordens bønder indtil vore dage.⁴⁰⁴

Skjorten, der betegnede for udpræget en omfavelse, måtte imidlertid afløses af en anden gave. Den erstattedes af den blotte tagen om halsen i form af et *halstørklæde* eller en krave, der fra nu af blev brudens passende gave til hver gæst, hun ville yde særlig tak. Det behøver næppe at tilføjes, at finheden i hele denne tankegang ikke var af nordisk opfindelse, men indført fra Syden. I Skandinavien rødmede man og blev sig bevidst ganske efter anvisning fra Tyskland.⁴⁰⁵ Men omkring år 1600 viste de mange brude-halstørklæder og kraver, der havde afløst de usømmelige skjorter, at nu var tonen væsentlig forbedret i Danmark. Når nu en bisp viede en

præst og hans brud, behøvede han ikke, således som samtidigt i Norge, at frygte en gammeldags plumshed. Nej, bruden var til rede med en halsklud og krave, der både i virkeligheden og på latin i en værdig dagbog – mihi misit indusium strophium et corrolare (mig iførte hun halsklud og krave)⁴⁰⁶ – tog sig ærbar og pyntelig ud.

Med skam derom at melde synes bønderne, da de først havde fået fært af den nye art finhed, at have spundet en ende endnu finere, end selv standspersoner var faldet på. Hos de svenske bønder afløstes senere brudens tagen gæsterne om halsen ved hjælp af en krave eller et halsklæde af den endnu pænere: blot rækken hånd i form af et par strikkede *vanter*.⁴⁰⁷ – På de tidligere svenske øer ved Liflands kyst er skikkene nu faldet i leje således, at bruden uddele til gæsterne – alt efter deres slægtskabsgrad – enten skjorter, halstørklæder eller vanter.⁴⁰⁸

Kransene, som bruden bortgav, var ofte temmelig kostbare, omviklet med guldtråd og stundom med en vedhængt ring. At anbringe en ring ved kransen synes at have været ikke usædvanligt i Danmark på Frederik I's tid.⁴⁰⁹ Da den danske adelsmand Erik Hansen år 1565 holdt bryllup i Bergen med jomfru Brynhilde Benkestok – ved hvilken fest det gik finere end fint til – hedder det om æresgæsterne: „havde bruden givet Erik Munk, Jon Benkestok, Michel Jude, magister Hans Bartskeer en urtekrans med guldtråd omvredet, og en guldring hængende udi hver krans; med dem sad de om hovedet“.⁴¹⁰ Intet under da, om man – således som billedet i Niels Hemmingsens postille viser (se billedet bind 3, s. 202) – tænkte sig ikke blot brudgommen, men også gæster og skaffer ved brylluppet i Kana alle med krans om hovedet, på alene Jesus og Marie nær, der jo bar strålekrans.⁴¹¹

Mandag middag ved Frederik II's bryllup 1572, da måltidet var begyndt, hedder det om bruden, dronning Sofie:

Hendes nåde lod da udskifte på stand
ved en sin tjener og gode mand
skønne krans, var gjort ud af purt guld,
af perler og ædelstene var de fuld,
til rådet og kongens hofsinder fromme
og andre fler herremænd, som did komme.⁴¹²

Ved prins Christians bryllup 1634 gav bruden sin svigerfader Christian IV en krans af perler og ædelstene med et klenodie i vedhængt guldkæde, og lod lignende krans overrække til de fremmede udsendinge. „Det er så skik,“ bemærker et fransk øjenvidne.⁴¹³ Men det var sikkert en usædvanlig overdrivelse, når hun ved denne lejlighed gav ikke blot perlekrans til alle rigsråder og hofsinder, men endog lod uddele „skønne krans med spunden sølvtråd med små perler besat“ til sine trompetere og prinsens musikanter.⁴¹⁴ Sligt var alt dog kun ringe imod, hvad yderligheder man drev det til i England. Her fortælles det f. eks. om en bekendt filosof under dronning Elisabeth, Edvard Kelly, at han „åbenbart gik ud over en ædruelig filosofis grænser“, da han ved en tjenestepiges bryllup bortskænkede ringe til en værdi af 4000 pund sterling.⁴¹⁵

Man ville ikke kunne kende Danmark igen, når man ikke fik at vide, at alle disse brudens gaver, der således anvendtes hos høje og lave århundreder igennem, tillige var – strengt forbudt. Allerede år 1528 befaledes det af Frederik I: „skal aldeles ingen bryllupsskjorter eller ringe udgives uden de, brudgommen får.“⁴¹⁶ Og troligt buldrede det løs under Christian IV: „ingen gaver fra bruden, det være sig guld, sølv, klenodier, skjorter osv.“ – „Skulle efter denne dag fruer eller jomfruer, som bryllup have, ingen skjorter eller tørklæder eller noget andet udi det sted udgive til dennem, som til brylluppet er budne.“ – „Ingen brud skal udgive noget hattebånd med ædelsten.“ „Skulle efter denne dag fruer eller jomfruer, som bryllup have, ingen skjorter eller tørklæder udgive“ osv., osv. – således år 1600, 1603, 1615, 1624, 1636, 1643 og fra nu af både i Danmark-Norge og i Sverige, hist 1651, her 1644, 1664, 1668, 1669 osv.⁴¹⁷

Skikken, at bruden gav krans med ringe til dem af gæsterne, hun ville udmærke, var ikke blot nordisk. Den herskede både i Tyskland⁴¹⁸ og i England, og synes ikke at have været ganske ukendt hos de romanske folk. Forunderlig hurtigt veg den dog i Norden, da den i det 18. århundrede afskaffedes ovenfra. Nu til dags forstås kun sindbilledet at give en kurv, men ingen aner, hvad der sigtes til, når i kotillon en dame tillige uddeler ring og jomfrukrans.

Som ovenfor berørt, dannede brudens opførsel under dannekvindeskålen og arten af de gaver hun uddelte, en enhed af sindbilleder, der synes at pege tilbage på en fælles oprindelig skik, som

siden er gået i glemme. Det er ret pudsigt at se, hvorledes denne glemte årsag til brudens sorg i tidernes løb har fremløkket folkelige forklaringer, der atter har fæstnet sig som skikke. En middelalderlig-kirkelig udlægning var den, at bruden frygtede ægteskabets brøde – det var jo først ved vielsen om mandagen, at hun fik kirkens tilgivelse for sin synd. Omsat i bondesyn og parret med lutherdom tyknede denne opfattelse til, at hun alt følte sig moder og frygtede for barnets udkomme. Denne forklaring på brudens sorg forekommer endnu både i Tyskland og i Norden. Når således den dag i dag i Hessen brudegaverne skal afgives, og bruden pligtskyldigst giver sig til at græde, kommer forklaringen ind i form af en kone med et dukkebarn, som hun fremlyser blandt gæsterne. Ingen vedkender sig det, men alle er de rede til at skyde sammen til det. Sammen-skuddet, det vil sige brudegaverne, overleveres derpå tilligemed dukken til bruden.⁴¹⁹ I Valdres i Norge kaldes denne ofring til parret for „vuggeskatten“.⁴²⁰ I Hannover lægges gaverne ligefrem på en vugge.⁴²¹ I Sønderjylland gøres der en særlig indsamling til jordemoderen.⁴²²

Det var den ældgamle *skålgivning* og *brudens svar herpå*, der gav *brudeparrets skål* i det 16. århundrede sit egentlige præg. Hvor disse to skikke af de ovenomtalte grunde enten helt bortfaldt eller – hvad der var mere sædvanligt – blot henlagdes fra søndag middag til mandag formiddag eller middag, dér tabte også bryllupsmiddagen en af sine største ejendommeligheder. Forgæves stod endnu fremdeles brudeparret ud på gulvet, medens man drak på deres vel; forgæves foregik dette på gammeldags vis, idet husets ældste skål gik bordet rundt, og hver gæst drak deraf; det formåede ikke som tidligere blivende at fængsle opmærksomheden. Ganske uvilkårligt gled da denne nye skik lidt efter lidt over i den *senere form for brudeparrets skål*, hvor skålens omgang er bortfaldet og hovedvægten er forflyttet til den forudgående bordtale. Som forløber for denne skik kan anføres, hvad Fyns bisp anbefalede gejstlige køgemestre, hvor gammeldags skålgivning ikke længer fandt sted søndag middag, at de straks, når drikken var iskænket, skulle holde følgende korte lykønskningstale: „Gud almægtigste give vor brud og brudgom lykke til et godt, ærligt ægteskab, og være med os alle udi denne samfund! Amen.“⁴²³

Som næste pligt tilføjes i samme anvisning: „Når passelig tid er, skal køgemesteren erindre de fattige!“ Herved sigtedes til den gamle skik, som troligt bevarede, selv hvor skålgivningen til bruden bortfaldt eller forflyttedes: at *skålen* skulle gå endnu en gang rundt, denne gang til fordel for de fattige. Det var sikkert denne omgang, Frederik II tænkte på, når han, som nys nævnt, ønskede Christoffer Valkendorff med ved bryllup: at „stodderne og fattige uden porten skulle vide eders overflødige rundhed at berømme.“ Og det var næppe ganske lidt, hvad på denne måde kunne indsamles. Christian IV gav således i de fattiges skål ved Henrik Thotts bryllup to slettedaler, ved Jesper Gøyes to rosenobler, svarende i vore penge til omtrent 32 kroner.⁴²⁴ Andre gæster gav vistnok i forhold hertil. Den smukke skik har holdt sig hos Nordens bønder indtil vore dage.⁴²⁵ Endnu går ved bryllupper i Sønderjylland en kop omkring bordet til „di arm“, og enhver lægger en lille sølv mønt deri.⁴²⁶ „Samtidig med, at der gives brudegaver, fremsættes en talerken for de fattige,“ hed det for ikke længe siden om Öland.⁴²⁷ Og i Västergötaland indledes også denne skålgivning med en tale af præsten.⁴²⁸

Endnu to skåle kunne gå rundt, nemlig til de lønnede bestillingsmænd ved brylluppet: *musikanterne* og *kokkene*. Det var en stående skik, at disse skulle ikke blot have fri fortæring, men penge tillige af bryllupsgiveren, hvem man oftere fandt anledning til at minde om, at han ikke i stedet for penge måtte give dem mad hjem af de sammenskudte spisevarer og således i virkeligheden lade gæsterne lønne dem.

Ikke desto mindre var der gammel hævde for, at når lystigheden nåede til et vist punkt, takket være den forenede virkning af drik, mad og musik, blev gæsterne rørte og mindedes med taknemmelighed dem, der virkede med tørre munde, „legerne“ og kokkene – thi dem, der sørgede for drikken, behøvede man ikke at tænke på, de var jo selv gæster og vidste vel at læske sig. At de pågældende efter bedste evne selv hjalp til for at bringe sig i erindring, var jo kun naturligt. Når da efter et kyndigt skøn de fleste gæsters glæde var på det rørte og goddædige trin – førend man endnu var nået til det stortalende og brøsigte – sattes der fart på, piber og trommer faldt ind i en gammel, yndet melodi, en trommeslager sang for, så at sel-skabet stemte i med, og ind bares et af kokkenes mesterværker, en

Den rige mands måltid – nu overkalket maleri fra o. 1550 i Daugård Kirke ved Vejle. Den rige mand sidder ene til bords, men har rigelig opvartning. En kvinde bringer en kande ind, og en mundskænk rækker ham et bæger. Foran musicerer en trommeslager og en fløjtespiller. På et lille bord er der stillet en kande med forfriskning til spillemændene.

stegt gris med æbler i munden, halsbånd og vimpler, eller en ny, storartet skueret, spraglet, strålende og forgylt. Sejren var vundet, skålene gik. Det var uden tvivl dette festens øjeblik, hvortil der sigtedes i folkevisernes stående udtryk om bryllupper: „Der var ikke guld for legeren spart.“

Denne musikkens kraftanstrengelse bragte Peder Palladius i harnisk, ikke fordi han jo nok undte dem, hvad de kunne tjene ved denne lejlighed, det var jo deres erhverv: „Nød lærer nøgen kone at spinde, og piberen leger for han vil vinde“ – men fordi de gamle melodier og viser, hvormed de især vandt hjerterne, stammede fra den katolske tid og således bidrog til at holde katolske forestillinger og minder i live. „Kommer der en piber til dit bryllup,“ brugte han at sige ved sine visitatsprædikener på Sjælland, „han vil ikke nær lade sig nøje med mad og drikke for sit arbejde og gækkeris skyld, han vil end have af dør med sig. Og den penning sidder ikke fast i din pung, den piberen skal have, hun skrider så lempeligen op i hånden, imedens det søde øl skrider ned i dig. Og mens vi tale om pibere, da vil jeg vare dem ad om en ny skjorte og en ny hudstrøg, de skulle snart få, om de ikke lade deres ugudelige viser om helgens påkald og andet udi bryllup og gæstebud.“⁴²⁹

Som let forståeligt var, søgte man ved allehånde spas og påskud at ægge giverne til at lægge noget klækkeligt i skålen. Det er troligt nok vittigheder, der har forplantet sig fra slægt til slægt århundred igennem, når den dag i dag i Nørre- og Sønderjylland spillemændene og kogekonerne siges at være kommet til skade, og deres tallerkener derfor, idet de går rundt, ledsages af en stump violinstreng, en itubrukt ske eller et forbrændt forklæde. Eller når der fortælles en længere historie om, at spillemændene havde villet give en hjort i „send“ til brylluppet, men var kommet for skade at skyde en stud, i hvilken anledning de nu skulle betale bøder. Eller når endelig det hele iklædes mere anskuelig form, idet en skaffer bringer grøden ind, men straks ved dørtærsklen snubler, så fadet går i stykker og grøden flyder til alle sider, et oprin, der straks vækker uro, men bag efter morskab, når fadet viser sig at have været et gammelt skår, grøden hvidt gulvsand. Derimod turde det være et udtryk for senere århundreders erfaring, når man i visse egne opsætter skålgivning til spillemænd og køkkenbetjening, indtil de har gjort fuld gavn for pengene, altså til brylluppets sidste dag.⁴³⁰

Med skålgivningen var festens alvorlige del til ende. Bordet hævedes dog ikke derfor; *den glade stemning* var blot i stærk stigning.

Al selskabelig glæde, særlig en så voldsom som det 16. århundredes, kræver et fælles forbindende for ikke at skumme over og udarte. Men hin tid besad ingen taktstok til at samle trampene i trit. Bordsange brugtes ikke og bordtaler ikke heller. Det var først, da i det 18. århundrede pietismens tryk var hævet, at man indførte rundsange til vinens, kærligheds og venskabs pris. Og det var først i det 19. århundrede tredjestandens magtstræb, der indførte bordtalerne, åndrigt hoverende opefter mod det gammeldags fornemme, nedefter anvisende mængden den passende virksomhed at give sit bifald til kende. Det 16. århundrede besad begge disse to former endnu kun i fremmed hylster. Degnene besørgede, mens gæsterne spiste og drak, både korsang og enkeltforestilling. Men just på dette trin af middagen, når skålgivningen var omme, viste sådan ordening sig i sin ufuldkommenhed. Dels smuttede flere og flere af sangerne bort, bedårede af fadenes og kandernes alt for dragende magt; dels følte gæsterne, fyldte og veltilfredse, en trang til selvvirksomhed, der ikke længere kunne stilles ved at lade andre synge for sig.

Da intet fælles forenende fandtes, frembragte man det efter evne, om end i ufuldkomne former. For at komme i forhold til Per og Poul i salens anden ende, kastede man – ligesom nu til dags et par nikker til hinanden og drikker et glas sammen – en sveskesten eller et kyllingebein i hovedet på vedkommende, som udtryk for, at man var gamle, rigtig gode venner. Disse private *hilsener* veksledes først enkeltvis; men ligesom i nutiden enkeltglas ofte afløses af glas, der samlede drikkes, således blev også lidt efter lidt de enkelte kast til et fælles bombardement, hvor hele selskabet var optaget af en og samme glade venskabsytring, på én gang at dække sig og dog ramme, medens luften fyldtes af en forvirret blanding af kastevåben, fra brødkugler og småben til bægre og trætallerkener.

Som bekendt havde denne form for spøg oldtidshævd for sig. Ved kongernes bord som i Valhals sal havde man forlystet sig på samme vis. Men i tidernes løb var legen gået frem i finhed og danned. Her viste sig f. eks. de gode følger af, at bordet var halvdelt i sværd- og spindeside; bruden måtte kunne undgås, og selv om man ikke længer kastede blot enkeltvis på genboer, men fyrede bord mod bord, gjaldt det for upassende at kyle med ølkrus på

kvinderne. Og det var ret en lyst at se, hvorledes de unge og uerfarne jomfruer, der jo ofte var anbragt ved et særligt bord tæt ved de ældre dannekvinder for at være under opsigt og lære høviskhed af disse, ved slig en lejlighed hurtigt nemmede gode sæder: ikke vælte sig sky i læ bag sin naboerske eller hvine op for en træ tallerken i perlehuen, men fornumstig og tugteligen svare igen med et lille kyllingelår eller en velrettet ølsjat.

Et spørgsmål var det dog, om ikke hele denne form for venskabsytring, i det mindste når den varede for længe ved, indeholdt vel mange muligheder for at udarte. Kast førte så let til dask, hådrag til sværddrag. I den katolske tid havde ved større bryllupper ofte stedet selv holdt igen. Man nærrede en naturlig sky for at yppe kiv på kirkelig grund. Og opstod der klammeri i bispegård eller klosterhal, var værten jo stedets øverste gejstlighed og i reglen myndig og ædru nok til at mægle forlig. Men efter reformationen blev det anderledes. Lystigheden steg, bægrenes antal og ubunden overstadighed med den, og sjældent var der nogen vært eller enkeltmand til stede, for hvis myndighed alle uvilkårlig bøjede sig. Just som forholdene var ved at skumme over, bragte imidlertid noget nyt af tiden afløb og forløsning.

Det var de nye rådhus. Thi når man her i den store sal var nået til det betænkelige punkt, hvor bord fyrede på bord, og tallerkener og krus krydsede hinanden, behøvede kun én at undfange en lykkelig idé for i samme nu at afværge det oprækkende uvejr. Det var den, der først aflod at sigte på genbo, men kylede sit krus mod det dumme, gloende øje, der ugleså ham fra muren: glasruden i vinduet. Sligt var mesterskud. Øjeblikkelig rislede samme fornemmelse gennem alle; ruder var fine, skøre, dyre, men „brylluppet“ havde vel råd til at betale. At knuse dem var stolt, var flot, var festligt, og så klirrede de til svar. Alle måtte „klinke“ med ruderne. Op for da i samlet flok tallerkener, brikker, krus, bægre, „pasglas“, „slingdeglass“. De glemte personligt nag og tak for sidst for i sluttet træk at søge ud i det fri. Og snart havde alle fået luft. Kærteos og lummerhede udveksledes med nattefriskhed gennem det sprængte vinduesgitter. Matte lå de udbrudte dyngewis udenfor om rådhusets fod. Som vi tidligere har omtalt, mødte de værkbrudne iblandt dem tilligemed de helt forsvundne ruder dog troligt lyslevende på regning næste dag hos den mellemgåde bryllupsgiver. Ruder talt,

ruder betalt, var i rådhusproget forskellen mellem før og efter festen. Men det afgørende i øjeblikket var, at også oppe i salen havde man fået luft. Udsigten til strid var draget over. Valen lå nu tom for kastevåben. Og de forfriskede gæster lo til hinanden, så tårerne trillede dem ad kinderne.

Af mange grunde har hele dette slutningsoptrin med gæsternes venskabs-bombardement tabt sig gennem tiderne. Bordtilbehør og ruder behøver ikke mere at lade livet ved bryllup. Kun yderst spagfærdige rester af fortids skik kan hist og her endnu svagt påvises, som når det om bryllupper i Råbjerg Sogn syd for Skagen omkring 1830 hedder: „Medens gæsterne endnu sad til bords, blev der såvel af gamle som af unge udført en mærkværdig leg ... idet man kastede hverandre sveskestene i ansigtet. Et godt kvarter morede man sig med denne sære leg, og sveskestenene fløj i alle retninger i stuen. Kun brudeparret, som naturligvis sad til højebords, skulle spares, og var nogen så uheldig ved et vådekast at slå en sveskesten mod brudekronen, erkendte han med synlig fortrydelse sin forseelse, for hvilken der gjordes skyldig afbigt.“⁴³¹

Under alt dette forsømtes ikke stuens midterparti, skænken. Så længe „tredje-opbæring“ stod på, eller som det under tarveligere forhold kaldtes: „brudekagen“ fortæredes, strømmede drikken fra dette stuens hjertekammer i særlig livlige pulsslæg forfriskende om til alle enkelte dele. Men til dette rigt fornyende liv svarede en samtidig tilbagestrømning og tilløb til hjertet af det afbrugte. Hertil hørte først og fremmest bordsvendene med de tomme kander, der atter skulle fyldes, men foruden disse *samledes lidt efter lidt en egen tørstig flok ved skænken*, undvegne degne og Davider henne fra koret, løse og ledige gæster ude fra gaden, der med stigende dristighed trængte sig frem og drak hinanden gemytligt til af den rige kilde.

Om rækkevidden af denne besynderlige skik får man et indtryk ved en udlændings beskrivelse af, hvorledes det gik til ved prins Christians bryllup 1634. Midt på gulvet stod den med bægre, pokaler og drikkekar rigt besatte skænk, ved hvilken under hele midt dagen tre hvidklædte mundskænke havde travlt med at skænke, hvad der forlangtes, samt blande sukker i vinen. De havde nok at gøre, siger beretteren, „thi ikke alene drak bordgæsterne, men også tilskuerne ønskede hinanden velgående, og opmuntrede ivrigt den

ene den anden til at drikke mere. Derhos faldt de hinanden om halsen og forsikrede hinanden gensidigt om deres venskab, hvilket alt tilsammen, parret med klang af trompeter og fløjter, gjorde et ikke ringe spektakel“.⁴³²

Virkningen af den glade stemning og trofaste drik i vennelag udeblev ikke. *Flere og flere bukkede efterhånden under for øllets og vinens magt.* En senere tid ville have fundet, at nu var det rette øjeblik kommet til at hæve bordet. Men på dette punkt tålte det 16. århundrede ingen svag hensynstagen. Denne fest, hvortil man havde glædet sig i lange tider og hvoraf man skulle nyde godt længe efter, burde tømmes til bunden. Enhver deltager var opfyldt af et standhaftigt mod, fast besluttet på ikke at vige, men heller at blive på pletten.

Og sandt at sige var det heller ikke let for den enkelte at svigte. Selve sædet, på en bænk, klemte inde i rad mellem bord og væg, gjorde det næsten lige så umuligt for enkeltmand at fly som i sin tid, da deres forfædre cimbrer og teutoner skred frem i slagorden, lænket sammen den ene til den anden. Kun ét stod tilbage for den slagne: at synke ned under bordet, ned i det dyb, hvor meget mødtes, men et skånsomt dække dunkelt lod alt glide i ét.

Med vidner af denne art har det altid sin vanskelighed at komme til klarhed over, *hvorledes slutningen af festen egentlig gik for sig.* Vi skal derfor vælge en anden vej, søge at opfange det spejlbillede, som slige fester afsatte i samtidens religiøse og retslige begreber, samt det umiddelbare indtryk, som tilstedeværende udlændinge modtog deraf.

At gejstlige deltog heri og ofte bukkede under som andre efter at have givet, som biskop Jakob Madsen udtrykte det,⁴³³ „en gøglers rolle i stedet for en Guds ords tjeners“, det ved vi alt. Men spørgsmålet bliver, *hvorledes tog denne deres egen og de andres optræden sig ud, målt bagefter med kirkelig målestok?*

Her møder os ikke en enkelt udtalelse, men en sum af sådanne, mærkerne af, hvorledes tidens fugtighed var slået ind og havde plettet det hele grundsyn. Først en spot over fortids „munke og nonner, der mente sig for hellige til at besøge et ærligt ægteskabs højtid eller værtskab, som dog Kristus, Guds søn, i den tid, som han havde begyndt sit prædike embede, med sin nærværelse haver besøgt det

bryllup i Kana“ osv.⁴³⁴ Eller spot over samtidige opfattelser: „Vi skulle lade disse selvfødte kristne fare for sig, hine gendøbere, mener jeg, eller tilbagedøbere, som gør store dødelige synder der udaf, om nogen åd et æble, efter at han havde stillet den bitre hunger, eller drak en tår over sin tørst.“⁴³⁵

Betegnende er betragtningerne over underet i Kana. „Hvad mere er, det gjordes ikke alt for storligt behov, thi uden tvivl havde de jo forset sig med så megen vin, at gæsterne ej skulle skilles ad med tørre munde.“ Når da Kristus alligevel „skaffer dennem endog vin ud af vand, der de havde drukket ud, hvad der var“, så er det et tegn på, at han af ganske hjerte undte dem mere, end de behøvede. Og hvorfor? Det ville have været en tort, om de skulle rejse sig fra bordet, når de var færdige med måltidet: „Da fornåm hun jo, at gæsterne var ikke endnu rede at gå fra bryllups, uden man skulle vise dennem hjem, hvilket ville født en stor forargelse og aftal; det ville da denne hellige mø Maria gerne afvende fra alle menneskene“, og derfor osv.⁴³⁶

Kort og godt som Luther siger: „Gæsterne høre ikke derfor djævelen til, fordi nogle af dem havde drukket lidt over tørsten af vinen.“⁴³⁷ Eller som Hans Tausen siger: „Han vil dermed lære os, sine kristne, at vi det ej skulle regne for så stor en synd, om vi gå end stundom til kollats, slå os løse, at gøre os noget mådelig glæde.“⁴³⁸ Eller Peder Palladius: „Djævelen skikker os så mange onde stunder dertil, vi må vel stjæle os en glad stund til at drikke en skål øl med hverandre, endogså over vor tørst.“ „Når I komme tilsammen at drikke en skål over eders tørst med hverandre i gilde og gæstebud ... så lad hver være god for sig ... Og lad din hustru få en god aften, når du har haft en god dag. Spild ikke din bæreme på hende, sæt hende ikke til rette, når du kommer hjem, drukken og fuld, det gør ingen dannemand! Har hun brudt dig noget imod, hvorfor du jo vil undervise hende, da gør det, når I ligge om morgenen til sammen i sengen, eller når I er kommet op og er både fastende og ædru.“⁴³⁹ Eller Niels Hemmingsen: „Kommer man end her [ved bryllup] lidt over knuden, som man siger, og bliver drukken, så at man ikke lader sin drukkenskab betage sind fra sig, da kan det løbe hen, og Gud det ikke tilregner dennem, som glæde sig besynderligen, at Gud haver brud og brudgom sammenføjet.“⁴⁴⁰

Om formerne for denne „besynderlige“ glæde, kan vi bedst danne

os et begreb ved at se, *hvordan datiden satte grænsen, og hvilken straf den bestemte for at overskride denne*. Vi vælger som eksempel de selskabelige regler fra „Danske Kompagni“, Københavns bedste selskab, der kun stod åbent for adel og fornemme borgere med hustruer og døtre, medens småfolk var udelukkede. År 1582 foretoges her et gennemsyn af lovene, som ændredes i samklang med tidens fremskridt. Ret betegnende bestod dog forandringen væsentligst i, at medens udtrykkene ganske vist blev mere slebne, mindskedes samtidig bøderne, hvoraf man sikkert tør slutte, at de tidligere blev nu fundet for hårde. I bestemmelserne fra 1447 havde det heddet: „Hvo som spyer i kompagnihus eller i gården, give én tønne øl og fire mark voks, øllet til brødrene, vokset til messerne. Hvilken som slemt gør inden gården, gælde den samme bøde.“ Nu rettedes dette og omsattes i pænere sprog til: „Hvo som spyer og gør noget urent i kompagniet eller i kompagnigården, han bøde én tønne øl og til de fattige én mark. Men er det en gæst, da bøde han, som hannem indbød.“ Som det vil ses, er bøden her endog betydelig nedsat, medens det hyppigt forekommende tilfælde med gæster er taget med i anslag. Derimod forbigås nu ganske, hvad de tidligere bestemmelser også dømte mildt, til kun „to mark voks“, at komme mindre for skade inden døren i selve salen.

Om selskabstonen mellem de to køn havde det tidligere heddet: „Hvilken, der ubekvæmmelig taler for jomfruer eller for gode kvinder, eller lader sig ubekvæmmelig se inden laugshus, eller ter sig ubekvæmmelig med sin ende, bøde én tønne øl.“ Også her fandt man i kraft af de ny forhold anledning til at ændre, både glatte, skærpe og udelade. Nu kom det til at hedde: „Hvilken broder eller gæst, som taler uhøvisk på dannemænd, dannesvende, dannekvinder eller ærlige piger, eller og lader sig ubekvæmmeligen se enten for eller bag, bøde to tønner øl og til de fattige i bøssen én mark.“

Forskellige fra disse småforseelser var naturligvis de virkelige grove brud på ordenen, som straffedes hårdere. Også her fandt man sig dog opfordret til en ret betegnende ompostering og ned-

Kong Herodes holder gæstebud, og Salome danser sin forførende dans – alt gengivet, som drejer det sig om en fornem fest i Norden i begyndelsen af det 17. århundrede. Udsnit af norsk billedtæppe fra 1613. (Kunstindustrimuseet, Oslo).

sættelse. Tidligere var bøden for i vrede at drage sværd inden for kompagniet fire tønder øl og et halvt pund voks. Derimod straffedes det endnu hårdere, nemlig med en halv læst øl og et halvt pund voks, virkelig at fornærme en broder eller gæst ved „at slå ham pust eller kindhest, eller tage ham ilde om hans næse“. Nu stilledes begge forseelser lige – at drage kniv og sværd og at give på øret eller tage ilde om næsen – men samtidig nedsattes bøden til fire tønder øl og en mark til de fattige.⁴⁴¹

Tog det sig således ud, hvor adelsmænd, fruer og jomfruer færdedes, er det let forståeligt, at jævnmålet må sænkes, hvor talen var om *selskabelighed af mere blandet art*. Vi besidder endnu en spøgefuld efterligning af datidens selskabsregler, skrevet med en håndskrift fra slutningen af det 16. århundrede og af den ukendte forfatter ikke uvittigt betegnet – i lighed med den ovenomtalte, forbedrede udgave af Danske Kompagnis love – som „en nylig korrikeret, forbedret og flittigen overset“ ældre gildeskrå. At det hele skal være spas er tydeligt nok; men medens forfatterens vittigheder næppe morer os så meget som hans samtid, skønner vi des mere på en i sig selv trættende form for dem: at han opregner en mængde ligegyldige og ufrivillige ting som strafbare, thi just herved maler han uden at ane det et værdifuldt, både sandt og levende billede af datidens jævne selskabelighed. Om forholdene ved bordet hedder det:

„Her skal være forbuden råben og skrigen, banden, pukken, snurren; mærker sådant! Ingen må give hinanden kindhest med knyttet næve, heller slag på mund med flad hånd. Ingen må støde hinanden i siden med albuen eller i r... med foden eller knæet, ej heller at må bruge næsekneb, ørenip, hårdræt, spyttten, biden, støden, fosen, murren, knurren, onde øjne, tænder at skære, at hviske bag ud, at se på sned, at le som hunde ler ad svin. Ej heller må nogen sætte sin hat på snur med vred hu, snyde ilde af næsen, sidde med hånden under kinden og tænke ondt, nævse sig i sædet, eller stryge sit hår op på hofvis. Ingen skal eller må fordriste sig til at krybe under bordet og bide sin jævnkristen i benet, så må og ingen sætte sin jævnkristen på bænken, at tarmene runge i ham, men taler hin anden skelligt til! Går ud og ind på ærens vegne, og lader piger være ufandsede og ubagvaskede! ser husbondens tingest til gode, går vel fra døren, så vi ikke stedse gå over skoene! Ingen af kvind-

Københavns kommune ejer fire „borgmesterbægre“ af sølv fra 1613. De bærer inskriptionen MW, nemlig initialer for storkøbmanden og borgmesteren Mikkel Vibe (1565–1624). Han var en jysk bondesøn, der i hovedstaden arbejdede sig op til solid velstand. Blandt hans ejendomme var en gård lige uden for byen; den har givet navn til „Vibenshus“. De fire bægre, han skænkede byen, var bestemt til brug for borgmestrene, når de gæstede „Det danske kompagni“. (Ole Woldbye fot.).

folkene må sidde hemmeligen på bænken og lade en balle vand eller to løbe fra sig, men gå ud ad døren, når behov gøres. Ingen må dutte sin jævnkristen noget på, undtagen han ved skellig årsag dertil ... Ingen må heller tage knappenåle af pigernes trøje eller nålepuder og siden stikke skæmtevis i bagen eller andetsteds ... Der må ej heller nogen hidse hundene sammen i stuen eller på gulvet, for rædsel eller usund lugt og røg“⁴⁴² osv.

Det indtryk, som man ved de ovenanførte regler får af selskabstonen, kunne ved første øjekast forekomme ensidigt og overdrevent. Det bekræftes dog ved *udlændinges* overensstemmende *beretninger*. Som vidner her egner tyskere sig ikke til at afhøres, da forholdene hos dem selv næppe var et hår bedre; hvorimod hollændere, englændere og franskmænd i stigende grad var forvante hjemmefra og derfor måtte have åbent øje for forskellen.

Grovest i omtalen er *hollænderne*, der lignede os mest. „Det er ikke muligt for danske, især adelsmænd,“ siger Christian III's livlæge, Cornelius Hamsfort, „at holde et bryllup, uden at den ene maner den anden så længe til at drikke og selv gør besked, indtil de med tugt at melde spy øllet igen, og i tjeneres og gæsters nærværelse uden mindste skam besørge andet under bordet. Og når en, halvt eller helt bevidstløs, må bringes til sengs, så vækker dette en uhyre jubel, og giver anledning til skoggerlatter.“⁴⁴³

En englænder er en kende mere behersket i sine udtryk. Om en middag hos Christian IV 1632 bemærker han overlegent, „maden var den sletteste, jeg nogen sinde har set,“ samt at efter skåldrikningen „rejste den anden engelske udsending og jeg os fra bordet for at gå hen og“ udføre en mindre forretning, „hvilket altid er til-ladt ved dette hof.“ Meget om at gøre er det ham at få slået fast, at han selv kunne komme ned ad trapperne og til vogns uden hjælp, medens andre måtte bæres. Om Christian IV og dansk skik udtrykker han sig således: „Kongen er jævnlig drukken, som han nu var både lørdag og søndag, og som han ligeledes var om mandagen. Man siger, at det her er skik at være fuld tre dage i rad.“⁴⁴⁴

I *franske beretninger* endelig ydes der enten de danske en vis formel anerkendelse, eller der meddeles blot høfligt, men forståeligt, at dansk smag og skik afveg fra den franske. En fransk gæst

ved et adeligt bryllup i København 1629 gengiver sit samlede indtryk således:

„I de tre dage, brylluppet varede, drak man uafbrudt. Thi der er altid en tyve, tredive stykker, der holder trop, medens de, der er drukne, sover rusen ud i en to til tre timer og derpå begynder på en frisk at drikke. Prinsen [Christian IV's ældste søn, prins Christian] blev fem eller seks gange beruset, og statholderen ligeså; om tirsdagen, da jeg så ham, var han drukken endnu.“⁴⁴⁵

En fransk gæst ved prins Christians bryllup 1634 siger: „Maden var efter dansk smag fortræffelig; os smagte den ikke.“ Efter at bordet var hævet og dansen begyndt, „vedblev man fremdeles at drikke på hinandens sundhed. En af de fornemste, hvis navn jeg ikke skal nævne, trængte sig i hast gennem selskabet, men havde endnu ikke nået døren, da han måtte give drikken fra sig. Os uerfarne franskmænd forekom dette noget nyt og utiltalende. Men efter at vi i to år havde færdedes blandt Nordens folk, kom det os mindre fremmed for.“⁴⁴⁶

En fransk afskedsvisit endelig år 1637 hos landets bedste mænd beskrives således: „Da jeg den dag, jeg afrejste, gik hen for at tage afsked med dem, fandt jeg straks i en stor stue ti eller tolv legemer udstrakt på gulvet. Efter at være skredet over disse så godt, det var muligt, kom jeg ind i et værelse for enden, hvor jeg så hr. Christian Ulrik og hr. Bjelke med andre af deres selskab ligeledes udstrakt på gulvet. Da jeg imidlertid så dem begravet i søvn og vin, trak jeg mig atter tilbage, uden at nogen blev mig var.“⁴⁴⁷

Under disse omstændigheder vil det forstås, at middagens sidste begivenheder, inden at bordet efter en fem, seks timers forløb blev hævet, ikke stod lige klart for alle gæster. Det var næppe en unødvendig påmindelse i den oftere omtalte anvisning for gejstlige køgemestre, at lade de opvartende søge at redde fra bordene, hvad der kunne reddes af levninger af desserten. Og mere end én glad sjæl har vistnok ladet sig narre og smilet mildt til den nye ret, de kom med, når de sluttelig bragte vand til *håndtvæt*. Dette bares først rundt i kande med fad til de fornemste og sattes til andre i store fade midt på bordet til fælles afbenyttelse. På sådant tidspunkt var det blid spas at lede efter boller i denne suppe, og fristelsen var stor til at stænke nabo og genbo med vand fra fadet. Særlig hensigtsmæssig var da vistnok den lollandske forholdsregel,

Et træsnit i folkebogen „De syv vise mestre“ viser, hvorledes man tvættede hænderne i et fad, der blev båret om til gæsterne under og efter måltidet. Da man før indførelsen af gafflen spiste det meste med fingrene, var det ikke nogen luksus. Skikken har ned til vor tid overlevet i brugen af „skylleskåle“.

sluttelig at skjule al forstyrrelsens vederstyggelighed ved at strø et godt lag grønt – i mangel af andet vel grankviste – over hele bordet.⁴⁴⁸

Medens rækken af røde ansigter ved denne pludselige grønkur forvandlede til mosroser i plæne, slog *køgemesteren* vaklende til lyd og *takkede* af. Først læste han bordbøn og takkede Gud. Så takkede han alle gæsterne og bad dem tage til takke. Derpå takkede han dem, om de ville komme i morgen igen og i mellemtiden tage

til takke med nattelejet, der var så godt, som det havde kunnet skaffes. Det var ingen lige sag at komme til rette med alle disse former for tak. Og tør man slutte fra de mange endnu bevarede prøver fra omkring år 1600, skulle just denne tale gerne være både lang og sirlig, stundom med en særskilt henvendelse til „fruetime“.⁴⁴⁹ Sligt kunne knibe at huske, hvor godt det end forud var indstudert. Det er da muligt et eksempel på, at en stedfortræder pludseligt måtte skaffes, når det i en præsts dagbog hedder: „Forærede Jørgen Amtsskriver mig en rigsdaler, fordi jeg gjorde taksigelsen efter måltid.“⁴⁵⁰

En stor beroligelse var det dog, at også tilhørerne havde ondt ved at fastholde en tråd og derfor ikke længer egnede sig for den højere kritik. Thi det skønnedes let, efterhånden som de kom frem mellem bord og væg for med stive blik og usikker holdning at krydse ud i rum sø på gulvet, at det var ikke de samme friske folk som for seks timer siden. Det var et sprogligt udtryk, som også en senere tid ville kunne godkende, når gæsterne, efter at taksigelse ved bordets slutning var holdt, betegnedes som „aftakkede“ eller „afdankede“.⁴⁵¹

7

Efter bordet begyndte man straks på *dansen*. Det var en af hovedfordelene ved de nye skikke, at man ikke længere som i det 16. århundredes midte holdt middag i hjemmet og aften på „kompagniet“ eller rådhuset,⁴⁵² men kunne gå lige over fra spisen og drikken til dans. Hos kongen og de rigeste adelsmænd foregik dette således, at man begav sig til en anden sal, hvor dansen blev holdt. Hos landets store flertal skyndte man sig at fjerne bordene og dansede så i samme stue.

Når man erindrer de fleste mandlige gæsters tilstand mod slutningen af måltidet, kan det ikke undre, at kvinderne, især de yngre, kunne ønske bordet snarligt hævet og dansen i gang. Et virksomt middel til at opnå dette var at få musikken til at spille eller „daviderne“ til at istemme en ret iørefaldende dansemelodi, så at de lysthavende, trods tøvende køgemester og bordbøn, begyndte af sig selv og trak resten med ud midt på gulvet. For så vidt kvinderne sad spærret inde på hæderspladser langs væggen, var der intet andet for

end at stige op på bænken, sætte foden på bordet, og over fade, skueretter og vinpøle gøre et dristigt spring ud i den ventende dansers arme.

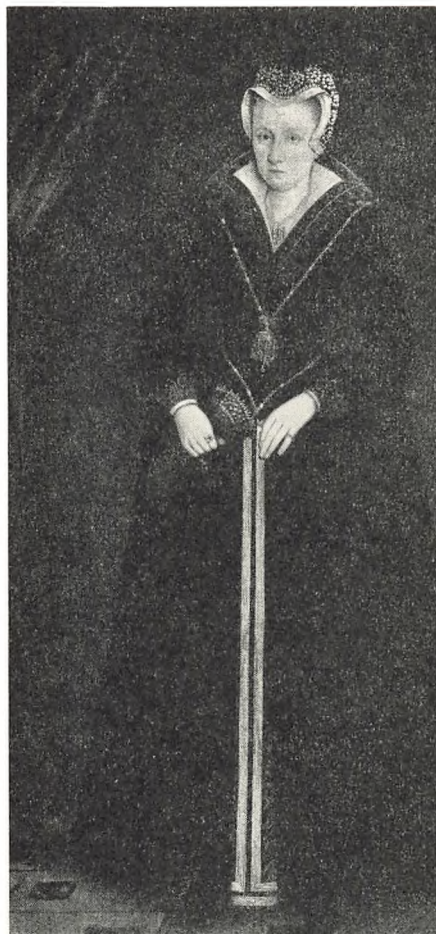
Dette sidste var blevet almindelig skik hos den danske adel omkring år 1580. Men det var ikke behageligt for ældre herrer, der måske endnu langtfra var færdige med måltidet, med ét at mærke bordet ryste, sølvstob vælte og alt forrykkes, blot fordi et kvindfolk ville over bordet. I en vise kunne det lyde meget vel:

Den jomfru sprang over bredden bord
med sølvkar i hvide hænde osv.

Men virkeligheden var noget andet. Man tog da også sine forholdsregler. I maj måned 1586 blev, som alt tidligere berørt, rigsråderne på mødet i København enige om fremtidigt at forbyde dette uvæsen, der var i alle måder forkasteligt: et misbrug af Guds gaver på bordet, usømmeligt for „fruentimret“ selv, ja måske til skade for den følgende slægt, hvis samme kvindfolk muligt var gift og frugtsommelig og altså ikke skikket til spring over borde og bænke. Forbudet fik følgende ordlyd:

„Eftersom vi og komme udi forfaring, hvorledes at det til bryllupper for en brug er opkommet, at under måltid holdes dans og opfordres dertil så snart [dvs. så vel] den, der sidder bag bordet, som en anden, så de må træde på bordet, som maden er ståendis, hvilket ikke alene synes uskikkelig, men og til fare kunne være for sygelige kvindfolk og andre, når de så skulle springe over borde, at snart et ulykkelig fald kunne deraf tilkomme – da ville vi afskaffe og forbudet have, at ikke skal danses under måltid, så længe måltidet varer, og til det er optaget, og skiver og borde enten er udbåret eller stillet til afside.“⁴⁵³

Så mange forbud var blevet udstedt og lige så hurtigt overtrådt og glemt. Men i denne kamp for madro var fædrene de stærkeste. Særlig i rigsrådets egen regeringstid under Christian IV's mindreårighed holdtes der skarpt udkig. Og man fik lejlighed til at slå ned. Thi galt var det vel, hvad der skete i juli 1589 på rådhuset i Køge, da Eske Brok holdt bryllup med dronningens jomfru, Kristense Viffert; men endnu værre var det, hvad der samtidig var foregået i Odense, hvor jomfruerne Mette og Kirsten Hardenberg, ligeledes

omstændighed, at lensmanden på Odensegård, lovens håndhæver, selv havde været til stede, men ikke hindret sligt, desformedit han selv var den ene af brudgommene. Over denne syndige Axel Brahe haglede det nu ned, just som han havde skaffet sine seks børn en ny moder og selv for anden gang i sit liv skulle nyde hvedebrødsdagene. Han fik streng befaling til øjeblikkeligt på kongens vegne at tiltale alle, der ved denne lejlighed havde overtrådt recessen, og det uden mindste persons anseelse, såfremt han ikke selv ville betale bøden for, med sligt at se igennem fingre.⁴⁵⁴ En rar historie for den, der nys som brudgom havde fået rosenobler i skålen, at skulle gå rundt med en ny skål til sin svigerfader, der var nabolensmand og også skulle have passet på, til hver af hin aften glade ungersvende samt hans hustrus fodelette veninder, og anmode dem alle om behageligst at erlægge hver især 4000 kroner i bøde til næst-hosliggende hospital! Et sådant eksempel kunne kurere for lange tider. Forbudet behøvede ikke at gentages i Danmark. I Sverige derimod udstedtes det både 1664 og 1669.⁴⁵⁵

Dansen efter bordet faldt ganske naturligt i to afsnit, først *brudedansen*, bagefter: den *almindelige dans*. I brudedansen var bruden hovedpersonen. Det var da ikke et af de mindst stødende punkter ved dans under måltidet, at bruden i så fald måtte være med til at springe over bordet.

Brudedansen begyndte med, at køgemesteren dansede med bruden og derefter overgav hende til brudgommen „dansede ham hende til“, som det hed. Efter at brudgommen havde danset med hende, overgaves hun til den næstværdigste, og således dansede hun videre én for én med alle mændene. Samtidig dansede brudgommen først med „forgangskvinderne“, der havde „redet“ bruden, derpå med forgangspigerne osv. alle kvinderne igennem. Denne skik synes at have været ældgammel og var i det århundrede vistnok udbredt over det meste af Europa.

Hvad der imidlertid gav begyndelsen af brudedansen et ganske særligt præg var, at den ifølge samme gamle skik skulle danses *med fakler og brudeblus*. Dette var naturligvis et af de mange udslag af den urgamle tro på ildens signende magt. Fakler og brudeblus var dobbelt nødvendige, dersom – hvad jo ofte var tilfældet – dansen skulle foregå i et andet rum. Under vandringen hertil var bruden

– især hvis hun endnu slet ikke var viet i kirke, hvad jo i katolicismens dage altid først skete dagen efter – særligt udsat for angreb af mørkets magter og burde altså beskærmes med ild.

Endnu ved midten af det 16. århundrede var denne forholdsregel selv i København ikke unødvendig, for så vidt jo mangt et brude-tog begav sig fra middagen i brudehuset til dans på „kompagniet“ eller rådhuset. Og på Københavns Slot såvel som enhver større herregård måtte man jo vandre ad trapper og gange fra spisesalen til dansesalen. Overalt tændtes da blus og fakler til brudens beskyttelse og bares i kreds om hende på denne vandring. Endnu år 1634 ved prins Christians bryllup iagttoges denne forsigtighedsregel nøje, idet 24 blusholdere fulgte bruden op til dansesalen.⁴⁵⁶

Den første del af brudedansen – hendes dans med brudgomsføreren, brudgommen og dennes allernærmeste – foregik derpå under samme forsigtige former, idet brudeblussene stadig bares omkring hende, indtil dansen måtte antages for at være tilstrækkeligt viet. Denne del kaldtes derfor i det mindste senere: *fakkeldansen*. Den anvendtes både i Danmark og Sverige ved hof som hos adel hele det 17. århundrede ud.⁴⁵⁷ År 1582 gaves der for „Danske Kompagni“ i København nøjagtige regler for, hvorledes denne dans skulle danses. Her var det nemlig ikke tilladt at danse med hvem man ville, men det skulle omhyggeligt udregnes, hvem æren at danse fakkeldans tilkom. Derfor, „når fordans skal føres med tor-disler [fakler], skal ingen hustru eller pige optages af sædet, førend den hustru eller pige er optaget af de tvende personer, som dansen skal føre. Dersom nogen det gør ... da skal de tage samme person fra ham igen“ osv.⁴⁵⁸ Det er åbenbart spor af samme skik, når endnu i Sønderjyllands hedeegne „bordpigerne“ med et brændende lys i højre hånd slutter kreds om bruden under dansen og forbliver dér på vagt, indtil de „opdanses“ af brudesvendene. Derimod er det en nutidsbetragtning, når det hedder: „Efterhånden som de tages op til dans, slukkes lysene; man kan da altid holde regning med, hvor mange der er tilbage, at ingen bliver forbigået.“⁴⁵⁹ Såvel ved det engelske som det preussiske hof har „fakkeldansen“ holdt sig som bryllupsskik indtil vore dage. En af de ældste gengivelser af fyrstelig fakkeldans er vistnok omstående fra det i sin tid så berømte tyske kejserhof.

Hvor fakkeldansen efter det 16. århundrede tabte sig i Norden,

Der findes ingen gengivelser af fakkeldanse i Norden, men Albrecht Dürer har skildret en tilsvarende dans ved det tyske kejserhof o. 1500. De mandlige dansere er maskerede, og nogle af dem bærer fakler. I baggrunden ses den kejserlige tilskuerloge.

søgte man uvilkårligt en betryggende erstatning herfor i, at dog en præst begyndte brudedansen og således signede den. Ofte var han jo som køgemester selvskrevet dertil. Men det er næppe tilfældigt, at et utal af bryllupsberetninger har travlt med netop at

fremhæve, at det var en gejstlig, der begyndte. Denne tilbøjelighed lader sig forfølge lige fra det 17. århundrede til vore dage. Om Fyns biskop, Hans Mikkelsen, († 1651), hvis to sønner begge på samme dag holdt bryllup på Odense Rådhus, hedder det således i en optegnelse fra det følgende århundrede: „Gamle folk vidste længe at fortælle, at biskoppen dansede polskdans med brudene.“⁴⁶⁰ Og endnu ned imod vore dage har det været fællesopfattelse hos næsten alle Nordens bønder, at et bryllup ikke var, som det burde, når ikke brudedansen blev åbnet af præsten. Malende beskrives dette optrin således i Skåne ved begyndelsen af det 19. århundrede:

„Først kom bruden frem og gav med et kniks til kende, at hun ønskede at begynde dansen med hr. provsten. Gubben stod da op, stillede sig i danseposition, tog hatten af og hilste med værdighed på hele selskabet, hvorpå han højtideligt svingede bruden et par gange om. Samtidig opfyldte provstinden sin pligt at danse med brudgommen, som, da han dansede med selve provstinden, stræbte efter at optræde med størst mulig værdighed samt holde trit med provsten. Ingen sad under præsteparrets dans, alle stod op og betragtede den med ærbødig fryd som en ceremoni, hvorved dansens glæde indviedes til hele selskabets bedste. Derefter fik polskdansen en hurtigere fart“ osv.⁴⁶¹

Brudgommens og brudens dans med hinanden synes ikke i det 16. århundrede at have været forskellig fra den, de dansede med de øvrige hædersgæster. Og der er næppe heller tilstrækkelig grund til fra enkelte folkeviser at slutte, at den tidligere havde været anderledes. I visen om ridder Stigs bryllup hedder det vel:

Der danser hr. Stig så smal som en vånd,
han havde et sølvkar på hviden hånd.

Og Stig han drak sin unge brud til.
Der springer ud skov og mark derved.

Der springer ud både ager og ris,
for alle jomfruer bær hun pris.

At ridder Stig således havde et bæger i hånden, har tydeligt nok tiltalt senere slægter. En opskrift af visen ophøjer det til guldkar:

Stig Lille dansed smal som vånd.
Han havde et guldkar på sin hånd.

En anden gør det til to, og ved hvad der var i hvert:

Der danser han Stiglil så smal som en vånd,
han haver to guldkar på hviden hånd.

Det ene med mjød, det andet med vin.
Så drikker han til allerkæreste sin.

En sidste opskrift udstyrer ham endelig overdådigt med fire bægre:

For ganger ridder Stig, smal som en vånd,
han havde to sølvkar på hver sin hånd.⁴⁶²

Selve denne forvirring tyder på, at der dengang, da visen er blevet optegnet, omkring år 1600, ikke kendtes nogen tilsvarende skik. Men heller ikke fra hin tidligere tid, da visen selv blev digtet, behøver ordene at bringe andet bud, end at digteren har tænkt sig hr. Stig og hans brud under brudedansen at drikke dannemands- og dannekvindeskålen, til hvis signende kraft her er hentydet. Om slikt har været *almindelig* skik, får stå hen.⁴⁶³ I enkelte egne har, som vi siden skal berøre, dannekvindeskålen, der ejer slyngplante-natur, endog ned til vore dage vidst at hægte sig til brudedansen, uden at man dog heller heraf vistnok tør slutte til en tidligere fælles skik.

De to første par i brudedansen var i reglen givne. Derimod var der stor rift om at blive tredje eller fjerde mand, der fik lov til at danse med bruden, medens faklerne endnu brændte. Adkomsten hertil afhang af slægtskabsgrad og anseelse og afvejedes af selskabets ædru medlemmer med samme nøjeregnen og forskel i udfald som sædet til højboards. Betegnende i så henseende er de danske udsendinges optræden i Wismar år 1555, da hertug Hans Albert af Mecklenburg ægtede frøken Anna af Brandenburg, Christian III's søsterdatter. I denne anledning var Otto Krumpen og Holger Rosenkrantz mødt på kongen af Danmarks vegne. Men da kongen af Polens sendebud „fik fordansen for hr. Otto Krumpen, fortrød

hannem og hans medbroder sådan højliggen, at de derover ginge af salen og drog bort, menendes deris herre at være sket en spot derudi, thi Hans Majestæt var ikke aleneste brudens morbroder, men også Danmarks rige et ældre kongerige end Polen, efterdi her udi Danmarks rige udi utænelige år have været konger, i den sted at for stakket tid haver Polen været et fyrstendom“. Dette regnestykke kunne nu være så rigtigt, som det ville. Men markgrev Albrecht af Brandenburg, brudens fader, havde ligeledes ret i sin regnemåde. Han havde nemlig i sin tid fået Østpreussen gjort arveligt i sin slægt, idet han efter at være valgt til stormester for de tyske riddere, som havde landet inde, var gået over til lutherdommen. Derpå havde han ægtet Frederik I's datter år 1526. Men som hertug af Preussen var han lensmand af kongen i Polen, der havde lukket øjet i til det hele. Der var da nok ingen tvivl om, hvem han ved en lejlighed som denne burde gøre mest stads af, Polen, hvem han skyldte et hertugdømme, eller Danmark, hvem han skyldte en hustru.⁴⁶⁴

Det var ikke blot danske udsendinge, der var så nøjeregnende og fordringsfulde, udlændinge optrådte ganske ligervis. Ved prins Christians bryllup 1634 f. eks. kom det til et sammenstød, der endte med, at den franske konges sendebud fornærmet trak sig tilbage. Fakkeldansen var nemlig ordnet således, at bruden først skulle danse med brudgommen, derpå med den kejserlige udsending, så med sin svigerfader Christian IV, og sluttelig med den franske udsending. Herimod nedlagde denne indsigelse, ikke fordi han jo nok indrømmede, at han måtte vige for brudgommens fader, Christian IV, men fordi han fastholdt, at ingen måtte komme imellem ham og den kejserlige udsending. Følgen blev, at det polske sendebud blev fjerde mand, hvorpå fulgte prinserne.⁴⁶⁵

Hvor stor en rolle det spillede i datidens bevidsthed at få *fordansen* med bruden, giver sig til kende på mange måder. Udtrykket gik over til at bruges også i overført betydning og forstodes af alle. Som eksempel på sådan anvendelse kan nævnes den danske statsmand Johan Friis' svar, da kongen af Sverige havde offentlig betegnet ham som „til måde viis, førende sin herre på glatis og med en bag fuldmøden til Hasselris“. I samme livlige tonart omtalte så Johan Friis Gustav Vasa som den, der i sin tid havde fået en fordans med bøddelpælen i Lübeck. Omkvædet på hans vise lød:

Sit fængsel stjal han sig fra.
 Fik en fordans med kagen i Lübeck.
 Ko-svans!⁴⁶⁶

Efter at have danset med de fornemste, *dansede bruden* videre med enhver, *hele selskabet igennem*. Det er troligt nok, at der i denne brudens gåen fra hånd til hånd har ligget en sindbilledlig efterklang af den samme oprindelige skik, som vi mente at kunne skimte spor af i brudens gang med dannekvindeskålen, gråd under gaverne osv. I enkelte egne af Sverige, hvor jo brudens omgang med skålen holdt sig længst, har også denne skik indgået en forbindelse med brudedansen. I Västergötaland f. eks., hvor skålgivningen endnu foregår under måltidet og altså ikke ved at skifte plads kan have givet anledning til en ny indsamling, er det skik, at enhver betaler for at danse med bruden. Herom hedder det fra vore dage: „Medens brudedansen foregik midt på gulvet, hvor gæsterne sluttede en stor kreds, fandt i et hjørne en underlig forestilling sted. Ved et lille bord havde nogle af de regnekyndigste gubber lejet sig. På bordet stod brændevin, øl og tilbid. Enhver person, der dansede med bruden, gik efter endt dans hen til dette bord og lagde nogle penge på en hertil stående tallerken, hvorpå han fik sin dram. Man betalte efter råd og lejlighed fra tre daler ned til otte skilling. Jeg mindes, at der ved et bryllup kom 900 daler på tallerkenen. Jo større beløbet var, des hæderligere for bruden. „Hun er så takkelig, så jeg betalte gerne,“ var et udtryk, man ikke sjældent fik høre. Således var det brug i mange egne. På Kinnekulla fulgte bruden med hen til tallerkenen, drak af øllet og førte brændevinen til læberne.“⁴⁶⁷

Et stort fremskridt var det i det 16. århundrede, at dansen nu i reglen blev holdt i lukket rum, storstue eller rådhus. Thi tidligere, da man som oftest dansede under åben himmel, altså hyppigt på åben plads med adgang for alle, synes brudens pligt at have været udvidet til at skulle danse med alle og enhver, der gav møde. I det mindste hedder det om sådanne åbne dansepladser i England og Tyskland ved det 16. århundredes midte: „Dér man så den arme brud holde trit med enhver danser og tør ikke sige nej til nogen, hvor skabet, fjollet, drukken, rå og uforskammet han endogså er.“⁴⁶⁸

Under denne brudens skiftevis dans med alle gæsterne forefaldt

stundom det oprin, der er besunget på ethvert sprog og af veks-lende tidsaldre: *brudens dans med den bejler*, hvem hun i sit hjerte havde givet fortrinnet, men *forældrene havde afvist*. Dette var deres afskeds møde. Intet under da, om dansen fik et eget præg af varme og inderlighed. Alt efter de forskellige folks og tiders væsen er dette møde blevet gengivet forskelligt, men de fælles træk: brudens forsøg på at dølge sine følelser, bejlerens ild og dansens bratte afbrydelse. Svagest måske i digterisk værd, men stærk ved antallets vægt turde den mellemart af afbrydelse være, som en iagttager fra Västergötaland i vore dage giver prøver på i følgende udvalg af til-råb fra svigermoder og brudgom: „Hold op nu! – Hvad tar du dig til? Anders! – Du får lade være at slide hende helt op! – Lad det nu være godt! – Hører du inte, hvad jeg siger!“ osv.⁴⁶⁹

Et spørgsmål, der synes i det 16. århundrede, ligesom senere, at være blevet forskelligt besvaret, var, om *bruden skulle danse brude-dansen iført alle sine smykker*. At dette tog sig bedst ud, var der vel ingen tvivl om. Men en tung fornøjelse måtte det være for bruden at danse uafbrudt med det lag af kæder, halsbånd, skuepenge og smykker, hvormed vi ved hun var overhængt. Og heller ikke ganske morsomt måtte det være for bruderedersken og alle dem, der havde lånt hende deres kostbare familiesmykker, at se guldroser og rubin-halsbånd, kæder og spange slå mod hinanden på „dolslaget“ som bringestads på en gang i fart, hver gang en voldsom danser tog på veje. Det var da en ganske fornuftig mellemvej, som øvrigheden i Helsingør 1576 befalede fremtidig fulgt dér i byen: „Når måltid er sket og af bordene er gemt, da ledes bruden ind i brudekamme-ret og aftages hende, hvad smykker hun kan miste, og så følges på huset igen og da slås til dans.“⁴⁷⁰

Hos landbefolkningen i Nørre- og Sønderjylland er samme spørgsmål nu til dags, vistnok efter fortids anvisning, løst på en anden, også ganske hensigtsmæssig måde. Bruden danser nemlig de første omgange af brudedansen, altså med hædersgæsterne, iført al sin stads. „Det er en stor nydelse for gæsterne at høre det klingre i brudesmykket.“ Men derpå forføjer hun og brudgommen, brude-pigerne og ofte alle kvinderne sig bort for at skifte klæder og så-ledes spare på det gode tøj, når der rigtigt skal tages fat, thi „der er en grov klæi-slid ve de dårsen“.⁴⁷¹

Et smykke, som i det 16. århundrede dog ikke måtte aftages bru-

Den eneste gengivelse af middelalderlig kædedans i Danmark findes som kalkmaleri i Ørslev Kirke i Sydvestsjælland. Fremstillingen – fra midten af det 14. århundrede – er til gengæld yderst raffineret. Rækken af dansende består afvekslende af mænd og kvinder, de sidste med jomfrukroner på hovedet; men kunstneren har tydeligvis bestræbt sig på at lade alle de medvirkende udgøre et bevægeligt hele. Benene er skiftevis spredte og samlede, kvinderne danser med små trin, mændene med store, kroppe og ansigter drejes skiftevis med højre og venstre, mændene svajer stærkt i hofterne, damerne fører sig mere adstadigt. I samspillet mellem

den, i det mindste hos adelen og den højere borgerstand, var *brudekronen*, thi denne skulle spille en særlig rolle ved brudedansens sidste del.

Anden og sidste afdeling af brudedansen bestod i at brudgommen og bruden dansedes ud af de ugiftes og ind i de giftes lag. Stundom lodes der et mellemrum mellem brudedansens to afdelinger, og i denne ventetid gik da dansen frit på sædvanlig vis, indtil der henad midnat klappedes op til brudedansens afslutning. Men lige så hyppigt lod man dog vistnok den anden afdeling følge umiddelbart oven på den første, hvortil de også synes oprindeligt bestemt.

Det er troligt nok, at der allerede i det 16. århundrede har været betydelig forskel i de forskellige landskaber på måden at danse parret ud af de ugiftes og ind i de giftes lag. Siden har forskellene

figurerne fornemmer man dansens rytme – snart legende og munter, snart rolig og værdig – alt efter, hvad sangens melodi og tekst opfordrede til. Man må erindre, at middelalderens viser lod sig opleve ikke blot som ord og melodi, men også som bevægelse. Herved blev f. eks. viserne om mordet på Erik Klipping ikke blot til fortællende digte, men ligefrem til historiske dramaer genoplevet i dans. – Hvad maleren har villet udtrykke med billedet er uvist. Det er formentlig et symbol på menneskelig forfængelighed.

naturligvis spaltet sig yderligere. Men undersøger vi de til vore dage bevarede udløbere i al deres brogede blanding og jævnfører dem med fortids forhold, så samler de sig naturligt i *to bestemte grupper*.

I den af disse, der bærer præg af den største ælde, spiller *brudesengen* hovedrollen. Det gjaldt da for de gifte om at få – på i øvrigt meget forskellige måder – trods de ugiftes modstand parret i seng, hvor så brudekronen aftoges og ombyttedes med en konehue, medens bruden tog varsel om, hvem der skulle blive den næste brud, ved i blinde at prøve kronen på brudepigernes hoved. Efter dette optrin kunne parret godt vende tilbage igen og deltage i den sædvanlige dans indtil sengetid.

Hvad der giver denne gruppe sit præg af ælde er den troskyldige måde, hvorpå sengen betegnes som det afgørende, i god overensstemmelse endnu med det 16. århundredes skik, hvor en brudeseng jo ofte stod i festsalen, og i samklang med de gamle folkevisers sam-

stemmende vidnesbyrd om, at brudekronen først burde aftages i sengen. Som det f. eks. hedder i visen om „det tvungne samtykke“:

De løfted hende udi brudeseng,
tog af hende guldkronen rød.
Hun bad så inderlig Jesus,
hun måtte en jomfru dø.⁴⁷²

Eller som det samme i modsat tonart udtrykkes i det 17. århundrede af Petter Dass i hans „Nordlands trompet“:

Det lakked ad tiden, man skulle den brud
gelejde til sengen med spil og med ljud,
og sætte på hende en hue.
Så dansed man hende af gjenternes lav,
og bruden sig dertil godvilligen gav,
sprang efter af ganske formue.⁴⁷³

Endnu år 1700 anvendtes disse former ved fyrsteligt bryllup. Da prinsesse Louise af Preussen i dette år havde bryllup med arveprins Frederik af Hessen, aftoges brudekronen først i sengen, hvor hun da sad med tilbundne øjne og i blinde søgte at få den sat på hovedet af en i den lange kæde, der dansede omkring hende i brudekammeret; den, hvem hun ramte, ville få bryllup i samme år.⁴⁷⁴

I den anden gruppe af fremgangsmåder danner ægtesengen ikke længere på oldtids vis midtpunktet, den udelades tværtimod ganske, og det er tydeligt nok et middelalderligt forbillede, den *klosterlige indvielse*, der her har foresvævet forestillingen. Sit klareste udtryk i nutiden har denne form i Skåne, hvor brudgom og brud først under kys, favntag og dans tager afsked med hver enkelt ugift af sit køn, hvilken dans udføres så vildt, at hatten og brudekronen til sidst falder af de tvende og derpå til prøve sættes på andres hoved til varsel om, hvem der vil blive det næste brudepar. Men derpå slår de gifte kvinder kreds om bruden, der anbringes på en stol, og her afklipper de så hendes lange hår og ifører hende den tæt-sluttende konehue, alt imens koret synger en sang, hvor tungsind og kådhed, fortid og nutid på en mærkelig måde er blandede. Først vemodigt og langsomt:

Icke blir den bruden flicka mere,
det hon varit, har nu slut.

Så i kåd efterligning med hurtig takt:

Icke vil hon ware flicka mere,
nei! hon har länge önskat slut.
Tralla-ralla-ra.⁴⁷⁵ osv.

Ingen kan tage fejl af, at her er et sidestykke til *indvielsen som nonne*, det skuespil, hvortil Nordens befolkning et halvt årtusinde igennem, slægt efter slægt, havde været vidne, når i klosterkirken en jomfru tog sløret, og under dæmpet musik de gamle nonner inde bag gitret først afklippede den nye søsters udslagne hår, møens mærke, der ikke længere sømmede sig en Kristi brud.

Fælles for begge grupper – den hedenske og den kirkelige, hvis vi så tør kalde dem – var en meget *håndfast optræden af begge køn*. De ugifte mænd og kvinder fejrede først brudgom og brud, idet de løftede hver sin stands mærkesmand og mærkeskvinde op på skuldrene og bar dem om i triumf. En svensk forfatter i det 17. århundrede søger vel at sige sine landsmænd fri for denne skik som usømmelig for brudens vedkommende; men han opnår egentlig kun at røbe, at stundom gik man til den yderlighed, at ungersvende løftede bruden op og bar hende på deres skuldre.⁴⁷⁶ Skikken, at bruden bares om af kvinder, fulgtes i Skåne endnu i det 19. århundrede.⁴⁷⁷

Brudgom og brud, rettelig fejrede på denne vis, vakte imidlertid de giftes nidkærhed, da også de anså de to for deres. Og frem stormede de nu mod hver sin flok for at rive hædersbyttet til sig. At der mellem gifte og ugifte mænd her ofte vankede drøje hug, fulgte af sig selv, og halvflået af begge parter kunne ofte brudgommen først havne, hvor han fremtidig skulle høre hen. Men også møer og dannekvinder brugte sig, og ikke just hver en perlehue sad, som den skulle, mangt et øre var rødt, og mangan kvindearm regnbuemærket, førend „ungmor“ var vundet.

Men sligt var nu netop så kortvilligt, og ingen kunne heraf for alvor tage mistykke. Man fejler dog næppe, når man henfører de blodige slagsmål ved bryllupper, hvorom der stadig berettes, sær-

Under bryllupsfesterne gennemførte man forskellige festlige ceremonier, som skulle markere, at brud og brudgom forlod den ugifte stand og indtrådte i den gifte. I Dalarne i Sverige var det skik, at de unge karle dansede med brudgommen og sluttede med at „hissa“ – dvs. løfte – ham tre gange, hvorefter de gifte mænd modtog ham. Den samme ceremoni blev gentaget af bruden og de unge piger. På dette maleri fra 1826 ser man pigerne „hissa“ en brud i Mora. (Fot. Nordiska Museet, Stockholm).

ligt til denne oprindelse. Selv om begge parter slap hinanden, når brudgom og brud var vundet, kunne de enkelte modstandere, begge drukne, dog let bag efter få lyst til med kniv at afgøre, hvem der egentlig havde været den sejrende. En omvej, der i reglen dog førte

til samme udfald, var først at anstille en fredelig styrkeprøve ved at tage tag, drikke „til pæls“ eller lignende. Fælles for alle disse slagsmål var, at det ansås for uhæderligt at lade dem komme til øvrigheds kundskab, endsige kræve dens indskriden mod den ene part; selskabet var her øverste og eneste dommer. Kun hvor „dødslag“ var sket, kunne fraværende slægt og venner uden anstød kræve bøder for den dræbte.

Jævnside med den opfattelse, der i Jylland f. eks. holdt sig langt ned i det 18. århundrede, at „et bryllup uden slagsmål duede intet“,⁴⁷⁸ måtte der dog nødvendigvis efterhånden udvikle sig en sindigere betragtningsmåde. Det var et udtryk for denne, når i flere egne *kampen* om brudgommen og bruden gik over til at afgøres ikke ved styrke, men *ved list*. Som eksempel herpå kan nævnes skikken, som den har udviklet sig i Faldborg Sogn og måske flere andre steder i Nørrejylland: under brudedansen søger en gift mand og en kone at sætte en rød, strikket hue og et sort tørklæde, som de bærer skjult hos sig, uventet på brudgommens og brudens hoved. Lykkes dette, erklæres disse for nu at tilhøre de giftes lag og må danse en egen dans, iført det nye hovedsmykke. Selv under denne langt mildere form siges skikken dog fremdeles at have voldt ofte blodige slagsmål, hvorfor den dér i egnen nu næsten helt er afskaffet.⁴⁷⁹

8

Når brudedansens anden del var omme, og tiden ikke alt for fremrykket, vendte gæsterne og brudeparret, selv om dette på skrømt var blevet bragt til sengs, alle sammen tilbage til salen eller stuen for at begynde den *egentlige dans*.

Denne afveg betydeligt fra, hvad vi nu forstår herved. For det første *udførtes* den endnu på ældgammel vis *til sang*. Dette må dog ikke opfattes således, som om den ledsagedes blot af menneskestemmer, tværtimod ved et ordentligt bryllup på rådhuset eller kompagniet havde „legerne“ oppe på „piberbænken“ nok at gøre, trommerne rørtes og piberne skar igennem, så det var en lyst. Men det var alt kun ledsagelse til de dansendes sang, og lederen af det hele var ikke orkesterdirigenten, men fordanseren på fløjen, som selv sang for, eller som det hed: „gav en vise for i dansen“.⁴⁸⁰

Hvad han sang, var af den rige skat af viser, der var digtet af Gud ved hvem og hvornår, men – bevaret fra slægt til slægt, og tilpasset til hver nys behov – nu som folkets fælleseje levede på alles læber og udgjorde det skjulte følelseslivs ypperste rigdom og næring. For så vidt var det jo kun kendte sager, han foredrog, og mange af dem, der kun i kor gentog omkvædet, kunne selv have sunget for. *Forsangerens* selvstændige virksomhed bestod dog ikke blot i at synge versene igennem og lade de andre gentage omkvædet. Hans ejendommeligste hverv bestod i at vælge dette og hermed bestemme visens grundtone og klangfarve, ligesom han jo selv var herre over taktens fart. Hele denne hans virksomhed undgår let en nutidsforsker, der kun kender viserne således, som de er fæstet gennem opskrift. Men i det 16. århundrede, da de endnu var levende og havde vinger, var valget af omkvæd og melodi for størstedelen frit. Vel var ifølge gammel brug enkelte sange og omkvæd vokset sammen med bestemt melodi. Men i reglen lod versene sig føje til meget forskellig tone. Og som „flyvende sommer“ på en solklar høstdag flagrede de fleste omkvæd og melodier frit omkring eller opstod ligefrem af ny gennem fri digtning, så at det beroede på forsangerens sans og tykke, hvilken han i øjeblikkets stemning ville gribe for at give visens gamle, kendte ord nyt indhold. Det var denne forsangerens selvstændighed, hvoraf man i det 16. århundrede benyttede sig med en hidtil ukendt dristighed. Herved fik ikke blot dansen et ejendommeligt liv, men for visernes vedkommende betegner det, som vi skal se, denne digtarts sidste kraftige opblussen og undergang.

Når da fordanseren eller forsangeren havde klappet op, fået stillet sit mandskab i række og oppe på fløjen sang for, var det ofte mere end blot en kæmpeviser på så og så mange vers, som nu skulle tværes igennem. Var han flink og særligt oppe, kunne det være en virkelig overraskelse, der ventede selskabet; nyt omkvæd, ny melodi måske, ja vel endog, om end sjældnere, en helt ny viser, der her første gang hørtes og fra dette bryllup skulle spredes ud over landet. Uden at træde vedkommende for nær tør vi da måske tro, at det ikke altid var lutter indskydelse, men at han ofte mødte vel forberedt, idet han forud havde både digtet sine nye ord og indøvet melodien.

Thi vel kunne han nøjes med kort at angive tonen ved at be-

Maleren Julius Exner søgte fortrinsvis sine motiver i landsbyerne på Amager og i Hedeboegnen – dvs. de bondesamfund, der i økonomisk henseende nød godt af hovedstadens nærhed, og hvor „almuekulturen“ derfor havde nige vækstmuligheder. Exners billeder er helliget velstående bønder. Her ser vi en fremstilling af en fest på Hedeboegnen. Man har danset hele natten i loen, og udenfor er morgenen ved at gry. Endnu i det 19. århundrede holdt bønderne fast ved den skik, at en fest helst skulle udstrækkes over flere dage.

gynde med at synge omkvædet for, der jo siden skulle gentages af alle efter første vers. Men var han flink, indskrænkede han sig ikke til således blot at anslå melodien og meddele omkvædet, men indledte visen med et selvstændigt forspil, hvori han gav en egen stem-

ning luft, kæk, kåd, tungsendig eller klagende, hvoraf så omkvædet vikledede sig ud som af sig selv, let gribeligt for alle.

At hovedemnet i disse *forsange* var elskov, fulgte af sig selv, da de jo gerne foredroges af ungersvende for en forsamling, der omfattede unge kvinder. Og i skarp modsætning til den efterfølgende vises rolige, upersonlige beretningsform, taltes her gerne i første person og i varme, ubeherskede udtryk. Som en ganske besynderlig modsigelse formede da ofte helheden sig: forsang, omkvæd og stundom et eftervers tillige gled omkring et derfra helt forskelligt, begivenhedstungt, historisk viseindhold. Begge bestanddele var – hvad meningen angik – hyppigt i indbyrdes strid, som en brænding mod klippekyst; i bedste fald som isflager i drift på en smeltende strøm, når det dagmilder ved vårtid. At dette var en overgangsform, hvorunder det gamle måtte opløses og gå til grunde, følger af sig selv. Under Sydens varme himmel var i oldtiden under tilsvarende forhold opstået af kor og beretning en ny digtart: skuespillet. I Norden tegnede det også i det 16. århundrede til, at en lignende nydannelse skulle foregå. Men det var kun England, der var i stand til at frembringe en Shakespeare. Her hjemme bristede det på de store, afgørende betingelser, alt var ikke her i kog, som i Elisabeths tidsalder i England. Derfor sygnede hos os skuespillet hen som blot skoledrengekomédie. Den *nye lyriske digtning*s varme ånde formåede ikke at skabe nyt liv; i den alt for kolde luft frøs den selv bort i tåge, drev det kun til at klæde folkevisens stammer en kort stund i rim.

Det er denne tilstand, hvori opskrifterne fra det 16. århundrede har bevaret os viserne. Ifølge en lykkelig indskydelse begyndte man nemlig nu at indsamle og optegne dem. De optegnedes således, som de blev sunget, altså med den indledning, det omkvæd og den slutning, hvormed hver enkelt havde hørt dem. Og da de var folkets fælleseje, tillod mangan samlere, som f. eks. Anders Sørensen Vedel, sig frit at digte til. Men netop denne forvirrede blanding, denne myldrende trængsel, hvor nyt er føjet til gammelt, og samme indledning eller omkvæd ofte knyttet til vidt forskellige sange, medens alle opskrifter af en og samme sang sjældent har alt fælles, viser os et fortræffeligt øjebliksfotografi af datidens festsang og danse musik. Hvilken frihed i valg af indledning og *omkvæd*! Hvilken let hændet stemning i disse lige fra: „Det er så favrt om sommeren“,

„Forglem ikke mig!“ til det dristige: „I lade eder mindes, I sover så gerne i skønne fruer [jomfruer] deres arm“; eller det tilsvarende: „I lade eder mindes, I have sovet i ridders arm“.

Man tager næppe fejl, når man i flere af disse omkvæd aner en hentydning til, hvad der var en eller flere af de deltagende bekendt. Enkelte af omkvædene egnede sig særligt til en art tyvesprog mellem forsangeren og en af kvinderne, måske bruden selv, med hvem han her tog afsked.

I endnu højere grad gjaldt denne ejendommelige indholdsvægt de nytildigtede *indlednings- og slutningsvers*. De optræder i alle afskygninger, lige fra politiske, som f. eks. i visen om Svend Felding, der dræber i dystrikt Danmarks tyskfødte dronning, fra Tyskland medfulgte kæmpe. Hvo mærker ikke brodden i et nyt indledningsvers som dette, når det blev sunget under Frederik I eller Christian III:

Der stunder ind til Danmark
så mangan ærlig mand,
og flere tyske riddere,
end jeg nævne kan.
– Der stunder ind til Danmark.

Om det så blot er det nye omkvæd, er det onskabsfuldt, især når vides, at man ellers sang visen med det kongetro omkvæd:

Fører I vor unge dronning ind til Danmark!⁴⁸¹

Det hyppigste indhold var dog hævdens af elskovens ret i og for sig og indsigelse imod de forbindelser, hvor kærlighed ikke havde fået lov at råde. Denne indsigelse fremkom snart i frejdigere form som:

Det haver været af arilds tid,
det bliver, mens livet kan rinde,
at elskov tvinger så mangan en,
både møer og høvisken kvinde.
– Det dages op under liden.⁴⁸²

snart i mere nedslagen form som det meget yndede vers, der vandt indpas som indledning til de forskellige viser:

Herre Gud løse vel vor angst
og sorgen af vort bryst!
Ihvem som haver en lønlig sorg,
hans hjerte det er vel tørst.
– Herre Gud løse vel vor angst!⁴⁸³

snart i vemodige ord som:

Fluks bedre det er, ej være født,
end stedse i sorgen leve,
med længsel daglig æde sit brød
og aldrig lystighed prøve.
– Thi lykken vender sig ofte om.

Gud dennem forlade, som årsag er,
at de ej sammen må være,
som have hinanden af hjertet kær
og elske i tugt og ære.
– Thi lykken vender sig ofte om.⁴⁸⁴

At ikke blot omkvæd, indledning og slutning var nye, men at hele visen var nydigtet, hørte ifølge sagens natur til sjældenhederne. Trods al sin spirende trang var tiden jo tillige trofast og vedhængende ved det gamle.

En af de sædvanligste viser til dans ved bryllup var da fremdeles *kong Hans' brudevise*. Endnu langt ind i det 19. århundrede anvendtes den stadig til bryllupsdans på Færøerne.⁴⁸⁵ Og at den alt i det 16. århundrede havde tjent længe, fremgår af, at den i sin daværende form egentlig kun var en genklang af de tidligere kongelige brudeviser lige fra visen om dronning Dagmars brudfærd. Ejendommelighederne ved denne var lidt efter lidt blevet skuret af eller slået fast som fælles for alle, så at nu alle danske kongebrude kom sejlende hertil på samme vis, og navnet kong Hans simpelt hen blot behøvede at ombyttes med Christian II eller Frederik II, når tiden krævede det.⁴⁸⁶

Hvor fastslået end melodi og trin til denne sang monne være, og hvor højtideligt den end måtte kunne lyde – mindevækkende for

de gamle, der havde hørt den slægtled igennem – så forstår man dog netop ud herfra, hvilken friskhed det måtte medføre, når en virkelig ny vise klang, når det f. eks. første gang brusede gennem salen:

Kong Frederik han sidder på Koldinghus,
med riddere og svende han drikker god rus.
– De ditmarske herrer have deres liv forløret.

Alene ved sin nyhed måtte sådan en vise kunne gøre virkning, selv om den i øvrigt ikke overgik de gamle. Hvor meget mere da, når den enten ved sit æggende indhold eller ved sit indre værd nødvendigvis måtte rive alle med sig.

Vor tid har vanskeligt ved at fatte en sådan virkning, fordi sligt er i strid med vore givne forudsætninger. En politisk stemning f. eks. dannes nu for tiden i reglen lidt efter lidt, den afsættes drypvis gennem læsning af blade og bringes kunstigt i fælleskog på folkemøder. Men hos mennesker som hine, der ikke kendte blade og ikke vidste af folkemøder – hvilken pludselig ild måtte der ikke gydes i sindene, når det f. eks. i Frederik I's dage blandt venner af den fordrevne konge med ét klang:

Alle små fugle i skoven er,
de give på høgen stor klage,
han river af dennem både fjedre og dun,
og vil dem af skoven jage.
– Men ørnen bygger i fjeldet ud.

Og hvem forstod ikke, hvad der sigtedes til ved ordene:

Det da spurgte den gamle ørn,
han blev så vred i hu.
Og slog han til den stolte høg,
alt med sin skarpe klo.

Derved da glædtes de andre små fugle
og sjunge hver med sin stemme.
I lunden var fryd og fuglesang,
alt der som ørnen var hjemme.

Eller videre:

Bort da fløj den gamle ørn,
alt med sine unger så små.
De andre fugle, de bleve så vilde,
de vidste dennem ingen råd.

Ingen kunne tage fejl af det håb, der glødede under asken i følgende ord:

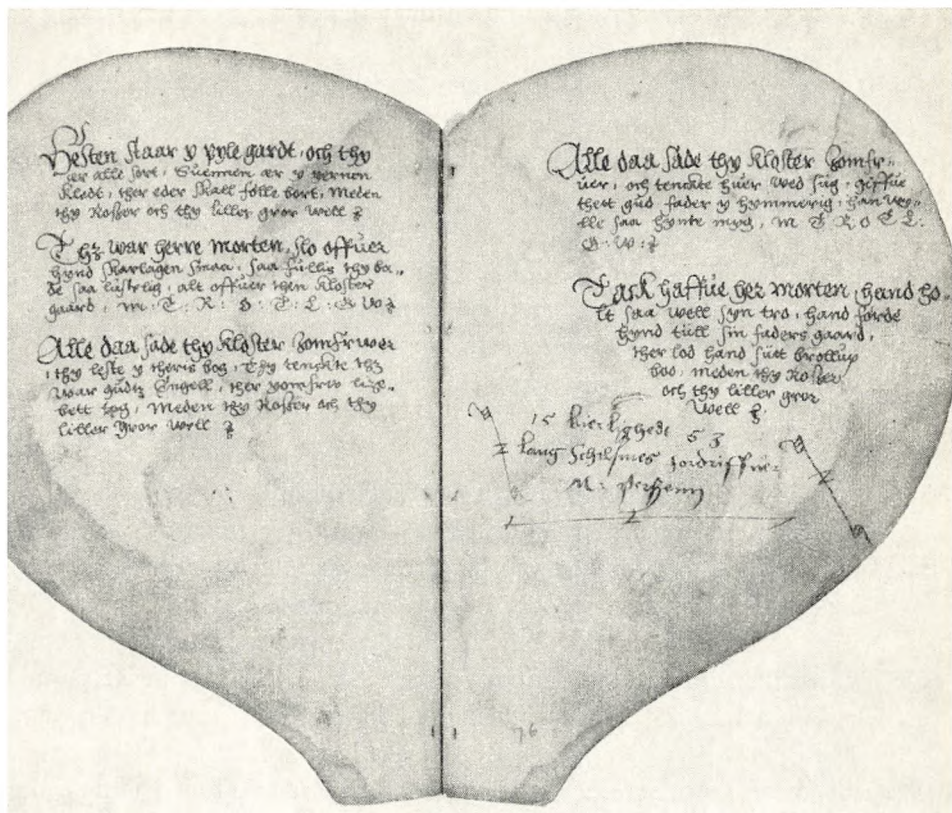
Nu sidde alle de andre småfugle
og tie så kvær som stene.
De have nu mist deres dejlige sang.
– Vil Gud, de få hannem igen.

Eller den brændende hengivenhed og smerten i slutningsordene:

Gud han da hjælpe den fattige ørn,
som flyver over vilden hedel
Han ved sig hverken ly eller led,
hvor han tør bygge sin rede.
– Men ørnen bygger i fjeldet ud.

Endnu halvt hundrede år efter kunne en udgiver – Anders Sørensen Vedel – ikke lade være med at tage parti, men vedføjede hånligt: „med viser vinder eller taber man hverken land eller riger; der hører alt mere til“.⁴⁸⁷ Hvilken brandfakkellidelse må da visen ikke have været for samtiden, fængende i dem alle, som de mødtes til festen fra landets forskellige egne, hvad enten de nu som Henrik Gøye og hans parti var gamle kong Christians tro mænd, eller som de fleste af adelen hans forbitrede modstandere! En vise som denne sprængte alle gammeldags begreber om sang til dans. Strid måtte den tænde, forspil på de flammende lyn, der snart efter skulle gennemglimte grevefjendens lumre uvejrsnat.

Omvendt, hvilken ny og fyldigere forståelse får vi ikke af de kendte ord, når vi til svar på denne Christian II's vise hører en forsanger af Frederik I's eller Christian III's tilhængere istemmen den gamle sang om kong Didrik med følgende, måske nye, i hvert fald så sejrssikre indledning:

De ældste og mest pålidelige nedtegnelser af de middelalderlige folkeviser blev foretaget i det 16. århundrede. Det var især adelens damer, der interesserede sig for at optegne viserne; men inden århundredet var gået til ende, havde Anders Sørensen Vedel udsendt den første trykte samling. Blandt de tidligste manuskripter er den såkaldte „hjerterbog“, der opbevares i Det kongelige Bibliotek. Dette opslag omfatter nogle vers fra visen om „hr. Mortens klosterrov“. Hr. Morten har besluttet sig til at bortføre sin elskede Lisbeth fra klostret. Bortførelsen skildres i ganske henrivende vendinger: „Det var hr. Morten / slog over hende skarlagen små / så fulgtes de begge så lystelig / alt over den klostergård. – Alle da sad de klosterjomfruer / de læste i deres bog / de tænkte, det var en Guds engel / der jomfru Lisbeth tog. – Alle da sad de klosterjomfruer / og tænkte hver for sig / „Give Gud fader i Himmerig / han ville så hente mig.“

Kongen råder for borgen
og så for alle land,
for så mangan rasker helt
med draget sværd i hånd.
– Men kongen råder for borgen.

Lad den bonde råde for sit bo,
den hofmand for sin hest.
Kongen ud af Danmark
han råder for borg og fæst.
– Men kongen råder for borgen.⁴⁸⁸

Ved viser af denne art har vi dog en målestok for indtrykket, for så vidt stemningens styrke må have svaret til vægten af det velfærd, der stod på spil. Langt vanskeligere falder det os at forstå, hvorledes en vise alene ved sin beskrivelses magt kan have revet alle hen. Grunden er, at vi bevidst eller ubevidst skyder en mellembestemmelse ind. Hvad enten vi læser eller hører sungne de samme ord som hin tid, nyder vi dem som kunst. Men det var den gang *mere end kunst*, det var for de fleste tilhørere *fuld virkelighed*, når en forsanger brugte den usædvanlige form at tale helt igennem om sig selv og istemte:

Jeg lagde mit hoved til elverhøj.
Mine øjne de finge en dvale.
Der kom to jomfruer ud,
de ville gerne med mig tale.
– Siden jeg hende først så.

Alle kendte de stedet, hver fra sin sang. Så man ikke også nu, når man skottede ud af riddersalens åbnede luger, engen derude, hvor den dampede i sommernatten, og tågen slørede sig hen over kratet! Alle vidste de om de hemmelighedsfulde væsener, der levede i slige høje. Dunkle sagn meldte om fortids kampe mod elverfolk. Men tænk blot, forsangeren eller han, der havde lært ham visen, han havde selv set dem!

De dansed ud, de dansed ind
alt i den elverfærd.
Og sad jeg fattige ungersvend
og støtted mig ved mit sværd.

Ja, han havde endog hørt en af dem synge:

Den jomfru begyndte en vise at kvæde,
fejrest over alle kvinde,
den stride strøm han stiltes derved.
Som førre var vant at rinde.

Striden strøm han stiltes derved,
som førre var vant at rinde.
De liden små fiske i floden gik,
de legte med deres finne.

De liden små fiske i vandet var,
de legte med deres finne.
De liden små fugle i skoven var,
de bredte ud med deres vinger.

Med åndeløs spænding lyttede alle til, hvorledes elverpigen først
havde lokket, så truet, og alle priste de med ham hans held:

Havde Gud ikke gjort min lykke så god,
at hanen havde slaget sin vinge,
vist havde jeg kommet i bjerget ind
alt til den elverkvinde.

Ikke en eneste fandt slutningsverset mat:

Det råder jeg hver dannis svend,
som ride vil til hove,
han ride ikke til elverhøj
og lægge sig dér at sove.
– Siden jeg hende først så.⁴⁸⁹

I viser som denne indgik digt og virkelighed en inderlig enhed. Medens de dansende fulgte med i de simple trin, der ligesom gav stemningen luft og versene fødder, åbnedes sindet for en ny verden. Sommernatten hviskede sin hemmelighed, der efterlod en brod, sød, smertefuld og dragende, som det så dæmrende klart var udtrykt i visens omkvæd: „Siden jeg *hende* først så“.

Man vogte sig da vel for at bedømme disse bryllupsfester fra et blot ensidigt synspunkt. At de var udtryk for plumphed og råhed, kunne man let nok overbevise sig om ved synet af de mange drukne gæster. Men de var andet og mere. Som i et brændpunkt samledes her næsten alt, hvad der fyldte sindene, her bankede folkets hjerte en kort stund med stærkere slag; og med hurtige, bratte overgange, som kun naturbørn formår det, undfangede og gennemlevede man i flygtige, indholdssvangre nuer alt det, hvoraf der åndeligt skulle leves måneder og år igennem.

Folkeviserne er det endnu bevarede udtryk for, og selv til dels et udslag af det liv, der således rørte sig ved festerne. Og ganske naturligt. I en tid, der ikke kendte teatre, bogmarked eller læsende publikum, var bryllupsfesterne digtekunstens ly, de åndelige rørelseres sommerstævne. Her udkom det nye, her opførtes det, her samledes tilhørerne fra alle landets kanter, opfangede det hørte og spredte det atter fra de mange hjem som en forfriskende regn ud over hele landet. Således havde forholdene været i århundreder, hele middelalderen igennem. Fest med dans til folkeviser udgjorde ligesom den ene halvdel af folkets åndelige liv, kirken med dens religiøse optrin den anden. Ubevidst for de fleste *brødes* disse to – *folkevisefest og kirke – om herredømmet over sindene*.

Disse forhold kaster atter lys tilbage over selve folkeviserne. Det er en misforståelse, og navnet *folkeviser* er misvisende, såfremt det opfattes som udtryk for, at de skal være udgået fra folkets brede lag i modsætning til dets øverste. Forfatterens navne er for længst gået i glemme og viserne blevet folkets fællesej. Men da de opstod, fremgik de som alt andet, der skal gennemtrænge et helt folk, fra dettes ypperste bestanddele, udmærkede ved dannelse, videre syn og modtagelighed. Og denne lille kreds var i middelalderen ganske anderledes end i en senere tid at søge alene i toppen. Herfra bredte de sig så atter som alt andet – tanker, skikke og moder – nedefter

til borgere og bønder. Som hver „folkedragt“ nu til dags engang har været adelspynt, så har hver folkevise fra middelalderen engang hørt hjemme hos landets ypperste. At viserne nu udmærker sig ved deres simpelhed og enfold, beviser intet med hensyn til deres oprindelse, thi enhver digters ord vil for en senere slægt, alt efter de tvende tiders præg, stå enten som jævne og simple eller sære og søgte. Og at folkeviser nu til dags kan opstå og i hvert fald bedst bevares hos folkets brede lag, viser heller intet med hensyn til fortiden, thi nu er sansen for dem sivet ned netop til disse lag, medens en helt ny art digtekunst og litteratur, den trykte, har dannet sig ovenover.

Men dernæst lærer disse forhold – at folkevise, fest og dans i middelalderen hørte sammen – os at forstå en ny side af folkevisernes ejendommelighed. Således som de er nået til os gennem optegnelser fra det 16. århundrede, udgør de en underlig blanding, hvor tit det inderligste udtryk, den mest malende beskrivelse ligger side om side med halvtomme ord og gentagelser, kendt fra snese af andre viser. De oprindelige ord synes ofte overstrøget med en malerkost, dyppet i en fællesbeholder for opløste, udtyndede folkevise talemåder. Stundom mødes også i samme vise uensartede stykker, der kunne synes at tyde på, at her er forskellige viser blevet formet sammen til én.

Disse og flere andre besynderligheder bliver forståelige, når vi erindrer, at de *folkeviser*, der fra det 16. århundrede er nået til os, ikke er digte, nedskrevet eller bevaret som sådanne, men blot *opskrifter af, hvad forsangere ved dans til fest har sunget*. En dygtig forsanger skulle kunne mange viser, gamle og nye. Det måtte da tit være svært nok at holde de forskellige ude fra hinanden. Men først og fremmest skulle han kunne synge dem i flugt, så at dansen gik efter dem. Den fejl, der for enhver pris måtte undgås, var at komme ud af takt, snuble over et gammeldags udtryk eller glippende hukommelse, endsige helt stoppe op for at tænke sig om. Han havde hverken skreven tekst eller sufflør, men måtte klare sig selv. Det gjaldt da om med åndsnærværelse at overvinde vanskelighederne, i en hast erstatte det gammeldags ord, det glemte vers med almenkendte vendinger, der ikke voldte anstød, på stående fod rimpe to tekster sammen, så at det forskellige blev til ét.

Det er under denne form, vi har folkeviserne bevaret i opskrif-

terne fra det 16. århundrede. For at bruge moderne udtryk, vi har *forsangerens ord* stenografisk gengivet eller stundom rettet på af en korrektør, men vi har *ikke forfatternes oprindelige ord*. For os, der i nærværende sammenhæng blot ønsker at vide, hvorledes viserne tog sig ud, når de i det 16. århundrede foredroges til dans ved fest, er dette tilstrækkeligt. Men det er en lige så nærliggende trang som vanskelig opgave: at søge bag ved de foreliggende forsangerforvanskninger til de ægte, oprindelige digterord. Alt efter forskellige slægtleds syn har man i den nyere tid forsøgt dette snart ad digterisk og musikalsk snart ad videnskabelig sproglig vej.

Men den ypperste oplysning, som vi henter fra vor vished om, at folkeviser, fest og dans i middelalderen hørte sammen, er dog den, som kun ufuldkomment lader sig udtrykke i ord, men kræver et andet forståelsens middel. Folkevisernes forhold i middelalderen forstås først ret af den, der fra sin egen udvikling erindrer et trin, hvor følelsens vælde var rejst, men endnu ikke havde sondret mellem udtrykkene, eller rettere samtidig havde brug for dem alle. Enhver der fra sin barndom husker en tilstand, før den tid, da kendskab til bogstavskrift eller læsning havde afstumpet ens opfattelses- og udtryksevne, men dengang da *forestilling, sungne ord, musik og ens egne bevægelser og stillinger uvilkårligt gled i ét*, enhver, der blot har set et barn, som naturligt og livligt udtrykte denne stemthed, har den nødvendige forudsætning for at forstå, hvad folkeviserne var middelalderen igennem. Måske ikke just den, der havde forfattet visen – thi han var alt videre udviklet og inde på ordets kunst og forståelse – men folkets store mængde, selv de fleste dannede, befandt sig på et og samme barnlige udviklingstrin. For dem var ikke den bestemte tanke, end ikke ordlyden det afgørende. Den bares eller erstattedes af billeder, der gennem melodi og musik blev til farvetone, som uvilkårligt gav sig udtryk gennem legemlige bevægelser. Heraf det særsyn, at f. eks. dronning Dagsmars død, Marsk Stigs hævn, slægt efter slægt lod sig udtrykke og genopleve gennem sang, trommer, piber og dansetrin af hele selskaber samlede til gæstebud. Ingen tog anstød. *Man opførte selv de begivenheder, man forestillede sig, idet man sang, spillede og dansede dem*. Her havde *folkevisefesten et forspring fremfor kirken*, idet hin tillod alle at optræde med, men kirken holdt på, at gudstjenestens store skuespil skulle udføres alene af gejstlige. Menigheden fik i kirken

kun lov til at korse sig og knæle, men skuespillets sprog var fremmed, og sang og musik udførtes af gejstlige.

I denne *tætknyttede enhed af fest, ord, sang, musik og dans* lå folkevisernes betagende magt over sindene, men også en svaghed, der lurede. Fortryllesen varede middelalderen ud og langt ind i det 16. århundrede. Så hævdedes den for de fremmeligstes vedkommende i Norden. For mangen afsides egn eller folkedel har den vedvaret lige til vore dage, og hver enkelt gennemlever den, som ovenfor sagt, fremdeles som barn.

Hvad der foregik i det 16. århundrede og medførte bruddet var, at man var nået så vidt frem i udvikling, at de enkelte udtryk sondrede sig som forskellige. Man lærte at skelne mellem fest, sang, musik og dans som noget hver for sig. Man fik med andre ord *en ny art sang, en ny art musik, en ny art dans* foruden den gamle. Hermed faldt den tidligere enhed fra hinanden. Samtidig fik man i de offentlige skuespil en ny art fremstilling, hvor man tydeligere og nemmere så begivenhederne for sig – Dagmars død, Knud Lavards mord og hvad det nu var – end i den gammeldags, tågede fremstilling blot gennem egen sang og dans. Hvad der vistnok også mægtigt bidrog til forandringen var reformationen med den anden store åndsmagts, romerkirkens fald. Hvad der her foregik var jo noget lignende: *ordet, sangen løsnede sig fra* gejstlighedens tidligere ensartede, hemmelighedsfulde *gudstjeneste* og opstod i ny form hos den forhen tavse menighed. Idet ordet vågnede på modersmålet og blev dansk prædiken og dansk salmesang, var hermed troen på messens fortrylleselse med det samme hævet. Noget lignende foregik i folkevisen. Ordet blev også her uddybet. Det var ikke længere blot billede for fortids begivenhed, men blev tillige mere og mere udtryk for nutids følelse og stemning. *Den lyriske digtning vågnede*. Og den nye salmesang lærte da at forstå sig selv og stille krav som selvstændig kunst og udtryksform.

Alt virkede da sammen i samme retning. *I det 16. århundrede bukkede såvel romerkirken som den gamle folkevisefest under i Norden*. I Danmark havde begges udviklingsgang middelalderen igennem været så temmelig ens. Kirke såvel som folkevisen havde gennemløbet en treleddet bane. Først den kongetro tid, hvor ærkebisp og konge stod enigt sammen, medens folkevisen forherligede Valdemar Sejr og dronning Dagmar. Så tvedragtens og selvstændig-

Også til samerne i Finmarken nåede folkeviserne frem og med dem folkevisedansen. Olaus Magnus fortæller, at de gik stærkt op i den. De træder dansen „med liv og lyst efter spillemandens toner og synger samtidigt om fortidige heltes og jætters bedrifter ... men pludselig begynder de i fællesskab at snøfte og sukke. Derpå følger veklager, tårer og højlydt gråd, og til sidst styrter de alle om på jorden ...“

hedens tid, hvor kirken tog parti med kongemordere, og folkevisen klang bedst om Marsk Stig og Niels Ebbesen. Sluttelig gennembruddets tid, hvor ikke blot i Norden, men Europa over nye magter: den genfundne Bibel, mindet om oldtiden, de vågnende folkebevidstheder undergravede og sprængte kirkens gamle grund, alt imens sangeren herhjemme opdagede sig selv i omkvædets naturtoner og undrende forstod, at sang er mere end blot begivenhed på vers, men tillige er stemning: religiøs, politisk, elskov, glæde, sorg. *Jeg^sets udtryk.*

Både romerkirken i Norden og dens gamle fælle, folkevisefesten, *bukkede under* i løbet af det 16. århundrede. Men på *højst forskel-*

lig vis. Begge havde de i århundreder udgjort folkets åndelige eje. Men den synlige kirke besad verdslig magt og rigdom tillige. Just fordi den ragede så højt op, udæskede den stormen. Da det trykte bibelord delvis havde undergravet den, rejste fremskreden årstid og hjemlige, stærke lidenskaber i forening et uvejr, hvor – alt imens stormen tog fat foroven – kongevold huggede løs og plyndrede forneden, og småfolk i hobetal listede af med brændsel til hjemmet. Da det dagedes, var meget af folkets bedste eje gået tabt og en hel stand splintret styrtet til jord. Nu da træet var afløvet og stammen knækket, ophørte den fordums højtidelige – uklare, men så stemningsfulde – susen foroven i den mægtige krone. Sligt afløstes nu af salmesang og prædikener på modersmålet, der sværmede og summede om træets fod. De genlød i århundreder af hånsord mod den gamle, forrige kirke.

Helt anderledes med *folkevisefesten*. Også her meldte ny sang, ny musik, ny dans, at den gamles tid nu var omme. Men stille og fuldmoden sank den, som frugt i høst, henimod århundredets slutning ned fra sin høje gren. Den rystedes ikke med vold, og dens fald voldte ingen splid. Alle undte den vel og følte, at de skyldte den nogle af deres dybeste og bedste indtryk. Endrægtigt mødtes derfor ved træets fod både adel og den nyskabte, lærde mellemstand, begge rede til at sanke frugten op og bringe den velplejet i vintergem. Og hvor så viserne i de siden da forløbne århundreder er blevet taget frem på ny – enten blot som ord og sang, eller de endnu på gammel vis hos folkets nedre lag har tonet til dans – har de vakt samme glæde og forståelsens tak. Thi igennem dem har slægt efter slægt følt sig som samme folk, husket sig selv fra fordum, smagt som i sollys fælles liv og sommervækst.⁴⁹⁰

9

Hvorledes dansede man efter disse sange? Som vi alt har set: *forsangeren* stod for fløjen og sang for, men *var fordanser tillige*, så at han både ved sin melodi og sine trin angav sangdansens art og fart. Fra en langt senere tid har vi meddelelse om noget tilsvarende, der kaster et ret godt lys over meget af, hvad vi ovenfor har omtalt. Endnu i mands minde var det skik i Malt Herred (i Nørrejylland

ved Kongeåen) at den mand, der førte op, først trådte frem og opgav et vers eller et rim som tekst til dansen. Næsten hver mand havde sin egen art dans, og versene var naturligvis også forskellige. Man mærker endnu en svag og utydelig efterklang af det 16. århundredes viser og omkvæd, når det videre hedder: „En gammel mand har opgivet mig flere sådanne vers, f. eks.:

Vil du tigge mel, så vil a tigge sålt [salt],
 så mødes vi på Lindebjerg Holt ...
 Det lille dæggelam vi omrende.“⁴⁰¹

Selve dansen eller dansenes trin i det 16. århundrede er vi naturligvis ude af stand til at bestemme; de vekslede jo, og afhang for en stor del af fordanserens smag og evne. Men vi kan med temmelig sikkerhed angive, hvorledes de i hovedtrækkene tog sig ud: en eller flere rækker, der holdt hinanden i hænderne, og gentog den ledendes sang, enten sidste halvdel af verset, eller blot omkvædet, alt imens de bevægede sig i takt efter ham. Meget synes at tyde på, at én række ofte har bestået blot af mænd, en anden af kvinder, hvilke rækker så mødtes og skiltes og svarede hinanden i vekselsang. Ikke blot er mange omkvæd henvendt til kvinderne – „I jomfruer give os orlov!“ – men i mange andre tales der bestemt i disses navn, og enkelte vers, der i opskrifterne findes snart hist snart her, et tegn på, at de har været meget yndede, passede særligt til at synges som svar fra kvinder, således f. eks. de bekendte:

Slig er ungersvend i sin tale,
 som man tager en ål om hale.

Slig er ungersvend i sin tro,
 som man rider på trøsken bro.

En måde at bringe afveksling på var at lade *omkvædet være dobbelt*, hvoraf så måske hvert kor sang sit, således f. eks. i visen om „Havfruens spådom“, hvor omkvædet skiftevis var: „Den havfru danser på tilje“ og: „For hun havde fremmet hendes vilje“. Forøget liv fik omkvædet, når dette ikke var stadigt det samme, men hver gang lempedes lidt, så at det passede ind i de enkelte vers’

tankegang. Dette er f. eks. mesterligt gjort i Anders Sørensen Vedels form for samme vise, hvor det vekslende omkvæd: „Du skal fremme min vilje“, „jeg kan ikke fremme eders vilje“, „nu haver jeg fremmet din vilje“ osv. afslutter de enkelte vers med en ejendommelig vægt.⁴⁹² Særligt egnede denne art omkvæd sig til at frembringe uventet eller pudsig virkning, således f. eks. i visen om „Ungen Ranild“, hvor de skiftende omkvæd: „Var jeg så viis, sagde Ranild“ – „det vil jeg gøre, sagde Ranild“ – „nu ligger I dér, sagde Ranild“ osv. på en gang slutter sig nøje til handlingen i visen, og dog hver gang ligesom giver et eget puf.⁴⁹³ Det var en selvfølge, at forsangeren her måtte synge omkvædet for ved hvert vers.

Han havde overhovedet nok at gøre: *synge for, danse for og lede hele rækken*. Stundom brugte han vist hænderne tillige til at *klappe for med*. I ethvert fald klinger enkelte omkvæd, som om man kunne høre håndklappene derigennem: „Så vel hei!“ eller som i „Agnete og havmanden“: „Hå ja!“ Lige så kedeligt sligt kan tage sig ud i en opskrift, lige så naturligt og livligt kunne det falde i virkeligheden. Var fordanseren tilstrækkelig ivrig, slog end ikke alle disse midler – sang, dans og håndklap – til, men han kunne, således som f. eks. biskop Arrebo ved brylluppet i Indherred i Norge, endnu rive trommestikker og trommen fra spillemanden, for selv at slå takt.⁴⁹⁴

Sligt stod i forbindelse med, at det vistnok var et yndet middel til at fremkalde afveksling og liv: på en gang at *skifte takt*. Det indtryk, som læsningen af viserne nu til dags gør, er oftere, som om der inden for samme vise med ét skiftedes gangart. Og vi tør ikke tvivle om, at denne anvisning, som også melodierne synes at have givet, i rigt mål er blevet fulgt.

Men heraf kunne følgen blive, at selv den mest adstadige dans endte helt anderledes, end den var begyndt. Og ud på aftenen eller de følgende aftener i brylluppet var der høj grad af sandsynlighed for, at dansen antog et vildere præg. Selve trinene og dansens hele art kunne jo ikke holde igen, og indeholdt heller ingen borgen for, hvorledes den skulle ende.

I sin simpelhed bestod nemlig, som ovenfor omtalt, dansen egentlig blot i, at *de dansende tog hinanden i hænderne og dannede en lang række*. Heraf dansens navn: *rej* [række]. Hvad enten der nu dannedes en eller to rækker, eller disse sluttedes sammen i en stor ring, idet fordanseren tog den sidstes hånd, så kunne der vel danses

sindigt med langsomme, afmålte trin, som indtil vore dage på Færøerne. Endnu ved kong Frederik VIII' besøg på Suderø i sommeren 1907 foregik dansen til sang af kæmpeviser med samme ro og sikre værdighed som for et halvt årtusinde siden ved nogen kongefest på fastlandet.⁴⁹⁵ Men der kunne Norden over i middelalderen også danses vildt. Ikke blot kunne de enkelte dansere gøre vældige hop og krumspring, „skrikke“ som det kaldtes, men rækkerne kunne sætte i galop ind mod hinanden. Ringen kunne snurres hurtigere rundt, eller der kunne, hvis det hele var en lang kæde, svinges således med denne, at de bageste ufejlbarligt måtte „gå bag ad dansen“.

At danse *rej* var da *to meget forskellige ting*, og at særlig den vilde form gjorde stærkest indtryk lå i sagens natur. Det er da også denne, hvorom det nu næsten afbrugte navn nærmest vækker minde, en dans som f. eks. den, der omtales i den skæmtefulde folkevise om kæmpebrylluppet på Brattingsborg:

Der dansed bord, og der dansed bænk,
og ilden fløj af hat.
Ud da løbe de kæmper gode
„og hjælp nu moder Skrat!“ [Fandens oldemor]
– Vel op før dag, vi komme vel over den hede.

De begyndte en stærkere rej [andre opskrifter: „en skrikke-rej“]
fra Ribe og indtil Sli.
Den mindste kæmpe, i dansen var,
var femten alen under knæ.
– Vel op før dag, vi komme vel over den hede.⁴⁹⁶
osv.

For det 16. århundredes bevidsthed stod ordet „rej“, i det mindste i forbindelsen „fastelavns-rej“, som betegnelse for noget, man helst måtte gå af vejen for, når den kåde bande med hinanden under armene dansede frem, spærrende gaden. Asgårds-rejen betegner jo endnu i Norge det susende tog gennem luften. At også finner og lapper, når de var samlet til fest, dansede „rej“ skulle ikke give navnet nogen hyggeligere klang.

I Härkeberga Kirke i Uppland udførte maleren Albertus Pictor i anden halvdel af det 15. århundrede et billede, der forestiller jødernes dans omkring guldkalven. Billedet viser dog snarere en „springdans“ af den slags, der var populær i datidens almue. Akkompagnementet leveres af en sækkepibeblæser. I senmiddelalderen og renæssancen havde sækkepipen almindelig udbredelse i Europa – således også i Danmark. (Fot. Antikvarisk-topografiska Arkivet, Stockholm).

Hvor den *gammeldags dans* har holdt sig indtil vore dage hos Nordens landbefolkning, har den bevaret sit dobbelte fortidspræg: adstadig eller livlig. I Ringkøbing Amt udføres eller udførtes den indtil for kort siden med sindig værdighed. Det hedder herom: „Så snart de nygiftes dans på anden bryllupsdag er endt, begiver alle sig ud for at danse „tospring“, en ganske ejendommelig dans, hvis man ellers kan kalde den en dans. Gamle og unge stiller sig op i en lang række hånd i hånd, en ældre mand med bruden på højre fløj, derefter brudgommen og siden som man kan bedst, dog sædvanligt de ældre på højre, og de unge på venstre fløj. Til en egen melodi bevæger man sig nu til højre side hen til en nabogård, hvor der danses en times tid; derefter begiver man sig på samme måde tilbage til bryllupsgården. „Tospring“ udgør seks forskellige trin. Af de ældre udføres dansen meget alvorligt og ikke uden ynde.“⁴⁹⁷

I Nordfjord Herred i Bergen Stift synes den at foregå i livligere takt: „Til sidst danser den hele skare, især ugifte, igennem alle husene og omkring alle markerne med bruden. De holde alle hånd i hånd og løbe i en linie. De to første holder et tørklæde mellem sig, hvorunder alle må løbe som de, der enten er bundne eller skal bindes med ægteskabets bånd. Dette kaldes „langdans“. Det sker for at danse bruden ud af pigelaget.“⁴⁹⁸

Som bekendt er også den gamle „rej“ optaget i nutidens salonalbum for glemte skikke, idet den er endt som en tur i kotillon.

Ligesom den meste børneleg i flok lader sig udlede af enkelt- og kæde-tagfat, således dannede også den ældgamle „rej“ en af grundformerne for de mere sammensatte *lege eller danse*. I den ovennævnte norske form, hvor de to forreste holder et tørklæde mellem sig, hvorunder alle må løbe, viser den os måske, hvordan „Bro, bro, brille“ er opstået. Denne var sikkert en af de ældste og mest yndede afvekslinger for „rej“, særligt passende ved bryllup, hvor de to partier, i hvilke de legende til sidst deltes, betegnede himmerige og helvede, den ugifte og den gifte stand, der endte med at prøve kræfter ved at hale hver til sin side. Under denne vistnok ældgamle anvendelse forekommer „Bro, bro, brille“ endnu hos landbefolkningen i Jylland.

Det er imidlertid ikke gået denne og de andre *gamle, adelige danse* bedre end deres ophav, tilsammen er de nu *havnet som børnelege*. Fra kæde-tagfat til „høgen efter duen“, „fuglefænger“, „to mand

frem for en enke“, „lykkebold“ og hvad de alle hedder, leges de nu af glade småfolk. Og ingen tænker på, at det engang var voksne og landets fornemste, om hvem det hed:

Der ganger dans
 på Herridsvold,
 jomfruer de trådte lykkedans,
 og riddere legte bold.⁴⁹⁹

eller at nogen kind kunne rødme af undseelse, når den alt for frie vise istemtes: „Munken går i enge den lange sommerdag“;⁵⁰⁰ end-sige at slig en dans skulle – om end blot efter en vises påstand – have sat splid mellem Valdemar den Store og dronning Sofie, og bevæget denne til at myrde den, hvem kongen havde danset med.⁵⁰¹

En grund til, at disse danse er endt som børnelege, er vel den, at de er så lette at lære, at enhver straks kan lege dem med. Men ret interessant er det dog at lægge mærke til, hvorledes de den dag i dag leges med liv og lyst også af voksne lige fra Seinens bredder til Mälaren, så snart blot de rette betingelser er til stede. En fridag, sommerluft, lidt overskygget grønsvær er nok til at vække den tusindårige vane. Sagen er, at de oprindeligt var bestemt til friluft, og sygner hen, hvor de ikke længer kan foregå heri.

Derfor hører vi også i *middelalderens folkeviser* altid *kun* tale om *dans i det fri*, og herved er aldrig, som stundom nu til dags, underforstået en danseplads med trægulv. At en havfrue kun kunne danse „på tilje“, lå i hendes ejendommelige bygning. Selv om hun, som jo stundom var tilfældet, havde to haler, kunne det endda knibe for hende ikke at glide ud og falde. Men folk med fødder at stå på kunne dog heldigvis træde en dans, hvor det skulle være. Og hvad egnede sig til en „rej“ så godt som en skovsti? Hvor var så ypperlig plads til en „fuglefænger“ eller „enkeleg“ som på volden, toften, tunet, ved borgeled, eller hvad nu den åbne plads ikke langt fra huset kaldtes? „Dansen den går så let gennem lunden“; „kongen stander i loftet, han hører dens dans over tofte“; „der hun kom til borgeled, bederdansen så gik derved“; „der ganger dans udi kongens gård, der danser møer med udslået hår“; „I stander op alle mine mænd og riddere bold! og træder I mig en bederdans over grønningen vold“; „så dansed de dem på Ulfsborg Bro, den portner

for dem porten opslog, de dansed ud og de dansed ind, med dragne svær under skarlagens skind“ osv. osv. Lutter udtryk for, at dansen foregik i det fri.

En følge af disse forhold var den sømmelighedsregel, at *dans kun var tilladelig, så længe det var lyst*. Endnu i „Alle kristelige og dyderige jomfruers æreskrans“ af 1580 hedder det: dans må kun finde sted „om dagen og i rette tid udi åbenbare, lyse steder“.502 Men dog var det så fristende at blive ved, når mørket faldt på. Hvor klang ikke stemmerne godt om natten i skoven, og hvor lyste ikke faklerne hemmelighedsfuldt mellem de dunkle stammer!

Særligt på festaftenerne – *vågenætterne*, som de kaldtes, – *valborgsnat, pinsenat og sankthansnat* – var fristelsen stor til at være med til dans, men faren var også stor, thi en sær betagende magt øvede sommernatten på sindet. Denne stemning er ypperligt skildret i flere folkeviser. I en er det kongen, der på en vågenat får lyst til at være med ved dansen i skoven:

I lunden ganger den ridderdans,
de danser med blus og rosenkrans.

Kongen står i lofte,
han hører den dans over tofte.

Hvem er den ridder, der dansen for træder?
hvem er den, der over de andre kvæder?

Det er Iver Lange.
Den gæveste ridder for andre.

Den midsommernat er stakket og blid,
mig lyster og selv i lunden at ride.

Så sadler mig min ganger grå!
jeg vil ride og se derpå.

Kongen drager da derud og bliver ved synet af Iver Lange grebet af en heftig attrå efter hans ukendte søster, så at han fra nu af kun higer efter ét: at få hende i sin magt.⁵⁰³

I en anden vise er det dronningen, der vågner ved lyden af de dansendes sang, og må ud til dem:

I stander op alle mine jomfruer
med rosenkrans!
vi ville os bortride
til den bederdans.
– Så herligt danser han Hågen.

Også her forledes hun af nattens stemning til at give sig for meget hen:

Nu danser Helled Hågen
og dronningen sammen.
Det vil jeg for sandingen sige,
de have god gammen.

Men dagen efter følger angeren:

Skam få Helled Hågen
for vise, han kvad!
dronningen sidder i højenloft,
hun er uglad.
– Så herligt danser han Hågen.⁵⁰⁴

I en tredje vise endelig er det stolt Signelil, der gribes af lyst til at „våge“. Først svarer moderen hende, at hun ikke må gå, da hun hverken har søstre, brødre eller fæstemand, der er med. Men

Så længe bad den jomfru fin,
det hun fik lov af moder sin.

Du gak, du gak nu, datter min!
– Til vågestue gik aldrig moder din.

Der kommer kongen og alle hans mænd,
lyder du mit råd, da bliver du hjemme!

Der kommer dronningen med sine møer alle
min moder! lov mig med dennem at tale.

Du gak, du gak nu, datter min!
til våge gik aldrig moder din.

Stolt Signelil pynter sig da med guldkrone på det udslagne hår og drager af sted. Men

Der hun kom over grønne eng
da var dronningen gangen til seng.

Der hun kom til borgeled,
bederdansen den gik derved.

Der danser alle de kongens mænd,
selv trådte kongen dans for dem.

Kongen rakte han hånd fra sig:
„Ville I, skønne jomfru, danse hos mig?“

Hun lader sig overtale af kongen og ender med at blive dræbt af dennes skinsyge viv.⁵⁰⁵

Alle disse *friluftsforhold* begyndte stærkt at ændres i det 16. århundrede. Nu holdtes bryllup gerne på *kompagni* eller *rådhus*. Adel drog til by for at fejre det i rådhusalen; og holdtes det hjemme på gården, gik det her som hos kongen, dansen stod i *riddersalen*. At også borgere foretrak lukket rum, var ganske naturligt, dels var dette jo nu fint, dels kunne det også have sine vanskeligheder i by at finde en passende åben danseplads. Omkring år 1600 var man da nået så vidt, at ingen, der vidste besked, længer faldt på at danse i det fri. Det var derfor, at i et datids skuespil *englen Gabriel* afholdt sin unge, uerfarne ven Tobias fra at danse på sin bryllupsdag med bruden Sara ude på grønsværen.

Raguel (svigerfaderen):

I godt folk, mig tykkes så:
vi ville ind i stuen gå,
og der med hinanden lystige være,
gode venner nu sanket er.

Tobias:

Bi lidt, Sara! Vi ville danse et sind [engang].
Asarias! gør selskab, før I går ind!

Asarias (englen Gabriel):

Jeg vil først have mad og drikke.
Her ude at danse skal I ikke!

Tobias:

Jeg ved dog, vi løbe ingen fastelavn.

Asarias:

Går ind at danse i Jesu navn!

Narren:

Hih! ja! nu kom skolemester hjem.
Vor Sara måtte lade hendes dans betæmm'.⁵⁰⁶

Denne flytten i hus i det 16. århundrede medførte – lempeligt og gradvis som den selv foregik – en tilsvarende *omdannelse af de gamle forhold*. Vi har allerede fra en hel anden side set den ene virkning og kan nu forstå den rent udvortes grund til folkevisens skiftende præg. *Sangen*, der tidligere i det fri havde virket ved sin masse og ved sin melodi, måtte nemlig nu, hvor hvert enkelt ord kunne høres, blive *mere tilspidset*. Den angav ikke længer blot takt og satte i stemning, men krævede fuldt at forstås, og de nye omkvæd og indledningsvers vrimlede af fint følte udbrud og skarpe hentydninger.

For dansens vedkommende måtte en lignende forandring blive følgen. Selv ikke i den største sal var der rigtig plads til ret at svinge med en „rej“, vægge og bænke spærrede for en ordentlig „høg efter duen“. Ganske naturligt afløstes da de mere vidtrækkende øvelser

af bevægelser på stedet. Længdeløb og sving i samlet række veg for de enkelte vuggen, drejning og svingning på snæver plads. Også her gled tyngdepunktet fra helheden over til den enkelte eller rettere til parret.

Naturligvis havde man også tidligere kendt til en art dans *par* og *par*. Denne inddeling ligger mere eller mindre til grund for al dans mellem begge køn; og såvel gang som løb to og to med hinanden i hånden, eller den enes jagt efter den anden, udgjorde jo en væsentlig bestanddel af danselegene. Men gennem århundreders udvikling var man blevet vant til at underordne de enkelte led for den hele række. Man kunne søge at være ved siden af eller lige over for en bestemt person, men rækken beherskede det hele, af den var man kun et led. Det nye, der nu foregik, var da, at idet man for pladsens skyld stillede sig op i to rækker over for hinanden, mænd imod kvinder, og på gammeldags vis bevægede sig mod hinanden, rakte hånd for atter at skilles, følte man til sin forundring, at kraftens strøm var ændret, den gik ikke længer på langs, men på tværs. Af de tvende ærværdige *rækker* opstod så og så mange glade *par*.

Denne omdannelse foregik som sagt gradvis hele det 16. århundrede igennem, egentlig kun hos samfundets øvre lag, men dens virkninger efterlignedes snart af alle. De nye former, hvorunder den gjorde sig gældende, opstod ikke herhjemme, men indførtes udenlands fra og trængte vistnok nogenlunde samtidigt igennem både i Sverige, Danmark, Tyskland og England, idet de samme gunstige betingelser her overalt var til stede.

Det toneangivende land for den *parvise dans* var mærkeligt nok *Polen*. Om også her dans i hus på samme tid er blevet almindelig, får stå hen. Snarere har vel folkets ildfuldhed og medfødte anlæg for livlige og yndefulde bevægelser stillet det i spidsen, da det først var trådt ret i forhold til Europas øvrige folkeslag. Og dette indtraf mod slutningen af det 15. århundrede. År 1466 fik Polen luft til havet, idet de tyske riddere måtte helt afstå Vestpreussen og tage Østpreussen til len af den polske konge. Fra Krakow til Gdansk var nu Wisla polsk, og en livlig søforbindelse opstod, stærkest med Sverige, der endte med politisk at blive forenet med Polen, men dog også betydelig både med de tyske østersølande, Danmark og landene ved Vesterhavet. For den nordiske bevidsthed stod snart

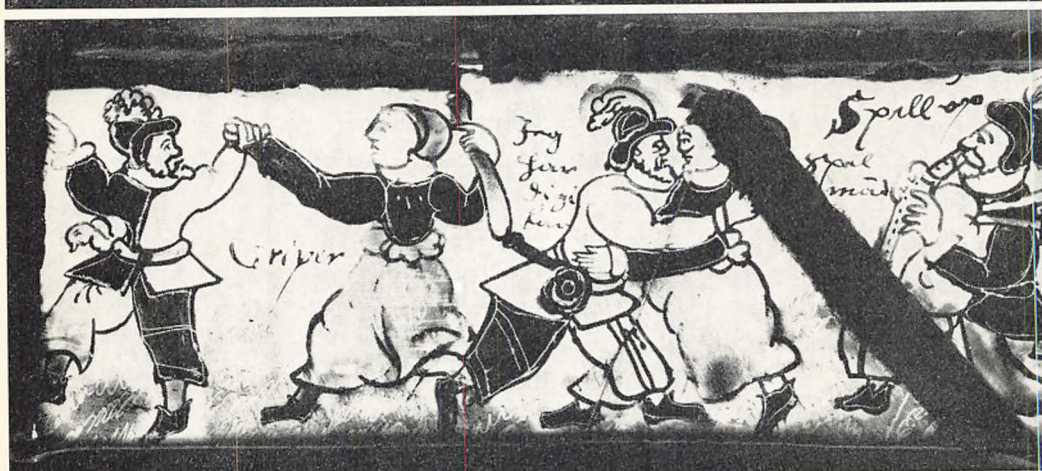
kongen af Polen, hvad magt angik, ganske vist under „kejseren“, der jo var alles overmand, men omtrent jævnbyrdig med kongen af Frankrig og noget over kongerne i England og i Skotland.

Når man mindes Polens senere skæbne, dets undergang, voldet af denne ubændige frihedstrang, der lod landet forblive et valgrige, længe efter at slig forfatningsform ellers var afbrugt, og værnede om den enkeltes modstandsret trods alle flertalsbeslutninger, – så kan man ikke lade være med at lægge mærke til de tilsvarende træk i den art dans, som Polen i det 16. århundrede tilførte det øvrige Europa. Også i denne var den faste enhed erstattet af vekslende valg, og al gammel orden brødes som på en polsk rigsdag af et hvirvlende par, der trodsede alle regler og hensyn til andre.

Så vidt man kan skønne bestod nemlig *det nye, fra Polen indkomne* i et dobbelt. Tilsyneladende bevaredes den gamle „rej“, idet alle stillede sig op i *to rækker*, en mandlig og en kvindelig, og disse to rækker så vandrede ved hinandens side. Men på et bestemt tegn forskødes forholdet, idet hver slap sin dames hånd og greb den næstes, og således prøvede man gensidigt alle igennem, indtil valget var truffet.

Derpå fulgte *enkeltdansen*. Denne bestod ikke som forhen i, at to og to med hinanden i hånden, et par skridt fra livet efter de gamle ridderregler, trådte i takt efter sangen. Men ud for nu et par vendt tæt imod hinanden, han med begge hænder om hendes liv, hun med sine på hans skuldre, og under en forvirret blanding af stamp, spring, indhug og hujende håndklap, som jublede danseren under kampen mod en usynlig modstander, kastede han sin dame til vejrs og greb hende atter, eller snurrede hende omkring, alt imens de i takt strøg salen op og ned, samlede tilskuere i kreds og brydende sig plads med vold, som to berusede insekter mellem undrende siv, når solen brænder på vandspejlet.

At en sådan dans måtte vække forargelse, er let at forstå. Lige frem overført på dansk grund ville den vel endogså have været en umulighed, dertil var det anstødt, som den i så fald måtte vække hos alle ældre, for stærkt, og dertil stred den også for meget mod de unges danske sky for det alt for ildfulde. Men den havde endnu en ægte polsk egenskab: enhver havde lov at danse den, som han selv lystede. Ved hjælp af denne tryllenøgle banede den sig vej overalt. Man lod foreløbig polakkerne beholde deres alt for vilde fagter og

nøjedes med to nyheder: *den skiftende march i to rækker og den parvise, svingende dans.*

Man kan nogenlunde følge *den polske dans' indtog i de forskellige lande.* Det er således vistnok spor af det vakte anstød, når Luther i sin postille besvarer det spørgsmål, om det ikke er en synd at danse ved bryllup, da jo ordet går, at mange synder opstår af dans. Han svarer: „Da det er landsens skik at danse ligesom det at indbyde gæster, smykke sig, spise og drikke og være glad, så ser jeg ingen grund til at fordømme dansen i og for sig, men kun dens overmål, når den enten bliver utugtig eller overdrives. At der syndes, bærer dansen ikke ene skylden for, thi der syndes også ved bordet, og i kirken ligervis. Hvor det da går tugtigt til, giver jeg bryllup, hvad ret og brug er, og lader dem fremdeles danse.“⁵⁰⁷

Muligt ville dog dommen have lydt noget hårdere, hvis Luther havde anet, hvor hurtigt og sikkert den ny tvivlsomme dans bredte sig. Allerede ved århundredets midte hedder det enslydende fra *England og Tyskland*: „Efter måltidet begynder først ret et vildt, vanvittigt og utugtigt væsen. Thi man fører bruden ud på en åben danseplads, og her begynder en sådan renden, løben og hvirvlen mellem hinanden, og man ser en sådan kødelig kasten til vejrs og blottelse af kvinderne, at man skulle tro, disse dansere havde bidt hovedet af al skam og var lutter gale og vanvittige, der sprang en skt. Veits rej.“⁵⁰⁸

I *Danmark og Holsten* var den nye danse måde vel kendt ved det 16. århundredes midte, thi herfra bredte den sig straks efter Ditmarskens erobring 1559 til disse hidtil uberørte egne.⁵⁰⁹

Hvad der især var stødende ved den parvise dans, var ikke blot, som vi så, den voldsomme kasten til vejrs, men også i det hele den stærke svingen omkring, der ganske kom i strid med den mangelfulde kvindelige underbeklædning. I den ovenomtalte „Alle kristelige og dyderige jomfruers æreskrans“ (af 1580), hvor det pålægges dem kun at danse „om dagen og udi åbenbare, lyse steder“, forbydes det

På et glasmaleri fra Gotland fra 1609 – altså fra den tid, da Gotland var en dansk provins – ser man en mængde dansende bønder. Til akkompagnement af en sækkepibe, opfører de en vild „polsk dans“ med mange favntag. (Fot. Nordiska Museet, Stockholm).

dem derfor naturligvis også at lade sig svinge af en danser på den nye måde. De må overhovedet ikke danse parvis, men kun i rej: de skulle „gøre en kort, ærlig og tugtig dans, udi hvilken de gå sindigt frem efter hinanden, uden utilbørlig omsvingen og anden uhøviskhed“. ⁵¹⁰

Hvor håbløst et sådant forbud var, ses bedst af, at omtrent samtidig var man i København nået så vidt frem i det nye og så hjemmевant heri, at man med love fastslog anstandsreglerne og søgte at imødegå allerede opståede unoder. I skræen for Danske Kompagni af 1582 befales det således, at i parvis dans skal alle rette sig efter fordanserens eksempel, byder „han en ærlig dannekvinde [dvs. en gift kone] op, da skulle alle de, som meddansen, ikke danse med andre end med ærlige dannekvinder; desligeste med pigerne, tager han en pige, da skulle de alle danse med pigerne. Hvo anderledes gør, bøde 4 skilling for hver gang“. Og da fordanserens rolle ved denne nye art dans ikke var så fremtrædende som tidligere – hele „rejen“ svingede jo ikke på hans bud som forhen, og i det mindste mens han selv dansede, måtte han opgive at være forsanger tillige – så omgærdes hans magtområde ved nye bestemmelser. Han har at være så synlig som muligt, og må ikke blot snurre rundt nede i et hjørne af salen, men hvad enten „han tager fordans oven eller nede i huset, skal han danse op ad huset med samme fordans eller bøde en halv tønne øl.“ Omvendt vover nogen „at tage fordans, den rette fordanser til trods, og danser hannem imod, og det kan hannem skelligen overbevises, at han gør det af hovmod, den som sådan hovmod beviser, bøde derfor en tønne øl“. ⁵¹¹

De „dyderige jomfruer“, der nøjedes med en kort, ærlig og tugtig dans, udi hvilken de gik sindigt frem efter hinanden uden utilbørlig omsvingen, hørte da nu sikkert til sjældenhederne. At tværtimod forholdet var et andet, og at hoffet og adelen gik i spidsen, fremgår tydeligt nok af samtidige meddelelser. Betegnende nok møder den første beretning om *voldsom* dans endnu i tilsløret form, idet sagnet fortæller, at Jørgen Rosenkrantz år 1558 skulle have ladet tre riddere danse hans datter jomfru Kirsten til døde, til straf fordi hun var blevet overbevist om et kærlighedsforhold til en uadelig svend. ⁵¹² Kun således kunne man dengang endnu forklare det ny, at dø af dans; thi at „liden Kirsten“ i kæmpevisen var dånet herved, det havde jo så sine egne grunde.

Således festede man i danske adelskredse på Christian IV's tid. Til venstre er Birgitte Rosensparre (1586–1645) ved at trække den modstræbende Corfitz Rud (1573–1630) ud på dansegulvet. Her danser fra venstre Mette Rud med Niels Trolle, Helvig Rud med Gregers Krabbe, Berete Rud med Christen Scheel. Den længstlevende af dem – Margrethe Rosenkrantz, død ca. 1677 – er tilovers og må varme bænke ved musiktribunen til højre. (Maleri på Rygård, L. Larsen fot.).

Men imod århundredets slutning blev man kun alt for vant til, at den vilde, polske dans krævede sine ofre.

År 1587 den 20. november segnede således på Koldinghus en af dronning Sofies jomfruer, Ellen von Mehlen fra Broholm, død om efter dansen. Det samme hændte på samme slot år 1590 med jomfru Gertrud Kås.⁵¹³ Og om Iver Juels bryllup på Hessel den 18. september 1597 hedder det i en gammel optegnelse: „I samme bryllup, lidt før bruden gik til sengs, døde fru Mette Morten Krabbes hasteligen i salen, efter at hun havde danset med Albert Friis.“⁵¹⁴

I det 17. århundrede gik man videre ad den indslagne vej, og

polskdans blev nu vistnok almindelig hos alle stænder i Norden. Blandt nyere skikke, der alt varslede om forfald, kan nævnes, at fordanseren nu stundom for at godtgøre sin behændighed, samt at han ikke var *drukken, skulle danse med et glas i hånden*, af hvilket der naturligvis ikke måtte spildes. Ret malende er et optrin i det nybyggede Kristiania 1637, hvor ved et fæstensøl sognepræsten, magister Kjeld Stub „dansede for med et glas i hånden og havde fordansen“; men da sprang borgmester Laurits Ruus af sit sæde, tog en kvinde op og løb med et glas på hånden mod magister Kjeld, hvorved dansen bragtes helt i forvirring. Alle moderne unoder var altså vel kendt heroppe og udøvedes af byens spidser.⁵¹⁵ Og at sligt ikke var noget enestående for Kristiania, kan ses af, at år 1638 udgik Christian IV's befaling til alle byer både i Danmark og Norge om, at byde deres præster at vare sig for drukkenskab og „holde sig fra dansen med glas på hånden og deslige verdslige usømmeligheder“.⁵¹⁶

Indtil omkring midten af det 17. århundrede var polskdans godkendt af alle i Danmark. Endnu Fyns biskop Hans Mikkelsen dansede polskdans med hver af de to brude; da begge hans sønner år 1647 på samme dag holdt bryllup på rådhuset i Odense.⁵¹⁷ Men kort efter begyndte hoffet og adelen at trække sig tilbage. *En ny retning gjorde sig gældende, den, der udgik fra Ludvig XIV og Versailles*, hvor enhver ubehersket vildskab fordømtes og den første fordring til dans var, at den burde være afmålt og yndefuld.

Den nye, afmålte og yndefulde art dans, der udgik fra Ludvig XIV's hof, var, om man så vil, den gamle „rej“, der atter kom til ære og værdighed, men rigtignok i en næsten ukendelig form. *Dans* var nemlig nu ikke længer noget, enhver kunne træde, den *var blevet til kunst*, de enkelte *lege* var forvandlet til hele *balletter*, der krævede lang indøvelse. Den parvise omsvingen faldt bort, af den tid-

I Skt. Knuds kirke i Odense findes en bemalet ligstn over „ærlig og velbyrdig jomfru Margrethe Skovgård til Sanderumgård, som døde den 7. august anno 1615“. Ifølge overleveringen skal hun have danset sig ihjel under et bal. Fremstillingen viser hende som en ung pige, men hun havde ved sin død siddet som ejer af Sanderumgård i en lille menneskealder og var godt oppe i årene. (Nationalmuseet fot.).

ligere polskdans bevarede kun et forfinet uddrag i den pikante festmarch „polonaise“, hvor man idelig skiftede dame. Men i øvrigt gjaldt det om alle disse indviklede ture og numre, hvoraf nu enhver ny dans bestod, selv om det så kun var en charmant lille hyrdinde-*menuet*, at de hver især førte beviset for, at dans, virkelig dans, ikke tilkom mængden, men kun kongen og hans udkårne. Ligesom adelen ikke var folkets blomst, men en udstråling af den enevældige nådesol; ligesom musik ikke var naturlyd og hjertemelodi, men harmonisk udsat festtone; ligesom havekunst ikke var fredet natur, men fint beregnet opstilling, hvis adel netop ytrede sig i den idelige pasning, som den krævede; således var dans ikke bondetrin og glædeshop, men tilklippet anstand, den selvbeherskelses skolede ynde der ifølge sagens natur krævede bestandig indøvelse og kun ret kunne trives på høje steder.

Det var en rar forklaring for alle de mange adelige og borgerlige ungtalve herhjemme, der stod rede til at bryde løs, når blot det var slået udenlandsk fast, på hvilken måde man nu måtte have lov til at være glad. Her var ikke andet for: hjem fra bymarken og i skole med dem! Medens fædre og mødre nu i deres ansigts sved søgte at kravle op, højere op, ad enevældens den nye rangstige, lærte børnene under modige tårer at danse ved dens fod. For hvert et puf af dansemesteren, for hvert et rap af violinbuen kom de et lille hane-fjed frem ad ærens tornevej mod de to og tredive danse, som var det mindste, honnette folks børn måtte kunne.

Medens alle andre folkeslag lystrede parolen fra Frankrig, var man fremdeles egenrådig i Polen. En dansk rejsende omkring år 1700 giver sin forbavelse herover luft med kun halvdulgt glæde over, at man hjemme i Danmark dog ikke er som disse toldere. Han beskriver dansen ved adelige, polske bryllupper således: „Når mandfolkene bliver drukne, river de *en galoppe* fruentimmeret fra bordene at danse, vælter og undertiden, når de vorde ivrige og løbske i deres polske danse, både bordene og alt omkring, som passerer for galanteri; og er ingen så gammel af mandfolk og fruentimmer, at de jo nok må danse.“⁵¹⁸ Det er tydeligt nok, at forfatteren ikke har anelse om, at det for et halvt hundrede år tilbage var gået omtrent lige så vildt til ved adelens dans i Danmark.

Den franske indflydelse holdt sig så temmelig eneherkende i det øvrige Europa indtil slutningen af det 18. århundrede. Da – om-

trent samtidig med den store franske revolution – sprængtes lænken, og medens det ulykkelige Polen opløstes som stat, *trængte endnu en gang den polske dans sejrrikt frem i Vesteuropa*. Denne gang gik bevægelsen ikke norden om over østersølandene, men sønden om gennem Ungarn og Østrig. Og tilsat med disse landes særpræg gennemførtes nu den gamle slaviske tanke, at dans er de to køns parvise, tætsluttede omkredsen af hinanden. Med danserens venstre hånd ærbødigt holdende damens, men med højre arm wiennergemytligt om hendes liv, lidt afsvalet i takten og frigjort for sporeklirren og slag i luften holdt nu den gamle polskdans sit indtog under de nye navne: *vals, galop, mazurka*, senere (1830) *polka* osv. Ingen lod til at gennemskue forklædningen, fortiden var mere end tilgivet, den var glemt, og med glæde tog man mod den nye gæst. Det Europa, der havde lært af Rousseau at føle, sandt hans varme syn på livet allerkæreste udtrykt i den nye art dans med den parvise sommerfugleflagren. Og da Frankrigs magt var bortvejet på de russiske snemarkers, da Wienerkongressen havde strøet sand på Europas nye ordning, var valsens sejr sikker. Den beherskede nu fra Messinastrædet til Nordkap alle dannedes vals, tilrev sig aftenens inddeling i første, anden, tredje dans osv., medens mindet om Ludvig XIV's tid, „françaisen“, kun var en tålt gæst, der til nød kunne undværes.

Hele denne udvikling fra 1650 til vore dage var foregået i fuld be-lysnings hos samfundets øverste lag. Men samtidig havde, i *Norden* i det mindste, *den gamle polskdans holdt sig i de lavere lag* og i årenes løb kun gravet sig dybere ned og sikrere fast. Da endelig i det 19. århundrede den i rejsedragt hjemvendte gamle dans, med *titel af vals*, i Norden mødte sig selv fra gamle dage, kendte de ikke hinanden igen. Der skete dog intet fjendtligt sammenstød, hver holdt sig blot til sine kredse. Og alt imens den nye bredte sig, hædredes den gamle med titel af landets eller den enkelte egn *oprindelige nationaldans*. Under dette anselige navn står den gamle endnu i sin kraft i mange norske dale. Medens den i Nørrejylland hos de egentlige landboere i de sidste årtier har begyndt stærkt at tabe sig, er det lykkedes den omkring år 1900 som idræt og under navn af *folkedans* at overrumple København og begive sig på kunstrejse i udlandet.

„Polskdans“, „polonaise“, „polka“, „folkedans“, betegner da flere århundreders forskellige syn på, hvorledes den parvise dans burde være eller påstås i „den gode tid“ at have været. De har alle navne eller dog udspring fra Polen, men er dog i sig selv vidt forskellige. For så vidt de nu til dags trives side om side, kunne dette forvirre blikket. Men ingen kan dog være i tvivl om, hvilken af dem det var, der i det 16. århundrede med ét satte Norden i så vild en bevægelse. Det er den, om hvilken en nulevende skriver fra Nørrejylland sydvestlige egne således: „Ja, jeg mindes det for en tyve, tredive år siden, hvilken lystighed! polskdansen gik, nej, *gik* forslår slet ikke, den snurrede, larmede, hvirvlede, suste hen over gulvet, først til den ene side et vældigt stamp i gulvet, et huj, et slag i bjælken, så støvet dryssede ned, så til den anden side, rundt, så kvindernes skrøtter stod ud som en fane, og man kunne ikke følge føddernes raske trin på gulvet; et nyt stamp, en ny hujen, et nyt dundrende slag i bjælken, par fulgte på par, dans på dans, indtil musikanterne ikke længere kunne holde ud. De havde dengang endnu hverken lært „æ polka“ eller „æ masjok“ så lidt som at danse wienervals til marseillaisen. Kvinderne lagde deres hænder på meddansernes skuldre, og karlene tog dem med begge hænder om livet, alt efter den gamle skik. Hver af mændene havde *sin* polsk, og danseren trådte først frem og opgav et vers eller rim, der var ligesom tekst til dansen.“⁵¹⁹

Det er under lignende former, blot om muligt endnu voldsommere og endnu vildere, at vi må tænke os den adelige dans i Norden i slutningen af det 16. århundrede, den dans, hvorunder jomfru Ellen fra Broholm, jomfru Gertrud Kås, fru Mette Morten Krabbes osv. segnede om døende af udmattelse. *Dens højdepunkt faldt sammen med hele den løsslupne bryllupslystighed*, hin ellevilde jubel til danske toner, under *Frederik II's sidste dage og Christian IV's første regeringstid*, der fik så brat og mørk en afslutning. Thi i henvend fyrretyve år øsede det derpå ned over Danmark med modgang og ulykker. I fire krige sattes landet under vand ved fjendtlige indfald og udplyndringer. Da det endelig atter dagedes, flød enevældens ark enligt på vandene. Landets gamle adel var for en stor del druknet, folkevisetonen og selve den danske tonart tildels med den. Folk som sprog måtte begynde forfra, kejtet lære fremmede trin til udenlandsk musik.

Det ville selvfølgelig være meningsløst at gøre den gamle polsk-

dans eller overhovedet noget enkelt udtryk for datidens liv ansvarligt for alle de ulykker, der ramte Danmark i det 17. århundrede. Det var kun et lille led med i de mange udslag af ubændighed, der under renæssancen bragte det danske folk til, som de øvrige, at rejse sig på bagbenene. Her som hist krævedes der blodige sporer og vældige piskeslag for at bringe gangeren, som havde følt sin kraft, tilbage til rolig fremadskriden. Men *hin dans* egner sig godt til *i det små at give et indtryk af renæssancens bevægelse i det store*. Ligesom denne var den nemlig en til Danmark udefra bragt påvirkning, der i et modtageligt øjeblik vakte folket til bevidsthed og på sit enkelte område på en gang æggede, øgede, men også misbrugte folkets kraft. Thi der kan ikke være nogen tvivl om, at den ved sit komme satte nyt liv i den nordiske forhen ofte tunge og træge måde at bevæge sig på. Idet den villigt gik ind på folkevisens tone, gød den, som vi har set, ny kraft i denne og hjalp i det mindste med at fremkalde – ved også her at hævde den enkeltes frihed og ret – et sommerliv i omkvæd, tildigtede vers og nye sange, der betegner den lyriske folkevises højeste blomstring.

Men næppe var henimod det 16. århundredes slutning den polske dans helt godkendt, førend den udartede og ved sin vildskab tilintetgjorde sit eget værk. Den ikke blot tog vejret fra og fortrængte den gammeldags „rej“ og dens aflæggere, men den sled de alt for sendrægtige omkvæd op og overdøvede helt de gamle folkeviser. En så rasende fordanser kunne ikke være forsanger tillige; dans og sang skiltes efterhånden ganske ad, *thi til vild dans passede kun vild musik. Fra nu af blev folkesangen hjemløs ved adelsfest*.

Også på et andet område gentog denne polskdansens dobbelte *virkning* sig og viste sig her måske endnu mere fremdrivende og endnu mere undergravende. Det var i *omgangsforholdet mellem de to køn*. Hvilket fremskridt i frihed betegnede det ikke, da dansens evige kæder begyndte at opløses, og parret fik lov at bevæge sig selvstændigt og ikke blot hånd i hånd ved hinandens side, men ansigt til ansigt, hvorved åbnedes mulighed for et inderligere forhold og samtale i løn. Men som sædvanligt overdrev polskdansen også her og truede med at sprænge, hvad den selv havde skabt. Det synes, som det allerede fra Polen har været skik, at *herren* efter dansen *var berettiget til at kysse sin dame*. Vist er det i hvert fald, at dette blev skik overalt, hvor polskdansen trængte frem. Men herved blev

En karl og en pige danser „polskdans“ – udsåret figurgruppe fra renæssancen på Rosenborg.

den hele dans draget ned i en kreds, hvor den i hvert fald havde vanskelighed ved at holde sig på højde af almindelig sømmelighed.

At sligt ikke desto mindre lod sig gøre, viste forholdene f. eks. i England. Her blev det skik blandt de fornemmere, at herren ikke straks uden videre måtte kysse sin dame, men først ved en åndrighed og med ordspil skulle godtgøre sin adkomst hertil, medens damen naturligvis skulle søge at modbevise ham. Ordstriden blev hovedsagen, kysset det forsvindende. Det er over disse hjemlige forhold med deres underlige blanding af plumphed og forfinethed,

at Shakespeare har formet det bekendte optrin i „Romeo og Julie“, hvor disse første gang mødes på maskeballet og efter dansen kysser hinanden for alles øjne uden at vække anstød. Forholdene er engelske, den tilsigtede stedfarve italiensk, men den uforlignelige finhed og ynde Shakespeares egen.

Romeo:

Har jeg for dristigt rørt en helligdom
med syndig hånd, så vil jeg gerne bøde;
min læbe kommer som en pilgrim from
for med et kys at slette ud min brøde.

Julie:

Hvorfor vil eders hånd I uret gøre?
den hilste sømmeligt, i fromheds ånd;
en pilgrims hånd tør vel en helgens røre;
en hellig vandrers kys er: hånd i hånd.

Romeo:

Mon da en helgen ingen læber fik
såvel som pilgrimmen?

Julie:

Jo til bøn.

Romeo:

Lad læberne da følge håndens skik:
de bede; nægt ej deres tro sin løn!

Julie:

En helgen plejer ej at røre sig,
om end han giver, når man beder smukt.

Romeo:

Du skønne helgen, rør ej heller dig,
imens jeg tager mine bønners frugt.

(Kysser hende.)

Så svandt min synd fra mine læber hen!

Julie:

På mine læber må den altså være.

Romeo:

Min synd! o søde bod! giv mig igen
min synd!

Julie:

I kysser efter kunstens lære.

Julies amme:

Min frøken! eders moder spørger om jer.

Romeo:

Og hvem er hendes moder?

Ammen:

Ej min herre!
det er jo vores frue her i huset osv.⁵²⁰

I Skandinavien derimod savnede man sans og forudsætninger for hele denne elegante spidsfindighed; man lod „kunstens lære“ ligge og optrådte blot praktisk. Men herved gled uvilkårligt tonen ved den nye dans ned i et lavmål, svarende til en tidligere kendt, der ligeledes endte med kys, den noget tvivlsomme dans: *bederdansen*. Hvad enten dette navn kom af at bede i betydningen af at jage, eller vel snarere af at bede i betydningen: tigge, vist er det, at dansen selv, når den ikke legedes mellem nærbekendte, men som den oftere omtales i folkevisen: mellem fremmede, i det fri, en sommernat, kun nød dårligt ry for sine sæder.⁵²¹ Det var således en højst uheldig forbindelse for polskdansen at indgå. Et minde om sammenblandingen er vistnok udtrykket „at gå *polsk* tiggergang“. Hos samfundets øvre lag tabte den skik sig at kysse sin dame efter dansen, da ved midten af det 17. århundrede fransk mode gjorde sig gældende. I enkelte egne af Holsten holdt den sig længe efter.⁵²² Hos Nordens landalmue ændredes i århundredernes løb kysset bag efter dansen til den trægere form for mandligt kærtegn, der syntes mere passende i manges nærværelse: at danseren, når dansen var omme, skulle sidde med sin dame på skødet.

Men polskdansen i det 16. århundrede førte videre endnu. Var det måske en skik medbragt fra Polen? Eller var det „bederdansen“, der her igen var på spil? Denne legedes jo i Tyskland til en sang, der også var godt kendt i Danmark, om en stodder, der tiggede hos en „Karrig Nidding“ og endte med at sove hos dennes hustru.⁵²³ Eller var det hele blot en opfriskning af den nordiske skik „at ligge på tro og love“? Vi ved det ikke. Men vist er det, at efterhånden blev det brug, at *parrene efter sidste dans lagde sig til hvile, hvert på sin, eller flere på samme seng.*

For ikke helt at misforstå dette, må man mindes datids forhold. Sligt var ikke i og for sig stødende. Begge parter forblev jo fuldt påklædte; flere var til stede; en seng svarede efter datids begreber til en magelig siddeplads, en sofa, efter vore; og sligt samvær var anset for fuldt tilladeligt mellem unge, hvis hjerter droges mod hinanden. Men dog fik netop den nye skik et ikke ufortjent skær af det upassende. Flere grunde virkede her sammen. For det første var blandt adelen den engang godkendte skik „at ligge på tro og love“ nu vistnok på grund af misbrug ved at aftage. Når den da alligevel fornyedes som blot afslutning på en dans, blev den endnu friere, idet den ikke som forhen kun fandt sted mellem velbkendte, men nu kunne anvendes mellem vildt fremmede, der her mødtes for første gang. Og bevidstheden om det stødende var vågnet, thi „bederdansen“ mælte jo ganske frit og netop med et polisk smil om, at dette her ikke var et forhold på „tro og love“, men som imellem ægtefæller. Var end datiden nok så vant til at nævne alt ved sit rette navn og kun at sætte grænsen dér, hvor den virkelig var, så lå dog heri en så grovkornet antydning, at forholdet måtte forekomme datiden i det mindste tvetydigt.

Som sædvanligt savner vi midler til sikkert at tidfæste skikken; den er vel som alt sligt trængt igennem lidt efter lidt. Vi ejer dog den ret gode oplysning, at den år 1573 var vel kendt i Nordtyskland. En schlesisk ridder, der trods sin hjemstavns nærhed ved Polen ikke kendte den, kom i dette år op til Nordtyskland og så her for første gang denne mærkelige selskabsform. Vi har allerede én gang i anden forbindelse anført hans ord, men gentager dem her til belysning af, hvorledes en dans ved hoffest sluttedes: „Vi var rigtignok alle trætte og havde heller sovet end danset. Men da fruentimmeret var smukt, så brugte både hans fyrstelige nåde og vi junkere os pligt-

skyldigst. Sluttelig blive herrerne drukne og forsvinde, mit selskab ligervis ... Til sidst var der ikke flere tilbage i stuen hos mig end to jomfruer og en junker, hvilken begyndte en dans. Jeg dansede efter. Det varede imidlertid ikke længe, førend min gode ven trak sig med jomfruen ind i det kammer, som var ved siden af stuen. Jeg efter ham. Da vi nu kommer ind i kammeret, ligger der to junkere med deres jomfruer i sengen. Han, der har fordansen for mig, faldt også med jomfruen i en seng. Jeg spurgte den jomfru, med hvem jeg dansede, hvad vi skulle gøre. Hun svarede mig så på mecklenburgsk, at jeg skulle også lægge mig i seng hos hende, hvad jeg ikke lod mig bede længe om, men lagde mig med kappe og klæder på, jomfruen ligervis, og taltes vi så ved til den lyse dag, dog i alt tugt og ære ... Sligt kalde de, „at ligge sammen på tro og love“. Men jeg agter mig ikke mere ind på den slags samleje, thi tro og love kunne let blive til en skælm. Derom hedder det: tag dig i agt! min hest den sparker.“⁵²⁴

Når skikken således på denne tid var nået til småtyske hoffer i Nordtyskland, kan der vel næppe være tvivl om, at den på samme tid har været kendt i Danmark, der jo søværts lå Polen nærmere, og hvis dronning var fra Mecklenburg. Herhjemme synes der imidlertid fra første færd at have hersket mistillid til det nye forhold. Rent sprogligt viser dette sig i, at medens det at ligge på „tro og love“ aldrig har tabt sin ærlige klang og fået tvivlsom betydning, så har betegnelsen for det nye samvær ikke engang opnået nogen sinde at få hæderlig klang. Og dog kunne så meget have opfordret hertil. Det var nyt, men uskyldigt under polskdansens march uafbrudt at veksle dame; det var nyt, men uskyldigt, at parret under den egentlige dans vendte ansigt mod ansigt og holdt hinanden på en tidligere ukendt måde; det var nyt og kunne være uskyldigt, når de bag efter lå sammen på tro og love. Men betegnelsen for alle disse tre forhold tog straks sigte på det sidste i allerværste forstand. At være „givne sammen (gift) på polsk“ har aldrig lydt godt.

Og den senere praktiske udlægning, som Nordens landalmue har givet af polskdansens efterspil, har ikke skullet bidrage til at forbedre omdømmet. Medens efterklangen af adelens „liggen på tro og love“ – „nattefrieri“, „fenstren“ og hvad alle de forskellige udløbere kaldtes – i mange egne kan fremvise følger af virkeligt sædeligt værd, så har nattefesternes hævdevundne slutning: den efter

sidste dans parvise forsvinden ud i mark og skov, i ingen egn haft noget godt lov på sig.

I O

Endelig var øjeblikket kommet, da *brudeparret* for alvor skulle *ledes til senge*. Omkring år 1600 skete dette vistnok henved midnat, i den følgende tid blev tidspunktet sat tidligere, i det mindste i forordningerne. År 1624 bestemte således Christian IV: „Bruden skal bortledes om sommeren, når klokken er ti, og om vinteren, når klokken er otte om aftenen; og da skulle spillemændene være forpligtede i det seneste sig hjem og fra brylluppet at forføje under deres 40 marks bøder til os og byen.“⁵²⁵ Skønt samme forordning gentoges år 1643,⁵²⁶ kan man dog roligt slutte, at spillemændene ikke begav sig så tidligt hjem.

Tegnet til opbrud gaves både i Tyskland og i Norden ved, at der *bankedes op*. I en forordning af 1570 fra Stralsund hedder det: „Hvad enten bryllup står i privat eller offentligt hus, skal ved midnat en dertil forordnet mand banke med stok på døren og sige: klokken har slaget tolv.⁵²⁷ Endnu omkring år 1700 var det skik i Bergens Stift, at køgemesteren bankede tre gange, med et lidet mellemrum mellem hver, og sagde: „Giv lyd, I gode venner! I skal straks komme til jer snak og tale igen. Det være eder vitterligt, jeg kræver bruden til senge første gang (anden gang, tredje gang).“⁵²⁸ På Færøerne i begyndelsen af det 19. århundrede gav han tre gange med en halv times mellemrum et slag på bjælken, idet han sagde: „Nu manes bruden første gang, anden gang osv. til senge.“⁵²⁹

Atter tændtes *brudeblussene* for at skærme bruden undervejs mod de onde magter. I mangt et tilfælde var denne forholdsregel nu meningsløs, idet brudekammeret lå i flugt eller dog under tag med den stue, man forlod. Men i tidligere dage, før skorstenens tid, da hver stue med sit røghul i taget havde udgjort et hus for sig, og en velbygget gård derfor en hel flok huse, dengang var det vel nødvendigt at tænde blus, når bruden skulle føres over det mørke gårdsrum til senge. Det er disse forhold, hvorom man mindes ved folkevisens stående udtryk:

Sildig om aftenen, duggen drev på,
den unge brud skulle til senge gå.

De tændte op de høje blus,
så fulgte de bruden til brudehus.

Eller:

De fulgte bruden i brudehus,
for ginge de riddere, de bare de blus.⁵³⁰

Det var selvfølgelig både beskæmmende og farligt for bruden, når blussene sluktes undervejs.

Så fulgte de den unge brud
hen til det brudehus.
Frem gik hr. Svend Dyring,
han slukte de høje lys.

Det svared brudens moder,
for hun var hastig og gram:
„Hvo slukte ud de brudeblus?
Herre Gud give ham skam!“⁵³¹

I det 16. århundrede var disse forhold for så vidt ændret, som *brudehus* i gammeldags forstand ikke længer fandtes, men var afløst af et *brudekammer*, medens ordet, „brudehus“ nu i reglen brugtes som betegnelse for hele den bygning, hvor brylluppet holdtes.⁵³² Men selve skikken med brudeblus brugtes endnu. Niels Hemmingsen siger f. eks. om brudefolk: „De følges ind med blus udi deres brudekammer, der følger dem mænd og kvinder, svende og jomfruer.“⁵³³ År 1636 beskrevs endnu i god tro sengeledningen ved Tobias' bryllup således:

Raguel (svigerfaderen):
Gotschalk! Du skal de blus optænde
og komme dem til klarligen at brænde,
thi Tobias skal nu gå til senge,
du vær' af sted! og tøv ikke længe!

Gotschalk:

Herre, det skal nu snarligen ske,
her må I nu dortislene [dvs. faklerne] se.

Raguel:

Tobias! nu skal du gå til senge!
du kom nu med! – bærer blus I drenge!⁵³⁴

Intet under da, at man år 1653 ligeledes vidste god besked om, hvorledes det var gået til ved Jakobs bryllup med Lea og Rachel:

Det måltid er nu gjort og gæsterne borttræde.
Den unge brud man vil til brudehuset lede.
Man efter gammel vis og tænder blussen' an.

.....

Man leder bruden så igennem mange stuer,
den ene hende her, den anden dér beskuer.⁵³⁵

Meningen med dette sidste vers er heldigere udtrykt af en digter hundrede år efter:

Man leder hende om igennem mange kroge.
Igenom mangan sal, igenom mangan låge,
og dermed stjæles hun af brudeskaren ud,
og Lea føres frem i hendes sted som brud.⁵³⁶

På Bornholm omtales brudeblus i slutningen af det 17. århundrede: „Parret følges til senge med blus.“⁵³⁷ Da senere Christian VI år 1721 i Sachsen, formæledes med Sofie Magdalene, fulgte det samlede selskab med lys i hænderne parret til brudekammeret.⁵³⁸ Længst i Norden synes skikken at have holdt sig i Blekinge, hvor det endnu ned mod det 19. århundrede var brugt, at gæsterne under sang og hver med sit lys i hånden, hvilket kaldtes „brudeblus“, fulgte nygifte til sengs. Med disse blus sved man parrets navn i loftet, og når man havde forladt brudekammeret, skulle lysene slukkes og danses i stykker. I dette sidste træk er uden tvivl spor af den allerældste, hedenske skik: blusset måtte, når det havde skærmet bruden, ikke mere bruges, men skulle under jubel tilintetgøres; – den samme

Rigt udskåret seng fra 1647 – nu anbragt i Nationalmuseets „Ålborgstue“ (se bind I side 38g). (Nationalmuseet fot.).

skik, der, da romerkirken havde fået hånd med i bryllupsfestlighederne og bevæget parret til at komme næste dag med blus til kirken for dér rigtigt at vies, så nødigt indlod sig på at ofre lysene til alterlys, men foretrak at lade dem sønderrive uden for kirken og blusholderne brydes om de brogede bånd, der havde smykket dem.

Ifølge folkeviserne gik brudgommen ikke straks med, men *bruden bragtes først til senge*. Derefter kom brudgommen, om hvem det stadige udtryk er: „Han dvælte ikke møgit længe“. Det var dog *dette korte mellemrum, der spillede så stor en rolle i somme viser*. Det var i dette, at f. eks. stolt Adeluds, der vidste sig ikke mø, fik anbragt sin terne i stedet for sig i brudesengen.

Det var silde om aften,
der de fulgte bruden til senge.
Stolt Adeluds og hendes mø
de gjorde deres tale så længe.

„Hør du Elline lille!
vil du være brud for mig,
alle de dage jeg leve må,
fuldt vel skal jeg lønne dig.“

Det svared' Elline lille!
hun svared' sin frue med ære:
„Gerne vil jeg det gøre,
hvad eder til vilje kan være.“

Silde om den aften,
da skikket' de det så,
Elline hun ganger til brudehus
og stolten Adeluds ganger derfra.⁵³⁹

Det var samme mellemrum, som hr. Lovmand – jomfru Ingers egentlige fæstemand, der først kom til brylluppet i yderste øjeblik – benyttede så vel:

Hr. Lovmand han kom dog intet før,
før blussene brændte ved brudehusdør.

Hr. Lovmand satte sig i brudeseng brat:
I sige hr. Thor så mangan god nat!

I sige hr. Thor så mangan god nat,
jeg sover hos hans brud i nat.

Jeg sover hos hans unge brud,
og giver hannem min søster prud.

Syv tønner mjød og otte ammer most,
dem giver jeg hannem for bryllupskost.

Der kom bud for hr. Thor og ind.
„Nu sover hr. Lovmand hos bruden din“⁵⁴⁰
osv.

Et virksomt middel til at dække alle slige uregelmæssigheder var at *slukke brudeblussene*. Dette siges også udtrykkeligt at være sket, da Carl Høfding sprang i brudgommens sted:

De fulgte bruden til brudeseng,
dronningen fulgte hende selv derhen.

Carl Høfding han i brudeseng sprang,
han slukte ud lyset med højre hand.

Det mælte dronningen, og hun blev vred:
„Hvo slukker lys, man skal ved se?”

Hvo er nidding i brudehus,
som slukte for den unge brud blus?”

– „Jeg er ej nidding, jeg vil have den mø,
jeg hedder Carl Høfding til Ravnsø“⁵⁴¹ osv.

Stundom kunne dog – efter folkeviserne – også lysene brænde for længe, når nemlig brudgommen tøvede med at komme. I så fald var der efter folkelige begreber noget retfærdigt i, at en anden skred ind.

Løfted de den unge brud
udi den brudeseng.
Hun sad der vel i timer tre,
ikke kom brudgommen end.

De præster stode for brudeseng
og sjunge som bedst kunne være:
„Hvo skal sove hos bruden i nat,
mens brudgom er ej here?“

Frem gik Nilaus Benditsøn,
skød af de sølvspændte sko.
„Jeg vil sove hos bruden i nat,
jeg giver hende min tro.“⁵⁴²

Med virkeligt lune er ekstrabrudgommens færd skildret i visen om hr. Jon, der kom hr. Lave i forkøbet:

Førte de bruden til brudeseng.
De glemte at løse hendes snørelænk.
– „Jeg vil løse,“ sagde Jon.

Hr. Jon han lukte den dør så brat.
„I sigte hr. Lave fra mig god nat!
– Jeg ligger her,“ sagde Jon.

Der kom bud for hr. Lave ind:
Hr. Jon sover hos unge brud din.
– „Det gør jeg,“ sagde Jon.

Hr. Lave han klapped på døren med skind.
„Stå op, hr. Jon! og lad os ind!“
– „Stå udel!“ sagde Jon.

Han stødte på døren med skjold og med spyd.
„Stå op, hr. Jon! og kom herud!“
– „Se om jeg gør!“ sagde Jon osv.⁵⁴³

Alt dette var dog kun uregelmæssigheder, enten virkelige eller blot digteriske. Det sædvanlige tog til brudehus eller brudekammer udmærkede sig både i middelalderen og i det 16. århundrede ved *andre, ejendommelige og fælles træk*.

Bruden førtes til brudehus eller brudekammer af *sin talsmand* og under ledsagelse af et talrigt følge. Så vidt man kan skimte stod hermed i forbindelse, at det har været anset for passende, at *bruden skulle* vise sig uvillig til at gå til sengs, *græde og gøre modstand*. Om venderne melder en gammel beretning, at de brugte at bringe bruden i rette stemning ved at prygle hende.⁵⁴⁴ I folkeviserne forekommer kun en sjælden gang et udtryk som dette:

Silde om aftenen duggen faldt på,
den unge brud lysted at sove gå.

Oftere omtales derimod, at hun *gør modstand*, stærkest i linjer som disse:

Så drukke de bryllup i dage fem,
ikke ville bruden til sengs i dem.

Den sidste dag ad kvelde
så toge de bruden med vælde.

Selv om så kraftig modstand hver gang forklares af særlige grunde, så var det dog, som vi straks skal se, stående skik, at det sidste skridt, bestigningen af sengen, kun skulle ske nødtvungent. År 1688 meddeler en dansk præst endnu som sit almindelige indtryk: „Bruden, besynderlig iblandt gemen mand, græder, når hun følges til sengs.“⁵⁴⁵

Gråden overdøves dog af *følgets sang*. Alle blusbærerne sang nemlig, og gik det ret festligt til, ledsagedes optoget af et særligt sangerkor. I Helsingør sattes år 1578 bestemt takst for, når skoledrengene „bruden følger med sang til brudehus“.⁵⁴⁶

I den *katolske tid* havde *sangen* særligt drejet sig om *jomfru Maria*, der en gang ligesom bruden var af Gud blevet bestemt til at føde, og hvis velsignelse derfor nu nedbades over denne. Ikke få danske mariaviser fra den katolske tid er endnu bevaret, af hvilke

nogle passer godt til at have været benyttet ved denne lejlighed.⁵⁴⁷ Når følget derpå var samlet inde i brudehuset, drak man, i fortsættelse af de tidligere skåler eller „minder“ for alfader, kongen og brudeparret osv., et sidste bæger: *Maria minde*. Derfor hed det i den gullandske lov: „Efter Maria minde da have hver mand hjemlov, og øl bæres ikke længere ind.“⁵⁴⁸

En af de hyppigst benyttede sange hed: „mariaskjold“, hvorved vel sigtedes til, at man nedbad hendes beskærmelse over bruden. Det er måske forvirrede stumper af denne sang, der har holdt sig hos almuen, når en gammel tiggerkone i begyndelsen af det 18. århundrede kunne synge for biskop Pontoppidan:

En jomfru ren oprunden er,
 En rose over alle kvinder.
 Hun er den væneste, i verden er,
 hun kaldes himlens kejserinde.

Hendes hals så hvid som hermelin,
 hendes kinder så roselig røde:
 for hun var sådan en jomfru fin,
 skulle hun vor herre føde.⁵⁴⁹

Eller som den endnu synges på Færøerne som signeviser:

Det var jomfru Maria
 var gåen efter vejen frem.
 Mødte hende englen Gabriel,
 han hilsede hende ved navn.
 – Nu være Jesus vort skjold i hver en våndel!

Vel stander I, jomfru Maria,
 så smal som en liljevånd!
 I skal føde det velsignede barn,
 lovet være den Helligånd!
 – Nu være Jesus vort skjold i hver en våndel!

OSV.⁵⁵⁰

Selve omkvædet her er mærkeligt. Det er nemlig en tydelig genklang af omkvædet på en brudesang, som Peder Palladius har digtet. Herom hedder det i Hans Thomesens salmebog af 1569: „Dr. Petrus Palladius til læseren: derfor er denne mærkelige og trøstelige Christi brudesalme på rim udsæt, at ærlige kvindfolk, fruier og jomfruer, dannekvinder og gode møer kunne bruge den til gavns og til Guds ære, *at synge brude til seng med*, lige under de samme noder, som den ugudelige brudevise ved navn mariskjold blev sædvanligt sunget med, og hører hen til helgens påkald og er derfor aflagt, at Gud skal ikke mere deraf fortørnes.“ Herefter følger så selve visen, der i atten vers priser Kristus som brudgommen og menigheden som hans brud. Digterisk har sangen intet værd, den forekommer nutiden med grund både bred og mat, men den betegner et velment forsøg på at finde en folkelig tonart og skyr derfor ikke billeder fra det virkelige liv. Her blot et par vers til prøve:

Dine klæder de lugte af dyrebar myrr',
 en kongelig sæd,
 alt når du ganger af højenloft neer,
 udi i din herlighed.
 – Så vorde jo Jesus vort skjold i hverinde våde!

Her danse de jomfruer både skønne og blide,
 og salen er fuld.
 Din brud står ved din højre side,
 prydet med perler og guld.
 – Så vorde jo Jesus vort skjold i hverinde vådel

OSV.⁵⁵¹

Peder Palladius søgte altså at *erstatte brudevise* med en *brudgomsvise* ved at *forandre emnet fra jomfru Maria til Kristus*. Men heraf synes at følge, at omkvædet på den katolske „mariskjold“ har lydt:

„Så vorde Maria vort skjold i hverinde våde!“

Det er da med dette omkvæd og med et indhold som hine bevarede stumper af mariasange, der endnu lever i folkemunde:

En jomfru ren oprunden er,
en rose over alle kvinder osv.

at vi må tænke os sangen på vejen til brudehuset og om brudesengen i den katolske tid.

Hvor stor en magt mariaviserne endnu flere årtier efter reformationens indførelse stadig øvede over sindene, kan bedst ses af de mange forsøg på at tage dem i lutherdommens tjeneste ved, ligesom Peder Palladius her havde gjort med „Mariaskjold“, „kristeligt at forvende dem Jesu Kristo til lov“. Flere sådanne overstrøgne mariasange er bevaret til vore dage, trods al lemlæstende omarbejdelse stiger der endnu en egen frisk duft alene fra de gamle benævnelser, som man af klogskabs hensyn bibeholdt: „Maria bold“! „Jeg vil mig en jomfru love“, „Maria hun er en jomfru ren“ osv.⁵⁵²

Det var da en meget vanskelig sag for Peder Palladius og de andre at fortrænge dem fra folkets mund og minde. Bedst som man mente at have indfanget en melodi og tæmmed dens ord, slap den løs på ny. Hvad hjalp det så, at katolicismens dage nu var omme, dens glanstid som de blade, der faldt i fjor. Som en skovbrand for viserne igennem det visne løv og slikkede med flammerne op ad den unge lutherske plantning. Her hjalp ikke vand, nye vers i spandevis. Kun ét forslog, øksehug eller dog i det mindste bask af en håndfast flok med lange grene. Det er dette sidste middel, som bispen bistert tyr til i den alt tidligere omtalte trussel: „Og imens vi tale om pibere, da vil jeg vare dem ad om en ny skjorte og en ny hudstrøg, de skulle snart få, om de ikke lade deres ugudelige viser om helgens påkald og andet sådant udi bryllup.“⁵⁵³

„Mariaviserne“ var dog ikke de eneste „brudesange“, der i den katolske tid havde været brugt i Norden. Også almindelige salmer benyttedes. Ærkebisp Olaus Magnus meddeler således, at man i Sverige i den katolske tid brugte at synge salmen: *veni creator spiritus*.⁵⁵⁴ Efter reformationens indførelse blev sligt dobbelt nødvendigt. I den svenske salmebog af 1548 og senere omtales da også flere salmer, der var brugelige i Sverige ved denne lejlighed.⁵⁵⁵

I Danmark og Norge anvendtes efter reformationen omtrent de samme.⁵⁵⁶ Fra Gudbrandsdalen hedder det endnu år 1785: „Når bruden er afklædt sin stads, synges salmen: „Hvo som vil salig udi verden level“ og senere de to sidste vers af: „Som alle ting har sin

betimelig tid“.⁵⁵⁷ Det var uden tvivl lignende salmer, hvortil der sigtedes, når det om tyske forhold hedder i midten af det 16. århundrede: „Man synger hende til med en kristelig sang, hvorlunde hun skal forholde sig med brudgommen og sove hos ham.“⁵⁵⁸

I Norden var der efter reformationens indførelse en ret livlig opvækst på denne særlige salmedigtningens område. Noget lignende var tilfældet i Tyskland, hvorfra påvirkningen udgik.⁵⁵⁹ Vi har allerede set Peder Palladius' forsøg på her at skabe noget nyt til afløsning af det gamle. I Niels Hemmingsens bog om ægteskab (1572) meddeles tre åndelige viser, hvoraf den første ligefrem angiver sig som „brudesang“. De to andre er hver på sin vis en slags maria-viser, om end meget smagløse. Den ene, der kaldes „alle høviske møers rette hovedsmykke, prydet med seks ædle stene“, viser, med jomfru Maria, Rebekka, Susanna, Rachel og flere som eksempel, hvorledes en kvinde bør være. Den anden viser, hvorledes en kvinde ikke bør være, og hvad manden derfor må vogte sig for.

V. 15.

Judith ved bønner og sin dejlige skik
Holofernis hoved i sækken fik.

– Ja mandens kunst og råd er vel behænd,
nej, kvindeliste haver slet ingen end.

Michol lod David ad lønvindue ned,
lagde en knob på sengen i hans sted.

– Ja mandens kunst og råd er vel behænd,
nej, kvindeliste haver slet ingen end.

Batseba toede sin hvide ben,
førte David med sig i synd og men.

– Ja mandens kunst og råd er vel behænd,
nej, kvindeliste haver slet ingen end osv.⁵⁶⁰

I en anden „ægteskabsbog“ forekommer en ny anvisning på, „hvorledes man kan synge brud og brudgom til sengs“. Denne vise gør på en nutidslæser nærmest et pudsigt indtryk ved den kejtede måde, hvorpå der tumles med de evige omkvæd „i tugt og ære“, „Gud den-nem velsigne og formere“:

Kalkmaleri i Tågerup Kirke på Lolland fra o. 1500 forestillende Adams skabelse – til venstre – og Evas skabelse. Moselovens understregning af kvindens underdanighedsforhold over for manden fik en slags logisk forklaring, når man antog, at hun var en sekundær skabelse udgået af Adams krop. Reformatorernes dybe troskab over for Bibelens ord medførte, at også den gammeltestamentlige forestillingsverden i det 16. århundrede fik en langt stærkere indflydelse i Norden, end den før havde haft. Ustandselig blev kvinderne mindet om mandens førstefødselsret; han var og blev „skabningens herre“. (Nationalmuseet fot.).

Der Adam sov og var alene,
– i tugt og ære
Skabte Gud en kvinde af hans bene
– i tugt og ære.
Gud dennem velsigne og formere!

Han sagde straks uden argelist,
– i tugt og ære
mit kød og ben så er det vist,
– i tugt og ære.
Gud dennem velsigne og formere!

Han kaldte hende mandinde behænde
– i tugt og ære
både deres hjerter i livet brænde
– i tugt og ære.
Gud dennem velsigne og formere!

I mange vers slæbes på denne vis omkvædene med gennem tykt og tyndt – straffedommen over Adam lyder f. eks. således:

Gud sagde til Adam: du skal dit brød,
– i tugt og ære
i dit ansigts sved æde til din død,
– i tugt og ære.
Gud dennem velsigne og formere!

indtil endelig slutningen lykkelig nås:

Gud give eder både en rolig nat,
– i tugt og ære
beder Gud om nåde, så bliver det godt,
– i tugt og ære.
Gud dennem velsigne og formere!⁵⁶¹

Det tyske forbillede for denne brudesang forekommer alt 1584.⁵⁶²

Et sidste skud har den hele skik skudt på Færøerne, hvor endnu i det 19. århundrede bruden ledes til senge under sang af konerne:

I kvinder! det er eder sagt,
 I skal jer mænd adlyde,
 thi manden haver overmagt.
 Han råde bør og byde.
 Når manden æres, æres Gud,
 thi Gud gav den befaling ud,
 så bør man det adlyde.

Og derpå danses brudgommen til brudekammeret af mændene under følgende kvad:

I dannemænd! enhver for sig,
 som ejer ægtemage,
 ser til, at I lemfældelig
 husholdningsåget drage!
 ser til, hvordan I holde hus,
 at I med ingen overfus
 jer smukke kvinder plage.⁵⁶³

Når i det 16. århundrede bruden var ledet ind i „brudehuset“ eller „brudekammeret“, begyndte *aflædningen*. På tidens troskyldige måde foregik denne i alles nærværelse. At den var grundig fulgte af, at de fleste jo den gang endnu brugte at afføre sig alt, når de gik til sengs. Kun samfundets spidser havde lært at iføre sig en særlig natdragt. Det er denne forfinelse, hvortil der i en senere tid sigtes, når det år 1700 hedder om arveprins Frederik af Cassels og prinsesse Louise af Brandenburgs bryllup: „Parret lagdes til sengs i gæsternes nærværelse, efter at først hendes kurfyrstelige durchlauthighed kurfyrstinden havde givet bruden natchemisen, og hans kurfyrstelige durchlauthighed rakt brudgommen skjorten.“⁵⁶⁴ Endnu i det 19. århundrede foregik aflædningen i enkelte egne af Skåne på fortidens ligefremme og grundige måde: „Ved midnatstid aflædtes brud og brudgom i hele selskabets nærværelse.“⁵⁶⁵ I andre egne af samme landskab lod man dog hver af parret beholde et sidste nødvendigt klædningsstykke på⁵⁶⁶; og i Telemark i Norge var man alt nået til kun at aftage deres ydertøj.⁵⁶⁷

Aflædningen foretoges i reglen af brudepigerne og brudesvendene, idet hine aflædte bruden, disse brudgommen. Det hørte sikkert til sjældenhederne, at bruderedersken aflædte brudgommen,

således som for kort tid siden endnu var skik i Sillejord i Telemark.⁵⁶⁸ Allerede i middelalderen synes man dog i de højere samfundslag at have anvendt en fremgangsmåde der borttog det mulige anstødelige ved afklædningsforestillingen idet man nemlig satte bruden i den spærlagenskjulte seng medens de hjælpende brudepiger slog kreds om hende:

Så fulgte de den unge brud
til hendes brudeseng.
Efter går hr. Tidemand [en af blusbærerne],
han var i sind så kræng.

Det var danske dronning,
hun holdt sig bruden så nær.
Hun fulgte hende selv til brudeseng,
for hun ville gøre hende ære.

Så satte de bruden i brudeseng,
så nær de monne hende tjene.
Efter går bolde hr. Nilaus [brudgommen],
ham fulgte både riddere og svende.⁵⁶⁹

Netop hos de fornemste var det imidlertid skik – i Tyskland, England, Frankrig og sikkert i Norden tillige – at *brudesvendene* under brudens *afklædning* skulle se at få *aftaget hendes strømpebånd*. I Frankrig og England gjordes forsøg herpå allerede på et tidligere punkt. Fra Frankrig endnu i vore dage berettes om, hvordan den ene brudefører under middagsmåltidet kryber ind under bordet for at bemægtige sig byttet.⁵⁷⁰ I England udførtes dette af brudesvendene, lige idet de skulle til at følge bruden til sengs med fakler. Her var det derfor skik, hedder det i en gammel beretning, at bruden i forvejen havde løst sine strømpebånd og lod dem hænge ned for at lette og forkorte eftersøgningen.⁵⁷¹ I Tyskland endelig var det fyrstelig og adelig skik, at brudgommen under selve sengelægningen lod en af sine betroede mænd – for fyrsters vedkommende i reglen en minister – aftage brudens ene strømpebånd.⁵⁷² Endnu år 1700 ved det ovenomtalt Frederik af Cassels og Louise af Brandenburgs bryllup var så meget af skikken tilbage, at bruden skænkede

sit ene strømpebånd til landgreven, det andet til kurfyrsten.⁵⁷³ Om disse hedder det, at de hver især bar det som et ærestegn og kærlighedspant vundet om deres kårde. I England anbragte brude-svendene det gerne på hatten, i Frankrig synes man at have skåret det itu og fordelt stumperne til mange.

Et fuldt så vigtigt stykke var *brudeparrets sko*. Om disse havde der efterhånden samlet sig en forvirret kreds af skikke, der kun delvis hørte hjemme i Norden og derfor også kun halvt forstodes, selv om de fuldtud iagttoges. De fleste egne synes i øvrigt at have gået den naturlige vej, at lægge særlig vægt på enkelte led, således at fremgangsmåden i forskellige egne sjældent stemte overens.

Så vidt man kan skønne, var den historiske udvikling denne: fra jødeland var med kristendommens udbredelse den skik blevet kendt, at ejendomsoverdragelse stadfæstedes ved, at den ene part drog sin sko af og rakte den til den anden. Særligt synes dette at have fundet sted ved brudens overdragelse til manden. Tydeligst er denne skik omtalt i Ruths bog, hvor det hedder: „Det var gammel skik i Israel ved indløsning og overdrag, til at stadfæste enhver handel med, at den ene drog sin sko af og gav den anden den, og det var et vidnesbyrd i Israel. Den nærmeste slægtning sagde da til Boas: „Køb du så selv lodden og forpligtelsen til at ægte Ruth“, og dermed drog han sin sko af.“⁵⁷⁴ I Mose lov hedder det med hentydning til samme skik: „Dersom en mand ikke har lyst til at ægte sin afdøde broders barnløse hustru, skal hun gå op på tinget til de ældste og sige til dem: Min mands broder undslår sig for at oprejse sin broder et navn i Israel, han vil ikke ægte mig i sin broders navn. Så skal de ældste i hans stad kalde ham og tale med ham; men når han står og siger: Jeg har ikke lyst til at tage hende, skal hans broderkone træde hen til ham for de ældstes øjne, trække den ene sko af hans fod, spytte ham i øjnene, vidne og sige: „Således skal det gå hver mand, som ikke vil opbygge sin broders hus“; og i Israel skal hans navn hedde barfods hus.“⁵⁷⁵

Som det vil ses, knyttede der sig altså efter jødisk opfattelse til *sko* begrebet om *det retsligt afgørende*. Hvad der for en nordbo hed: „De gav hinanden hånd på det og det,“ måtte på jødisk hedde: „De gav hinanden sko på det og det.“ Og ad samme vej kom ganske naturligt sko hos jøderne til at betegne mands værdighed i det hele. Det var en særlig hån mod manden som retslig person, når kvinden

Til venstre en brudgomssko fra Amager af sort læder med et påsyet rødt hjerte, til højre en brudesko fra Blekinge – begge fra nyere tid. Både til brudgommens og brudens sko var der knyttet mange forestillinger. Da Martin Luther engang deltog i et bryllup, tog han om aftenen brudgommens sko af og lagde dem oven på sengehimmelen som et tegn på, at *han* var herre i huset, og at bruden aftog sine sko – eller blev frataget dem – var næsten ensbetydende med, at hun mistede sin jomfrudom. I en folkevisе om en havfrues bryllup hedder det: „Den havfru’ klæd’ af både strømper og sko. / Så sprang hun i sengen, så hjerteligt hun lo.“ (Nationalmuseet fot.).

i ovennævnte tilfælde, samtidig med at hun spyttede ham i øjnene, tillige afdrog hans sko. Samme opfattelse af skoen som tegn på mands ære kommer til orde i det gammeltestamentlige udtryk: at være værdig til at løse en andens skotvinge. Alle stammer de fra sydboens opfattelse af foden som mands styrke, den med sko væbnede fod som bedste væрге mod alt slags kryb. Derfra disse udtryk, hvor en nordbo naturligt ville have hentet billedet fra håndens våben: „Det vil blive dig hårdt at stampe mod brodden;“ eller forbandelsen til slangen: „Du skal stinge ham i hælen, man han skal søndertræde dit hoved.“

Alle disse forestillinger og udtryk førtes med kristendommen vide om lande, og selv om de truede med at visne uforståede hen, holdtes de dog i live ved selve Bibelen og fik i gejstlighedens mund det dunkles vægt. I Norden, hvor mandens ære ikke sad under fodsålen, men tværtimod på issen, i hans hat, og hvor det netop var krafttegn at træde barfodet i sne, i fos, på strandbred og skibsdæk, nåede man aldrig vidt i forståelsen. Alle finhederne: at det at bytte sko betød

overdragelse osv. vedblev at stå for den nordiske bevidsthed som mørk tale og blot hebraisk. Derimod kunne man nok være med til at trampe. Selv om fodbeklædningens egentlige brod sad i sporen, og denne derfor af nordboerne ansås for fodens styrketegn, så havde det dog sin rigtighed med, at den, der kom underst, var den lille og ikke bedre stillet end en snegl eller regnorm under en skosål.

Da derfor den romerske kirke i middelalderen blandt så meget andet hemmelighedsfuldt, der skulle skaffe den magt over ægtepagten, også indførte parrets bytning af sko i præstens nærværelse før end bestigningen af ægtesengen, så var man straks tilrede med en folkelig fortolkning. Det betød naturligvis, at nu skulle det afgøres, hvem af de to, der skulle *komme under tøffelen*. Thi det var godt nok, hvad præsten samtidigt forkyndte, at manden var kvindens hoved. Enhver vidste jo meget vel, at herredømmet i ægteskabet var forskelligt delt, og præsten havde dog uden tvivl en finger med i fordelingen, alt imens han læste de uforståelige, latinske ord over parrets sko.

Ud fra denne grundfortolkning om at komme under tøffelen voksede så et vildsomt slyng af yderligere forklaringer. Gjaldt det manden om at sikre sig, så var det bedste middel jo at få sin egen sko sat op i sengehimlen og brudens gemt, gennemboret eller naglet til væggen.

Men som brudens sko sad dér til spot og spe med et søm igennem sig fæstet til væggen, betød den så ikke noget helt andet, nemlig, at *nu måtte bruden aldrig mere forlade sin husbond*, men skulle trofast blive ved hjemmet?

Eller lå vægten måske ikke på et ganske andet punkt? *Den brugte brudesko*, betød det ikke *den ophørte jomfruelighed*? I stedet for at brudesvendene efter at have draget den af hendes fod skulle nagle den til væggen, faldt det da ikke langt naturligere, om de brugte den til at gække brudepigerne med? „Den vej skal I alle, hvo vil indløse den med sit strømpebånd?“

Eller endelig, når man huskede på lykkeskillingen i brudens sko, så lå det nær at antage, at *skoen rummede hendes fremtids held*. Kun en uskyldig hånd kunne plukke frugten til hende. Det var da bedst, at et fattigt barn drog skoen af hende og selv beholdt skillingen til løn for, at han hidkaldte himlens velsignelse over hende og hendes fremtid.

Som det vil ses, svajede fortolkningerne af, hvad brudeparrets sko betød, uklart omkring. Side om side hermed trivedes de til fortolkningerne svarende skikke hele Nordeuropa over i det 16. århundrede. I England udtryktes *tøffel-fortolkningen* tydeligt nok ved, at brudgommen skulle afdrage sin sko og med sålen berøre brudens hoved til tegn på, hvor underdanigt hun havde at tjene sin husbond.⁵⁷⁶ Om det så var Luther selv, der jo må have kendt den gammeltestamentlige skik og vel også dens katolske anvendelse, så ved vi om ham, at han i det mindste for spøg var med til den nymodens udlægning. Om hans optræden ved et bryllup hedder det: „Doctor Martinus Luther var med ved Hans Luffts datters bryllup. Efter aftensbordet førte han bruden til senge og sagde til brudgommen, at det var bedst, at han blev ved gammel skik og brug og var herre i sit eget hus, i det mindste så længe konen ikke var hjemme. Og til tegn herpå drog han skoen af ham og lagde den op på sengehimlen, på det at han måtte beholde herskabet og regimentet.“⁵⁷⁷

Ellers var det både i Tyskland og i Norden særligt *brudens sko*, hvorom det drejede sig. Bestemt som de var til at afdrages af uvedkommende og vises frem, gik de hurtigt over til at være et blot pragtstykke, der ikke egnede sig til brug. I Tyskland vrимlede det i det 16. århundrede af forordninger mod de alt for kostbare brudesko, „der for tiden ikke er til nytte, men kun til stads“.⁵⁷⁸ Et ret pudsigt indblik i herhen hørende forhold giver et par breve fra 1598, skrevet af en brud i Nürnberg til hendes brudgom i Frankfurt. I det første hedder det ret fortrøstningsfuldt: „Skoene, som jeg må have til aftrækning, vil jeg med det første lade gøre på det bedste, så godt man kan her, skønt man her ikke bruger den skik.“ Men i det næste er håbet ude: „Jeg har ladet gøre sko og har ladet fru Nützelin se dem, men hun siger, de duer slet ikke og er også meget for store; de må være ganske små, ellers vil man le mig ud.“ I sin nød sender hun da brudgommen to dukater og beder ham lade en af sine piger besørge dem. Så følger en anvisning på, hvorledes de skal være: „Ikke alt for kostbare, der behøves hverken våben eller navn derpå, men de må da heller ikke være for store eller lange.“⁵⁷⁹ Ganske naturligt udviklede der sig af slige forhold både i Norden og i Tyskland den skik, at *brudgommen forærede sin brud dette par sko*.⁵⁸⁰

Ud fra dette nogenlunde fælles strålede så et utal af skikke og

uklare tydninger. I reglen var det *brudesvendene*, der på brudgommens vegne, når bruden blev afklædt, *drog skoen af hende*. I mange egne var dermed deres hverv omme, idet brudgommens herredømme nu antoges sikret. I Tyskland brugte man dog undertiden at sikre sig yderligere. Herom hedder det i en dansk læsebog fra 1613: „I Tyskland har de somme steds den skik, at når bruden er sat i senge til brudgommen, skal en ung person tage hendes tøfler af og *slå dem til væggen med et søm*, dermed at påminde bruden at blive i huset og se det til gode.“⁵⁸¹

Måske var det dunkle erindringer om den jødiske opfattelse af skoen som den pagtstiftende, eller måske var det ad rent figurlig vej, at man nåede til i *skoen* at se et *sindbillede på jomfrueligheden*. Den første tankegang synes endnu svagt at kunne spores i skikken, som den har holdt sig til vore dage i Hessen. Her søger de gifte koner allerede under middagsbordet at få trukket den højre sko af brudens fod. Lykkes dette, må hun straks tage sæde ved de giftes bord og iføre sig det hende af brudgommen skænkede par sko.⁵⁸² I Norden derimod ligesom i Nordtyskland var den mere håndgribelige forklaring rådende, og udtryktes lige så håndgribeligt. Når bruden blev afklædt, søgte brudesvendene at tage skoene af hende. Ofte gjorde brudepigerne modstand, og en heftig *kamp* kunne da udspinde sig om *brudens ære*. Muligt har brudens mandlige slægtninge stundom også taget parti for hende, eller måske har brudepigerne været mandhaftige nok til at kunne klare sig. Vist er det, at i Norge var det endnu omkring år 1700 skik i enkelte egne, at køgemesteren, når han lyste fred over brylluppet, fandt sig beføjet til udtrykkeligt at bemærke: „Vi vil ikke vide af *rivning og slidning om brudeskoene*.“

Måtte mandinderne end give tabt, var dog sagen ikke hermed helt afgjort. Endnu kunne det lykkes at sejre ved list, når de i natens løb kunne enten få snappet bruden bort, eller, hvad der betegnende nok jævnstilles hermed, få uset bortstjålet brudeskoene. Brudesvendene måtte derfor forvare skoene vel. At også dette kan have været hård tjeneste, kunne muligt fremgå af, hvad der i det 18. århundrede meddeles fra Søndmøre: „Stjæles skoene bort, eller og bruden bortsnappes, anses det for en stor skam, som ofte har forvoldt uvenskab og slagsmål.“⁵⁸³ Først når dagen brød frem, og skoene fremdeles var i brudesvendenes værge, måtte slaget anses for

tabt. Men hvis ære det egentlig havde drejet sig om, kunne da anses for tvivlsomt, idet brudepigerne nu måtte give deres strømpebånd i løsepenge for brudeskoene, det første skridt til selv at blive afklædt som brud. Det var tydeligt nok giftermålets det evige drapa, der her var gengivet ved så simpelt et middel som et par sko. Og undslog brudepigerne sig for at falde til føje og løbskøbe dem, trådte ægteskabets krænkede gudinde frem i form af bruden i et par slæber, med lydelig klage over sine uduelige brudepiger, der ikke ville ofre deres strømpebånd for at bringe hende på god fod.⁵⁸⁴ I Nordvesttyskland har nogenlunde tilsvarende skikke holdt sig til vore dage.⁵⁸⁵

En helt forskellig tankegang lå endelig til grund for skikken i Telemark. Her brugtes endnu i det 18. århundrede, at det skulle være en *fattig dreng*, der under brudens afklædning *aftog hendes sko*.⁵⁸⁶

Som det vil ses, har den gamle, jødiske skik trådt dybe spor i den nordiske bevidsthed. Det oprindelige er langt fra endnu helt udvisket. Det kommer f. eks. til syne i de mange måder, hvorpå der hos de gotogermanske folk ved hjælp af sko tages varsel om den tilkommende ægtemand; ligesom det er til stede i den danske overtro, at når en enkemand eller enke gifter sig på ny, bør vedkommende sikre sig mod første prioritetshaver ved i bryllupsnatten at *lade sine sko stå med hælen mod sengen*; så kan den afdøde ikke komme og sætte splid mellem de nygifte.⁵⁸⁷ Og fra slægt til slægt overleveres fremdeles det modtagne. Endnu lader man i Englands højeste samfundslag det halvforståede gå videre ved at *kaste en gammel sko efter det bortrejsende brudepar*.⁵⁸⁸

Når brudeparret endelig var afklædt, foregik *bestigningen af brudesengen*. Det kunne forekomme besynderligt, at den svenske ærkebiskop Laurentius Paulinus år 1608 foreslog at trække dette øjeblik lidt længere ud. Selv om man tænker sig tiden nok så troskyldig, skulle man dog antage, at alene hensynet til parrets mere end lette klædedragt måtte gøre det ønskeligt snarest at få dem dækket til. Ikke desto mindre anbefalede ærkebispens brud og brudgom efter Tobix og Saras eksempel først at *falde på knæ foran brudesengen* og bede inderligt til Gud om, at deres ægteskab måtte vorde Gud til ære, dem selv til fromme og glæde. Imidlertid skulle præsten og

Bruden ledsages til brudesengen af kvinder, og hun venter nu på, at brudgommen skal komme. På gulvet er der strøet blomster; på bordet til højre ligger en skjorte – sikkert en natdragt. (Johs. de Brunen: Emblemata, Det kgl. Bibliotek).

hele den forsamlede menighed syngte en af disse salmer: „Kom Helligånd“, „Salig den mand, som frygter Gud“ eller „O Jesu Krist, som manddom tog“. Efter salmesangen skulle præsten læse over dem „den kollekt, der står i håndbogen: „Den almægtige Gud velsigne eders legemer!“ og så først skulle brud og brudgom stige op i sengen.⁵⁸⁹

Det besynderlige i hele denne foreslåede ordning falder dog noget bort, når den sammenstilles med, hvad den var bestemt til at afløse. Fra gammel tid af havde nemlig både i Skandinavien og Tyskland sengebestigningen antaget former, der nok måtte kunne forekomme anstødelige. Tanken, der lå til grund, var sømmelig og

velment nok, men de former, den ikklædtes, var lovligt grovkornede.

Det, man ville udtrykke, var *brudgommens varme* og *brudens blufærdighed*. For denne fælles tanke havde der efterhånden fæstnet sig to rækker af udtryksmåder, hvis grænseskel ved det 16. århundredes begyndelse omtrent gik tværs over Sønderjylland.

Den *skandinaviske* måde at betegne dette på var, at bruden først, men kun modstræbende skulle bringes til senge, med *magt måtte hun løftes op* deri, og anbragt her vendte hun sig straks bort, med ansigtet ind mod væggen. Men næppe var hun til sengs, førend brudgommen skulle ile efter og *i et vældigt spring* sætte op i den høje brudeseng.

Det er hertil, der sigtes i folkevisernes stående udtryk: „Så satte de bruden i brudeseng“, „Løfted de den unge brud udi den brudeseng“. Og om brudgommen: „Han biede ikke læng“, „Han klapped hende ved hviden kind, I vende eder hid, allerkæreste min!“ Endnu i begyndelsen af det 19. århundrede hedder det fra Færøerne om denne brudens foreskrevne optræden: Når brudgommen og hans følge kommer ind, „forefindes bruden i sengen med ansigtet bortvendt mod væggen. Dette hører til som tegn på blufærdighed“.⁵⁹⁰

For at godtgøre brudgommens iver var der stundom anbragt vagt enten ved døren til brudehuset eller ved selve brudesengen. Denne – i reglen kvindelige – vagts modstand skulle han overvinde, og derpå som sagt i et rask spring bestige sengen. Dette spring synes særligt i Sverige at have været forestillingens glanspunkt. I det 17. århundrede beskriver en svensk forfatter det således: „Næppe har brudgommen sat foden inden for brudekammeret, førend han med al kraft gør et tilløb, og idet brudesvendene dels tager imod ham med hænderne, dels skyder på, sætter han med et spring op i brudesengen, så at han pludselig under gæsternes skoggerlatter sidder ved brudens side.“⁵⁹¹ Det var da ikke uden grund, at ærkebisp Laurentius Paulinus holdt på, at „dette uskikkelige spring op i brudesengen burde aflægges“, hans begrundelse har imidlertid en luthersk tidsfarve, som uvilkårligt bringer en senere slægt til at smile. Springet betegnes som både i og for sig „forargeligt og desuden farligt for gamle folk“.⁵⁹²

I *Tyskland* og op omtrent til midten af Sønderjylland søgte man at udtrykke det samme – brudgommens varme og brudens blufær-

dighed – på modsat vis. Her var det *brudgommen*, der utålmodig først skulle *bestige lejet*, og den modstræbende brud, som derefter skulle med *magt kastes op til ham*. Det egentlige fagudtryk herfor var: at *werpe* bruden i seng, hvilket udtryk dog alt henimod det 16. århundredes midte synes at have tabt sin passende klang.⁵⁹³ Endnu år 1539 kunne det, om end måske i spøg, bruges over for kongen. I dette år meddelte nemlig Christian III's tyske kansler, Wolfgang von Uttenhof, sin herre på følgende vis, at han agtede at lade sit bryllup stå: Jeg er syg, har ondt i maven og vil hjem, men så snart mine sager stille sig lidt bedre, „vil jeg lade et ungt pige-barn werpe i seng til mig“.⁵⁹⁴

I al sin ubetydelighed er det ret betegnende for den stigende hollandske indflydelse i Danmark under Frederik I og under Grevens Fejde, at dette engang så fremmede udtryk nu fandt indpas hos den danske adel, og ventelig den dertil svarende skik i følge dermed. År 1537 skrev således hr. Mogens Bille fra Kolding til sin svigerinde fru Sofie Krummedige følgende brev, der kunne misforstås som kåde ord af en ung mand, der var rask på det, hvis man ikke vidste, at samme Mogens Bille var dengang til års, religiøst bekymret, legemlig svag og særlig i denne tid næppe oplagt til spøg, da han kort forinden var blevet berøvet sit len Koldinghus og samtidig udstødt af rigsrådet:

„... Kære søster! For tidender at skrive dig til, da må du vide, at Gud almægtigste haver skicket det så, at helligtrekongers aften da lod Erik Eriksen kaste sig min kære morbroder-datter jomfru Margrethe Gyldenstjerne i seng til sig, dennem både til lykke og gode i den hellige trefoldigheds navn til sin ægtehustru at have. Og udi de otte dage derefter eller ved det trent [omtrent] lod min kære morbroder-søn Gabriel Gyldenstjerne kaste fru Kirsten hr. Holger Rosenkrantz' efterleverske i seng til sig i den hellige trefoldigheds navn, dennem både til lykke og glæde og alle vores venner. Kære søster! disse tidender skriver jeg dig til og beder jeg dig, at du vil give min kære broder, Eske Bille, det til kende og for visse tidender og udi sandhed ...“⁵⁹⁵

Denne således sydfra indførte, nye udtryksmåde blev dog ikke af lang varighed i Danmark. Mod syd var skikken på vej til at erklæres for simpel, og den fandt derfor heller ikke i sit nye hjem blivende tilhold, hverken hos den danske eller hos den indvandrede,

holstenske adel. Selv på tysk hed det i det 17. århundrede om adelige giftermål i Danmark, at bruden blev brudgommen „tilført og ægteskabelig bilagt“, „tilført og bisat“ osv.⁵⁹⁶

Hvor afdæmpet end fremgangsmåden ved sengebestigningen muligt blev i Danmark i slutningen af det 16. århundrede, så var det hele dog endnu en løjerlig forestilling. Hvad enten brudgommen sprang på svensk eller bruden blev „werpet“ på holstensk, måtte befordringsmåden erklæres for gammeldags, hvor rig på sindbilledlig skønhed den end monne være. Heraf fulgte dog ikke, at ærkebiskop Laurentius Paulinus' udvej, at lade parret holde rast på vejen, idet de paradisklædte knælede ved sengen, var nogen afgørende forbedring.

Vist var det, at når brudeparret først sad deroppe, sænket i dynehavet, var man over det værste, og den fornødne andagt nu til stede til, at *den egentlige gudstjeneste kunne begynde*. Denne indledtes med en af de ovennævnte salmer, som præsten istemte og alle de tilstedeværende sang med. Under sangen skulle parret sidde med foldede hænder og bede, men først dog have bragt noget i orden, som kunne være vanskeligt nok for en uøvet hånd og ofte vist drog tilskuernes tanker mere end tilbørligt bort fra salmesangen.

Sagen var, at de tvende vel var iført uskyldighedens klædebon, men dog ikke ganske. Bruden bar, selv om hun tidligere havde aflagt *brudekronen*, nu atter denne. Og stundom, især i Sverige, var brudgommen til sengespringet prydet med mandens ærestegn, en hat på hovedet.

Det, der nu foregik, var, at *husbonden aftog brudens hovedsmykke*, og undertiden også *hun hans hat*, hvorpå han påsatte hende en *konehue*, medens hun til gengæld, ofte også hvor han var mødt uden hat, forsynede ham med *nathue*. Noget lignende må have været brug i Holland. På billedet side 239 ses en brud, der efter nederlandsk skik er ført som den første af parret til brudekammeret, hvor hun – omgivet af kvinder – venter brudgommens komme. Brudens jomfrukrans ligger allerede spredt for hendes fødder og i stedet for rækker en ældre kvinde hende en frugtstængel som tegn på, at blomst nu skal sætte frugt. På hovedet bærer bruden sin brudekrone, og på sengens hovedgærde ligger der en ny hovedbeklædning for såvel brudgom som brud.

Det var denne brudgommens aftagen af brudens hovedguld, der undertiden i nordiske folkeviser brugtes som betegnelse for det hele bryllup:

Det var Torkild Trundesøn,
han mælte et ord med ære:
„Hvem tog af det røde guld,
stolt Adeluds plejed at bære?“

Dertil svared den liden smådreng,
og svared han Torkild så:
„Det gjorde hr. Stig Jonsøn,
han boede sønden under å.“

Og derfor tænktes altid bruden ved brudesengen, eller lige efter at hun var sat i denne, med brudekronen på:

Så vog han den unge brud
for sengen, der han stod,
det var hendes høje guldkrone
svømmet i hendes eget blod.

Eller:

Så satte de bruden i brudeseng,
så nær monne de hende tjene

Og derpå:

Så såre da græd den unge brud,
alt under sin guldkrone rød:
„Det give Gud fader i himmerig,
jeg var i vuggen død!“⁵⁹⁷

I det 16. og 17. århundrede bevaredes disse gamle skikke. Det hedder således fra Sverige: „Brudgommen tog kronen af bruden og satte den ved fodenden.“⁵⁹⁸ Fra Danmark: „Straks efter at du første gang følges til sengs med din ægtemand, da sætter manden et hovedklæde eller en linhat på dit hoved ...“⁵⁹⁹ Og fra Norge:

I koven var sengen til bruden beredt,
 brudgommen med hende de fulgte derned.
 Man så dem stiltiende bede.
 Brudgommen tog huen, sat bruden den på,
 forældrene, som og derhos monne stå,
 vemodig tog til at græde,
 udvisende dermed, at sådan en stand
 medfører ej andet end tårefuld vand,
 besværing med kummer og møje,
 begyndelsen sig vel med glæde beter,
 men enden dog vist med bedrøvelse sker,
 når døden tillukker vort øje.⁶⁰⁰

Endnu ned i det 19. århundrede bevarede den gamle brug i enkelte egne af Skåne. Det hedder herom: Når brud og brudgom har taget plads i sengen, udstyrer de hinanden med „natmössa“.⁶⁰¹ Det lå i sagens natur, at den „konehue“, der anvendtes ved denne lejlighed, var afpasset til forholdene: på én gang pragtfuld og dog beregnet til at ligge med. Den var derfor forskellig fra en konehue til brug om dagen, ikke af fløjl, men som den danske forfatter, der ikke kendte det senere ord „natkappe“, udtrykker det: „et hovedklæde eller en linhat“, eller som det i Norge endnu i det 18. århundrede betegnes: „et hvidt klæde“.⁶⁰² Brudgommens nathue var også pragtfuld. Det er muligt en sådan, der beskrives således i et gammelt regnskab: „En nathue vævet med sølv og silke.“⁶⁰³

Under alt dette *sang de tilstedeværende en salme*. Når den var omme, trådte *præsten frem, læste en bøn eller holdt en formanings-tale* til parret. Derpå blev en ny salme sunget, og gudstjenesten var omme.

Den hele skik var, som ovenomtalt, af katolsk oprindelse og havde i sin tid udgjort et led med i den natlige brudesengsvielse. Ifølge bestemmelserne ved det engelske hof omkring år 1500 skulle ved en prinsesses bryllup brudesengsvielser netop finde sted, når parret sad aflædt i sengen.⁶⁰⁴

Reformationens indførelse i Norden forandrede intet væsentligt i denne art gudstjeneste. Mariasangene ændredes vel eller afløstes af andre salmer, bestænkningen med vievand bortfaldt, og brude-

sengsvielserne gik – hvad der dog hyppigt også havde fundet sted under katolicismen – over fra at være en vielse af selve sengen til at blive en velsignelse af de to i sengen. Men i øvrigt var indtrykket af salmesangen og præstens virksomhed så omtrent det samme som tidligere. Således holdt forholdet sig langt ind i det 17. århundrede, da den gamle skik begyndte at bortfalde i sædvanlig rækkefølge, først i Danmark, så i Sverige og derpå i Norge. Om tilstanden på Sjælland siger Peder Syv år 1695: „At præsterne synger for brude-senge, skal endnu være skik i Sverige, og var her i min barndom sædvanligt på landet.“⁶⁰⁵ År 1675 siger en svensk forfatter, at skikken er ophørt hos den svenske adel for en 30 år siden.⁶⁰⁶ År 1693 påbødtes det i hele Sverige, at sengeledningen ved præst under salmesang og bønner skulle foregå ikke om aftenen, men „om formiddagen straks efter hjemkomsten fra kirke“.⁶⁰⁷ I Gudbrandsdalen var det endnu år 1785 fast regel, at når bruden om aftenen var afklædt, skulle synges: „Hvo, som vil salig udi verden leve“, og når hun havde fået konehuen på: „Som alle ting har sin betimelig tid“.⁶⁰⁸

Som så ofte ellers har den gamle skik bidt sig særlig fast i en linie fra Skåne op i Mellemsverige. Endnu langt ind i det 19. århundrede hedder det fra Skytts Herred i Skåne: „Ved midnatstide afklædtes brud og brudgom i hele selskabets nærværelse, og når de var gået til sengs, læste præsten nogle bønner over dem, hvorpå klokkeren og hele forsamlingen istemte salmen: „Kom Helligånd, du Herre god“.⁶⁰⁹ Intet under da, at den gamle fremgangsmåde endnu i det 19. århundrede følges på yderkanterne, på Færøerne såvel som på de gamle svenske øer ved Rigabugten.⁶¹⁰

At den hele gudstjeneste i sine velmagtsdage kan have været udført og fulgt med virkelig andagt, kan der ikke være nogen tvivl om. Vi har vidnesbyrd herfor, ikke blot når det hedder fra Nordlandene om brudens iførelse af konehuen:

Forældrene, som og derhos monne stå,
vemodig tog til at græde;

men når det i det 19. århundrede berettes f. eks. fra Færøerne: Medens bruden forefindes i sengen, afklædes brudgommen under salmen: Nu vel an vær frisk til mode! „Derpå blev alt stille, og nu oplæstes søndags-aftenbøn efter Kingos salmebog, hvori indflettedes

nogle ønsker om brudeparrets tilkommende held, som udpressede tårer af nogle af de omkringstående fruentimmeres øjne. Atter blev et par vers af en aftensalme sjungne, og dermed endte denne actus, som blev udført med megen alvorlighed, ja jeg tør endog sige med megen andagt.⁶¹¹

Men *alvoren og andagten* var dog den hele handling *allervanskeligste punkt*, på én gang en nødvendig forudsætning og dog næsten ikke mulig at fremkalde hos ofte halvdrukne gæster og midt under de utallige løjer, der gik både før og efter. Thi der hørte en ganske egen form for barnlig lydighed og usammenhæng i tankegang til, for i det ene øjeblik under skraldende latter at slås om en sko, „werpe“ en afklædt brud i seng eller klaske på en nøgen brudgom, der med høj hat på sprang til vejrs efter en himmelseng – og så i næste øjeblik, når han sad deroppe med hatten, andægtigt græde over, at den under salmesang ombyttedes med en nathue, medens præsten velsignede parret til at vorde mangfoldige.

Vanskeligt havde det været i katolicismens dage, men endnu værre blev det efter reformationen. Man havde nemlig, hvor varsomt man end ændrede den gamle skik, tillige, som vi siden nærmere skal se, vakt bevidstheden på dette punkt og samtidig rokket ved selve grundpillerne for den gammeldags andagt. Thi det havde i sin tid kunnet stemme et let bevægeligt sind, når der midt under alskens tvetydige løjer med ét lød toner som fra en højere verden, lovsang til jomfru Maria, Guds rene brud. Sligt brød igennem som et solblink, lysdøbte en kortvarig trang til at forsage alt, mæt at døje sult, og omsluttede en føje stund brud og brudgom og kåde gæster som i en renere favn. Det er denne pludselige kirkestemning, vel kendt af alle i katolicismens dage, der er gengivet – om end, som emnet krævede det i forstærket form – i en middelalderlig vise „det tvungne samtykke“. Jomfruen havde ønsket at vie sit liv til Guds moders ære, men ridderen vandt hende ved hjælp af runer, og deres bryllup stod. Dette beskrives på den sædvanlige måde:

Fulgte de den stolte jomfru,
fulgte hende til brudeseng.
Det var rigen ridder,
han tøved heller ikke længe;

derpå hedder det halvt i stående udtryk og halvt usædvanligt:

De løftede hende udi brudeseng,
tog af hende guldkronen rød.
Hun bad så inderlig Jesus,
hun måtte en jomfru dø;

men så glider det hele næsten umærkeligt ad den vante tonevej fra brudeseng til kirke, men videre og videre så langt, at man ikke kan vende tilbage til jorden igen:

De sad sammen i brudeseng,
de hørte himmerigs klokker ringe.
De sad sammen en stund,
de hørte Guds engle over dennem sjunge.

De hørte himmeriges klokker gå,
Guds engle sang så blide:
„Skynder eder, stolten jomfru!
Her er ikke lang tid at bie.“

De slog over dennem silke,
dertil den sindal rød.
Der vidste ikke nogen af,
førend hun lå hos hannem dødl.

„Nu haver jeg dig så længe gillet,
det må ikke bedre blive.
Herre Gud fader i himmerige,
gid vi måtte nu følges ad både!“

Det var ynk i brudehus,
ynk og halv større kvide.
Det da var de brudefolk,
sad døde ved hverandres side.⁶¹²

Sligt var naturligvis heller ikke i katolicismens dage ægte bryllupsstemning, men kun en af de bestanddele, hvoraf denne var sam-

Et sengekammer i det 16. århundrede – efter „Unge karles og drenges spejl“. Sengekammeret var i middelalderen og et stykke ned i nyere tid husets centrale opholdsrum, hvor man både sov, spiste og arbejdede. Derfor er dette sengekammer også møbleret med et langbord og har et skab, oven på hvilket husets sølvtøj er stillet frem. Den gamle mand ligger efter middelalderlig skik nøgen i sengen. (Det kgl. Bibliotek).

mensat. Men nu havde reformationen helt forjaget jomfru Maria og klistret skæg på hendes lovsange. Ord som „Batseba toede sine hvide ben, førte David med sig i synd og men“ osv. kunne under forhold som de givne ikke stemme til andagt. De lød kun som bytyrens dumpe brum, en bibelsk basstemme midt i det kåde kor, som præsten ledte ad kirkesti med ordene: „Vorder frugtbare og mangfoldige.“

Disse forandrede forhold gav sig til kende på mange måder. Ikke

uden grund måtte ærkebisp Laurentius Paulinus år 1608 gøre præstens tale i brudekammeret afhængig af, hvad tone der herskede. „Det er nyttigt, at præsten gør en kort formaning til dem, som sidder i brudesengen, såfremt han fornemmer, at der er skickelighed på færde, og at han haver lyd.“⁶¹³ Og Niels Hemmingsen havde utvivlsomt ret i, at „de, som stå brylluppet fore, burde tage vare, at spotske spillemænd eller andre med uhøvisk tale ikke komme ind udi brudekammeret, men allereneste høviske folk, som med kysser snak med alvorlig bøn og åndelige salmer prise Gud og dermed opvækker brud og brudgom til større gudfrygtighed og alvorlighed“.⁶¹⁴ Men de havde begge uret i at søge den nye, uheldige tone blot udvortes hos „hine utugtige og ublue fejlere [violinspillere] og spillemænd, der pleje at føre utugtig, skændig og gækkelig snak, besynderlig på landsbyer“.⁶¹⁵ Grunden lå dybere, i de ændrede kirkeforhold. Det, der savnedes i koret derinde, var hin mariatone, der nu var landflygtig, men ene havde været i stand til for en stund at stemme de kåde sind til andagt.

For en stund kun, thi også tidligere havde den vakte stemning blot været forbigående, bestemt til, efter skikkene at dømme, at udviskes af nye indtryk.

Når gudstjenesten nemlig var omme, begyndte en ny art forestilling, idet parret fik sig en *hjerTESTyrkning*, og gæsterne fulgte eksemplet, samtidig med at de i ret forståelige udtryk ønskede held over parret i sengen.

I *England* kaldtes den *drik*, som brudeparret ved denne lejlighed nød: „sack-posset“, af „sack“, på dansk: sekt = tør spansk vin, og af „posset“, der måske betød: skørnet mælk. Den tillavedes forskelligt efter formues vilkår, snart som æggeøl med kogende mælk, snart som pisket æg med sherry og mælk. Det var om denne drik, at det blandt forfarne kvinder hed: „sekt gør manden lystig, og sukker gør ham mild.“⁶¹⁶

I *Tyskland* holdt man på, at parret ved denne lejlighed burde spise den frugtbarste fugl, *hønen*; og stegte høns eller dog marcipan i form af høns var sædvanlig ret.⁶¹⁷ I *Norden* synes man ikke at have villet ensidigt fremhæve maden på drikkens bekostning eller omvendt. Om maden siger ærkebiskop Olaus Magnus, at det var særligt lækre retter, der ombødes, både til de to i sengen og til gæsterne.⁶¹⁸ Og drikken beskriver en anden forfatter som vin med

honning, altså „lutendrank“, brylluppets ypperste drik. Idet den i fulde bægre gik rundt blandt gæsterne, steg stemningen hurtigt, og det endte med, at det samlede selskab begyndte at *danse om brudesengen*. Dette øjeblik angives som toppunktet af bryllupslystigheden, og denne fik en passende afslutning, idet man enten i større flokke eller enkeltvis trådte hen for sengen og, helst med sang og på vers, *ønskede parret god lykke*.⁶¹⁹

Tonen i disse lykønskninger var på forhånd givet. Selv om det, som i Ditmarsken, var den ældste skaffer, der førte ordet og lyste velsignelsen over de nygifte, endte hans tale med ønsket om, at de måtte være betænkte på at få så mange sønner, som kirkestigen havde trin, og en tilsvarende gudsvelsignelse af døtre.⁶²⁰ Det var vist et af de mest sømmelige vers, som en svensk forfatter anfører som det almindelige slutningsvers:

„Sluk lyset i kronen!
Tag bruden i favn!“⁶²¹

En skik som hele denne *følgen ind i brudekammeret* skulle man antage havde løbet linen ud, når den var nået til sådanne yderligheder. Den måtte anses for at være i alle henseender moden til at afskaffes, en meningsløs fortidsrest som den jo var under de nye forhold, hvor „brudehuset“ ikke længer som i middelalderen var et særskilt, enligt liggende hus, hvortil parret måtte føres under bedækning, men var afløst af „brudekammeret“, et værelse som de andre i det fælles, store hus. Skikken bundede dog langt dybere end som så, og holdt sig derfor også hårdnakket.

Dens inderste grundbestanddel var det gammelnordiske *retsbegreb*, at et gyldigt ægteskab først var fuldbyrdet, når brudgom og brud havde søgt seng sammen. Den nødvendige følge heraf havde været, at *bestigningen af brudesengen derfor burde foregå i mange vidners nærværelse*. Det var denne retslige betydning, der havde medført, at sengebestigningen henlagdes snart – alt eftersom man betonedede enten det vitterlige eller det virkelige – til efter sammengivningen om formiddagen, snart til den egentlige sengetid om aftenen. Det var samme retslige betydning, der havde medført, at romerkirken stadig var på jagt efter part i netop denne handling, først for at vie brudesengen, ligegyldigt om det var morgen eller

aften, siden med ledsagelse af salmesang til brudehuset og en slags vielse af selve parret i sengen. Det var endelig denne retslige betydning, der udgjorde det forløsende ord i brudekronens besynderlige, rastløse uro dagen igennem. Brudekronen aftoges, når bruden om formiddagen havde bestøget brudesengen. Men den sad atter på hovedet ved middag, for at den kunne aflægges på brudesengen om eftermiddagen. Og ufejlbarligt sad den på bruden på ny, når hun om aftenen førtes med sang til lejet. Brudekrone og brudeseng var de to modsætninger, der skulle mødes, de to ældgamle udtryk for, at brudekøbet var gået ærligt og lovligt for sig.

Det var da som *vidner*, at alle hine gæster mødte i brudekammeret. Og ud fra denne deres betydning lader meget i den gamle skik sig forklare, som ellers forekommer anstødeligt. Det var f. eks. derfor, at brudeparret, selv hos samfundslag, hvor bevidstheden om det besynderlige heri var vågnet, skulle helt eller dog næsten helt afklædes i alle gæsters nærværelse, det vidnefaste bevis for, at her var mere end blot samleje „på tro og love“. Og det var atter kvitteringen herfor, beviset for, at det også var opfattet på rette måde, der tilbageleveredes af gæsterne i deres tilsyneladende blot plumpe og uhøviske tiltale og lykønskninger til parret i sengen.

Vil man have en målestok for livskraften hos denne ældgamle, retslige bestanddel af skikken, så lægge man mærke til, at den formåede at holde det hele oven vande og delvis trænge de alt for stødende udskejelser tilbage, selv efter at kirken havde måttet opgive dette, og gejstligheden derfor havde trukket sig tilbage fra den natlige gudstjeneste ved brudesengen. Som ovenfor berørt, var det ifølge præsten Peder Syvs angivelse omkring 1660 gået af brug i Danmark, at der blev sunget salmer og holdt gudstjeneste om natten i brudekammeret. Ikke desto mindre holdt den verdslige side af sagen sig hos den danske adel. Og at den ligeledes holdtes i hævd hos kongefamilien, kan ses af, hvad der f. eks. foregik ved Christian VI's bryllup 1721. Hele selskabet, herrer og damer, med musikken i spidsen fulgte parret til brudekammeret, og efter at de nygifte var kommet til sengs, gik alle, en for en, hen til sengen og lykønskede dem.⁶²² Skikken veg først, da retsbevidstheden lidt efter lidt var blevet vænnet til at betragte beskrevne papirer, embedsmænds attester, udskrift af kirkebøger osv. som lige så gyldige og fuldt så holdbare beviser som de dødelige vidnesbyrd af dem, der

Sengekammersscene i det 16. århundrede. Hvad billedet egentlig forestiller er ikke let at afgøre, da træsnittet er genanvendt flere gange som illustration i forskellige danske folkebøger – bl. a. i bogen om „Kong Apolonius“. Men det er tydeligt, at de strenge taburegler, hvormed man i nutiden omgærdet privatlivet i soveværelset, knap nok eksisterede dengang. Samfundets spidser måtte længe finde sig i, at deres samliv var underkastet offentlig kontrol. Så sent som i 1778, da Marie Antoinette nedkom med sit første barn, stod dørene åbne for enhver, og da Georg IV af England i 1820'erne forsøgte at blive skilt fra sin hustru, kaldte man ugenert affæren „sagen om hans majestæts sengekammer“.

engang havde „fulgt brud og brudgom til senge med stor ære og pral“.⁶²³ Da så i det 18. århundrede en ny tids ideer om følelseslivets ret og det unge samlivs uforkrænkelighed trængte igennem,

slog man hos de højere stænder pludselig om til det modsatte. Brudesengen, der hidtil havde været brylluppets hovedklippe, blev nu til den *skjulte rede*, som ingen måtte vide, hvor var. Rejseklædt tog brudeparret om aftenen afsked med alle de forbløffede „vidner“, for de to alene at drage enten til det „nye hjem“ eller helst for en stund ukendte ud i den vide verden.

Som bekendt har denne nye skik, støttet af en frisk digtekunst, hurtigt gennemtrængt de øvre samfundslag i Norden. Vil man derimod have et billede af de gamle forhold, som de var for en tre, fire hundrede år tilbage, førend endnu den ovenomtalte udartning havde ormstukket den jævne troskyldighed, så se man hen til forholdene på Færøerne i det 19. århundrede. Når gudstjenesten i brudekammeret her er endt, går de vejrbidte gæster en for en hen til sengen, kysser brudgom og brud og forføjer sig derpå adstadigt ind i den anden stue for at danse og drikke på ny.⁶²⁴

Når i det 16. århundrede de muntre vidner endelig forlod brudekammeret, *trådte* som sidste lykønskende *bruderedersken hen til sengen*. Hun, der jo i reglen havde lånt de mange smykker, hvoraf brudekronen var dannet, *tog denne i forvaring, lagde sengetæppet til rette over parret og trak spærlagnerne sammen på himmelsen-gen*. Det var gammel skik. Derfor hedder det i folkevisen om hr. Nilaus, hvis fæstemø, stolt Adeluds, dronningen i hans fraværelse havde fået gift med en anden, så at hun nu kun som bruderederske var med ved hans bryllup:

Det var stolten Adeluds,
hun slog de spærlagen sammen.
Hun bar den sorg, næst hjertet lå,
hun gjorde deraf ej gammen.

Det var stolten Adeluds,
hun lukked' den dør så brat.
„Hr. Nilaus og eders unge brud,
Krist give eder tusind god nat!“

hvorefter hun dør af sorg og brudgommen ligervis, så at de kort efter lægges i samme grav.

Nu hvile de unge i jorden til hobe,
 som før ej sammen måtte være.
 Og nu de ligge i grønnen grav,
 have de nået al deres begære.⁶²⁵

I en anden folkevisе om Torkild Trondessøn – hvis elskede ligeledes hed stolt Adeluds og ligeledes var blevet tvunget til giftermål og som bruderederse skulle betjene sin fordums fæstemand – ender det hele mere fornøjeligt. Først får brudgommen lejlighed til at føre følgende samtale med bruderederseken:

Hør du stolten Adeluds,
 jeg spørger dig under ø:
 „Hvad sagde hr. Sti Jonson,
 for du varst ikke mø?“

– „Jeg takker Eline, min tjenestemø
 brud var hun for mig.
 Hun løste dermed æren min
 og hviden hals for dig.“

Det var Torkild Trondessøn,
 og smiled' han derved:
 „I aften skal jeg mig vogte
 for sådan kvindesned.“

Det svarede stolten Adeluds,
 lo listelig under skind:
 „Hvor finge i det udydelig ord
 hjerteallerkæreste min?“

Bruderedersekens færd beskrives derpå således:

Det var stolten Adeluds,
 hun drog spærlagene sammen,
 hendes øjne runde og hjertet græd,
 hun gjorde deraf godt gammen.

Det var stolten Adeluds,
hun drog over dem silke-peld:
„Det ved Gud fader i himmerig,
at jeg heller lå der selv.“

Det var stolten Adeluds,
hun lukte den dør så brat,
Torkild og hans unge brud
sagde hun tusind god nat.

Visen ender som sagt fornøjeligt, idet de overflødige halvparter dør og stolt Adeluds' ønske derpå bliver opfyldt:

„Herre Gud fader i himmerig,
han vide mig det, jeg tænker!
Lad mig være inden dag og år
hverken mø eller enke!“⁶²⁶

Endnu i vore dage iagttages på de tidligere svenske øer ved Rigabugten den gamle, nordiske skik: „Brudekonen dækker parret til i sengen.“⁶²⁷

Idet bruderedersken forlod de tvende, „lukte hun den dør så brat“, hvorved forstodes, at *hun lukkede døren i lås og tog nøglen med sig*. Endnu doktor Otto Sperling skriver om sit bryllup: „Da de havde fulgt os ind i brudekammeret og befalet os Gud, lukkede min kærestes moder døren og tog nøglen med sig, idet hun sagde, at vi kun skulle blive liggende, lige til hun næste morgen kom og vækkede os.“⁶²⁸ Meningen med denne gamle skik var den, at sikre ikke blot parret mod andre, men også bruden mod, at brudgommen hen ad morgenstunden flygtede bort efter først at have vanæret hende. Det var bruderederskens sidste tjeneste, eller om man så vil næstsidste. Thi heraf fulgte, at hun den følgende morgen skulle møde med nøglen på ny og atter lukke op for de nygifte, ved hvilken lejlighed hun så indhentede brudgommens erklæring om, at han ikke havde haft noget at beklage sig over, men var villig til at yde bruden i vederlag den betingede *morgengave*. Først så var hendes hverv omme.

Heraf fremgik tydeligt nok, at bruden altså endnu stod under

bruderederskens forsorg og forvaring. Derfor udtrykte det også et stærkt brud på ordenen, når en anden end hun, om så blot *brudgommen selv, lukkede døren i*. Dette er et malende træk, hvis betydning ikke straks falder en nutidslæser ind, men som hyppigt benyttes af folkeviserne til at *udtrykke høj grad af forstyrrelse*. Således f. eks. i visen om hr. Nilaus og hr. Tidemand, hvor denne ypper kiv i brudehuset og beskylder bruden for at være hans tidligere slegfred. Bruden græder, men brudgommen råber, at selv om det er sandt, skal det ikke komme hende til skade, men vel koste hr. Tidemand hans hals, hvorpå han selv smækker døren i:

Det meldte bolden hr. Nilaus,
han blev i huen så mod:
„Du lade dig mindes, hr. Tidemand!
Det koster dit hjerteblood.

Går jeg med *din* slegfred i seng,
det vorde jeg nu at lide.
Derfor skal aldrig jomfru Ingeborg
et eneste ondt ord bie.“

Det var bolde hr. Nilaus,
lukker brudehusdøren så brat.
Alle de folk til brylluppet vare,
dem alle bad han god nat.⁶²⁹

Og med omtrent samme ord gengives forvirringen ved stolt Mettelils bryllup, hvor dronningen har givet bruden gift, så at hun dånende bringes til brudehus. Også her bryder brudgommen af mod skik og brug:

Så lukked han den loftsdør så brat,
alt det folk bad hannem god nat.⁶³⁰

Skønt det skulle synes en selvfølge, at ved bryllupper, hvor brudgommen med vold eller med list blev fortrængt af en anden, kunne døren ikke blive aflåst som ellers af bruderedersken, så glemmer

folkeviserne dog heller ikke her at fremhæve dette træk, der tydeligt nok for datiden har haft en egen klang – som i visen om Carl Høfding:

Carl Høfding han i brudeseng sprang,
han slukte ud lys med højre hand.

.....

Ud gik dronningen med sine møer,
Carl Høfding lukte den loftes dør.

Hvorefter dronningen iler til brudgommen for at kalde ham til hjælp og hævn.⁶³¹ Med lune er det samme benyttet i visen om hr. Lave og hr. Jon, hvilken sidste tog den førstes brud:

Hr. Jon han lukte den dør så brat,
„I sige hr. Lave fra mig god nat!
– Jeg ligger her,“ sagde Jon.⁶³²

Uvilkårligt føres tanken videre til beskaffenheden af det værn, som ydedes de tvende, og *det hold, man havde på brudgommen ved, at bruderedersken lukkede døren af og tog nøglen med sig*. De ydre forhold, der i sin tid havde skabt denne skik, må åbenbart have svaret hertil. Folkeviserne beskriver da også døren til brudehuset som et forsvarligt lukke, lige så fast og solidt som bjælkevæggene. Da den forbitrede brudgom og hans følge flokkes om brudehuset, hvor Carl Høfding har lukket sig inde, forsøger de heller ikke på at sprænge døren, men søger at lokke ham ud:

De stødte på døren med glavind og spjud.
„Stat op hr. Carl! og gak herud!“

Bruden udstyrer ham med våben, han følger opfordringen, bryder pludselig ud af døren og fælder sine angribere. I samklang med sin øvrige gemytlige måde at tage sagen på, bliver derimod hr. Jon roligt liggende derinde, og lader brudgommen forgæves banke, dundre og storme løs på døren:

Hr. Lave han klapped på døren med skind:
„Stå op hr. Jon og lad os ind!“
„Stå ude!“ sagde Jon.

Han stødte på døren med skjold og spjud.

„Stå op hr. Jon! og kom herud!“

– „Se om jeg gør det,“ sagde Jon.

„Må min brud ej med freden være,

da skal jeg det for kongen kære!“

„Ja vell“ sagde Jon.

Omvendt frembød brudehuset, når døren var vel *aflåset udefra*, også god borgen for, at brudgommen ikke skulle smutte bort som en skælm. Hyppigt tales der om „loftet“ og „loftsdøren“, et udtryk for, at brudekammeret ikke var i husets nedre stue, men på første sal, på „højenloftet“. Her var det dels vanskeligere at komme ned fra, og dels kunne brudens slægtninge også yderligere sikre sig ved at holde vagt på loftet udenfor, på „svalen“ eller i stuen nedeunder. Da den ovennævnte hr. Tidemand selv holder bryllup, og hr. Nilaus, hvis brud han havde udkældt, kommer ridende for efter løfte at myrde ham i brudenatten, spørger hr. Nilaus i mørket gårdens folk ud om, hvor brud og brudgom sover. Det meddeles ham, at de sover i brudehusets „højenloft“, og at svigerfaderen, hr. Adelkind, har lagt sig udenfor på vagt.

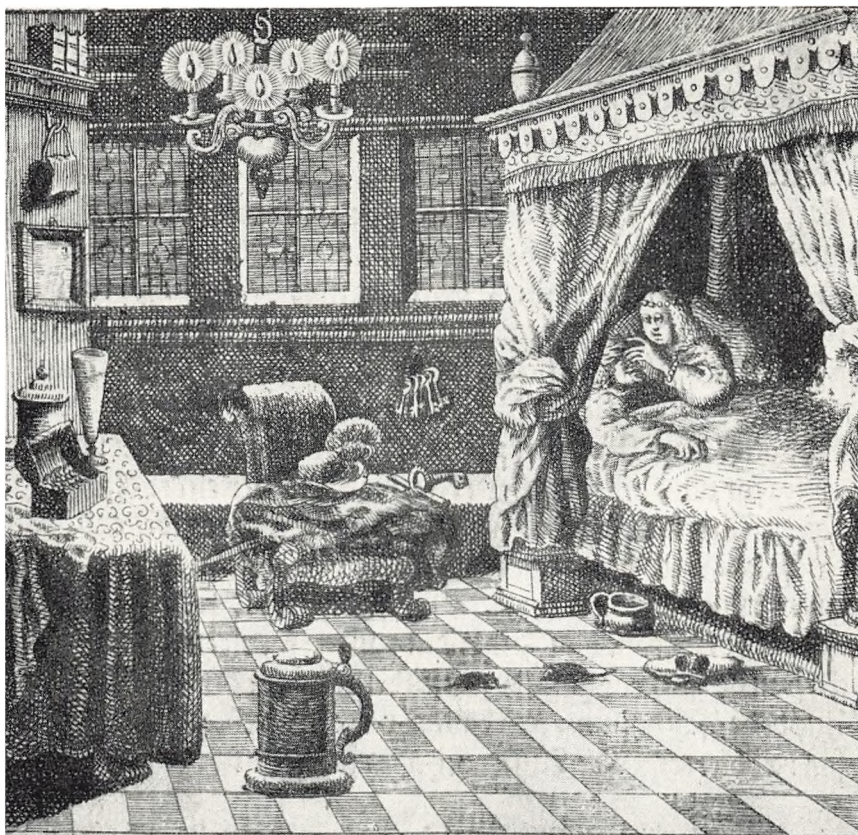
„Hil stande du, liden tjenestemø,
med silkeflettet hår!

Hvilket loft sover hr. Tidemand i,
som her drak bryllup i går?“

„Hr. Tidemand sover i højenloft,
som hannem fuldt vel sømmer.

Hr. Adelkind sover derudenfor,
så stærke haver han gemme.“

I det 16. århundrede frygtede man vel som regel næppe længer for, at nogen skulle overfalde parret, eller at brudgommen selv skulle flygte bort i nattens løb. Ikke desto mindre kunne det være ret hensigtsmæssigt, at døren var forsvarligt lukket. Det hørte nemlig en gang med til datidens form for munterhed, at de øvrige gæster ikke kunne lade parret være i fred, men fremdeles sværmede om-

Et sengekammer på Christian IV's tid. I sengen ligger en kvinde, men skødesløst henslængt kårde og hat på stolen antyder, at der også er en mand til stede. Foran sengen står en natpotte og et par slippers. Til forstyrrelse af natteroen løber rotterne rundt på gulvet. (Efter „Dend hyrdinde Astrea“, Det kgl. Bibliotek).

kring brudekammeret. Snart rykkedes der i låsen, snart dundredes der på døren, snart mindede et flerstemmigt kor parret i utvetydige ord om at efterkomme deres pligt.⁶³³ Gamle gnavbasser kunne kalde sligt anstødeligt. Den skære sandhed var dog kun, at „vidnerne“ gjorde deres skyldighed og mindede parret på forståelig vis om, at her var virkeligt ægteskab. Ægteskab! ja, og det var godt det. Hørte glæden og en tår over tørsten ikke hjemme her, hvor da ellers? Ægteskab, gid alle engang måtte samles i denne, den eneste Gud velbehagelige stat! Amen! – Og så endnu en potte på døren!

I I

Hvor frisindet end datidens dom monne være om drukkenskab ved bryllup, ét var man enig om – i det mindste i ord – *brudeparret selv måtte ikke være beruset*. Niels Hemmingsen udtrykte dette således: „Kommer man end her lidet over knuden, som man siger, og bliver drukken ... da kan det løbe hen, og Gud det ikke tilregner dem, som glæde sig besynderligt, at Gud haver brud og brudgom sammenføjet. Men brudgommen og bruden bør aldeles at vogte sig for drukkenskab og disimellem betænke Guds gerning og med hjertet bede, at Gud vil ikke vige fra dem. Men de, som give sig til drik på den tid, de ikke retteligen betænke deres sag og ikke beskikke sig til tugtighed, som deres stat udkræver, men heller som bolere fylde sig, at de deres lyst kunne fuldkomme, ligesom der var ikke skilsmisse mellem en ægteseng og skøgeseng.“⁶³⁴

Af tvende grunde burde da altså brudeparret være ædru: for at de kunne samle deres sind i *bøn til Gud*, og for at de kunne *være tugtige*. Det måtte derfor anses for en utilladelig genvej, der oversprang det halve, når man bar sig ad som hin tyske ridder, hvis første undervisning i Lüneburg i at ligge på tro og love vi ovenfor har omtalt. I sin dagbog beskriver han sin bryllupsnat (1581) således: „Hendes fyrstelige nåde hertuginde og brudens moder var brude-redersker og førte mig jomfruen til senge og gav mig den lære, at jeg den nat skulle leve fredeligt. Det fandt også sted fra min side. Den stærke rus, som jeg havde, hjalp også sit til, at jeg levede fredeligt.“⁶³⁵

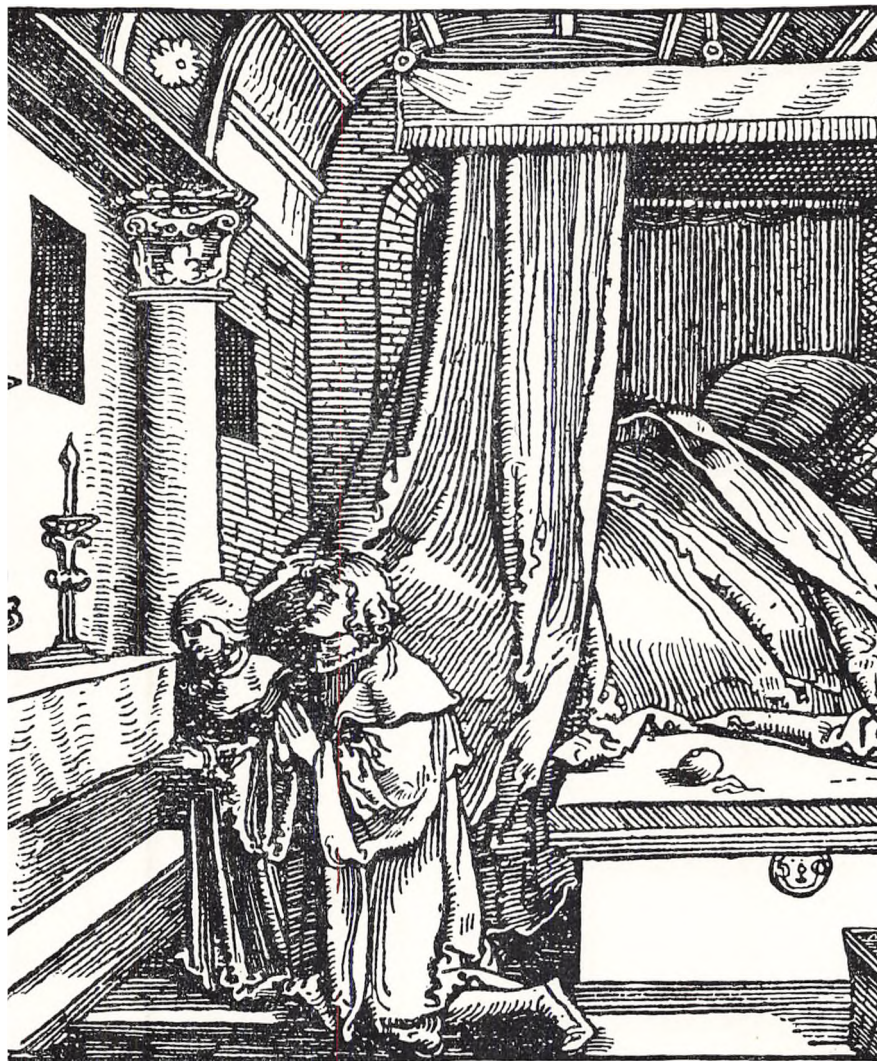
Straks når brudeparret var blevet alene, skulle de da knæle og *bede til Gud om lykkeligt samliv*. Denne begyndelse på den fælles vandring ind i den ukendte fremtid var både i og for sig naturlig og smuk, og stemte vel med tidens religiøse præg. Den iagttoges derfor vistnok af de fleste, og var sikkert præget af mere sandhed og alvor end den forudgående fællesbøn i gæsternes nærværelse, dengang da nathuen anlagdes. Simpelt og rørende beskriver dr. Otto Sperling dette første optrin i sit eget ægteskab. „Da min svingermoder havde lukket døren i lås, og min kæreste og jeg havde afklædt os, faldt vi ned på vore knæ og anråbte Gud om, at han, ligesom han på underbar måde havde ført os sammen, så og ville

os fremdeles nådigen anse og af sin nåde give os, hvad der måtte være os til nytte på legeme og sjæl“ etc.⁶³⁶

I Niels Hemmingsens bog „Om ægteskab“ er der til brug ved sådan lejlighed anført en bøn, der også efter nutids smag lyder naturlig, om end det måske nu ville ligge fjernere straks at bede: „Benedide os med livsens frugt, at vi kunne avle børn og dennem op-tugte!“ osv.

Mere søgt og efterlavet forekommer os derimod Niels Hemmingsens næste anvisning på, hvad de begge derefter havde at gøre. Efter bønnen skulle *brudgommen* nemlig *undervise sin brud om, hvad ægteskab er*, samt de deraf følgende pligter. Pedantisk som tiden var, er der dog ikke noget til hinder for, at denne Niels Hemmingsens anvisning er faldet i god jord og ofte blevet benyttet. Det var ud af tidens hjerte, når brudgommen i sin tale sagde: „Jeg vil med Guds hjælp stå dig for som en ærlig husbond.“ Og ligeså var det tidsmæssigt, når det videre hed: „Her kan nu en frommere brud svare til med få ord og sige udi denne mening: Min allerkæreste! Med Guds hjælp da vil jeg lade mig finde både mod Gud gudfrygtig, mod eder underdanig med kærlighed, og mod andre høvisk og ærlig, så at I med Guds hjælp ingen skyld skulle få til mig. Men forser jeg mig af skrøbelighed eller vanvittighed, da beder jeg eder, min allerkæreste mandlille! at I ville og hemmeligen undervise mig, jeg vil mig gerne rette efter eders vilje.“⁶³⁷

Ved udtryk som disse sidste måles afstand mellem tider. Hin slægt følte sig vistnok opbygget derved. Vor tid maler uvilkarligt og ubevidst straks baggrund til slige ord. Vi kan forstå dem som udenadlærte eller tavst udtalte i et forskræmt blik fra en lille fjortenårs brud, der som tredje hustru første gang var ene med en skrækindjagende husbond. Men vi tror ikke på dem, hvor en mandhaftig enke havde indfanget en sølle ungersvend til tredje eller fjerde ægtefælle. Vi sporer bag ydmygheden og katteblødheden den skjulte krabask, hvis hjemsted endnu var uafgjort. Thi vel hed det sig: „Bedst er at bage brød i gamle ovne“. Men samme tid vidste dog også godt: „Ingen kat er så venlig, hun haver jo skarpe klør.“ Og på den, der nu bad „sin allerkæreste mandlille blot hemmeligen undervise hende, hvis hun af skrøbelighed eller vanvittighed forså sig“, skulle det måske snarlig passe: „Hun prædiker loven og recessen, men siden følger håndfæstningen.“⁶³⁸

Et ægtepar knæler i bøn – tysk kobberstik fra første halvdel af det 16. århundrede. Til venstre står et lille husalter. Nogle få bevarede eksemplarer viser, at også den danske adel i det 16. århundrede havde sådanne altre, som blev brugt ved den daglige bønnelesning. Medens alteret efter katolsk opfattelse i sig selv er en hellig genstand – det skal indeholde en relikvie og være behørigt indviet – blev alteret efter reformationen alene gjort til et samlingssted, der manede til andagt.

De nygiftes bøn var et naturligt udtryk for noget almenmenneskeligt. De nygiftes indbyrdes undervisning bar allerede mere præg af blot denne bestemte tidsalder. Men helt uforståelig for en senere tid var den måde, hvorpå man dengang mente at burde indprente den opvoksede slægt *læren om brudenattens anvendelse*. At Niels Hemmingsen skrev et opbyggelsesskrift herom til brug for ægtefolk, var rimeligt nok. Men en senere slægt forstummede af forbavelse over, at man fandt det formålstjenligt at lade skoledrenge offentligt spille brudgom og brud, for at de kunne lære både sig selv og andre, hvorledes man vel slig lejlighed havde at bære sig ad.

Det er oplysende at se den form, hvorunder datiden fandt det tjenligt at belære ungdommen om *brudenattens rette anvendelse*. Den ydre ramme derfor afgav naturligvis den bibelske beretning om Tobias' giftermål med Sara, hvis syv tidligere fæstemænd hver gang var omkommet i bryllupsnatten. Og det er troligt nok, at der, som forspillet til det pågældende skuespil selv angiver, var fuldt om „paladset“ – den oprejste tribune, hvor skuespillet opførtes – idet ikke blot de optrædendes brødre og søstre, men alle omegnens godtfolk var til stede, så at det kneb med plads; her var jo lejlighed til at lære for livet. Det fik også alle straks indtrykket af, når tæppet gik op og fortaleren sagde:

Vi holde end vor skoleskik,
den vi af vore forældre fik,
her at agere på vor palads.
Må vi ikkun nyde rum og plads!

Det skulle I hos os formode!
Ingen utugt, ej slemme node!
Med ære og lære,
i tugt og ære,
så agter vi her at agere.

Det lød så betryggende. Og hvor var ikke alle straks med, da man fik ikke blot bruden Sara at se, den arme stakkel med de syv forlorne mænd, hvoraf de tre var usynlige:

Iblandt de syv står dér de tre,
hos brudens side kvaltes de;

men endogså den lede djævel selv, ægteskabsdjævelen.

Syv brudgomme slog den djævel ihjel.
Se den i lænker! I ser ham vel?
Han er den slemme ægteskabsdjævel,
en uren ånd, en gammel skævel,
til hor, til mord er han ophav,
at kive og trætte han lader ej af.

Men det skulle ende godt, det fik man også forud at vide. Og det var så glædeligt. Det skulle slutte med rigtigt bryllup, sådan som man kendte det hjemmefra:

Da blev der glæde i Raguels hus:
Både dans og leg og ærlig rus.

Så begyndte da den egentlige undervisning. Først fik man at vide, hvordan man *ikke skulle bære sig ad*, idet til en begyndelse den „hovmodige brudgom“ fremstilledes. Brudebadet er endt, gæsterne sidder til bords og narren henvender nogle i høj grad uhøviske ord til brudens pige, hvorpå denne siger til brudeparret:

Når I ville gå, er sengen redt
i bedste måde, jeg det ved.

Skuepladsen forestiller derpå brudekammeret, hvor Sara sætter sig i sengen og siger:

Min hjertekære! vil I mig høre,
vores bøn ville vi først gøre.

Brudgommen:

Wan i fluefandens navn!
At pidder og padder! Hvad gør det gavn?
Lig til side! Jeg skal dig kende,
udi en seng ret at vende!

Bruden:

Ih! Ih! Ih! Her kommer en trold!
Han vil have over os vold!

Asmodæus:

Hov! Hov! Du stolte krop!
Hvo fanden bad dig stige herop?
Jeg skal dig i din brudeseng lære,
med ild og svovl, beg og tjære.
Din sjæl skal følge mig ret nu,
først vil jeg bryde din hals itu.

Derpå bortføres brudgommen af djævelen. Så fremstilles den „rige brudgom“. Da han er ene med Sara i brudekammeret, siger han:

Est du Sara end ej i senge?
Vi have dvælet alt for længe.

Sara:

Jeg kan fornemme, det bliver ej godt,
det vil alt gå, som jeg haver spået.
Haver I rigdom, guld og fæ,
da falder først ned på eders knæ,
og lader os bede Gud om sin nåde,
han vil os fri for alskens våde.
I hørte, hvad sorg os overgik,
min sidste brudgom der jeg fik.
Kalder på Gud alt med en fart!
Jeg ræddes, den djævel kommer snart.

Brudgommen:

Komme fanden, når han vill!
Jeg vil nu først med eder spil'.
(Kaster hende om i sengen.)

Næppe er dette imidlertid sket, førend djævelen kommer og bortfører også ham. Endelig viser den „løsagtige brudgom“ sig. Sara er endnu ikke kommet i seng, førend han griber hende om livet:

Nu est du min, nu haver jeg dig fat,
du skal holde mig leg udi nat.

Sara:

Jeg råder og tinger ved Vorherre,
mig tykkes det bliver ej desværre.
Ville I have sådan tanke,
jeg ræddes, djævelen vil eder banke.

Brudgommen:

Hvad siger du, kjærlingen min!
Seks mænd haver ligget ved siden din.
I djævelens navn giv gode ord,
heller jeg slar dig ned til jord!
(Nu kommer Asmodæus løbende.)

Asmodæus:

.....
Jeg skal lære dig jomfruer at slå,
en fandens aften skal du få!
Alt det, du haver i verden bedrevet
med horer og skøger, haver jeg skrevet.
Din seng er redt, din bolig er rede,
i helvede i den gloende hede.
Du skal blive mættet af denne leg,
de djævlle skulle alle fare på dig.

Brudgommen:

Lokket så haver jeg enke,
og lokket så haver jeg mø.
Jeg kunne aldrig tænke
jeg skulle i brudeseng dø.

Asmodæus

(synger som omkvæd dertil):
Men fanden tager så mange!

hvorefter brudgommen bortføres af djævelen.

Dette var alt sammen eksempler på, hvorledes man *ikke* burde bære sig ad en brudenat. Nu følger *belæringen om, hvorledes man da skal opføre sig* ved slig lejlighed. Denne undervisning gives først ligefrem af overenglen Rafael, der i menneskelig skikkelse følger med Tobias og råder ham til at ægte Sara.

Sara, Raguels datter fin,
hvad tykkes dig, Tobia min?

Tobias:

Ah nej! Gud mig bevare!
Ville du mig råde til sådan fare?
Syv mænd er døde hende fra.
Djævelen han monne dennem ihjel sla'.
Ville jeg det vove og komme i nød,
det blev mine forældres visse død.

Rafael:

Nej ikke så. Du skal gøre forskel
at begynde sit ægteskab ilde og vel.
De, som sig giftede af kødelig lyst,
dem haver djævelen ihjelkryst.
men jeg vil sige dig gode råd,
vil du ellers lyde mig ad.

Tobias:

Jeg længes, til jeg får pigen at se.

Rafael:

Ret så! Tobias! Nu må jeg le.
Kan din sind til pigen falde,
først skal du inderlig Gud påkalde
om lykke og nåde udi din færd;
ellers var det slet intet værd.
Det skal du gøre først i nætter tre,
bruden ikke røre i alle de.
Af den fiskes hjerte gør røgelse!
Det fordriver alle spøgelse,

når du det brænder ved brudeseng.
Djævelen kan det ikke tåle læng'.

For at denne undervisning ret må frugte og ingen tilskuer være i tvivl om dens rette anvendelse, fremstilles derefter Tobias' og Saras brudenat. Tobias har røget således med den anbefalede røgelse i brudekammeret, at af de tvende djævle, der vover sig derind, Asmodæus og Misogamus, den ene nyser, den anden spyer og må løbe ud.

Tobias:

Min hjertens allerkæreste brud!
Lader os nu først bede Gud!
Står op af sengen! Falder på knæ!
Så skal vi gøre disse nætter tre.
Siden må vi sove tilsammen
i en lykkelig ægteskabs gammen.
(Pirrer op i ilden, så røgelsen brænder stærkere.)
O mægtige Gud! o nådige Gud!
Abrahams, Isaks og Jakobs Gud!
Evam bygte du af Adams ribben,
gav hannem hende til hustru ren,
til hjælp og trøst
i alkens brøst.
Nu veedst du, med hvad tanker og sind
jeg haver gangen mit ægteskab ind:
Ikke ud af slem begærlighed,
men af en ærlig kærlighed
og attrå til verden at formere
med børn og afkom, dig til ære.

Asmodæus

(grummelig skriger):

Vev! Vol! Hvad er det for en røg?
Det lugter værre end helvedes møg!
Han hannem ikke på munden slog,
der hannem lærte sådant af bog.
(Tobias pirrer mere op i ilden.)

Imod Ecteskabs Dieffle.

Fordanskic af Nicolao Pal-
ladio Aar etc. M. D. LXX.

Friderici Muntzeri.

1827

Titelblad til Peder Palladius' fra tysk oversatte bog „Om ægteskabsdjævla“. Man ser Gud, der selv giver Adam og Eva sammen i ægteskab, men allerede ved verdens første bryllup var djævlene åbenbart på spil. De sidder forneden og lægger snarer omkring Adams og Evas ben.

Sara:

O nådige Gud, miskunde dig!
Jeg håber på dig så stadelig.
Lad os leve vor alder tilsammel
udi din frygt og blive gammel!

Asmodæus

(løber nærmere, men brøler forfærdeligt):
Vev! Vo! Her kan ingen være nær,
dette ryger værre end svovl og tjær'!

Rafael kommer derpå og lænker de tvende djævl. Nu kan brylluppet først ret fejres med glæde. Det unge par undervises før bortrejsen grundigt af svigermøderen om et ægtepars indbyrdes pligter, og stykket ender derpå i fryd og gammen med de nygiftes lykkelige ankomst til Tobias' fjerne hjem.⁶³⁹

En ringe svaghed ved stykket, som dog næppe stødte nogen af tilskuerne, var, at tidsfarven ikke fuldt var bevaret, men der stundom var tale om kristne osv. Sligt skadede imidlertid ikke, tværtimod. Hvor var det ikke netop hjemligt og opbyggeligt at høre Tobias kunne sin Niels Hemmingsen og rent og simpelt forklare Vorherre bevæggrundene til sit giftermål:

Jeg haver gangen mit ægteskab ind
ikke ud af slem begærlighed,
men af en ærlig kærlighed
og attrå til verden at formere
med børn og afkom, dig til ære.

Og hvilken dyb menneskekundskab lå der så endelig ikke bag ved det hele, i forbindelse med den ædleste moral, der næsten gjorde opførelsen af slig komedie til lige så gavnlig som mangan kirkegang! Thi kun en dåre kunne frygte for, at hine lange skoledrenge og tilskuerne med dem skulle lægge vægt på det urette og tage skade af alle eksemplerne på utugtig sengegang, som selvfølgelig udførtes med en mængde kåde fagter og antydninger vidt ud over, hvad blot ordene indeholdt. Nej, nej! Ligesom djævelen narredes i styk-

ket, og den af Rafael anbefalede fiskerøgelse viste sig at være probat, således også i virkeligheden. Og her stod man netop ved stykkets dybeste betydning. Thi hos alle hine Davider oppe på skuepladsen såvel som hos hver voksen svend og mø blandt tilskuerne vakttes der just både ved de tvetydige fagter og æggende oprin og senere ved Tobias' rene anvisning den rette dobbeltstemning. Opmuntring blev givet, rigtig retning indslået, og idet alle fyldtes af den sande lyst til lovligt ægteskab, dreves de lige lukt forbi den lede ægteskabsdjævel, som også her i denne stund var til stede og, om end omsonst, lurede på dem – frem imod målet ind i den ene Gud velbehagelige ægteskabs stat.

Lutherdommen var ikke ene om at benytte fortællingen om Tobias til vejledning for brudepar. På en mærkelig måde *mødttes i valget af dette emne* fra Det gamle Testamente de stridende parter, *lutherdom og katolicismen*. Mere bibelkendt som lutherdommen var, valgte den, som vi jo har set, den brede behandling af hele Tobias' historie. *Katolicismen* derimod havde indskrænket sig til henvisning til blot *et enkelt punkt heri*.

Katolicismens syn på brylluppet hvilede jo, som ovenfor påvist, på den forudsætning, at her var en synd begået af menneskelig skrøbelighed. Den katolske vielse faldt derfor i en dobbelt handling: sammengivningens syndsbeholdelse uden for kirkedøren, og brudemessens nåde over nåde ved selve alteret, hvor brudeparret sluttelig af ærefrygt for den modtagne velsignelse lovede at *forblive endnu en stund kyske i deres indbyrdes forhold*.

Ganske naturligt kaldtes i middelalderen dette løfte efter Tobias for *tobiasløftet*. Og herpå lagde romerkirken med rette betydelig vægt. Thi dels stadfæstedes herigennem kirkens opfattelse af den ugifte stand som den renere, dels drog kirken ad denne omvej uformærkt hele den verdslige vielse ind under sit magtområde. Hvad hjalp det nemlig, at ægteskabet var lovgyldigt fra den stund, parret var sammengivet af brudens værge og ægtesengen bestaget, når det virkelige, ægteskabelige samliv dog først turde indtræde, og mellem alle samvittighedsfulde også først indtrådte, så og så længe efter den kirkelige vielse?

Med dyb skrift indskreves da „tobiasløftet“ og „tobiasnætterne“ i den almindelige bevidsthed overalt, hvor romerkirken i middelalderen ret fæstede rod. Og med sædvanlig menneskekundskab vid-

ste kirken at føje let forståelige anskuelsesbilleder til i form af skikke, der kunne på en gang dybsindigt udlægges og tillige virke underholdende. Hvor var det f. eks. ikke både bibelsk og morsomt at anbringe en *levende hane under sengen eller oppe i sengehimlen*, for at den med sin galen kunne minde parret om at våge over sig selv, og ikke som hin apostel fornægte sit løfte! Og hvor var det ikke en spas, ret egnet for muntre bryllupsgæster, når de, efter at parret var bragt til sengs, fik lov til at gøre et uventet indbrud, rive bruden kun med „linhat“ på fra lejet og bære hende under jubel i triumf til et fjerntliggende værelse, alt sammen for at hjælpe de to og *sikre Tobias*.

Det er ret mærkeligt at se den modtagelse, som begge disse to kirkelige anvisninger fik. *Brudehanen* var valgt med smag, for så vidt den jo havde et bibelsk tilknytningsspunkt i Sankt Peder. Et spørgsmål er det dog, om kirken just af egen drift ville have foretrukket således at minde om apostelfyrstens svaghed, eller om den ikke måske snarere her har været bundet i sit valg. Netop den livlige tilslutning, som denne skik vandt, kunne tyde på, at kirken her blot søgte at inddrage under sig og vie en alt tidligere given skik. I samme retning peger både de afvigende fortolkninger af skikken og de forskelligartede former, hvorunder denne optrådte. Man synes at kunne skimte en ældre opfattelse bagved, hvor hanen havde betegnet: den *frugtbare*. I hvert fald blev skikken af fornøjelige gæster udlagt i denne retning, og i samklang hermed i enkelte egne ikke blot en hane anbragt i sengehimlen, men en hane og et par høns i selve sengen. I andre egne gav man ægteparret en stegt hane eller høne, sikkert i den tro, at nydelsen deraf befordrede frugtbarheden. Den ovenomtalte sidste anretning i brudekammeret, hvortil man drak og dansede om brudesengen, kaldtes derfor ikke sjældent „brudehane“ eller „brudehøne“, og i Tyskland var det længe før reformationen skik, at der ved denne lejlighed skulle trakteres med konfekt og marcipan i form af haner og høns.⁶⁴⁰

Fandt denne skik da kun alt for modtagelig en jordbund, så måtte den anden – at rive brud og brudgom fra hinanden om natten – komme i åbenbar strid med den stik modsatte verdslige, der netop krævede, at brudehuset skulle forblive aflåset natten over. Ikke desto mindre synes de at have trivedes nogenlunde fredeligt side om side inden for den rummelige ramme: bryllupsløjer. Så

fastvoksede i den nordiske bevidsthed var i hvert fald begrebet *tobiasnætter* og de tilsvarende skikke, at end ikke reformationens indførelse formåede straks at fortrænge dem.

Ærkebiskop Olaus Magnus havde da fremdeles ret, når han år 1555 – rigtignok fjernt fra hjemmet og kun gennem ungdomsminder i forhold til dets sæder – belærte verden om, at i Sverige iagttoges tobiasnætterne.⁶⁴¹ Noget ganske lignende hørte vi jo endnu 1581 i den ovenanførte beretning om den tyske ridder Hans von Schweinichens bryllup, hvor både bruderederskerne opfordrede ham til at holde tobiasløftet, og han selv tilstår, at han holdt det, om end han, drabelig som sædvanlig, må lade folk vide, at han var drukken.

Under slige forhold er det let forståeligt, at de tilsvarende løjer holdt sig. Ved Erik XIV's bryllup med Karin Månsdatter 1568 anvendtes der således „brudehane“, om end kunsten var steget, og det ikke længer var en levende hane, men „en forgyldt brudehane“ til en værdi af 216 mark, „gjort af Hans Guldsmed til kgl. majestæts eget behov“.⁶⁴² Hvorvidt den tillige har kunnet gale, meddeles ikke. Dette gjordes dog også mindre behov, da kongen og hans elskede alt havde tvende børn inden brylluppet, der begge havde været med i kirken, ja med under den gyldenstykkens „pel“, som fire adelsmænd for alteret holdt over kongen og hans brud.⁶⁴³ Også som dronning yndede Karin anvendelsen af „brudehaner“. Rimeligvis til et adeligt bryllup samme år i september måned lod hun lave, som det synes endog en større flok, denne gang dog blot af tøj. Ifølge regnskabsbogen fik nemlig den 13. september „vor nådigste frue til brudehaner to alen rødt, to alen hvidt og to alen sort skjelert“.⁶⁴⁴

Endnu omkring år 1600 hedder det fra Ditmarsken om bryllupsnatten: „Brud og brudgom bliver ofte liggende sammen, men kan og hænde, at de bliver taget op igen, på det at de må holde deres tobiasnat.“⁶⁴⁵

Reformatorerne både i Tyskland og i Danmark var vanskeligt stillet lige over for det hele spørgsmål om *tobiasløftet*. Det var en katolsk levning og som sådan på forhånd ilde set, ligesom det jo tydeligt nok var en forherligelse af den ugifte stand og hermed en indsigelse mod den nye lære om det ene saliggørende ægteskab. Af

disse grunde burde løftet afskaffes. På den anden side kunne man jo ikke nægte, at det havde sin hjemmel i Bibelen, hvor Tobias' bog væsentlig handlede herom. Og lige så sikkert var det, at man slægt efter slægt havde vænnet sig til dette ærbarhedsudtryk, der næppe ville kunne fjernes uden lydelig modstand af alle ældre.

Luther var her som oftere den, der vovede sig længst frem. Alle-rede år 1523, medens han endnu boede i klosteret, halvandet års tid førend han ægtede søster Katharina, skrev han således i sin ud-lægning af Første Korinthier Brevs syvende kapitel:

„Derfor kan det heller ikke være rigtigt, at man nogle steder river brud og brudgom fra hinanden i tre nætter og lærer dem at vise afholdenhed i tre nætter efter Tobias' eksempel. Jeg lader det blive ved, at sligt må enhver holde, såfremt han har lyst dertil. Thi jeg ved også vel af erfaring, hvad for en ulykke der følger af, at den onde ånd altid vil være med i spillet. Hvis Tobias' eksempel gælder så meget, hvorfor gælder da ikke patriarken Jakobs eksempel langt mere, han berørte sin Lea den første nat og kendte hende. Frit skulle sligt være, og det er kun narre, der i slige forhold anbringer løkker og lovbud. Hustruen råder ikke over sit legeme, men man-den; og omvendt. Derved skal man lade det blive, og ikke ville gøre det bedre endnu.“⁶⁴⁶

Hvor naturligt en sådan rask nedrivning af det bestående kunne falde den, der havde følt sig lukket ude, så kunne der dog også tale en del for at bevare det gamle, især når det som her var almindelig vedtægt og derfor heller ikke føltes som tryk. Hvor stærk denne understrøm af gammeldags tro og ærbarhed var i Danmark, kan bedst ses af, hvad modstand den vedblivende formåede at yde mod den nye, formentlige letfærdighed. Skønt lutherdommen for længst havde sejret, kunne man endnu ned til omkring år 1600 træffe taler ved brudevielser, hvor præsten gentagne gange i de stærkeste udtryk pålagde parret at følge Tobias' eksempel.⁶⁴⁷

Vanskeligheden ved at bevare det gammeldags under lutherske forhold var imidlertid den, at man således kom til at kæmpe til tvende sider og det under særligt ugunstige vilkår. Thi alt imens man bekæmpede den til enhver tid herskende kødelige lyst, der nu, da tvivl var rejst på dette punkt, optrådte i høj grad dristigt – slog pludselig den lutherske lære ind og væltede den ulykkelige prædikant, som allerede i forvejen befandt sig på glatis, fuldstæn-

dig over ende. Lutheranernes forklaring på ægteskabet var jo nemlig den, at dette var den tilladte, kønslige tilfredsstillelse, hvoraf kærlighed mellem de tvende med Guds hjælp måtte opstå. Men forholdt det sig så, så var der jo ikke mindste grund til at tøve.

Det er denne hvirvelvind om personen med tilsvarende *kolbøtte i tankegangen*, der giver alle teologiske betragtninger i det 16. århundrede om brudenatten et uimodståeligt komisk præg. Lad os som eksempel vælge tidens skarpeste tænker, *Niels Hemmingsen*, hos hvem man ikke har nogen trykket følelse af skortende evner, men i lige grad kan nyde både tankens klarhed og den behændighed, hvormed han ved at falde uden at støde sig.

I sin bog om „Ecteskab“ anlægger han, som vi ovenfor så, sin hele behandling af dette emne ud fra den gamle forudsætning om tobiasløftet. Ægteparret selv må ikke være beruset, på det at de både kan bede til Gud og beskikke sig til tugtighed. Hvad der skal forstås ved dette sidste udtryk fremgår af, at det stilles i modsætning til: „som bolere at fylde sig, at de deres lyst kunne fuldkomme, ligesom der ikke var skilsmisse mellem en ægteseng og en skøgeseng“. Efter således at have talt ud af alle gammeldags hjerter og holdt de unge i tugt, har Niels Hemmingsen sikret sig sejren i fronten. Ægteparret lærer nu, hvorledes det skal bede til Gud, manden, hvorledes han skal formane sin hustru, og denne hvorledes hun ydmygt skal erklære sig rede til at rette sig efter sin mandlille. Emnet er udtømt; der er ro over hele linjen; ægteparret kan trygt lægge sig til at sove.

Men pludselig kommer angrebet fra en ny side. Den ovenomtale lutherske kastevind styrter sig ind fra neden og vælter i en håndevending både prædikant og tankegang, så at alt med ét står på hovedet, og slaget er uigenkaldelig tabt. Hvor brudens tale nemlig er omme, og man kun venter et værdigt afsluttende: „God nat i Herrens navn! og glem ikke eders løfte!“ opdager læseren til sin rædsel, at det ikke er ægteparret, men prædikanten selv, der må være beruset. – Niels Hemmingsen får selv føre ordet og afgive forklaringen:

„Her kunne jeg og af Tobiaë Bog råde brud og brudgomme, at de lod de tre første nætter gå hen udi bøn til Gud, og derefter bevise hverandre ægteskabs velvillighed. Men om brudgommen ville det råde, da befrygter jeg, at han skulle få det svar, som en unger mand

fik af sin brud: „Min allerkæreste (sagde han til bruden) den hellige mand Tobias giver Guds børn dette råd, at de, som er sammenføjede udi ægteskab, skal intet andet tage sig for udi de tre første nætter end gøre bøn til Gud.“ „Hvad hedder (svarede bruden) den hellige mand?“ Brudgommen sagde: „Han hedder Tobias.“ „Ja (sagde hun) han haver givet råd, som han haver navn. Han må vel hedde tåbe.“ – Så mente den gode brud, at det skulle være tåbeligt, om hun skulle så længe miste favntag. Derfor tør jeg intet råde herudi, at vore jomfruer skulle ikke kalde mig også en tåbe.“⁶⁴⁸

Når den første forbavselse har sat sig, må man endnu tre hundrede år efter, at disse ord er skrevet, beundre den blanding af dristighed og behændighed, hvormed forfatteren her gør omslaget og vender mølle med hele den tidligere tankegang. Han trætter ikke ved skridt for skridt at vige for opstablede indvendinger, han skjuler sig end ikke bag skriftsteder, men klarer den hele umulige situation på ægte dansk ved en vittighed. Og hvor vel anbragt denne er, fremgår ikke blot af, at Niels Hemmingsen forsvinder med det samme, idet kapitlet hermed ender; men tillige danner denne slutningsbemærkning enden på al videre forhandling. Sagens kerne er blevet opløst i latter.

Men jo mere man beundrer Niels Hemmingsens evne til at slippe vel fra sligt et kunststykke, desmere forbavses man også over farten af det stød, der vipper ham i vejret. På få punkter viser den lutheriske retning sig så tydeligt i sin styrke som her, og det hvad enten man sammenstiller den med fortiden eller med eftertiden. Thi der hørte for en gejstlig mand mod til så åbent at bryde med, hvad der havde århundreders hævd: både tobiasløftet og opfattelsen af bruden som den tilbageholdende part, jomfru Marias afbillede. Og selv i vore dage, hvor disse bestemmelser ikke længer udøver magt over sindene, ville en teolog, hvad enten han så var Sjællands biskop eller „*summus theologus*“, hvis han i et opbyggelsesskrift vovede at antyde en sådan slibrighed, endsige hvis han tillige tilspidsede den som vittighed ved at fordreje et bibelsk navn, være en umulighed med det samme.

Niels Hemmingsen blev imidlertid i det 16. århundrede ikke undtagelsen, men forbilledet, hvorefter de øvrige bøjedes. Som han, gjorde de alle samme kolbøtte. Vil man have prøven herpå, ser man, hvorledes *det samme udførtes i det allervanskeligste tilfælde i*

selve skolekomedien „Tobiaø komedie“, der jo netop blev opført for at lære de unge, hvorledes de havde at forholde sig ved slig lejlighed. Helt at bryde med den bibelske gang i stykket gik selvfølgelig ikke an. Herved ville stykket jo ikke blot have tabt sin betydning som indøvelse i bibelhistorie, men dets hele tankegang ville være sprængt med det samme. I mangel heraf lod da forfatteren, der på den anden side heller ikke ville ofre det lutherske eller lade Niels Hemmingsens berømte vittighed gå til spilde, åbne en hemmelig bagdør, ad hvilken den nye moral kunne indbringes. Om morgenen efter brylluppet føres følgende, opbyggelige samtale mellem tvende af brudens piger, der står uden for brudehuset og venter på at høre nyt om brudgommens skæbne.

Phyllis:

Altid vil du gerne spå ilde,
dette er ikke endda, som du ville.
Jeg kigged sagte til dem ind,
de legte og lo i samme sind.
Jeg så vel, hvad han i aftes gjorde,
jeg ved vel, hvad jeg af hannem hørte:
I aftes der Sara i sengen lå,
at bede bad han hende opstå.
I nætter tre skulle det så vare,
så længe ville han hende spare.

Rhoda:

Han må med god skel hedde tåbe
ligesom hans fader. Læg det til hobe,
så hedder han Tåbe Tåbesøn,
vor Sara haver en brudgom skøn!

(Til tilskuerne.)

Have I hørt, hvilken slidder sladder
dette lille skarn kan stå og pladder?⁶⁴⁹

Ganske som i Niels Hemmingsens opbyggelsesskrift kommer altså her bagefter pludselig en hel ny opfattelse, der omstøder den gamle. Hos Niels Hemmingsen kom den imidlertid for første gang og uventet. Her måtte den anses for at være mange af tilskuerne forud be-

kendt, om end det var en efter tidens smag artig forbedring af vittigheden, at ophøje den i anden potens og kalde ham for Tåbe Tåbesøn.

Men denne omstændighed, at tilskuerne på forhånd kendte den nye moral, kan ikke have været uden indflydelse på spillet og dets virkning. De davider, der spillede de tre uheldige brudgomme, har sikkert, i tillid til den milde dom hos publikum, næppe lagt bånd på sig i udmalingens dristighed. Og tilskuerne – muntre, ældre herrer, unge svende og jomfruer, der engang selv skulle sige: „Tåbe!“ – har lige så sikkert ved opmuntrende tilråb og latter givet deres bifald til kende.

Efter nutids opfattelse synes på denne vis hensigten med stykkets opførelse fuldstændig forfejlet, dets hele tankegang sprængt ved den indlagte knaldsats. Efter datids begreber derimod langt fra. Rammen var blot udvidet, skuepladsen bredte sig ned over tilskuernes tillige, som i livet selv, hvor tilværelsen omsluttede både det tænkte og det virkeliges verden. Stykket spændte over de største yderligheder lige fra den kådeste spøg til den uhyggeligste alvor. Det sammenholdende var hine to djævlefigurer, ved hvilke man lo og ræddedes på samme tid. Thi ikke blot på skuepladsen for de om med rædsomme fagter og straffede strengt hver utugtighed, men narredes dog til sidst ved Herrens vise råd. Også her midt iblandt tilskuerne var de lyslevende til stede. Men også her omdannedes de ved Herrens nådige hjælp til blot uhyggelige drivere, der ved deres helvedhyl og ubarmhjertige svøber gennede troens forvildede får ind ad den snævre port til ægteskabs saliggørende stat.

Forekommer end alle disse udslag af det nye i dets kamp mod de katolske minder vor tid besynderlige og vovede, så overgås de dog af, hvad der gav sig udtryk, da den lutherske opfattelse endelig sad uanfægtet som eneherre.

Den lutherske grundtanke var jo, at *kærligheden* eller den sindenes samstemmen, der betinger et lykkeligt ægteskab, fremgik af og *fremkaldtes ved ægtefællernes opfyldelse af de ægteskabelige pligter* ganske med samme naturnødvendighed, som besvangring fører til fødsel af nyt liv, – alt naturligvis under forudsætning af Guds nådige vilje. Den første betingelse for at blive en god ægtefælle var da altså tilbøjeligheden til i snævrere forstand at opfylde sin pligt.

Denne opfattelse måtte, når den var blevet almindelig livsanskuelse, nødvendigvis give sig ganske besynderlige udtryk. Lad os, for at undgå faren for tilfældig, uren indblanding, vælge til eksempel en udtalelse af en af tidens ædlest personligheder, dr. Otto Sperling, der stod lige højt hvad åndens og hjertets dannelse angik, og hvis livsforhold havde – ham selv i øvrigt til liden både, thi han måtte bøde derfor med livsvarigt fængsel – bragt ham i forbindelse med datidens mest formående mænd og kvinder. I fængslets ensomhed søgte han at få tiden til at gå ved at optegne sine erindringer, et mildt og behersket opgør med livet, beregnet på engang om muligt at nå til hans børn som en sidste hilsen fra deres bortgangne fader. Det vil ses, at dette var lutter afklarende biomstændigheder, der gør en udtalelse af denne mand til en særlig pålidelig prøvestok. Vi har allerede tidligere meddelt hans simple og naturlige beskrivelse af hans og hans hustrus bøn til Gud, da de var blevet ene i brudekammeret. Derefter fortsætter han som følger:

„Derpå stege vi i Guds navn i vor seng og forholdt os nu som ægtefolk sammen, favnede og kyssede hinanden og tilbragte fast den hele nat med kærlig tale. Blandt andet sagde eders salig moder til mig disse ord, som jeg aldrig kan glemme: Jeg haver eder så hjertelig kær, og haver haft eder så kær i mit hjerte fra den dag an, I begærte mig, at jeg med ord det ikke kan udsige. Men nu tør jeg åbenbare eder mit hjerte, at dersom I mig ikke havde måttet mægtig vorde, jeg aldrig skulle have giftet mig. I synderlighed haver jeg eder hjertelig kær derfor, at al den stund, I haver været i min omgængelse, I haver eder så tugtigt forholdet imod mig etc. Thi hun var selv en tugtig kvinde, men en venlig viv i sengen. Med sådan og anden tale af lignende art underholdt vi os, indtil søvnen overfaldt os, og vi med kærligt kys ønskede hinanden god nat. Vi sov sødt til om morgenen, da vor kære moder omtrent kl. 10 kom og åbnede døren og opfordrede os til at stå op: det var høje tid, thi hun havde beredt endnu en liden collats til middag“⁶⁵⁰ ...

Grænserne for, hvad der lader sig omtale, var dengang videre end nu. Men dette forudsat, er der en egen ynde over denne beskrivelse; uden at ty hverken til bibelsteder eller lærde citater for at udtrykke, hvad man ikke selv kan give ord, tales her simpelt og almenmenneskeligt hjertets inderlige sprog.

Så meget desmere falder et enkelt udtryk i øjnene, på hvilket ti-

dens opfattelse har sat sit mærke. Ud fra den lutherske tankegang måtte det lyde som virkelig ros over en hustru: *hun var en venlig viv i sengen*.⁶⁵¹ Men også kun ud fra denne forudsætning bliver sligt et udtryk forståeligt. Under hvilke som helst andre omstændigheder kan man trygt påstå, at det ikke ville falde nogen fader ind, tilmed under forhold som de givne, at vælge disse ord til hos sine børn at bevare mindet om deres afgangne moder.

Af det 16. århundredes strid mellem „tobiasnætterne“ og den lutherske opfattelse er nu næsten alle spor udviskede. Et af de sidste svage minder om tobiasløftet er muligt den endnu i enkelte egne herskende overtro, at det barn, der undfanges brudenatten, ikke vil få lykke med sig. I Norge har denne tro atter antaget den mere almindelige form, hvor erindringen om lørdag nat som den første bryllupsnat er ved at forsvinde: „Hvilken mand, som elsker hvide børn, må ej tage sin hustru i favn lørdag aften, thi undfanger hun på den tid, blive de sorte.“⁶⁵²

Har tobiasløftet, hvor stærkt det end blev indhamret i middelalderen, således kun sat hurtigt udviskede spor, så ledes tanken hen til den fjerneste oldtid ved synet af andre former for overtro, der endnu fremdeles hårdnakket holder sig. Hertil hører først og fremmest den hos alle gotogermanske folk forekommende – og måske endnu videre udbredte – tro, at den af ægtefællerne, der først sover ind på bryllupsnatten, skal dø først.

Også andre måder at tage varsel af brudenatten forekommer i Norden, således f. eks. af parrets stilling. Herom hedder det blandt andet: „Dersom bønderne i Norge finder deres datter og svigersøn sovende den første morgen efter brylluppet og de vender næserne sammen, så holdes dette for et godt tegn. Vender de ryggen mod hinanden, så går de bedrøvede bort.“⁶⁵³

I 2

Når brudeparret var bragt til ro, skulle egentlig efter gammel regel også gæsterne skilles ad og søge hvile. Ifølge bestemmelserne for Odense Skole f. eks. måtte ikke lærerne, endsige „daviderne“, blive længere ved brylluppet end til dette tidspunkt.⁶⁵⁴

Sligt var imidlertid lettere sagt end gjort. *Bryllupsgæster* var et

folkefærd, der ikke lystrede almindelige love. Deres mængde medførte dog, at hvad de foretog sig, blev et af brylluppets mest iøjnefaldende mærker. Det har derfor sin interesse sluttelig kort at betragte, *hvad de på egen hånd tog sig for, og hvorledes de skiltes ad.*

Dansen havde udgjort et foreningspunkt, der samlede de fleste. Ikke alle deltog dog heri. Langs væggen bænke og andetsteds sad gubber og yngre mødige, styrkende sig ved en kande vin eller øl, snart parvis sladrede eller drikkende hinanden til, måske endog på rim, snart flere i flok med en David i midten, der sang bryllupsviser af friere art for en snævrere kreds, snart endelig enlige enkeltvæsner, der ude over det trin, hvor man fandt sig i at høre på andre, sang, stampe eller klappede ganske på egen hånd. Når det erindres, at dansen samtidig foregik under sang, vil det forstås, at hovedindtrykket af det hele blev noget sammensat. Det er denne flerstemmige melodi, som Peder Palladius beskriver så pynteligt som muligt således: „Somme give også til kende, at de ere gladhjertige og sidde og sjunge eller kvæde en dejlig vise, give en vise for i dansen, drikke hverandre til med et ærinde af en vise, som vi alt sammen må, dersom vi ellers kunne fare vel dermed.“⁶⁵⁵

Men drikken kunne også opflamme de krigerske tilbøjeligheder. Kampen mellem gifte og ugifte om brud og brudgom gav selv anvisning på voldsomheder, og for resten behøvedes der ikke andet end en fod fremstrakt for at spænde ben for de dansende, et dårligt sigtet bæger, et udfordrende ord eller en blot og bar misforståelse for straks at *vække kiv*. Da alle mænd var bevæbnede, førte sådant i de fleste tilfælde til *kamp med kniv eller kårde*, til blodsudgydelse og, når uheld skulle være, til *drab*.

Af hele denne brylluppets sværdside får man et overvældende indtryk gennem tidens egne beretninger. Ikke fordi sligt fremhæves, tværtimod, det skjules så vidt muligt og gattes over, men træder desuagtet frem. Det var ren børneleg, når f. eks. Per Guldsmed slog Jakob Krogmager på munden,⁶⁵⁶ en anden dunkede en ven i ansigtet med et „pasglas“⁶⁵⁷ eller den og den kom til „hårdrag“. Det begyndte først at vække mere interesse, når knivene kom frem, og der altså kunne blive fare både for den tabende og, bagefter i det mindste over for øvrigheden, for den sejrende. Hvor hyppigt det endte med drab, giver lensregnskaberne et vidnesbyrd om. Iblandt lensmændenes indtægter af „sagefald“ danner nemlig fredkøb for

drab en stående post; regnes blot en tre til fire af disse om året for hvert len, vil tallet løbe betydeligt op hele landet over; og den langt overvejende del af disse drab foregik netop ved selskabelige sammenkomster, især bryllupper.

Betegnende er den undskyldende tone, hvori sådanne drab omtales endogså af øvrigheden. Som eksempel blandt de mange kan anføres følgende udtalelse i Helsingørs tingbog af 1581: „Hans Jonsen blev ihjelstungen på svalen uden for rådhusdøren i et bryllups-værtskab her i Helsingør, og desværre Peder Hansen, hr. Hans Andersens søn, den tid *præst* i Tikøb i Kronborg Len og nu boende i Asmindtorp i Skåne, kom for skade og bedrev det og, straks skaden var gjort, undkom i sin behold.“⁶⁵⁸ Det var kun, når man havde knap tid eller meget stof, at man glemte de gængse undskyldningsformer, som i følgende dagbogsoptegnelse fra Bergen 1571: „Per Jonsson ville stinge til en anden og ramte Lasses hustru, som er Oluf Gunnarssøns datter på Slinde, i ryggen. Der Lasse det så, stak han Per Jonsson i hovedet med en daggert, dér døde han af. Havet og en hofmand, hedder Lambert, slaget en skrædder ihjel.“⁶⁵⁹ Overbærenhed var nødvendig, thi sligt kunne hændes den bedste. Kom ikke f. eks. Albert Skeels svigersøn, Mandrup Due, for skade i rådhusalen i Malmö og dræbte prins Christians tyske trompeter?⁶⁶⁰

En kun lidet taknemmelig rolle var det at skulle være mægler mellem de stridende parter. Dette faldt i reglen i den tilstedeværende gejstliges lod. Et held var det for denne, når han i øjeblikket var uanvendelig, som hin magister Niels, der selv var beruset, dansede uden præstekjole, faldt på gulvet og sad og hældte øl i sin hue.⁶⁶¹ Ligeledes var det en fordel først at skulle forlige parterne dagen efter, når de atter var ædru. „Den 16. juli,“ hedder det i en fynsk bispedagbog, „kom konrektoren i Odense og meldte mig om en kiv, der var opstået i mandags ved brylluppet mellem ham og rektor. De blev forligte.“ – „Den 24. juli kom skolemester magister Georgius og tilstod under tårer, at Christian Harbo var meget svag af et sår, som han havde tilføjlet ham med sin kniv ved brylluppet. Magisteren fik tilgivelse og rejste om natten bort til sin familie på Falster.“⁶⁶²

Langt værre var det på stedet at skulle mægle mellem de stridende, berusede parter. Alene med denne udsigt for øje var det en hensigtsmæssig bestemmelse, der toges på landemodet i Odense 1560,

at enhver præst skulle tage bort fra bryllup ved ni slæt.⁶⁶³ Thi det kunne være livet om at gøre, når man havde sådanne folk for sig som f. eks. bønderne i Telemark, om hvilke præsten Peder Claussøn i begyndelsen af det 17. århundrede siger: „Det meste manddrab, som gemenlig udi Norges rige sker, tildrager sig udi Telemark nogle uforskammede djævels kroppe med hor, mord, manddrab, kætteri, løslevnet, slagsmål og andre hoshængende laster og ulemper over alle, som her i landet bo. De havde deres største lyst i gammel tid af at dræbe bisper og præster, fogder og befalingsmænd. Til en kirke i det len er syv præster ihjelslagne, og sammesteds en eller to og sammesteds flere. Jeg har kendt én, som dér var fød, hvis fader havde ihjelslaget tre præster, og når denne var drukken bad han Gud, at han ikke måtte dø, førend han og havde slaget så mange præster ihjel.“ Ret oplysende med hensyn til, hvad ovenfor bemærkedes om lensindtægter af „sagefald“, tilføjer forfatteren: „Der bor rige folk i det len, og de måtte vel være så rige, som de begærede, dersom de med deres svare, umådelige drik og gæstebud og, som de gerne medfølger: store brødepenninge for hug, slag, mord og manddrab, hor og andre synder, det selver ikke forspildte.“⁶⁶⁴

At det ikke gik bedre til andetsteds selv under mere forfinede forhold, kan ses af følgende beskrivelse af „den kurprinselige sekretær, Hans Georg Beyers bryllup“ i Dresden 1656. Da gæsterne her havde spist og drukket, hedder det kort og godt: „pryglede de løs på hinanden indbyrdes“.⁶⁶⁵ Endnu langt ned i det 18. århundrede holdt de gammeldags skikke sig uforandrede hos landbefolkningen i Danmark. Herom meddeles f. eks. fra Jylland: „Det var ikke sjældent, at slagsmål fandt sted ved bryllup, begravelse og i andre selskaber. Slig uskik ansås hverken for synd eller skam. Vore forældre har fortalt os, at når man ved et bryllup ikke havde brugt slagsmål, så *duede brylluppet intet*. På Nørreklit tilsatte en mand fra Sønderby livet i slagsmål ved bryllup. Mærkeligt var det, at slige afskyeligheder næsten aldrig foranledigede søgsmål.“⁶⁶⁶

Mellem alle disse blodige kampe gør det formeligt godt at møde oaser, hvor spøgen, grovkornet som altid, dog ikke udartede til livsfarlig brug af våben. Som et af de mest iøjnefaldende eksempler kan nævnes det store bryllup, som Frederik II i januar 1574 gjorde på Københavns Slot for sin øverste sekretær, Hans Skovgård, hvem han samtidigt hædrede ved at optage i rigsrådet og forlene

Utallige er beretningerne om korporlige slagsmål i det 16. århundrede, og det er vel at mærke ikke alene samfundets uregerlige bærmé, men også adelen, præsterne og borgerne, der tager del i voldsomhederne. Man fandt imidlertid ikke disse personlige opgør værdige til gengivelse. Dette billede er et af de yderst få. Det stammer fra folkebogen „De syv vise mestre“. En franskmænd, der i 1634 så to matroser i knivkamp ved Helsingør, kommenterede: „Gå nu hen og pral af jeres store mod i tvekamp, I franske adelsmænd. Der er matroser, værtshusholdere og staldkarle, som ejer det samme mod.“

med Hälsingborg. Til brylluppet var blandt andre indbudt professorerne ved Københavns Universitet, som mødte i deres lange, gejstlige festdragt. Der herskede imidlertid en gammel skinsyge mellem den lærde stand og dem, der var ansatte ved hoffet. Øgenavnene til de lærde var: „Peder Sardug“ og „Hale-Peter“; til hoffolkene

„Lars Kiltkniv“. Og de fleste af de gæster, der hin dag samledes på slottet, havde vel som unge mennesker været med til i Københavns gader og gyder i det mindste i skumringen at sende sligt et mundtligt kastevåben efter en modpart. Nu var begge parter imidlertid blevet ældre, og man tør derfor vistnok gå ud fra, at det først var efter bordet, at de gamle minder opriskedes. På dette sted var dog hofsinderne afgjort i overtal, thi enhver var her til at lide på lige ned til den mindste stalddreng, medens professorerne savnede deres studenter. Det så derfor farligt nok ud, da „kiltknivernes“ unge mandskab drog deres våben. Det kom dog ikke til blodsudgydelse. De nøjedes med den mådeholdne hævn at kiltre de lærde op bagpå, skære bagparten af disses kapper, hvad enten de nu var af „sardug“ eller klæde, og således tage *halen af Peter*. Hermed var uden tvivl de lærdes deltagelse i aftenfesten til ende. Godt var det, at det var den mørkeste tid på året, så at de kunne slippe nogenlunde usete hjem til Kannikestræde. Thi mere end harmeligt ville det dog have været at blive bagtalt i denne tilstand, måske endog råbt „Lars Kiltkniv“ efter af de omstrefjende studenter, der en aften som denne, hvor de manglede tilsyn, naturligvis var på spil.⁶⁶⁷

Når *mørket* var faldet på, *øgedes* i øvrigt, i det mindste i *byerne*, *antallet af støjende bryllupsgæster*. Strengt taget budne var de nysankomne ikke. På den anden side udgjorde de et nødvendigt tilbehør, der ikke kunne udelukkes. Det var lygtemændene eller *lygtedrengene*, som de gerne kaldtes, der kom for at lyse deres herrer hjem.

Den bande, hvormed gårdens befolkning herved forøgedes, var langt fra en vinding. Alle havde de lyst til at knibe noget godt fra køkkenet og mødte derfor så tidligt som muligt for at se deres snit. På deres husbonds vegne mente de at burde optræde fordringsfuldt, hvorved der faldt en genglans på dem selv. Og med tidligere erfaringer for øje, hvor den ridder, de skulle følge hjem, ikke altid havde vist sig i våbenklar stand, mødte de som en art væbnere, med tændt lygte ganske vist i den ene hånd, men med spyd i den anden, kårde ved siden og kniv i bæltet.

Det er let at fatte, at der kun hørte meget lidt til, for at tonen skulle udarte i dette brogede selskab. Den samling pånødte gæster,

som en herregård under lignende forhold rummede i form af medfulgte køresvende, hestepassere og småsvende, var englebørn i beskeden og stiltfærdig optræden i sammenligning med dem, der således mødte om en købstadbolig eller i en rådhusgård. Hist forsvandt de, huserede egentlig kun i borgestuen og sov rusen ud i roshaven. Her stimedede de om forstue og køkkendør, tømte støjende en stjålen tønne øl, kiggede ind ad de åbne vinduer, sang, hujede, hug med spyd og kårde i gårdens brosten eller ravede blideligt om – folkelige godtkøbsudgaver af deres herrer inde i stuen.

Datiden stod værgeløs over for dette uvæsen. „Lygtedrengene“ dannede det fuldgyldige påskud for hele byen til at være på færde, så snart der blot holdtes et lidt større bryllup. Undværes kunne de ikke. Men de udgjorde ubetinget bærmien i bryllupstønden. Vil man have et indtryk af datidens vånde, læse man f. eks. det magtesløse veråb, som Københavns magistrat år 1579 udstedte i den anledning:

„Beklages også om [dvs. der klages over] den store ulempe og uskikkelighed, de drenge bruger, som bærer lygter til deres husbonde, hvilke som [somme?] ruster sig ud med våben og værge og bruger store oprør med råben, skælden og slåen, som er imod privilegierne. Da skal dermed så alvorligt holdes, at hvilken lygtedreng, som kan findes med at bære nogen våben med sig, han skal miste samme våben og straks sættes i kjelderer og straffes derfor, og hans husbond bøde 40 mark til kongen og til byen.“⁶⁶⁸

Et spørgsmål af afgørende betydning var selvfølgelig: *når skulle gæsterne bryde op?* Dette besvaredes ikke altid ens af samme ægtepar. Stundom ønskede hustruen for mandens skyld snarligt at søge nødhavn. Dette var dog en betragtning, som ikke lå datiden så nær, som en senere tid kunne formode. Derimod var det ofte manden, der ville hjem, medens hustruen var kommet i ånde og ønskede en svingom endnu, glemmende ganske, at hun burde være sin mandlille underdanig, samt at han måske bagefter kunne falde på „himmeligen at undervise hendes vanvittighed“.

Hvor hyppigt sligt forekom, kan allerede ses af tilfældets betydning i digtekunsten. I folkevisen om „Helled Hågen“ berettes således om, hvorlunde dannerdronningen ikke ville bort fra dansen, skønt kongen blev vred og red hjem.

Jeg er så nylig i dansen kommen,
hun haver ikke fået ende,
så vel må min herre og konning
blive blid igen.
– Så herlig danser han Hågen.

Visen overlader senere til hver enkelt at afgøre, om det er elskov eller meddelt „hemmelig undervisning“, hvortil der sigtes, når det om den følgende dag hedder:

Skam få Helled Hågen,
for vise han kvad!
Dronningen sidder i højenloft,
hun er uglad.
– Så herlig danser han Hågen.⁶⁶⁹

I Tobiæ komedie, hvor brudens moder ved afskeden giver sin datter og svigersøn leveregler med på vejen, omtales naturligtvis sligt et tilfælde, og al uretten lægges på hustruens side:

En kvinde bør ikke at danse eller hove,
når manden er drukken og lyster at sove.

En nutids forfatter ville lade moderen henvende disse ord til bruden med formaning om at holde sig dem efterrettelige; men betegnende nok rettes de til manden, der samtidig opfordres til, for at undgå de uheldige følger af sligt, i tide at tugte sin hustru. I sammenhæng lyder formaningen til manden således:

En kvinde bør ikke at danse eller hove,
når manden er drukken og lyster at sove.
Der kan snart komme ild i blår.
Snart er skident uskøttet kar.
Fordi [dvs. derfor] skal du hende tugte og ærel
Dannekvindes navn er ærligt at bære.⁶⁷⁰

Dette var dog blot eksempler fra digtningens verden. I selve virkeligheden forekom de også hyppigt nok, men her skete moralen ikke

altid så afgjort fyldest, og ret og uret var desuden ofte underlig blandede. Lad os som eksempel blandt mange vælge Helle Olsens bryllup i Helsingør 1578, hvor Jakob Krogmager og hustru Karen var til gæst. Søndag aften blev Jakob drukken, gik hjem, klædte sig af og gik til sengs, hvorimod hans hustru blev tilbage og dansede. Da Jakob havde ligget noget og tænkt herover, ærgrede han sig, stod atter op og løb nøgen over gaden for at kalde sin hustru hjem. I bryllupsgården havde man imidlertid – vel af hensyn til den støjende, nysgerrige mængde udenfor – lukket skodderne for vinduerne ud til gaden. Jakob var dog ikke rådvild. Han kravlede op på skodderne, slog en rude ind og lå nu og kiggede ind efter, hvem hans hustru dansede med, alt imens han i stærkt malende udtryk beskyldte disse for at forholde ham hans hustru.

Da dette ikke hjalp, kravlede han ned igen, slog på døren, „buldrede og lod meget ilde, truede og undsagde sin hustru“. Her var ikke andet for, Karen måtte hjem. Da hun imidlertid frygtede for sin mandlilles undervisning, bad hun byfogden følge sig og tale manden til rette. Klaus Byfoged fulgte ridderligt med, og da de var kommet til hendes hjem, „bad han Jakob være tilfreds, efterdi hans hustru var hos ærlige folk“. Ægtemanden blev dog ved at true hende, og Klaus bad ham endda med det bedste at „være tilfreds“; men der det intet hjalp, skiftede byfogden tonart og erklærede, „at hvis Jakob ikke ville lade sig sige, efterdi ikke anden brøde var“, skulle han få andet at tænke på.

Denne trussel opflammede Jakob, der nu vendte sig mod selve byfogden og sagde, „at han ikke kendte Klaus god for en ...“ Ordet er udeladt, men har næppe betegnet noget værdifuldt. Under denne samtale blev Karen imidlertid så forfærdet, at hun med ét flygtede bort, ned gennem byfogdens gård for at drukne sig i stranden. Dette var det mest spændende øjeblik, men byfogden Klaus var forholdene voksen: et par mand ned for at hindre hende i at drukne sig! Et par mand fat i Jakob, der bestandig brugte mund, og af sted med ham til rådhuskælderen! Hårdt gik det ud over den nidkære ægtemand. Han sad ugevis i kælderen, medens folk forgæves gik i forbøn for ham hos øvrigheden. Det viste sig til hans uheld, at ikke blot byfogden, men også sognepræsten var ham gram og forlangte, at han ikke burde slippe så let, da han både var ond mod sin kone og desuden talte ilde om sin sogneherre. På dette

punkt forvirres imidlertid den senere betragters blik. Som så ofte ved virkeligheds forhold griber flere tråde forstyrrende ind. Idet man undres over den hårde medfart, som denne mandlille måtte lide, der jo dog egentlig kun havde stået på sin ret, glæder man sig ved i forbigående at høre om hans hustru Karens godhed, idet hun hemmelig fik listet en pot varm vin ned i kælderen til ham. Men man fortumles ganske ved at oplyses om, at præstens hustru en skønne dag hentede den fangne Jakob ud af kælderen „og tog ham med sig ind til Sanders“ en halv dags tid, hvorefter „han gik i kælderen igen“. Hvor var sligt muligt? Bysvendene, der havde set igennem fingre hermed, sattes under anklage af byfogden. Men hvad stak der under? Var præstens hustru måske Jakob venligt sindet, byfogden Karen, eller denne begge øvrighedspersonerne? Sagens udfald forklarer intet: Jakob Krogmager slap først ud efter at have stillet borgen for, at han ikke mere ville slå sin hustru og leve ilde med hende, eller tale ilde om præsten hr. Rasmus. „Synder han mere, da at sættes i kælderen, og hans borgen at svare til hans gerning.“⁶⁷¹

Der ligger tydeligt nok en tåge over forholdene, så at vi ikke ret kan se *det*, der har udgjort sagens kerne og sikkert interesseret samtiden mest. Kun ét billede står klart for os, det, der forekom datiden ligeegyldigt, og som kun tilfældigt er blevet bevaret: den nøgne ægtemand på skodderne, der, hørt af stimlen både ude og inde, talte pligtens ord til sin ulydige halvdel.

Udsigten til, at naboskabet eller hele byen kunne komme til ro, voksede, når *gæsterne* – på gensyn i morgen – endelig *brød op*. Med en lygtedreng som sankthansorm foran hver vaklende husfader bugtede de sig i småhobe ned ad de stille gader.

Der var dog langt frem endnu. Nattevindens friske pust fik ikke blot lygterne til at blusse op, men vakte nyt liv og trang til bedrift i de omtågede sind. Havde hustruen før ved dansen været den ivrigste, så trådte nu husbonden ubetinget i forgrunden, når han højrøstet indlod sig med alle eller truende svang sin „degen“ i luften.

Ordenens håndhævere, vægtene, bysvende og hvad de hed, viste sig sjældent ved en lejlighed som denne. De såvel som stadens øvrighed var jo i reglen selv med blandt de hjemdragende bryllupsgæster. Herved fik disse natlige optrin et eget liv. Stadigt tilbagevendende, næsten naturnødvendige som de var, bidrog de i ikke ringe grad til at give datidens købstadsforhold deres ejendommelige præg.

Der var kun liden forskel på, om man havde været med til bryllup og befandt sig ude på gaden, eller man ikke havde været med og lå fredeligt inde i sin seng. Thi når toget, ofte med bryllupsmusikken i spidsen, kom hujende og støjende ned ad gaden, brydende på eller instinktmæssigt undgående de strømhvirvler, der dannedes, hvor en enkelt stod stille og huggede om sig i blinde, så måtte alle op og hen til vinduet for at høre, om der var brand eller „uførm“. Tøvede nogen med således at vise optoget tilbørlig respekt, så var enhver jo godt kendt, og man blev stående uden for hans dør og råbte ham frem eller gik ind til ham. Et ret godt eksempel afgiver et bryllup i København den 13. december 1618. Professor i hebraisk, magister Herman, synes slet ikke at have været med ved dette bryllup, men forholdt sig roligt hjemme. Ikke des mindre fik han først besøg af professor juris Klaus Plum. Denne havde været livlig deltager og „henad aften i bryllupsgården været meget urolig med glas at slå sønder, item med hvislen og fløjten“. Han var vistnok gået lidt før de andre og havde i hvert fald på vejen moret sig med „at overfalde og slå nogle af borgerskabet og været efter nogle med en dragen kniv“.

Hans fredelige samtale med en kollega blev dog kun af kort varighed. Sværmen kom snart efter ned ad gaden: „Borgmester Michael Vibe, rådmand Thomas Lorich, Peder Kniphoff med flere mænd og kvinder.“ Enten de nu også har fået lyst til at tale med den hebraiske professor, eller de har opdaget professor Plum derinde, vist er det, de standsede uden for døren og gjorde „stor uførm“. Efter Michael Vibes senere, mildere forklaring behandlede de dog magister Herman blot som deres ven. Plum var derimod ikke den rette mand til at skaffe ro, thi da han rejste sig, „æskede borgmester Vibe ham ud ad døren at slås“. Rådmand Lorich var ligeledes kommet for magisterens dør i „en ganske god mening“; men over ham gik det nu ud, thi professor Plum kom ud med sit væрге og „jagede hannem, så at han måtte slippe sin ene tøffel i løbet“. Det var muligt under denne almindelige flugt, at borgmester Vibe søgte at sætte mod i magister Eisenberg ved at kalde ham en „skælm“. Borgmesteren kunne bagefter ikke give nogen oplysning herom, „da det slet var gået ham af hovedet“.⁶⁷²

Gik der under dette sammenstød kun en tøffel i løbet, så så det værre ud for den brave Niels Mule, da han „søndag nat klokken

ni“ den 6. april 1589 lå og sov i sin seng i Odense. Han vaktes ved, at Carl Bryske, der kom fra bryllup i spidsen for en hel del adelige og uadelige, ruskede i hans dør og ville ind. Niels Mule mente, at det var klogest at blive liggende stille som en mus, så blev de vel kede deraf og fortrak. Men han tog fejl. Først haglede 54 glastruder ned. Så hug og slog Carl Bryske og hans ledsagere med deres spyd og sværd i vindueskarme og sprosser. Og da de havde hugget alt ned, hvad de kunne nå, fik de vrikket nogle brosten løse og begyndte at bombardere. En sten ramte Niels Mule, der lå i sengen, på armen, så at han blødende måtte flygte. Dette standsede dog ikke angrebet. Man havde fået smag for denne idræt, og alt imens man udslyngede skældsord mod den forsvundne Niels Mule, ituslog man hans bohove med nye stensalver. En del af selskabet var i den grad med, at de ville løbe hen og ringe med stormklokken. „Hvilket Gud dog afvendte. Thi de var vel beskæftigede, så at der kunne være sket stor ulykke.“ Under almindelige forhold ville sagen vel være gået hen uden påtale, men det var i formynderregeringens tid, og regeringsråderne, der fik nys om sagen, befalede lensmanden at tiltale Carl Bryske.⁶⁷³

Den tanke, at få større slag i det hele ved at ringe med stormklokken, synes at have haft noget tiltrækkende ved sig. Fra en rigtignok senere tid meldes således fra Kerteminde om, hvorledes man i anledning af et bryllup i sognepræstens hus, hvor det som altid endte med strid, skred ikke blot til at ringe med stormklokken, men fra modsat side rørte trommen, så at hele borgerskabet og garnisonen mødte bevæbnede, rede til at gå imod hinanden. Heldigvis var det en lille by, hvor garnisonen vel næppe var talrig, og endnu heldigere var det, at nogle ædru fik mæglet forlig, førend det førte til blodigt sammenstød.⁶⁷⁴

Imod så storartede forestillinger var det kun *ringe, hvad der kunne ydes på landet*, selv på en herregård. Sammenlignet med dagligdags forhold var dog også her alt i oprør. Spøgeriet måtte en nat som denne ganske aflyses, thi der lød tummel fra kælderstue til ridersal, selv den tristeste glug spejlede kerteglans i graven. Og det blev ved. Gårdhunden var hæs, det gryede alt ad dag, førend de sidste gæster fandt den rette himmelseng.

Heller ikke landsbyen lignede ved bondebryllupper sig selv. Fik end her også støj og praten, dans og slagsmål til sidst en ende, så

sank det ikke alt hen i det hverdags: en duknakket tagryg, en utydelig brøndvippe, en hvidlig kirkegårdsмур som et liglagen på bleg, hvor stilheden mulmsløret lå på bære. Nej, alt var forvandlet til en eneste fornøjelig, stor søsterseng, hvor det kriblede og krablede med gæster i lo, i lade, i udhus, ja helt ude under buskene i det fri.⁶⁷⁵ Og som det kvækkede fra alle frøhovederne i dammen ved vårtid, tonede her et talrigt om end dæmpet kor af menneskestemmer: snak og snorken, hvisken, fnisen. Det holdt ved i den lune, lyse mid-sommernat, indtil hanen gol, lærken slog over bygvangen, og den blålige røg ud af taghullet på bryllupsgården, eller køgemesteren selv med „stob“ i hånd, indbød til en liflig morgenvarmer.⁶⁷⁶

TOLVTE BOG
ÆGTESKAB OG SÆDELIGHED

I

De første dage i ægteskabet tilhørte ikke de nygifte, men *slægten*. Det var jo den, der ved sit råd og sit samtykke havde bragt forbindelsen i stand. Det var den, hvis ve og vel her afgjordes. Det tilkom da også den at værne og vejlede de nygifte.

Men disse hørte jo i reglen hver til sin slægt. Her var altså *to slægter*, der mødtes. Denne krydsning medførte en spænding af interesser, en modstrid af hensyn. Hver af slægterne vågede nøje over ikke at blive forfordelt af modparten, hverken hvad penge, ære eller madvarer angik. Men samtidig mødtes de i god vilje til at nyde øjeblikket og i de bedste ønsker for parrets fremtid og frugtbarhed. Ud af disse forhold formede da samlivets første dage sig; tilsyneladende blot et nygift par, stængt inde i bryllupsgæsternes glade runddans, men over alles hoveder svævede, lønligt betagende enhver, slægternes tvende dunkle klodeskyer.

Mandag morgen var bryllupsgæsterne tidligere oppe, end det efter nattens virksomhed skulle formodes. To vigtige, retslige forhold skulle nemlig afgøres.

Først og fremmest burde man overbevise sig om, at fuglen ikke var fløjet, men *brudgommen endnu til stede*, hvor han var blevet lukket inde sidste aften, i „brudehuset“ eller „brudekammeret“. Det var „bruderedersken“, der havde lukket døren af og taget nøglen i forvaring. Hun måtte da, i spidsen for alle gæsterne og ofte ledsaget af musikanter, med nøglen i hænde vandre i optog til stedet for at føre det retsgyldige bevis for, at alt var i orden.

En senere tid har misforstået denne skik og troet, at meningen blot var på en behagelig måde at vække parret. I England går denne misforståelse langt tilbage i tiden. Her omtales allerede i det 16. århundrede det at vække de nygifte med en serenade: „Brudens godmorgen“. „Brudeparret lå i rådsalen, hvor kongen gav dem en reveille, førend de var oppe“, hedder det i en gammel beretning.¹

I Skandinavien har samme opfattelse fæstet rod. Rundt om på landet vækkes endnu, sikkert efter fortids anvisning, de nygifte i mangel med musik, snart blot verdslig, snart som i Skåne halvt kirkelig, idet musikanterne her træder ind, lykønsker, læser morgnebøn og til violiner istemmer en morgensalme.²

Dette var dog ikke den oprindelige mening. Hensigten var en blot retslig, nemlig næst efter at overbevise sig om, at *brudgommen* endnu *var til stede*, at indhente hans erklæring om, at han ikke havde noget at beklage sig over, men var både pligtig og *villig* til at *betale* sit vederlag i form af *morgengave*. Først når denne erklæring i betryggende form var afgivet, burde musikken falde ind for jublende at tilkendegive: alt i orden.

Dette bruderederskens hverv var af en egen vanskelig art og krævede varsomhed. Thi havde brudgommen virkelig noget at beklage sig over, var det næppe ønskeligt at få sligt offentliggjort i for mange vidners nærværelse. Omvendt gjaldt det om at tage ham på ordet og straks have vidnerne ved hånden med hensyn til morgengaven. Hendes optræden faldt da i to takter: først ene foran skaren for i enrum at udspørge brudgommen; så et sejsikkert nik til musikken og under pibers og trommers lyd: alle vidnerne fremad!

Folkeviserne omtaler oftere dette morgenoptrin, i reglen dog kun, hvor der var noget særligt at mærke. I visen om Torkild Trundesen gås der endnu et skridt længere tilbage, idet kongen her af frygt for, at brudgommen muligt skulle klage over, at bruden ikke var mø, men havde stået i forhold til Torkild Trundesen, kommer i forvejen til brudehuset for at overtale ham til ikke at beklage sig herover. Stolt Adeluds har imidlertid selv sikret sig ved at lade sin terne forestille brud i hendes sted.

„Årle om den morgen,
det første dagen var lys,
det var dannerkonning
han ganger til brudehus.

Jeg giver dig det hvide sølv
og så det guld så rød,
at du tier kvær, hr. Sti Jonsen!
om bruden var ikke mø.

Jeg giver dig det hvide sølv
og så det røde guldbånd
du tie kvær, hr. Sti Jonsen!
om der var tvivl iblandt.

Have I selv eders hvide sølv
og eders guld så rød!
I gav mig stolten Adeluds
hun var så væn en mø.

Er det sandt, du siger for mig,
at Adeluds hun er mø,
da skal Torkild Trundesen
udi Island for hende ikke dø.“³

Visernes stående udtryk for bruderederskens spørgsmål er:

„Hvor da haver I lidet i nat
alt med eders unge brud?“

Og det forønskede svar er naturligvis:

„Vel så haver jeg lidet i nat
alt med min unge brud.“

I visen om stolt Mettelil, hvem dronningen af Avind har givet gift,
lyder brudgommens svar på svigermoderens spørgsmål:

Hun vrides og vendes som oxen i kloven
den lange nat kunne hun ikke sove.

Og den bekymrede moder siger da til datteren:

„Hør du stolt Mettelil! datter min,
vil du til kirken med moder din?“
„Såmænd, kære moder! vil jeg så,
Jeg vil til kirken og aldrig derfra.“

Hvorpå hun føres til kirke og dør.

I visen om hr. Nilaus og hr. Tidemand, hvor denne aftenen forud har beskyldt bruden for at have været hans slegfred, får morgenforhandlingen dobbelt interesse. Den føres pynteligt således:

Arle om den morgen,
det første dagen var lys,
det var danske dronning
hun går til brudehus.

„God morgen, bolde hr. Nilaus!
God morgen give eder Gud!
Hvor da har I lidet i nat
alt med eders unge brud?“

„Krist signe eder, min nådige frue!
Alt både for dyd og ære!
Fuldt vel da har jeg lidet i nat,
bruden skal årsaget [dvs. sagesløs] være.“⁴

Den skik, at bruderersken skulle lukke parret inde om aftenen og næste morgen komme og lukke op på ny, holdt sig længe. Endnu dr. Otto Sperling fortæller om sit bryllup: „Min kærestes moder lukkede døren af og tog nøglen med sig, idet hun sagde, at vi kun skulle blive liggende, til hun kaldte på os næste morgen ... Vi sov sødt til om morgenen, da vor kære moder omtrent ved ti slæt kom og lukkede døren op og formanede os til at stå op.“⁵ Det omtales ikke her, at moderen om morgenen forelagde brudgommen noget spørgsmål. Men bruden havde også været gift tilforn og var altså „enkebrud“.

Når bruderersken gav tegnet, stemte musikken i og alle gæsterne trængte ind i „brudehuset“ for at være *vidner ved overrækkelsen af morgengaven*. Ifølge gammel nordisk skik skulle nemlig brudgommen give bruden denne, når han stod op,⁶ og alle hensyn både til brud, brudgom og begges arveberettigede slægt bød, at det burde være så vidnefast som muligt, hvori den bestod. I den forsamlede skares påsyn og påhør overgav han da enten selv personlig bruden morgengaven eller forkyndte, hvis den f. eks. var jordegods eller lignende, højt og lydeligt, hvori den bestod. Dette var

den ældgamle fremgangsmåde, der skulle udelukke al argelist. Tid, sted og den personlige udførelse af handlingen, alt omgærdede den med sikkerhed. Derfor gjaldt det heller ikke her at lade en anden føre ordet på brudgommens vegne.⁷ Talsmanden kunne vel få lov til først at „opklappe“ morgengaven, men brudgommen skulle selv bag efter „åbenbarligen forkynde“ den.⁸

Men netop disse mange hensyn, som her var at tage, kunne let, når der lagdes særlig vægt på et enkelt, stramme den hele handling til siden og således forrykke den. Et utal af ændrede former, lutter forsøg på at gøre det bedre end godt, løb derfor ved siden af denne grundform for morgengavens overrækkelse.

Det kunne jo f. eks. ikke nægtes, at bruden ved således at bie til om morgenen med at få sit vederlag, løb en vis fare for at blive narret, og i hvert fald muligt kunne have opnået et større, hvis hun aftenen forud havde krævet det som betaling for overhovedet at gå til sengs. Under små forhold med snæver synskreds var dette et fuldt berettiget hensyn at tage, ikke mindst hvor vilkårene ikke foreslog til at have mange gæster som vidner både aften og næste morgen.

Der var da også tydeligt nok en tilbøjelighed overalt i Norden især hos mindre bemidlede til at henlægge overrækkelsen af morgengaven til *første bryllupsdags aften*. Kong Hans måtte for købstædernes vedkommende ligefrem forbyde denne skik: „Morgengave må ikke førmere gives end anden bryllupsdag.“⁹ Og adelen både i Danmark og Sverige synes ikke at have været stort bedre, for så vidt man her ofte krævede, at brudgommen skulle forud binde sig ved et bestemt løfte. Et udkast på svensk til et sådant løfte i fyrsters og ridders påhør, nedskrevet omkring år 1600, findes opbevaret endnu, det bærer den betegnende overskrift: „Om søndags aftenen, da morgengaven skal loves.“¹⁰ I Lübeck gik man år 1566 over til at befale, at kun hos de fornemste borgere skulle overrækkelsen af morgengaven foregå mandag morgen; hos borgere af de lavere klasser skulle den erlægges allerede aftenen forud til bruden på sengen.¹¹

Sit klareste udtryk har dog hele denne tankegang fået i skikkene, således som de har udviklet sig i Telemark og andre steder i det sydlige Norge. Her sælger eller solgte bruden ethvert af sine første skridt på ægteskabets bane kun mod klækkeligt vederlag i „bænke-

gave“ eller „morgengave“. Brudesvendene, der skulle stå på brudens ret, krævede penge af brudgommen for tilladelsen til at sidde ved hendes side ved bordet, for at få hende med til kirke og slutte sig for at bestige brudesengen. Den sidste gave bestod gerne i klæde til et rødt skørt eller lignende og „først når de efter lang disput er blevet enige herom, må han uhindret gå i seng.“ Enhver sådan ensidig udvikling af en tankegang medfører hyppigt sin egen modvægt. Sammesteds var det blevet skik, at hvis brudgommen enten ved magt eller ved list kunne komme i brudesengen trods hendes svende, fik bruden heller ingen morgengave.¹²

En mere forfinet tankegang var åbenbart den, der frabad sig al voldsom indblanding af andre og mente brudens ret bedst værnet, når det *overlodes til hende selv i enrum med manden at tale sin sag*. Det gunstigste øjeblik for denne første, ægteskabelige styrkeprøve var *nattens stilhed*; efter at de støjende gæster havde forføjet sig bort, førend de for snart atter kunne ventes tilbage.

Allerede folkeviserne beretter om dette velvalgte øjeblik til at få morgengavespørgsmålet afgjort. Om den fromme dronning Dagmar hedder det:

Arle om den morgen
længe før det var dag,
det var frøken Dagmar
hun kræved hendes morgengav’.

Valget af dette tidspunkt var dog måske ikke hendes eget påfund, men et hende af moderen meddelt råd. I hvert fald begynder visen således:

Det var Bøhmerlands dronning
hun tager sin datter at lære:
„Inår du kommer i Danmark ind“ osv.

hvorpå hun opfordrer den vordende brud til at forlange i morgengave biskop Valdemars løsladelse og bøndernes fritagelse for skat. Slagplanen var da vel moderens. Men æren for at have kæmpet den igennem var Dagmars. Da kongen afslog hendes bøn, optrådte hun, hvor ung hun end var, straks med bestemthed. Det hjalp ikke hendes husbond, at han overlegent bad hende holde sin lille mund:

„I tie kvær, dronning Dagmar!
I sige ikke så!“
Thi: hun tog guldkronen af sit hoved
og satte den for kongen på bord:
„Hvad skal jeg i Danmark gøre!
Mig må ikke vides et ord!“

Og ganske rigtig, lidt efter sendtes to ridende bud af sted for efter kongens befaling at fuldbyrde Dagmars ønske.¹³

Valdemars Sejrs indtrædelse i ægteskabet var overhovedet, efter folkeviserne, ingen af gangene blot rosendans. Dronning Dagmar havde henad morgenstund aflokket ham et farligt løfte i morgengave. Dronning Berengaria synes, straks da de var blevet ene, at have begyndt at plage ham med urimelige forlangender. Denne gang svarede kongen imidlertid hårdnakket nej. Men om hans sindsstemning kan man måske slutte fra, hvad han drømte, da han endelig – efter Vedels bearbejdelse af visen: først henad morgen – ærgerlig lagde sig til ro. Hans første hustru viste sig for ham og belærte ham om, hvorledes han bedst skulle blive af med den „beske blomme“, han nu havde ægtet.¹⁴

I det 16. århundrede tiltog skrivefærdigheden, og herved bredte sig ganske naturligt den skik at udstede *morgengavebreve*. Ved denne form for løfte betryggedes hustruen i en betydelig grad. Det mundtlige tilsagn, som hun tidligere havde – måske først i enrum – måttet afvinde husbonden og derpå få ham til at gentage, når gæsterne fyldte brudekammeret, det stod nu fast, selv om alle vidnerne måtte være bortdøde til den tid, da det en gang skulle træde i kraft. For så vidt kunne vidnerne nu synes overflødige. Men faren truede nu fra en ny kant. Thi passedes der ikke nøje på, lod denne nye form sig misbruge til svig mod mandens arvinger. Et sådant brev kunne jo nemlig til enhver tid opsættes og antedateres til bryllupsdagen; og det var en løjerlig hustru, der ikke et langt liv igennem i det mindste én gang skulle kunne få sin husbond stemt for at sikre hende efter hans død. Men lå først brevet på kistebunden, så var det også i stand til uventet at fare frem ved en begravelse og skambide selv de sikreste forhåbninger om arv efter en barnløs onkel.

Morgengavebrevene måtte da omgærdes med om muligt endnu

strengere bestemmelser. Vel blev det retsregel, at et sådant brev havde samme gyldighed, hvad enten det var udstedt „søndag eller mandag i brylluppet“.15 Men der krævedes, at brudgommens segl skulle være bekræftet af andre mænds segl som vitterlighedsvidner. Og et spørgsmål var det, om selve dette var nok, eller om ikke brudgommens arvinger tillige skulle have givet deres samtykke. Efter Klaus Skeels død rejste i hvert fald hans arvinger sag imod hans enke, fordi dette ikke var iagttaget ved hans „fæstensgavebrev“ til hende.16 En betænksom husbond sørgede da for at have alt sådant i orden. Oluf Mouritsen Krognos f. eks., der søndagen den 11. januar 1573 ægtede jomfru Anna Hardenberg, udstedte sit morgengavebrev samme dag og fik rigens hofmester Peder Oxe, Christoffer Gøye og Albert Oxe til at sætte deres segl under. Selv med sådanne vitterlighedsvidner følte han sig dog ikke beroliget, men fik fjorten dage efter alle sine onkler og tanter til at udstede et særligt brev om, at de som hans nærmeste arvinger gav deres samtykke til, hvad han i sit morgengavebrev havde lovet.17

End ikke herved synes man at være standset. Den gamle skik, at morgengaven skulle i vidners overværelse overrækkes af brudgommen til bruden, udvidedes efterhånden til, at dette skulle foregå ved vidnernes hjælp, for at den også af disse kunne berøres og tages i hænde. År 1594 blev således et morgengavebrev fra Erik Podebusk til hans hustru Sidsel Oxe ved en herredagsdom kendt ugyldigt, blandt andet fordi det, skønt udstedt om søndagen i brylluppet, „ikke bevistes at være overantvordet ved herremænd eller fruenter enten om søndagen eller mandagen efter den vis og vane, her udi riget holdes med fæstensgave og morgengave at overantvorde“. Vidneførselen må i øvrigt ved denne lejlighed have haft sine vanskeligheder, da det var ikke mindre end 27 år siden, at det pågældende bryllup havde stået, og både brudgom og brud var afgået ved døden. Netop disse omstændigheder viser imidlertid både den vægt, man lagde på sligt, og den opmærksomhed, hvormed deltagerne fulgte, hvad der foregik. Thi af de to tiloversblevne gamle gæster fra hint bryllup kunne den ene, fru Vibeke Podebusk, med sikkerhed bevidne, at „hun havde været en af de fruenter, som bar fru Sidsel Oxe sin morgengave om mandagen i sin bryllup, som Erik Podebusk antvordede dennem“, og denne morgengave havde bestået i en guldkæde. Den anden gamle kvinde, der havde været med,

fru Magdalene Banner, kunne vel ikke med sikkerhed mindes, at hun havde været en af de fruer, der bar morgengaven; kun turde hun bevidne, at denne ikke havde bestået i et brev.¹⁸

Det var en selvfølge, at disse morgengavebreve, der således kom til at spille en betydelig rolle ved brylluppet, idet de skulle ses af alle gæster og bæres i højtideligt optog fra brudgom til brud, efterhånden også fik en hertil svarende pragtfuld udstyrelse. De skreves på store stykker pergament og med sirligt snirklede skrifttegn; de vedhængte segl nøjedes ikke med at hænge i pergamentstrimler, men i brede, guldvirkede silkebånd, ja stundom var seglene selv indsluttede i gyldne kapsler.¹⁹

I Sverige overræktes morgengaven under former, der mindede om den højtidelige overdragelse af len. Et spyd bragtes ind i brudekammeret og, medens brudgommen gentog, hvad han havde lovet bruden i morgengave, løftedes spyddet op og ethvert af de mandlige vidner, gerne tolv i tallet, omfattede spydskaftet med sin hånd, vel til tegn på, at hver især var ikke blot vidne til dette tilsagn, men også villig til med væbnet hånd at værne om dets gennemførelse. Derpå nedlagdes spyddet for brudens fødder og kastedes sluttelig ud ad vinduet til mængden udenfor, der rev det sønder og brødes om stumperne. Dette kaldtes *at stadfæste med glavind*²⁰ og et morgengavebrev derfor „et glavindsbrev“.²¹ Forståeligt for enhver lød det, når det f. eks. i en forordning af 1664 hed: bryllupshandlingen skal være tilendebragt på én dag, „hvad enten glavind bruges eller ikke“.²²

I det 17. århundrede synes skikken at have antaget en mere forfintet form. Det gammeldags glavind (hugspyd) afløstes nu oftere af en sirlig lanse. Ved Axel Turessons bryllup 1645 beskrives den således: „Frem mod spidsen var den beslået med sølv, og skaftet var omvundet med taft af samme farve som hovedfarverne i brudgommens våben.“²³ Ifølge en anden meddelelse skulle lansens nu være ni alen lang, med guld- eller sølvbeslagen spids og omvundet med 40 alen mangefarvet tøj. Den af mængden, der, når lansens var udkastet, rev den til sig, kunne herved tjene en ret anelig sum.²⁴ Et engelsk sendebud, der år 1654 opholdt sig i Sverige, beskriver endnu udførligt en „stadfæstelse ved glavind“, som med stor højtidelighed foregik på slottet i overværelse af dronningen, der havde bekostet brylluppet.²⁵ Men senere tabte skikken sig hurtigt. Sidste gang, den

skal være blevet anvendt, var ved grev Douglas' bryllup med Beate Stenbock i Stockholm 1680.²⁶

Som det gik med brugen af „glavind“ i Sverige, gik det med selve morgengaverne hele Norden over. Efter et pludseligt opsving tabte de sig temmelig hurtigt. *Skikkens sidste, stærke blomstringstid i alle tre nordiske lande falder mellem reformationen og enevældens indførelse.*

Vil vi undersøge grundene til, at den skik at give morgengave just i det 16. århundrede blæstes i stærk flamme, så var hovedforudsætningen naturligvis lysten til at glæde bruden og efter evne at søge hende sikret efter mandens død. Efterlodes hun nemlig som barnløs enke, så tilfaldt efter fælles nordisk lov²⁷ morgengaven uskiftet hende. Ja ifølge en dansk herredagsdom af 1562 skulle morgengaven endog udredes af boet forud for al anden gæld.²⁸ Men en sådan lyst til at sikre den efterlevende var jo ikke enestående for det 16. århundrede. Så langt øjet rækker og historiske dokumenter kaster skær over stemninger, kan vi forfølge en trang til at betænke bruden i en grad, der ved lovbud måtte hæmmes og begrænses. Allerede i den svenske „landlov“ fra det 14. århundrede måtte der fastsættes grænser, ud over hvilke morgengaven ikke turde gå. Det forbødtes en ridder at give mere end 40 mark svensk vægt, en svend mere end 20 lødige mark, og en almindelig „frälseman“ mere end 10 mark, medens en bofast bonde kun måtte give tre mark og en „løsker man“ én mark.²⁹ I kong Hans' almindelige stadsret fra slutningen af det 15. århundrede gjordes noget ganske lignende gældende over for købstadbeboere: „Morgengave må ikke større være udi nogen måde udi nogen købstad end 20 mark, og mindre må hun være, eftersom hver mand formår.“³⁰

Det nye og mere, der i det 16. århundrede kom til, skrev sig først og fremmest fra det lutherske syn på ægteskabet. Den ugifte stand var jo ikke længer den højeste, men netop den gifte. *Morgengaven* havde i middelalderen været et udtryk for, hvor meget bruden gav afkald på ved at indlade sig i ægteskab. *Nu blev den præmien* for at nå hertil. Som det forhen havde været fortjenstligt at give gaver til klostre, blev det nu en god gerning at forgylde vejen til den Gud velbehagelige stand.

Og anledningen hertil fordoblede sig af sig selv, idet reformato-

terne jo holdt på, at ægtefolk burde ikke blot fæstes, men også vies sammen, et forlangende, der endte med, at bryllup år 1582 blev lov-befalet for alle. Hidtil havde mangan kunnet nøjes med fæstensøl og fæstengave, nu kom bryllup og morgengave til. Og meget hurtigt uddannede den skik sig hos adelen, at disse to gaver skulle nogenlunde svare til hinanden i værdi.

Under sådanne omstændigheder kunne det synes en betænkelig sag for en mand at inklade sig i ægteskab. Rede penge var dengang langt sjældnere end nu. Det kunne hænde selv rigens hofmester, Peder Oxe, at han ikke i øjeblikket havde guldet til de tre kæder, som han ville give Mette Rosenkrantz i fæstengave, så at han måtte bede Frederik II om 287 „engelotter“ til låns i denne anledning.³¹ Men her trådte tidens nye skik, de skrevne fæstengaver og morgengavebrevene, hjælpende til. De svarede fuldt ud til, hvad der kunne ønskes. Her var der en långiver, der altid var villig og, hvad mere var, aldrig ville kræve lånet tilbagebetalt. For hver en gylden, brudgommen i virkeligheden manglede, kunne han trøstigt skrive pergamentsanvisning på ti eller hundrede, og aldrig skulle det falde det skikkelige skind ind at forlange dem igen; de forfaldt jo først til udbetaling, når han engang var død og borte.

En hel omvæltning i fæstens- og morgengaverne blev da følgen. Tidligere havde disse, selv hos de rigeste, gerne bestået i metalstykker: ringe, kæder, bæltter, perlehuer, lutter genstande med sindbilledlig betydning, lette at vurdere, anvendelige ved fest hele ægteskabet igennem og en sidste nødskilling for en enlig enke. Nu blev alt dette anderledes. De gamle gaver bibeholdtes vel, men de sank ned til blotte småting ved siden af *den egentlige gave, brevet*, der lød på hundrede, ja tusinde for hver gylden, hine kun havde vægt af. Morgengaverne blev først grebet af smitten. En tid lang bevarede fæstengaverne den gamle, tarvelige soliditet, men også de blev revet med af strømmen. Det var i virkeligheden en forældet påstand, der heller ikke blev godkendt af retten, når det år 1590 under en sag for kongens retterting blev gjort gældende, „at det ikke er brugeligt her udi riget (Danmark), at fæstengave efter forskrivning udgives, men den straks af hånden overgives.“³²

Hvor voldsomt et opsving morgengaverne tog i løbet af nogle få årtier, vil bedst fremgå af et par eksempler. Da den ovennævnte Oluf Mouritsen Krognos år 1573 ægtede jomfru Anne Hardenberg,

skænkede han hende i morgengave Bregentved hovedgård tilligemed en del mindre gårde, og det vel at mærke ikke på den gammel-dags betingelse, at hun kun skulle nyde dem, såfremt hun efterlodes som barnløs enke, men ubetinget, hvad enten de fik livsarvinger eller ikke.³³ År 1567 gav Peder Oxe fru Mette Rosenkrantz i morgengave ikke blot livsbrev på hovedgårdene Gisselfeld, Tølløse og Løgismose med gods i Sjælland og på Fyn, men desforuden ti tusind daler, alt at nyde efter hans død, hvad enten de fik børn eller ikke; ja i sidste fald skulle pengene endog efter hendes død helt gå i arv til hendes slægt.³⁴ Samme år ægtede Erik Podebusk jomfru Sidsel Oxe og gav hende morgengavebrev på, at hvad enten de fik livsarvinger eller ikke, skulle hun efter hans død have alt, hvad jordegods kongen havde givet ham i pant, eller hvad penge samme gods måtte være blevet indløst for, og desforuden et kongeligt gælds-brev på 3333 daler. Fik de livsarvinger, måtte hun på livstid nyde alt hans jordegods i Fyn; fik de ingen, skulle dette følge hende og hendes arvinger som evindeligt eje. Endelig lovede han, at den gæld, han muligt måtte efterlade sig ved sin død, skulle alene udredes af hans arvinger.³⁵

Det var ikke blot samfundets spidser, der indlod sig på disse dristige forskrivninger. Folkets flertal begyndte at følge med og udstedte fæstensgavebreve i lignende stil. Således gav f. eks. en borgerlig, As-ser Sørensen, år 1575 i fæstensgave ikke blot en guldkæde på 26 lod og et forgyldt sølvbælte, men desforuden et fæstensgavebrev på to gårde i Horsens. Forgæves søgte hans arvinger efter hans død at omstøde dette ved at beråbe sig på „at ufri mand ikke burde give slig stor fæstensgave“.³⁶

Som det vil ses, skabtes herved *en hel ny retstilstand*. År 1562 var der fældet herredagsdom for, at fæstensgave og morgengave burde forlods, altså forud for anden gæld, udredes af boet.³⁷ I enkelte

Den store godssamler rigshofmesteren Peder Oxe forblev ungkarl til han var 47 år, og hans brud Mette Rosenkrantz var 34 år, da de blev gift. Ægteskabet var barnløst og varede kun otte år. Alligevel berigede de sig og byggede herregårde, som om de skulle grundlægge et dynasti. På fløjene til en husaltertavle lod Mette Rosenkrantz male portrætter af hende selv og hendes afdøde husbond. (Altertavle på Gisselfeld, Nationalmuseet fot.).

På et kort fra det 17. århundrede over sydsjællandske godser og landsbyer er også indtegnet Gisselfeld. Gården, som dengang havde fire fløje, ligger omgivet af grave. Til højre ses ladegården og en have. At rethåndhævelsen var knyttet til godset fremgår af, at der i hovedbygningens umiddelbare nærhed både er et tinghus og en galge. Vil man orientere sig i omgivelserne, må man være klar over, at kortet er set nordfra. Foroven – altså syd for Gisselfeld – ligger Sparresholm, dengang Paddeborg, som Peder Oxe var ude efter, men først erhvervede lige før sin død. Mellem Gisselfeld og Sparresholm ses en stor skov, hvor der drives jagt. Vildtet styrter ud af skoven mod Porsmosen og tilbage igen.

af hine morgengavebreve blev denne forret yderligere tilsagt enken. Men herved opstod en hidtil ukendt, meget farlig art af første prioriteter. En mands formue tog sig dengang mere indviklet ud end nu til dags, idet den – ukendt som tiden var med statspapirer, hypotek-obligationer og aktier, endsige lån på slige værdipapirer – hyppigt udgjorde en knude af private gældsbeviser, beviser for hvad andre skyldte ham, og hvad han skyldte andre. Det overskud af tilgodehavende, der blev til rest, når al gælden var betalt, udgjorde selvfølgelig først det virkelige eje. Men nu kunne hele denne bygning undermineres ved et morgengavebrev. Selv ved den rigeste mands død kunne det tænkes, at enken i kraft af et morgengavebrev forlods inddrog alle gældsbeviserne for, hvad andre skyldte ham, og overlod mandens slægt som dens arvepart beviserne for, hvad han skyldte andre. Gik under slige forhold mandens slægt fra arv og gæld, kunne selv de solidest udlånte penge helt være tabte.

En ny art lykkens begunstige opstod derimod nu, de *skattede enker*. Ligesom det første pust af kristendommen havde skaffet døtrene arveret, halv lod med sønner, således gav lutherdommens komme enkerne forøget værd. Ved en enkelt fæstensgave og morgengave kunne der allerede være beredt hende en smuk stilling. Men fulgte hun tidens krav og indlod sig straks efter mandens død i nyt ægteskab, kunne hun ad denne vej efterhånden sanke sig en hel skat af kærlighedsgældsbeviser. Et af de mest bekendte eksempler herpå var fru Gørvel Fadersdatter, hvis samlende virksomhed også strakte sig over hele Skandinavien. Af sin første mand, Per Nielsen Prip, fik hun i morgengave betydeligt jordegods i Sverige; af sin anden mand, Truid Gregersen Ulfstand, fik hun jordegods i Halland; og hendes tredje mand, Lave Brahe til Krogholm og Vittsköfle i Skåne, sikrede hende på livstid alt hvad jordegods han måtte efterlade sig. Det samlede udbytte blev ved hans død 1567 en af Nordens største formuer. Dette held skyldtes vel til dels hendes personlige egenskaber, men dog må også erindres, at hun straks fra begyndelsen havde en betydelig driftskapital, idet hun som meget rig arving vel kunne hidlokke bejlere. Hun indlod sig ikke i fjerde ægteskab. Vanskeligt skulle hun også nu have kunnet finde en mand, der var „hende værd“. Men hun har sikkert vakt ustillede længsler hos mange, ikke mindst ved at blive henved 96 år gammel. Og hun

skuffede hvert håb ved i sin høje alderdom at overdrage alt sit gods til Christian IV. Hvis de tre kuld morgengaver ved hendes død 1605 overhovedet atter er blevet givet fri, havde de under disse omstændigheder dobbelt vanskeligt ved at finde hjem hver til sit.³⁸

Det var denne hele *forvirrede tilstand, fremkaldt ved morgengavernes overdrivelse*, som regeringen år 1577 afmaledede i følgende ord: „Der begiver sig nu stor misbrug her udi riget med morgengave blandt adelen. Når en god mand trolover sig en hustru, bebrever han bort udi de otte, ti eller tolv tusinde daler eller fast mere, undertiden forskriver han alt sit gods eller nogle visse antal læster korn uden hans arvingers bevilling og samtykke. Og hvad de rige i så måde foretage, ville de fattige udi lige måde efterfølge, endog evnen og formuen ikke tilstrækker, så at over slig morgengave sker undertiden, når de dø og afgå uden livsarvinger, at deres arvinger må tage ved en større gæld, end godset kan forstrække.“³⁹

Det var på høje tid, at man søgte at råde bod på dette uvæsen. År 1577 *samledes derfor Frederik II med rigsrådet på Antvorskov* for at enes om de bedste midler herimod. Den forudsætning, som her lagdes til grund for beslutningerne, var, at det overhovedet at *give morgengave måtte anses for en adelig forret*. Det kunne muligt være i strid med skikkens historiske oprindelse, idet morgengave jo var en efterklang af det ældgamle hedenske „brudekøb“⁴⁰ og købesummen („mundr“) vistnok i hin tid var bleven udredet af enhver, alt efter hans evne til at betale. Det var i hvert fald i bestemt strid med den senere lovgivning. I kong Hans' stadsret gaves der jo f. eks. regler for, hvorledes morgengave skulle erlægges af købstadsfolk.⁴¹ Og endnu år 1600 blev lignende regler givet i Sønderjylland for Flensborgs vedkommende.⁴²

Den svensk-danske adelsdame Gørvel Fadersdatter, der overlevede tre ægtemænd og nåede den betragtelige alder af 96 år, ligger begravet i Lund Domkirke sammen med sin sidste husbond Lave Brahe. De var gift i tyve år, og hun sad siden enke i 38 år. Hendes velstand var legendarisk, og en enkelt af hendes ejendomme eksisterer endnu. Det er et senmiddelalderligt stenhus kaldet „fru Gørvels gård“ på Stora Södergatan i Lund – nu restaurant „Stäket“. (Nationalmuseet fot.).

HEI SIGER BEGRÆFFVNE I CHILZBERGICH PING OMFANTA
TITEL PÄPSTEN HERZOGHEIT PROCHOLM INNOCEZIO DE
WILHELMIN WORNESINGH PROCHOLM INNOCEZIO DEN 11 MICH
FAMILIARIT OCH ENNIGER HÄSTRÄCKER OCH VELBIRDT
VÄRDEPÄPSTEN DOTTER IODIEN RICHE KONCHRISTLICHE
IENSTEN MODERATIN VÄRDE DAGES
VÄRDEPÄPSTEN IODIEN RICHE KONCHRISTLICHE

Men det nye syn stemte dog ret vel med den historiske udvikling, for så vidt den skik at holde ikke blot „fæstensøl“, men tillige „bryllup“ til enhver tid havde været rigmands forret. I hedenskabet havde vistnok kun høvdinge tilladt sig denne luksus for ved en storartet fest ret at understrege et anseligt giftermål. Sene- re, da kvinder havde fået arveret, var skikken blevet mere almindelig, nu kunne man jo nemlig sikre sig en rig brud ved at fæste hende alt som barn. I sådant tilfælde var, ofte mange år efter fæstensøllet, ægteskabets virkelige fuldbyrdelse blevet fejret ved en ny fest, brylluppet. Og her var det så faldet naturligt at gøre „morgengaven“ – den rest af fæstesummen, der ifølge gammel skik erlagdes efter første samleje – til noget stort og anseligt, der kunne svare i værdi til, ja overgå den for længst erlagte fæstengave. Kirken havde fremmet „bryllupper“ og villigt hjulpet til at give dem glans for ad denne omvej at få part med i den ægteskabsstiftende magt, som den verdslige bortfæstning ene var indehaver af. Men middelalderen igennem var det dog ifølge sagens natur kun samfundets spidser, der kunne fæste rige arvinger og holde bryllup. „Fæstensøl“ var og blev almenskik, „bryllup“ adelfest.

Rigsrådet var da i en vis overensstemmelse, om ikke med sprogbrug, så dog med den historiske udvikling, når det år 1577 hævdede adelens eneret til at give „morgengave“. Det var denne stand, der i middelalderen havde opdyrket den i højde med hovedgaven „fæstengave“. Det var denne stand, der i de sidste årtier havde skabt deraf en kostelig pragtblomst, som langt overstrålede alt, hvad fortiden havde kendt af tilsvarende. Selve dette skridt af rigsrådet, at forbeholde adelen eneret til „morgengave“, viser tillige noksom, hvilket værd man tillagde dette modestykke. Og det var i rette tid, man inddrog det. Der var jo voksende stemning for at holde bryllup. Kun fem år efter, 1582, blev bryllup lovbealet for alle. Ved denne lejlighed ville borgerstanden ufejlbarligt have fulgt adelen spor og lagt vægten på morgengaver. Men da var herligheden allerede beslaglagt. Fra år 1577 blev altså morgengave en adelig forret, og denne bestemmelse holdt sig og gik siden over i Christian V's lov.⁴³ Borgerstanden, der var blevet narret, fik nøjes med at tilegne sig det tiloversblevne, fæstengaven. I Christian IV's reces kom det til at hedde, at gejstlige, borgmestre, rådmænd samt fornemme købmænd måtte i fæstengave give ti lod guld, andre køb-

mænd og fornemme håndværksfolk „en guldring på en rosenobel eller to“; men „gemene håndværksfolk og andre“ slet intet.⁴⁴

Rigsrådet begyndte altså mødet på Antvorskov 1577 med at til-egne adelen eneretten til morgengave. Men man var jo kommet sammen for at hæmme misbrugene. Dette søgte man opnået ved at vedtage, at fra denne dag *måtte ingen* på egen hånd *give højere morgengave end to tusinde daler*; ville nogen give mindre, stod det ham selvfølgelig frit for. Udstedte nogen derimod et morgengavebrev på mere end ovennævnte sum, så havde dette brev kun gyldighed, for så vidt det var udstedt med hans arvingers samtykke.⁴⁵

Det var meget langt fra, at disse nye bestemmelser standsede tidens ubændige trang til overdrivelse på dette område. De retledede den kun. Fra nu af blev to tusinde daler eller fire tusinde lod sølv blot den stående takst, som ikke turde underskrides, „gammel vedtagen dansk skik og brug“, som det kaldtes. Men de turde vel overskrides. Og her var to veje at gå. Der var jo intet forbud udstedt med hensyn til fæstensgave. En adelsmand kunne altså fremdeles forhøje gaven til sin brud ved blot at udstede to breve. Klaus Skeel gav således år 1582 sin fæstemø en guldkæde, et armbånd og et brev på tusinde daler i fæstensgave, og otte måneder efter et brev på to tusinde daler i morgengave.⁴⁶ Ditlev von Qualen gav sin brud, fru Sofie Lunge, en guldkæde på ikke mindre end fem hundrede gylden, et brev på tusind lod sølv i fæstensgave og et på to tusinde daler i morgengave. Samme stakkel måtte i øvrigt i levende live udbetale hende alt dette, da de skiltes.⁴⁷

Eller også kunne man gå den af Antvorskov recessen selv anviste vej og udbede sig alle ens arvingers samtykke til at måtte forøge morgengaven. Foruden det egentlige morgengavebrev, hvis pålydende sum helt skulle tilfalde den efterlevende enke og hendes slægt, kunne man da, hvis ens arvinger gav deres samtykke dertil, tillige overrække bruden i morgengave et livsbrev på, at hun måtte på livstid nyde som enke alt eller hovedparten af ens efterladte gods.

Når man betænker, hvor stridigt et folkefærd arvinger til enhver tid har været, og ikke mindst i det 16. og 17. århundrede, hvilken sum af gode ord, aftungne gentjenester og måske klingende vederlag, det har kostet, inden alle de behørigte segl og underskrifter anbragtes under brevene – så har man heri det bedste bevis for styrken af den strøm, der kunne overvinde slige hindringer. Thi

de blev overvundet. Ikke blot i et enkelt tilfælde eller en sjælden gang, men hyppigt. Her et par eksempler blandt mange fra det 17. århundrede. Henrik Podebusk gav år 1624 jomfru Sidonia Maria Einsiedeln i morgengave Kørup Hovedgård og gods på Fyn samt alt hvad gods, han fremtidigt måtte arve eller købe.⁴⁸ Mourits Podebusk gav sin brud alt sit gods og løsøre.⁴⁹ Erik Krag til Bramminge gav jomfru Vibeke Rosenkrantz i morgengave alt hvad jordegods, han ejede eller herefter bekomme kunne, så og alt hvad løsøre, han måtte efterlade sig.⁵⁰ Ingeborg Parsberg fik af Henning Pogwisch i morgengave, foruden de to tusind daler „efter gammel vedtagen dansk skik og brug“, hovedgården Lerbæk med alt tilliggende gods samt alt hvad gods og løsøre, de begge i deres levetid kunne samle⁵¹ osv. Ikke uden grund kunne det år 1633 erklæres for *sædvanligt i Danmark, at en ærlig riddersmands mand forærer sin brud en tilbørlig morgengave og forlener hende med sin hovedgård samt tilliggende gods.*⁵²

Den mægtige bevægelse, som her var oppe, var mere, end den ved første øjekast synes af, et blot modepust i bryllupsskikke. Den var i virkeligheden et bundrøre i det store spørgsmål om ægtefællers forhold i det hele. Morgengaven lå som mærke for, hvor malstrømmen gik. De kræfter, der var sat i bevægelse, var tidens stærkeste: religiøs trang og standshensyn. Men de vedblev ikke at føje sig så villigt, som vi hidtil har set; malstrømmen blev først ret strid, da *lutherdommens og adelstandens krav stødte sammen.*

Lutherdommen så i ægteskabet et universalmiddel mod fortidens onder. Klostrenes unatur, gejstlighedens skjulte frillelevnet, adelsens åbenlyse råhed, alt lod sig omstøbe i denne Gud velbehagelige smeltedigel. Ud af den fremgik de lutrede former: fromme ægtefæller, ægtefødte børn, der artede sig vel. Derfor var det *hovedsagen at drive alle, mænd som kvinder, til lovligt ægteskab.* I børneavlens sommergrøde dræede hele folkemarken til frugt for himmerig.

Men samtidig med *kirkefornyelsen* var der foregået en *adelsfornyelse.* Frigjort for sin gamle medbejler kirken som jorddrot, beriget ved dens plyndring, og i grevefejden sejrherre over borgerstand og bønder, stod adelen godt rustet til at optage en kamp mod enhver art overgreb. Og fra adeligt synspunkt set havde den lutherske kraftdyrkning af menigheden sine yderst mislige sider. Når alle

døtre skulle giftes, kunne slægtens jordegods let blive splittet i for mange parter. I strid med den nye retning bevaredes da Maribo Jomfrukloster til anbringelse af overtallige adelsdøtre. Men hvad værre var, i dette kapløb om giftermål kunne det let hænde, at *adelig ægtede uadelig* og således klinte blandedes med hveden. Herimod måtte der tages nye og kraftige forholdsregler.

Betegnende nok havde dette spørgsmål hidtil ikke ret været fremme. Standsfølelsen havde været anset for tilstrækkeligt værn mod misgifte. For mænds vedkommende var fordringen end ikke iklædt lovsform, idet der til at være adelsbåren strengt taget kun krævedes at være ægtefødt barn af adelig fader, medens der ikke var noget bestemt lovbud for, at moderen også skulle være adelig.⁵³ For kvinders vedkommende havde man kunnet nøjes med så milde sikringsmidler som følgende afgørelse af Christian I: fanger fri kvinde ufri mand, da er hendes gods ufrit i hans tid. Når han afgår, da er godset frit til hende. Haver han børn med hende, som det gods arve, da er også godset ufrit, medmindre børnene kunne forhverve deres frihed af kongen.⁵⁴ – Men efter reformationen voksede faren.

Det første sammenstød mellem lutherdom og adelsfølelse fremkaldtes af kvinder. Ikke få adelskvinder ægtede nemlig straks efter reformationen uadelige mænd. Således løb en 36-årig, adelig nonne i Ring Kloster, jomfru Birthe Munksdatter, bort med en borger i Viborg, Peder Holst, og ægtede ham.⁵⁵ Magister Mads Hvid giftede sig med fru Lene Olufsdatter på Estvadgård.⁵⁶ I begge tilfælde opstod der retstrætte. Den bortløbne nonne gjorde fordring på at gå i arv med sine søskende, hvad dog ved Christian III's og rigsrådets dom nægtedes hende i henhold til den gamle retsregel: klostergiven mister arveret. Men fru Lene og hendes magister forhvervede af Christian III år 1544 kongeligt brev på, at hun og hendes børn og arvinger måtte til evig tid nyde hendes arvegods lige så frit, som andre frie mænd og kvinder her i riget nyder deres. Som en følge heraf kom deres datter Ane, skønt ufri, i besiddelse af frit jordegods.

Sligt måtte for enhver pris fremtidigt hindres. Ikke længe efter denne kongelige eftergivenhed udvirkede da rigsrådet, at det ved lov blev fastslået, at sligt ikke mere kunne ske. I recessen af 1547 kom det til at hedde: „Skal ingen fri kvinde eller fri mø efter denne

dag tage nogen ufri mand. Hvis nogen fordrister sig til herimod at gøre, og det ikke sker med hendes venners råd [dvs. frænders samtykke], da skal hun straks have forbrudt al hendes jordegods til næste arvinger, så at de må det straks annamme.“⁵⁷ I den koldingske reces af 1558 blev der dog til denne overordentlig hårde bestemmelse føjet den mildere: „Sker det med næste venners råd, da skal hun have magt at sælge sit jordegods inden år og dag til frit folk.“⁵⁸

Som det vil ses, blev herved *hver enkelt adelslægt sat til væрге for dens kvindelige medlemmers religiøse giftetrang*. Og anvisningen var tydelig nok. Sagde slægten ja til et giftermål med en uadelig, kunne den kun få brudens jordegods til købs, men svarede den nej, kunne den få det gratis. Midlet synes at have været virksomt. Vi hører fra den tid sjældent eller aldrig mere tale om frie kvinders giftermål med ufrie.

Efter dette første sammenstød hvilede striden mellem lutherdom og adelsfølelse i nogen tid. Men under Frederik II, og særligt efter hans giftermål og Christian IV's fødsel, fik den kirkelige retning *atter vind i sejlene*. Man fik år 1580 kongen bevæget til at lade udgå en befaling mod den værste hindring for ægteskab. Kongen var kommet i erfaring, hed det i brevet,⁵⁹ hvorledes mange både adel og uadel, levede et ondt levnet med boelskab og løse kvindfolk, som de havde i deres huse og omgikkes åbenbarlig med, som var det deres ægtehustruer, Gud til ikke ringe fortørnelse, det hellige ægteskab til forargelse og deres jævnkristne til et ondt eksempel. I denne an-

På ligstenen i Svinninge Kirke på Fyn udgør brødrene Jakob, Christoffer og Aksel Valkendorf et imponerende trekløver af mandfolke- og ridderlighed. Det er dog lykkedes stenhuggeren Hans Maler i Roskilde at variere de tre, i rustningerne stærkt fornummede skikkelser noget. Til højre står Aksel. Han fatter med højre hånd om sværdhæftet; men i inskriptionen roses han for andre dyder, idet han „lykkeligt og flittigt fulgte lærde studier“ og i 1565 „udåndede stille i vennernes arme“. Til venstre står Jakob. Han holder en stridsøkse i hånden og bærer ved siden en dolk eller jagtkniv i skede. Jakob faldt i kamp ved Falkenberg i Halland 1567. Den længst levende af brødrene – Christoffer – står i midten. Han nåede rigets højeste embeder – som rigshofmester og statsholder i København – og det var ham, der o. 1570 lod stenen udføre. (Se også billedtekst side 480). (Nationalmuseet fot.).

ledning befalede det præsterne i ethvert sogn først hemmeligt at påminde vedkommende, dernæst, hvis det ikke hjalp, tre søndage i rad fra prædikestolen at advare dem, og sluttelig, hvis de endda ikke forbedrede sig, offentlig at bandsætte dem. Så en præst igennem fingre med nogen, skulle han have forbrudt sit kald og derhos stande kongen til rette.

Udstedelsen af dette brev var en *tydelig sejr for kirken*. Når alle, der således var løbet på grund, atter blev stødt ud i strømmen, ville det gå i samlet drift ned mod ægteskabets sikre havn. Og hvilken magt tillagdes der så ikke tillige den hidtil oversete gejstlighed! Nys henvist til at krumme ryg for en otting smør og en fårekrop oppe fra „gården“, stod ved dette brev sognepræsten som overdommer i forholdet mellem herremanden og hans husholderske.

Kongebrevet virkede, som det var at formode. Frygten for fra prædikestolen at få sit privatliv skånselsløst blottet, endsige frygten for bandlysning, bevægede mange til at søge læ. Og her lå intet nærmere end at vende ondt til godt ved at ægte den, med hvem man hidtil havde levet som viv. *En part af adelen ægtede deres boelskab, og andre flere tænkte på at efterfølge sligt eksempel.*⁶⁰ Ved et sådant skridt blev ifølge datidens retsbegreber de tidligere fødte slegfredbørn ægte børn og berettigede til fuld arv efter fader.⁶¹

Men herved hidsedes slægts- og standsfølelsen.

Thi at den og den adelsmand havde haft sin fadeburspige eller mælkedeje til slegfredviv, var så sin sag og kom ingen ved. Men at gamle slægter, en hel stand, nu skulle blodforgiftes, det var noget andet. Hvilke umulige forhold ville der ikke fremkomme, når børn af landets bedste slægter kunne på mødrene side stamme fra gadehusmænd, have byens smed til morbroder og tjenstedrenge, ja „vornede sønner“ til søskendebørn! Hver adelsmand, der ved at ægte sit „boelskab“ havde knyttet den pagt, der havde værd for Gud, skulle få at sande, at den ikke havde værd for standsfæller.

*Rigsrådet samledes ved herredagen i København i juni 1582. Samme dag, som her udstedtes den nye ægteskabsordinans, et arbejde, hvori teologerne havde deres væsentlige del, og hvorved bryllup blev lovbefalet for alle, udfærdigedes en reces,⁶² der var *rigsrådets svar på kongebrevet af 1580*. En part af adelen hed det i denne reces, havde i henhold til hint brev begivet sig i ægteskab med ufrie*

folk „til stor irring og uskikkelighed blandt adelen, om de børn, der i så måde med ufri kvinde vorde avlet, skulle regnes og holdes for adelsbørn, arve frit jordegods, føre adelig stand, stammenavn, skjold og våben som de, der af adelen på fædrene og mødrene tilbørlig er bårne“. Sligt „ville komme og være adelig stand og adelen her udi riget til forringering og største foragt“.

Det fastsattes derfor, at *børn af sådant ægteskab ikke skulle være eller holdes for adelsbørn* eller frie folk, eller måtte føre skjold og våben og adeligt stammenavn. Ikke heller måtte de arve noget jordegods efter fader eller fædrene frænder, men når fader dør,⁶³ skal hans efterladte gods falde i arv til hans nærmeste slægt, hvilke af adel er. Dog skal hermed ikke være forment faderen at måtte give sådanne sine børn af hans penninge og løsøre, og om noget heraf er undt og givet dem af faderen udi hans velmagt, skal de det ubehindret måtte beholde, men intet ydermere.

Ikke skulle man sige, at her just var talt opmuntrende ord til dem, der efter kirkens pålæg søgte ægteskabets nødhavn. Hele indrømmelsen til kirken bestod i, at den ufrie kvinde erklæredes for ægtehustru og børnene for ægte fødte; men hun fik ingen part i mandens stilling, og børnene arvede kun hende, så at de blev ufri, og jordegodset gik til fædrene frænder. Her var med andre ord indført, hvad der længe havde været brug i Tyskland blandt fyrstehuse og adelsslægter, *retten til at indgå en slags lavere ægteskab*, når man enten agtede at gifte sig under sin stand eller blot havde nok af sønner i første ægteskab, og jordegodset derfor ikke ønskedes yderligere splittet. I rets sproget kaldtes denne art lavere ægteskab *efter morgengaven*, som jo udgjorde alt, hvad hustruen kunne vente sig efter manden: *matrimonium ad morgengabicam*. Trangen til vellyd havde dog omformet dette barbariske udtryk til det mere let klingende ad *morganaticam*, altså: *morganatisk ægteskab*.

Virkningen af denne tilladelse blev i Danmark og Norge en anden, end man ved første øjekast kunne formode. Det lå nær at antage, at tilladelsen dog af og til ville blive benyttet og i så fald fremkalde nye forsøg på yderligere at forhøje morgengaven. En morganatisk hustru måtte jo kun få penge i morgengave, men de på Antvorskov fastsatte to tusind daler kunne da måske forekomme for lidt. Dette blev dog langtfra tilfældet. Tværtimod synes recessen af 1582 at have rammet en pæl igennem alle adelige lyster til at ægte

En „ægtefødt“ og en „uægte“ søn i Olaus Magnus' gengivelse. Den ægte søn fremviser stolt sit uplettede våbenskjold og en løve springer ved hans fødder, medens den uægte – eller „ufri“ – søn beskæmmet sænker sit skjold, der er gennemkrydset af en sparre – tegnet på hans lavere byrd. Han ledsages af en hare. Ved at lade skjoldbilledet være en rose har Olaus Magnus vistnok hentydet til en almindelig kendt affære, idet den svenske adelsmand Johan Turesson Tre Rosor under falsk ægteskabslofte „belå“ jomfru Karin Knutsdatter Roos. Hun nedkom i 1525 med en søn, der fik navnet Göran Johansson Rosenhane.

ufri kvinde. Dette var fra nu af stempet som en skam. End ikke morgengavens navn ønskede man at misbruge på disse forbindelser; man undgik benævnelsen og kaldte dem i reglen for *giftermål til venstre hånd*. Den mest afgørende virkning af recessen viste sig på et helt modsat punkt, idet den opflammede til at forhøje morgengaven mellem adelige ægtefæller. Det faldt datiden naturligt at slutte som så: måtte en adelsmand give sin ufri hustru to tusind daler i morgengave, så burde han hædre sin adelsbårne hustru ved at give

hende desforuden livsbrev på jordegods, tegnet på, at hun var af adel. Vist er det, at, som ovenfor anført, forordningen af 1577 om, at jordegods fremtidigt kun med arvingernes samtykke måtte gives i morgengave, langtfra at hæmme denne skik snarere angiver det tidspunkt, efter hvilket den bredte sig.

Det nye morganatiske ægteskab skulle dog få et højtstillet eksempel at fremvise i Danmark-Norge, selve kongen. Efter dronning Anne Katrines død 1612 blev Christian IV et bytte for alle de modsatte hensyn, der havde fremkaldt bestemmelserne af 1580 og 1582. Han levede først i forbindelse med en datter af en borgmester i København, Kirsten Madsdatter, og, efter hendes pludselige død, med den smukke Karen Andersdatter, hvis tidligere forlovede, magister Glostrup, fik Køge sognekald og en yngre søster i erstatning. Det utilladelige i disse forbindelser pinte imidlertid kongen. Som god lutheraner var han derfor meget villig til at lytte til sin moders og sine søstres råd, da de ivrigt opfordrede ham til at gifte sig på ny. De foreslog ham imidlertid prinsesser. Men han havde til rigets behov børn nok i forvejen; flere til ville blot medføre strid som i hans egen barndom om Sønderjylland og Holsten, samt upassende kniberi fra rigsrådets side angående deres udstyr. I sin nød henvendte han sig da til „erfarne Guds mænd“, og efter deres råd lod han sig, for at undfly synd og Guds fortørnelse og for ikke at bringe riget i besværlighed med flere prinser,⁶⁴ den sidste dag i året 1615 vie til venstre hånd til den syttenårige Kirsten Munk, datter af Ludvig Munk til Nørlund og Ellen Marsvin. Ægteskabet blev som bekendt ulykkeligt.

Det gik med morgengaver som med mange andre forhold, hvor udviklingen havde ført til unaturlig overdrivelse. *Efter den heftige opblussen var skikken udbrændt og omme.* Fra enevældens indførelse tabte morgengaver sig hele Norden over, hurtigst i Danmark og Norge, noget langsommere i Sverige. Det var da for Danmarks og Norges vedkommende mere en efterklang af gamle forhold end udtryk for, hvad der virkelig var oppe, når det i Christian V's danske lov erklæredes for en adelig forret at måtte give morgengave. Den gamle grund var gledet bort under fødderne på skikken, idet begreberne om ejendom, om besiddelse af jordegods, havde forandret sig. Tidligere, under adelsvælden, havde en broderpart af landets jordegods tilhørt adelen som stand. De mægtigste slægter

Medens det under enevælden blev almindeligt, at kongelige slegfredbørn blev optaget i adelstanden, var dette næsten ukendt i det 16. århundrede. En undtagelse var Kasper Markdanner. Hårdnakkede rytter påstod, at han var „naturlig“ søn af Christian III og en skomagerdatter; men han vandt sig først en position i Danmark efter mange års ophold i udlandet. Frederik II satte stor pris på sin halvbroder og gjorde ham til lensmand på Koldinghus. Han indlagde sig her bl. a. fortjeneste ved at hæge og værne om kongemonumenterne i Jelling; men han måtte også finde sig i drillerier på grund af sin afstamning (se bind 2 side 156). Han døde 1618 og ligger sammen med hustruen Sofie Oldeland begravet i Rønninge Kirke. (Nationalmuseet fot.).

legede gennem køb, mageskifte og giftermål blot „bytte gårde“ dermed. De enkelte besiddere var kun forbigående udtryk for den rindende strøm, der snart løb samlet, snart delte sig i flere. Under sådanne forhold hørte morgengaver hjemme, en kortvarig opstemning, førend det forenede atter skilte sig i „fædrene“ og „mødrene“. Godset var og blev standens, fordelt på slægterne, der til enhver tid blot repræsenteredes af de enkelte besiddere.

En hel omvæltning foregik hermed, da på den enevældige konges bud det adelige gods sondrede sig i land og hav. En del heraf blev i den grad forhærdet, at det som lensgrevskaber og -baronier kun gik i arv i bestemt slægt til enkelt arving. Resten blev derimod dråbeflydende, opløstes i lutter personligt eje, efter at hele borgerstanden år 1682 havde fået ret til at købe og besidde adeligt jordegods. På den første art lod ikke længere morgengavebrev på gods sig anvende. Her fik enken anvist et bestemt enkesæde. Og for den sidste art jordegods, det personlige eje, passede heller ikke morgengave. Den enkelte ejer behøvede ikke at sikre sig mod den tidligere overejer, slægten, standen, ved hjælp af morgengavebrev. Godset var nu ene og alene hans. Og han og hustru havde i deres magt når som helst at ordne deres eget mellemværende efter fælles tykke. Ægteskabskontrakter, gensidige testamenter, ret for den overlevende ægtefælle til at sidde i uskiftet bo, enkepension, livsforsikring osv. blev ned til vore dage de nye former, hvori morgengavens gamle tanke efterhånden har søgt udtryk.

2

På brylluppets anden dag, *mandagen i brylluppet*, viste sig ret al den forvirring, som var opstået ved, at man siden oldtiden aldrig, når man indførte noget nyt, havde afskaffet det gamle, men bestandig tilladt, at dette også aflejrede sig på det nye. I den hedenske tid havde det hørt med til et storartet „fæstensøl“, at brudeparret på en af festens senere dage foretog det såkaldte *brudeløb*, et pragtfuldt optog, hvor brudgom og brud, ledsaget af begge frænder, viste sig for egnens folk og hermed førte det mest omfattende og afgørende bevis for, at de virkelig var „givne sammen“.

Romerkirken havde med snildhed fastholdt denne tråd, da den

ønskede at få hånd i hanke med den blot verdslige bortfæstning. Måske havde det alt i oldtiden været brug at lade „brudeløbet“ gå til det nærmeste gudehof eller offersted. I hvert fald indbød nu den kristne gejstlighed gæstfrit „brudeløbet“ til nærmeste kirke. Ved vielse og messe gav man opholdet her nyt og dybere indhold og uddannede således det kristne „bryllup“. Men dette var og blev dog kun en fest efter det dagen forud foregåede „giftermål“. Romerkirken søgte da at afkræfte dette verdslige giftermål ved så godt som muligt at skrue det tilbage efter kirkevielsens hovedhandling, idet man allerførst afkrævede parret „tobiasløfte“, løftet om afholdenhed for nogle døgn. Herved forflyttedes i virkeligheden det ægteskabelige samlivs begyndelse til efter kirkebesøget.

På dette punkt overtog lutherdommen arven. Det lykkedes den vel efter nogle årtier at gøre giftermålet helt kirkeligt ved at gennemtvinge kirkevielsen, „brylluppet“, som giftermålets hovedhandling. Men desuagtet bibeholdt den det gamle „brudeløb“ til kirken også på festens anden dag. Hele det 16. århundrede igennem så man da festskaren „dagen efter“ at drage til kirken, hvad enten så parret den foregående dag blot verdsligt var blevet givet sammen eller på luthersk vis havde holdt kirkeligt søndagsbryllup.

Det herved opståede virvar afspejlede sig tydeligt århundredet ud i *mandagens kirkebesøg*. Meningsløst som dette nu var, antog det karikaturens overdrevne former, uden at noget virkeligt indhold kunne yde modstand eller bøde på manglerne. Gæsterne, der måske havde bevaret anstanden under morgengavens overlevering, følte sig nu løst fra al tvang. Gårsdagens svir fortsattes og rusen fornyedes. Forgæves forbød man i enkelte egne, f. eks. i Ditmarsken år 1600, at give gæsterne frokost denne morgen, for at de skulle „gå smukt nøgterne til kirke“.⁶⁵ Det var ikke rusen, men kirkegangen, der måtte give efter. Tiden for opbrud til kirke fastsattes ved lov i Lübeck⁶⁶ (1566) og Ditmarsken til klokken ti, i Ribe (1561) til kl. tolv;⁶⁷ men den tilføjede bøde viser, at det ikke var let at få gæsterne af sted til denne tid. Christian IV kunne ved sin søns bryllup år 1634 ikke få toget i gang før kl. tre.⁶⁸

Under klokkeringing, ⁶⁹ med musik i spidsen, ⁷⁰ med brudepiger foran bruden, ⁷¹ med tændte fakler og glædesskud – alt ganske som om søndagen – satte toget sig i bevægelse. Men der var en anden ånd over det. Dette viste sig tydeligst, når man kom til kirken. Thi

ind red man og rendte over kirkegården;⁷² „drukne og gale“.⁷³ Med piber og trommer i spidsen trængte man ind i kirken, og alt efter hver mands lyst begyndte man herinde enten at danse eller at svire med det medbragte mundgodt⁷⁴ eller lydeligt at snorke⁷⁵ i et stolestade. Sligt var tidkort, medens præsten og bruden taltes ved i våbenhuset. Støjen sagtnede vel lidt, når han besteg prædikestolen, men tog atter fat, når kvinderne én for én gik op til alteret.

Hvor udartede forholdene var, fremgår måske bedst af biskop Peder Palladius' beskrivelse deraf. Med den ham egne virkeligheds-sans greb han i sine visitatsprædikener dette vante billede for at tydeliggøre Kristi bryllup med menigheden og nadverens hemmelighed, og samtidig rette en velment formaning til anstændig opførsel ved de kirkelige bryllupper: „Her er også bryllup og gæstebud; så tit som eders sognepræst prædiker eder Kristum Jesum rent og klart til eders salighed, så tit er I her indbudte ... Da kunne I vide at her skal også ædes og drikkes inde. Jeg mener ikke den slemmen og demmen og dansen med pibe og tromme, som skete her udi Sjælland inden kirkedørene om mandag eller tirsdag i bryllupsugen. Det hørte djævelen af helvede til, og er derfor aflagt til landsting ved kongens sværd. Her skal ædes og drikkes inde det, som vor sjæl skal besynderlig spises med“⁷⁶ osv.

Peder Palladius gør her forsøg på at feje optøjerne bort ved at omtale dem som noget blot stedligt og forbigangent, idet han dog samtidigt benytter lejligheden til at minde tilhørerne om „kongens sværd“. Hvor rigtigt end sligt kunne være med hans formål for øje, så stemmer det dog ikke med de virkelige forhold. Andetsteds, hvor han taler alene til sine provster og derfor kan udtrykke sig mere uforbeholdent, indrømmer han også åbent, at uskikken vedvarer endnu. Han beder dem formane præsterne til at agte på, at „bryllupsfolket må ikke æde og drikke i kirken eller gøre et dansehus af kirken. Thi sligt hører djævelens børn til og sker til Guds store bespottelse“.⁷⁷

Og skikken holdt sig efter hans død både på Sjælland og andetsteds. På landemodet i Roskilde 1564 måtte det fremdeles forbydes ved bryllupper „at bringe mad og drikkevarer ind i kirken, så at der holdes ædegilder og drikkelag der“.⁷⁸ År 1573 omtales endnu „utugt af drukne folk med spillemænd, mad og drikke i kirken“.⁷⁹ Fra Gotland hedder det: Ingen må på anden bryllupsdag komme

„drukken eller udi drukkener vis og måde, forklædt eller uforklædt, med øl eller anden drik til kirken, ved tilbørlig straf“.⁸⁰ For Norges vedkommende lovede Christian IV, „dem straf, som vedbør, som komme drukne og galne til kirken om mandagen – som hertil ofte sket er“.⁸¹ I *Hamburg* 1609 forbødes det brudgommen at sende vin eller anden „drik op på orgelet eller i koret“.⁸² Og det er uden tvivl en udløber af samme skik, når det endnu år 1820 hedder om et bryllup i Wästbo Herred, *Jönköping Len*: „Hver af de ridende havde en flaske brændevin i lommen. Desforuden førtes ikke mindre end tre læs brændevin og madvarer til kirken for at kvæge den samlede menighed. Ingen kom hungrig, kun ganske få ædru derfra.“⁸³

Det måtte synes at have ligget nær helt at forbyde kirkebesøget om mandagen, der jo efter lutherdommens indførelse savnede al mening. Spor af denne tankegang er også til stede. I Bergen f. eks. udstedtes der år 1552 forbud herimod⁸⁴ under henvisning til, at kirkegangen om mandagen kun gav anledning til Guds fortørnelse ved pral og overmod og var unyttig, efterdi deltagerne på grund af den „ferrige aftens drik ikke evnede at agte og annamme prædiken“. Havde nogen vilje til Guds ord at høre om mandagen, stod det ham dog naturligvis frit for at besøge den kirke, hvori der den dag holdtes prædiken. År 1600 befalede Christian IV for Flensborgs vedkommende, at ved bryllupper skulle kirkegangen om mandagen være aldeles afskaffet.⁸⁵ Men til slige *enkelte, spredte forbud*, der måske knap engang overholdtes, indskrænkede modstanden sig.

Hvad der holdt skikken i live var dels dens ælde og folkets nedærvede tillid til den syndsforladelse og velsignelse, som her blev hustruen meddelt, dels selve *gejstlighedens ulyst til at afskaffe den*. Mandagsgudstjenesten afgav nemlig et ikke ringe tilskud til gejstlighedens knappe lønning, udgjorde ofte halvdelen af hele indtægten ved brylluppet, idet bruden og alle de kvindelige gæster ved denne lejlighed ofrede til præsten. Herom minder sådanne opskrifter i en præsts regnskabsbog: „Offeret begge dage = 16 daler“. – „Den 27. maj 1621. Poul Hansen og Anne Jørgensdatter. Offeret begge dage = 15 daler.“⁸⁶

Der var da hos de ledende en blandet følelse over for skikken: uvilje mod dens katolske indhold og tøjlesløse former, parret med ulyst til ved dens afskaffelse at gå de fattige præster for nær. Dette dobbelthensyn fik et klart udtryk i Kristoffer Valkendorfs ordning

af forholdene på Gotland: „Den sædvane og skik, hvormed præsten plejede at lede bruden ind udi kirken på anden bryllupsdag efter papistisk vis og mening, så som en barselkvinde, – idet hun måtte ej selver gange ind udi kirken, men stå uden for kirkedøren med sit selskab, indtil præsten først læste over hende og tog hende siden ved hånden og bad hende så gå ind, – skal efter denne dag slet aflægges, og dersom brudefolk vil og begære at gå udi kirken om samme anden dag, da skal bruden selv med sit selskab, uden præstens indledelse, gå ind udi kirken, og skal der ingen andre ord læses eller holdes over hende, end man holder Guds ords tjeneste efter ordinansens lydelse med sang og prædiken. – Ville der nogen med bruden ofre, da skal det være dennem frit for, hvem det vil.“⁸⁷

Det var dog klart, at en sådan åbenhjertig meddelelse om, at fremtidig fik man ingenting for pengene, men det stod dog alligevel enhver frit for fremdeles at yde offer derfor, umuligt kunne holde en skik sammen. Den måtte enten fyldes med friskt indhold eller så lempeligt atter påhældes det gamle. Den første vej gik man i København og overalt, hvor tidens tanker klart var oppe. Den anden fulgte man rundt om på landet i de mange afsides egne, hvor gammeldags tro kun kortvarigt var blevet rusket i tvivl.

I *København* greb man den tanke, at da mandagsgudstjenesten egentlig havde svaret til en bodsdag, burde dette nu, omsat i prædiken, udtrykkes ved, at man om *søndagen forkyndte ægteskabets evangelium*, men om *mandagen loven og pligterne*. Første gang dette vides at være blevet anvendt var, da Niels Hemmingsen, der dengang endnu kun var magister og læsemester i et ubetydeligt fag ved universitetet, år 1552 giftede sig på ny. Der kunne for så vidt have været anledning til her at fremdrage loven og pligterne, som brudgommens første ægteskab var efter adskillige forargelige optrin endt med skilsmisse på grund af hustruens utroskab.⁸⁸ Hvis mandagstalen, der endnu er bevaret i udkast,⁸⁹ har, som det lader, været af Sjællands biskop, Peder Palladius, kunne det vel også nok have svaret både til dennes stilling at tale med myndighed over for den lavtstående docent, der endnu ikke var så meget som bakkalavr i teologien, og til hans trohjertige ligefremhed ikke at gøre for mange omsvøb ved denne lejlighed. Man synes at mærke det ramrende i sådanne ord til brudgommen: Vogt din skarpe tunge, tal

godt om din hustru! Hvo kan leve sammen med løver, bjørne og hunde? Hjælp du hende selv til fromhed og hæder! Men foragt hende ikke, gå ikke fra hende, lad hende ikke tilbage i smerte!

Selv om imidlertid en bestemt anledning her måtte have skærpet formen, så synes eksemplet at have smittet, og det varede i hvert fald kun kort,⁹⁰ førend denne art taler blev de almindelige ved brylluppet om mandagen. Med sædvanlig overdrivelse kunne det snart siges: „det er en ældgammel og derhos from og priselig skik, at man om mandagen i kirken foreholder de nygifte ægteskabspligter.“⁹¹ I det 17. århundrede anvendtes samme art taler ved bryllupper i kongefamilien.⁹²

Var der end logisk set noget besynderligt i, at man om søndagen før giftermålet lokkede parret ved at tale om ægteskabets evangelium, men bagefter, når de var vel i fælden, vendte det lådne ud og talte om lov og dom, så stødte dette næppe ret mange. Det gik ikke ægtefolk værre end alle andre, der havde „drømt, at livet var lykke, men vågnede og så det var pligt“. Hovedsagen var, at man i denne nye form for taler havde fundet en naturlig afløsning for fortidens tiltale til blot den ene af ægtefællerne, og et virkeligheds emne, der lod sig behandle med skraphed og kunne kræve ørenlyd selv hos en tilhørerkreds som denne.

I afsides egne på landet, både i *Danmark* og *Norge* og *fortrinsvis i Sverige*, holdt sig derimod, trods lutherdommens indførelse, det gamle katolske syn på mandagens kirkebesøg. Det var en fest, hvor, under gæsternes glade deltagelse, brudeparret og særlig *bruden fik kirkens afløsning for den ved giftermålet pådragne urenhed*. Endnu i *Randers* 1609 brugte man det gamle betegnende navn for denne kirketjeneste „brudemesse“.⁹³ Men efterhånden som man i *Danmark* og *Norge* fra oven passede skarpere på, hvad der foregik ved denne lejlighed, så almuen sig nødt til at anvende en krigslist. I stedet for, som ny skik bød, at lade første dags bryllup foregå om søndagen, gentog man den tidligere katolske skik, at lade „giftermålet“ foregå en torsdag, fredag eller lørdag og så møde i samlet trop om søndagen til gudstjensten. Når de nygifte her mødte med musik, medens klokkerne kimedede, når præsten modtog dem i våbenhuset og lykønskede dem, og når de nygifte sluttelig gik forrest til alters, nød nadveren og ofrede til præsten, så var dette så god en „brudemesse“, som man efter omstændighederne kunne forlange.

Især i Sønderjylland lykkedes det under denne form at bevare det gamle. Endnu 1722 var der fast takst i Flensborg for, hvad der skulle ydes latinskolen for „kirkegangsmusik søndagen efter brylluppet“.⁹⁴ Og både i Sundeved⁹⁵ og på heden i Sønderjylland⁹⁶ er der den dag i dag tydelige spor af den gamle skik. I kongeriget derimod måtte man vogte sig vel for ikke at blive grebet på fersk gerning i papistisk overtro. Præst og klokker kunne være skrøbelige, men tilsynet fra oven var ikke til at spøge med. Det er et led i denne lange kamp, vi får øje på i en dagsbogsoptegnelse som denne af Fyns biskop, Jens Bircherod:⁹⁷

„Den 8. august 1706. Der jeg hørte, hvorledes de til højmesse kime med klokkerne i vor Frue Kirke, både før og efter tjenesten, sendte jeg bud til ædituum [degnen] Jakob Svendsen, for at fornemme, hvad sligt skulle betyde. Han svarede, at det skete efter begæring, de unge folk til ære, som forleden torsdag havde bryllup der i sognet og i dag holdt deres kirkegang. Hvorudover jeg lod ham siden ved provsten skarpelig sætte til rette, at han absque magistratus sui jussu vel consensu [uden sin øvrigheds befaling eller tilladelse] havde fordristet sig til sådan ny skik at indføre. Thi at kime for fornemme folk på deres bryllupsdag, når de lade sig copulere i kirken, er vel en gammel sædvane. Men slig stads på nogle dage efter brylluppet for dennem at bruge, er hverken tilladeligt eller med praxi gemæs.“

I *Sverige* derimod, hvor så meget af katolsk skik bevarede, holdt også denne sig uforandret i århundreder efter reformationen. I en formularbog fra 1619 omtales „brudemessen“ på anden bryllupsdag endnu som en selvfølgelig sag.⁹⁸ År 1703 var det endnu brug på landet, at unghustruen ved denne lejlighed „indledtes“ i kirken af præsten. Han modtog hende i våbenhuset, læste en bøn over hende. Tykke vokslys på et halvt pund hvert bares brændende foran hende, medens præsten førte hende ved hånden inden for kirkedøren, hvorefter hun gik op til alteret og ofrede ost og kage.⁹⁹ År 1783 omtales skikken vel som afskaffet;¹⁰⁰ men endnu ved overgangen til det nittende århundrede fulgtes den i Blekinge.¹⁰¹ Ned imod vore dage er den i Skåne afbleget til, at de unge folk søndagen efter brylluppet skal til kirke for at *hente held*. Det hører sig til, at de skal være de første ved kirken, hvorfor tidligere ankomne holder sig tilbage, for at de kan gå først ind.¹⁰²

Ved hjemkomsten fra kirke om mandagen fandt i slutningen af det 16. århundrede og langt ind i det 17. hos de mere forfinede *overrækkelsen af brudegaverne sted*.¹⁰³ Hos folkets flertal var dette alt foregået på den første bryllupsdag, dels i kraft af gammel skik, dels fordi man frygtede for ved slig opsættelse at give ubefæstede sjæle lejlighed til at knibe ud og under påskud af rus eller mangel på tid helt at udeblive fra denne hovedhandling. Som tidligere omtalt, benyttede ved prins Christian af Danmarks bryllup 1634 den franske udsending sig af denne udvej. Ukendt med den nordiske skik, at give brudegaver også ved fyrsters og adelsmænds bryllupper, foretrak han om mandagen, skønt bruden mindede ham ved at tilsende ham en perlekrans med ædelstene, at blive liggende hele dagen i sengen under henvisning til gårsdagens sene aftenstev.¹⁰⁴

Derpå *spiste man til middag*. Mandagens middagsfest var i det væsentlige kun en gentagelse af den foregående dags, i visse måder blot en mattere efterklang, men med den samme tilbøjelighed til ubunden overdrivelse, der havde udmærket det gentagne kirkebesøg. Ud fra denne stemning lader bedst de forhold sig forklare, der allerede i det 16. århundredes slutning tog fart, men først i det 17. århundrede rullede sig sammen som fast skik, der holdt sig hos de dannede og nød en slags rettroenheds hævde til ind i det 18.

For ikke helt at misforstås, må skikkens forudsætninger og gradvise vækst have for øje. Her var to slægter samlede, der havde indgået en pagt og nu med de bedste ønsker sluttede sig om pagtens udtryk, det nygifte par. At disse *ønsker* kom til at *gælde parrets frugtbarhed og slægtens opblomstring* var ganske naturligt. Og *lige så* naturligt var det, at alle de vidner til ægteskabets lovlige indgåelse, som her måske for sidste gang var samlet, til slut gav hverandre utvetydigt til kende, at alt herhen hørende nu var i orden, og at de vidste, hvad de vidste. I en drøj tid måtte sligt kunne give sig drøje udtryk.

Men i *katolicismens* dage havde den heraf følgende frie tone haft sin bestemte modvægt. De gejstlige, der var til stede, var alle ugifte. Var det et anseligt bryllup og fejredes det i bispegård eller kloster, så nedlagde både værter, ikke få gæster og alle omgivelserne en stil-

tiende indsigelse mod ægteskabeligt samliv som samtalens hovedemne. Slog end måske brudens slægtning, bispen, prioren eller ærkedegnen personligt ind på en kåd spøg, så stod han dog i gæsternes øjne, rent verdsligt set, i en anden belysning, netop som eksempel på, hvad rang og len den ugifte stand kunne drive det til. Og gejstligheden havde en naturlig forbundsfælle i selskabets kvinder. De udgjorde en magt; thi usynligt svævede der over dem, selv i den dristigste svends øjne, noget ubestemt, ærefrygtsindgydende, i slægt med kirkeindtryk fra mariabilledet på alteret. Ædru forstod han, at en abbedisse i slægten ikke var til at kimse ad, og at selv den sandsynligste arv efter en barnløs faster ved en utidig spøg kunne springe ham forbi som gave til kirken. Alle disse indtryk måtte bringe endog den hedeste stemning af kog. Det alt for ubundne hankøn var i bestemt mindretal over for intetkøn og hunkøn.

Anderledes efter lutherdommens indførelse. Den gejstlige stand havde tabt sin gyldne glans. Den talte ikke længere rigsråder og stormænd, der kunne beherske et helt selskabs tone, men kun uslebne småkårsfolk, som var glade til ved at måtte le ad en drukken adelsmands spas og kunne redde en skinke og et par daler fra festen til reden derhjemme. Også kvinderne havde tabt deres fordums betydning. Der lå intet ubestemt skær af mariarenhed over dem. Nu da de gode gerningers dyrkning var afløst af kristenavl, synede kvinderne kun som en samling tillægshunner af forskellig alder. Fortidens himmelske duft og brogede glans over selskabet var omme; der stod som en lummer rugevarme derfra. Fordum spraglet blomsterflor, nu alt for frisk hø i stak, der brændte sammen.

Det varede nogen tid, førend disse nye forhold ret fik lov at virke. Et par slægtled endnu holdt minderne sig nogenlunde om den gamle grænse for sømmelighed, der ikke burde overskrides. Men det var kun tomme former, der var tilbage, den egentlige modstandsevne var brudt. Det viste sig, hver gang noget nyt opstod. For gejstlighedens vedkommende ytrede forskellen mellem før og nu sig i, at den ikke længer ved festlige lejligheder sad jævnsides med sin verdslige slægtning, adelen, og lod, når man trængte til latter, en hofnar, en dværg eller en lejet gøgler forlyste begge parter. Nu, da adelen sad ene i højsædet, forlangte denne som ny form for lystighed, at *gejstligheden skulle være narren, dværgen, gøgleren*. Forgæves svareredes der nej. Ved brylluppet på Københavns Slot 1574 morede, som

vi tidligere har omtalt, adelen sig med at klippe bagparten af summus theologus og de andre lærde teologer.¹⁰⁵ Det var ikke blot ved et bryllup hos fru Ingeborg Skeel på Voergård, at man drev spas med to præster og brændte dem med nælder,¹⁰⁶ eller ved et bryllup hos Laurits Stråle, at Erik Urnes dreng trak skjorten ud for og agter på hr. pastor Peder Hansen til Allerup og lod ham således tjene til fælles moro.¹⁰⁷ Hele landet over ventede og krævede man, at gejstligheden nu ved bryllupper skulle underholde selskabet ved raptungethed, ved sang eller ved gøgl. Forgæves søgte man på landemoderne at sætte en stopper herfor. Hvor præsterne hørte op, begyndte „degnene“, „daviderne“ og alle de forløbne skoledrenge og studenter, dette lærde proletariat, som de nye forhold havde, om ikke skabt, så dog så betydeligt øget. Når de stemmede i med uanstændige viser, gjorde hundekunster eller udførte under umulige gebærder „Tobias' giftermål“, så lo man så det klukkede, og følte samtidig glad, at man støttede kirken og dens vordende tjenere, thi også på slige fyre skulle engang vokse krave og kappe.

For kvindernes vedkommende bar alle de nye skikke, som opstod i det 16. århundrede, et og samme præg. Den nye vilde dans par og par, som afløste den gamle adstadige dans i række; det dristige spring over bordet, når dansen skulle begynde, førend måltidet var forbi; og endelig ved dansens slutning den besynderlige „liggen på tro og love“ på en seng med sin danser, det var alt sammen skikke, hvorover man i katolicismens dage ville have korset sig.

Det mest betegnende udslag af den nye ånd viste sig dog på et område, hvor man mindst skulle have ventet det. Siden reformationen var det blevet skik, at den *lærde stand* ved venners og særlig ved formående venners bryllup *lod høre fra sig med lykønskingsvers* på elegant latin. Færdighed i at lave latinske vers indøvedes i skolerne, og lærtes altså både af adel og gejstlighed. Men gejstligheden fik her et naturligt forspring, og det lå da nær at gribe denne sjældne lejlighed, hvor man på en gang kunne vise en adelsmand opmærksomhed og samtidigt gøre sin overlegne dannelse gældende. I begyndelsen var digtene vistnok blot håndskrevne, senere blev det skik at lade disse bryllupsdigte, „epithalamier“ som de kaldtes, trykke og overrække i flere eksemplarer. Det er hertil der sigtes, når det f. eks. i biskop Hegelunds optegnelser hedder: „1587 den 9. august

sendte jeg min dreng, Iver Hansen fra Ribe til Slesvig til bogtrykkeren med Trude Bjørns og jomfru Ermegårds epithalamium. Fredagen den 18. affærdigede jeg mit bud, Kristen Ebbesen, til Bjørnholm med epithalamiet. Den 20. stod brylluppet¹⁰⁸ osv. Fra adelig side var det skik, at udtrykke sin taknemmelighed og overlegenhed ved at give forfatteren en drikkeskilling, et forhold, der i al sin ubetydelighed giver et træffende billede af gejstlighedens tilbagegang i social anseelse efter reformationen.

Den hele skik skulle synes ret uskyldig, kun faretruende for misbrug af papir og sværte samt for gavmilde velynderes pung. Denne uskyldige udvikling lader sig følge dybt ind i det 17. århundrede.¹⁰⁹ Man gik videre og viste sin lærdom ved at forfatte epithalamier ikke blot på latin, men på græsk, ja på hebraisk. I Tyskland blev det skik, at også kvindelige slægtninge forfattede bryllupsdigte.¹¹⁰ Til sidst svirrede det således med trykte lykønskingsdigte om enhver, der frembød mindste anledning og vakte håb om en drikkeskilling, at i enkelte lande, Sverige f. eks., regeringen måtte skride ind. Da en engelsk udsending år 1653 kom i overordentlig sendelse til Sverige, var flokken straks over ham i Göteborg. Han afviste dem på en måde, der næppe har stødt dem. „Om søndagen den 27. november,“ hedder det i hans dagbog, „overleverede flere personer, efter stedets skik, nogle trykte vers. Men som de snarere var at anse for tiggere end poeter, betaltes de for deres ulejlighed.“¹¹¹ År 1664 udstedtes i Sverige følgende forordning: „Om bryllupsskrifter, nytårsskrifter samt alle andre sådanne tiggerskrifter gælder, at ingen ubuden må skrive dem, under tolv dalers bøde.“¹¹²

Men foruden den blot lærde og tiggermæssige retning indsløg bryllupsdigtene efter år 1600 endnu en anden vej. De blev til *bryllupsviser på modersmålet* af mere og mere tvetydigt indhold. Forholdet var her vendt om. Det var *ikke længer den lærde stands spider*, der tjente til mønster, men *daviderne, løbedegnene og tvivlsomme studenter, der gav tonen an*. Så stærk var strømmens magt, at inden nogle få årtier var disse viser et nødvendigt tilbehør ved ethvert blot lidt anseligere bryllup i Danmark.

De første spirer af arten i Danmark var noget lyssky. Intet måtte udkomme på tryk her i landet uden først at være gennemset og tilladt af Københavns Universitet.¹¹³ Professorerne bar altså ansvaret for, hvad der udkom, og bogtrykkeren var atter dem ansvarlig

for, at intet blev „prentet“ uden at være forsynet med de højlærdes påskrift om, at det måtte trykkes. Men med småting kunne det ofte falde besværligt at føre nøje tilsyn; epithalamier og lignende æresvers var, som digtede til bestemt lejlighed, ikke egnede til at vente halve år på censur og derhos jo i reglen af højst ufarlig art. Dette synes at have ledet til slappere tilsyn på disse områder, og dette atter at have åbnet vej for misbrug. Første gang vi hører tale om sådant, var år 1599, da bogtrykker Mads Vingård i København blev opkaldt for professorerne og tiltalt for „en kærlingsvise, han havde trykt, Gud til bespottelse, ærlige kvinder til eftertale og det hellige ægteskab til foragt, imod den ed, han har gjort in consistorio, at han intet skulle trykke, uden professorerne det havde set“.114 Mads Vingård bekendte, at han havde fået visen af en hofskriver, og anførte til sin undskyldning, at den havde været trykt på tysk tilforn. Da det imidlertid oplystes, at den tyske vise var meget forskellig fra den danske, bad Mads om nåde og lovede, at det skulle aldrig ske tiere, derhos forpligtede han sig til at aflevere alle de eksemplarer af visen, han endnu havde i behold.

Det er ikke ganske klart, om denne vise har været en bryllupsvise; det meddeles kun, at den har handlet om ægteskab, været af utugtigt indhold og er blevet sunget eller falbudt på gader og stræder, hvilket sidste vistnok må være betydningen af, at den kaldes: „en kærlingsvise“. Universitetet var imidlertid blevet skræmmet op og passede fra nu af skrappt på. Da Mads Vingård et par dage efter ansøgte om „at måtte trykke den fisk, som siges at skulle være fanget med en underlig skabning“, blev der svaret ham: Kun, hvis han kunne bevise, at det var sandt. „Alexandri Magni epistola“ fik blot lov at trykkes, hvis det intet usædeligt indeholdt, og en månedstid efter blev Mads Vingård selv sat fra hele bestillingen. For at sikre sig mod studenterne som visedigtere blev det bestemt, at intet digt af en student måtte trykkes, uden at være forsynet med kommunivitetsprovstens underskrift.

Hvad hjalp imidlertid alle forholdsregler mod dette kåde folkefærd? De var ikke bange for at skrive provsten, magister Peder Gelstrups navn falskelig under og bagefter sidde brøden af med otte dage i universitetets fængsel.115 Ved magister Ole Vinds bryllup vrimlede det med digte, både tilladte og utilladte, slette latinske med provstens underskrift, og „skarnvorne“ uden, alt sammen „aka-

demiet til største spot“. Consistorium besluttede i denne anledning at give provsten afsked som verseretter og true bogtrykkerne for sidste gang med lovens straf.¹¹⁶ Men det blev ikke bedre derfor. Jævnt sænkedes lavmålet. I december 1652 var universitetsbogtrykkeren to gange for consistorium.¹¹⁷ Den ene sag drejede sig om et „ufint“ bryllupsvers til Karen Rosenmejers datters bryllup. Det har sikkert været slemt, thi skønt studenten, der havde forfattet det, falskeligt havde forsynet det med magister Bangs underskrift og bogtrykkeren for så vidt var sagesløs, undså denne sig dog ved at stå fadder dertil og lod det ulovligt udkomme uden angivelse af trykkested og år. Den anden sag angik et „ufint carmen til Peder Pedersens datters bryllup i søndags“. Her manglede intet, bogtrykkerens navn stod under, forfatteren var bekendt, student Peder Knudsen Osdorf fra Viborg, og „provsten i klostret“ havde givet sin skriftlige tilladelse til, at det måtte trykkes. Provsten blev da opkaldt, men han gav det meget betegnende svar: „at han ikke kan være dennem kvit, eftersom de altid skyde sig ind under tidligere eksempler, vide og desforuden meget ingeniose sådanne emblemata, som ellers i sig selv give til kende ufinlige tanker, på adskilligt andet at forklare, såsom denne studiosus, hvilken dette sit emblema forklarede om en odder“. Provsten fik en formaning om at se sig bedre for en anden gang. Herpå blev forfatteren opkaldt, men han blev ved sin odder, og dermed var sagen omme. Dette var vistnok den sidste sag af denne art. Fra nu af synes professorerne at have ladet deres betænkeligheder fare, og *studenterne, de høj-lærde og det dannede publikum at være mødtes i en fælles forståelse af det sømmelige*.

Denne forståelse afveg i den grad fra nutidens, at vi kun med største undren bliver den var. Selv den, der er fuldt fortrolig med datidens frie udtryksmåde, mærker i bryllupsversene en artsforskelse, der stiller dem i en ganske egen række. Dette står i forbindelse med, at deres betydning lidt efter lidt blev en anden. De tilspidsedes i løbet af det 17. århundredes første halvdel og blev til sidst det brændpunkt, hvor med flid tidens yderligste fortolkning af ægteskabet op-hobedes og stod i lys lue. Men i samme grad som bryllupsdigtene kom til at danne festens knaldeffekt, er de umulige for nutids smag. I vore dage ville lignende vers end ikke blive tålt i den kådeste revy-vise på et forstadsteater.

Bryllupsviserne havde arvet fra deres latinske forbilleder, at de blev fremsagt og uddelt blandt selskabet, men ikke afsunget. I Hamburg havde man den skik, at de stundom blev uddelt ved kirkedøren.¹¹⁸ I Danmark vides de kun at have været knyttet til hjemmet. Som det hedder i Laurembergs skæmtedigt:¹¹⁹ „Et bryllup næpelig sker, at jo den tredje ræt – bekrydret er med vers, som er på bordet sæt. – Derved den klare vin indglide kan dissagter [des lettere], – så kan enhver med lyst og sige frisk: blanck acter! [drik ud]“. I de latinske epithalamiers tid foregik denne fremsigelse og uddeling i reglen ved middagen første bryllupsdag. Dette holdt sig endnu i nogen tid for de danske bryllupssanges vedkommende, og disses indhold var derfor opfordring til brudeparret om at vorde frugtbare samt hensynsløs udmalen af, hvad de i så henseende om lidt havde at iagttage. Men efterhånden som *bryllupsviserne* tiltog i drøjhed, *henlagdes de* til overdrivelsernes dag, *mandagen i brylluppet*.¹²⁰

Skønt det skulle synes umuligt at gå videre, holdt dog viserne trop med og benyttede sig af denne forandring til en yderligere overdivelse. Tidligere havde de været henvendt til brudeparret og indskærpet dette dets pligter. Nu henvendte de sig ofte sluttelig til selskabets ugifte kvinder og forelagde disse en gåde om, hvad der var foregået. Den af dem, der gættede den, skulle være den første, der blev gift. At tonen ved denne form for fællesspas blev en ganske egen, er let forståelig. I gådeform nåede bryllupsviserne deres højdepunkt. Heraf alle de benævnelser på bryllupsvers, som forekommer en senere tid uforståelige: „gætning“; „en apostrophe til fruentimmeret“; „tidsfordriv med pigerne“; „en proposition for pigerne“; „en liden klædekost at feje det skarpsindige fruentimmers fornuft op med“; „pigernes bired“; „konfekt til pigerne“; „en liden tvebak for fruentimmeret at tygge på“; „ragout for damerne“; „en liden kalvefrikassé med kort sauce, anrettet på trende små asietter“¹²¹ osv., osv. At også selve benævnelsen ofte var langt friere¹²² fulgte af sig selv. Indholdet var omtrent ens i dem alle. Bedækningslyrik på pedantvers.

Hvad der undrer en nutids læser mest ved hele denne digtart er de navne, der er knyttet til den. I det 17. århundredes sidste halvdel var det ikke længere blot unge, ubekendte mennesker, der var forfatterne, men *vi træffer blandt disse digtere som Anders Bor-*

ding,¹²³ og særlig var gejstligheden talrigt repræsenteret. De, ved hvis bryllupper digtene blev anvendt, udgjorde samfundets dannede kredse, adelen, bekendte borgerlige og atter her var gejstligheden i flertal. Som *præstedigtning* – af præster eller til præster eller dog til bryllupper i præstehjem – opnåede retningen en egen blomstring. I så henseende kan eksempelvis henvises til gåden ved doktor Ludvig Pouchs bryllup i Ribe år 1674 med biskop Peder Krage-lunds datter; det var den ovenomtalte „liden tvebak for fruentimmeret“, i høj grad dristig, men den synes at have gjort megen lykke og anvendtes oftere.¹²⁴ „Et par linier om de tvende tal 1 og 0 fremlagt for brudgommen,“ hr. Henning Actonius, sognepræst for Hyllested og Meensløv menigheder, samt bruden, jfr. Inger Margrethe Numsen.¹²⁵ „Den flyvende Mercurius“ ved hr. Justs bryllup. „Et usædvanligt syn, set af posten om natten den 23. april 1695, da hr. Jens Hoe, sognepræst til Ho og Oksby Sogne, blev kopuleret til mademoiselle Christine Carstensdatter.“¹²⁶ „En hjulpet ved tvende, tvende hjulpet ved én; præsten og præstens datter i Birkerød hjalp på én, hr. Mourits Jensen, den ene har gjort ham før til kapellan, den anden gør ham i dag til mand. Han hjalp igen på tvende, på præsten i hans alderdom, på datteren i hendes ungdom. Hin gør han tjeneste i templet og kirken, denne skal han gøre tjeneste i huset og sengen. Det første har han begyndt at gøre“ osv.¹²⁷ „Veneris jagt i Lundedalen, da mag. Lorents Bildsø, sognepræst til Kettinge og Bregningen i Lolland, ægtede den gudelskende mademoiselle Anne Sofie Lunde“¹²⁸ osv., osv. Mellem alt dette tager det sig næsten ud som en blot fejltagelse, en latterlig tankerest fra en svunden tid, når præsten i Fejlstrup år 1701 af konsistoriet i Haderslev idømtes en bøde for et „kødeligt stilet“ bryllupsvers til præsten i Vonsbæk.¹²⁹

Det er klart, at en udviklingsrække som bryllupssangenes hverken kan forstås eller må bedømmes ud fra nutids forudsætninger. Man skuffes imidlertid også let, når man vil søge at forstå dem i forhold til deres egen tid, efterdi de i deres blomstring optog enkelte fremmede elementer. De bedste af dem bærer således tydelige spor af Ludvig XIV's tidsalder, både i valg af stof, den behændigere versbehandling og i evnen til at slibe en plumphed tvetydig. Men deres væsen bunder dybere, deres egentlige artsmærke er et andet.

Dette fattes først, når man mindes, hvorledes denne retning her-

skede ikke blot i Danmark, men samtidig i Tyskland;¹³⁰ hvorledes hist som her præstemænd, hvis bravhed vi ikke har mindste grund til at drage i tvivl, slog følge med, ja gik i spidsen. *Den inderste oprindelige stemning var en religiøs.* Klart bestemmes visernes betydning af den tysk-danske digter Johan Lauremberg allerede i århundredets første årtier: „Når brudgommen fører sin fagre brud til lejet, og bryllupssangene mangler, da hviler han natten igennem kraftsløs og slap som den aldrende Nestor. Men har sangene lydt, da undfanger bruden.“¹³¹ Hvad var da, rettelig set, bryllupsviserne andet end kirkens, menighedens opmuntrende tilråb til parret. Kun en vantro dåre kunne tage forargelse heraf. For de troende lød det som herrens eget kald til arbejde i vingården. Det opildnede ikke blot brudeparret, men hvert ægtepar i selskabet til frugtbarhed. Kun de ugifte var endnu udsat for djævelens anløb. Men fulgte også disse kaldet, vakte sangen lyst også hos dem til ægteskab, så at de trængte sig par og par til alter og brudeseng, så stod djævelen som slapsvans, sejren var Herrens. Derfor henvendte også med rette sangen sig med sin gåde til de ugifte, thi hos disse gjaldt det om at tænde den offerild, der var Gud en velbehagelighed.

Det var det lutherske syn på ægteskabet, der gjorde sig gældende, men således som det fortrinsvis stod for *den gejstlige stand*, og derfor blev også denne *dets ypperste talsmand*. Thi der var en ubevist forskel mellem stændernes forhold til det nye. Adelen fulgte tøvende med; borger- og bondestand gik muntert på, hvad der bødtes; men for gejstligheden var det nye alt, selve betingelsen for dens tilværelse. Thi lutherdommen havde skabt det hidtil ukendte: *gifte præster*. I det 16. århundrede var deres anseelse for ringe til, at de kunne selskabeligt give tonen an. Men efterhånden som i det 17. århundrede deres betydning steg og folkets gamle trang til ærbødighed for kirken hæftede sig ved dem, blev også de toneangivende. Bryllupssangenes bukkespring blev udslaget af disse forhold. Deres inderste grundtone var gejstlighedens lovsang over ægteskabets længe forbudne frugt. Røsten var gejstlig, ordene kødelig naturglæde, „kalvedans“, som af den bredpandede flok, når den for dum ellevild en vårdag slap ud af klostrets vinterstald til friluft og grøntfoder.

Alle dannede havde imidlertid del med i bryllupsviserne, thi den gifte gejstlighed var jo ikke en enlig undtagelse, men selv blot

en ytring af den nye form for tro på Gud og ægteskab. *Bryllupsviserne* blev dog efterhånden mere end *lutherdommens* sidstfødte, yderligste udtryk, de blev tillige dens *karikatur*. Midlet overskred her målet, menigheden indsæbedes i slibrighed uden derfor at blive mere ren. Der måtte komme den tid, da rusen var omme, da man trættes og væmmedes ved denne rettroende brunst og ikke længer var lydhør for herrens stemme i plumphederne. Omtrent ved år 1730 skete omslaget for Danmarks og Norges vedkommende. Pietismen bortvejrede på dette område en beklumret luft og åbnede nye fremtidsmuligheder ved tale om fællesskab i følelsesliv mellem ægtefæller. Hvad der siden da spredt forekom af gammeldags bryllupsvers, udgav sig ikke for mere end hvad det var: kådmundet spøg på betalte rim. Mod det 18. århundredes slutning forsvandt også disse, krympede sig sammen til konditorstrimler ved fyld i kransekage. Den tomme plads fremkaldte endelig i det 19. århundrede den nye art sange: „Til brudeparret“, velvilje på vers, der synges af alle på den nær, der derefter har ordet.

Medens udviklingen hos folkets øvre lag har fulgt dette bugtede løb, synes den i enkelte, mere afsides egne at have skudt en genvej. Hos bønderne i det vestlige Jylland forekom langt ned i det 19. århundrede bryllupsæresdigte, der tydeligt nok var ren afstamning fra det 16. århundredes lærde epithalamier. Sirligt skrevne eller prentede med kulørte bogstaver, omsluttede af påmalede eller udklippede blomsterguirlander, det hele indfattet i glas og ramme, udgjorde de ofte en kostbar gave. De havde da heller ikke udtjent efter at være foredraget under festen, men ophængtes som pryde på væggen til amindelse om parrets æresdag¹³²

4

Et større bryllup i det 16. århundrede varede omtrent en uge. I den katolske tid havde fastedagen, fredag, ofte sat stop for videre festlighed og herved indskrænket brylluppet til de fem første ugedage. Men havde festtrangen været stærk nok til at overvinde denne hindring, så var strømmen svulmet op og havde taget søndag og mandag af næste uge med. Et bryllup i middelalderen havde derfor været enten fem eller ni dage. Hertil svarer folkevisernes udtryk:

„Drukke de deres bryllup
i fulde dage fem;
alt sad bruden sorrigfuld,
og folkene de fore hjem.¹³³

Eller:

„De drukke bryllup i dagene fem;
ikke ville bruden til sengs udi dem.
Og de drukke bryllup i dagene ni;
ikke ville bruden til sengs udi de“.¹³⁴

Eller i visen om ungen Sverder:

„Om løverdag lod hun sig døbe,
tog ved den kristne tro.
Om søndagen drukke de bryllup,
de leved tilsammen med ro,
de drukke bryllup i dage,
og vel i dage ni“ osv.¹³⁵

Efter lutherdommens indførelse voldte fredagens faste ingen vanskeligheder, og en uge blev nu den sædvanlige tid. År 1586 hedder det i Frederik II's forordning herom: „Bryllupskost iblandt adelnen ... holdes på det meste den ganske uge.“¹³⁶ Det samme gentoges af Christian IV 1603.¹³⁷ I datidens romaner omtales en lignende varighed. I „Unge karles og drenges spejl“ f. eks. hedder det: „Dette bryllup varede i otte dage, at ingen måtte drage hen, førend de otte dage var forløbne.“¹³⁸ Og fra de mest forskellige egne hører vi, at bønder, ja husmænd har fulgt samme skik.¹³⁹

Det var dog meget langt fra, at denne overdådighed var tilladt. I umindelige tider havde regeringen søgt at bekæmpe den, og lige fra kong Hans' tid strakte sig en fortsat række af forordninger, der bød, at bryllup ikke måtte vare mere end to, højst tre dage.¹⁴⁰ Først henimod år 1660 synes disse forbud at være blevet taget til følge i landets højeste kredse, næppe dog – som den lange fortid viste – på grund af forbudet i og for sig, men snarere fordi en forfinet smag ikke længer fandt behag i de alt for udtværede fester. Omslaget foregik imidlertid kun langsomt, thi det var et dybt rod-

fæstet begreb hos alle, at et bryllups anselighed dog alligevel afhang af dets varighed. Selv Karl X's søster, pfalzgrevinde Marie Euphrosyne – hvis bryllup med grev Magnus de la Gardie dronning Kristina af Sverige gjorde år 1647 – skrev herom således: „Mine søstre havde tre dage deres bryllupper med al hæder og ære, som deres stand fordrede; jeg derimod med min herre havde ikke aleneste tre dage, men hele fem dage.“ Hos Nordens bondestand har de otte dages bryllupper, trods alle forbud, holdt sig i enkelte egne nogle årtier ind i det 19. århundrede. I Jylland havde vel ved århundredets begyndelse tredages bryllupper vistnok i reglen fortrængt de gammeldags. Men fra Jönköping Len hedder det endnu år 1828: „De store bryllupper varer i reglen til ugens slutning.“¹⁴¹ Og om forholdene i Telemark og Numedal skriver den bekendte norske fysiker, Hansteen, således år 1821: „Da vi lykkelig og vel var kommet ned i dalen, mødte os det uheld at finde alle døre lukkede og husene tomme. Thi uheldigvis var der to bryllupper i dalen, hvortil alle gårdmænd med deres familier var indbudt, og da sådanne bryllupper højtideligholdes uafbrudt i otte dage, så var der for os kun lidet håb om at få nattekvarter.“¹⁴²

I det 16. århundrede var som sagt skikken fælles for alle stænder. Også da kunne der gives undtagelser, men disse bekræftede kun reglen. Det kunne jo nemlig hænde, at et nyt bryllup greb forstyrrende ind i et foregående, idet brudgom nummer to havde stævnet sine venner til at ledsage ham ved lørdagens indridt. Følgende linjer i et brev fra Hak Ulfstand til Christoffer Gøye, dateret Sorø 13. marts 1579, giver indblik i sådan fortsat virksomhed: „Nu i søndags stod Sidsel Albret Oxes bryllup med Frederik Hobe, og drog alle herrerne af om fredagen i det andet bryllup.“¹⁴³

Det kunne synes *vanskeligt, at få en hel uge til at gå med lutter fest*. Men datiden var ikke forvænt. Allerede det at være borte fra hjemmet og fritaget for de daglige pligter, der ellers fra den årle morgen kaldte enhver til sin dont, var en uvant behagelighed. Man synes ret at have nydt at kunne *ligge længe om morgenen og lade sig opvarte på sengen*. I ethvert fald har såvel i Norge som i Sverige herhen hørende skikke hårdnakket holdt sig hos bønderne, og sproget iklædt disse morgennydelser de mest indsmigrende navne. I Nerike er det, eller var det for kort tid siden, brudgommen og bruden, der ledsaget af musik gik rundt og trakterede alle de liggende

gæster både i bryllupsgården og i nabogårdene, hvor de var indkvarteret.¹⁴⁴ I Vossevangen, Nordhordeland og andetsteds i Norge var det køgemesteren, der gik om til de hvilende med en „botellie brændevin“ i den ene hånd og en kurv fuld af kringler i den anden. Ham fulgte fire kvinder, der „nævede“ eller „nøvede“ gæsterne, som det hed, det vil sige bød dem mjød, smørrebrød, „kringser“ og „klinge læpser“, „så meget de kunne overvinde“.¹⁴⁵ I Gudbrandsdalen ombødtes brændevin og „aveletter“.¹⁴⁶ Om forholdene i nordlandene synger Petter Dass:

„Om morgenen tidlig, der dagen frembrød,
fremkom den køg-mester og gæsterne bød
hin klinede lefser og gomme,
kam-kager og allehånd' krusede brød
og store træskåler med hamborgermjød;
vore kvinder de gjorde dem tomme“.¹⁴⁷

Nutiden savner den rette målestok for denne morgenherlighed. Datiden havde endnu en bestemt erindring om, at, selv om man havde været oppe med solen, så hørte måltid sig dog egentlig ikke til før middag kl. 9. Vel var man ved det 16. århundredes slutning stærkt på vej til at komme ud over denne tankegang;¹⁴⁸ men tilbagefald til gammeldags strengthed fandt dog ofte sted.¹⁴⁹ På denne baggrund tegnede sig brylluppets fortryllede uge, hvor man uden at behøve så meget som at rejse sig, straks blev budt alt, hvad hjertet kunne begære. Sligt var herreliv for hver en gæst, hvad enten han så lå under en gyldenstykkets himmel, selvtredje i en slagbæk, i flok i et udhus eller blot på tunet under en birk med en nippende ged til nabo.

Dagens adspredelser bestod i *leg* under alle former. Intet ord i datidens mund havde så vidtløftig en betydning som dette. Det omfattede alt, hvormed man kunne fornøje sig, flere i lag. Medens de adstadigere „legte“ tavl, kort eller terninger, „legte“ de yngre i flok, enten hvert køn for sig eller begge sammen. Til de mere mandhaftige lege hørte legemsidrætter, styrkeprøver, våbenbrug, der drevs med samme iver i borggården mellem adelsmænd og på en grønning mellem bønder. Blandt fælleslegene indtog, som vi tidligere

Omkring 1600 afløstes de brutale turneringer af idrætter, der stillede større krav til behændigheden, som f. eks. ringridningen. (Det kgl. Bibliotek).

har set, dans eller rettere sanglege i det fri og under tag en vigtig plads. „Dans“ og „sanglege“ er dog meget for snævre udtryk for alle disse former for fællesmoro, hvor snart musikken udgjorde hovedsagen, idet der legtes på piber, horn og andre instrumenter, snart sangen og dansen tog magten, snart „legen“ nærmest bestod i løb og tagfat. Mange af disse former for morskab er siden da i den grad gået i glemme, at vi end ikke kender navnene eller deres betydning. Vi ved f. eks. intet om, hvori legen „huggetønne“ bestod, der ifølge Peder Palladius blev under dødsstraf forbudt ved bryllupper.¹⁵⁰

Forskellen mellem dengang og nu træder tydeligt frem, når vi ser, hvorledes datidens indbildningskraft udmaalede sig munterheden ved et bryllup, ret som det burde være. I den ovenomtalte roman „Unge karles og drenges spejl“ beskrives en dag i et bryllup således:¹⁵¹ „Den nat forgik, og den anden dag begyndte at skinne. Da

begyndte man på ny at berede såre kostelige og skønne måltid. Her-tugen havde bestilt, at de unge herremænd skulle den tilkommende dag beruse sig og anstille dystridt med renden og gesellstik. Hvilken der beholdt prisen iblandt dem, han skulle foræres med et klenod. Desligeste lod han gøre sine hingstridere en besynderlig klædning af læder fra hoved og til fod; de skulle kæmpe tilsammen i et skrankværk på heste med fægtesværd, som ikke var skarpe. Hvilken, der da behændigt kunne bruge og vende sig, han skulle have en skænk så god som seks dukater. For det tredje gav det menige ridderskab alle de gække og narre, som der var, også klædninger, som kostede tre dukater. De måtte fægte tilsammen i et skrankværk med lange læderposer, var gjort ligesom pølser og vel hårdt stoppede. Og de skulle ikkun være i blotte skjorter og hoser og have lærreds huer på hovedet, hvilket var såre lystigt at se til. Der blev også givet de ædle fruier og jomfruier stykker fløjl og damask, derom måtte de løbe væddeløb. Hvilken der først kom til målet, hun fik det fløjl eller damask. Disse og andre sådanne flere lystigheder blev beskrevet i dette bryllup, hvorom der var såre meget at skrive. Men jeg vil lade det stå tilbage. Hvo, som begærer at vide og se så-dant, han må drage til fyrsters og herrers gårde.“

Som det vil ses, var det fælles for al denne bryllupsmunterhed, at enhver gæst var virksomt optrædende deri, udførte sin del af det store skuespil. For at holde i ånde og føre an, når det begyndte at skorte, var det dog fra gammel tid skik at sikre sig særlige lystigmagere, der kunne danne midtpunkter for moroen. En dværg, en hofnar var her ubetalelig. Sådanne holdtes jo mod middelalderens slutning af de fleste rigere adelsmænd. Når nu også velstående gæster medbragte deres, kunne disse i forening afgive et „artigt spektakel“. Hos bønder og borgere, der ikke havde råd til til daglig at lønne sådanne luksusvæsener, nøjedes man med ved lejligheder som denne at hverve egnens pudsigste fyr til *leger*. Som sådan dansede, spillede, gøglede han for selskabet, var her og der, tog imod knubs og sagde den forløsende vittighed. Alt for penge. Thi som det hedder i Peder Låles ordsprog: legeren danser gerne for vinding.¹⁵² Og som det ifølge folkeviserne gik ved de stores bryllupper: „Der blev ikke guld for legeren spart,“ så gik det og her. Biskop Palladius siger derfor også:¹⁵³ „Ja, kommer der en pibere til dit bryllup, han vil ikke end lade sig nøje med mad og drikke for sit arbej-

de og gækkeris skyld, han vil end have en dør med sig. Og den penning sidder ikke fast i din pung, der piberen skal have, hun skrider så lempelig op i hånden, imedens det søde øl skrider ned i dig.“

Som et ægte barn af sin tid, stødes Peder Palladius ikke ved denne legerens eller piberens gøglende virksomhed. Men han kommer i harnisk ved tanken om, at der muligt iblandt en sådan fyrs viser kunne findes gamle fra den katolske tid. „Og mens vi tale om pibere, da vil jeg vare dem ad om en ny skjorte og en ny hudstrøg, de skulle snart få, om de ikke lade deres ugudelige viser om helgens påkald og andet sådant udi bryllups og gæstebud.“

Endnu år 1777 omtales en sådan lejet bryllupsnar hos bønderne i Härjedalen. Han kaldtes her: „brickarhufvudet“ og betegnes som „en gæst, der ene er indbudt for at more selskabet. Jo vanvittigere han ugler sig ud og jo flere pudsigheder, han finder på, des større lykke gør han, hvorfor også en sådan nar foruden god forplejning får brudegaver tillige. I fordums tid skal han også have fulgt med brudeskaren til kirke, men såsom herved ofte skete forargelse under gudstjenesten, er dette nu forbudt.“¹⁵⁴

Det var denne *narrens, legerens*, rolle, som man i Norden, særlig i Danmark og Norge, efter lutherdommens indførelse forlangte, at *den nye gejstlighed skulle overtage*.

Dette forlangende var ikke fuldt så stødende, som det ved første øjekast tager sig ud. En nar stod nemlig for den almindelige bevidsthed ikke blot som den latterlige, men også som den åndeligt overlegne. Endnu den dag i dag glider disse to sider jo i ét for børn og almuesfolk, når de i en abes pudsige fagter mener at se en overlegen spot over dem selv. Men hos narren var denne overlegenhed ofte ikke blot tænkt, men virkelig til stede. Mangen nar indtog ved sin forstand, frispas og troskab mod sin herre en underlig dobbeltstilling, hvor allemands skumpelskud samtidigt var herrens fortrolige og uformærkt den ledende. Ganske som gejstligheden, da den ved lutherdommens indførelse havde mistet sit adelskab og sit jordegods. Som en hjælpeløs, ny stand stod den dér, ringere end alle de andre, nødt til at besætte ledige embeder med ofte tvivlsomme størrelser, latterlig i sin helhed i mængdens øjne ved sit rent verdslige præg. Og dog var den samtidig en bærer af det åndelige liv, i lønlig pagt med det højeste.

I sin fuldt udviklede form var ringridningen kun et led i et større arrangement, nemlig „karrusel-ridtet“, hvor deltagerne skulle bevise deres færdighed i fra hesteryg at betjene både lanse, pistol og kårde. På billedet ses til højre en bæk med lanser – til venstre en såkaldt „quintan“. Det er figurer af træ, der kan dreje omkring en lodret akse. Rytteren skal ramme hans skjold og nå at slippe væk, inden quintanen er snurret rundt og med et stumpt sværd – nu forsvundet – har nået at „slå igen“. (Tøjhusmuseet fot.).

Den lutherske gejstlighed overtog virkelig hvervet som nar og „legere“ og udførte det efter evne. For en senere slægt står dette som uforståeligt, og dog var det i god overensstemmelse med datids forhold. Kampen mod katolicismen havde jo for en stor del ytret sig i spot over faste, ugift stand, messe og tiggermunke. De, der havde været ivrigst, var ofte siden endte som lutherske præster. Det lå da så nær for disse at fortsætte i den gamle toneart, hævde den nye stilling ved fremdeles at fange latteren, og når man samledes til gilde gendrive faste, ugifte, latinsk messe og alt det papistiske kram ved som glad bægermand at istemme en saftig, dansk vise. Mangen luthersk præst havde ulige lettere ved at klare sig under sådanne forhold end ene på en prædikestol. Og hvor hans underholdningsforråd slap op, trådte hele staben af forløbne studenter, „davider“ og degne hjælpende til.

Var dette vrangen af det nye, så var retten ikke altid så let at skelne derfra. Efter den lutherske opfattelse var jo – som vi tidligere nærmere har påvist – skuespil et af de virksomste, åndelige vækkesmidler, og gejstligheden kaldet til at anvende dette. Allerede i den katolske tid havde religiøse skuespil været opført. Omtrent ved det 16. århundredes begyndelse havde den nyvakte, større kendskab til oldtidslitteraturen frembragt de såkaldte „skolekomedier“, hvorved ungdommen indøvedes i brugen af det latinske sprog. Luthers sans for det folkelige havde lært ham at sætte pris på bibelske skuespil på modersmålet. Ved det 16. århundredes midte var da skuespil, forfattet af gejstlige, indøvet af disse og ofte for de vanskeligste rollers vedkommende også udført af disse, i fuld gang såvel i Nordtyskland som i Skandinavien.¹⁵⁵ For blot at nævne et iøjnefaldende eksempel fra Danmark, så udførte – som tidligere omtalt – år 1584, da skuespillet „kong Salomons hylding“ i anledning af Christian IV's hylding blev opført i Viborg, den gejstlige forfatter, byens sognepræst, selv narrens rolle i stykket med tilhørende narredans.¹⁵⁶ Og han høstede udelt bifald herfor, lige så vel som hans mange kaldsfæller, der hver i sin by nød tak og gave for lignende virksomhed.

Det kunne ved første øjekast synes underligt at sammenstille alvorlige, bibelske skuespil med tvetydige løjer af en gejstlig undermåler efter et gilde. Og dog nærmede de sig i visse henseender til hinanden. Trangen til at gøre skuespillene folkelige ændrede ikke

blot de latinske, så at de enten oversattes på modersmålet eller fik indlagt uvedkommende danse, men fyldte også de bibelske med ejendommelige tilsætninger.

„Lærdom og lyst vel føjes tilsammen,
alvorlig tugt og lystig gammen.
Man skal ikke altid være bøs,
men undertiden sla' gækken løs.“¹⁵⁷

blev den regel, som her fik lov at råde. Og i kraft heraf optog man, som vi ved, i de bibelske stykker de to gamle, kendte figurer, djævelen og narren, der ved forskellige løjer skulle holde tilskuerne i ånde.¹⁵⁸ Og samtidig tillod man i udførelsen en frispas, der overskred alle grænser. De bibelske stykker – „Adams fald“, „Josefs historie“, „Samsons fængsel“, „Davids historie“, „Holofernes og Judith“, „Susanna“, „Tobiaë comedie“ og hvad de alle hed – kunne da i og for sig være præget af nok så megen sædelig alvor; de blev til noget andet, når blot f. eks. Potifars hustru, Dalila, Batseba, Susanna i badet og Saras syv brudenætter fremstillede af forsorne davider og degne, der benyttede lejligheden til „at sla gækken løs“. Og i de verdslige stykker som f. eks. „Paris' dom“, „Cleopatra“ eller det mere moderne „Studentertiliv“ gjorde stoffet endnu mindre modstand.

Det vil forstås, at *stykker som disse* måtte kunne *passer ypperligt ind i bryllupsfestlighedernes række*. Bryllup var just den rette „legetid“. Her ikke blot trængte man til adspredelse, men her fuldbyrdes ægteskab, og alle de unge, som her stimedede, kunne muligvis vindes for den Gud-velbehagelige stand. Hvilken skøn dobbeltopgave at lege et skuespil, der ikke blot morede alle, men lønligt lokkede de unge i Herrens eget garn. Når de romerske hedninger, ifølge Luthers ord, alt havde vidst at bruge komedier som levende billeder, der æggede ungdommen til giftermål,¹⁵⁹ hvor meget mere tilkom det da ikke de kristne præster at anvende dette middel.

Skuespil og bryllupper synes dog først ret at have fundet hinanden fra den stund, det blev skik at fejre store, adelige bryllupper ikke i hjemmet, men i købstæderne, i de dertil indrettede, nyopførte rådhus.¹⁶⁰ Her faldt det ganske naturligt, både for byens skole at skaffe sig en indtægt ved at opføre et skuespil, og for festens gæster at ønske et sådant, der kunne muntre gæsterne, være en slags

vederlag til byen for det rykind, man gjorde, og desforuden Herren til ære, idet skoleungdommen herved rigeligt bespistes. Udgifterne var ikke så store, som det skulle synes. Skoledrengene ville man dog have haft sværmende om stegerset på raps og rov. Dragter og andet tilbehør låntes hos byens borgere. Og til *skueplads* benyttede man, når årstiden blot nogenlunde tillod det, byens – *kirkegård*. Denne plads var særlig egnet hertil¹⁶¹ og at foretrække for rådhusal, rådhusgård og byens torv. Her var hegnet og dog åben adgang for alle, skygge af træer mod sol og regn og ingen spærring af færdselen som på torvet. Gravtuerne var for få til at hindre krumspring, alle fornemmere lig begravedes jo inde under kirkens gulv og omgang. Om anstød var her ikke tale. Havde man danset og drukket om formiddagen i kirken selv, kunne man vel om eftermiddagen „agere leg og spektakel“ på kirkegården.

Disse kirkelige skuespil blev snart bryllupsfestlighedernes glanspunkt. De havde for de fleste gæster nyhedens hele tiltrækningskraft, ejede næring for hver følelse lige fra barnlig fromhed, drøm om drabelighed til det kådeste begær. De var tidens ægte børn, brogede, vidtsvævende og garanteret rettroende. Det var jo gejstlige, der ledede dem, kirken fredede dem, og selv ved den letfærdigste afvejnikkedes der beroligende: vejen til himlen. Intet under, at de også kunne stige de udførende til hovedet, og at der stod som skum af disse købstadforhold ud over landet „løbedegne, som fyge om fra det ene herred til det andet og efter et helt års forløb ikke vende tilbage til skolen“.¹⁶²

I begyndelsen var man næppe nøjeregnende med, hvad stykker der opførtes ved bryllup, end ikke med, om de var på latin eller dansk. Sligt måtte jo afhænge af, hvad vedkommende skole havde på lager. Der lod sig også bøde på et latinsk stykke ved en dansk indledning og afslutning og ved indlagte mellemspil med dans.¹⁶³ En måde at opnå fyldigt skuespil på var, at henlægge brylluppet til en årstid, især maj eller juni måned, hvor skolen alligevel opførte stykker og stundom to tre dage i rad forlystede byen.¹⁶⁴ Men allerede inden det 16. århundredes udgang var man nået så vidt at kræve til bryllup et nyt skuespil, forfattet alene til denne bestemte lejlighed. Det ældste nu bevarede skuespil af denne art er fra 1596 og synes at vise, hvor udbredt skikken allerede dengang må have været, idet det er skrevet og opført i anledning af et par borgerfolks bryl-

lup, „velfornuftig svend, Johan Willemsen samt dydelig mø, Ingeborg Frederiksdatter, deres højtidssdag“. Det er dog, måske netop af denne grund, endnu af beskedent omfang og danner, da der kun er én optrædende person, snarest en slags overgangsform mellem bryllupsdigt og skuespil.¹⁶⁵

Fra det følgende århundrede haves langt tydeligere eksempler. Således skrev rektor Jens Keldsen i Ribe til biskop Jens Dinesen Jersins bryllup år 1630 „Josefs komedie“, der opførtes på Ribe kirkegård af 23 skolepersoner.¹⁶⁶ Den nittenårige Erik Broby, siden bekendt som Erik Pontoppidan, biskop i Trondheim, bearbejdede det uopslidelige emne „Tobiæ giftetærd“ på ny til Flemming Ulfeldts bryllup 1635.¹⁶⁷ Hvor nødvendig en bestanddel af bryllupsfestlighederne skuespil var blevet, kan bedst ses af, hvorledes det gik til ved prins Christians bryllup år 1634. Allerede et halvt år forinden var unge, adelige jomfruer fra alle landets egne forskrevet til København for her at indøve en ballet, der skulle opføres ved denne lejlighed.¹⁶⁸ Brylluppet selv forløb således:¹⁶⁹ På tredje bryllupsdag, den 7. oktober, blev balletten opført. En tilstedeværende tilføjer: „Herefter trak kongen, der var utålmodig over at have måttet sidde så længe og tørste, hele sværmen med sig til skænken, hvor man gjorde ordentlig besked. Da de kongelige døtre senere vendte tilbage, omklædt i skønne, blå dragter, forekom de mig som sirener blandt de mange drikkelagets skibbrudne.“¹⁷⁰ Den 8. oktober blev efter måltidet spillet en komedie om den konge Aquilone, som førte den skønne Orithiam bort. Den 9. skulle der om aftenen efter et traktement i Rosenborg Have „være ageret en anden komedie, men efterdi de komme vel beskænket af haven, er denne aften uden videre festivitet ganske stille afgang“. Den 10. blussede festen op på ny, idet der på denne dag fejredes bryllup mellem hr. Christian Pentz og Christian IV's datter, frøken Sofie Elisabeth. Efter brudedansen „blev en tragedie spillet om nogle dyder og laster. Og endte sig ved midnat samme tragedie. Hvorhen den var stilet, er let at forstå. Om natten, klokken var tre, skete en ildebrand i byen“. Den 12. oktober endelig opførtes en komedie „om Phineo, den konge af Thrakien, som til straf for sin fortrædelighed ... blev levendes kastet for de harpyer eller røve- og rivefugle“.

Med dette storartede bryllup gled skuespillene ud af gejstlighedens hånd. Her var for første gang alt ordnet og udført alene af

andre: dansemestre, malere, digtere af profession. Fra nu af førtes udviklingen videre ad andre veje efter fremmed hofmønster. *Gejstlighedens tid som offentlig leger var omme.*

Skuespillene udgjorde omkring år 1600 glanspunktet i brylluppernes festuge. Men idet de således overtraf al anden underholdning, bidrog de deres til hemmeligt at undergrave brylluppernes varighed. Oven på dem faldt det meste andet mat. Nyt skuespil hver dag kunne kun de allerfærreste byde. Selskabeligt set burde da, når skuespillet var omme, også brylluppet have en ende. Til samme betragtningsmåde måtte andre hensyn lede. Mere end to tre dage kunne man dog ikke godt lægge beslag hverken på rådhuset eller – hvis det var herremands bryllup i by – på købstadbeboernes villighed til at huse de mange fremmede gæster. Alt manede altså til opbrud.

Det var godt nok, at man efter skuespillet på anden eller tredje dag i brylluppet helst burde bryde op. Nu var jo glanspunktet omme.

Men i modsat retning trak reglen, at et bryllup skulle vare en uge. De herved opståede vanskeligheder søgte man så vidt muligt at råde bod på ved at *lade brylluppet dele sig i to fester.*

Den til grund liggende tanke var ældgammel. Ved et bryllup var det jo to slægter, der mødtes og indgik forening. Men det var kun den ene af disse, i reglen brudens fader eller nærmeste pårørende, der gjorde brylluppet. Det tilkom altså den anden slægt at betale også sin part af gildet, sørge for, at slægternes fællesregnskab ved opgøret kom til at stemme. I sin nøgterne klarhed måtte denne tankegang føre til, at brylluppet flækkedes *i to gilder, hvert at betale af sin slægt.* Sligt lod sig imidlertid af mange grunde ikke altid udføre. I umindelige tider var man da kommet ud herover ved at lade alle indbudne møde med madvarer, „send“ eller „føring“ som det kaldtes. Skønt brylluppet stod i brudens hjem, blev det således dog et sammenskudsgilde af alle parthavende.

Allerede i den katolske tid var der vel opstået vanskeligheder, når f. eks. brylluppet fejredes i bispegård eller kloster hos brudens gejstlige slægtninge. Man synes dog at have klaret sig ved, at den fremmede slægt ydede mere rigeligt vederlag i form af gaver „til kirken“. Men omtrent fra midten af det 16. århundrede rejste spørgs-

målet sig på ny og i langt skarpere form, når brylluppet fejredes på rådhus. Her var i modsætning til fortids gæstevenskabelige former alt indrettet som i vore dage på offentlig sted: hver ting for penge. Man betalte leje for lokale, betjening og bordtilbehør. Man købte som andre hvad vin og øl, der blev hentet op fra rådstuekælderen. Og stundom drev man det til at få også hele bespisningen leveret for penge, så at de gæster, der mødte med fødevarer i „føring“, ikke længer vidste, til hvem de skulle give dem, og de, der havde håbet på levninger med hjem, blev grusomt skuffede. Men ved festens slutning viste dens genfærd sig i form af en regning, hvor „item“ fulgte på „item“, indtil hele skylden var opregnet. Dette var festens uhyggeligste punkt. Men én moral indeholdtes der: det burde ikke gå modparten, den anden slægt, bedre.

Bryllup på rådhus medførte da, at brudgommen straks skulle gøre gengæld, på stedet betale en kontrafest.

Som påskud benyttedes den gamle skik, at brudgommen ved ankomsten til sit hjem gerne gav en fest, den såkaldte *velkommen* til ære for sin brud og de gæster, der havde ledsaget hende på hendes hjemfærd. Denne skik var endnu i fuld gang i det 16. århundrede. År 1574 skrev således Niels Ulfstand til fru Grethe Bryske og bad hende være en af „de fire fruer af min næste slægt og venner, som skal tage imod min brud til min „velkom“ her i byen, og forstå at se til med, hvad dragning som behov gøres“.¹⁷¹ År 1592 skænkede regeringsråderne i kongens navn Otto Rosenkrantz til Boller fire stykker rådyr til hans „velkom“.¹⁷² Og ofte omtales både da og senere sådan fest. Men det fælles gennemgående var naturligvis, at den blev fejret i *det nye hjem*. „Den 1. august 1574 stod mit første bryllup udi Odense; den 8. august gjorde jeg mit velkommen

Eiler Brockenhuus til Nakkebølle, der i 1574 giftede sig med Berthe Friis-blev enkemand otte år senere og giftede sig igen med Anne Bille. På ligstenen i Åstrup Kirke på Sydfyn er han afbildet mellem sine to hustruer. Over hans andet ægteskab hvilede der en dyb skygge, idet fru Anne på fjorten år fødte ikke mindre end sytten børn, uden at et eneste forblev i live. Det var oplagt, at der måtte foreligge trolddom, og man fik en gammel kone til at tilstå, at hun sammen med andre kvinder havde målt brudesengen og slået knude på målebåndet, medens vielsen fandt sted. (Nationalmuseet fot.).

på Nakkebølle“, hedder det f. ks. i Eiler Brockenhuus' optegnelser.¹⁷³ „Mine forældres bryllup stod udi Vormarkegård anno 1585 om Mikkelmesse-tider, men ottende dagen derefter stod deres „velkommen“ udi Svendborg“, skriver præsten Andreas Pedersen.¹⁷⁴ Den 37. august 1586 ægtede professor ved Københavns Universitet, Anders Christensen, Abele Svaning i Ribe; den 2. oktober holdtes deres „velkom“ i København¹⁷⁵ osv.

Men nu forlangte man, at når brylluppet var gjort på rådhus, brudgommen da også skulle give gengæld af samme art og fortsætte festen ved *sammesteds* at holde sit „velkommen“. Dette var i alle de tilfælde, hvor brudgommen ikke hørte hjemme i byen, ganske latterligt og i strid med festens mening og gammel skik. Men det var et klart udtryk for, hvor fuldstændigt de nye forhold havde betaget sindene. År 1586 var man nået så vidt, at der i lovgivningen måtte tages hensyn til denne skik. Det kom til at hedde i Frederik II's forordning om adelens bryllupper: „Ingen bryllupper skulle må holdes længere end tre dage, søndag, mandag og tirsdag. Og når brylluppet gøres udi købstæderne, og brudgommen vil gøre sin „velkomme“ *straks* der udi byen, da skal han det gøre om tirsdagen udi brylluppet efter middag og ikke længer dermed forhale eller gøre der mere prang eller bekostning på.“¹⁷⁶ Loven tog her brudgommens parti og indskrænkede hans fest til det mindst mulige. Som praktiske folk, kendt med forholdene, lukkede dog rigsråderne atter øjnene til i følgende betegnende tilføjelse: „Dog dersom nogle brudgommens venner besøge hannem anden dag, det skal ikke være hermed ment eller regnet for nogen „velkom“. – Herefter kunne brudgommen sikkert vente „besøg af venner“ ugen ud.

Som en følge af de ny rådhus og de dermed i forbindelse stående forhold *deltet da bybryllupper* i det 16. århundrede mere og mere i *to fester i flugt, den første givet af brudens slægt, den anden af brudgommen*. Når man i det følgende århundrede søgte ad lovgivningens vej at få ram på de ugelange bryllupper, sigtede man derfor også med rette mod den sidste halvdel „velkommen“.¹⁷⁷ „Velkommen“ blev sluttelig strengt forbudt, selvfølgelig uden virkning. Omkring år 1600 kunne man da se det særsyn, uforståeligt for en tidligere slægt, at blot brylluppets sidste halvdel fejredes på offentligt sted, idet brudgommen på denne vis gav „velkommen“, førend

han endnu var kommet til sit hjem. Lensmanden på Frederiksborg, Peder Mund, gav således sit „velkommen“ på rådhuset i Helsingør, hvor blandt andre Christian IV var hans gæst.¹⁷⁸ Ved Sivert Grubbes bryllup 1602 viste det nye sig ret i tydelig form. Kongen gjorde brylluppet, der fejredes med stor festlighed på Københavns Slot søndag og mandag den 25. og 26. juli. Men om tirsdagen gjorde Sivert Grubbe „sit velkommen udi Kompagniet“, hvilken fest overværedes af kongen med brødre og dronningen. Om onsdagen havde han kongen og hans brødre til middag i sin bolig. Torsdag og fredag gav hertugerne Hans og Ulrik hver en fest, „og blev hans fyrstelige nåde dér bedrukken cum multis bonis sociis“ [med mange gode venner]. Og om lørdagen havde brudgommen kongen og hans brødre endnu en gang til middag. Først næste tirsdag kom brudeparret til deres nye hjem på Malmöhus, hvor Sivert Grubbe var lensmand.¹⁷⁹

Hvor meget end den nye skik, at holde fortsat dobbeltfest i flugt, kunne syne og være genstand for omtale, så var og blev det dog flertallet, der fejrede bryllup ikke på nymodens, forhastet vis på rådhus, men på gammeldags måde i hjemmet. Her vedblev den gamle ordning at holde sig: bryllup en uge og så *hjemfærd*.

„Drukke de deres bryllup
både med skænk og vin.
Otte dage derefter kom,
da fulgte de bruden hjem.“¹⁸⁰

„Hjemfærden“ var en betydningsfuld akt og burde udføres med højtidelighed. Egentlig skulle alle gæsterne i optog ledsage de nygifte til deres hjem. Måtte der end slås noget af på dette krav, hvor parret skulle langvejs bort, så opfyldte man det dog troligt i en meget vid målestok. Følgen kunne blive, at gæsterne for lange tider var sysselsatte. Ved et bryllup i Jylland 1571 f. eks., hvor fru Jytte Podebusk på Restrup bortgiftede sine tvende døtre, varede det egentlige bryllup vel kun den sædvanlige tid, otte dage, fra søndag den 5. august. Men da den ene datter, jomfru Anna, havde ægtet lensmanden på Hald, Corfitz Viffert, og den anden, jomfru Karen, Axel Gyldenstjerne, der skulle bo på Oksholm, så fandt det første

pars hjemferd sted søndagen den 12. og følgende dage, det andet pars søndagen den 19. august og følgende dage, så at trofaste bryllupsgæster ved denne lejlighed havde nok at tage vare i henved tre uger.¹⁸¹

I det 17. århundrede vedblev man samvittighedsfuldt at iagttage de gamle former ved „hjemfærden“. „Drog min fader og moder og jeg fra Odense og fulgte Ellen Gøye hjem til Klinstrup efter hendes bryllup“, hedder det fra 1625 i Mette Rosenkrantz' optegnelser.¹⁸² „På grund af min svaghed kunne jeg ikke ledsage min svigersøn til Bosjöholm ved min kære datterlils hjemfærd,“ skriver Sivert Grubbe 1629.¹⁸³ I sin levnedbeskrivelse fortæller dr. Otto Sperling, at hans svoger, magister Jørgen Jakobsen, otte dage efter brylluppet i Roskilde førte sin brud hjem til Åsum ved Kristianstad i Skåne. „Og min kæreste og jeg tilligemed andre venner ydede dem følgeskab over Helsingør til Åsum og var der gladeligt samlede i tre dage.“¹⁸⁴ Den interesse, hvormed også uvedkommende fulgte sligt, gengiver Jens Bircherod i følgende barndomserindring: „9. juni 1662 tog den nygifte fru Anne Krag bort med alle fra Odense og hjem til novam fortunæ suæ sedem [sit nye lykkens bo] Kørupgård. Dér hun – i følge af nogle adelige kareter, hvori hendes pårørende venner sad – post meridiem [om eftermiddagen] henrejsede, stod jeg hos min moder og andre flere på smedelavs-huset og så deres bortfærd. Stadsen var mindre, end man havde ventet.“¹⁸⁵

Endnu i begyndelsen af det 19. århundrede var det „skik ved bryllupper i Svendborg, at gæsterne fulgte med fakler og lygter parret fra brudens til brudgommens hus“.¹⁸⁶ Og hos bønderne i Skåne iagttoges i århundredets første årtier al den højtidelighed ved hjemfærden, som havde udmærket adelens tilsvarende optog i det 16. århundrede.¹⁸⁷

Når der fra ældgammel tid lagdes så megen vægt på dette følgeskab, var grunden mere end den, blot at få lejlighed til at fejre nyt gilde, „velkommen“ i parrets fremtidige hjem. Selv Sivert Grubbe og hans hustru Hildeborg Grubbe, der jo, som ovenanført, havde holdt deres „velkommen“ på „Danske Kompagni“ i København, ledsagedes dog den besværlige vej over søen til Malmöhus blandt andre af brudens mormoder, Karen Banner.¹⁸⁸ *Vigtige ting var nemlig at iagttage både i religiøs og i retslig henseende.*

I religiøs henseende måtte intet af de gamle midler forsømmes,

som var at anvende, når parret betrådte det nye hjem, og hvoraf deres fremtidige lykke jo så væsentlig afgang. Den unge hustru måtte således ikke gå over tærskelen uden med et brændende lys i hånden, til sikring mod husets onde vætter. Endnu i mands minde var det skik i Skåne, at bruden, førend hun betrådte huset, skulle kaste en kost ind deri. I døren skulle hun modtages af svigermoderen eller, hvis denne var død, af mandens ældste kvindelige slægtning, der rakte hende det brændende lys, hvis lue hun et øjeblik skulle omfatte med hånden. Det er sporene af den ældgamle tro på ildens signende magt, der f. eks. hos romerne havde gjort det til pligt for de nygifte, når de betrådte det nye hjem, først at røre ved ilden. Det er uden tvivl rester af samme tro, når i Skåne brudens første gang skal være hen til ildstedet, hvor hun skal kigge op igennem skorstenen.¹⁸⁹

En skik, der ligeledes hos Nordens landbefolkning har holdt sig ned til vore dage, er, at den unge hustru skal medbringe en *kat*. Sligt sikrer husfred¹⁹⁰ og lykke. I Skåne medbringer hun den i sit forklæde.¹⁹¹ Fra Nordvestjylland hedder det:¹⁹² „Den unge kone skulle have stjålet en kat at tage med sig og kaste ind i sit nye hjem, før hun selv gik ind; og når det skulle være rigtig godt, skulle hun gå hele huset igennem og hele tiden kaste katten ind i hvert rum, før hun kom derind selv. En høne eller andre levende ting var også god, men en stjålet kat var det bedste. En kone, der havde tjent på en herregård og stjålet en kat med sig derfra til sit nye hjem, trak også hele lykken med sig, fortalte folk, for fra den tid af gik det tilbage for herremanden, men det gik fortrinligt for hende, så længe hun levede.“

Kom nu hertil alt, hvad hustruen havde at iagttage, hvis hun tillige ville sikre sig let nedkomst og lykke som moder i det nye hjem, så vil det forstås, at hun vel kunne trænge til ledsagelse af ældre, erfarne kvinder, der ikke over festtumlen glemte hovedsagen. Men ved siden heraf var mange slægtnings nærværelse fornøden *som vidner til, at brudgommen virkelig opfyldte den sidste af de ham påhvilende forpligtelser*. „Giftermålet“ var jo blevet fuldbyrdet, idet brudens fader havde lagt hendes hånd i hans og sagt: „Jeg giver dig min datter til hæder og hustru, til halv seng og halvt bo, til lås og til lukke og alt halvt vundet [dvs. selverhvervet gods, modsat arvegods] i navn Gud faders, søns og helligånds, amen.“¹⁹³ Dette

I Sejerø Kirke findes en gruppe kalkmalerier fra 1558 med gammeltestamentlige motiver – bl. a. et billede forestillende nogle af kong Salomos hedenske hustruer, der får ham til at dyrke afguder. De er gengivet som samtidige adelsdamer, og den forreste bærer nøgleknippe og pung hængende ned fra bæltet. Den „hedenske gud“ til højre har fået en pudsig lighed med den type senmiddelalderlige Kristus-fremstillinger, der kaldes „smertensmænd“. (Nationalmuseet fot.).

sidste, vigtige punkt, at manden virkelig overdrog hende magten som husmoder „til lås og til lukke“, stod endnu uopfyldt.

Det fuldbyrdedes, idet *manden højtideligt overrakte hende nøgleknippet til alle husets gemmer*. Fra nu af var dets plads i bæltet på hendes venstre side. Kun død eller æreløs handling kunne atter berøve hende det. Intet under da, at man fra hustruens og hendes slægts side lagde overordentlig vægt på denne handling, hvorefter hun efter ældgammel opfattelse først indsattes i sin fulde rettighed som „husfrue“. Under alle former var man vant til just i nøgleknippet at se udtrykket for hustruens myndighed. I lovsproget hed det: tingsyg kvinde er den, der haver mistet sin ære for tyveri eller horsag, så hun ikke må råde over sine nøgler.¹⁹⁴ Hvis en hustru efter mandens død fragik arv og gæld, var det, i det mindste i Sverige, skik, at hun henlagde sit nøgleknippe på båret til den døde.¹⁹⁵ Og i gejstlighedens mund faldt sammenligningen naturlig: „Ligervis som brudgommen overgiver nøglerne til sin brud, på det hun må vende delagtig i alle hans goder, så haver og Kristus overgivet kirken sine nøgler: magten til at binde og løse, eftergive synder og skænke retfærdighed og det evige liv.“¹⁹⁶

Der var da vel næppe den kind, ung eller gammel, som ikke blussede stærkere under konehuen, når nøgleknippet første gang følte i bæltet. Det vejede til, thi både var nøglerne selv store og moden gjorde ring og kæde uformeligt svære. „En sølvring til at hænge nøgler i vog 37¼ lod,“ hedder det i et gammelt regnskab.¹⁹⁷ Christian IV forbød borgmestres og rådmands hustruer at have nøglekæder på mere end 40 lod sølv, rigere borger på mere end 30 lod, simple borgeres på mere end 20 lod.¹⁹⁸ Jo tungere da, des bedre. Men fra dem alle strømmede en og samme betagende følelse. Ikke glatsiddende som et jomfrubælte, men skævtrukne som en sværdrem, mindede de – sødt som værgets uvante vægt ved den nyslagne væbners lænd – for hvert skridt der toges, om ny magt og nyt værd. Forvandlingen var til ende. Husets nye herskerinde var fuldt udviklet.

Den magt, som ved nøgleknippet dengang overdroges hustruen, var i reglen større end den, der nu til dags ved giftermål lægges i en hustrus hånd. Datidens forhold førte dette med sig. Det, hun fik at bestride og råde over, var jo ikke blot husholdningen fra dag til

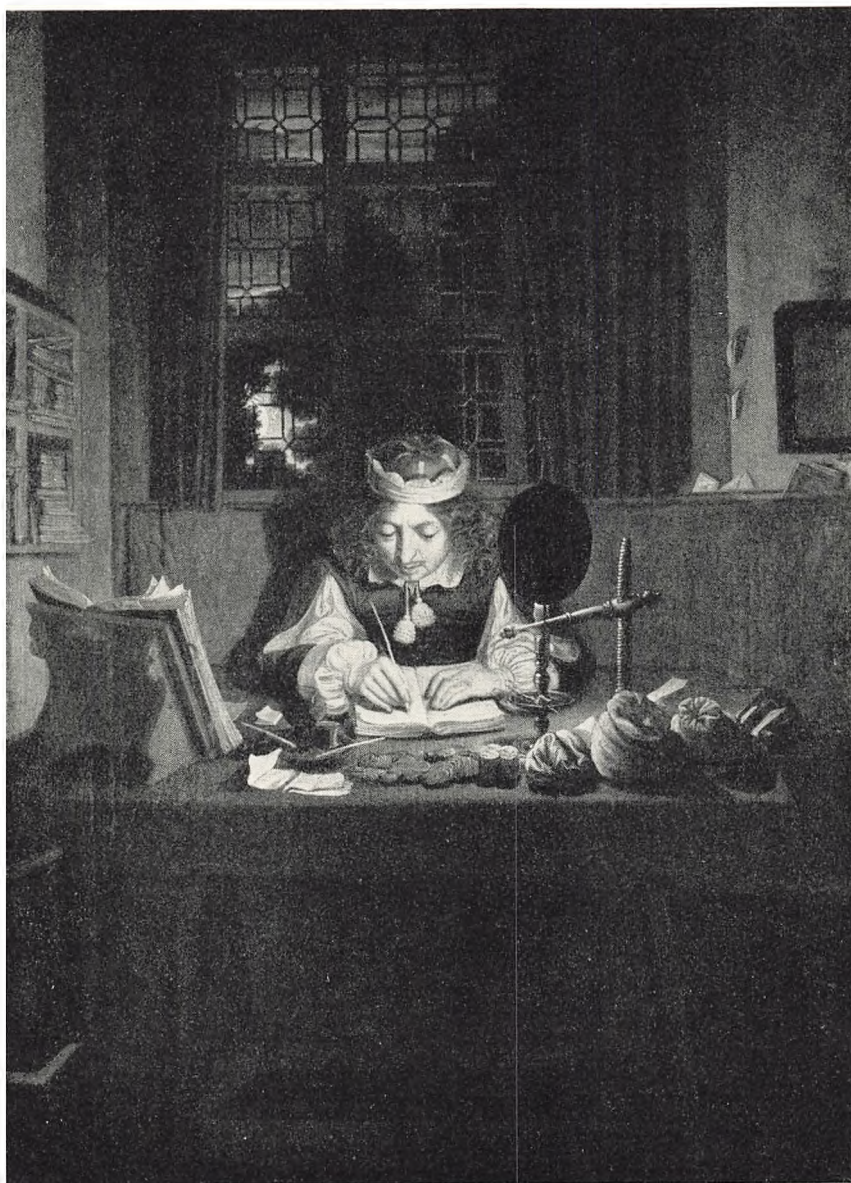
dag, men – som vi tidligere har set – gerne et helt års forsyning, derhos tilvirkning af brød, øl, smør, ost, lys, beklædning og hus-tilbehør, endelig forvaring af kisteklæder og klenodier – med ét ord i mangt et tilfælde omsorgen for ægteparrets hele velfærd og formue. Erfaring og øvelse gjorde hende naturligvis dygtigere med årene. Men der hørte en gennem mange slægtled opøvet evne til at kunne gå ind til sligt og straks myndigt overtage styret.

Nøgleknippets større magt og betydning dengang bundede i, at en husholdning i hin tid var langt vidtløftigere end nu til dags. For mandens vedkommende fik dette sit tilsvarende udtryk i, at hvad enten han så var bosat på land eller i by, måtte han næsten altid forestå en stor bedrift med dyrkning af jord, opstaldning af kvæg, part i fiskeri osv. Mandens og hustruens områder gled herved over i hinanden og krævede for ret at trives enig samvirken. Han skulle fylde loft og kælder, stald og bryggers. Hun skulle sørge for det indbragtes tilvirkning og forvaring. Hans område var for så vidt det betydningsfuldeste, som fejl i drift og indkøb måtte sætte mærker i selv den bedst udførte husholdning og sluttelig kunne undergrave hele husets beståen.

Sindbilledet på mandens magtfuldkommenhed – svarende til hustruens nøgleknippe – blev dog ikke hentet fra hans virksomhed som jordbruger, men fra et endnu vanskeligere område. Med føje blev *regnebrættet* udtrykket for en ret husbonds højeste dygtighed.

Uvilkårligt smiler et nygift par i nutiden ved tanken om, hvad rolle „nøgleknippe“ og „regnebræt“ engang har spillet hos dets forgængere for tre-fire hundrede år siden. Beskedent må det nu ofte tilstå, at hele herligheden kan udtrykkes i nøglen til en bordskuffe med husholdningspenge for en uge og i en tyndlagen regnskabsbog. Men just i denne store forenkling ligger beviset for de mærkelige fremskridt, der er sket i mellemtiden.

Thi ikke for intet ansås dengang regnebrættet for et sindbillede på husbondens vanskeligste kunst. Den, der nu i sin regnskabsbog – måske nemt afstreget med røde streger for enere, tiere og hundreder – i en håndvending tæller mange poster sammen, aner ikke sin forgængers kval i det 16. århundrede. Og mindst af alt skønner man på den nytte, man har af det lille flygtige nul, som mange knap gider skrive bagved, når udgiften lige er 1 krone. Og dog ligger hele hemmeligheden i nutidens regnefærdighed i det simple

fif: at skrive og regne kun med tallene 1–9 og for resten lade et bagved skrevet 0 give disse tal rang lige fra 10 til millioner.

I det 16. århundrede skrev man i Norden endnu med latinske tal, altså ikke med de nu brugelige, de såkaldte arabiske. Tallet 148 f. eks. skreves CXXXVIII. Skulle herfra trækkes f. eks. 79: LXXIX, hjalp det ikke at skrive disse tal under hinanden, thi cifrenes stilling og værdi svarede ikke til hinanden. End ikke deres antal kunne man stole på. Trak man f. eks. 2 fra 10 (II fra X), blev der VIII til rest. Rent sindsforvirrende var det at skulle „gange“ med disse stridige tingester. LXXIX gange XCVII var en opgave, der nok kunne gøre et almindeligt menneske skørhovedet.

Hertil kom at mønt, mål og vægt hyppigt afveg indbyrdes i de forskellige landsdele og altid tvang til at regne med brøker, da kun tallene gik til 100, men daler, alen og pund altid stoppede ved 96. Som sidste vanskelighed endelig virkede mangelen på gangbar mønt. Seddelpenge kendtes ikke. Kun få mønter var i omløb. Og stod man endelig med en daler i hånden, var det vanskeligt at få den vekslet.

De hertil svarende forhold måtte blive af en egen art. Selv den flinkeste husmoder, der havde tal på alt, hvad hun ejede, og vidste på fingrene, hvor meget der hvert sted skulle være, havde disse tal i hovedet, eller måske tillige gengivet med underlige tegn og mærker på kælderloft, tøndebund og kistelåg, men var ikke i stand til at føre et regnskab i nutids forstand. I hver bod, selv den største, undgik man gerne brugen af mønt og ombyttede heller vare mod vare. Og om aftenen i byens rådhuskælder kunne det hænde endog byens rigeste borgmester, at også han af mangel på skillemønt „tog på kridt“, altså nøjedes med at lade sit forbrug af kander vin optegne med kridtstreger på vægtavlen.

Hvad var da et „regnebræt“, dette sindbillede på den højeste regnefærdighed? Ganske simpelt: et ufuldkomment middel, hvorved man søgte at undgå en del af disse vanskeligheder og forudgribe nemheden ved de arabiske tal. I reglen var det en bordplade eller løs tavle med linier på tværs. Øverste linie angav enere, den næste tiere, den tredje hundreder osv. Herved undgik man de fortvivlet lange latinske tal. CCCXXXIII f. eks. opløstes i 3 streger på hver af tre linier. Da man aldrig kunne få med mere end 9 streger af hver art – blev de til 10, flyttedes disse jo som 1 streg til næste

Kristus fortæller lignelsen om den utro husfoged, og i Niels Hemmingssens postille fra 1576 er fortællingen illustreret så konkret, at opgøret mellem husbonden og fogeden ligefrem sker for øjnene af de lyttende disciple. – I England anvendte man i middelalderen en indstreget dug kaldet en „exchequer“, når man talte skattebeløb op. Derfor er den engelske finansminister endnu i dag „chancellor of the exchequer“.

linie – så lettedes herved overordentlig al regning, hvad enten det gjaldt at lægge sammen eller trække fra, at gange eller at dele.

Naturligvis lod regnebrættets linier med samme lethed sig anvende over for mønt, mål og vægt. Man kunne lade linierne angive

daler, mark, skilling; eller læster, tønder, potter; eller alen og tommer; eller lispund, pund og lod. Forskellen mellem liniernes betydning blev naturligvis ved hver ny anvendelse en anden, men overalt skød man nem genvej bag romertallenes spærrende afvisere.

Man kunne endelig forbinde disse regningsmåder på et og samme regnebræt ved med en nedadgående linie eller flere at dele det fælles liniebundt i forskellige afdelinger, hvoraf en f. eks. betegnede mål, en anden vægt osv. Et sådant lidt mere sammensat regnebræt synes det at være, som på omstående billede Vorherre i lignelsen om den utro husfoged anvendte ved regnskabsopgørelsen.

Men senest på dette punkt, i reglen længe før, begyndte det at svimle for almindelige mennesker: selv dygtige kvinder, endsige da jævne folk og børn. Det gik dem, som det ville gå de fleste i nutiden, hvis vi uden øvelse i brug af arabiske tal skulle efterlave deres fordele. De fleste stod dengang lige så uforstående over for et regnebræt, som nu til dags over for en logaritmetabel. Men des større var respekten for det fåtal, der blev tilbage, disse, der hver især som en ret husbonde forstod let at læse og løse den samlede husholdnings og drifts regnskabsgåde. Mellem disse ragede atter de store købmænd og lensbesiddere op, der kunne tumle med tal, som langt oversteg, hvad der faldt for i et almindeligt hus. Men grænsen mellem kyndig husbond og umoden mand gik dog med rette dér, hvor kendskab til brug af regnebræt begyndte.

Over de aller-allerflestes forstand lå det endelig, at der virkelig gaves enkelte udvalgte, der ikke behøvede regnebræt, men selv havde det i hovedet og ved hjælp af de fremmede arabiske tal helt kunne undvære det. Tolderen i Helsingør og Tycho Brahe på Hven – de to mænd, der var klogest på Jorden og på himlen – brugte arabiske tal, medens f. eks. statsregnskaberne holdt ved med de latinske lige til omkring år 1600.

„Nøgleknippe“ og „regnebræt“ var da sindbillederne på ægtepars magtfulde og dygtighed. Hvor de to trofast og enigt virkede sammen, var betingelserne givne for husets og hjemmets trivsel. Og hver især var „nøgleknippe“ og „regnebræt“ umistelige myndighedstegn, bestemt til ikke at afgives, så længe liv og ægteskab varede.

Men længere slog de heller ikke til. Ud over døden strakte deres betydning sig ikke. På dommens dag tilstedtes det ikke nogen hustru at tynge vægtskålen ned ved hjælp af sit nøgleknippe. Og hver

husbond stod sig bedst ved at få sit livs fuldskrevne regnebræt fjernet og erstattet af kalken med Kristi blod.

Hist oppe, hvor der ikke ægtedes eller toges til ægte, men alt var fuldkomment, var regnebrættet afløst af den store „Livets bog“, som Vorherre selv førte, og nøgleknippet af hovednøglen til himmerig, der var betroet skt. Peder.

5

Når „velkommen“ var til ende og de sidste gæster havde forladt *de nygiftes hjem*, begyndte endelig disses *egentlige samliv*. Forinden vi går over til nærmere at betragte dette og datidens syn herpå, må vi imidlertid, for at vinde den rette forudsætning for forståelsen, vælge os et synspunkt med friere udsigt.

Forholdet mellem mand og kvinde har sysselsat menneskenes sind fra første færd og vil vedblive dermed indtil dagenes ende. Men der gives tider, hvor dette spørgsmål ganske særligt er oppe. Et sådant tidspunkt var for Nordens vedkommende det 16. århundrede. *Det nye syn på forholdet mellem mand og kvinde, som gjordes gældende af Luther* og søgtes gennemført af ham og hans tilhængere i Nordeuropa, blev ikke blot de gotogermanske folks mest selvstændige bidrag til renæssancen, men stod og står den dag i dag som underligt fremmed og frastødende for den største del af det øvrige Europa. Med ganske særlig interesse søger da granskningen just på dette område at nå til fuld forståelse.

Det lutherske syn på ægteskabet og dets betydning forstås imidlertid lige så lidt som andre tilsvarende, uden at man klart gør sig rede for *det spørgsmål, der skal løses*. Hvad der ligger for, er jo, at jordelivets gåde er bygget over den simple og dog så besynderlige formel: forplantning foregår kun ved par, der, idet de giver efter for en nydelsesdrift, lokkes til at ofre sig selv til bedste for en ny slægt. Tostrengnet flettes således alt liv ned efter: par og par mødes, frembringer nyt, der atter skilles i par og par for at mødes, frembringe nyt og så fremdeles.

Allerede i planteverdenen viser dette sig. Planten udfolder sin højeste pragt i blomsten, men denne må visne, for at frøet kan dannes. Tydeligere ytrer dog forholdet sig hos dyr og mennesker,

hvor parrene er selvstændige enkeltvæsener. Når udviklingen er kraftigst, gribes de af den ejendommelige attrå, der frembringer nyt liv, men samtidig enten dræber eller dog svækker forældreparret ved omsorg for afkommet.

Jo højere man kommer op, des mere fremtræder tillige en anden ejendommelighed, der yderligere forvikler forholdet. Hos planten mangler undseelsen. Frimodigt strækker den i blomsten sine kønsorganer mod himlen. Det samme er endnu tilfældet hos enkelte lavere dyr, hvor kønsorganerne udgør dyrets skønhed. Men jo højere man kommer op i rækken, des mindre finder dette sted. Forplantelsesdelene får sæde nedefter ved udførselskanalen for det til legemets ernæring ubrugelige, og skjules delvis. Hos visse højere dyr bliver undseelsen bevidst.

I menneskelivet giver alt dette sig stærkest til kende. Når den blomstrende alder er nået, vågner en heftig gensidig drift, en legemlig, sjælelig attrå efter at besidde en anden. Det er så langt fra lysten til at få afkom, at denne hensigt snarest må siges som regel ikke at være til stede. Men ifølge en uforklarlig indre trang drages to og to mod hinanden, og idet foreningen fuldbyrdes, fremgår af den mættede attrå en ubekendt, uvedkommende tredje, der dog hurtigt ved at suge sig fast og suge begges kræfter til sig. Slægt efter slægt gentager det samme særsyn sig: en rigdom af blomstrende ungdomskraft, der ved sin lyst til bedrift synes i stand til at udrette det utrolige, til at skumme over menneskevilkårenes bredder; – og så kort efter alle sammenparrede to og to, lammede af omsorgen for et afkom, hvis mål atter er at gentage det samme.

Den magt, som drager de to mod hinanden, er alt efter deres udviklingstrin af forskellig art. Til grund ligger altid en legemlig drift, men denne kan være forædlet og tilsat med noget højere. I udviklede samfund vil hyppigt hin ovenomtalte undseelse gøre sig gældende, og elskov under sine første former kunne ytre sig netop som sky for alt sanseligt, en brændende renhedstrang, en selvhengiven længsel og udve bort fra alt jordisk. For så vidt dette ikke er en blot overgangsform, der får sit modsvarende i en senere des stærkere, sanselig attrå, vil den ofte holde sig i en egen troskabsevne eller en ejendommelig religiøs undervarme.

Dette er det givne, den besynderlige form, hvori vi ved jordlivet er indrammede. Man kan tankeløst bøje sig derunder. Man kan

læse deri en uendelig spot, der djævelsk nyder tilværelsens store bedrag, alt imens den jager slægt efter slægt til døde mod samme gøglende mål. Eller man kan, som Aristofanes i Platons Symposium, spøgende forklare det af gudernes frygt, der ved synet af det oprindeligt firbenede menneskes himmelstormende kraft flækkede dem alle i to, han og hun, hvilke nu har travlt med hver især at finde sin oprindelige halvdel. „Men opføre vi os ikke som vi bør mod guderne, er det meget at befrygte, at vi endnu en gang blive gennemskåret“ og kommer til at hoppe enbenede om og lede efter familien.¹⁹⁹ Eller man kan ane deri en vis, alkærlig ordening, hvorved det voksne enkeltvæsen just igennem tilfredsstillelsen af sit stærkeste begær lempeligt ledes til forståelse af noget højere, gennem omhu for afkom uformærkt opdrages fra egenkærlighed til kærlighed mod andre. En ting står fast. Vor forklaring ændrer ikke det givne. Nu som tilforn og til jordlivets ophør risler udviklingens strøm på vor klode på samme, ensformige vis. Planter og fisk, krybdyr og fugle, pattedyr og mennesker formerer sig kønsvis, hvert nyt slægtled har retten til livet, det gamle går under.

Måden, hvorpå de civiliserede folk har indordnet sig under disse vilkår, er naturligvis grumme forskellig. Vore hedenske forfædre, der stod naturtilstanden nær, lagde vægten på mandens ret til at følge sin drift, og et utal af slegfredsforhold blev følgen. Hos oldtidens grækere agtedes kvinden lavere end manden, elskov betragtedes som enhver anden naturtrang, der bør stilles, blot ikke uskønt. Penelope ventede tyve år tro på sin husbond, Odysseus var hende også tro, skønt han i mellemtiden stod i forhold til andre kvinder. Hos oldtidens romere overvandt folkets skarpe retssans til dels naturdrift, og omgærdede moderens rettigheder i „familien“. Først da den romerske kultur blandedes med den græske, tabte ægteskabets fasthed sig, og løse elskovsforhold tog overhånd.

Leddene i den rækkefølge, der skulle forklares – *knop, blomst, frugt, frø* – faldt i alle disse forklaringer mere eller mindre ud fra hinanden, og eftertrykket lagdes, i det mindste hos nordboerne og grækerne, særligt på blomstringstiden, på den mandlige lystfornemmelse. Hvad der lettede denne splittelse og samtidig gjorde den mindre trykkende, var folkenes flerguderi, der tillod at have en gud for hvert forhold og skiftevis at ty til hver af dem. Hos romerne

f. eks. trivedes Priapus og Vesta side om side. Vanskelighederne voksede derimod, når den hele rækkefølge skulle opfattes ud fra troen på én gud.

Det første energiske forsøg herpå var *jødernes*. Skønt de i Ægypten havde lært så meget, havde opholdet her dog hverken udvisket deres tro på Jehova eller bibragt dem troen på den enkeltes udødelighed. I Ægypten gik man så vidt, at man håbede ikke blot på sjælens, men også på legemets fortsatte beståen og balsamerede det derfor efter døden, gemte det i mumiekiste, ja forskansede det i pyramidernes faste værn. Men jøderne forblev kolde over for denne tro og havde kun få ord tilovers for sjælens liv efter døden. Nej, Jehova sørgede for sit folk på anden vis. Når han havde forjættet: „I din sæd skulle alle Jordens slægter velsignes,“ så holdt han dette ord ved at give sit folk sejr i kamp mod dets fjender og bestandig rejse det nye alkom. *I slægtens fortsættelse lå den enkeltes udødelighed og part i forjættelsen*. Derfor var børn lykken. Ikke disse bestemte børn, som man elskede hvert især, men børn. Da Job var blevet plaget ved at miste sine syv sønner og tre døtre, trøstede Gud ham ved at give ham syv *andre* sønner og tre *andre* døtre. „Og Job levede derpå i mange år og så sine sønner og sønnesønner i fjerde led.“ Men barnløshed var ulykke. Derfor var det broderpligt, når en mand døde barnløs, og hans navn således truedes med at blive udslettet i Israel, at ile ham til hjælp og rejse sæd efter ham ved at ægte hans enke og lade det første barn, hun fødte, gælde for den afdødes. For jøderne lå da løsningen på livets gåde ikke i elskovsforholdets lyst, men i slægtens bestandigt sig bredende strøm. Som vandårer fra Eufrat ud over det smægtende land skulle de tolv stammer dele sig i altid flere og flere strømme – hvo mægter at tælle Herrens miskundhed? – indtil de blev talløse som havets sand og sejrrikt omfattede den ganske jord, thi „i din sæd skulle alle jordens slægter velsignes“. *For jøderne lå eftertrykket* ikke på knoppen, blomsten, frugten, men *på frøet*, det spiredygtige frø. – Hvilket slag for denne tro, da selve træet fældedes og dets jord lagdes øde, da Jerusalem kom i fjendehånd og folket splittedes som foragtet ukrudtsfrø over alle lande!

Det næste store forsøg på ud fra troen på én gud at løse livsgangens gåde, foretoges af den *romersk-katolske kirke*. For denne var ægteskabet en stand af lavere art. I himlen ægtes der ikke og

tager man ikke til ægte. Her på jorden er *de de fuldkomneste*, der følger Kristi guddommelige forbillede og *vælger den ugifte stand* for bedre at kunne tjene Gud og arbejde for hans rige. Til alle tider gives der sådanne, der af Gud har fået kald og nåde til afholdenhed. Kirken indbyder dem til at følge nådekaldet og frivilligt leve i ugift stand, og den åbner dem lejlighed hertil i bestemte ordenssamfund, ligesom den kræver af alle sine tjenere, at de skal forpligte sig til livsvarig kyskhed. Hvo, der desforuden følger de to andre „evangeliske råd“ og forpligter sig til armod og lydighed, den lever i fuldkommenhedens stand. Herved sondres hele menigheden på jorden i to klasser: kirkens egentlige stridsmænd, de sværtbevæbnede, og alle de øvrige, der kun hører til den skare, der værnes. Hine er de fuldkomnere, dem venter en højere løn i himlen. Ikke arbejder de dog blot for sig selv, deres overskydende godhed kommer andre til bedste. Thi ifølge kærlighedens uendelige, uudgrundelige lov kommer hvert offer, som de i ydmyg lydighed har bragt, de sjæle til gode, for hvem det bragtes.

I den anden, lavere klasse står alle de, der indlader sig i ægteskab. Medens hine formerer skatten i himlen, formerer disse slægten på jorden. Også dette er Guds vilje, og for så vidt er ægteskabet indstiftet af Gud og et sakrament. Men den til grund liggende, kødelige lyst bør stadigt holdes under kirkens tugt for ikke at blive til synd. Thi tempelbygningen rejses ikke ved, at hver enkelt vildt klasker sten på sten, men først når gennem alle de enkeltes begrænsning og planmæssige ledelse den store tanke gennemføres, som kun bygmesteren kender og den, hvem han betroede udførelsen.

Ægteskabet er da for det første uopløseligt. Selv om begge parter ønsker skilsmisse, selv om den ene part bevisligt har brudt det, ja om så døden hæver det ved at bortkalde den ene ægtefælle, ægteskabet varer ved og udelukker, strengt taget, nyt giftermål.

Ægteskab mellem nærbeslægtede er forbudt. Ved „nærbeslægtede“ forstås ikke blot søskende eller forældre og deres børn, men tillige søskendebørn, næstsøskendebørn osv. indtil det fjerde led; ja, i en tid af middelalderen udstraktes det endogså til det syvende led. „Nærbeslægtede“ er fremdeles ikke blot de ved blodets bånd forenede, men også de ved svogerskab forbundne. Også her rækker forbudet til fjerde led. „Nærbeslægtede“ er endelig også de åndeligt beslægtede, de, der i fællesskab har stået fadder eller ført en og

samme til konfirmation. De må hverken gifte sig indbyrdes eller med den, til hvem de har stået fadder eller med dennes nærmeste slægt. Ikke heller må giftermål finde sted mellem et af deres børn og den døbte eller med dennes forældre eller søskende.

Inden for ægteskabet er ligeledes strenge regler at iagttage. Ægtefællerne har at afholde sig fra ægteskabelig omgang både straks ved ægteskabets stiftelse og fremdeles på bestemte ugedage og til bestemte tider af året. Fra den stund, hustruen har undfanget, er hun uren, og denne urenhed vedvarer, lige til hun efter barnefødslen bliver indledet i kirken og gennem syndsforladelse og genoptagelse i dens samfund rensat fra sin urenhed.

I alle disse enkeltbestemmelser kan der naturligvis foregå visse ændringer efter de skiftende tiders behov, ligesom kirkens overhoved har magt til at fritage fra dem. Men som hovedsag står fast, at *ægteskabet trænger til kirkens skarpeste tilsyn* og årvågne pleje for ikke at synke tilbage til vild tilstand og hedenskab. Ægtestand er inden for de af kirken afstukne, snævre grænser tilladt, fordi den er nødvendig til slægtens forplantelse. Men den er samtidig et udtryk for jordelivets fornedrede kår. Gennem alle kirkens begrænsende regler klinger derfor det samme suk som i apostlens ord: „Det er godt for et menneske ikke at røre nogen kvinde.“ Og: „Jeg ville ønske, at I var som jeg.“²⁰⁰

Det syn på livsgangens gåde, som den romersk-katolske kirke således gør gældende, tager tydeligt nok sigte på udviklingens første led. Rækkefølgen: knop, blomst, frugt, frø er formlen for det dyriske liv. Men inden for dette viser sig i den ovenomtalte, vågnende *undseelse* spiren til et højere. *Det unge sinds* første sky for alt sanseligt, den uberørte *renhedstrang*, denne selvhængivende længsel og udve bort fra alt jordisk, det er ikke den vågnende drift under bangheds form, men *knoppens* ædleste indhold, selve den *himmelske spire*. Fredet, plejet, hærdet og avet ved frivilligt savn skyder den frem og er i stand til at grunde et helt liv. Et skyggeliv, fattigt og ulykkeligt, kalder verden det; thi den fatter ikke, at livet i Gud er lys, afkald rigdom og selvopofrelse lykke. Men når engang jordskorpen brister, da skyder spiren op til det himmelske dagslys, hvor knop bliver blomst i nådesolens stråler.

I skarp modsætning til dette livssyn og de misbrug, som man i tidernes løb har indsmuglet derunder, *opstiller Luther et helt*

andet. Nutiden, der har set dette udtyndet og forfladet, har vanskeligt ved at blive det *vår* i dets renhed. Vi *nødes* derfor, selv med fare for at trætte, til at gengive det med Luthers egne ord, for at læseren kan modtage et uforfalsket indtryk af dets ejendommelighed. Luthers tankegang er følgende²⁰¹:

6

„Gud skabte mennesket, så at det skulle være en *mand* og en *kvinde* (1. Mos. 1,27). Af dette ord have vi vished for, at Gud har delt mennesket i de to dele, at der skal være mand og kvinde, eller han og hun. Og dette har i den grad haft hans velbehag, at han selv kalder det en god skabelse. Derfor, således som Gud har skabt legemet for enhver af os, således må enhver af os beholde det, og det står ikke i vor magt, at jeg gør mig til et kvindfolk eller du dig til et mandfolk. Nej, som han har dannet mig og dig, således er vi, jeg en mand, du en kvinde.

Da Gud havde dannet mand og kvinde, velsignede han dem og sagde til dem: *Vorder frugtbare og formerer eder!* Af disse ord have vi vished for, at mand og kvinde skal og må sammen og formere sig. Og dette står fuldt så fast som hint første og er endnu mindre til at foragte eller le ad, siden Gud her lægger sin velsignelse til og gør noget mere end blot det at skabe. Så lidt som det derfor står i min magt at lade være at være et mandfolk, lige så lidt står det til mig at være uden kvinde. Og på den anden side, lige så lidt som det står i din magt at lade være at være et kvindfolk, lige så lidt står det til dig at være uden mand. Thi det er ikke frit vilkår eller blot et råd, men en nødvendig, naturlig ting, at alt, hvad der er mand, må have en kvinde, og hvad der er kvinde, må have en mand. Thi dette ord, som Gud siger: *Vorder frugtbare og formerer eder!* det er ikke et bud, men mere end et bud, nemlig et guddommeligt værk, som ikke står til os at hindre eller lade være med, nej, det er lige så nødvendigt, som at jeg er et mandfolk, og nødvendigere end at spise og drikke, afføre, sove og være vågen. Det er en indplantet natur og art ligesom de lemmer, der høre dertil.

Herfra har Gud selv gjort undtagelse med tre slags mennesker,

Da Lucas Cranach i 1520 udførte dette portræt af Martin Luther, var denne allerede langt inde i sit opgør med den katolske kirke; men han havde ikke aflagt sin munkedragt. Han er endnu på dette billede den asketiske augustiner munk – plaget af selvransagelser og selvopgør, se helt forskellig fra den mere fedladne familiefader, man kender fra senere portrætter (se bind 2 side 373). (Fot. Staatsbibliothek Berlin, D.D.R.).

idet han siger (Matth. 19,12): „Nogle er gilding, idet de er født således af moders liv. Andre er gildede af menneskehånd. Og atter andre have gildet sig selv for himmeriges skyld.

Den første slags, de, som Kristus siger er gildede fra moders liv, det er dem, man kalder *impotentes*. De er af naturen udygtige til befrugtning og formering, hvad enten de nu er af kold og svag natur eller i øvrigt have mangel i deres legems bygning, der gør dem uskikkede til ægteskabeligt liv. Sådanne kan man jo træffe, både mænd og kvinder. Dem lade man fare. Dem har Gud selv gjort til undtagelser og skabt således, at velsignelsen ikke kommer dem til gode. Dem kommer ikke det ord ved: Vorder frugtbare og formerer eder! Ganske som når Gud skaber nogen lam eller blind, han er fri for at kunne gå eller se.

Om sådanne har jeg engang skrevet et råd for skriftefædre, for det tilfælde at en mand eller kvinde kom og ville vide, hvad der var at gøre, efterdi ægtefællen ikke kunne opfylde sin ægteskabelige pligt, og den anden ikke kunne være foruden, da Guds skaberbud om formering rørte sig kraftigt i vedkommende. Her har man beskyldt mig for, at jeg skulle have lært, at hvis en mand ikke kunne gøre nok ved sin kone, skulle hun løbe til en anden. Men lad dem lyve, de vrangløgnere! Man har forvrænget Kristi og hans apostles ord, skulle man da ikke også forvrænge mine? Men hvem det skader mest, skal de nok få at mærke.

Hvad jeg har sagt, er: Når en til ægteskab dygtig kvinde får en til ægteskab udygtig mand, og hverken offentligt kan få nogen anden eller har lyst til at handle mod ære, efterdi paven her uden grund kræver så megen omstændelighed, så skal hun sige således til sin mand: Ser du, min kære mand! Du kan ikke gøre din skyldighed mod mig og har bedraget mig for mit unge liv og dertil bragt mig i fare for ære og sjæls salighed. For Gud er der intet ægteskab mellem os to. *Forund mig da at have et hemmeligt ægteskab med din broder eller nærmeste ven*. Du skal beholde navnet, for at dit gods ikke skal gå til fremmede arvinger. Lad dig nu til gengæld viligt bedrage af mig, som du mod min vilje har bedraget mig.

Fremdeles har jeg sagt, at *manden er pligtig til at gå ind herpå* og skaffe hende ægteskabs pligt og børn. Vil han ikke gøre dette, da skal hun hemmeligt løbe fra ham til et andet land og indgå ægteskab dér. Sådant råd har jeg givet på den tid, da jeg endnu var sky.

Nu ville jeg gå mere lige på med mit råd, og tage en sådan mand, der holder sin kone for nar, ordentlig i kardusen. Ligervis orn det var konen, der var den skyldige; dog det er sjældnere end med mændene. Det går ikke, i så store, højvigtige sager, der drejer sig om liv, gods, ære og salighed, lutfærdigt at tage sin næste ved næsen.

Den anden slags, dem Kristus kalder gildede af menneskehånd, *kapunerne*, det er et usaligt folk. Thi skønt de er udygtige til ægteskab, er de dog ikke ond lyst kvit, men blive kvindekærere end tilforn og helt kvindagtige, og går det dem efter ordet: Hvo der ikke kan synge, vil altid synge. Så have da også disse deres plage, de er mere lystne efter kvinder og kunne dog intet. Nu, også disse lade vi fare. Også de er sat uden for den naturlige orden: vorder frugtbar og formerer eder! Ihvorvel med vold og kun hvad selve handlingen angår.

Den tredje slags er de høje, rige ånder, tøjlede af Guds nåde; af natur og legemsvilkår er de vel dygtige til ægteskab, men dog forblive de *frivilligt ugifte*. De sige som så: Jeg kunne vel gifte mig, men det lyster mig ikke. *Jeg vil heller have med himmerig*, det er evangeliet, at gøre og *avle åndelige børn*. Denne slags er sjælden, knap én blandt tusind, thi det er Guds besynderlige underværk. Ingen skal inklade sig herpå, medmindre Gud kalder ham særligt som Jeremias, eller han føler Guds nåde så mægtig i sig, at hint Guds ord: vorder frugtbar og formerer eder! ikke har anvendelse på ham.

Dette er de *tre af Gud gjorte undtagelser*. „Men udover disse tre slags formaste intet menneske sig til at leve uden ægtefælle! Og *hvo, der ikke er i disse tres tal, han tænke blot på ægtestand!* Thi der er ikke andet for, du bliver ikke from, det er umuligt. Hint ord af Gud, der har skabt dig og sagt: vord frugtbar og former dig! det bliver og regerer i dig, og du kan slet ikke unddrage dig det, men vil komme til at begå gruelige synder uden ophør.

Men udover disse slags mennesker har *djævelen* ved menneskehjælp *overtrumpfet Gud* og fået fat i folk, som han har undtaget fra den guddommelige og naturlige orden, nemlig alle dem, der er indfattet i spindelvæv (det er: menneskebud og *løfter*) og dernæst lukket inde med mange jernslåer og *gitre*. Det er den fjerde måde at

holde naturen nede og tværtimod Guds oprettede værk og vej hindre befrugtning og formering. Som om det var i vor hånd og magt at bevare jomfruelighed som klæder og sko! Hvis man ved jerngitre og slåer kunne holde Guds skabelse og ord nede, så håber jeg, vi ville også sætte så tykke og store jerngitre for, at kvinder blev til mænd eller mennesker til sten og træ. *Det er djævelen, der driver sit abespil* med de arme kreaturer og således giver sin vrede luft.

Paven med hans kardinaler, munke, nonner og præster have *villet gøre det bedre* og indrette en *hellig stand*, hvori de skulle leve helligt og kysk. Men hvor helligt, rent og kysk pave, kardinaler, biskopper, munke, præster og nonner have levet, det ligger klart for en dag. Det er sådan, at sol, måne og stjerner have klaget derover. Svinestier er urene og svinske, men imod klostrene er de skønne og rene. Thi i klostrene have de ført så kysk og rent et levned, at man ikke godt kan tale derom. Hvorfor er det gået således til? Netop fordi de have forrevet og foragtet Guds hellige orden, ægtstanden, derfor er de heller ikke blevet fundet værd at måtte gifte sig.²⁰²

Ægtstanden er Guds orden, derved blive vi. Om de derfor er os fjendske og ville hverken se eller høre os, det spørge vi kun lidet om. Vi have Gud, der ser på os, samt alle engle og himmelske hære, han beskytter os også mod alle djævlens og modstanderens pile. Da jeg nu ved, at jeg har en nådig Gud, der ser til mig, nærer mig og beskytter mig, så agter jeg ikke, om også den lus i Rom, paven, og hans medlus, kardinaler og biskopper, munke og nonner ikke ville se og agte mig. Lad kun pave, kardinaler, munke, nonner og præster se surt, hvad spørge vi derom! Ville de ikke se på os med venlige og rene øjne, så lad dem se på horehus og de urene, svinske, tilsølede klostre!

Her sige de nu: Ja, vi have lovet og svoret Gud at ville være kyske og leve uden kvinder; det løfte er jeg sandelig forpligtet til at holde, og derfor tør jeg ikke gifte mig. – Dertil svarer jeg: Det var ret, hold hvad du har lovet, vær kysk og ren! Men hvorfor holder du det ikke, hvem hindrer dig i at være kysk og ren? – Ja, jeg kan ikke holde det, siger du. – Du er en rigtig Hans Wurst. Hvorfor lover du noget, som du ikke ved, hvad er, og ikke er i stand til at holde. Her giver jeg dig et råd: vil du love viseligt, så lov, at du ikke vil bide næsen af dig selv, det kan du holde. Hvo har befalet

Katharina von Bora var nonne i klostret Nimbschen, men flygtede herfra ved reformationens begyndelse og giftede sig i 1525 med Martin Luther. Selv om ægteskabet vel ikke var uden prøvelser, blev det særdeles lykkeligt, og den tidligere så anspændte Luther vandt i familiens kreds en harmoni, der kom til at præge hans senere virke. Hans anbefaling af ægteskabet byggede også på egne erfaringer. (Træsnit af Lucas Cranach, fot. Staatsbibliothek Berlin, D.D.R.).

dig at love og sværge på, hvad der er imod Gud og hans ordning? Og det gjorde du, da du svor, at du var ingen mand og heller intet kvindfolk. Sandheden er dog, at du er skabt af Gud enten til mand eller til kvinde. Hvorfor forsværger du da, at du er en mand eller at du er en kvinde? *Vil du vide, hvem det er, du har lovet at bevare kyskhed?* Jeg skal sige dig det, *det er den lede djævel i helvede og hans moder.*

Deraf ser du nu, hvor vidt og langt alle klosterløfter gælde, og at ingen drengs eller piges løfte har gyldighed for Gud, medmindre han eller hun er en af de tre slags, som Gud alene selv har undtaget. Derfor er præster, munke og nonner pligtige til at opgive deres løfter, så snart de mærke, at Guds skabelse til befrugtning og formering er kraftig og dygtig i dem, og de have ingen magt til ved nogen som helst vold, lov, bud, løfte at hindre sådan Guds skabelse i dem selv. Men hindre de det, så vær du vis på, at de ikke forblive rene, men må besudle sig med hemmelige synder og hor. Thi de formå ikke at holde Guds ord og skabelse nede hos sig, det går, som Gud har lavet det.

Nu vil vi se, *hvilke personer, der have lov til at indgå ægteskab sammen*, på det man må indse, at jeg har slet intet behag i, at man forpurrer ægteskab, skiller mand og kvinde. Thi paven har i sin gejstlige ret opdigtet atten årsager til at forbyde og hindre ægteskab, hvilke jeg dog fast alle forkaster og fordømmer. Og selv fastholder han dem da heller ikke længer, end til man omstøder dem med guld og sølv; de er kun opfundet for at tjene som pengenet og sjælestrikker. For at deres naragtighed skal komme for en dag, ville vi dog gå dem efter.

Der er først *blodslægtskab*. Her have de forbudt ægteskab indtil tredje og fjerde led. Hvis du nu ikke har penge, så må du ikke, selv om Gud vil unde dig det, få din halv- eller kvartkusine til ægte. Har du taget hende, skal du af med hende. Men er der penge, er det dig tilladt; thi de have hustruer til fals, de kræmmere, ihvorvel de ikke have nogen selv. Kan du nu holde stand mod dette tyranni, så vil jeg nævne dig de personer, som Gud har forbudt (3. Mosebog 18,7–18). Det er: min moder, min stedmoder, min søster, min sted-søster, mit barns kødelige datter og steddatter, min faders søster og min moders søster. Disse personer kan jeg ikke tage.

Deraf følger: at søskendebørn ægte hinanden er gudeligt og kristeligt. Fremdeles: jeg kan ægte min stedmoders søster, ligeså min faders stedsøster, eller min moders stedsøster. Og videre: jeg kan have min broders eller søsters datter til hustru, således som Abraham havde sin Sara.

Den anden hindring er mågskab eller *svogerskab*. Her have de også opstillet fire led og sige, at jeg efter min hustrus død ikke må ægte nogen af hendes slægt, da hun strækker sig indtil tredje og fjerde led, medmindre jeg skulle have penge, der kunne hjælpe mig. Men Gud har blot forbudt følgende personer: min farbroders enke, min søns enke, min broders enke, min steddatter, min stedsøns eller steddatters barn, og min hustrus søster, så længe hun selv er i live. Men efter min bruds eller min hustrus død må jeg ægte hendes søster eller hendes broderdatter eller hendes fætterdatter, kort sagt, enhver slags søskendebarn eller slægtning.

Den tredje hindring er *åndeligt slægtskab*, nemlig når jeg står fadder til en pige eller fører hende til konfirmation, så kan jeg eller min søn hverken ægte hende eller hendes moder eller hendes søstre, medmindre der da skulle være en retscaffen, klækkelig pengesum til hjælp. Det er dog det rene narreværk og gøgl, kun opdigte: for penges skyld og for at forvirre samvittigheden. Sig mig, er det ikke noget mere, når jeg selv tager dåben, end når jeg hjælper dertil? Men så måtte jeg jo ikke ægte nogen kristen kvinde, siden alle døbte kvinder er alle døbte mænds åndelige søstre ved en og samme dåb, sakrament, tro, ånd, Herre, Gud og evig arv. Hvorfor forbyder paven ikke også en mand at beholde sin hustru, når han lærer hende evangeliet? Thi, hvo den anden lærer, er hans åndelige fader, som skt. Paulus siger 1. Kor. 4,15.

Nok en hindring er *vantro*. Jeg må ikke ægte en tyrkisk, jødisk eller kættersk kvinde. Det undrer mig, at de tyranslyngler ikke skamme sig i deres hjerter ved således offentligt at sætte sig op imod den klare tekst i skt. Pauli 1. Kor. 7,13, hvor han siger: „Vil en hedensk kvinde eller mand blive hos sin kristne ægtefælle, da skal skilsmisse ikke ske.“ Og skt. Petrus 1. epist. 3,1, siger: „De kristne hustruer skulle føre en god vandel, at de derved kunne omvende deres hedenske mænd,“ som Monica, skt. Augustini moder, gjorde.

Vid derfor, at ægteskab er en ydre, legemlig ting som anden verdslig håndtering. Ligesom jeg nu kan spise, drikke, sove, gå, ride,

købe, tale, handle med en hedning, jøde, tyrk, kætter, således kan jeg også indgå ægteskab med og være gift med en sådan. Bryd dig ikke om de narres love, der forbyde sligt! Man finder vel kristne, og det måske den største part, der er værre i vantro indvendig end nogen jøde, hedning, tyrk eller kætter. En hedning er lige så vel en mand og kvinde, skabt vel og godt af Gud, som skt. Peter, skt. Paul og skt. Lucia, end sige da som en løs, falsk kristen.

Endnu en hindring er *crimen, forbrydelse*. Her er de ikke enige om, hvor mange der bør holdes på; men disse tre stå dog fast: Når nogen besover en pige, kan han ikke ægte hendes søster eller næste slægtning. Item: Hvo der begår ægteskabsbrud med en gift kvinde, kan ikke ægte hende efter hendes mands død. Item, når en kvinde eller mand ombringer sin ægtefælle af kærlighed til en anden, kan giftermål med denne ikke derpå finde sted. Her regner det med narre på narre. Tro dem ikke, lad dig heller ikke skuffe! Djævelen rider dem. Forbrydelser og synder skal man straffe, men med andre straffe end forbud imod ægteskab. Thi ingen forbrydelse eller synd hindrer ægteskab. David begik ægteskabsbrud med Bathseba, Urias' hustru, og lod desuden hendes mand dræbe, så at han begik to forbrydelser. Uden at give paven en skilling tog han hende derpå til ægte og avlede med hende kong Salomon. 2. Sam. 11, 14–27.

Her må jeg tage et tag i dem. De sætte også det tilfælde, de kloge folk: hvis det nu skete, at en mand syndede med sin hustrus moder eller søster. (Før ægteskabet var dette en forbrydelse, som ville hindre ægteskab; men når det sker efter giftermålet, kan det ikke opheve ægteskabet, for hustruens skyld, som jo er uskyldig). Men de sige: så skal mandens straf være at ligge hos sin hustru og ikke have magt til at kræve ægteskabelig skyldighed. Se dér, hvad djævelen ved sine narre har for med ægteskabet! Lægge mand og kvinde sammen og sige: vær ikke mand og kvinde! Ild og strå tilsammen, og så byde: brænd ikke! Hvis man lagde blot tiendeparten af sådan et bud på paven, hvor ville han ikke rase og støje og råbe om vold og uret? – Ud med de store narre! Lad du ægteskabet forblive frit, som Gud har indsat det! Straf synder og forbrydelser med andre straffe, men ikke med ægteskab eller med nye synder!

En sidste hindring er, *når mand eller kvinde er udygtige til ægteskab. Det er den eneste ærlige hindring blandt alle atten.*

Nu ville vi se, hvilke personer man må give *skilsmisse*. Tre årsager kender jeg til at skille mand og hustru. Den første er, når mand eller viv er udygtige til ægteskab, enten af legemsbygning eller af natur, hvad det nu kan være. Derom er sagt nok. Den anden er *ægteskabsbrud*. Herom have paverne tiet stille, derfor må vi høre Kristus (Matth. 19) ... Men jeg siger eder: Hvo som skiller sig fra sin hustru, uden for hors skyld, og ægter en anden, han begår ægteskabsbrud; og hvo der ægter den forladte, begår ligeledes ægteskabsbrud. Her ser du, at for hors skyld skiller Kristus mand og hustru, så at den uskyldige part må gifte sig på ny. Thi dermed at han siger: uden for hors skyld, giver han noksom at forstå, at den ikke begår ægteskabsbrud, der ægter en anden og forlader den første for hors skyld.

Men spørger du nu: hvad skal der blive af den anden, hvis han fremdeles ikke kan holde sig? Svar: derfor har Gud befalet i loven at stene dem, der begå ægteskabsbrud, så at dette spørgsmål ikke behøves. Så skal da også end det verdslige sværd og *øvrighed dræbe dem, der begå ægteskabsbrud*. Thi hvo, der bryder sit ægteskab, han har allerede skilt sig ved sig selv og er at agte som død mand. Derfor må også den anden part gifte sig, som om ægtefællen var død. Men hvor øvrigheden er langsom og efterladende og ikke dræber den, som begår ægteskabsbrud, dér skal han begive sig til et andet fjernt land, hvor han kan gifte sig, om han ikke kan holde sig. Men bedre var: død, død med ham! for at undgå slet eksempel.

Skt. Paulus siger: Men dem, der begå hor og ægteskabsbrud, vil Gud domfælde. Hermed er sagen afgjort, at ingen horkarl og ægteskabsbryder vil undgå Guds straf. Da må vore modstandere, ægteskabsfjenderne, også frem, og det hjælper slet ikke, at de rose sig og pukke på deres løfte. Thi de er rette, sande ægteskabsbrydere, der hindre ægteskab og forbyder at gifte sig. Men *ægtefolk vil Gud ikke dømmе*, når vor herre Jesus Kristus kommer på den yderste dag at dømmе levende og døde. Thi de er i hans orden. O, hvilken usigelig trøst er dette for alle ægtefolk i deres stand! Hvor trøstigt kunne de imødese vor herre Jesus Kristi herlige tilkommelse! Thi et æbletræ eller andet træ, som bærer efter sin art, det vil ikke blive dømt på den yderste dag, fordi det bærer æbler eller er urent af larver og orme. Nej. Thi det er skabt dertil af Gud, at bringe æbler og frugter. Ligeså ville og ægtefolk, fordi de leve på ægteskabsvis

og avle børn, leve rent og ægteskabeligt, derfor ikke blive dømt.²⁰³

Men de, der begår hor og ægteskabsbrud, de, der leve uden for standen i besmittelse og urenhed, som *paven og kardinaler, biskopper, domherrer, munke, nonner osv.*, de, der forbyde ægteskab og fremkalde langt grueligere lyst og smuds herved og tilsøle så jammerligt det hellige ægteskab, *dem skal Gud domfælde på hin dag.* Da skal dommen ret gå for sig. Ja, Gud gemmer det ikke alt til hin den herlige Kristi dag, men han straffer også her i dette liv. Thi vel er jeg ikke meget gammel, men dog har jeg snart på det nærmeste tre gange udlevet og overlevet, mig bekendt, fire stifter, hvor både biskop, domherrer og vikarer alle er døde. Som skt. Petrus siger i anden epistel 2,1: „De ville føre over sig selv en hastig fordømmelse, og deres fordømmelse sover ikke.“ Vor kære herre Gud og fader i himlen giver og tilstår dem ikke et langt liv, eller dog meget sjældent, og kun lidt findes der af gamle folk i stifter, alene af den grund, at de støje og rase mod Guds hellige orden, sønderrive den med vold, og tilsøle den så grueligt.

Men at *du er i ægtestand*, vil på den yderste dag, al den stund du er en kristen, *tjene dig til stor herlighed og ære*, og nu så længe du lever bestandig være dig til trøst, at du lever i en sådan stand, der er indsat af Gud og Gud velbehagelig.

Den tredje grund til skilsmisse er, når den ene berøver og unddrager sig den anden, så at vedkommende *ikke vil opfylde sin ægteskabelige pligt* eller være hos den anden. Som man vel kan træffe sådan en halsstarrig viv, der sætter hovedet til vers, og skulle så manden ti gange falde i ukyskhed, så er hun ikke skyld deri. Her er det tid, at manden siger: Vil du ikke, så er en anden villig. *Vil konen ikke, så lad pigen komme!* Dog således, at manden siger hende til i forvejen to eller tre gange, og advarer hende, og lader det komme andre folk for øren, at man offentlig må kende hendes halsstarrighed, og den blive straffet for menigheden. Vil hun endda ikke, så lad hende fra dig, og lad dig give en Ester, men lad Vasthi fare, som kong Ahasverus gjorde (Ester 2,17).

Foruden disse tre grunde til skilsmisse er der endnu en fjerde, men kun på det vilkår, at begge fremtidig forblive ugifte eller også atter forliges. Det er, *når mand og hustru blive uenige*, ikke om ægteskabs pligt, men om andre sager. Derom taler skt. Paulus 1. Kor. 7,10–11: „Til dem, der er i ægteskab, siger ikke jeg, men Herren,

at hustruen ikke må skille sig fra manden; men har hun skilt sig fra ham, da forblive hun ugift, eller forlige sig med manden; ligeså at manden ikke må skille sig fra sin hustru.“ Over sådanne hustruer klager også Salomon i Ordsprogene 5,4-5 og siger: „Han har fundet en viv, der er bitrere end døden.“ Så findes der også mangan rå, vild, utålelig mand.

Hvis nu her den ene havde kristelig styrke og bar den andens slethed eller brøst, det var vel et fint, saligt kors og en rigtig vej til himlen. Thi sådan en ægtefælle kan vel udfylde en djævels bestilling og feje det menneske rent, der forstår at døje sligt. Men kan den anden ikke udholde det, så lad ham, for at undgå noget værre, heller skilles og forblive ugift sin livstid. Men om han ville sige, at det ikke er hans skyld, men den andens, og han vil derfor tage sig en ny ægtefælle, det gælder ikke. Thi siden den ægteskabelige pligt ikke er blevet ham nægtet, er han skyldig at lide ondt og kun lade Gud tage korset fra sig. Her gælder ordsproget: Hvo, der vil have ild, må finde sig i røg.

Nu ville vi se, *hvorledes man kristeligt og gudeligt skal leve i ægteskabsorden*. Men jeg vil lade de ægteskabelige pligter uomtalte, hvorledes de skulle ydes og afslås, hvad nogle svineprædikanter er uforskammede nok til at gå ind på, for at vække ulyst. Men andre fastsætter også bestemte tider hertil og undtage de hellige nætter og de liv, der alt er svangre. Jeg lader det være, da skt. Paulus 1. Kor. 7,9 har tilladt det, idet han siger: „Det er bedre at gifte sig end lide af brynde.“ Enhver må da prøve sig selv, at han ikke ved afholdenhed udsætter sig for fare for hor og andre synder, og ikke tager hensyn til helligdag eller hverdag eller andre udvortes ting.

Men vi ville tale mest derom, at ægttestanden er hos hvermand kommet i så ynkeligt et ry. Der er mange hedenske bøger, som ikke handle om andet end om kvindernes lyder og ægteskabets ubehageligheder, så at nogle have ment, at, om så visdom selv var en kvinde, skulle man dog ikke ægte hende. Man træffer også endnu daglig forældre, der have glemt, hvad der engang fejlede dem, og nu er som mus, der er mætte af mel. De holde deres børn fra ægttestand og lokke dem til præstestand og nonnestand, idet de lade dem høre, at i ægteskab er der møje og onde dage. De bringe altså deres egne børn hjem til djævelen, hvad vi daglig se, skaffe dem gode dage for le-

geme, og helvede for sjælene. Men fordi Gud måtte lide sådan bespottelse af hedningerne for sit værk, har han og givet dem deres løn, hvorom Paulus skriver Rom. 1,26–27, idet han lod dem synke hen i horeri og urenhed, indtil de til sidst ikke betjente sig af kvinder, men skændede drenge og ufornuftige dyr, og kvinderne sig selv og den ene den anden. Og efterdi de bespottede Guds værk, overgav han dem til et forkasteligt sind, hvoraf også de hedenske bøger er fyldte på den mest skamløse vis.

På det at vi nu ikke også skulle fare vild, men føre en kristelig vandel, så hold først og fremmest fast, at mand og kvinde er Guds værk. Og hold dit hjerte og din mund til, og skæld ikke hans værk og kald ikke det ondt, som han selv siger dig er godt. Han ved dog nok bedre, hvad der er godt og hvad der tjener dig, end du selv. Som han taler i 1. Mos. 2,18: „Det er ikke godt, at manden er alene; jeg vil gøre ham en medhjælp til at være hos ham.“ *Der ser du, at han kalder hustruen god og en medhjælp.* Befinder du det anderledes, så er skylden visselig din, at du ikke forstår Guds ord og værk eller tror derpå. Se, med dette Guds ord stopper man munden på alle, der klage og skælde over ægteskabet.

Derfor må ungersvende tage sig vel i vare, når de læse de hedenske bøger og høre den almindelige klage, for at de ikke skulle indsuge gift. Thi djævelen kan ikke godt med det ægteskab. Det kommer af, at det er Guds værk og gode vilje. Derfor har djævelen i verden ladet skrig og skrive så meget derimod, på det han kunne afskrække folk fra det gudelige liv og fange dem i horeriets og de hemmelige synders garn. Derfor tror jeg også, at Salomon, ihvorvel han skælder onde hustruer, taler imod sådanne Guds bespottere, når han siger, Ordspr. 18,22: „Hvo, som finder en hustru, finder noget godt og annammer en velbehagelighed fra Gud.“ Hvad er det for noget godt og hvad for en velbehagelighed? Det ville vi se.

Verden siger om ægteskab: en kort lyst og en lang ulyst. Men lad den sige, hvad den vil. Hvad Gud skaber og vil have, det må være verden til spot. Hvad det er for en slags lyst og glæde, den har uden for ægteskabet, mener jeg, vil den lettest blive vår i samvittigheden. *Det er to helt forskellige ting, at være i ægteskab og at erkende livet i ægteskab.* Hvo, der er i ægteskab, men ikke erkender livet deri, han kan ingen sinde leve deri uden ulyst, møje og jammer, han må klage og bespotte som hedningerne og ufornuft-

Medens ægteskabet mellem Martin Luther og Katharina von Bora – den tidligere munk og tidligere nonne – blev et eksempel til efterfølgelse for alle lutheranere, virkede det i særlig grad anstødeligt på katolikkerne, der brugte det flittigt i deres anti-reformatoriske propaganda. Den genivne karikatur viser den madglade Luther, som slæber sin tykke mave af sted på en trillebør fyldt med de andre reformatorers skrifter. Katharina har bundet Bibelen fast bag på den tønde, hun bærer på ryggen. Karikaturen er grov og vulgær, men det må tilløjes, at den ikke er værre end de karikaturer, hvormed lutheranerne slog ud efter katolikkerne.

tige, blinde mennesker. Men hvo, der erkender det, han har lyst, kærlighed og glæde deri uden ophør. Som Salomon siger, hvo, der finder en hustru, finder noget godt.

De, der erkende det, er dem, der fast tro, at Gud selv har indstiftet ægteskabet, givet mand og kvinde sammen og forordnet at avle børn og passe dem. Thi de have Guds ord derpå, hvorom de er visse, at det ikke lyver. 1. Mos. 1,31. Derfor er de også visse på, at standen i sig selv behager ham med al dens væsen, virken, liden og hvad der er deri. Sig mig nu, hvorledes kan et hjerte have større gode, fred og lyst end i Gud, når man med sikkerhed ved, at ens stand, væsen og værk er Gud behageligt?

Se, det betyder: at „finde en hustru“. Mange have hustruer, men få finde hustruer. Hvorfor? De er blinde, kunne ikke mærke, at *det er Guds værk*, og har Guds velbehag, hvad de leve og *gøre med en hustru*. Hvis de kunne finde det, så ville ingen hustru være dem så hæslig, så ond, så vanartet, så fattig, så syg, at de jo i hende fandt en hjertens lyst, just fordi de i hende stadig kunne lade Guds værk, skabelse og vilje ske fyldest. Og når de se, at det er deres kære Guds velbehag, så kunne de have fred i nød og lyst i ulyst, glæde midt i trængsler, som martyren i lidelser. Hvad der fejler os er kun, at vi dømmes Guds værk efter vore følelser, og se ikke på hans vilje, men på vor begæring. Derfor kunne vi ikke erkende hans værk, og må gøre os det ondt, som er godt, og fange ulyst dér, hvor lyset haver hjemme. Intet er så slemt, end ikke døden selv, at det jo bliver sødt og til at bære, når jeg blot ved og er forvisset om, at det har Guds velbehag. Straks følger da, hvad Salomon siger, Ordspr. 18,22: „Han annammer en velbehagelighed fra Gud.“

Se nu til, hvor *den kloge høre, den naturlige fornuft* (hvilken hedningerne have fulgt, når de ville være klogest), hvor den rynker næsen, når den ser på det ægteskabelige liv og siger: „Ak, skulle jeg vugge barn, vaske bleer, rede seng, lugte stank, våge om natten, høre efter, når det skriger, og tage vare på dets udslæt og kopper. Og dertil endnu pleje hustruen, ernære hende, arbejde for hende, sørge for dit, sørge for dat, være på færde her, på færde der, lide hist, lide her, og hvad mere ulyst og møje ægtestanden medfører; nej, skulle jeg være således fangen? Åh, du elendige, arme mand! har du taget dig en hustru? Fy, fy, for en jammerskade! Nej, det er bedre at forblive fri og føre et roligt liv uden sorger. Jeg vil blive præst eller nonne, og holde børnene til det samme.“

Men hvad siger den kristelige tro hertil? Den lader sine øjne op og ser alle disse ringe, lidet lystige og foragtede sysler i åndens lys og bliver da vár, at de alle er prydede med guddommeligt velbehag som med kosteligt guld og ædelstene. Og så siger den: Ak Gud, da jeg ved, at du har skabt mig til mand og ladet barnet avles af mit liv, så ved jeg og for vist, at det således behager dig som allerbedst, og jeg bekender, at jeg ikke er værdig til at vugge det lille barn eller vaske dets bleer eller passe det og dets moder. Hvorledes er jeg uden fortjeneste nået til den værdighed, at jeg er blevet vis på at tjene dit kreatur og din kære vilje! Hvor gerne vil jeg gøre

dette, om det så var noget langt ringere og mere foragtet. Nu skal hverken frost eller hede, hverken møje eller arbejde volde mig afbræk, nu da jeg ved for vist, at det således er dig velbehageligt.

På lignende vis skal også hustruen tænke om, hvad hun har at virke. Og således skal man også trøste og styrke en hustru i barnsnød.

Skt. Cyprianus, den fortræffelige store mand og hellige martyr, skriver: Man skal kysse et lille barn, når det er født og endnu udøbt, til ære for den Guds hånd, som her lige har virket. Hvad mener du, han ville sige om et døbt barn? Derfor siger jeg, at alle nonner og munke, der er uden tro og trøste sig ved deres kyskhed og orden, *de er ikke værdige at vugge et døbt barn eller lave dets vælling, var det så end blot et horebarn.* Hvorfor? Fordi deres orden og liv har ikke noget Guds ord for sig, så at de heller ikke kunne rose sig af, at hvad de haver for behager Gud. Men det kan ene kvinde gøre, om det så kun er et uægte barn, hun bærer under hjerte.

Nu ville vi se, *hvad godt ægteskabet bringer*: Det er et ikke ringe gode, at ved sådant liv undgås og afværges hor og ukyskhed, ja dette er så stort et gode, at det alene var grund nok til skyndsomst at indgå ægteskab, og det af flere årsager.

Thi for det første fordærver hor ikke alene sjælen, men legeme, ære og venskab. Thi vi se jo, at løst og udsvævende liv ikke blot er en stor skam, men et uredeligt liv, og koster mere end et ægteskabeligt, ligesom også her de to må lide mere af hinanden end ægtefolk indbyrdes. Og desforuden fortærer det legemet, fordærver kød og blod, natur og hele organisme.

Men ægttestand tjener ikke alene hver enkelt til nytte på legeme, gods, ære og sjæl, men gavner hele stæder og lande, så at de blive fritagne for Guds plager. Thi vi vide, at de allergrueligste plager er kommet over lande og folk for horeris skyld. Denne synd fremhæves jo som grunden til, at verden druknede i syndfloden, 1. Mos. 6,4–5, til at Sodoma og Gomorra gik under ved ild, 1. Mos. 19,5, og til mange andre plager, som Skriften anfører.

Dernæst er *ægteskab sundt*. Lægerne tale ikke ilde, når de sige: Hvor man med magt vil holde den naturlige trang til frugtbarhed nede, der må det slå sig på kød og blod og marv og danne gift. Deraf opstå usunde, svage, svulne, stinkende legemer. Thi hvad

der skulle gå med til frugt og formering, det må nu legemet selv fortære. Hvor der da ikke er stærk hunger eller svært arbejde eller den egne nådegave, dér bliver det legemet for meget, og dette bliver usundt og sygt. Derfor ser man også, hvor svage og usunde de ufrugtbare kvinder er.

Det allerbedste ved *ægteskabet*, det for hvis skyld alt måtte kunne tåles og gøres, det er dog, at Gud giver frugt og befaler at opdrage til at tjene Gud. Det er det *allerædlest* og *dyreste værk på jorden*, fordi Gud intet hellere lader ske, end at forløse sjæle. Alle er vi jo skyldige at lade vort liv, om så skulle være, blot for at bringe Gud en sjæl. Ser du så, hvor rig ægtestanden er, idet Gud lægger den sjælene i skødet, avlet af dens eget liv og bestemt til, at der på dem øves alle kristelige værker. Thi sandelig, fader og moder er børnenes apostel, biskop, præst, idet de forkynde dem evangeliet. Og der gives ingen højere, ædlere magt på jorden end forældrenes over deres børn; her er åndelig og verdslig magt forenet. Hvo der lærer en anden evangeliet, han er visselig hans apostel og biskop. Hat og stav og store lande, de kunne gøre afguder, men at lære evangelium det udgør apostel og biskop. Døm da selv, hvor godt og rigt det er, som er Guds eget værk og ordning.

Til sidst må vi besvare en stor og stærk indvending. Ja, sig de, det kunne jo være godt at blive gift, men *hvorledes skal jeg ernære mig?* Jeg har intet, skal jeg så tage en kone til, og vi begge leve deraf? – Det er visselig den største hindring, der mest afholder fra ægteskab og er skyld i al slags hor. Men hvad skal jeg svare dertil! Det er vantro og tvivl om Guds godhed og sanddruhed. Intet under da, at idel hor og ulykke bliver følgen. Deres fejl er, at de forud ville sikre sig, hvorfra de skulle få mad, drikke, klæder. Ja, de ville trække hovedet ud af slyngen: 1. Mos. 3,19, „i dit ansigts sved skal du æde dit brød“. Lade, forslugne skælmer ville de være, der ikke behøve at arbejde. De ville kun fri, når de kunne få rige, smukke, fromme, venlige hustruer.

Men lad sådanne hedninger fare! Vi tale ikke med dem. Selv om det lykkedes dem, ville det dog blive et vantro og ukristeligt ægteskab. De have kun tillid til Gud, så længe de mene, at de ikke behøve ham, men have forråd nok. Men hvo der kristeligt vil indgå ægteskab, må ikke skamme sig ved at være fattig og foragtet og udføre uanseligt arbejde. Han må lade sig nøje med, først at *Gud har*

velbehag i hans stand og virken, dernæst at Gud visselig vil ernære ham, når han blot arbejder og tager fat, så meget han kan; og bliver det ikke til junker eller fyrste, så kan det blive til tjenestekarl og tjenestepige.

Thi Gud har lovet Matth. 6,25–33: Værer ikke bekymrede for, hvad I skulle æde og drikke og klæde eder i; søger først Guds rige og hans retfærdighed, så skal og alt dette tilfalde eder. Ligeså Salm. 37,25: Jeg har været ung og er blevet gammel, men jeg har aldrig set en retfærdig forladt eller hans børn måtte lede efter brød. Om nogen ikke tror, hvad under da, om han lider hunger, tørst og kulde og må lede efter brød? Se til Jakob, den hellige stamfader, han havde slet intet i Syrien og vogtede kun får, men han bekom gods, så at han kunne ernære fire hustruer, stort tyende og børn og havde nok endda. 1. Mos. 29,18 og 32,10. Således fik Abraham, Isak og Lot også rigdom, og mange andre hellige i Det gamle Testamente.

Derfor til slut: Hvo der ikke føler sig skikket til kyskhed, han lægge sig betids efter at have noget at arbejde og tage vare, og så vove han i Guds navn at indlade sig i ægteskab. En dreng i det sene, når han er tyve år; en pige, når hun er femten eller atten år. Så er de endnu sunde og flinke og lader Gud om, hvorledes de og deres børn skulle blive ernæret. Gud danner børnene, han vil vel også nok skaffe dem føden.“

7

Dette er *Luthers opfattelse af ægteskabet i dens friske oprindelighed og kraft*. En slappere eftertid har søgt at afglatte og udviske; men det var under denne form, at den blev hans samtid forkyndt og bidrog til reformationens sejr i Nordeuropa.

Luthers opfattelse bærer i langt højere grad end den jødiske og romersk-katolske spor af at være *blot enkeltmands*. Man ville på forhånd kunne slutte, at denne lovsang til ægteskabets pris, dette forsøg på ved hjælp af Skriften at omstøde kirkens lære og bane vej for det naturlige, måtte høre hjemme på renæssancens tid, da ved bogtrykkerkunsten kendskab til Bibelen var vågnet på ny, og efter alt at dømme måtte den hidrøre fra en munk, hvem forbud mod

giftermål havde lært at se det i rosenkær. Men betydningen af Luthers opfattelse ligger dybere end som så. *I denne enkeltmands syn fandt en tidsalders trang sit klareste udtryk*, han var dens talsmand og ypperste ordfører. Og mere end dette. I den lutherske opfattelse gjordes et nyt, kraftigt og selvstændigt forsøg på religiøst at løse vor livsgangs gåde.

Af de fire led – knop, blomst, frugt, frø – lægger Luther vægten på det tredje, på frugten. Det er ikke sindene, som de udfolder sig og lønligt drages til hinanden; det er ikke kærlighedens alt beherskende magt; det er endmindre det voksne afkoms fortsættelse af slægten, der interesserer ham; men det er *parringen, frugt-dannelsen*. Livet sonderer sig for ham i de to modsætninger: hor eller ægteskabelig børneavl. Det første er af djævelen og fører til helvede. I det andet er velsignelsen og livet i Gud. *Forplantelse er livets løsen*. I modsætning til katolicismen, der i det naturlige ser det kødelige, det syndige, betragter Luther det naturlige som udtrykket for Guds ordning og vilje. „Gud så alt, hvad han havde gjort, og se, det var såre godt.“

Det er dette ægte renæssancetræk, der er betegnende for Luthers opfattelse. Hedenskab og pavedømme har i tidernes løb ved djævelens list forvansket det sande forhold. Men nu er tågen vejet. Atter står mennesket som på hin dag, voksent og kraftigt, mand og kvinde. Foran ligger den udyrkede jord med Herrens bud: „I dit ansigts sved skal du æde dit brød.“ Bagved ligger paradiset, der langt fra er helt forsvundet. Ud gennem den lukkede gitterport stråler endnu med morgenrødens glans den oprindelige velsignelse: „Vorder frugtbare og formerer eder!“ Derfor, til arbejde! Dyrk og befolk jorden!

At den lutherske opfattelse er ensidig og egentlig kun har plads for det ene af de fire led, der skulle forklares, er let nok at se. Stiltiende har da også hans tilhængere i løbet af de sidste to hundrede år efterhånden forladt den. Hvad eftertiden i sin søgen har formået at stille i stedet, er imidlertid lige så lidt endnu nogen fuld løsning.

Fra to modsatte sider har man søgt at råde bod på manglerne. For Luther stod ikke valget af ægtefællen som hovedsagen, men blot det, at komme til at udføre frugtbarhedsbudet, undgå hor og snarest blive ægtefolk. Som han udtrykte det: „De er blinde og kunne ikke mærke, at det er Guds værk og har Guds velbehag, hvad de leve og gøre med en hustru. Hvis de kunne indse dette, så ville

ingen hustru være dem så hæslig, så ond, så vanartet, så fattig, så syg, at de jo i hende fandt en hjertens lyst, just fordi de i hende stadig kunne lade Guds værk, skabelse og vilje ske fyldest.“ Hertil svarede det godt, når senere herrnhutterne lod giftermål foregå ved lodtrækning.

Men i denne ligegyldighed for virkelig overensstemmelse og for hjertets valgret lå der en miskendelse af følelselivets betydning. Tilbageslaget indtrådte i det 18. århundrede, hvor hensynet til de tvendes følelser var i stadig stigen, og litteraturen, især efter Rousseaus optræden, hævdede og forherligede elskov som udtryk for det dybeste i mennesket. Denne bevægelse har fortsat sig gennem det 19. århundrede. Næsten hele dettes skønlitteratur, og dermed delvis de dannedes tankegang, har været behersket af det ene lysende punkt: *forelskelse*. Med en umættelighed, der vil falde eftertiden vanskelig at forstå, har man i årrækker nøjedes med at få dette ene forhold bestandig atter optrævlet, og ladet i romaner som i skuespil tæppet gå ned, når de tvende endelig havde „fået hinanden“. Først henimod det 19. århundredes slutning har man begyndt at forlange oplysning om de tvendes samliv efter giftermålet, dog væsentlig med det ene hensyn for øje: *berettigelsen af en ny forelskelse*. Den stærke vægt på forelskelsens betydning og ret har nået sin kulmination i læren om den „*frie kærlighed*“.

Dette nye, bevidste *forsøg på løsning af livsgåden* lider imidlertid af en endnu stærkere ensidighed end de tidligere. I det *vægten her lægges på de to første led, overgangen fra knop til blomst, og bestøvningens lyst*, udelades hensynet til de to næste led, frugt og frø. Forklaringen har ingen plads for afkommet, der, når begge parter nægter at hæfte derfor, må vantrives af mangel på omhu. Følgerigtigt må derfor, før blomstens sidste blade falder, livstråden overskæres ved en frivillig „død i skønhed“.

I modsætning til denne blot æstetiske løsning har særligt i det 19. århundrede en *anden retning søgt moralsk at lægge vægten på det sidste led og hævde hensynet til afkommet*. Frygt for overbefolkning og dens følger, frygt for åndelige og legemlige sygdommes arvelighed og for forældrenes eller børnenes alt for tidlige død, hvor evne og udkomme ikke holder trit med familiens vækst, alt dette i forening med mere udviklet kendskab til lovene for raceforædling i plante- og dyreverdenen, har ændret det gamle syn på ægteskab og

frugtbarhed. Man godkender ikke længer den form for guds frygt, der blot går ud på at sætte børn til verden og lade Vorherre om resten. Fra alle sider rejses der ansvar, som lærer den enkelte *ikke at lade ene forplantelsesdriften være unddraget fornuftens herredømme*. Uden endnu at have fundet udtryk i bestemt lærereform, har denne opfattelse lidt efter lidt gennemsyret den moderne samfundsmoral, indpodet tvivl i hvert dybere gemyt og borttætset glorien om det ægte lutherske. Ensidigt fremgået, som den nye opfattelse imidlertid er, af hensynet til det sidste led, afkommet, vil den, når den gennemførtes til det yderste, kunne medføre en betænkelig indskrænkning i de første ledes naturgivne forhold.

Vor tid er da lige så lidt som det 16. århundrede nået til gådens fulde løsning. Men idet den således har taget afstand fra *Luthers opfattelse*, er der i det mindste åbnet mulighed for en fordomsfri bedømmelse af *dennes svaghed og styrke*.

Luthers svaghed lå i hans fremhæven af *kønsdriftens uimodståelighed*. Da Det nye Testamente kun delvis gav ham medhold heri, tyede han til det gamle og beviste heraf, at parring er mere end et blot guddommeligt bud, den er en guddommelig skabelse. Ægteskab er den af Gud forordnede form for lovlig parring.

Denne hans bestemmelse af ægteskabet er allerede underlig *fattig*. Og den bliver *uklar* ved, at han snart blot beskedent betegner ægteskabet som en nødstand for tilfredsstillelse af den uimodståelige kønsdrift, der ellers ville føre til synd, snart triumferende fremhæver, at ægtefolk er Guds udvalgte, fordi de opfylder budet: vorder frugtbare og formerer eder. Just ud fra hans egen forudsætning, at kønsdriften er uimodståelig, synes *ægtefolks fortjenstlighed af at avle børn ikke stor*.

Men knuden strammes yderligere, og der kommer det punkt, hvor *Luther må vælge mellem Det gamle og Det nye Testamente*. Da han ikke fuldt ud kan dette, sprænges hans egen opfattelse derved. I hans forklaring af ægteskabet er der intet absolut til hinder for, at en mand kan samtidigt have flere hustruer. I det gamle testamente var flerkoneri tilladt. Gælder dette endnu? Som bekendt besvarede gendøberne dette bekræftende. Mellem reformatorerne indbyrdes herskede der meningsforskel herom. Karlstadt godkendte ubetinget flerkoneri. Melanchthon anså det for i visse tilfælde tilrådeligt. Så-

ledes opfordrede han i sin betænkning om Henrik VIII's ægteskabssag (1531) kongen bestemt hertil: „Det vil være forsigtigst af kongen, om han, uden at skille sig fra sin tidligere hustru, ægter den nye, thi det står fast, at flerkoneri er ikke forbudt i Guds lov.“²⁰⁴ Luther indtog et mellemstandpunkt. Allerede i en prædiken i året 1527 havde han opstillet spørgsmålet: „Må en mand have mere end én hustru?“ og besvarede det således: „Det er ikke forbudt, ... jeg kunne den dag i dag ikke forhindre det; men tilråde det vil jeg ikke.“²⁰⁵ Lige over for Karlstadts åbne påstand, at flerkoneri var tilladt, havde Luther da kun følgende valne svar: man kan ikke forbyde én at ægte flere, og dette er ikke i strid med de hellige skrifter. „Men jeg, Luther, er imod, at det eksempel skal indføres blandt de kristne, hvem det sømmer sig at undlade også de ting, der er tilladte, for at undgå forargelse og for at bevare den livets hæderlighed, som Paulus altid kræver.“²⁰⁶

I denne tynde tråd – hensynet til forargelse – hang da hele Luthers modstandsevne mod flerkoneri; det var klart, at tråden ved given lejlighed måtte bryde.

Dette indtraf, da Luther gav sit minde til, at *landgrev Filip af Hessen* indlod sig i dobbeltægteskab. I denne sag, der i sin tid vakte så megen opsigt og førte til en langvarig splittelse inden for det evangeliske fyrsteforbund, ligger den dag i dag svagheden ved den lutherske opfattelse tydeligt til syne. Det var nemlig ikke et tilfældigt fejlgreb af en enkelt, men hver især af parterne drog følgerigtigt konsekvenserne af det givne, og alle endte de i den misligste stilling, udtrykket for, at grundopfattelsen her havde et hul og altså ikke afgav noget værn mod, hvor man førtes hen. Sagen var i korthed følgende:

Allerede år 1526 havde *landgrev Filip af Hessen*, kort efter at være gået over til den nye lære, henvendt sig til Luther og forespurgt, om en kristen måtte have mere end én hustru. Luther havde den gang svaret,²⁰⁷ at „nogle af de gamle fædre vel havde haft flere hustruer, men *dertil havde de været tvunget af nød*, som Abraham og Jakob senere hen også mange konger, der ved deres venners død fik ifølge Mose lov disses hustruer i arv. Men hvor der ikke havde været nød og bestemt årsag, havde de gamle fædre heller ikke haft mere end én hustru, som f. eks. Isak, Josef, Moses og flere andre“. Luther

Landgrev Filip I af Hessen (1504–1567) var en af de fyrster, der tidligst og ivrigst tilsluttede sig reformationen. I 1526 var han den drivende kraft i dannelsen af det „schmalkaldiske forbund“ – en alliance af protestantiske fyrster, der var rettet direkte mod kejseren. Året efter grundlagde han det første protestantiske universitet i Marburg. Luther havde mange grunde til at se igennem fingre med de sidespring, landgreven foretog. (Maleri af Hans Krell, fot. Staatsbibliothek Berlin, D.D.R.).

måtte derfor bestemt fraråde kristne sligt, medmindre der var højlig nød til stede, såsom at hustruen var spedalsk eller på anden måde blev manden berøvet.

Med denne afvisning, støttet til den noget løse forklaring af forholdene hos jøderne, måtte landgreven foreløbig lade sig nøje. Han var imidlertid stærkt interesseret i spørgsmålet. Han var nylig blevet gift, men medens han selv var en kraftig og meget lidenskabelig natur, var hans hustru koldsindig, noget sygelig og, som han påstod, „stundom besværet af overflødig drik“.²⁰⁸ Ikke desto mindre fik de i årenes løb i alt otte børn. Men hun var ham ikke nok. Han levede uafbrudt i ulovlige forbindelser, og alt imedens han ikke kunne afholde sig herfra, ængstedes han af ordet: skørlevnere og horkarle skulle ikke arve Guds rige. Han turde i denne anledning ikke gå til alters. Fra år 1525, bondekrigens tid, hvor han var fyrsternes sejrrige fører, og indtil 1540 nød han kun én gang, under en sygdom, sakramentet.²⁰⁹ Dette gjorde hans stilling dobbelt pinlig. Han følte sig selv som evig fortabt. Med fortvivlelsens iver og en klar og begavet ånds hele livfuldhed kastede han sig derfor over studiet af Det gamle og nye Testamente for at se, om der dog ingen trøst var at finde for en kraftnatur som hans, hvem ét ægteskab ikke kunne bære oppe, og som dog så nødig ville drages i dybet ved hor.

År 1539 pådrog han sig under sine udsvævelser en farlig køns sygdom og måtte i den anledning søge kur i Gieszen.²¹⁰ Medens lutheranerne således i et afgørende øjeblik under striden med kejseren kom til at savne deres djærveste fører, havde han selv lejlighed nok til i ro at tænke over hele sin sørgelige stilling. Han tog da en beslutning. Gennem studiet af Bibelen var han kommet til det resultat, at det *hos jøderne havde været både almindeligt og tilladt* ifølge Mose lov at have to hustruer (5. Mosebog 21,15: „Når en mand har to hustruer“ osv.) og at denne tilladelse aldrig var blevet hævet af Kristus eller apostlene. Selv havde han fattet kærlighed til en ung adelsjomfru, Margrethe von der Saale, der var hofdame hos hans søster. Det havde været hans agt, hvis hans hustru døde, at ægte hende. Nu besluttede han sig til at ægte hende straks.

I denne anledning henvendte han sig hemmeligt til hendes moder. Denne blev først højlig forbavset over hans andragende, men endte dog med at give sit samtykke på betingelse af, at lovligheden af en sådan forbindelse først skulle bevidnes af teologerne og selve

brylluppet skulle overværes, foruden af hende selv og hendes broder, tillige af landgrevens egen hustru, kurfyrst Johan Frederik af Sachsen, hertug Moritz af Sachsen og teologerne Luther, Melanchthon og Butzer.

Filip sendte straks bud til Butzer i Strassburg, der lovede at stå ham bi, men bestemt holdt på, at sagen skulle holdes hemmelig.²¹¹ Butzer kom derpå selv til Filip. Denne beskrev ham vidtløftig sin tilstand, forklarede, at på Guds tilladelse til dobbeltgiftermål var han ifølge Skriften vis, det var kun den menneskelige, der stod tilbage. Han endte med at erklære, at hvis hans trosfæller svigtede ham i denne sag, ville han blive nødt til at henvende sig til kejser og pave om tilladelse. Uden i øvrigt at opgive sin tro, ville han herved verdsligt blive drevet over til kejserlig side.²¹² Dette sidste hensyn havde uden tvivl en betydelig vægt for Butzer, da afgørelsen af reformationens politiske skæbne stod for døren. Forgæves søgte han at udfrigte landgreven om, hvem det var han ville ægte.²¹³ Enden blev, at Butzer påtog sig at drage til Sachsen og skaffe kurfyrstens og Wittenbergernes samtykke og, hvis man tør tro landgreve Filip, gik han endogså for sit vedkommende ind på, at dobbeltægteskabet ikke behøvede at holdes hemmeligt.²¹⁴ Forsynet med de fornødne breve red han i december 1539 til Wittenberg og Weimar.

Luther og Melanchthon kom i stor forlegenhed ved landgrevens henvendelse. Hans brev til dem²¹⁵ indeholdt foruden alle de grunde, han tidligere havde udtalt for Butzer, tillige en meddelelse om, at det var ham bekendt, at de år 1531 havde tilrådet kongen af England at tage sig en ny hustru uden at skille sig fra sin første. Landgreven var nu i lignende tilfælde og forlangte derfor af dem et skriftligt bevis for, at han ikke handlede imod Gud ved at indgå sådant dobbeltægteskab, samt at de virkelig anså det for et ret ægteskab og var betænkte på, hvorledes sagen kunne bringes offentligt frem.

De svarede i et fællesbrev²¹⁶ af 10. december, hvori de først udtalte deres glæde over, at landgreven var kommet sig af sin farlige sygdom. Thi „Kristi arme, elendige kirke er lille og forladt og trænger i sandhed til fromme herrer og regenter“. Hvad hans anmodning angik, måtte man vel *skelne mellem at give en almindelig lov og i et enkelt tilfælde af vigtige årsager efter guddommeligt tilsagn at bruge en dispensation*. At give en almindelig lov om, at det var hvermand tilladt at have mere end én hustru, gik på ingen måde an,

da man så måtte befrygte evig uro i alle ægteskaber. Landgrevens påstand, at hvad der er ret for Gud, bør også være alle tilladt, holdt ikke stik. Dette gjaldt kun, hvor Gud havde givet bestemt befaling eller noget var i og for sig nødvendigt; men hvor sådant ikke var tilfældet, burde man også tage andre omstændigheder i betragtning. I nærværende sag burde man betænke, at Gud oprindeligt havde indstiftet ægteskabet som forbindelse blot mellem to. „De to skulle blive ét kød,“ hedder det. Således var det også blevet overholdt, indtil Lamech tog sig flere hustruer. Abraham og hans efterkommere gjorde ligeså, hvorpå det tillodes i Mose lov, thi Gud gav noget efter for den svage natur. Men da det stemmer med den første begyndelse og skabelsen, at en mand ikke har mere end én hustru, så er sådan lov priselig og også antaget af kirken. Og denne er i overensstemmelse med Kristus, der jo i Matth. 19 gentager ordet: „De to skulle vorde ét kød.“

At der i et ganske enkelt tilfælde kunne gives en dispensation herfra, ville de ikke benægte eller kunne indvende noget imod. Men det var deres underdanige bøn til landgreven, at han vel ville betænke, at selv blot en enkelt dispensation ville, når den kom offentlig frem for hele verden, bringe de evangeliske i vanry, som om de var ligesom gendøberne og tyrkerne, der tager så mange hustruer, som det lyster dem. Landgreven burde alvorligt undgå

Filip Melanchthon (1497–1560) var Luthers yngre ven og nærmeste medarbejder. Af temperament var han mildere end Luther, og medens denne hovedsagelig beskæftigede sig med teologi, interesserede Melanchthon sig også for mere verdslig dannelse – navnlig kendskab til historie og klassisk græsk og romersk litteratur. I sine senere år nærmede han sig i visse teologiske spørgsmål Calvin. Det gjaldt f. eks. læren om, at der ved dåben skulle udtales en formular, der uddrev djævelen af det lille barn. Luther havde bibeholdt denne katolske tradition; Calvin – og Melanchthon – anså den for overflødig. Det forhold, at Melanchthon som professor i Wittenberg var meget søgt af studenter – ikke mindst danske studenter – gav hans meninger stor udbredelse. Da man i anden halvdel af det 16. århundrede i Danmark indledte en skånselsløs kamp for den rette lutherske lære, gik det hårdt ud over de såkaldte „filipister“ – dvs. Melanchthons elever. Blandt dem var Iver Bertelsen og Niels Heramingen (se bind 4 side 406–427). (Træsnit af Albrecht Dürer.).

1526
VIVENTIS·POTVIT·DVRERIVS·ORA·PHILIPPI
MENTEM·NON·POTVIT·PINGERE·DOCTA
MANVS

FD

ukyskhed og ægteskabsbrud. Men når hs. nåde nu ikke kunne afholde sig fra det utugtige liv, som han jo selv skrev, at sligt var umuligt, så ønskede også de, at hs. nåde måtte komme i bedre stand for Gud og kunne leve med god samvittighed, sig selv til salighed og land og folk til bedste. Holdt da landgreven fast på at ville have endnu en ægtehustru, så var det deres mening, at sligt burde ske hemmeligt, så at det bevaredes som en skriftehemmelighed mellem hs. nåde, vedkommende person og enkelte betroede. Deraf fulgte ingen eftertale og forargelse. Thi det var jo ikke usædvanligt, at fyrster holdt konkubiner. Og om end ikke alle vidste, hvorledes det hang sammen her, så ville dog fornuftige folk dømmes med skånsomhed og synes bedre om et sådant hemmeligt forhold end om ægteskabsbrud og andet vildt, utugtigt væsen.

Desuden skulle man heller ikke agte på alt, hvad der kunne siges, når blot det stod rigtigt til med samvittigheden. Og det gjorde det her. Thi hvad der er tilladt om ægteskab i Mose lov er ikke forbudt i evangeliet. – Hermed havde hs. nåde ikke blot deres bevis i nødsfald, men også deres forudgående påmindelse.

Sluttelig advarede de ham eftertrykkeligt mod at bringe sagen for kejseren. Denne ville kun agte ægteskabsbrud for en ringe synd, da han formentlig har både den pavelige, kardinalske, polske og sara-censke tro. Men han ville til sin egen fordel holde landgreven hen med ord. Thi kejseren er en falsk og utro mand, der har forglemt tysk sæd, gør intet alvorligt for kristendommen, lader tyrken uanfægtet og kun bringer uro i Tyskland for at hæve den burgundiske magt. Derfor bør ingen from tysk fyrste have med hans utro „praktiker“ at gøre.

Efter modtagelsen af dette svar drog Butzer til *kurfyrst Johan Frederik af Sachsen*. Lige over for denne havde han befaling af landgreven til ikke blot at fremstille sagen selv, men også at love vederlag for gunstigt svar i form af hjælp såvel i hertugen af Cleves sag som i tvisten om Magdeburg og ved et muligt kejservalg.²¹⁷ Kurfyrstens svar blev da også efter ønske. Han bad landgreven efter sin højre forstand vel betænke alle de vanskeligheder, som kunne følge, så og anråbe Herren om at måtte overvinde anfægtelserne og lade sig nøje med sin fyrstelige, fromme gemalinde. I hvert fald burde han ikke forhaste sig. Men forslog alt dette ikke – så delte

kurfyrsten sine teologers mening og lovede at ville yde landgreven trolig bistand.²¹⁸

Medens Butzer udvirkede dette i Sachsen, var landgrev Filip selv ikke ledig. Han bad – uden at nævne noget navn – sin hustru, der just var højst frugtsommelig, om tilladelse til, at han måtte indgå endnu et ægteskab. *Hun gav sit samtykke*²¹⁹ hertil, efter at det var blevet „hende klart påvist, at sligt ikke var Gud imod“. Hun lovede aldrig hverken skriftligt eller mundtligt at ville klage herover hverken til kejser, fyrster eller landskab, ligesom og aldrig at ville plage eller forulempe den person, han måtte vælge. Til gengæld fik landgrevinden af sin husbond ligeledes på tro og love og fyrstelig ære en skriftlig forsikring²²⁰ om, at han ville „agte hende for sin første og øverste gemalinde og holde hende med venlighed, samleje og alt venligt væsen, der sømmer sig imellem ægtefolk, ikke mindre, men mere end tilforn“.

Nu var sagen så vidt fremmet, at han med udsigt til held kunne genoptage underhandlingerne med sin tilkommende svigermøder.²²¹ Hun fastholdt vel først de gamle strenge betingelser, ja krævede endog for sit eget vedkommende en skriftlig indbydelse til brylluppet fra selve landgrevinden. Men lidt efter lidt slog hun dog af. Hun gik ind på at undvære denne indbydelse, at kurfyrsten ikke skulle møde personlig ved brylluppet, men kun ved befuldmægtiget, og at man overhovedet slet ikke behøvede at omtale sagen til hertug Moritz og til hendes broder Ernst von Miltitz, førend brylluppet var holdt. Som grund til det sidste anførte landgreven, at hendes broder var en papist og derfor endnu ikke så vel bevandret [„gegründet“] i Skriften, at han kunne forstå dobbeltægteskabs retmæssighed for Gud. Da alt dette var udvirket, kurfyrsten afnødt løfte om at ville møde ved befuldmægtiget til brylluppet, landgreven styrket ved en efterkur i Gieszen, landgrevinden lykkeligt nedkommet med det ottende barn, var *alt i orden til brylluppet*.

Den 4. marts 1540 fejredes dette i Rothenburg ved Fulda. Gæsterne kom først samme dag. Eberhard von der Thann, amtmand på Wartburg, mødte som kurfyrstens befuldmægtigede. Med ham fulgte Melanchthon, der medbragte kreditiv og besked fra kurfyrsten.²²² Butzer ankom i yderste øjeblik og var nær kommet for silde. Først nu fik de brudens navn at vide. Det er ikke ganske klart, om det blot havde skin af eller virkelig var tilfældet, at de også først

Kurfyrst Johan Frederik af Sachsen (1503–1554) var en af Tysklands mægtigste fyrster, en ivrig tilhænger af Luther og – da Luther boede i Wittenberg – tillige reformatorens landsherre og beskytter. Johan Frederik tilsluttede sig det „schmalkaldiske forbund“ og var kejser Karl V's hovedmodstander, da krigen brød ud i 1546. Johan Frederik blev slået og taget til fange i slaget ved Mühlberg, og det var navnlig ham, der kom til at bære vægten af fyrsternes nederlag til kejseren. Selv om han atter blev løsladt fra fangenskab, og selv om han beholdt nogle af sine besiddelser, havde hans slægtning Moritz af Sachsen tilvendt sig både størstedelen af hans lande og hans kurfyrstetitel. – Maleri af Tizian.

nu fik at vide, at brylluppet skulle stå med det samme, så at teologerne uventet pressedes til bryllupsgæster.²²³ *Vielsen* foregik i deres og nogle verdslige rådets nærværelse og forrettedes af hofpræst Melander. I sin tale²²⁴ sagde han, at ved Guds nåde var landgreven både ved egen flittig granskning i den hellige skrift så og ved udsagn af højlærde evangeliets tjenere blevet overbevist om, at enkelte kristne måtte i nødsfald have mere end én hustru. Da bruden imidlertid endnu ikke var så grundig overtydet herom, pålåd det ham, hofpræsten „ifølge embedspligt og forlenet nåde“ nu at „bevise hende af Guds ord, så meget det i denne stund i al hast og kortelig kunne ske, at hun skulle begive sig i sådant ægteskab med Gud, ære og god samvittighed, uforstyrret tro og kristelig kærlighed“. Dette godtgjordes derpå nærmere. At ægteskab med to hustruer hidtil havde været forbudt blandt kristne kom, ligesom forbud mod kødspiser og deslige, kun af mangelfuld forstand på skrifterne.

Efter *vielsen* overrakte Melanchthon landgreven en skriftlig formaning,²²⁵ hvori denne mindedes om fremtidig at sørge bedre for sine præster og skolelærere, ikke mere at leve utugtigt og at *lade alt*, hvad her var foregået, *forblive en hemmelighed*, samt selvfølgelig ikke offentligt at tillade andre at gøre ligeså. Denne sidste formaning kunne vel gøres fornøden. Thi, som det af hofpræstens *vielsestale* fremgik, omtalte man iblandt landgrevens omgivelser dobbeltægteskab i det hele som noget fuldstændig tilladeligt. Ved sin afrejse den følgende dag fik Melanchthon en skrivelse med tilbage til sin kurfyrste, hvori landgreven lovede, at han fremtidig, når nogen spurgte om hans andet ægteskab, „hverken ville sige ja eller nej, men svare efter Luthers og Melanchthons råd“.²²⁶

Tilsyneladende var alt nu i den bedste orden. Den lykkelige brudgom nød, som han skrev til Luther,²²⁷ „med glad samvittighed“ atter sakramentet. Og Luther havde opnået, hvad der for ham stod som det vigtigste: forargelse var undgået, thi landgrevens dobbeltægteskab skulle forblive en hemmelighed.

Men *forargelse* er af en dobbelt art. Den ydre, mængdens, kan kvæles ved fortielse. Den indre, avlet i det skjulte ved tvetydig færd, trives just ved tavshed og æder om sig, indtil den får forvandlet medviderne til indbyrdes fjender. Således også her.

Luther og de andre evangeliske havde allerede ærgret sig over landgrevens ubejlejlige samvittighedsfuldhed, der pludselig bød ham, af frygt for en løs forbindelse, at rokke ved selve ægteskabets grundpille. „Havde jeg vidst, hvad jeg nu først erfarer,“ skrev Luther til kurfyrsten, „at landgreven længe havde klaret og kunnet klare sådan nødtørft med andre, sandelig, ingen engel skulle have bragt mig til at give ham det råd.“²²⁸ Fra landgrevens synspunkt set måtte hele denne tankegang tage sig lige så oprørende ud, som når papister forbød gejstliges giftermål, men intet havde at indvende mod deres frillelvned.

Valget af landgrevens anden ægtefælle var fra hans side truffet med omsigt: en kvinde, han syntes om, af adelig stand og værdig til engang i tiden at blive hans enehustru.²²⁹ Men dette var fra hans trosfællers synspunkt lige så mange mangler, en slags bedrageri mod dem, der havde givet ham tilladelsen. Thi herved vanskeliggjordes det i høj grad at fortie sammenhængen. „Jeg havde forstået og håbet,“ skrev Luther til kurfyrsten, „siden han af kødets skrøbelighed nu engang måtte bruge det gemene væsen med synd og skam, at han ville have holdt et ærligt pigebarn hemmeligt i et hus, i hemmeligt ægteskab (ihvorvel det for verden ikke synede som ægteskab) til at bruge [„auf-und abreiten“] for sin store samvittighedsnød, som sligt jo oftere har været tilfældet blandt store herrer, og ganske som jeg også rådede nogle af hertug Georgs præster og biskopper, at de skulle hemmeligt ægte deres kokkepige.“²³⁰

Der var da fra nu af en sviende brod selv i de venligste ord. Luther blev sikkert ilde berørt, da landgreven dagen efter brylluppet meldte ham dette således: „Vi have i Filip [Melanchthons], Butzers og flere andre værdige folks nærværelse – dog ikke i noget større antal – ladet os vie til en ærbar, dyderig jomfru, i slægt med eders hustru, hvad jeg gerne lider, da jeg så med Gud og æren er eders svoger.“²³¹ Og Luthers spøgefulde svar dækkede kun halvt over det skarpe indhold: „Vi ville gerne have hele sagen holdt hemmelig for eksemplets skyld. Thi ellers ville herefter hvermand, til sidst også de grove bønder, følge dette eksempel, og kunne angive måske lige så stor eller endnu større nød, hvori de nu var eller ikke var. Og det ville give os vel meget at skaffe.“²³²

Galt var det før brylluppet, men langt værre blev det efter.²³³ *Der gik nu forargelse i hele forholdet.* Landgreven bestræbte sig til

Landgrev Filips svigersøn hertug Moritz af Sachsen (1521–1553) tilhørte den „albertinske“ linje af det sachsiske herskerhus, der kun sad inde med mindre lande, medens den „ernestinske“ linje – repræsenteret ved Johan Frederik – sad inde med „Kursachsen“. Forholdet mellem de to linjer var præget af et dybt nag – så dybt, at Moritz – skønt lutheraner – sluttede sig til kejseren i den „schmalkaldiske krig“ og medvirkede til at bringe Johan Frederik til fald. Moritz opnåede kurfyrsteværdigheden, men blandt lutheranerne havde han erhvervet det uafrystelige tilnavn „Judas“.

det yderste for at optræde som en ærlig mand og holde sit løfte om at lade sagen forblive hemmelig. Han gik så vidt, at han holdt sin anden hustru indespærret, for at ingen skulle opdage forholdet. Men dette var i virkeligheden forargeligt over for den, hvem han havde taget til sin hustru. Og han oprørtes selv herved, da man fra wittenbergsk side forlangte, at han for at nedslå rygten skulle betegne hende ikke blot som konkubine, men endog som en „hore“.

Omvendt kunne sagens sammenhæng ikke i længden forblive skjult. Da den unge hertug Moritz af Sachsen kom i pinsen 1540 for at fri til landgrevens datter, men først ønskede opklaring på de uhyggelige rygter, der var i omløb, så faldt det af sig selv, at landgrev Filip hverken ville lade forargelsen gå ud over sin datter eller selv stå i et forargeligt lys for sin tilkommende svigersøn, men åbenbarede under tavsheds løfte hertugen og hans hofmester hele sammenhængen.

Og lige så forståeligt var det, at fru von der Saale, svigermøderen, da hun på fyrsteligt anslag var blevet bortført af tolv væbnede ryttere og truet til at give oplysning om sin forargelige hengiven af sin datter til skændsel, fandt det fornødent at forsvare både sig og hende ved at forklare det hele og til bevis fremlægge teologernes erklæring.

Ingen vil heller kunne fortænke kurfyrsten, Luther og Melanchthon i, at de, efter bestemt at have benægtet at vide det mindste om sagen, tog grundig forargelse af landgrevens uordholdenhed, da man en skønne dag fra fjendtlig side kunne fremlægge den opsnappede afskrift af teologernes erklæring og i henhold hertil betegne deres senere uvidenhed som mildest talt løjerlig. Melanchthon blev dødssyg af skam og sorg herover.

Rygtet og forargelsen bredte sig nu i vide kredse. Landgrevnen ønskede at gå åbent til værks ved en offentlig udtalelse om, at han anså dobbeltægteskab for tilladeligt efter Guds lov og i denne henseende var i overensstemmelse med wittenbergerteologerne. Men *Luther nægtede bestemt sit samtykke*. Forarget svarede landgrevnen: „Jeg har aldrig hørt noget skrækkeligere på jorderig, end at en så tapper mand falder på at tilbagekalde det, han selv har givet skriftlig dispensation for og tilladt en samvittighed i nød. O Gud, kære doctor Luther! hvor vil det føre hen? ... Således havde apostlene ikke handlet.“²³⁴

Men Luther svarede ham²³⁵ ud fra en lignende forargelse, at

erklæringen skulle holdes hemmelig, ikke for hans, Luthers, skyld, men for landgrevens egen og for menighedens. „Om så alle djævle vil offentliggøre erklæringen, jeg skulle dog ved Guds nåde vide at give dem svar, så at de ikke skulle få noget hold i mig. Thi jeg har den fordel, at eders fyrstelige nåde og alle djævle selv må indrømme, at det var en hemmelig afgiven erklæring og bestemt til at forblive hemmelig. Og så vil jeg ikke råde djævelen selv til at sætte min pen i bevægelse, thi så vil Gud stå mig bi. Jeg ved ved Guds nåde vel at skelne mellem, hvad der i samvittigheds nød for Gud af nåde kan eftergives, og hvad uden sådan nød for Gud ikke er ret i den ydre verden. Og jeg vil ikke gerne, at eders fyrstelige nåde skulle komme i pennefejde med mig herom. I har nok at gøre uden det, jeg også.“ Den afgivne erklæring var – fortsatte Luther – blot et *hemmeligt skriffteråd*. Som sådant havde den blot værdi lige over for Gud, men ikke over for den verdslige ret. Om så hundrede Luthere og Melanchthoner havde hemmeligt rådet ham, kunne dette ikke fritage ham for den verdslige straf. Han ville personlig ikke opnå det mindste andet ved at offentliggøre erklæringen, end at han dog til sidst blev nødt til at „skille sig ved pigebarnet som en hore“. Men samtidig ville han pådrage alle de fromme, der tilforn var plaget nok af djævelen og verden, en ulidelig tyngde og forargelse. Derfor var det, og ikke af personlig frygt, at Luther ikke ville have erklæringen offentliggjort.

Ifølge Luthers opfattelse gjaldt altså den givne fritagelse kun over for den guddommelige straf, ikke over for den menneskelige. Men følgen heraf måtte blive, at landgreven søgte derhen, hvor fritagelse også for den menneskelige straf var at opnå. I kraft af forholdenes ubønhørlige logik dreves han altså nu over til kejseren; og dennes dygtige statsmænd skulle vel vide for lange tider at holde ham bundet.

Hermed var sagen endt på det modsatte punkt af, hvor den var begyndt. Ved skæbnens ironi var den tilladelse, som Luther havde givet landgreven for at bevare ham for lutheranerne, blevet selve den årsag, der førte ham til kejseren.

Luthers udsagn, at dobbeltægteskab burde, skønt ikke i strid med de hellige skrifter, dog undgås af kristne for forargelses skyld, var således blevet stadfæstet her, vel endog langt udover, hvad han selv havde tænkt sig. Man var endt, hvor man ikke ville. De enkeltes

skyld kan fordeles forskelligt. Men grundmangelen lå i det nye, fælles syn på ægteskabet, i det overdrevne hensyn til kønsdriftens uimodståelighed. Hermed var fartens retning bestemt. *Man måtte ende i en gammeltestamentlig havn.* Kun følgerne heraf, men ikke sagen selv, blev undgået, da skibets fører nægtede almindelig landlov.

Ville og kunne Luther ikke gå med til den yderste følge af sit standpunkt og tillade flerkoneri, så havde han på den anden side *ingen sikker havn at ty ind i.* Thi hvis han søgte helt at udviske de gammeltestamentlige træk i sin opfattelse og blot fremdrage de nytestamentlige, så udsatte han sig for at undergrave sit eget standpunkt og godtgøre unødvendigheden af sin hele optræden. Som *eksempel* på en lejlighed, hvor Luther drives ud af sin kurs og af nytestamentlige grunde svigter sin egen grundopfattelse, kan anføres følgende stykke af hans „prædiken om det ægteskabelige liv“.²³⁶

„Hvis nu en har *en syg ægtefælle*, der ikke kan bruges til ægteskabspligt, må den anden da så ikke tage sig en ny? På ingen måde! men tjene Gud i den syge og pleje denne, alt i den tanke, at Gud har i denne sendt dig helligdom i huset, på det at du må erhverve himlen. Salig og atter salig er du, når du erkender sådan gave og nåde, og tjener din ægtefælle for Guds skyld. Men siger du: „Jeg kan

Karl V (1500–1558) var allerede som barn udset til at herske i Nederlandene, seksten år gammel blev han konge af Spanien og i 1519 ydermere valgt til tysk kejser. Siden romernes dage havde man ikke set så vældigt et rige; men Karls styrke holdt ikke mål med herredømmets udstrækning. De forskellige rigsd dele trak i hver sin retning, og i Tyskland stod kejseren næsten hjælpeløs over for reformationen. Dybt forankret i den katolske lære misbilligede han protestantismen, der ved landsfyrsternes „frafald“ yderligere svækkede hans magt. Personlig var kejseren en stilfærdig mand – absolut ikke nogen „renæssancefyrste“ i banal forstand, og længe stod han i skygge af mægtige rådgivere. I sine senere år udfoldede han et stærkere initiativ. I den „schmalkaldiske krig“ 1546–47 slog han de protestantiske fyrster, og det så en overgang ud til, at han kunne genoprette kejsertronens anseelse. Det varede kun kort. Snart blev han på ny mødt med oprør, og han resignerede over for forholdene. I 1556 frasagde han sig magten og trak sig tilbage til et par års bekvem pensionistilværelse i et spansk kloster. – (Maleri af Tizian, München).

ikke holde mig," så lyver du. Vil du for alvor tjene din syge ægtefælle og erkende, at Gud har tilskikket det så, og takke ham, så lad også ham sørge for resten. Visselig vil han give dig nåde til, at du ikke skal komme til at bære mere, end du kan. Han er meget for trofast til, at han således skulle ved sygdom berøve dig din ægtefælle og ikke samtidig borttage kødets letfærdighed, såfremt du ellers troligt tjener den syge."

Dette er smukt, men det lyder fremmed i Luthers mund. Han fraviger her sin grundforudsætning: kønsdriftens uimodståelighed og indrømmer, at i visse tilfælde skal og kan selv den, der ikke hører til de tre slags undtagelser, af lydighed mod Gud undtage sig selv og leve, måske et helt liv hen, i afholdenhed. Ud fra denne indrømmelse lader hele hans egen opfattelse sig optrælle. *Han er her på det afgørende punkt med ét blevet enig med katolicismen.*

Luthers styrke lå i den faste enhed, som både hos ham selv og hos hans tilhængere religiøs overbevisning og naturlig tilbøjelighed indgik med hinanden. Lige så usand som den katolske påstand er, at det lutherske frafald fra paven kun skyldtes, at en usædelig munk ønskede at ægte en ditto nonne; lige så sikkert er det, at hos alle de gotogermanske nationer – for Henrik VIII i England som for Luther i Tyskland – dannede spørgsmålet om ægteskab en væsentlig del af striden med Rom. Luther var ikke kun en stille tænker, der ved granskning af Bibelen var kommet i tvivl om, hvorvidt nu også Matthæus 18. kap. og 1. Korinthier 7. kap. fuldt ud stemte med kirkens klosterløfter. Han var først og fremmest en munk, hvem afholdenhed havde ægget. Hans tilhængere i Tyskland som i Norden var efterkommere af folk, der århundred igennem kun fod for fod af kirken var blevet trængt fra de gamle, frie forhold med ægteskab og samtidigt frillelevned. Rundt om i luften lå nu renæssansens nye påstand om det *naturliges berettigelse*. Med instinkttrænsig sikkerhed greb derfor Luther, da han fra Bibelen hentede våben mod kirken, ord fra det gamle testamente om tilstanden før syndefaldet. Thi hans overbevisning var ikke fremgået af bibelord afvejet mod bibelord. Den var ham naturgiven, og hvert bibelord, der kunne passe, gav den kun yderligere overvægt. Heri lå hans styrke, hans betydning som historisk personlighed. Hans tilbøjeligheder, hans livssyn og hans religiøse forvisning var alt af ét og samme stykke. Han kunne gendrives i en disput, men ikke overbevises.

Luthers brud med romerkirken havde vel en langt dybere grund end den blotte strid om ægteskabet. Kernen i hans væsen var gotogermansk frihedslyst og trang til grublen. Derfor måtte han bryde ud af kirken, ud på fri mark og juble: ingen kirke, ingen pave mellem Gud og mig! Derfor måtte han søge grunden til retfærdiggørelse ikke i de af kirken anviste gerninger, men i den enkeltes tro. I alt dette var *spørgsmålet* om ægteskab kun et lille bispørgsmål, der fremkom, når talen var om kyskheds løfte som en god gerning. Men det *trængte sig snart i forgrunden*.

Thi det gik Luther og hans tilhængere på en og samme vis. Da den første frihedsrus havde sat sig, greb tilværelsen dem hver især og forlangte besked om, hvordan et samfund af sådanne frie mænd, der alle forholdt sig direkte til Gud, egentlig skulle indrettes. Det var godt nok med et folk af præster, men der var jo dog i ethvert folk både mange børn og mange voksne, der kun var som børn at regne. Der måtte sørges for undervisning, for kirkebygning, for lærere, ja for læren selv. Alt dette kunne kun klares ved statsmagten. Og førend man ret vidste af det, havde man dannet sig en ny kirke, snævrere end romerkirken: de enkelte landskirker. Og i spidsen for hver enkelt stillede en ny pave, en verdslig pave: kurfyrst Frederik af Sachsen, Christian III, Gustav Vasa og hvad alle disse fyrster hed.

Det faldt da ikke længer naturligt at tale for meget om frihed, eller om den enkeltes forhold direkte til Gud. Alt sligt måtte nu afdæmpes eller overføres på landskirken i det hele. Den enkelte fik nøjes med fremdeles at angribe paven i Rom. Under denne skyden mod et fjernt mål tilslørede man for sig selv, at man nu befandt sig under et nyt og nærmere åg.

Så var der *spørgsmålet* om retfærdiggørelse ved troen alene. Dette var en svær tanke for de fleste, opdraget som de var i forvisning om de gode gerningers værd. Og troen skulle jo dog også ytre sig i gerninger. Hvilke var da sådanne gerninger? Det blot negative, ikke længer at overholde de gamle regler om vievand, om faste, kun fisk på fiskedage, klosterløfter osv., kunne ikke fylde en oprigtig troendes sind. Man trængte til en virkelig, positiv, god gerning, der kunne erstatte de gamle, aflagte.

Her meldte ganske naturligt ægteskabet sig. Selv Luther var ikke i stand til helt at frigøre sig. Hyppigt trængte i hans tanke og tale *giftermål* sig frem som *en i og for sig fortjenstlig handling*, der

havde Guds særlige velbehag. Hvor meget mindre kunne da hans tilhængere holde sig fri. Ægteskabet skød sig uvilkårligt frem i lærens forgrund som dens hovedpunkt. Det blev fanen, hvorom alle sluttede sig, lutheranernes „gode gerning“, kendemærket, borgen for, at man var ret „evangelisk“.

Og ægteskabet besad væsentlige betingelser for at samle alle og udgøre grundvold. Det tilfredsstillte den gamle, opstemte naturtrang, i det lå forvisning om overensstemmelse med det nye i tiden, sikret og betrygget ved herrens eget bibelord. Inden for dets ramme var der endnu plads, om end i beskedne former, for det dybeste, det dristigste i Luthers lære: her forholdt i kampen for hustru og børn hver enkelt husbond sig som fri arbejder alene til sin Gud, og under den daglige husandagt var hver enkelt husbond selv præst for sig og sine kære.

Luthers lære om ægteskabet blev da til noget langt mere, end man kunne vente deraf som blot enkelt led i en større helhed. Ægteskabet og synet herpå blev selve hovedkernen i det nye liv og i læren; det formede de skarere, der førte reformationen til sejr. Thi medens fyrster og adel tilrev sig kirkegodset som bytte, medens stridbare teologer kævledes om dit og dat, så udgjorde overalt, hvor Luthers lære trængte frem, en egen, solid flok hærens bedste del. Den var let kendelig. Det var disse driftige byfolk, som tidens kampe havde hårdet. De lå ikke længer sky og enkeltvis knælende ved de lysfyldte altere i kirkens omgange, medens under røgelsesduft munke skjult sang mangestemmig lovsang på latin. De samledes nu trodsigt i kirkens midterskib, mand, hustru og børn i flok, lod en gift præst tyde Bibelen fra prædikestol, og svarede ham grovmælt i salmer på modersmålet, så det rungede under kirkens buer. *Familien* havde fordrevet munke og nonner og erobret kirken.

8

Luthers lære om *ægteskab* fik hurtigt *indpas i Danmark*. Nogle få år efter, at hans „prædiken om det ægteskabelige liv“ (1522) var udkommet i Wittenberg, forkyndtes de samme tanker – ofte i de samme ord, stundom i nye og selvvalgte, der vidnede om tilegnelses inderlighed – af „prædikanter“ i Viborg, København og Malmö

eller i småskrifter. Endog fra det fjerne Antwerpen fulgte man med, hvor Christian II's trofaste ledsager, Christian Pedersen, livligt deltog i drøftelsen af de brændende spørgsmål. Det kom således til at hedde i den københavnske trosbekendelse²³⁷ af 1530: „Vi tror og lærer, at den første skik, *den paradisiske stat, ægteskab*, mands og kvindes samkvem i Guds frygt, *er hellig og ærlig iblandt alle*, og er alle fri at indgå eller ej, men dem budt, som ikke have besynderlig gave og nåde til affhold og jomfruelig kyskhed.“ „Munkeløfter er mod kristenfrihed og løgnagtige. Var de end ellers gode for verden, da er de dog Gud ubehagelige, idet de er efter menneskebud, og ingen tjeneste er Gud taknemmelig, uden den er efter hans befaling“. Frans Vormordsen skrev 1531: „Gud har skabt mennesket med en naturlig kærlighed til sin mage og en begæring til at avle børn, hvilken endnu er i os og bliver, ligervis som i jorden den førstskabte frugtsommelighed til at bære frugt. Og dertil har han selv skicket og indsat en ubesmattet, ustraffelig, ærlig og kysk mands og kvindes samkvem i ægteskab. For at ingen skal falde i skørlevned, da er dem alle ægteskab hårdeligen budt, som ikke har den besynderlige Guds gave, at kunne deres mage undvære, også præsterne, når man klarligen ser for øjne, at præster jo så vel falder i denne svare ukyskheds synd som andre. Thi måtte apostlene ingenlunde gøre dette ægteskabs forbud, og dersom de det gjort havde (som de ikke har), da havde de været meget straffeligere derfor end skt. Peder var, der han straffedes af skt. Poul, thi det var mod al naturlig og Guds lov.“²³⁸ Peder Laurensen udtrykte sig således i Malmö: „Kunne vi ikke udslukke Adams ild, brynde og begæring, da, før vi skulle falde i synd, er vi pligtige, under vor saligheds fortabelse, at ægtegifte os, være sig biskop, munk eller præst, ihvo det er, nonne, vidue [enke] eller jomfru.“²³⁹ Og Christian Pedersen skrev hjem fra Nederlandene: „Hver mand skal have sin hustru, på det han kan forsvare sig fra horeri og slemt levned. Og hver kvinde skal og have sin husbond, og de skal ... formere verden, thi at kvinden bliver frelst fra fordømmelsen, idet at hun føder børn, som skt. Poul skrev til Thimotheus. Gud vil ikke, at nogen enke, som er mindre end 60 år, skal love kyskhed.“²⁴⁰

Bevægelsens styrke i Danmark fremgår måske tydeligst af, at *længe før reformationens endelige sejr på rigsdagen i København 1536 begyndte allerede katolske præster at gifte sig.*²⁴¹ Da Torben

Bille år 1532 overtog ærkebispedømmet i Lund, måtte han skriftligt forpligte sig til „ej med vold og uret at hindre præster på deres giftermål, om der er nogle, som dem gifte ville og få ægtehustruer“. ²⁴² Ja, selv en så nidkær katolik som Poul Helgesen lod sig bevæge til at fremkomme med det ejendommelige forslag, at „vor hellige fader paven i Rom“ burde „lade det være frit på nogen tid“ for gejstlige at gifte sig, „og da lade det så blive, om derudaf formærkedes kristendommens forbedring, eller og kalde det tilbage igen, om derudaf kom mere ulempe og mere ondt end godt“. Til gengæld skulle sådanne gifte præster være „af andre vilkår [i andre henseender] drabelige mænd“, der ved deres dyder bødede på „den skrøbelighed, der dennem trængte til giftermål, at de ikke skulle falde ud af yndest og agt hos deres almue, hvilket visselig skete, når den skrøbelighed kunne ikke med andre dyder vederlægges“. ²⁴³

Efter reformationens indførelse bredte den nye tankegang sig med kraft, og snart var i Danmark næsten hvert spor udvisket af gammeldags, katolsk syn på ægteskabet. Det nye vandt vej frem både ved sin egen magt, mængdens modtagelighed og ved den folkelige tone, som det straks forstod at anslå. Gamle mundheld gravedes op, nye dannedes, så at den nye levevisdom kunne sidde til højbords som en kær gammel ven, hvem alle kendte og ingen undså sig for. Latteren ad de gifte præster forstummede eller blev til en

Den sidste katolske ærkebiskop i Danmark var Torben Bille – en fætter til den langt mere betydelige århusbisp Ove Bille (se bind 5 side 332). Torben Bille blev i 1532 biskop i Lund efter at ærkebispesædet i mere end en halv snes år havde været en politisk kastebold i uværdige hænder. Da Torben Bille blev valgt, var den katolske kirke på så hastigt tilbage-tog, at ærkebispens måtte lade alt passere. Under Grevens Fejde blev han interneret i et kloster i Hålsingborg; kort efter krigen blev han sammen med de andre bisper arresteret af Christian III. Da han kom ud af fængslet blev han forlenet med Bosjö Kloster i Skåne, og her levede han ubemærket til sin død i 1552. Medens enkelte af den gamle kirkes bisper lod sig bisætte som katolske kirkefyrster, valgte andre på deres ligsten at fremstå som herremænd med kone og børn. Torben Billes ligsten er næsten så intetsigende som hans dådløse liv. Han har ladet sig afbilde i civil som en lærd mand – ikke andet. (Nationalmuseet fot.).

godmodig bestanddel af den offentlige moro. Og snart var der, uden at hver enkelt ret vidste af det, foregået en *omdannelse af hele folkets hjemmevaner, levesæt og begreber*.

Som første regel gjaldt nu, at *enhver*, der var ugift, *burde snarest søge at indtræde i ægtestanden*. „Hånd skal anden to, eller både urene være“. „Liden byrde er lang vej tung“; men „han fører godt læs i gårde, en god hustru får“. Ingen frygte for udkommet, „thi tugt haver ære, og tro haver brød“. Den ugifte er udsat for alle hån-de fristelser. „Sulten lus bider værst“. Men „ægteskab kan vel tæm-me en, var han end så vild.“²⁴⁴

Tidligere havde den ugifte stand rummet mange af landets anse-ligste mænd og kvinder: kongens kansler, bisper, abbedisser og priorinder. Nu vænnede man sig mere og mere til i de ugifte at se en lavere stand, ved hvilken der heftede plet, og forud for hvilken enhver gik, der ved giftermål var blevet ophøjet til „dannemand“ og „dannekvinde“. Det første, stærkt iøjnefaldende udtryk for denne nye følelse viste sig år 1570. Endnu i året 1545 havde man uden betænkelighed valgt den teologiske professor dr. Jens Sinding til universitets rektor, skønt han var ugift.²⁴⁵ Men da rektorvalg skul-le foregå i maj 1570, gav den afgående rektor forgæves sin stemme til professor Katholm. Niels Hemmingsen fulgte ham vel, idet han udtalte: „Også jeg giver magister Katholm min stemme, trods det, at han er ugift. Vi har nemlig et forudgående eksempel herpå i dr. Sinding, der, skønt ugift, dog blev valgt til rektor.“ Men professor Niels Scavenius, der havde været Luthers ivrige tilhører i Witten-berg, udtalte det forløsende: „Jeg giver professor Hammer min stemme. Han er ikke blot en flittig mand, *men er både gift og hjem-faren*.“ Alle de efterfølgende stemte ligeså. – Afstemningen fik et ejendommeligt efterspil. Dagen efter frabad nemlig den nyvalgte sig æren, da han følte sig for ung og uerfaren til så betydningsfuld en post. End ikke denne vægring kunne samle stemmerne om pro-fessor Katholm, skønt han i øvrigt var den nærmeste. Man valgte igen en anden.²⁴⁶ Denne hårde lære synes at have frugtet. Novem-ber måned samme år stod Katholms bryllup med Elisabeth Hasc-bard, hvorved han fik Sjællands bisp til svoger; og otte måneder efter hendes død ægtede han en enke med en talrig børneflok.²⁴⁷

Regnede man således blandt de højlerde, er det let forståeligt, at man i andre samfund krævede gift stand som ligefrem betir-gel-

se for blot at optages. I bødkerlavets skrå i Odense af 1551 kom det således til at hedde: „Hvo, som bødkerembedet herefter vil vinde, han skal være en skellig person til ægte.“²⁴⁸ Hvor vidt man overhovedet gik i hensyn til ægteskabets fremme, kan ses af følgende lille træk. Da bispen i Trondheim var død 1595, skrev lensmanden til rektor og professorer ved Københavns Universitet og bad dem anbefale regeringsråderne at vælge den afdødes søn til efterfølger og anførte herfor som grund: „kunne så, ved hans anseelse udi samme embede, hans tre fattige søstre blive des bedre og snarere vel forset“ [forsørgede].²⁴⁹ I året 1634 gik det rygte i Danmark og Sverige, at nu havde også pave Urban VIII og alle kardinalerne besluttet at gifte sig.²⁵⁰

Det var da *enhver overordnetes naturlige pligt at sørge for sine undergivnes giftermål*. Hvor dette lykkedes i fortrinlig grad, blev det fremhævet i vedkommendes eftermæle. Denne form for ros er derfor hyppig i datidens ligprædikener, og ganske naturligt faldt det at tilføje, at af samme grund var også de efterlevende ugiftes sorg så stor. Ved fru Margrethe Breides grav hed det f. eks.: Hun befordrede sine jomfruer „til gode vilkår og fornemme giftermål, hvorfor også de, som endnu i hendes tjeneste er efterladt, hendes dødelige afgang bedrøveligen begræde“.²⁵¹

Som næste regel gjaldt, at *enhver, hvis ægtefælle døde, skulle snarest gifte sig på ny*. Det var pligt mod sig selv, det var pligt mod de mange, der sad ledige. Og her gjaldt ingen aldersgrænse. Christian Pedersen havde vel antydnet en sådan ved ordene: „Gud vil ikke, at nogen enke, som er mindre end 60 år, skal love kyskhed“. Men menigheden så ikke snævert på apostelens ord og fjernede grænsepælene. Og hvorfor ikke? „Bid byder anden ind“. „Gamle katte labber også mælk“. „Man sætter ofte en streng på en gammel gige“. „I gamle gryder koges og lammekød“.²⁵² Den efterlevende havde frit valg mellem alle aldersklasser, ingen var for gammel til at byde eller bydes op endnu en gang.

Strengt taget burde man vente med nyt giftermål et år efter sin ægtefælles død, vente „sørgeåret ud“, som det kaldtes. Derfor faldt også samtalen så mellem en fransk udsending på rejse i Sverige og en præst, der begræd tabet af sin hustru: „I må vel ikke gifte eder på ny, kan jeg tænke mig. (Jeg troede nemlig, at præster for embedets værdigheds skyld skulle vise større afholdenhed end læg-

folk.) – Jo, vist må jeg det, men – (og her sukkede han) – ikke førend sørgeåret er omme.“²⁵³

Denne bestemmelse overholdtes dog langtfra med strengthed. For at nævne et par eksempler, så mistede rådmænd Laurids Tøgersen sin første hustru i slutningen af marts 1570 og ægtede sin anden den 26. november samme år.²⁵⁴ Præsten Christian Niels Juel skriver i sin dagbog: „Min kære hustru, Agnete Vitusdatter, hensov i Herren mellem den 21. og 22. november 1575. Den 7. februar 1576 blev mig trolovet Anne Svendsdatter. Den 24. juni samme år fejredes mit andet bryllup i Vadegård med velagt, dydig og ærbar Anne Svendsdatter.“²⁵⁵ At også præsteenker kunne have hast, fremgår af samme dagbog, hvor det hedder: „Den 27. september 1563 døde pastor Jens Eriksen i Borregård. Den 16. januar 1564 fejredes brylluppet mellem pastor Jens Eriksens (salig ihukommelse) efterleverske og hæderlig ungarl Niels Jensen fra Brøtrup.“²⁵⁶ Heflig sorg og hurtigt giftermål findes skildret i følgende stykke af en bevaret trøstetale til dem, som sørger over tabet af deres nærmeste:

„Det skete 1564, den tid den svare pestilente regerede, at der var en mand i Sjælland ved navn Mads Smed. Han havde en hustru, som blev af samme krankhed død. Så blev samme mand vred, tog en økse og huggede fire eller fem skrammer i sit bord og med samme ord bespottede Gud og sagde: O du, Gud! havde jeg nu fat på dig, da skulle jeg hævne mig på dig for min gode hustru, du tog fra mig. – Siden hændte det sig, at han fæstede en anden. Og så døde den straks. Så trolovede han sig da en anden samme dag, og den også straks døde. Så ved døden straffede Gud hannem for den bespottelse, han gjorde, at han havde tre hustruer på tre uger.“²⁵⁷

Christoffer Johansen Lindenov til Fovslet (død 1585) nåede at indgå tre ægteskaber. Efter afslutningen af de to første lod han i 1548 udføre en sten, der findes i Ødis Kirke i Østjylland. I midten står den harniskklædte hr. Christoffer støttet til sit sværd og stirrer lige frem – tilsyneladende upåvirket af den kurtise, som hans to afdøde hustruer gør ham til genstand for. Ida Rantzau – død 1539 – og Margrethe Bille – død 1546 – læner sig kærligt ind mod deres fælles husbond. Deres bøjede knæ træder koket frem i skørtets folder. (Nationalmuseet fot.).

Selv om man af anstandshensyn tøvede noget med brylluppet, var det derimod meget almindeligt, at man *snarest muligt fik afgjort, hvem den næste skulle være*. Fra år 1582, da trolovelse blev lovbefalet, fulgte trolovelse gerne temmelig hurtigt efter begravelsen, stundom endog kun fjorten dage,²⁵⁸ og *sørgeåret* blev nærmest *den tid, hvor man sørgede for at bringe alt i orden til nyt giftermål*, ved f. eks. at foretage skifte med tidligere kuld børn osv. Det hørte snarest til sjældenhederne, når, som doktor Sperling beretter, han midt i sørgeåret friede til sin formands enke og hun endnu ikke havde bestemt sig, hvad vel også i dette tilfælde nærmest var begrundet i, at de to, der forud havde meldt sig – bispen i Stavanger og rektoren i Bergen – var vanskelige at træffe valg imellem.²⁵⁹ Det var sikkert biomstændighederne mere end sagen selv, der vakte anstød, når det 1571 hed fra Bergen: præsten „hr. Kristoffer i Kinservig skrev hr. Niels' efterleverske på Voss til og bejlede til hende, og det var ikkun tre uger, eller ved det pas, efter hendes salig husbonds død, hvorover hun var højligjen fortørnet, at han ville hende så værre“.²⁶⁰ Det mest krænkende lå dog vistnok i, at hr. Kristoffer gik vel vidtløftigt til værks. På samme tid friede han nemlig tre gange til hr. Absalon Pedersens datter, desuden til Torbens datter, til Mikkels svigerinde, til Rasmus Rådmands datter og avlede børn med en garpekone, hvorfor også bispen måtte give ham tilhold om snarest at træffe valg og indgå ægteskab.

Hypeligt blev beslutningen om, hvem den næste skulle være, taget inden den afgangne ægtefælles død og efter samråd med denne. Begge parter vidste jo, at nyt giftermål skulle indgås; det var da netop tegn på lykkeligt samliv og fuld forståelse, når man ved dødslejet kunne enigt træffe valget. Med rette fremhæves derfor dette oftere i ligtalerne. Således hedder det om Niels Friis: Da hans første hustru, Dorthe Gyldenstjerne, var død den 6. marts 1634, „haver han levet et enligt liv udi stor sorrig indtil år 1635 den 10. november, på hvilken dag han efter sin afgangne hustrus råd og begæring, da hun lå udi hendes yderste, haver ladet tiltale“ Ulrik Sandberg om hans datter jomfru Anne.²⁶¹

Hvor dyb en rod denne fremgangsmåde har slået, og hvor vel den stemmer med folkets karakter, kan ses af, at den i Jylland har holdt sig uforandret indtil vore dage. Det er ganske forholdene fra det 16. århundrede, når det hedder om vendelboerne endnu i det 19.:

„Mærkelig er den sindsro, hvormed enhver ser sin død i møde. Man taler aldeles ugenert om den i sygestuen, og den syge anordner alt ... hvem der skal gøre kisten og hvem konen eller manden skal ægte, når vedkommende selv „vel er henne“. Er sygelejret langvarigt, er partiet alt afgjort for den efterlevende, før den syge „er henne“; men under almindelige forhold indledes den foreløbige behandling af det andet ægteskab på begravelsesdagen. På en sådan gjordes der engang en enke fire forskellige ægteskabsforslag, og desuagtet kunne hun med en vis stolthed svare: „Det er allerede for sildigt.“ At en mand eller kvinde kan „sidde hen uden medhjælp“ betragtes som en ren umulighed, når vedkommende har små børn og en større husstand ... „Hvor én kiste bæres ud, bæres to ind“ er et betegnende udtryk for fordelene og nødvendigheden af et fornyet ægteskab.“²⁶²

Ganske de samme forhold gentager sig sydligere, f. eks. i Hammerum Herred. Om skik her hedder det: „Ret ofte bliver efterfølgeren kåret allerede ved selve begravelsen.“ At dog også under sådanne omstændigheder finfølelsen kan gøre sig gældende, er malende udtrykt i beretningen om den unge kone på kirkegården. Hun fulgte sin mands lig til graven, men da hun *syntes*, der var nogen der rykkede hende i kjolen, vendte hun sig om og sagde skarpt: „Itte et ord, før Peer er i æ jord.“²⁶³

Når som i det 16. århundrede, både skik og brug og religiøs pligt bød *stadigt at gifte sig på ny*, kunne den enkeltes ægteskabelige liv blive broget nok og trådene i det store familietæppe flettes sammen, så at hele byer og herreder løb i ét, og selv en dreven tingskriver knap kunne finde rede. Et par eksempler vil anskueliggøre dette.

Den højere gejstlighed gik efter evne i spidsen. Niels Hemmingsen var tre gange gift. Fra den første hustru blev han skilt i begges levende live, men fra de to sidste skilte kun døden ham.²⁶⁴ Biskop Peder Hegelund i Ribe var ligeledes tre gange gift.²⁶⁵ Sjællands bisp, Poul Madsen, var fire gange gift. Da den fjerde hustru var død, hensad han mærkeligt nok tolv år som enkemand.²⁶⁶ Slig skrøbelighed gav anledning til, at lægmænd kunne overgå gejstligheden. Jens Andersen i Vejlegade i Nakskov f. eks., der døde i begyndelsen af det 17. århundrede 70 år gammel, havde haft seks „ægte

hustruer“,²⁶⁷ og rådmand Poul Hansen i Skælskør overlevede endda alle sine seks.²⁶⁸

Forvirringen opstod dog først ret, når også hustruerne havde været oftere gift. Som eksempler på sådanne efterspurgte enker kan nævnes: den tidligere omtalte fru Gørvel Fadersdatter, der var tre gange gift. Fru Ellen Pallesdatter Ulfeldt, der var ligeså.²⁶⁹ Elisabeth Hegelund ægtede først biskop Jakob Holm i Ålborg, dernæst borger sammesteds Laurits Skriver, endelig holdt hun på ny sit indtog i bispegården som den 64årige biskop Christen Ribers anden eller tredje brud.²⁷⁰ Ellen Hansdatter i Odense var gift først med biskop Niels Jespersen, dernæst med juveler Didrik Fiuren, endelig med dr. med. Jens Mule. Denne ægtede efter hendes død Anna Villumsdatter, der fødte ham otte børn og efter hans død ægtede dr. Schultz.²⁷¹ Rådmand Peder Sjunesens datter, Anna, var gift med rektor Christensen i København, præsten Fædder i Stege og professor Svendsen i København.²⁷² Oluf Baggers datter, Anne, var gift med borger Rensing i Odense, herredsfoged Christian Kjer og præsten i Hesselager, hr. Peder.²⁷³ Den 19. januar 1567 gjorde Sorte Tønnes i Bergen „sit bryllup med Grethe Frises. Var dette hendes tredje bryllup, tog hun ingen skænk af dem, som var indbudt“.²⁷⁴ Den 19. oktober 1568 døde sammesteds „hustru Barbara, borgmester Anders Skrivners, en from, stille dannekvinde, som havde fire gange været gift“.²⁷⁵ „Den 16. februar 1567 stod Peder Kandegyders fæstensøl med Anne Dinklas, var det hendes femte ægtemand“.²⁷⁶ Anne Knudsdatter var gift først med provst Roed i Odense, så med sognepræst i Dalby og Stubberup, hr. Frans, derpå med hans eftermand. Derefter ægtede hun Søren Olufsen, med hvem hun levede i tretten år. Ved hans død indlod hun sig, 68 år gammel, i nyt ægteskab med Hans Grønlund, og efter 22 års samliv med denne døde hun endelig 1611 90 år gammel.²⁷⁷

Familieforklaringer kunne under slige forhold tage sig således ud: biskop Kingos tredje hustrus bedstemoder, Karen Bruun, havde været tre gange gift, sidste gang som den tredje af magister Taulovs fire hustruer. Denne Karen Bruuns datter af første ægteskab, Kirsten, blev fire gange gift²⁷⁸ og i andet ægteskab havde hun osv.

Det store spørgsmål var: *i hvilken aldersklasse skulle man vælge sin ægtefælle?* Det lå jo nærmest at *ægte en jævnaldrende*. Thi „lige børn lege bedst.“ „Ung hos ung.“ „Til ungt kød skal man have

let og tørt ved.“ „Bedre er ungt hønsekød end presset kallun.“ „Man skal æde pølsen, mens hun er varm.“²⁷⁹ Derfor lød også endnu hundrede år efter de fynske pigers morgenbøn²⁸⁰ sålunde:

Den gamle og den kolde,
o Herre, du selv beholde!
den unge og den væne,
o Herre! du mig sende!
den gamle i graven din!
den unge i armen min!
Gud høre og gøre det! amen.

Slet så let afgjort, som det således kunne stille sig for et ungt sind, var sagen dog ikke. Det var tværtimod givet, at jo yngre en kvinde var, des højere kunne hun sigte; men højt sigte ramte gerne en ældre. Hed det ikke: „Pige under tyve år skal tage højere mand, under tredive ligemand, under fyrre og siden i hvo der kommer.“²⁸¹ Hvad hjælp det at ægte en ung dåre? „Saks og ragekniv dårer mangan fager viv.“ „Bedre er snild tunge end kæmmet hoved.“ „Med alder vokser visdom.“ Kærlighed? De unges kærlighed er som spåneild, snarere slukt end tændt. Nej, „kærlighed kommer af omgængelse“. Og „alvor og gammen, de kunne bedst sammen“.²⁸² Derfor *gamme mand og ung hustru*.

Også fra den unge bejlers synspunkt kunne det stille sig som rettest at søge ikke en ung, men *en ældre medhjælp*. Det var godt nok, at ens hu stod til en ung. Men: „Du skal ej attrå – det, du ej kan få.“ Forfarenhed viser derhos, at alt omskiftes, og det er ikke alt guld, der glimrer. „Unger engel vorder gerne gammel djævel.“ „Blanke møer, tit skidne søer.“ „Ingen kat er så venlig, den haver jo skarpe kløer.“ Men er man der først, kan det ej gøres om. „Det er ej hestebytte; du haver taget det, du må beholde det.“²⁸³ Nej, nej, så hellere se sig godt for i tide, vælg den, der har stået sin prøve. At ægte en enke er „fortjenstligt“. „Det er lovligt man forser – de enker, som sig ærligt ter.“ Ja „ærlige enker bør enhver at beflitte sig på“.²⁸⁴ „Bedst at bage brød i gamle ovne.“ „Bedst at bade i gamle kar, da stikker man ej splinter i bagen.“ Desuden: „Man finder det i enkens bo – som ikke er i pigens sko.“ „Hvo som tager en enke – får bord og bænke – og meget at påtænke.“ „Af fede stege dryppe

fede dråber.“ Hvorfor frygte udseendet? „Det kives ej alt, sora sort er.“ „Sort ko giver hvid mælk.“ „Brun nød, kærne sød.“ Her hjælper ej at betænke sig. „Katten vil vel have fisken, men han vil ej væde kloen.“ „Bedre godt smør end sur sild.“ „Få først, få siden.“ Først en gammel, så en ung. Kommer tid, kommer råd. „Genslag er ej aflagt.“²⁸⁵

Men når man så havde fulgt Herrens bud og fornuftens stemme og som ung ægtet en gammel, kunne man også nok ønske som gammel at ægte en ung. „Det kommer op i tøj – hvad man fjæler i sne.“ „Mangen får det til sin nadver, han skulle haft til sin davre.“ At forblive enkemand skikkede sig ikke. „Det er fladt at drukne på tørt land.“ Man kunne ganske vist på ny ægte en enke. „Men den ræddes at komme i sæk, som før haver været.“ Så hellere en pur ung. „Ung hos ung, ja dobbelt ung, thi den gamle er to gange barn, og den unge har barnet i ærmet.“ Spot var vel ikke udelukket, og der kunne hviskes:

En hård nød og en stumpet tand,
en hustru ung, en gammel mand
tilsammen sig ej skikke kan.

Men hvo undgår lønlig spot? „Den skal have lange arme, alle munde vil lukke.“ Af virkelige indvendinger var der ingen med vægt. „Gammel mand og ung hustru, visse børn!“ Dem var der nu råd til at føde. „Ung hustru, gammel mands død!“ Å, „der er knortet tømmer i gamle huse“. Og i værste fald:

Hos en pige af atten år,
med sorte øjne og gult hår,
med hvide hænder og smalle lænder
man ret vel sit levned ender.²⁸⁶

Gjorde man da ægteskabets det store regnestykke op, så stemte det. „Alle smukke piger vil gerne have mand – så vil og den grimme, om hun ham fange kan.“ „Man vorder ked af énhånde mad.“ Summa: „Somme æde et, og somme æde et andet, så bliver al mad æden.“²⁸⁷

I Vrå Kirke i Vendsyssel findes denne anskuelige gengivelse af en „salig død“ fra o. 1500. En gammel, skægget mand ligger på dødslejet – en seng, der ligner stolpesengen i Frilandsmuseets gård fra Näs (bind I side 251). Djævlene står ved sengestolpen, men må give afkald på sjælen, der i skikkelse af et lille barn drages op mod himmelen af den sværd-svingende skt. Michael. En vågekone trykker et vokslys fast i hænderne på den døende; men bag hans hovedgærde går der andre ting i svang. Hans unge kone har allerede travlt med at kramme og kysse en ung elsker. De forglemmer sig dog ikke mere, end at de begge har de ledige hænder begravet i afdødes fyldte pengeskrin. En tjener skænker vin op – man har åbenbart også taget hul på vinkælderen. Maleren har ønsket at samle sympatien omkring den døende gamle mand; men eftertiden har vel mere tilovers for det unge par. Datidens „skæve“ ægteskaber mellem gamle og unge måtte nødvendigvis hævne sig, når døden ophævede dem. At der ved samme lejlighed gik svind i sammenpuget velstand, siger sig selv. (Nationalmuseet fot.).

De tre nordiske lande havde forskelligt syn på denne ægteskabelige vekseldrift. I *Sverige* lykkedes det ikke den nye opfattelse at få fuldt fodfæste. Man vedblev at se på forbindelser med misforhold i alder som unaturlige. Gustav Vasa havde vel selv givet eksempel, for så vidt hans tredje hustru kun var seksten år gammel, medens han var 58. Men almindelig skik blev det ikke. Ærkebiskop Laurentius Petri udstedte endog 1560 forbud mod, at præster måtte vie par, hvor aldersforskellen var stor. Endnu år 1673 tilrådedes det præsterne at afværge sådanne ægteskaber.²⁸⁸

Men i *Danmark og Norge* blev skikken almindelig. Idet man gik ud fra, at alle burde være gift, mente man, at dette netop på en hensigtsmæssig måde opfyldtes ved, at ægtefolkene ikke var jævnaldrende, men at ung ægtede gammel, gammel ung. Herved opnåedes, at summen af de enkelte ægtepars år, delt med to, vedblivende svarede til den kraftigste alder mellem tredive og fyrre. Selvfølgelig kunne skæbnen spille puds, som når Peder Jensen Suur i Naskov måtte bie med at ægte Tyre Sørensdatter indtil hans hustru, Gertrud, endelig 106 år gammel 1621 afgik ved døden.²⁸⁹ Men som regel var goderne de overvejende. Det hede blod blev passende kuldslået, når ung og gammel blev ét. Enken fik en fornøden medhjælper i den unge mand, og han en kyndig medhjælperinde til den ofte betydelige virksomhed, han straks overtog. Særlig i så henseende var ordningen god. Hvad enten det var en gård, en handel eller et håndværk, hvis drift han gik ind til, så standsedes den altså ikke ved dødsfald, men holdtes frisk ved giftermål. Forholdene modnede ham hurtigt. Om dagen vrimlede det med virksomhed og ansvar i mark, i bod, i bing, i værksted; og om natten vrimlede det med stedbørn, stundom af flere kuld, i stuens himmelseng og slagbænke. Her var nok at tage fat på. Og var end ikke alt, som det burde, eller som han kunne ønske sig det, så udvikledes han dog til en dygtig mand, der vel engang kunne vælge en ny „medhjælp“ og håbe på en glad alderdom med en ung hustru ganske efter sit hjerte.

Datiden havde naturligtvis åbent øje også for ordningens svage sider. Med stor uforbeholdenhed udtalte man sig herom. Det første ægteskab med enken eller enkemanden stod for den almindelige bevidsthed som en slags trang forskole, og mangen blev sky og var ikke til at få derind. Da Christian IV december 1611 fik meddelelse af statsholder Gert Rantzau om, at dennes hustru, fru Tale

Thott, var død, bevidnede han den sørgende ægtemand sin deltagelse på følgende ejendommelige måde: kongen tømte et stort glas vin og sagde til trøst: „Den kone var også meget for gammel.“ Og, som Sivert Grubbe lunt bemærker i sin dagbog: „Ægtemanden lagde sig de trøstens ord på hjerte og ægtede nogle måneder efter i stedet for den gamle en ganske ung.“²⁹⁰ Ulemperne ved at skulle ægte en enke er malende fremhævet i en folkevise²⁹¹ med omkvædet: „Ikke vil jeg den enke love; jeg er ikke voksen end.“

Mine frænder og venner gå sammen i råd,
at jeg skulle love mig den enke i år.
Der jeg kom i enkens gård,
jeg hørte ikke andet end børneskrål.
Først jeg taled til enken et ord,
da bar hun mig den døde på bord.
Hun ringler med nøgler, hun slår med dør
„Gud nåde hans sjæl, der jeg havde før!“
Nu rider jeg mig op under ø,
der fæster jeg mig så væn en mø.
Jeg fæsted en mø, for hun var så skøn,
så vred jeg vidjen, mens den var grøn.
Ikke vil jeg den enke love; jeg er ikke voksen end.

Man var også klar over, at lige så vel som en ung mand hurtigt kunne udvikles ved at ægte enke med børn og stor bedrift, kunne det gå den modsatte vej og både han, hun, børn og gods derved ødelægges. Det hedder herom i en dengang yndet bog:²⁹² „De gode enker siger almindeligt: „O Herre Gud, der ser ingen mit tingest til gode. Var ikke det, da skulle jeg aldrig gifte mig i mine dage.“ Det lykkes stundom vel for dennem, men stundom slet inte. Fordi mangel ærlig dannekvinde, når man siger hende af [dvs. om] en from danne-mand, som tilforn haver været i ægteskab, da svarer hun: „Han er en gammel mand, og jeg er ikke heller ung; han gider lidet gjort og jeg end mindre; hvoraf skulle vi da nære os? Jeg må have en, som kan arbejde og forhverve noget og gøre mig og mine børn til gode, ellers vil jeg heller sidde for mig selv.“ – Så kommer da en ung karl, hvis moder hun måtte vel være for alders skyld; han smigrer for hende og giver hende søde ord. Det varer en føje tid, indtil

han får magt over hende og over hendes børn, hus og gods, og hun får åbenbaret ham, hvad penninge og klenodier hun haver. Straks bliver af de søde honningord sur eddike og aller bittrest encian. Han forviser hende med sine børn uden døren, går ud til driks den ene dag efter den anden, praler og brasker, dobler og spiller, slemmer og demmer, og fordøjer hvad hun med sin fattige husbond haver til hobe samlet. Når han da har drukket sig fuld og galen, kommer han hjem om natten. Taler hun da noget til hannem, at det går ikke ret til, så skal hun være ilde tiltalt, bandet, slagen og dragen. Da må hun hedde hans gamle sæk og tudse og andre flere ubekvemmelige navne“ osv.

Der må have været nok af forbilleder til en beskrivelse som denne, thi den gentages oftere, også på vers:²⁹³

Al den stund der hun sad enke,
 andre at tjene kunne jeg ikke tænke.
 Nu haver hun sig en ung mand fået.
 Jeg frygter, det sidder hende inte godt.
 Hende kan han ikke lide vel.
 Om natten jager han hende af døre.

osv.

Moralen samles i følgende ord:

De gamle kvinder er ikke vise,
 der måtte sidde med ro og lise
 udi deres ærlige enkesæde
 og tjene Gud med frygt og glæde,
 at de ville så deres ro bortskifte
 og med slige gække dennem gifte,
 som hun tog denne ryggesløse gæk.
 Nu skal hun være hans gamle sæk.
 Men havde hun taget en midaldrende mand,
 der lod sig råde af sin forstand,
 da havde det været hende lyst og gammen,
 thi lige med lige kunne bedst tilsammen.

Trods al slig moraliseren trivedes dog skikken, der stemte så godt med tidens religiøse og verdslige begreber. Det var ikke blot gård, handel og håndværk, hvortil skikken passede; den fandt snart også sin anvendelse på den *gejstlige stand*.

Meget hurtigt efter reformationens indførelse måtte nemlig det spørgsmål opstå, hvorledes skulle man forsørge en afdød gejstligs enke og børn. At regeringen, der så glubsk havde tilvendt sig kirkens tidligere eje og så karrigt forsørget dens nye tjenere, nu skulle have noget tilovers i form af pension for disses enker, var ikke at vente. Når „nådsensåret“ var omme, stod de ganske hjælpeløse. At menigheden skulle forsørge dem, ville være vel meget forlangt. Den måtte jo betale tiende og afgifter som tilforn. Den var, i begyndelsen i det mindste, endog hyppigt imod, at præster overhovedet giftede sig; der var da ingen grund for den til at udsætte præmie for præsteefterladte. Men dø af sult burde de dog heller ikke. Man fandt da på den simple udvej at påligne eftermanden byrden ved kun at bortgive kaldet enten til den foregående præsts søn med forpligtelse til at sørge for sin moder eller stedmoder, indtil hun muligt blev gift på ny, eller til den, der selv ville ægte enken. Det er jo „lovligt“, man forser – de enker, som sig ærligt ter.

Gejstligheden, ægteskabets ypperste lovsynger, blev da ved en underlig skæbnens ironi den stand, der fik mindst frihed til at knytte det, som den ville. Kun første hold havde frit valg. De senere fik i reglen hustru pånødt. Andre folk havde dog lov at vælge mellem enker og kunne jo endelig i værste fald undlade giftermål. Men for hver, der søgte et præste- eller degnekald, hed det: *denne enke, eller du får ikke kaldet*. Thi at en præst eller degn skulle være død uden at efterlade sig enke, hørte til de særsyn, som man roligt kunne lade ude af beregning.

Intet under, at den vordende gejstlighed søgte at slippe udenom. Man kunne jo i tide ægte en præsts datter, blive hans kapellan og således håbe engang at opnå hans kald mod løfte om at sørge for enken. Af to onder: heller enken som ledig svigermoder i huset med dog nogen udsigt til at få hende på ny „forset“ med en anden, end selv at ægte hende. Men fra regeringens side set var dette meget misligt. Ad denne vej fik man nemlig en hoben uheldige personer ansat, hvis hele adkomst ofte kun bestod i at have besnæret en

præstedatter. Der udstedtes da år 1597 skarpt forbud både i Danmark og Norge mod, at nogen præst på egen hånd måtte antage sig kapellan.²⁹⁴ På Sjælland blev dette endog fortolket derhen, at ingen præstedatter måtte i faderens live troloves eller vies med hans kapellan.²⁹⁵

Enken og kaldet var da regeringens og sognemændenes løsen. Naturligvis kunne der forekomme undtagelser, som da f. eks. hr. Markvor Hansen, kapellan i Middelfart, 1585 virkelig endte med at blive præst i Munkebo, skønt han nægtede at ægte kaldets forgældede enke. Men her var også særegne omstændigheder. Samme hr. Markvor havde i pestens tid troligt forrettet embedspligterne i Munkebo, medens sognepræsten og en stor del af menigheden bortreves af sygdommen. Omtrent halvdelen af kaldsmændene gav ham – vel i taknemmelig erindring herom – deres stemmer trods hans vægring, og kongen befalede da, at han skulle have kaldet.²⁹⁶ I Skåne havde året tilforn de af bispen anbefalede ansøgere om Höja og Starby afslået at ægte enken, da hun „var ved temmelig alder og vel bedaget“. Sognemændene valgte i denne anledning på egen hånd en person, som ganske vist „var berygtet for utilbørlig sag“, men til gengæld villig til at ægte enken. En af de anbefalede ansøgere, mester Niels Kæmpe, „der tit og ofte haver besøgt og overløbet kongen om de tvende sogne“, henvendte sig imidlertid endnu en gang til Frederik II og opnåede kongebrev for, at han skulle have kaldet.²⁹⁷ Det var dog næppe rosendans således at få kaldet uden enken. Dette fik hr. Niels Nielsen i Borbjerg i Nørrejylland at føle. Han havde lovet at ægte enken, men da det kom til stykket, ville han nødig, „efterdi kvinden er bedaget og haver fanget femten børn“. Men herover vrededes man, særlig i annekssognet, stævnedes og „platsede“ hr. Niels i anledning af hans løfte. Forgæves skrev Frederik II til menigheden, at „kirkerne er stiftet til Guds ære og tjeneste og ikke for præstekvinder“, og lod derhos bispen møde og indsætte ham i annekssognet som deres lovlige præst. Næppe var kongen død, førend annekssbeboerne begyndte at „platse“ hr. Niels på ny. Regeringsråderne måtte da befale bispen at „håndhæve ham i kaldet“ og befri den ulykkelige for yderligere at „tribuleres af kvindens anhang“.²⁹⁸

Men som regel gik alt sin rolige gang. *Den rette blev af Herren kaldet ved enken.* „At dette var praksis i Danmark, det kan oplyses

ved eksempler i hundredevis.²⁹⁹ Ligeså for Norges vedkommende. Øvrigheden – provst, bisp, lensmand – virkede ganske åbenlyst med ved forretningen, for at giftermålsløftet kunne blive afgivet i den mest bindende form.³⁰⁰ Biskop Jens Nielssøn i Oslo henstillede år 1585 til kongen, om ikke norske kald burde stå ledige det hele nådsens år ud, for at „den fattige efterleverske kunne blive således forsørget ved giftermål, at hun kunne blive der fremdeles“. De lange afstande i Norge og efterretningernes deraf følgende sene gang nødvendiggjorde nemlig en længere frist for lysthavende til at melde sig. Han rådførte sig i samme anledning med Sjællands bisp, der gav ham et i det hele bifaldende svar.³⁰¹

Det er minder fra disse forhold, når f. eks. et degnekald opsloges ledigt på følgende vis: „Er jeg [biskop Hans Vandel] tjenstligst begærende, at dersom han [senere biskop Bircherod] kender nogen fattig student i kommunitetet, som er skikkelig og ædru og vil være fornøjet med et temmelig godt degnekald, hvor der er en smuk, halvgammel enke, som vel har børn, men har dog ingen af dem hos sig, thi de er i tjeneste hos godtfolk, han da ville vise samme person til mig.“³⁰² Eller når det hedder: „Den 3. juli 1582 gav hr. Hans provsten til kende, at dersom han ville ham til det kald (Rødby og Ringsebølle) forhjælpe, var det hans råd i Gud at ægte hr. Rasmus' [formandens] enke, hvilket han skriftligt samme dag tilstod under sin egen hånd i provstens dagbog.“³⁰³ Eller følgende trohjertige indberetning³⁰⁴ af 1592 fra borgmester og råd i Middelfart til fyns biskop, Jakob Madsen, om hvorledes det var lykkedes dem at stoppe en lumskerup, der ville have kaldet først for bagefter at vrage enken. Den „unge person“, Sonne Lauritsen, som var anbefalet dem af bispen, havde nu prædiket til prøve, „og vi på den tid var til sinds at have villet give ham kald. Men der vi foreholdt hannem, om han ville tage ved Margrethe, salig hr. Olufs efterleverske, da svarede han os og var begærende, at vi først ville give ham hans kaldsbrev beskrevet og forseglet, så ville han på nogen tid tage sig udi beråd, om han ville tage ved kvinden eller ikke, fordi han på den tid ikke var til sinds at ville have hende. Hvorfor han ikke heller bekom hans kaldsbrev. Og almuen, som den tid var forsamlet på rådhuset og hørte hans gensvar, blev der såre fortørnet ved, og nu er til sinds og ikke vil give noget videre kald på hannem ... Vi er derfor nu til sinds at lade alting med samme præste-

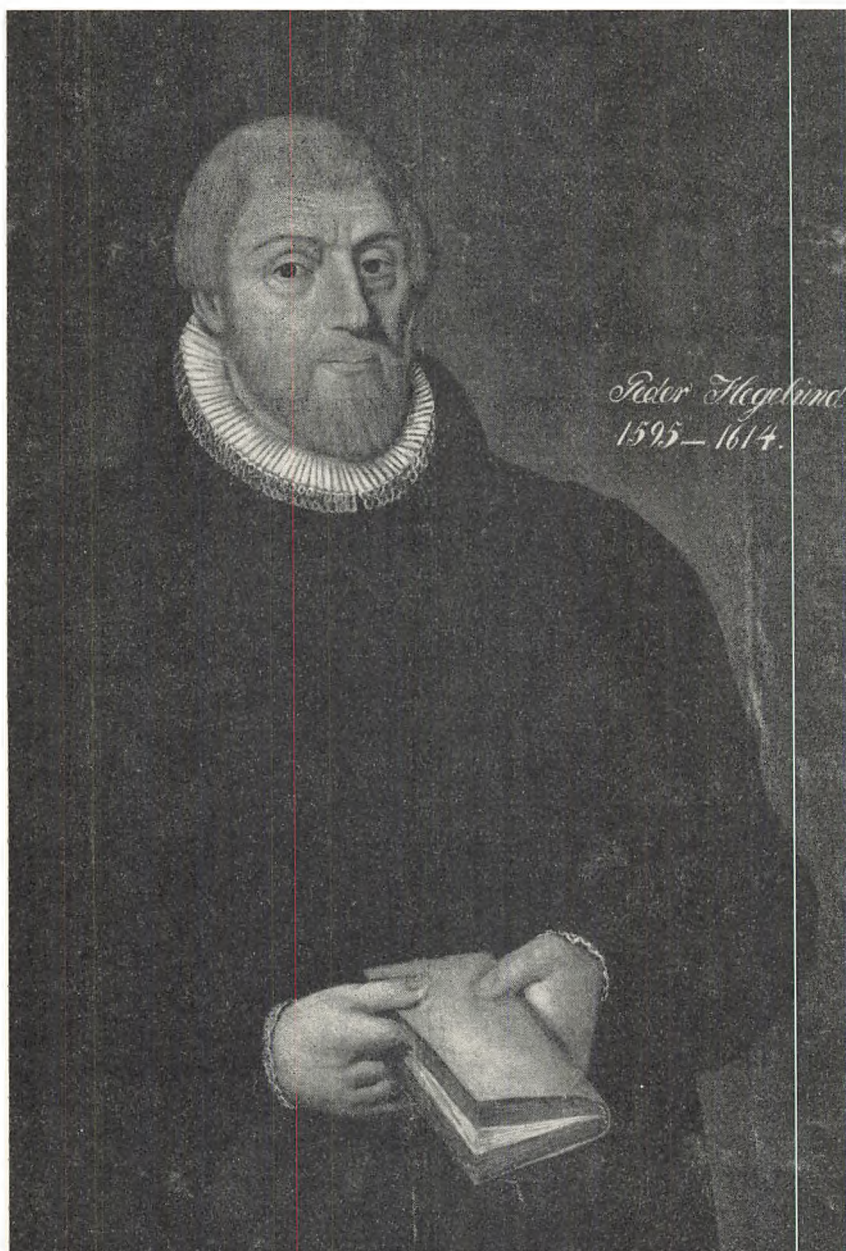
kald stille opstå en tidlang, at vi des midlertid kan bespørge os om en person, som kan være duelig, først den almægtigste Gud til ære, og dernæst denne fattige almue til gavn og bedste på deres saligheds vegne“ – men (det udtaltes ikke, fordi begge parter underforstod det) fremfor alt: duelig til at tage ved Margrethe, salig hr. Olufs efterleverske.

Det var ikke blot ved de mere afsides kald, man fulgte denne fremgangsmåde. Den dreves dér måske til større yderlighed, som da f. eks. den 34-årige pastor Erik Tuxen i Erindlev og Olstrup på Lolland ægtede sin formands 66-årige enke, moder til ti børn.³⁰⁵ Men fordringen lå i luften, og man efterkom den så vidt muligt overalt. Sjællands nye biskop 1615, Poul Resen, ægtede et halvt år efter udnævnelsen sin forgængers, Peder Vinstrups, enke.³⁰⁶ Sjællands stiftsprovst, den før omtalte magister Katholm, der som professor ikke havde kunnet blive universitetsrektor, fordi han var ugift, giftede sig kort efter, men kunne så, da han 1574 udnævntes til stiftsprovst, ikke ægte embedets enke. Næppe var imidlertid hans første hustru død, førend han pligtskyldigt indhentede det forsømte.³⁰⁷ Ja, biskop Christian Hansen i Ålborg følte sig endog, trods sine 64 år, forpligtet til at føre sin formands enke, 1631, på ny som brud til bispegården, skønt hun i mellemtiden havde gjort en lille afstikker ved at ægte en velhavende borger i byen.³⁰⁸ Man forstår, at en fremmed, der år 1627 besøgte Danmark, i god tro kunne opfatte forholdene her således, at *gejstlige embeder var arvelige på spindesiden*. „Dør en præst,“ hedder det i hans rejseberetning, „ægtter hans enke en anden præst, som dog ikke må tiltræde embedet uden kongelig stadfæstelse“.³⁰⁹

Det gik vel de fleste – verdslige som gejstlige – ens, når de som unge ægtede ældre enker. Det var ikke for hendes skyld alene, at de „tog ved hende“. Bag ved enken tegnede sig i ubestemte omrids en lykkeligere fremtid, hvor de skulle få lov at vælge sig en ung hustru ganske efter egen smag. Tålmodighed så længe. Her som i naturen galdt det først „slid-din tid“, så kommer våren. Men de *gejstlige enker* var grumme *sejlivede*. Som eksempel kunne allerede anføres den ovenomtalte Anne Knudsdatter, der 1537–1575 var gift med tre præster i og ved Odense. I dette år gled hun dog ud af den gejstlige stand, og hendes to sidste mænd, 1576–1611, var vist-

nok bønder.³¹⁰ Men pigen Åluf, der 1585 ægtede hr. Tolluf, præst i Nes i Hallingdal i Norge, holdt ud både med ham og hans eftermand og dennes eftermand. Ligeså gik det Margrethe Pedersdatter i Tysnes kald i Norge. Dog skyldtes det her måske trolddom. Præsten nummer to passede hun nemlig på „at se, førend han fik se hende“. Og den tredje præst, der på forhånd var så bange for hende, at han i nådsensåret ikke turde opholde sig i præstegården, fortryllede hun efter en bryllupsfest ved en velsmagende spegesild, så at han, skønt trolovet med en anden, dog straks friede til hende.³¹¹ Vibeke Nielsdatter var gift med ikke mindre end fire præster i rad i Thorstrup Sogn, Ribe Stift.³¹² Det samme var tilfældet med Anne Knudsdatter i Åsum og Ramsing i Salling.³¹³ Maren var gift med fire præster i Sællø i Norge; da den femte 1668 undslag sig for at ægte hende, brændte hun i vrede alle kaldets dokumenter.³¹⁴ Ejendommeligt stiller dog forholdene sig i Ljunge og Bråby på Sjælland,³¹⁵ hvor to hustruer holdt ud med alle præsterne i det 17. århundrede. Marie Andersdatter var gift med de fire første; Elisabeth Knoph med nummer fire, fem og seks. Afløsning skete lidt før århundredets midte. Provst Knoph, vistnok faderen til den, der skulle blive gift med de sidste tre, holdt talen over den, der havde været gift med de fire første: hr. Kasper, hr. Peder, hr. Oluf og hr. Søren. Til tekst valgte han ordene: „Haver jeg ikkun dig, Herre. Det haver Gud givet hende her i verden; det haver hendes sjæl i himmerige. Legemet forventer hos de trende hendes mænds ben en glædelig opstandelse.“

Medens det her af syv i et århundrede kun lykkedes for de to at blive gift på en frisk, så stillede forholdet i gennemsnit sig naturligvis således, at den unge med enken endelig i en sat alder blev enkemand. Nu var det hans tur at ægte en ung. Denne regel overholdtes med samme nøjagtighed som hin første. Kun sjældent ægtede ældre gejstlige midaldrende, endsige gamle enker. Valget faldt i de fleste tilfælde på en ganske ung pige, og, hvor det på grund af dødsfald måtte gentages, på en ung igen, så at reglen holdt stik: jo ældre mand, des yngre hustru. Når vort blik da med deltagelse har fulgt hine ofre for ur-enkens udholdenhed, så er det en beroligende følelse, at deres offer ikke var forgæves. Gennemsnitlig set tilkøbte de nemlig herved andre ret til at indgå flere giftermål stadigt med unge. Niels Hemmingsen ægtede som 70-årig sin tred-

Peter Hegeblind
1595-1614.

je hustru, den unge Birgitte Lauritsdatter. Hun var i sytten år gift med ham, sad seks år enke og overlevede fremdeles sin næste mand hofpræst Guldager.³¹⁶ Biskop Peder Hegelund i Ribe, 51 år gammel og for anden gang enkemand, så ved et bryllup i Bogense 1593 den syttenårige Anne Andersdatter. Inden fjorten dage var omme, kunne hans „talsmand“ give ham godt håb. To måneder efter stod trolovelsen og måneden derefter brylluppet.³¹⁷ Da professor Hans Alanus havde mistet sin „enke“, prof. Anders Krag's efterleverske, ægtede han i sit 55de år den fjortenårige Gørild Christensdatter.³¹⁸ Sjællands bisp, Poul Madsen, var fire gange gift. Hans anden brud var seksten, den tredje atten, den fjerde tyve år gammel³¹⁹ osv.

Den gejstlige regel: „enken og kaldet“ tabte sig mere og mere i det 18. århundrede. Det er svage spor endnu, når det år 1796 hedder om Hesselager Sogn på Fyn: „Ved præstens død tiltrådte kapellanen embedet og skulle have været gift med enken; men da han allerede var begyndt at blive svagelig, gik det i langdrag, og således levede de sammen indtil 1800, da døden adskilte dem.“³²⁰ Det sidste minde i Danmark om den ved reformationen skabte skikker, at enken fremdeles hele „nådsensåret“ igennem „beholder“ præstegården, dog mod at give eftermanden frit ophold. Efter dette års forløb udredes hendes pension af det samme, enkelte kald, så at nu som fordem enkerne landet over giver kaldene en blandet tiltrækningskraft og sætter disses indtægter i en bølgende lotteribevægelse.

Hos *Nordens bønder* er det 16. århundredes giftermåls-måde – ung med gammel og gammel med ung – endnu fremdeles i kraft. „Når man har levet nogle år med bondestanden,“ hedder det fra Sjælland 1851, „forundrer det ikke mere at se midaldrende eller vel endog gamle enker række hånden for alteret til unge karle, hvis mødre de stundom for alderens skyld kunne været.“³²¹ Om Hammerum Herred i Jylland skrives der år 1889: „Mærkværdigt nok gentager sig næsten overalt det samme tilfælde, som Poul Møller så morsomt og træffende skildrer i „Lægsgården i Ølsebymagle“, nemlig at i de fleste gårde havde hver kone haft to mænd, en gammel og en ung, og hver mand to koner, en gammel og en ung.“³²² Om forholdene på Norges vestkyst udtales 1858: „Det er yderst påfaldende, ikke ale-

ne her i Harham, men også længere inde i Søndmøre, hvor mange ungkarle, der bliver gift med enker, og det ofte ganske unge karle med meget gamle enker, halvthundrede år og derover. I en ministerialbog fandt jeg en gut på 21½ år gift med en enke på 62 år. Siden traf jeg ham og talte uforbeholdent med ham derom. Men det lod ikke til, at han kunne forstå min forundring og uvilje. Nøjagtige tællinger af ministerialbøgerne har vist mig, at sådanne tilfælde er usædvanlig hyppige her.³²³ – „Det er en ganske almindelig anskuelse, at konen bør være ældre end manden, og er forholdet omvendt, anses det for et uheldigt parti. Unge, velstående gårdmænd, som har stået aldeles upåvirket af familieforhold, har giftet sig med endog meget ældre kvinder af hensyn til de ældres større dygtighed som husmødre. Fra Søndmøre sende de ofte bud flere mil bort i fremmede bygder for at fri til enker, som de aldrig har set.“³²⁴

Følgen af de *uafbrudte giftermaal* i det 16. århundrede var et tilsvarende *talrigt afkom*. Vi har allerede tidligere i en hel anden forbindelse set den stærke tilvækst ved fødsler, der var ejendommelig for befolkningen i Norden i det 16. århundrede.³²⁵ Vi står nu ved særsynets forklaring, idet tilvæksten skyldtes dels de talrige ægteskaber, dels *den religiøse vægt*, der inden for hvert enkelt af disse *lægdes på børneavl*. Ligesom ægteskab var den gudvelbehagelige stand, således var i denne igen svangerskab den gudvelbehagelige tilstand. Som Christian Pedersen sagde: „Thi at kvinden bliver frelst fra fordømmelsen, idet at hun føder børn.“³²⁶ Eller som reglen hed i ordsprogs form: „Når det ene barn får tænder, – får det andet hænder.“³²⁷ Eller som det lød i salmen, der blev sunget, når degnen og brudeskaren mandagen i brylluppet fulgte parret til senge:³²⁸

Frugtsommelig skal og din hustru være,
som et vintræ mange vindruer bære.
Og skulle dine børn, dejlige og rene,
om dit bord sidde som oliegrene.

Derfor burde og alt herhen hørende være i orden. Efter den malmsøke reformators, Klaus Tøndebinders, råd søgte da også Anne, Niels Kuntzes, skilsmisse fra sin husbond, fordi denne, som hun påstod, „ikke var mand nok for sig“. Af mandens svar: „Anne, du ved det selv bedst, du tør ikke lade dig undervise i den sag; i de to

Ole Worm (1588–1654) var livlæge for Christian IV og professor i medicin, men over for eftertiden har han navnlig gjort sig fortjent ved at udsende det første værk om runerne og ved at grundlægge Danmarks første museum. På dette familiebillede fra 1647 er Ole Worm selv – til venstre – gengivet i selskab med sine to hustruer, deres børn og et imponerende opbud af børnebørn. På armen bærer hustruerne de børn, der er døde som spæde. (Nationalmuseet fot.).

år, siden du kom først i min seng, har jeg jo handlet med dig, som en mand bør at handle med et kvindfolk, og du sagde dig sygelig [frugtsommelig] at være både for mig og mangen ærlig kvinde“, – synes det dog at fremgå, at reformatoren har bestyrket hende i at stille alt for vidtgående krav. De blev heller ikke skilt.³²⁹ År 1591 stævnedes de tre adelsmænd, Ludvig Munk til Nørlund, Hans Axelsen til Rugård (i Jylland) og Axel Ugerup til Allarp (i Skåne) deres hustruers mormoders mand, Mogens Gøye til Bremersvold (på Lolland), til at møde for „tamperretten“ i Roskilde.³³⁰ Hans

brøde bestod i, at han – skønt han havde ægtet samme mormoder – fru Helvig Gøye, der i 25 år havde siddet enke efter sin første mand og var oldemoder³³¹ – „dog imidlertid ikke havde haft sådant kristeligt samkvem og omgængelse med hende, som en kristen ægtemand bør have med sin ægtehustru“, men holdt sig til andre kvinder. Regeringsråderne befalede, at rektor og professorer ved Københavns Universitet personligt skulle give møde ved denne lejlighed og sidde med i retten, „efterdi det er en møgit vigtig sag, som med forstand og flid vil dømmes udi“.

Hvad børnetillæg angår, var det 16. århundredes aldersforhold mellem ægtefællerne vistnok meget hensigtsmæssigt. En midaldrende enke kunne med en ung mand endnu gøre sig håb om nyt afkom, og „gammel mand ung hustru visse børn“.³³² Når så tilmed ægteskabelig omgang opfattedes religiøst, ikke blot negativt som middel mod utugt, men positivt som en måde at berede Herren vej på, idet man herved skaffede små legemer til nye sjæle og således gjorde sig fortjent af Gud – så er det forståeligt, at forplantelsesevnen, ægget ved kraftig ernæring, kunne anspændes til sin yderste grænse, og at tvillinger og trillinger med glæde strøges ind som vel-signet, ren gevinst.

Vi har tidligere med talrige eksempler påvist³³³ datidens ægteskabelige frugtbarhed. Her skal vi blot et øjeblik dvæle ved, hvorledes denne kunne tage sig ud efter børnenes fordeling i kuld. Anne Knudsdatter skænkede sin første præst tre børn, sin anden præst fem, sin tredje tre.³³⁴ Maren fra Odense, Poul Overskærers søster, fik med sin første præst seks børn, med sin anden ti og med eftermanden, hr. Rasmus, vistnok endnu en søn. Hr. Rasmus giftede sig efter hendes død på ny og fik i dette ægteskab mindst fire børn.³³⁵ Som svigersøn meldte sig præsten hr. Jørgen i Søllinge, der efter at have været gift i 45 år og hensiddet som enkemand i tre, i sit 76. år kunne ønske at forandre sig. Han og Maren fik snart fire børn.³³⁶ Biskop Hegelund havde i første ægteskab ét, i andet syv, i tredje ni børn.³³⁷ Sjællands biskop, Peder Vinstrup, havde med sin første hustru seks børn, med sin anden syv. Efter hans død ægtede enken den nye biskop, Poul Resen, der tidligere havde været gift med en enke, som i ægteskabet med ham havde fire børn.³³⁸ De nygifte i bispegården havde således mindst tre kuld børn at begynde med, osv.

Det er ikke usandsynligt, at der var nogen forbindelse mellem de hyppige nye giftermål og den store dødelighed blandt datidens børn. Hvor mødrene så tit skiftede, og alt var anlagt på massedrift, kunne det let skorte på omhu for de tidligere årgange. Datidens skødesynd, at „ligge børn ihjel“, lader sig let forklare ud fra slige forhold, sammenstuvet som hele familien jo var på meget snæver plads. Men i andre henseender var ordningen måske ret hensigtsmæssig. Det var vel således heldigt, at manden i reglen var ung og kraftig, medens han havde de mange, voksne, fremmede børn, men at han derimod som gammel kun havde sine egne, små, nye at magte.

9

Ægteskabet var ifølge Luthers opfattelse den gudvelbehagelige stand. Men netop derfor var også ukyskhed og løbsagtighed forfærdelige synder, for hvilke Herren i sin vrede havde sat den højeste straf: *horkarle og skørlevnere skulle ikke arve Guds rige*. Og denne Guds dom skulle ikke blot fuldbyrdes efter døden. Det var øvrighedens pligt, såfremt den ikke selv og hele landet ville hjem søges af Gud med gruelige plager, at forfølge og straffe hor overalt, hvor det kunne opspores. Thi hor medførte ikke alene evig fortabelse for de tvende, der bedrev det, men det var en gift, der bibragtes, en uret, der blev begået mod det hele samfund.

Det er denne bagsiden af den lutherske opfattelse, der så tit er blevet upåagtet, i stridens hede af katolske modstandere, i glemsom kølighed af såkaldte tilhængere, der ikke længere ville vedkende sig den. Og dog er det netop her, at standpunktets sædelige alvor og kraft kommer tydeligst frem om end, som så ofte hos Luther, i uhyggelig, gruopfyldt form. Thi hos Luther var sprudlende livslyst og frihedstrang fra tidligste tid parret med forkuende indtryk og rædsel for den hævnende Gud.³³⁹ I hans manddoms værk og hele hans livssyn tegnede sig med glødende skrift *bagved de tre troens artikler* den fuldt så vigtige *fjerde*, den om *djævelen* og den evige fordømmelse. Intet under da, at han ikke formåede at fastholde hint naturfriske syn på ægteskabet, hvor mand og kvinde i tidernes morgen fik anvist jorden af Gud, medens det fra paradiset endnu

Reformationstidens spot og hån mod den katolske kirke blev til en vis grad foregribet af den katolske kirke selv, der langtfra var så autoritets-tro, som eftertiden har ment. I begyndelsen af det 16. århundrede blev Lund Domkirke istandsat af bygmesteren og billedhuggeren Adam van Düren på bestilling af ærkebisp Birger Gunnersen. Med bispens vidende har mester Adam bl. a. udført en brøndkarm til brønden i krypten. Den er forsynet med groft karikerende relieffer – bl. a. et billede, hvor en fed munk præker for en kvinde. Inskriptionen siger, at mange giver andre gode råd uden selv at følge dem. Fremstillingen har næppe generet ærkebispens; der herskede – ikke mindst i middelalderens slutning – ofte et spændt forhold mellem munkegejstligheden og den øvrige gejstlighed. (Ernst Saxtorph fot.).

velsignende lød: vorder frugtbare og formerer eder! Som bagside til dette billede dannede sig for Luther og måtte nødvendigvis danne sig et andet, hvor djævelen var hovedpersonen.

Kønsdriften er uimodståelig. Inden for ægteskabet virker den Gud til velbehag og fremmer hans værk og vilje. Men *uden for ægteskab* virker den til synd og hor, er djævelens vilje og fører de skyldige *til helvede*. På dette vigtige punkt i livet griber Satan ind, og ved hjælp af den onde natur, der før ægteskabets dåb er uren og fortabt, bekæmper han vældelig Guds rige. Her gælder kun

et: *slå djævelen og hans anhang ned!* Derfor har Gud befalet i loven at stene dem, der begår ægteskabsbrud. Så skal da også end det verdslige sværd og øvrighed dræbe dem, der begår ægteskabsbrud. Men hvor øvrigheden er langsom og efterladende og ikke dræber den, der begår ægteskabsbrud, dér skal han begive sig til et andet fjernt land ... men bedre var: død, død med ham!³⁴⁰

Sejrens dag, som alle Guds gifte børn med længsel forventer, er, når djævelen endelig bliver overvundet og drevet tilbage til sin svovlpøl, Herrens dag, dommens dag. „Alle de, der begår hor og ægteskabsbrud, de, der lever uden for ægtetstanden i besmittelse og urenhed – såsom paven og kardinalerne, biskopper, domherrer, munke, nonner osv., de, der forbyder ægteskab og fremkalder langt grueligere lyst og smuds herved, og tilsøler så jammerligt det hellige ægteskab – dem skal Gud domfælde på hin dag. Da skal dommen ret gå for sig“!³⁴¹

Det var de enkelte landes øvrighed, statsmagten, hvem Luther pålagde kampen mod djævel og hor. Og hvor turde nogen øvrighed vægre sig! Forkyndte ikke prædikanterne daglig, at hor var den synd, hvorfor Gud i sin vrede en gang havde ladet verden drukne i syndfloden og en anden gang ødelagt Sodoma og Gomorra med ild fra himlen. Læstes ikke på hvert blad hos Det gamle Testamentes profeter, at *hor og frafald fra Gud var ét og samme*. Og Herrens plager var der allerede. Gud havde jo fra det 16. århundredes begyndelse slået Europas folk med den nye sygdom „frantsoser“, det forfærdelige vidnesbyrd om, at Herrens tålmodighed nu var omme.

Virkingen for Danmarks og Norges vedkommende viste sig hurtigt, og overgangen blev brat. *Thi mod middelalderens slutning var man faldet til ro*. Vel havde der i købstæderne været udstedt strenge love mod usædelighed. Men dels gjaldt disse love ikke på landet, dels slappedes de i deres udøvelse ved den katolske gejstlighedens stilling. Alle ægteskabsager, spørgsmål om ægte eller uægte fødsel osv. henhørte jo under gejstlig domstol. Og gejstlighedens privatliv, dens hyppige frilleforhold forbød af sig selv hård optræden mod andre. Kirken så igennem fingre med sine tjenere og nøjedes med at sondre mellem standens, embedets renhed og den enkeltes skrøbelighed. Kongerne – Hans og Christian II – samt deres adel havde villigt fulgt det givne eksempel. For landbefolkningens vedkommende var oldtidsforholdene aldrig helt gået i glemme.

Ved middelalderens slutning herskede der da i Norden en vis mild moral og tilsvarende fredelige tilstande. Grove, kønslige udskejelser forekom vistnok kun sjældnere, fordi ingen strenghed hidsede dertil. Almindelige forseelser bedømtes skånsomt af den offentlige mening og af kirken. Men ved siden heraf lyste endnu med ikke ringe betagende virkning kirkens bestandigt fastholdte, ideale fordring og jomfru Marias fjerne, hellige renhed.

Af denne fred skræmtes man pludseligt op, da reformatorerne forkyndte, at djævelen var ude og på spil just i disse forhold. Djævelen – ikke den lille haltefanden, der veg for et stænk vievand eller korsets tegn som en hund for en sten – men den rigtige, *store djævel*, om hvem nu alle forfærdet hviskede, han, hvem Kristus selv havde kaldt for „denne verdens fyrste“, ja skt. Paul endog for „verdens Gud“. ³⁴² Og skørlevned var ikke, som mange havde ment, blot noget som at stille tørst og sult. Det var netop den værste af alle synder, der førte lige lukt til det evige helvede. Kirkens tilgivelse! Luther havde bevis for, at paven og kardinalerne, bisper, provster og præster med samt deres munke og nonner var de første til helvede. Nej, Herrens vrede var nu åbenbar. Tvi „for den lede syge!“ „Pokker“ var løs. Satan var løs.

Den dansk-norske *statsmagts overtagelse af kampen mod djævelen og hor* viste sig naturligvis først og fremmest i katolicismens afskaffelse og reformationens indførelse. Men dernæst ytrede der sig i en række af enkelte love, hvorved ikke blot de tidligere, strenge købstadslove udvidedes til at gælde for det hele land, men også flere mod sædelighed stridende handlinger nu blev belagt med straf, skønt de tilforn ikke havde været regnet for forbrydelser. ³⁴³ Meget betegnende for denne nye art lovgivning var, at den imod al gammel skik og brug angav som sin hensigt at ville afværge *Guds fortørnelse og strenge straffedomme over folket*. ³⁴⁴ Fra Frederik I's til Christian IV's dage blev dette gentaget så tit, at det endte som blot tom formular.

Bag ved denne lovgivning lå imidlertid en opskræmt offentlig mening, der kun svagt gav sig til kende i lovsprogets afklarede form, men desmere i selve lovenes anvendelse og udførelse. Ved dannelsen af denne offentlige mening spillede den nye lutherske gejstlighed en fremtrædende rolle. Den fik til stadighed i sine prædikener hele folket i tale, og den kredsede i disse både i erneds

Fra senmiddelalderen findes der kirkelige fremstillinger af onani. Måske vises de til advarsel, men i al deres groteskhed er de så komiske, at man *kan* opfatte dem som muntre „drollerier“ anbragt uden andre bagtanker end dem, der i vor tid inspirerer tilsvarende udsmykninger af offentlige wc'er. Dette er en sengotisk konsolsten fra en kirke – uvist hvilken. Motivet kendes også som kalkmaleri. (Nationalmuseet, Lennart Larsen fot.).

medfør, og fordi den personlig herved vandt i betydning, bestandig om det mest pirrende punkt: djævelen. Fra disse prædikener bundfældede sig indtryk både hos det menige folk og hos den stedlige øvrighed, lensmænd og borgmestre. Ved lejlighed slog rædslen ud i blind hæventørst.

Mest betegnende for dette nye folkesyn var dets uretfærdighed. Havde man endda vedkendt sig, at al synd stammer fra djævelen, så ville der have været en indre overensstemmelse deri. Men man undtog de mandlige synder, særlig drik og drab. Drik var kun et glædssens udtryk. „Djævelen skikker os så mange onde stunder til; vi må vel stjæle os en glad stund og drikke en skål øl med hverandre, endogså over vor trøst.“³⁴⁵ Drab „kom man for skade“ at begå. *Ægte djævelske synder var egentlig kun hor og trolddom*, hvor kvinden var djævelens redskab, ganske som i sin tid Eva over for den brave Adam. Djævelen for nu om som en „skrydendes løve“ og rustede sine. Men alle mand var også på vagt. Fjenden var let kendelig: ung hore, gammel heks. Ved Herrens ord samt ved drukning i sæk og brænding på bål skulle man forhåbentlig få bugt med Satan og hans hær.

Det er tydeligt nok, at grundstammen i denne opfattelse er *mun-kens*, der, uden samlivets forståelse, *skiftevis kun begærer eller afskyr kvinden*. Den blev bragt i anvendelse af lutter mænd, der tilmed havde lært, at livet blot bestod af de to dele: ægteskab eller hor, og som derfor i den unge, ugifte kvinde og i den aldrende enke straks anede horen og heksen. Begge var et og samme, hin forførte mænd, denne bedrev utugt med selve djævelen. Og den hele opfattelse blev præket, gruet, hvisket, pisket, brændt så længe ind, at den til sidst gik over i alles bevidsthed, og skyldige i hor med djævelen hobevis tilstod, medens bål på bål besørgede dem videre ad helvede til. Dette er *det mørkeste blad i reformationens historie*, det sørgelige udtryk for, at samtidig med det første, svage gennembrud af et friere, dybere gudsforhold, var også fortids sletteste rester bragt op til overfladen.

Det er et spørgsmål, hvorledes det hele ville være endt, hvis der ikke var kommet andre medvirkende kræfter til. Thi lutherdommen alene malede med stigende fart vandet fra Herrens dam ned i djævelens. Ved den stærke vægt, som lutherdommen lagde på kønslivet, ved den hensynsløshed, hvormed alt tidligere uskyldigt omdannedes til æggende at sigte hertil, og ved den spot, hvormed fortidens dæmpende midler: faste, afholdenhed osv. blev fjernet som latterlige, ledtes mængden kun formentlig mod ægteskab. I virkeligheden vakttes en strøm, som man var ude af stand til at retlede. Al den kønsdrift, der brød på uden ægteskabelig retning, bruste jo ned til

djævelen. Og hvis uafbrudt tilfredsstillelse var ægteskabets væsentligste værn, hvad borgede så for, at ikke naturligt trang til afveksling også her ville lede lysten på afveje? Den hele fabrik dreves med tab for Vorherre, men med sikker fordel for djævelen. Intet under, at denne viste sig for Luther og efterlignede med spot hans travlhed. Om ægteskabet gjaldt fuldt så vel som om dåben Luthers bekymrede ord: „Jeg tror, at hvis der ingen bandedåb var, ville der heller ikke være nogen kirke. Thi voksne, der så Satans magt, ville ingen sinde indlade sig på dåb og løfte mod Satan.“³⁴⁶

Men statsmagten var sat i bevægelse og slog efter kirkelig anvisning trolig løs på sine undersætter for at ramme djævelen. Under Christian III og Frederik II var bevægelsen heftigst, siden under Christian IV gik maskinen af sig selv, om end noget mere slapt. Men *striden var håbløs*, thi af de tvende skyldige, djævelen og mennesket, *smuttede djævelen* selv under både for pisk, skarpretter og bål. Det var derfor en lindring ikke blot i Skandinavien, men i alle lutherske lande, da man under Trediveårskrigen endelig kunne få ram på noget bestemt og Herren til ære, kløve panden på de fordømte papister og deres yngel. Og hvad djævelens medskyldige, mennesket, angik, så viste det sig, jo nøjere man så til, at *egentlig var alle mennesker skyldige*. Hvo vidste sig ganske ren! Og hvor var overhovedet grænsen, når end ikke dyr var undtaget, men Satan, ifølge Luther, også var hemmeligt til stede i aber og marekatte? „Derfor bør man heller aldrig give sig af med eller lege med disse, men kun med sisgener, stillidser og hundehvalpe.“³⁴⁷ Skulle da retten ske fyldest, måtte befolkningen i de lutherske lande ende med helt at udryddes.

Det var denne opgavens indre umulighed, der gav forsøgene på løsning sit præg. Håbløs som enhver retspleje ud fra slige forudsætninger var, måtte den nødvendigvis foregå rykvis og i anfald. Rolige øjeblikke, ofte af længere varighed, afløstes af, at regeringen eller den stedlige øvrighed og befolkning med ét blev djævleblændet og vild, og i rasende nidkærhed ligesom vendte det hvide ud af øjnene. Vi skal i det følgende nærmere betragte disse forhold, iagttagende udviklingen indtil det punkt, hvor modsigelserne blev så utålelige, at alt, hvad der angik usædelighed, som af sig selv faldt fra djævelens område, og dette indskrænkedes til trolddom alene. Hermed var et væsentligt fremskridt nået. Helt overvundet var dog ondt

ikke, de gamle tilfælde vedblev at indtræffe, så længe staten endnu led af den lutherske febertro: at det var dens sag at bekæmpe djævelen og straffe menneskers forhold til denne. Der gik over to hundrede år, førend den dansk-norske regering kom sig helt heraf.

Som sædvanligt giver *biskop Peder Palladius* det mest levende billede af tilstanden på hans tid og af de forskellige ovenfor berørte opfattelser: Skørlevned som brøde mod samfundet ved at hindre ægteskab, djævelens skyld heri, trolddom som utugt med djævelen, straffen herfor, bekymring over følgerne af *at øvrigheden ikke straffer, som den bør*, osv. – Alt således som det spejlede sig i en personlig grundhæderlig gejstligs sind.

Du må ikke tie med nogen troldkvinde! De får nu deres rette løn. De kunne nu ikke længer bare dem udi denne klare evangeliilysedag. De få nu en verdens skam. Af verden med dem! det er og deres fortjente løn. De brændte jo lidt tilforn en hob af dem udi Malmö, udi Køge og andensteds; og høre vi til, at der sidder atter en hob grebet i Malmö og skulle brændes. Udi Jylland og smålandene er de udi jagt efter dem som efter ulve, så der blev nu nylig grebet og brændt på Als og på de andre små, omliggende lande ved tolv og fyrretyve troldkvinde. Den ene røber den anden, så at de følges ad hen til hin verden.

Kvinde, var din mund, at du får ikke en sviende hale! Haver du vanbrugt sådant skarn hidtil, giv det over! Lad folk aldrig høre mere om dig! Mærk, jeg kynder dig et godt råd! Der skulle komme hofmænd til dig udi bønderklæder med bukser på og have en klud om benet og folde op og lade dig se og spørge dig om råd: Kære kvinde! jeg haver hørt, at I kunne signe; se, hvilket ben, jeg haver. Vide I intet råd til at signe mig det? – på det at de kunne få et ord ud af din mund og straks gribe fat på dig, at du kan komme ud til hin galge, at brændes op i falaske [glødende aske] med skind og ben, kød og krop. Det er din ret.

I tør ikke være rædde for sådanne skarns troldkvinde nu længer. Det er ikkun løgn, man siger: at djævelen skal selv være ræd for hende – han er ikke ræd uden for Gud – og at han skulle en tid givet hende et nyt par sko, og da skulle han have rakt hende dem på en lang stage, for han turde ikke selv være i færd med den gamle troldkvinde. Det er ikke uden løgn. Hvi turde han ikke være i færd med

hende, efterdi *at en trolldkone er djævelens mælkedeje; hun malker ham, og han malker hende* så længe, at de malke hen tilsammen udi helvedes afgrund.

Naboer og genboer, som bo hos skændige folk, som føre et utilbørligt levned, de bør at vare præsten ad, hvor de er. Ellers er den så god, der holder, som den, der flår. *De må ikke tie* med sådant folk, uden de ville blive fordømt med dem. Og der plejer tit at komme ild udi mands hus udaf hans nabos hus, og de, som bo hos sådant folk, pleje stundom at få en benling af huden med [dvs. at få del i skaden]. Derfor er det på tide, at I giv sådant til kende for sognepræsten, på det at Guds fortørnelse og menneskenes forargelse, livs og sjæls fare kunne borttages.

Når sognepræsten får at vide, hvo de er, da kan han lægge dem en dag for i ugen og undervise dem (tre gange i det mindste) om de ville rette og bedre dem. Og dersom de foragte deres sognepræsts salige undervisning, da kan han fjerde søndag derefter sætte deres navn på prædikestolen, thi åbenbarlige synder skulle have åbenbarlig straf, og da kan han så sige: Herre Gud nåde os! Vi råbe og skrige af prædikestolen, vi undervise og formane, det hjælper intet. Den lede djævel vil også have sit kapel herhos. Dog bør os at bryde det ned, på det at Guds kirke kan desbedre blive ved magt, og djævelens linier kunne sønderbrydes. Ellers er det vor dom, om retten skal have sin gænge, at vi skulle fordømmes med dem. Derfor kan jeg ikke tie længere. Så hedder den mand, så hedder den kvinde i den by, i den gård. De have ført og føre endnu et skændigt levned med boheri. Jeg har lønligt, jeg har åbenbarligt påmindet dem, som de skulle ikke selv andet sige. Ja, Gud af himlen skal være mit vidnesbyrd, at jeg haver gjort mit dertil, endogså hos dem, som huse og hæle disse horefolk. Derfor vil jeg gøre mit embede fyldest imod den ene og den anden, så vel imod den, som holder, som den, der flår: *Jeg sætter dem her i dag i Guds band, i navn Faders, Søns og Helligånds, amen!* og lukker dem ude fra det højjærværdige sakrament og fra kristne menneskers åndelige selskab og menighed, indtil så længe at de rette og bedre sig og blive her igen åbenbarlig afløst, og denne gode almue beder for dem til Gud.

Desimellem kunne I, gode kristne, være dem ubevarede, at I ikke have idelig omgængelse med dem, indtil de rette og bedre dem igen. Og derfor må de søge til kirke og høre Guds ord, at de

måtte end omvende sig. Men ikke må de gå til sakramentet, ej heller være her til stede længer, end som fadervor er sunget her for alteret, og de høre klokken ringe, da skulle de pakke dem ad døren. Hvis de her udi så vel som i deres synd forhærdes og intet skøtte om Guds ris, da lukke de dem selv ude fra al den glæde, i himmeriges rige er, og forbinde dem under al den pine, udi helvedes afgrund er, foruden den legemlige plage og pine, som djævelen af Guds tilladelse skal kaste dem på og vædelig og kraftig regere over dem, og som en tyrann over sine skattebønder, for de høre hannem til, så længe som de føre sådant et levnet, og blive dog til arme stymper og stakler på det sidste.

Siden derefter, når man formærker, at de skøtter intet om Guds ris og straf, da bør kirkeværger med sognepræsten at give herredsfogden deres navne og ugudelige væsen til kende, og han da forbyde dem sogn og herred, indtil de have været for Roskilde dom.

Thi „horefolk, bolere og skørlevnets folk skulle stævnes ind til Roskilde dom og der straffes, og andensteds på herregårde og slotte, som I jo nu formærke, at de straffe dem til Københavns kag [skampæl], til Kalundborgs kag, udi Knulhuset i Roskilde, hvor altid bør at ligge ti eller tolv skoleris, at det folk kan hudstryges med, *på det Gud skal ikke lade et helt land hudstryge med blodstyrning og anden plage*. Fordi at hvor en skarns skøge er, med orlov at sige, som lader sit legeme vanbruge, da måtte I så gerne have en ulv her på eders mark. Thi hun gør skade.

Der sad til hobe to naboer nu i år på Vorherres himmelfartsdag udi deres egen by, som hedder Hem og ligger straks uden for Ringsted, og drak en skål øl med hverandre. Da kom der en skarns kvinde ind til dem, og de begyndte at sidde og trættes om hende så længe, at den ene slog den anden død på samme sted. Og måtte han og selv miste sit liv derover, om mig er ellers ret foresagt. Det er jo vist, at de to mistede deres liv for den ene kvindes skyld!

Ja hvor mange mistede deres liv i København, for den Rosen-

Medens den grove erotiske karikatur ret ofte forekommer i senmiddelalderens kunst, er fremstillingen af elskovens mere blide sider meget sjælden. Denne er udført af Albertus Pictor i Härkeberga Kirke i Uppland i anden halvdel af det 15. århundrede. (Antikvarisk-topografiska Arkivet, Stockholm, fot. H. Cornell.).

gård [et berygtet kvarter] var ved magt! Ikke visker bøddelen sit sværd så tit nu i denne tid, som han gjorde i den tid.

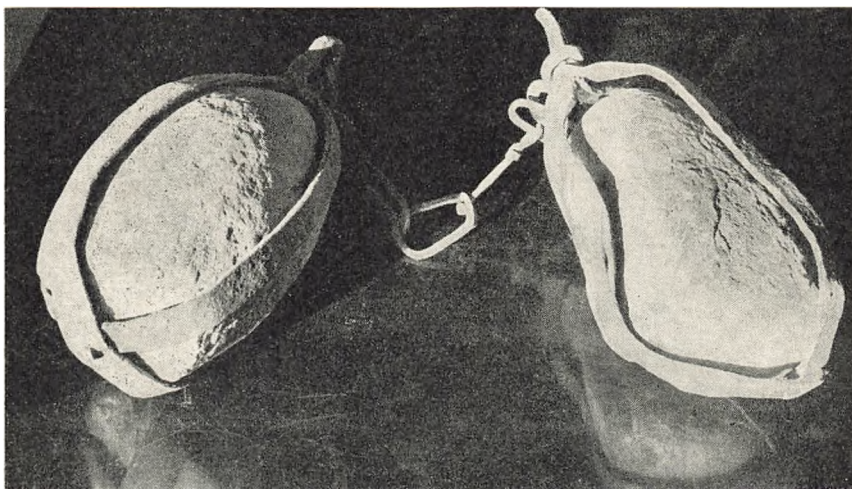
Nu sidder vel en mangel skarns skøge både udi købstad og på landsby, der du må vel vogte og vare dig for. Hun haver ondt øl i hendes kande. Drikker du det af med hende, du får både skam og skade, og bærmens bliver til pokker og andet ondt, som jeg vil ikke nævne for skarns skyld. Så at de unge karle, der løbe til hende, som en hob hunde, med orlov at sige, løber til en tæve, de skulle på det sidste nedsmøres og blive fordærvede. Hvor mange blive så fordærvede af onde kvinder!

Og eders egne døtre, gode, ærlige piger, gå over deres tid, blive tyve, firetyve, ja tredive år, og kunne ikke komme til et skamløst brød, men må så gå hen udi livs og sjæls fare for en skarns skøges skyld, som ligger og dibber [?] i et sogn og forhindrer ægteskabsstat. Thi al den stund, at unge karle må bole med en skarns kvinde, da gifte de dem ikke med nogen dannemands døtre. Og der, hvor fuldt af sådant skarns folk er i sognet, dér bliver ikke mange bryllupper i det sogn.

Ja formærker hun, at nogen af de unge karle, som bole med hende, vil begynde efter forældres, slægts og venners råd at gifte sig udi Herren, straks får hun sin kåbe på sit hoved og hen og søger hannem op og får ham fat bag en lade og skrifter ham: Jens! jeg haver hørt, at du nu vil gifte dig; du vil have den mands datter. Vil du have den bredmundede pige, den langnæsede djævel? Mig undrer nu, hvad du har fanget for et sind (så begynder den taske at snibbe [snøfte] og græde), alt har du lovet, at du skal end længer bole med mig, ty, hy, hye! Så tuder hun og vil forhindre ægteskab, den skarns hud.

Det var jo tusind mål bedre, at hun arbejdede for sit brød, til Gud sendte hende selv et godt bud på ærens vegne, end at hun skal fordærve unge karle og forhindre gode pigers giftermål, og gøre deres forældre harm og sorg og sig selv her en evig skam og hisset en evig fordømmelse.

Her var vel en god formaning behov. Først til hine ugudelige byfogder i købstæderne, som ville beskytte og beskærne sådanne skarns kvinder, til onde og ikke til gode, for en gylden heller for et sildegarn heller ellers en skændig både og vinding, hvormed de sælge synd og fordagtinge [forsvare] synder, der Kristus tålte død for.

„At bære sten“ var en straf, der var reserveret kvinder. Den kendes i Ribe ret fra det 13. århundrede, hvor den blev brugt mod kvinder, som kom i indbyrdes klammeri. Fra det 16. århundrede fortæller Olaus Magnus om straffens anvendelse i hor-sager: „Hvis forførelsen ikke er i stand til at betale bøderne (til ægtemanden), så skal to sten hænges over kvindens skuldre og hun selv tvinges til i alles påsyn gennem gader og over torve at trække forførelsen efter sig i et reb, som fastgøres ved det mandlige lem ...“ – Billedet viser „stadens sten“ med vedhængende kæder, som opbevares på museet i Ystad. (Feininger fot.).

De betænke ikke, at de er derfor forskikket til byfogder, at de skulle afværge synd og skænds levnet i en stad, og ikke styrke eller stadfæste sådant folk udi synd og Guds fortørnelse. Du syndsælger får engang at gøre et skarpt regnskab derfor!

Desligeste var også behov at formane ugudelige edelfolk, herredsfogder og slotsfogder, at de hverken tage havre eller andet af sådant folk og tilstede dem derfor at føre et skændigt levned, heller tage dem op på herregårde og holde dem dér til et skændigt vanbrug, hvilket Gud vil dog endelig straffe på dem, som det gøre.

Tyv og tyvens kompan, dem hænger man op, når man får fat på dem. Hvi må ikke horer eller skøger eller deres kompaner (det er de, som bole med dem, og de, som huse og hæle dem) hudstryges til kagen heller til galgetræet?³⁴⁸

To mænd skal hænges og føres bundet til galgen. Hængningen vil foregå på den måde, at den dømte tvinges til at krybe op på stigen og får lagt løkken om halsen, hvorefter stigen sparkes væk under ham. I Ribe brugte man i begyndelsen af det 16. århundrede en lidt anden metode, idet delinkventen blev stillet på en forspændt vogn. Løkken om hans hals var fastgjort til et træ. Folkemængden bombarderede hestene med sten og jordknoLde, indtil de gik og trak vognen bort under den dømte. (Billede i folkebogen „De syv vise mestre“).

Lovgivningen mod kønsovertrædelser blev, som tidligere berørt, skærpet ved reformationens indførelse. Betragter vi denne lovgivning lidt nærmere, så var dens mest fremtrædende træk *en ejendommelig uro. Den begyndte voldsomt*. Allerede under Frederik I lod den nye ånd sig spore, og i hans forordning om adelen 1528 kom det til at hedde: Hvis nogen mand af adelen, gejstlig eller verdslig, efter

denne dag skænder eller offentlig berygter noget kvindfolk af adelen, da skal han rømme fædrelandet, være fredløs og hans næste frænder beholde al hans arv og løsøre. Hun skal af sin rette værge indsættes, så at hun ingen af adelen går til blusel, og hendes næste arvinger beholde alt hendes gods, løst og fast, dog ikke det barn hun i uære fanger. Fordrister nogen ufri mand, gejstlig eller verdslig, sig til at beligge noget kvindfolk af adelen, han skal derfor dømmes som åbenbar tyv (hænges).³⁴⁹ I Christian III's såkaldte Københavnske reces af 1537 veg man ikke tilbage for følgende bestemmelse: Bliver nogen ægtemand eller ægtekvinde fundet i hor, da skal den skyldige ægtemand derfor *miste sit hoved* og den skyldige ægtekvinde *sækkes og druknes*.³⁵⁰ Således som disse ord fortolkedes, gjaldt livsstraffen også den ugifte, der havde ulovlig omgang med en gift.³⁵¹

Hvor hård denne nye bestemmelse var, fremgår af dens *forhold til tidligere love*. Vel havde der forhen i middelalderlige stadsretter været enkelte barbariske straffe for den hustru, der gjorde sig skyldig i hor, „men i ingen af vore almindelige love var fastsat livsstraf for hor, og den straf at druknes forekommer næppe nogensteds i en ældre dansk lov“.³⁵²

Allerede to år efter måtte da også den nye straffebestemmelse betydeligt formildes. I Odense 1539 ændredes den til, at første gang skulle den skyldige „straffes på gods og pendinge efter yderste formue“; anden gang „iligemåde og siden forvises landet“. Men for tredje gang begået hor „skulle den skyldige mand miste hovedet, og var det en kvinde, da druknes og sækkes hun“.³⁵³

Det var dog blot rent verdsligt set, at her fandt en formildelse sted. Samtidig bestemtes nemlig i kirkeordinansen af 1539, at kirkenes straf også skulle anvendes. Når de skyldige efter én sinde og anden sinde at være påmindede af præsten ikke rettede sig, „da må de holdes for hedenske og fordømmelige“, og skal præsten bandsætte dem og ikke stede dem til alterets sakramente „dennem til des større fordømmelse“. „Hvad som helst prædikerne udi de måder efter Guds ords lydelse beslutte, det vil Gud holde ved fuld magt.“³⁵⁴

Ægteskabssager var først blevet henlagt under verdslig øvrighed. År 1539 befaledes det: „De skulle forvises til os selv eller vor lensmand, og, om det er af købstæderne, til borgmester og råd.“³⁵⁵ Men 1542 henlagdes de, „efterdi der findes stor uskikkelighed udi

ægteskabs- og horsager“, under en egen gejstlig ret, bestående af kapitlet i hvert stift med stiftslensmanden som formand. Den skulle samles fire gange om året, quatuor anni tempora, hvilket i folkemunde forhvervede den navnet „tamperretten“. ³⁵⁶

Ved siden af de hårde straffebestemmelser for hor tog de mildere for anden løbsagtighed sig underligt ud. Både i recessen af 1537 og i den koldingske af 1558 var straffen for „jomfrukrænker“ sat til kun „ni mark til kvindens værge og otte skilling grot til os“. ³⁵⁷

Men under Frederik II søgte man at *indhente dette*. I hans „gårdsret“ af 1562 udelodes vel bestemmelsen om, at en vanæret adelskvinde skulle indespærres på livstid. Derimod fastsattes dødsstraf for forsøgt voldtægt. Og der tilføjedes: Hvo der beligger kvinde eller mø, som er betroet til at bære husbondens eller hustruens nøgle enten til øl, mad, klæder, pendinge eller andet, straffes derfor som åbenbar tyv, hvis de begge tjene i gårde sammen, medmindre husbonden vil benåde ham. ³⁵⁸ Kæresteri mellem medtjenende kunne altså medføre, at den *mandlige part blev hængt*.

Den i „gårdsretten“ viste mildhed mod adelskvinder bar dog ikke de forventede frugter. Fjorten år efter hedder det: „Os er adskillige klagemål forekommet om den store løbsagtighed, som nu på nogen tid er befundet iblandt fruier og jomfruer her udi riget, mest af den årsag, at for sådan forseelse ingen straf hertil er ganget.“ Det bestemtes derfor i den kalundborgske reces af 1576, at når en adelskvinde lader sig i uære beligge, skal hendes værge straks lade hende fængsle på livstid, tage alt hendes gods til sig og må selv nyde det, så længe han holder hende i fængsel. ³⁵⁹

Endelig afsluttedes rækken af de hårde bestemmelser ved en fornyet henvendelse til gejstligheden. År 1580 befaledes det præsterne hver i sit sogn at våge over sædeligheden. Hvis nogen, adelig eller uadelig, levede i løs forbindelse, skulle præsten først hemmeligt straffe og påminde vedkommende, dernæst tre søndage i rad advare dem med navns nævnelse fra prædikestolen, og endelig, hvis dette endnu ikke hjalp, bandsætte dem – alt under embedsfortabelse, hvis præsten fandtes at se igennem fingre med nogen. ³⁶⁰

Over alle de lovbestemmelser, vi hidtil har set, hvilede der endnu et skær af fortids tankegang. Trods deres hårdhed forsøgte de tydeligt nok at gøre lige skel imellem mand og kvinde, ja gik endnu på gammeldags vis i reglen ud fra, at manden var i dette forhold

Skt. Jørgen uddriver onde ånder af to forbrydere, træskæring fra o. 1500 i Danderyd Kirke i Uppland. Forbryderne er begge bundet til en søjle – en såkaldt „kag“, som foroven krones af en lille figur (se bind I side 319). (Antikvarisk-topografiska Arkivet, Stockholm).

den, der fortrinsvis begik brøden. Anderledes i en hel række nye bestemmelser, hvor den nye opfattelse af kvinden, som den forførende, fik overhånd.

Tidligere havde *skøger* været et tålt tilbehør i byerne. Da ð. eks. Klaus Denne 1524 fik bevilling på at måtte opføre Skt. Anne Hospital i København, anførtes som et særligt privilegium for dette, at „ingen kvinde, som ligger åbenbarlig i skørlevnet, må bo på fir-sindstve favne nær hospitalets fortov“.³⁶¹ Under kong Hans var det 1496 blevet befaleet, at „almindelige kvinder“ og skøger skulle bære huer af en egen farve for at være kendelige.³⁶² Lignende bestemmelser gentoges endnu i Ålborg 1556³⁶³ og i Bergen 1573.³⁶⁴ Christian II havde befaleet, at „menige, løse kvinder“ i købstæderne ikke måtte bo hos andet godt, ærligt folk, men i et særskilt kvarter; til gengæld måtte de bære gode klæder og smykker, som de havde evne til, dog ikke gå med kåber som dannekvinder. Hvo der tilføjede dem overlast med slag og sår, skulle have forbrudt sin hals.³⁶⁵

Hele denne *humanere betragtningsmåde* måtte efter reformationens indførelse vige pladsen for den nye, ifølge hvilken skøger var djævelens udvalgte redskaber til at hindre ægteskab og derfor burde forfølges og udryddes. Samtidig udvidedes begrebet skøge til at omfatte næsten *enhver kvinde, der havde overtrådt det sjette bud*. Hun var jo i tilfælde af svangerskab let at overbevise om sin skyld. Under Christian III befaledes det, at i danske købstæder skulle to gange om året nogle dannekvinder gå byen rundt og malke de ugifte kvinder, for ad denne vej at komme til kundskab om, hvo der redte til barsel.³⁶⁶ I begyndelsen var det vistnok hver bys mest ansete kvinder, der udførte dette hverv. Vi ved tilfældigt, at år 1548 i Ribe var det biskop Hans Tausens hustru og seksten andre dannekvinder, der på rådhuset foretog en enkelt undersøgelse af denne art. De fandt vedkommende skyldig, men gik i forbøn for hende.³⁶⁷ Siden synes hvervets anseelse hist og her at have tabt sig. I Lund 1635 omtales byfogden, byens kæmner og jordemoderen som dem, der foretog undersøgelsen.³⁶⁸ Men endnu år 1637 befalede Christian IV på herredagen i Odense rigsrådets tilstedeværende fruer „at bese jomfru Sibylle Gøye, der skal have været usædvanlig tyk og siden i il uden nogen medicin eller råd igen deraf er forløst“.³⁶⁹

Under Christian III var det især af *hensyn til fostret*, at undersøgelsen skete, „på det man kan have indseende, så fosteret ikke forkommes“. „En part omkommer nemlig børnene eller lægger dem hemmelig for kirkedør.“³⁷⁰ „Lønhorer, som ville være høviske møer og er dog arrige søer, omkomme deres foster, hvilket ikke noget

umælende bæst gør. Der er andre, om de end skønt ikke omkomme børnene i moders liv, men føde dem til verden, så kaste de dem dog fra sig i kælderhalse, bislag og andre steder.“³⁷¹

Men under Frederik II vendte omsorgen for fostret sig til *forbitrelse mod moderen*. *Offentlig piskning* samt åbenbar skrifte blev mere og mere straffen for den kvinde der havde ladet sig beligge og ikke kunne bevæge vedkommende til at indgå ægteskab med sig. Noget bestemt almindeligt bud herom synes ikke at være udstedt, men praksis har vel lidt efter lidt bredt sig fra by til land. Allerede Peder Palladius' ovenanførte ord om de ti, tolv skoleris, der altid skulle ligge rede ved „kagen“, betegner skikken i gang. År 1568 hedder det fra forhandlingerne på Roskilde landemode: „Præsterne skulle med flid straffe skørlevned og urenhed. Og haver bispen udråbt, at alle skøger og bolefolk skal miste huden herefter til „kagen“, som så uhøvisklig leve i utugt. Og haver Kgl. Majestæt allerede uden at være mindet eller opfordret ladet hudstryge fire skøger ved Frederiksborg galge nu for nylig, som hans nådes egen præst åbenbarlig gav til kende ved landemodet.“³⁷²

På længere afstand fra regeringen fulgte man ikke så hurtigt med. Selv i Bergen, hvor dog Erik Rosenkrantz år 1562 udstedte en ny reces om disse forhold, blev straffen for løse kvinder, der intet havde at bøde med til kongen, sat til: *at stå nøgen foran kirkedøren*, skaffe skriftligt bevis fra præsten for tilgivelse fra Gud og derpå at udvises.³⁷³ Erik Rosenkrantz hyldede heri endnu den gammeldags anskuelse om det humoristiskes betydning i retsplejen. Det var samme tankegang, når i sin tid Ribe stadsret, stadfæstet af Erik Klipping 1269, havde sat straffen for en hustru greben i hor, til at „hun skal drage ham ad by, den ene gade op og den anden ned, ved det samme lem, dér han gjorde synden med hende; og så skal han blive kvit for den sag“.³⁷⁴ Eller når endnu i det 16. århundrede ifølge ærkebiskop Olaus Magnus lignende art offentlig påpegen af det begåede havde i Sverige været brugt som straf for hor.³⁷⁵

Men i Danmark var på Frederik II's tid hensynet til latteren og dens muligt opdragende værd skudt til side. Regeringen var blot optaget af rædslen for Guds vrede og de ulykker, som Gud i sin fortørnelse ville lade komme over landet, hvis man lod djævelen rum. Det var især to byer, der var de værste: Helsingør med dens

På korskrankemuren i Roskilde Domkirke fandtes en – nu forsvundet – fremstilling af den hellige Katherinas martyrium fra begyndelsen af det 16. århundrede. Efter talrige forgæves anslag mod hendes liv, som Katherina mirakuløst overlevede, lykkedes det endelig hendes bøddler at ombringe hende ved halshugning. (Akvarel på Nationalmuseet).

stærke tilstrømning i anledning af øresundstolden, og København. År 1574 befalede kongen øvrigheden i *Helsingør* at opsøge alle løbsagtige kvinder dér i byen, lade dem *stryge til kagen* og derefter forvise dem. Kom de igen, skulle *begge ører skæres af dem*. Vovede de at indfinde sig på ny, skulle man lade dem *binde i en sæk og forsænke dem*.³⁷⁶ Det er ret betegnende, at end ikke dette syntes hårdt nok, men dagen efter udgik der et nyt kongebrev fra Frederiksborg, hvori de tagne bestemmelser skærpedes til, at ikke blot alle løbsagtige kvindfolk skulle kagstryges og forvises, men også enhver, der husede dem, straks udvises af byen. Og allerede første gang, kvinderne indfandt sig på ny, skulle borgmestre og rådmænd straffe dem på livet uden al nåde, såfremt de ikke selv ville stande til rette.³⁷⁷

I *København* holdt Kristoffer Valkendorf skarpt regimente, så at kongen kunne have fred fra denne kant. Dog skræmmedes man op i foråret 1582. Et nyfødt barn var blevet fundet udlagt på gaden. Og da man for at opdage moderen havde foretaget sædvanlig malkeprøve, havde man til forfærdelse „befundet mange af borgerdøtre og andre, som sig haver holdt for piger, at være frugtsommelige“. Frederik II skrev straks til borgmestre og råd, for at ikke „Gud almægtigste til guddommelig vrede og straf må opvækkes over eders by og over vore ganske lande og riger“. I strenge ord bebrejdede han dem deres mangel på påpasselighed, befalede, at alle, der havde holdt sig for piger, men var befundne frugtsommelige, straks *under livsstraf skulle forvises fra byen*, og truede sluttelig borgmestre og råd med, at hvis de hermed så igennem fingre eller en anden gang forsømt deres ed og pligt, skulle Guds vrede gå ud over dem og kongens straf følge efter.³⁷⁸

Efter Frederik II's død fæstede de frie forhold i København bo i de mange lysthuse og småboliger i haverne uden for Københavns porte.³⁷⁹ Da der her førtes et temmelig vildt liv, uden for al lov og ret, nødtes regeringsråderne til at forny Frederik II's bud, at kun gamle folk måtte have ophold uden for portene.³⁸⁰

Blev nu alle disse hårde love og bestemmelser også virkelig overholdt? Spørgsmålet er aldeles afgørende for den betydning, man skal tillægge dem, men vanskeligere at besvare end ved mange andre af datids forhold. Thi her var tydeligt nok en anden ånd til

stede end ved så megen af datidens lovgivning, hvor sagen selv egentlig var omme med det udstedte forbud, og regeringen, efter hermed at have smøget ansvaret af sig, i øvrigt lod virkeligheden skøtte sig selv. På dette enkelte punkt derimod var i de første halvhundrede år regeringens samvittighed vågen, og selve lovgivningen udtrykket for dens faste vilje til at skride ind.

Det første indtryk, man da modtager, er, at disse love virkelig blev anvendt med kraft. På utallige punkter viser dette sig. Blasius Issefeder i Ålborg dømtes således 1537 på kongens retterting til at *halshugges for hor* og den skyldige kvinde til at *stoppes i sæk og druknes*, og det uagtet hun ved et af byfogden udstedt skilsmissebrev mente sig løst fra sit tidligere ægteskab.³⁸¹ I Nysted blev samme år Anders Jepsen *halshugget* for at være blevet fundet nøgen i seng med en gift kvinde. Denne undgik kun sin straf ved at bevise, at det var selve byfogdens folk, der om natten var trængt ind i hendes hus og havde kastet hende i seng til Anders Jepsen, hvor de holdt hende, indtil byfogden kom og lagde begge i jern.³⁸² 1550 blev Anders Brusse i Roelykke på Lolland *hængt*, fordi han var blevet grebet om natten hos anden mands hustru.³⁸³ En mængde eksempler haves på, at den, der havde beligget en pige, hvem nøgle var betroet, *dømtes som tyv*, eller, hvis begge tjente en og samme, som både forræder og tyv, i begge tilfælde *fra livet*.³⁸⁴

Denne hårdhed var heller ikke noget for Danmark ejendommeligt. Samtidig udøvedes den og under de samme former i Tyskland. Det passer således ganske på danske forhold, når det tyske ordspørg byder: den Dieb soll man henken – und die Hur ertränken. I Zittau brugte man at lade sækken være sort og stoppede i den foruden den kvinde, der skulle druknes, en hund, en kat, en hane og en snog. Sækken holdtes seks timer under vandet, og imedens stod kordrengene rundt om vandet og sang: „Af dybest nød råber jeg til dig“. Denne straf blev endnu udført 1749 og først afskaffet 1761. I Zürich blev faldne piger, der havde ombragt deres barn, bundet på hænder og fødder, kastet i floden Limmath fra et bestemt sted, der endnu 1785 var kendt af alle.³⁸⁵

Straffen at druknes i sæk passede også meget vel ind i den daværende række af straffe i Danmark. Troldkinder *brændtes*, horkvinder *druknedes*, tyvekvinde *begravedes levende under galgen*. Mod de sidste synes man at have vist den tvivlsomme skånsel at an-

Uden for Seglora Kirke – nu på frilandsmuseet Skansen i Stockholm – har man opstillet en gabestok fra Småland og en „spottepæl“ med halsjern fra Hälsingeland. Når menigheden gik til og fra gudstjeneste kunne man have de misdædere for øje, der blev straffet for brud på kirketugten. Ved enkelte danske kirker er halsjern til lignende brug bevaret. (Ældre fot.).

bringe en balje over hovedet på dem. Det er sikkert til denne forskel mellem den mandlige og kvindelige tyvestraf, at Peder Palladius sigter, når han siger, at tyveri fører „enten til galge eller til balje“.³⁸⁶ Ar 1572 f. eks. dømtes i Ribe et ægtepar, der havde begået tyveri, manden til galge og gren, hustruen til „tyvs ret under en balje“. I året 1587 blev en kvinde på 102 år levende begravet

i Kiel for tyveri.³⁸⁷ Set i sådan forbindelse var der snarest noget lemfældigt ved at druknes i søk.

At de andre forholdsregler mod løsagtighed: indespærring, ofentlig malkning osv. har været hyppigt anvendt, fremgår af en mængde beretninger. Vi kan her tillige måle, hvor stærkt indtryk de har gjort på samtiden, idet mindet herom har i sagnets form holdt sig ned til vore dage. På ikke få gamle herregårde påvises endnu det rum, hvor den og den jomfru skal have siddet indespærret.³⁸⁸ Mellem Holstebro og Skive i Helledams Sø – melder sagnet – fandtes engang et udkastet nyfødt barn. Da man i den anledning malkede omegnens piger, viste en sig at være med die. Forgæves påstod hun, at dette var fælles for hele hendes slægt, hvad der bekræftedes endog ved undersøgelse af hendes broder. Hun lagdes på pinebænk og dømtes til døde. Men da hun aflivedes, bad hun, at himlen ville give et tegn på hendes uskyldighed. I samme nu spredtes alle skyerne, regnen ophørte og vejret blev såre skønt.³⁸⁹

For *Helsingørs* vedkommende viser de endnu bevarede tingbøger med uhyggelig nøjagtighed næsten fra dag til dag, *hvor skraft loven blev overholdt*. Det var ikke blot enkelte kvinder som „Kønne Grethe“, „Sommerfuglen“, „Den hvide Høne“, „Brune Ganger“, „Flækkesild“, „Hønsekød“, „Rakkerbalje“, „Put i Lomme“ og hvad de hed, der blev forvist. Øvrigheden holdt vågent øje med alle. Byvagten havde nok at gøre med om natten at efterse, om også hver var anbragt i rette seng og slagbænk. Og bødlen havde dagværk nok med at betjene dem, der var benådet med et „kagstryg, „stupe dem til kagen“, „lade dem miste huden og et øre“, eller miste dem både, og bagefter „udlede dem af by“; „komme de igen, da uden al nåde i en sæk!“ Sligt var vel kun smårædsel for mestermanden og intet imod, hvad det kastede af sig at „rette“, „sække“ eller især at brænde. Skulle en heks „pines tillige“, var hun med drikkepenge og alt ærlig fem daler værd. Men det summede dog altid op når der var flere ad gangen, som f. eks.: „Den 21. maj 1582 for otte kvinder at stubbe til kagen tolv mark.“ En blødsøden uskik var det derimod, at man, når det kom til stykket, stundom benådede dem, der skulle „sækkes“, og lod dem „rettes“ i stedet. De tre horer, der halshuggedes 3. oktober 1605, indbragte derfor kun halvfemte mark, medens indtægten af de fire horer, der kagstrøges samme år 16. september, havde været seks mark.

Under slige forhold, hvor straffefuldbyrdelser næsten hørte til dagens orden, *afstumpedes* naturligvis *sindene*. Det vakte vistnok mere opsigt, når mestermanden var på jagt i gaden efter herreløse hunde, end når han blot „afskar lokkerne på en hårhore og udledte hende af by, uden at hun fangede anden straf“. Til at vække bødlens og byens interesse hørte mindst blod og skrig og helst endda lidt pikant, som når en nysopdaget lønhore hvinende tog kagen i favn og siden måtte holde her både ned ad gaden og ud for borgmesterens. Men var først interessen vakt, så for den også som en hed blodstrøm og tog voldsomt parti for eller imod efter pludselig indskydelse. Ingen måtte således krumme et hår på Lisbeth Skarpretters hoved, fordi hun havde myrdet den fremmede styrmand, der var hos hende. Enhver kunne jo se, hvad han var for en, når han uden videre gik ind i bødlens hus på Lappen for at drikke øl. Og når han så bagefter ikke ville betale det, men søgte at voldtage først bødlens moder i gården, siden bødlens kone i stuen, og da han ikke fik sin vilje, truede med at skære hendes kindbakker ud, så var det kun i sin orden, at hun jog sin kniv i ham, så at han „blev død“ med det samme. Nej, man kunne også gøre et skarn uret. Omvendt, da Johanne blev rettet den 25. maj 1582, fjerde dagen efter, at bødlen havde kagstrøget de otte horer. Hun havde to gange givet efter for sin svoger, han var nu flygtet, hendes søster, der først havde klaget over ham, tog nu sine ord tilbage og gjorde alt for at redde hende, men retten måtte have sin gænge, og Johanne opnåede kun, da „straffen og pinen [ved at sækkes] ville falde hende svær, at kongen benådede hende til et sværd“. Den 25. maj skulle hun rettes. Men bødlen havde forstrakt en sene i sin arm, så, da han huggede første gang, tilføjede han hende kun et lille sår i halsen. Hun faldt om med et ynkeligt skrig, derpå huggede han fem eller seks hug, men kunne dog ikke skille hovedet fra kroppen. Da kastede han rettersværdet, gav sig til at løbe, og idet han flygtede ind over nogle gærder, råbte han: Nåde! Nåde! Men tilskuerne efter ham, ind over gærderne og slog ham til døde. Da ophidselsen senere havde sat sig, fik bødlen dog oprejsning og den rette sin straf. En gammel kone viste sig nemlig at være den egentlige skyldige, idet hun, da bødlen engang havde slået hende med en pisk over armen, havde ønsket, at det også skulle komme til at værke i hans egen. Hun blev derfor pint to dage i rådhusgården, strakt på ramme og

brændt på hedt bækken, men hun ville ikke bekende, hvorledes hun ved djævelens hjælp havde forgjort bødlens arm. Man beføl da Gud sagen og brændte hende på bål.³⁹⁰

Som det gik i Helsingør, gik det også, om end måske en kende lemfældigere, i de andre købstæder – Randers, Næstved, Vordingborg osv. – hvis forhold vi gennem enkelte bevarede tingbøger endnu kan kontrollere. Fra dem alle forjoges kvinder under trussel af at „tage kagen i favn“, „miste huden“, „miste ørerne“ eller „uden al nåde i sæk“. Endnu år 1629 beskriver en fransk rejsende i Danmark det uhyggelige syn af faldne kvinder, der nøgne til bæltestedet piskedes ud af byen. „Da bødlen var uden for vor bolig, fordoblede han sine voldsomme slag på de arme stakler, måske for at vise vor vært, borgmesteren, at straffen blev vel fuldbyrdet.“³⁹¹ Det beror vistnok på en misforståelse, men er et træffende udtryk for den dobbelte ånd, der beherskede tiden, når samme rejsende tillige beretter, at der på rådhusporten var ophængt, foruden en jernalen, også et justeret længdemål for gifte kvinders lovlige ret.³⁹²

På landet søgte man at gennemføre en lignende strengthed. Her vistes dog den retfærdighed, at man for en del bestræbte sig for også at ramme den mandlige part. Ved alle uægte fødsler var jordemoderen eller de tilstedeværende kvinder pålagt at udspørge mellem veerne om, hvo der var barnefader.³⁹³ Denne retfærdighed toges dog delvis tilbage igen, når det på Roskilde landemode 1605 blev bestemt: „Den, som før er beligget, skal ikke troes, om hun skylder nogen mandsperson, men skydes en hvid pind efter hende.“³⁹⁴

Om *besvangrede*, der kom tilrejsende, gjaldt det, at de *skulle bortvises*.³⁹⁵ Kvinder, der først var udjagne fra deres fødeby, kunne således drives fra sted til sted, fredløse i hele landet. Man forstår, at de tre kvinder, der den 16. september 1605 blev stubbede til kagen og forvist fra Helsingør, ingen anden udvej så end at blive røvere. Ugedagen efter forsøgte de sig, idet de lidt uden for byen overfaldt, sårede med kniv og udplyndrede en kvinde på adelvejen til København. En uges tid efter var de grebet og rettede.³⁹⁶

Ved siden af al denne verdslige straf gik kirkens. Det var præstens pligt at påtale usædelighed, bandlyse de skyldige og angive dem for den verdslige øvrighed. Det var atter hans pligt, når den verdslige straf var fuldbyrdet, og de straffede viste anger, at løse dem af ban-

det og genoptage dem i kirken og Guds samfund. En overordentlig myndighed var herved lagt i gejstlighedens hånd, og vi har talrige vidnesbyrd om, at den blev anvendt. Stundom måtte bispnen endog opfordre deres præster til ikke at tage alt for voldsomt på veje,³⁹⁷ ikke råbe: „I skulle få fanden!“ „Djævelen tage ved eder!“ „Pak dig ud, din hore! jeg gider ikke se sig.“³⁹⁸ Den tidligere omtalte præst, Niels Kæmpe i Skåne, „der tit og ofte havde besøgt og overløbet kongen om de tvende sogne i Höja og Starby“, viste, da han vel havde fået dem, kraftig nidkærhed i sit kald og kylede blandt andet fra prædikestolen en bog i hovedet på en af tilhørerne.³⁹⁹ Sjøldnere tog menigheden til genmæle, som i Glostrup 1581, hvor de til sidst fik dom over hr. Augustinus for at have brugt „ubekvemsord“ mod dem fra prædikestolen.⁴⁰⁰ Eller fru Anne Olde-land, der i Skt. Knuds Kirke i Odense 1564 afbrød bispens prædiken og rapt skældte ham ud igen som svar på, at han formentlig havde stiklet til hende og hendes mand.⁴⁰¹ Eller slotsfogden i Bergen, der ledte efter hr. Mads for at slå ham ihjel, fordi han på prædikestolen palmesøndag 1562 nok havde nævnt også hans bolskab, da han anførte navnene på en del skøger i byen.⁴⁰²

Under disse forhold fik *gudstjenesten* en ganske egen form for *tiltrækningskraft*, idet den tilfredsstillende hvert krav på intimt bynyt og afhjælp savnet af en senere tids skandalepresse. Af prædiken eller opslag på prædikestolen fik man kundskab om alle ugens grovere ægteskabsbrud. Og stundom fik man tillige besked om blot familietvist, rygter osv. I Bergen forkyndtes det således fra prædikestolen både i domkirken og i Korskirken søndag den 19. december 1563, at Dankvard Markfarssøn nu atter var forliget med sin hustru, men han havde rigtignok haft stor mistanke til hende både for hendes løse fagter og for nogle vidnesbyrd, som hendes tjenestefolk havde afgivet.⁴⁰³ Den 11. marts 1571 blev der i alle byens kirker bedt for, at Gud ville åbenbare det onde menneske, der havde beløjet Niels Bjørnssøns hustru og sagt, at Kort Elsing havde ligget hos hende, på det at sådant menneske kunne vorde straffet derfor.⁴⁰⁴

Bandlysningen hævdedes først ved den såkaldte *afløsning*. Ordentligvis foregik denne på en søndag i kirken i den samlede menigheds nærværelse. Et par taler ved sådan lejlighed⁴⁰⁵ er endnu bevarede. Synderinden eller begge de skyldige tiltaltes som de, der i „nogen

stund havde været den urene ånds, djævelens bolig“, og vidtløftigt udvikledes derpå for menigheden ukyskheds årsag og dens straf både her i livet og i det kommende liv „den evige pine og fordømmelse i helvedes afgrund“. Den skyldige måtte derpå fremsige de ti bud og trosartiklerne samt udtale sin anger, så knælede hele menigheden, præsten bad fadervor, lagde hænderne på den bandlyste, løste bandet og tilsagde syndsforladelse.

Med rette nærrede datiden rædsel for hele den kirkelige straf. Det var en forfærdelig tanke at vide sig ved egen skyld djævlebesat og uden nåde hjemfalden til helvede. Hvordan nedfarten dertil så ud, stod afmalet på hver kirkevæg. Menigheden sad måske allerede og hviskede om, at det billede dér lignede én. Og så høre sig bandlyst fra prædikestolen, siden at måtte luske om skyet af alle, udelukket fra hvert „hæderligt samkvem“, i kirken anvist plads på en egen forbryderbænk og med ordre til at pakke sig, når klokken lød, og ærlige folk skulle til alters. Varede dette ved længere end et år, blev man ifølge en senere forordning af Christian IV forvist af land og rige.⁴⁰⁶ Men krøb man forinden til korset, skulle dette foregå næsten bogstaveligt, idet man knælende nærmede sig fra indgang til kor og på den beskæmmende måde: i hele menighedens påsyn. Præsten kunne længe nok sige til slut: „Ingen foreholde fra nu af den afløste sit fald! Hvem Gud atter have antaget, skulle og mennesker antage.“ Det vidste enhver, at dette just var af den slags, der hæftede; kirken havde brændt den ind, præst og menighed skulle nok ved lejlighed minde om mærket.

Det første indtryk af datids forhold er da altså, at lovene mod usædelighed blev hævdet med strenghed af både verdslig og gejstlig øvrighed.

For så vidt tydede alt på, at den nye ånd skulle sejre og lutherdommen virkelig få bugt med djævelen på et af de mest afgørende områder. Hvor stærkt sammenstødet var mellem ny og gammel opfattelse, og hvor meget vægtskålen sank til gunst for den lutherske, kan aflæses på et lille vigtigt punkt: *Dommen over børn født uden for ægteskab. Her foregik et påfaldende omslag.* Indtil for ganske nylig havde sådanne stundom nydt en vis anseelse. De sidste, nøjere katolske gejstlige, f. eks. biskop Jens Andersen i Odense, Joachim Rønnow i Roskilde, sekretær i det kongelige kancelli Jørgen Gyldestjerne og flere, havde åbent vedkendt sig deres børn og efter

evne sørget for dem. Som gejstligheden så også adelen. Endnu efter reformationens indførelse skænkede rigsråd Mogens Munk med kongens samtykke tre gårde til sin slegfredviv og deres to døtre.⁴⁰⁷ Rigsråd Niels Lange fik sin slegfredsøn, Niels, ansat i kancelliet. Denne blev kannik i Ribe, ægtede en adelig kvinde og adledes selv.⁴⁰⁸ I Sverige var benævnelsen „frille“ endnu ikke mere anstødelig, end at Erik XIV's elskerinde åbent benævnedes så i de kongelige regnskaber, ja hertug Magnus' elskede, Valborg Eriksdatter skrev sig endog: „Min fyrstelige nådes frille, jeg Valborg“ osv.⁴⁰⁹

Men heri indførte lutherdommen en bestemt forandring. At være født i ægteskab, *ægte fødsel*, blev hurtigt i den offentlige mening *et kosteligt fortrin*, hvorpå der lagdes en overordentlig vægt. Alle-rede 1549 anså en mand, der var slegfredbarn, det for nødvendigt at erhverve kongeligt beskærmelsesbrev med udtrykkeligt påbud om, at han skulle agtes som andre.⁴¹⁰ År 1568 var en ret betegnende sag for på Viborg landsting. Hans Skeel havde i sin tid levet tyve år med en slegfredviv og med hende avlet elleve børn. Ingen synes dengang at have forarget sig over sligt, hun nød hustrus anseelse, „havde hans nøgler, åd og drak med hannem og gik åbenbarlig med hannem at sove“. Men da nu en af sønnerne, Jørgen Hansen, som voksen mødte i retten, ville man nægte ham en ærlig mands rettigheder og forlangte, at han som „horeunge“ skulle vises ud. Landstingsdommen gik ham for så vidt med, som den udtalte, at han ikke af den grund „måtte forvises fra dom og rettergang, da loven ikke så grovelig beskæmmer sådanne børn, som af en ledig karl og kvinde fødes, men kalder dem alene slegfredbørn“.⁴¹¹ Men den offentlige mening var åbenbart imod ham. Den dømte mere og mere, at ethvert uægte barn var et *horebarn*, thi når det sjette bud lød: Du skal ikke bedrive hor, så var også frugten af slig overtrædelse et „horebarn“. Men et sådant burde ikke have gang og sæde blandt dannemænd og dannekvinder. Alt fra dåben af burde det stemples med vanære.⁴¹²

Man *brød altså staven over næste slægtled*. Men videre nåede man heller ikke. Thi da det kom til stykket, og man skulle fuldt forskyde også det første slægtled, de egentlige syndere, djævelens redskaber, væltede en modstrøm sig imod hele den nye tankegang, splittede den og brød dens vælde. Denne modbølge var dannet af meget forskellige bestanddele. Sund sans, ældgammel skik, stive

standsfordomme havde indgået mærkelig forening med det aller-nyeste nyt, der jog som kastevinde over dem og drev dem fremad.

Sund sans. Thi hvo måtte ikke til tider blive betænkelig ved den nye regeringsjagt efter djævelen, hvor denne stadig undslap, medens man blindt huggede løs på kvinder og mænd. Ældgammel skik. Havde man nu i årtusinder set på skørlevned med andre øjne, hvorfor da pludselig dømme det hårdt og afvige fra forfædrene. Denne betragtningsmåde havde et så fast tag i bondebefolkningen, at den hverken lod sig rokke af katolicisme eller lutherdom. Hos adelen kom de nye forbud mod friller og påbud om ægteskab i den mest skærende strid med standsinteresser og frygten for at splitte slægtens jordegods. Hos borgerstand og gejstlighed endelig skabte hele det nye livssyn med al dets ubundne lystenhed og æggede kønsdrift et sådant virvar i skikke og begreber, at selv den braveste kunne have ondt ved at afgøre for sit eget vedkommende, hvor lutherdom stoppede og djævelskab begyndte.

Det var *denne modstand*, der under forskellige former hos hver enkelt stand stemmede op mod den lutherske behandling af usædelighed. Idet de to strømme mødtes, frembragtes en sydende brasen, hvor øjet forvirres og, alt eftersom man følger denne eller hin enkelthed, den ene retning synes helt at have sejret eller helt at have tabt. Først omkring århundredets slutning klaredes forholdene nogenlunde, så at man i store træk kan skønne, hvad der var opnået.

Betragter vi *denne modstand mod den lutherske behandling af usædelighed* lidt nærmere, så var den lettest at overskue hos bønderne. Niels Hemmingsen udtaler sig således om tilstanden på landet: „Ja, siger bonden, vil jeg ikke lide, at mine drenge [dvs. karle] have bolskab enten i gården eller uden, da vil ingen tjene mig. Vil jeg ingen skøger have i min tjeneste, da får mit korn at stå ude. Dette ved jeg at være et almindeligt klagemål på landbygden.“⁴¹³ Hvad *brøden* selv angik, så *dømte befolkningen den meget mildt*. Oldtidsbegreber herom herskede fremdeles, hyppigt parret med samme skæbnetro, hvorom det endnu århundreder efter hedder fra Nordsjælland: „Får en bondepige et barn, da skulle det nu så være. Kommer hun mere end én gang, siger hun straks: Jeg skal have mine børn, ved hvem jeg så får dem, og dem jeg har fået behøver jeg nu ikke at få.“⁴¹⁴ Niels Hemmingsen anfører følgende eksem-

pel: „Jeg kender en kvinde, som haver fået fire børn, hvert med sin uægte mand. Dér hun blev straffet for sit ukyske levned, svarede hun dristeligen: Hvad kan jeg stå imod Guds vilje? Gud ville have de børn frem, derfor skulle jeg have mand, af hvilken jeg dennem avle kunne.“⁴¹⁵

Der udfoldedes da en sej modstand fra bondebefolkningens side mod regeringens forsøg på efter reformationen at overføre de strengere købstadlove på landboforhold. Denne modstand ytrede sig især mod de to øvrigheds personer: lensmand og præst.

Lensmændene synes overalt hurtigt at være blevet klar på, hvorledes sligt skulle tages. De havde ingen interesse af at få nogen dømt fra livet, men var villige til på gammeldags vis at lade straffens sone med bøder. Men da nu loven påbød livsstraf for hor, forhold til nærbeslægtede, at „beligge en nøglepige“ osv., så talte billighed også for, at bøden i så fald skulle være høj, alt naturligvis beregnet efter vedkommendes evne til at betale. Befolkningen fandt denne tankegang rimelig, ihvorvel man selvfølgelig gjorde alt for at smutte under. Her passede imidlertid både ridefoged og præst på; hvad der undgik den ene, opdagede den anden. Lidt efter lidt voksede da i et veldrevet len bøder for usædelighed op til at blive en pålidelig indtægt, der i gode åringer kunne være endog meget betydelig, langt overgå hvad selv i skovegne storme kunne indbringe ved „vindfælder“. Mellem de forskellige bøder, „sagefald“ som de kaldtes, udgjorde de for usædelighed en broderpart. Skønt lysten til at tage bøde var den samme over for alle forbrydelser, betales f. eks. i Akershus Len år 1557 bøder for 125 tilfælde af forskellig slags usædelighed, men kun for 23 begåede tyverier. År 1560 var forholdet som 106 til 16.⁴¹⁶ Den samlede indtægt af bøder var for Kronborg Len 1592 i alt 150½ daler, året forud havde den været 379 daler;⁴¹⁷ for Hålsingborg Len år 1574 var den 693 daler foruden en del, der betaltes i varer,⁴¹⁸ og i det store Akershus Len udgjorde den i årene 1557 og 1560 endog 2206 daler og 2135 daler.⁴¹⁹ Lensmændene nød i reglen selv en part af de uvisse indkomster og var derfor meget tjenstivrige. Man får et bestemt indtryk heraf ved at høre, at i Akershus Len kom 300 år efter (1848) på hver 10.000 af indbyggerne kun 25 domfældte, medens år 1560 ikke mindre end 43 var blevet idømt bøder.⁴²⁰

Underlige tog disse bøder sig ud, da alt var anslået ikke efter en

bestemt trinfølge i straf, men først og fremmest efter den betalendes evne. I Malmöhus Len f. eks. betaltes år 1565 for den samme brøde „at beligge en pige“ lige fra 100 daler, 60 daler, 30 daler, 20 daler, 10 daler ned til blot 8 „skilling grot“. Enhver brøde lod sig afsone med penge, selv sådanne, for hvilke der i by ubetinget gjaldt livsstraf. Ingemand i Gjesløf, der havde beligget sin broders fæstemø, slap f. eks. med 50 „enkelte dalere“. På hendes vegne måtte hendes broder bøde 24 daler. Horsag afsonedes med 30 daler. En steddatter, der havde stået i utilladeligt forhold til sin stedfader, slap med en bøde af 150 daler og 100 tønner havre. Da stedfaderens hele eje kun udgjorde 18 daler, mente man dog her at burde gøre en undtagelse og lod ham brænde.⁴²¹ Ganske de samme forhold møder os andre år og andre steder. Ar 1579 betaltes i samme len for „at beligge et kvindfolk og bagefter ægte hende“ fra to til fem daler, medens samme brøde uden påfølgende ægteskab alt efter formuesvilkårene betaltes lavere eller højere. To venner, der havde beligget hver sin pige, enedes om i forening at levere en okse. „Et kvindfolk at beligge og have sin ægtehustru“ afsonedes med fra 30 til 20 daler. Ja selv at beligge sin hustrus søskendebarn kunne afgøres ved en bøde på 100 daler.⁴²² Tre år efter betalte en rig bonde samme sum for blot at have beligget en pige.⁴²³ I Hälsingborg Len 1574 slap Inger i Hjärnarp, der havde ombragt sit eget barn, med en bøde af femten daler. Blandt uformuende i samme len var årets takst for at beligge en pige et par daler, medens en velhaver måtte betale 2½ daler for af vanvare at have taget livet af en gås.⁴²⁴

Hvor vi så vender blikket hele Norden over fra Island til Bornholm, møder os samme forhold. Det er bekræftelse på den fælles regel, blot lempet efter stedlige forhold, når på Vestmanna ø under Island 1586 Torsten Jonson af Bostad må betale 230 klipfisk for at have bedrevet hor med den gifte Gudrun Jonsdatter, og dennes bøde bliver sat til 380 klipfisk, der afkortes til 310 og betales i form af 14 får og lam.⁴²⁵ Eller når i Rø på Bornholm en kone, grebet i hor, må betale til Lübeckerne, der har øen i pant: 6 lod sølv, en tønne torsk og 14 tønner havre.⁴²⁶ Eller når det hedder i Eske Broks dagbog: „gjorde jeg aftingning med Morten Fisker for den kvinde, han havde beligget, og havde sin ægte hustru; derfor lovet mig 500 levende gedder og 500 aborrer med det første at levere“.⁴²⁷

Hvor stærk tilbøjeligheden var til og hvor naturligt det faldt at

behandle alle landforhold på denne måde, fremgår måske bedst af, at Københavns Universitet styrede sit eget jordegods ganske på samme vis. I regnskabet for Knardrup 1547–49 hedder det blandt indtægterne: „Mourits Lauritsen af Tokkerup, for han belå sin nabos datter, gav af sin yderste formue 4 daler. – Henning Nielsen, for han havde sagt god for Jørgen Knepe i Ganløse, for han førte Ole Sørensens hustru ved nattetide, gav seks mark, skal give to tønder havre“ osv.⁴²⁸

Som professor ved samme universitet har Niels Hemmingsen sin del af ansvaret for denne bestyrelsesmåde og kunne da have henvendt bebrejdelsen også til sig selv, når han i sin bog „Om ægteskab“ førte følgende klage: „Det er heller ikke at beskytte ægteskab at gøre løsagtige folk trygge ved, at når man haver så meget at bøde med, må man beligge så mange piger, som man vil. Hvilket man må høre, besynderlig på landsbygderne over det ganske rige.“⁴²⁹

Og det var ganske håbløst, når han mente at kunne fremkalde forandring ved i fortalen til samme bog at søge at hidse Kristoffer Valkendorf ved følgende tydelige anvisning: „Og visselig forhåber jeg, at øvrighed skal ikke blive tilfreds med den penningestraf, som de straffes almindeligt med, som beligge piger og dermed storligen fortørne Gud og mere bedrøve pigers fattige forældre, end om de stalle deres heste og øksne fra dem. Den, som stjæler et får eller et svin, hænger man i galgen, men den, som stjæler fra fattige forældre deres barns ære, han bliver kvit for al tiltale, når han har givet ni mark. Og derudover berømmes han sig, ligesom han havde vel gjort. Gud give, at øvrighed heri ville sig bedre betænke!“⁴³⁰

Lige over for præsten indtog bønderne en dobbelt holdning, idet de dels med det onde dels med det gode søgte at få ham fra at påtale deres overtrædelser. Den lutherske gejstligheds stilling var her overordentlig vanskelig. Præsten var udrustet med en betydelig straffemyndighed og forpligtet til at anvende denne imod den samme menighed, af hvilken han i andre henseender var ganske afhængig. Hertil kom, at selve straffene var af en egen ubestemt art, strakte sig lige fra blid formaning i enrum til offentlig bandsættelse, og det var for en stor del overladt til hans eget skøn, hvilken form af disse der burde anvendes. Intet under, at præsterne ikke i længden kunne modstå det pres, der øvedes mod dem.

Dette bestod i sin simpleste form i, at man berøvede dem deres indtægter. Niels Hemmingsen siger herom: „Hvor der end er præster, som ville straffe skørlevnere efter kirkeordningen og komme skørlevnere til at forherlige sig åbenbare med den kristne forsamling (som de have forarget med deres utugtige levned), da findes vel de, som det ikke så ville have, men true præsten derfor og forholde hannem sin tilbørlige løn.“⁴³¹ Omvendt var hver præst, der i slige sager gik frem med lempe, sikker, ikke blot på hvad der med rette tilkom ham, men også på en lille ekstra-erkendtlighed, en gåsekrop, en klump nykærnet smør, en vokskage honning eller andet.

Så vidt man kan skønne, var i *begyndelsen af Frederik II's regering landsbypræsternes optræden skrappet*. På landemoderne i Roskilde og Odense fik de også den ene befaling af bisperne efter den anden til ikke at skåne nogen, men angive dem for lensmand eller herskab, at de kunne blive straffet. Ingen afløsning måtte ske, førend den verdslige straf var fuldbyrdet. De skyldige skulle i hele menighedens nærværelse skrifte deres synd og, hvis de anden gang begik overtrædelse, uden nåde forvises sognet, ligesom tilrejsende svangre piger øjeblikkelig skulle bortjages og deres navn oplås på prædikestolen, at alle kunne tage sig i agt.⁴³²

Midt under alt dette forefaldt der imidlertid år 1570 et *optrin ved landemodet i Roskilde*, der synes at have draget følger efter sig. Biskop Poul Madsen havde været nødt til på dette landemøde at gå frem med strenghed, tre præster blev afsat fra deres embeder på grund af usædelighed, og degnen i Birkerød blev overbevist om trolddom og siden brændt. Da sagerne var omme, henvendte man efter gammel skik spørgsmål til bispem om, hvorledes man i bestemte tilfælde havde at forholde sig. Alle disse forespørgsler drejede sig denne gang om det ene punkt: behandlingen af løsagtige. Måtte man f. eks., når en skørlevner var syg og ønskede at berettes, opfylde dette ønske? Bispem svarede, at i tilfælde af anger kunne dette tilstedes, men kun på betingelse af, at, når vedkommende atter blev rask, skulle offentlig afløsning alligevel finde sted. Nægtede derimod den syge at tilstå sin brøde, så skulle man tage vidner på, at han selv ved sin halsstarrighed forspildte sin frelse, nægte ham sakramentet, lade ham være den hedning, han var, og ikke tilstede ham ærlig begravelse. – Hvorledes skulle man forholde sig, når en ugift kvinde besvangredes i et sogn og fødte i et andet? I hvilket af

de to skulle hun da lide kirkestraf? Bispnen svarede: Dér, hvor hun besvangredes. Thi samlejet er den synd, der skal sones, ikke fødslen, der, hvis den er gået godt, kun skal tilskrives Guds store nåde. Endelig vovede én sig frem med følgende:

Der stod i kongens ordinans, at skørlevnere skulle offentligt i kirken afløses fra deres brøde. Dette overholdt man også på landet. Men i købstæderne og især i København fandt det ingenlunde sted. Ugifte kvinder, der var besvangret på landet, drog derfor blot til købstæderne for at føde dér og unddrog sig således offentlig afløsning. Men sligt satte ondt blod mellem landsbypræsterne og deres menigheder, idet disse *påstod, at bønder blev behandlet hårdere end købstadbeboere.*

Det var en ubelejlig oplysning. Og bispens svar bekræftede kun, at man i hvert fald gik langt lemfældigere til værks i København end på landet. Alt, hvad han havde at svare, var: „Det skal ikke slås fast, at min menighed i København savner al kirketugt. Thi når dér en enke eller nogen anden har bedrevet hor, så får vedkommende privat afløsning i koret eller andetsteds i vidners nærværelse. Anden gang finder ligeledes afløsning sted i vidners nærværelse, men brøden forkyndes fra prædikestolen. Synder de tredje gang, da foregår afløsningen offentlig for menighedens åsyn.“⁴³³

De oplysninger om *mildere praksis i hovedstaden*, som bispnen her måtte rykke ud med lige over for alle sine landsbypræster, synes at være faldet i god jord. Sondringen mellem privat og offentlig afløsning indeholdt en anvisning af den mest vidtrækkende betydning. Det stod herefter i hver enkelt præsts magt at fire på ordnansen. Og ved overgangsformerne: privat afløsning i hjemmet, afløsning i præstegården, i et par slægtninges nærværelse, i fem kvinders nærværelse i våbenhuset, om morgenen i koret, før gudstjenesten osv. lige ned til åbenbar afløsning for den samlede menigheds åsyn, skabtes der en rækkefølge, som hver landsdel fra Bergen⁴³⁴ til Fyn⁴³⁵ og Als⁴³⁶ med flid uddannede videre, et mesterstykke af en elastisk pude, der kunne fjedre efter hver enkelt samvittigheds behov.

Og det kunne også gøres fornødent. Thi efter at år 1582 „bryllup“ var blevet lovbealet, stempledtes *alle de som løsaigtige*, der i tillid til gammel skik *mente sig lovligt gift, når de var kirkeligt trolovede*. Denne massetilførsel af syndere, der især på landet ofte om-

fattede befolkningens bedste bestanddele, medførte en forskydning i de tidligere begreber. Djævelen tabte, gejstligheden vandt. Djævelen tabte, thi jo flere flinke folk, der kom for skade, des mindre sandsynligt var det, at alle disse skulle være djævelens redskaber. Det kunne umuligt have sin rigtighed, at *hvad der var Guds vilje 1581, var djævelens værk 1583*. Da man nu desuagtet vedblev med den gammeldags „afløsning“, så aftog troen på dens religiøse indhold, medens frygten for det verdsligt krænkende ved dens strikse anvendelse holdt sig. Det var gejstligheden, der havde det i sin magt at afgøre, under hvilken form afløsningen i hvert enkelt tilfælde skulle anvendes. Herved voksede standen i befolkningens øjne, den blev, hvad den ikke havde været siden 1536, til en embedsstand, forvalteren af dette ubestemte, overordentlige, som hver enkelt stod retsløs overfor og kun kunne håbe at få godt af gennem nåde.

Når følgen ikke blev, at afløsningen selv efterhånden afskaffedes, så skyldtes dette gejstligheden. Allerede tidligt havde den skik indsneget sig, at hvo, der afløstes, erlagde offer. Muligt tilfaldt dette i begyndelsen de fattige, men senere gled det, trods regeringens forsøg på at forbyde sligt,⁴³⁷ over til at blive *embedsindtægt*. Ved forstandig mildhed og sagtmodighed på rette sted lod denne indtægt sig videre opdyrke. Det var således måske udtryk for gensidigt „offer“, når det 1593 og 94 vakte opsigt på Sjælland, at „fogedsønner, præstesønner og rige bøndersønner“ undgik offentlig afløsning, medens de af dem krænkede kvinder måtte underkaste sig den.⁴³⁸ Var end evnen forskellig, måtte det samlede offer dog kunne blive ret klækkeligt, når som f. eks. i Svinninge Sogn på Fyn 1595 årets antal af uægte fødsler var ni,⁴³⁹ hvilket svarede til atten afløsningsofrende. Hertil kom jo desuden alle de nygifte, der kom for tidligt, trolovede, der boede sammen og de mange, der end ikke havde dette påskud, summa: en indtægt, som ingen offernydende kunne ønske afløst.

Af gejstlige dagbøger fra det 17. århundrede får man et indtryk af de nye forholds brogede mangfoldighed. „14. søndag efter Trinitatis absolveret Lorents Fodknægt, som lokkede Hans Christensens datter i Holm; og hende deslige. Offer for ham 1 daler, for hende 1 daler.“ „Søndag Septuagesima. Offentligt absolveret for anden gang Hans Simonsen i Holm, som lokkede Jørgen Krølles dat-

ter. Offer 2 mark minus 2 skilling. Hun skylder for sit.“ Næste søndag viedes de. „Offentligt absolveret Per Skrædders Martha, som Christen Grubbe på slottet lokkede.“ „Søndag efter nytår privat absolveret Christen Grubbe på slottet, som lokkede Per Skrædders Martha.“ „Om fredagen gik Per Skrædders Martha i kirke, som var lokket, og lagde for sin indførelse på alteret 12 skilling.“ „Gik Mette udi kirken om morgenen tidlig, besøvet af Hans Boes. 1 mark.“ „Offentligt absolveret Morten Grummesen og Anna Povlsdatter. Offer 5 skæpper rug.“ „Offentligt absolveret Jes Fyrbøder på slottet for lejermål, og blev på fyrstelig nåde hertugindeens begæring benådet at sidde før prædiken.“ „Mandag om morgenen gik Thomas Kallesens datter, som var lokket, selvanden ind i kirken og lagde på alteret 10 skilling“⁴⁴⁰ osv.

Uformærkt skiftede således i løbet af lidt over hundrede år den gejstlige behandling af sædelighedsbrud ganske præg. Man var begyndt med hånd i hånd med en opskræmt øvrighed at bekæmpe djævelen, idet man ved bandlysning grumt tilkastede ham alle dem, der selv ved hor havde givet sig Satan i vold. Men lidt efter lidt tabte bandlysningen sig som særskilt handling. Den blot forudsattes som foregået, når den ved afløsning atter hævedes. Og afløsningen selv blev mere og mere til kun en form for åbenbar skrifte – en slags kirkelig grovfilig, der i sin skrappeste form ikke fandtes anvendelig over for hæderlige, velstående folk. Når offentlig afløsning alligevel en gang imellem fandt sted ved gudstjenesten, gjorde man ligesom undskyldning herfor, søgte at anrette sagen i mere tiltalende form for den tilstedeværende honnorte menighed. Hvilken afstand mellem afløsningstalerne i det 16. århundrede, hvor straf i liv og død for hor skildredes med gru til skræk for synderne og den samlede menighed – og så talerne efter det 17. århundredes midte, hvor f. eks. magister Søren i Vor Frue Kirke i København valgte til dagens tekst ved en offentlig afløsning: „Kærlighed er stærk – den oplyfter både skjorte og særk.“⁴⁴¹

Adelens modstand mod lutherdommens syn på hor var af en anden art end bondestandens. Det var først og fremmest en *kamp for standsrettigheder* og dannede et led med i de store politiske brydninger, som grevefejden og reformationen indvarslede. Det var jo adelen, der her havde sejret, for så vidt dens tronkandidat var ble-

vet konge, og hans første regeringshandling havde været at udstøde gejstligheden af rigsrådet. Adelen var altså fra nu af ene privilegeret stand. Men samtidig var kirkens overhoved blevet forflyttet fra Rom til Danmarks trone. Konge og adel mødtes da ikke længer i fælles modstand mod kirkens overgreb. Deres interesser var nu forskellige, og med ærgrelse så adelen kirkens nye hoved lytte til råd fra den lurvede flok af lutherske gejstlige, som adelen holdt sig for god til at rekruttere, og som dog ad bagveje tydeligt nok nåede til indflydelse på regeringshandlingene. De følelser, der besjælede adelen i dens nye forhold, var da: fællesglæde ved de goder, reformationen havde medført, parret med foragt og skinsyge over for den fremadstræbende, lutherske gejstlighed, og over det hele en ubestemt gru for den lyslevende, mægtige djævel, som havde en finger med i alt, hvorom der tvistedes, og vel snarere veg for en præst end for en adelsmand.

Denne *adelens stilling på skrå af lutherdommen* giver sig til kende på mange måder. Medens alle andre med Luther priste det Gud velbehagelige ægteskab og anså ugift stand næsten som skamplet, vedblev en kreds af rigets øverste embedsmænd hårdnakket efter katolsk mønster at holde sig ugifte. Kansler Johan Friis hørte hertil, ligeså Corfitz Ulfeldt den ældre, Niels Kås, Kristoffer Valendorf og Arild Huitfeldt.

Hovedsammenstødet mellem adel og gejstlighed foregik, som tidligere berørt, 1580, da man fra kirkelig side fik kongen til at skride ind mod *adelens frilleforhold*. Befalingen var ganske vist kun en gentagelse af, hvad der alt var sagt i kirkeordinansen 1539, men angrebet rettedes nu direkte mod adelen, der hidtil synes at være gået så temmelig fri. Det befaledes præsterne først hemmeligt at påminde, dernæst fra prædikestolen at advare og sluttelig at bandsætte enhver „adel og uadel, der levede med bolskab og omgikkedes åbenbarligt dermed som var det hans ægtehustru“.⁴⁴²

Virkingen af dette pludselige angreb var betydelig. „En part af adelen ægtede deres bolskab, og andre flere tænkte på at efterfølge sligt eksempel.“ Da lykkedes det rigsrådet to år efter at få kongen til (1582) at lade udgå et nyt brev, hvori sådanne ægteskaber erklæredes for at „ville komme adelig stand til største foragt“. Det befaledes derfor, at børn af slige ægteskaber ikke måtte holdes for adelsbørn, føre adeligt skjold og navn eller arve jordegods.⁴⁴³

Skinnet var reddet, for så vidt dette kongebud tilsyneladende ikke kom i strid med det foregående. Ingen havde jo bedt de herrer om at ægte deres friller; de kunne jo simpelt hen ladet dem fare. Men enhver, der var inde i, hvad der rørte sig i tiden, forstod godt, hvorledes de to breve skreg mod hinanden. Da alle var enige om, at kønsdriften var uimodståelig, råbte det første: Den eneste måde at fly Satan på og frelse sig selv nu og i evighed, er ved at ty ind i ægteskabets havn. Det andet råbte: Satan med ægteskab! Nej, bevar slægten ren, jordegodset samlet og lev så i Guds navn fremdeles med eders friller!

Det var *gejstlig og verdslig stat*, der her tørnede sammen. Modsigelsen fik sin brod ved, at begge nu var repræsenteret i en og samme person, *kongens*. Kongen kunne lige så lidt finde sig i, at hans rettroende folk førtes vild og gik evigt fortabt, som i, at hele grundvolden for den bestående statsordning forrykkedes ved, at standsforskellen blev hævet. Her var ulidelig modsigelse.

Når efter sammenstødet begge synsmåder alligevel ret roligt rislede hver til sin side, så lå det for en del i, at man efter evne dækkede over modsigelsen med de beroligende trylleord: *al øvrighed er af Gud*. Men dernæst viste det sig også efterhånden, at gejstlighedens rene sag i virkeligheden var behæftet med mangt og meget, der måtte vanskeliggøre sejren. Hvor mange præster havde vel mod og kraft nok til i længden at føre kampen mod deres adelige sogne-mænd, af hvem de i øvrigt var så ganske afhængige? Hvor mange præster havde selv så godt et rygte, at de overhovedet kunne føre en sådan kamp? Og endelig hvad kampmidlerne angik, så var, som vi har set, bandlysningen alt nu en vel hullet pose til at indfange med.

Under formynderregeringen viste sig allerede en *mattere stemning*. Vel søgte regeringsråderne at tage hensyn til begge sider. De sendte ikke blot den 2. september 1589 i den unge konges navn et trusselsbrev til Ebbe Andersen til Birkelse om at skille sig fra sin slegfredkvinde, da sådant ukysk samkvem var hans adelige stand usømmeligt og i strid med Guds lov og Frederik II's udgangne breve.⁴⁴⁴ Men de indførte 1591 efter den norske adels anmodning de danske bestemmelser af 1582 mod giftermål med uadelig kvinde også i Norge; dog fik loven ikke her som i Danmark tilbagevirkende kraft.⁴⁴⁵ Men tydeligt nok var den første blinde tro på ægteskabets

altformående magt, frygten for djævelens indgriben i alt, hvad der angik løbsagtighed, ikke så brændende som tidligere. Adelen modsatte interesser havde virket kuldslående.

Ikke desto mindre var striden dog fremdeles stående. På denne tid vovede f. eks. præsten i Ryslinge at tilskrive Klaus Huitfeldt til Krumstrup således: „Syrach siger, at synden anden gang er for meget, men tredje gang fører straffen med sig. Hvad ville I nu tænke, som på syv års tid haver haft eders vitterlige boleri med fire tripper, den ene efter den anden; Gud ved, hvad der er sket hemmeligt ... Desforuden, kære Klaus! hvad denne skørlevneds synd udretter og hvor skadelig en ting den er hos eder, kan man vel kende på hendes staldbrødre, som er prædikens og Guds ords forsømmelse og foragtelse, sakramentets og afløsningens forsmåelse, hvilke sandelig er de visseste tegn at gøre skilsmisse mellem et Guds barn og en helvedes arving. Jeg fattige mand haver tit på mit embeds vegne påmindet andre om denne synd, da haver det straks været mig i næsen kast, at jeg skulle straffe den, der længere og åbenbarligere haver syndet. Hvorfor I må tage for godt, om jeg i menighedens påhørelse her noget om rører, thi vitterlige synder må og skulle straffes, som Paulus lærer.“⁴⁴⁶

Trods sådanne enkelte udslag af strengere synsmåde, var forholdet i reglen dog dette, at parterne holdt øje med hinanden, men lod våbnene så vidt muligt hvile.⁴⁴⁷ Denne tilstand er træffende udtrykt i den fynske biskop Jakob Madsens visitats-optegnelser, hvor han fører adelens frilleliv til protokols, men heller ikke videre. „Bor udi Svendborg (1589) fem mænd af adel. Oluf Urne med en kvinde af Jylland. Hans Eriksen har et bolskab hos sig.“ Eller ved visitatsen i Allested og Vejlev: „Laurits Oldeland til Vejlevgård holder en kvinde hos sig og haver smukke børn ved hende, han holder en skolemester til. Han har lovet provsten, at han ikke vil have noget med hende at gøre, men dette har han ikke...“ (Resten mangler).⁴⁴⁸

Hvor åbenlyst sligt kunne drives, afgiver vistnok *Tycho Brahe* eksempel på. Ifølge en gammel udskrift af forhandlingerne på Roskilde landemode 1597 skal præsten på Hven i dette år være blevet afsat, fordi han havde foretaget forandringer i dåbsritualet, „så og at han ikke har straffet og påmindet Tycho Brahe på Hven, som i atten år ikke har været til sakramentet, men med en bislopperske

ligget i ondt levned“.⁴⁴⁹ Lysten til at komme Tycho Brahe til livs kunne dog her måske have malt med vel stærke farver. Hans ægte-skabelige forhold er ikke rigtig klare.⁴⁵⁰ Men ingen mistanke af denne art hæfter ved Niels Arenfeldt. Han havde ifølge sin sogne-præsts erklæring, som han selv i det væsentlige har tiltrådt, på sin gård Gundetved [Selchausdal] før år 1591 levet sammen med tvende kvinder og avlet børn med dem; og efter dette år havde han fået med Maren Andersdatter ét, med Maren Fransdatter fem, med Kirsten seks og med Margrethe ét barn. Præsten nægtede ham i denne anledning alterets sakramente og krævede offentlig afløsning. Da sagen indstævnedes for en kongelig kommission, havde Niels Arenfeldt intet andet at anføre til sin undskyldning, end at han ikke havde voldtaget nogen af disse kvinder, men at „de havde givet ham menneskelig årsag“, samt at han „havde ladet børnene opdrage og optugte i gudsfrygt“. Udfaldet blev, at „sagen efterlod, og Niels Arenfeldt under en pendings udgift til et hospital måtte stå hemmelig skrifte“.⁴⁵¹

Adelens modstand mod den strenge lutherdoms fordringer turde måske være tydeligst udtrykt i et træk som dette, at selv Kristoffer Valkendorf, på hvis private liv der ikke hviler nogen skygge, befalede, at i hans kirke, Svinninge på Fyn, skulle uægte børn døbes med samme ære som ægte og ingen mødre til dem stå åbenbar skrifte.⁴⁵²

Borgerstandens modstand mod Luthers lære om usædelighed var af en egen art. Den ytre sig ikke i bestemte modtræk eller engang i tydeligt udtalt uvilje mod den nye, hårde fremgangsmåde. Byerne udgjorde jo selv lutherdommens sikreste støttepunkter. Det højeste, man drev det til, var medlidenhed i de enkelte tilfælde med de ulykkelige, der blev pisket, „sækket“ eller brændt. Men modstanden gav sig til kende i *en vis gemytlig mellemtone*, der holdt sig midt imellem de to lutherske yderligheder, som man i øvrigt lige redeligt søgte at tilegne sig: glæden i Gud og frygten for djævelen. For den strenge lutherdom var der kun de to altopfyldende modsætninger: ægteskabelig tilfredsstillelse eller hor. Der kunne kun knækkes over fra det ene til det andet, fra Gud til djævelen, eller omvendt. Men bylivet med dets friere og hyppigere omgangsforhold mellem kønnene skabte halvt uformærkt en bred over-

gangsform, der nægtede at underordne sig nogen af de to modsætninger og dog fornøjelig beviste sin adkomst til at være.

Selv til kirken strakte dette sig. Et par årtier efter reformationens indførelse var allerede tonen så fri mellem de to køn under de lange prædikener, at man i alle byer måtte befale mænd og kvinder skilte ad, mandlige stolestader til højre, kvindelige til venstre. Sit hovedhjem havde dog det gemytlige livssyn i de selskabelige sammenkomster. Når man i „kompagniet“ eller på lavshuset havde under dansen svunget en pige lidt højere end nødvendigt, leet ad en saftig vittighed eller vise og ølvarm været venlig mod næstens hustru, alt imens andre gjorde ligeså, og enkelte forglemte sig helt, så at de under stormende latter idømtes „to tønner øl og en mark i bøssen“⁴⁵³ – så lød det så underligt fremmed, når det samme eller lignende bagefter stempledes som djævelens værk og lige vej til helvede. Især når begge dele jævnt hen gentog sig. Uvilkårligt lavede man sig *en dobbelt moral, en for kirke og en anden for lavshus*. Der var befæstet et gabende svælg mellem de to verdener, hvor det i den ene hed: hor straffes med død og den evige pine, og i den anden, som i skråen for Knudsgildet i Lund 1586: „Hvilken broder andens hustru beligger, og det er bevist, bøde to daler.“⁴⁵⁴

Den modsigelse, som her var uforklaret, ofte også kun halvt ubevidst til stede, trådte tydeligt frem og krævede svar igennem gejstligheden. Derfor blev også *gejstlighedens modstand mod den strenge lutherdom* så afgørende, lige så betydningsfuld måske som bøndernes, adelens og borgernes tilsammen.

Måden, hvorpå spørgsmålet her blev stillet, var særlig skarp. Luther havde dømt og fordømt hele den katolske kirke fortrinsvis ud fra dette ene punkt, dens lære om klostre og ugift stand. Herved, påstod han, var i umindelige tider paver, biskopper og præster både selv blevet forledt og havde forløkket andre til at tjene djævelen; thi hor er djævelens værk, og horkarle og skørlevnere skulle ikke arve Guds rige. I modsætning til denne løgnens kirke havde så Luther fornyet den gamle, sande kirke, forkyndt ægteskabets pris som den Gud velbehagelige stat, lært at sondre klart mellem Guds og djævelens veje, ægteskab og hor, og indsat en gejstlighed, der selv skulle gå i spidsen og lede folket den rette vej til Gud. Evangeliets lyse dag var herved oprunden, og ingen undskyldning gjaldt længer om, at man ikke vidste, hvad ret var.

Hvorledes opfyldte nu den lutherske gejstlighed denne opgave, der med så stor en tydelighed var stillet den? Spørgsmålet drejer sig ikke om, hvorvidt den ellers og i det hele kunne sammenlignes med den katolske. At det måtte falde den svært i lærdom, i takt, værdighed, endsige i virkelig magt at kappes med en stand, der havde århundreders indøvelse, er klart. Men spørgsmålet gælder også kun det ene punkt, det, hvorpå overhovedet, ifølge Luther, dens berettigelse til at fortrænge den gamle gejstlighed beroede: *Hvorledes stillede den nye, gifte gejstlighed sig, sædeligt set, i sammenligning med den tidligere?*

Når en retfærdig dom her skal fældes, må en mængde *formildende omstændigheder* ikke lades ude af betragtning. Den lutherske gejstlighed var ganske vist ifølge sin oprindelse kaldet til at afgive beviset for den gifte stands renhed, og den blev derfor også af regeringen betroet tilsyn med og dommermyndighed i ægteskabs-sager samt udrustet med bandlysningens flammesværd til kamp mod djævelen. Men den havde tillige andre afstammingsmærker. Den var selv fremgået af samme frihedsbevægelse, hvoraf også Luther var et udslag, og hvis fælles løsen var: det naturliges berettigelse. Den rekrutteredes ikke længer fortrinsvis af dem, hvem egen eller forældres fromhed havde viet til Gud. Den fik sit hovedtilløb fra det skyl af halvstuderede, tvivlsomme væsener, som tidens overdrevne skoletilstrømning havde skabt. Deres uddannelse havde fra barnsben til den voksne alder ofte kun bestået i at drives frem ved prygl ad den trange vej over skærver af oldtids uforståede tanker; den færdighed, livet havde lært dem, var at gøgle for føden; deres fremtids udsigter vippede ubestemt mellem galgen og en prædike-stol.

Var det allerede svært af sigt et stof at forme brugbare præster, så voksede vanskelighederne for hver enkelt, når embedet først var opnået. Thi selv om han mødte med nogenlunde god vilje, så kappedes en mængde hensyn og fristelser om at berøve ham fodfæstet som brav gift gejstlig. Han var gift, men med hvem? I reglen med en påtvungen hustru, enken på kaldet, måske en vederstyggelighed, der forbitrede ham livet og opholdet i hjemmet. Pligten bød ham døje hende. Men i embeds medfør tordnede han hver søndag mod de gode gerningers betydning. Troen, troen, om det så først var i dødsøjeblikket, at den viste sig, vejede mere end et helt liv i selv-

beherskelse og lydighed. Kunne da ikke også han tillade sig er. lille, forbigående skrøbelighed mod pant i senere tro! Og fristelse var der. Han skulle jo forkynde ægteskabets pris, lokke folk til giftermål ved at vække lysten og give den retning. Han var den, der førte an ved bryllup, ved barsel, som skaffer ved gilde. Han var ifølge sin stilling kaldet til fortrolighed med egnens kvinder. Friluftsliv og nærende kost; intet legemligt arbejde, ingen faste til at holde igen. Blodet brændte. Og han kunne være bedårende. Uvilkårligt regnedes han for mere end en bonde, var flinkere til ords, kunne af gammel øvelse slå et sving i en runddans, og næsten tage sig ud som en „hofkarl“, når han i kort kappe og pibekrave, med frynset, snorebesat hat, kniv i bæltet og udhugne sølv tippede sko tumlede en hest eller tog prædikestolen i et par spring.⁴⁵⁵ Alt sammensvor sig imod ham. Han stod ene i kampen. Uden forskole, uden tilhold i hjemmet, uden standsfølelse, uden så meget som blot en bestemt embedsdragt til værn. *Intet under, om han til sidst blev besejret.*

Men at dette overordentligt hyppigt fandt sted, kan heller ikke nægtes. Vi vil til bevis anføre nogle eksempler, idet vi med flid henter disse ikke fra de første, bevægede åringer lige efter reformationens indførelse, hvor det kunne falde vanskeligt at skaffe det tilstrækkelige antal passende kræfter, men fra en tid, hvor det nye var grundfæstet og skulle kunne stå sin prøve, idet en ny slægt var opvokset til virksomt at føre læren ud i livet. Betragter vi f. eks. de første år i tresserne, altså en tredive års tid efter reformationens indførelse, så forefaldt her følgende:

Præsten i Jyderup, hr. Laurits Jensen, anklagedes 1561 af byens smed for, skønt gift, at have bedrevet hor med dennes hustru. Smeden forklarede, at, da han en aften kom sent hjem, fandt han hr. Laurits Jensen i sengen hos hans hustru og præstens sko standende foran sengen. Niels Smed gav sig straks i slagsmål med hr. Laurits, og de sloges og droges længe. Da kom Niels Bruun forbi, hørte bulderet, troede, at smeden slog sin hustru og gik derfor ind i huset. Herinde så han imidlertid smeden, der havde hr. Laurits i håret. Han fik dem da skilt ad, rakte præsten hans kniv og bælte, som lå på bordet, hvorefter denne skyndsomst løb bort, glemmende sin blåforede hue i sengen. For provsteretten i Roskilde svarede hr. Laurits hårdelig nej til alt, hvad smeden beskyldte ham for. Men Niels

Bruun bevidnede at have skilt dem ad, et andet vidne havde set præsten komme barhovedet fra smedens hus, og Niels Smed fremlagde i retten den glemte blå hue fra sengen. Herefter fik en kvinde ordet og beskyldte hr. Laurits for at være fader til hendes barn samt at have fået hende til, da han døbte det, at udlægge en karl som barnefader.⁴⁵⁶

År 1562 udtalte Fyns biskop sig således på Odensegård til *præsten hr. Just i Uggerslev*, der var anklaget for slagsmål med en bonde: „Jeg formærker, at dette ikke er den eneste sag, som eder skal påhænge. Men som jeg nu på denne min hjemrejse fra Jylland kom mod Middelfart, og siden jo nærmere jeg kom hjem, des stærkere ganger rygte og tidende om eder, hvorledes I skulle et steds have siddet hos en ægtemands hustru og drukket eder drukken og så søgt seng med hende. Som en part siger, er da tjenestesvenden dér i gården kommet derover og har sagt til hustruen: „men dette har vor husbond ikke ventet sig af eder,“ men hun skal have svaret: „gak du fanden i vold!“ Somme derimod sige, at husbondens moder skal være kommet og have set eder tilsammen. Derefter skal manden være kommet i gården og hustruen have iført eder kærlingeklæder, tilhyllet eder for munden og så skikket eder af gården. Derefter skal en liden dreng være blevet eders skæg var og have råbt til husbonden: „Fa’r, denne kvinde haver skæg.“ Så skal husbonden have rykket fra eders mund og set, hvo I var, og skal så have givet eder store hug at gange af med.“⁴⁵⁷

Om *præsten, hr. Jens i Hundseby på Lolland*, skrev Axel Urne 1566, at han fra Årsmarke [Knuthenborg] i Axel Urnes fraværelse havde stjålet alt, hvad han kunne af køkkentøj, dyner, boskab og fetalje for at sende det til Holsten. „Jeg bekom skrivelse fra Albert Oxe, desligeste Lave Venstermand, at samme hr. Jens havde al min tingest borte og ville rappe sig, når vinden blæste. Desligeste skrev bispen mig også til, at dersom jeg ikke var snar, da skulle jeg finde en tom rede ... Jeg forskikkede da straks min hustru over til gården at forfare lejligheden, og hun befandt da dér i sandhed, som tidenderne lød på ... Så fik jeg af min herre [kongen] orlov og kom det korteste mig muligt var. Som jeg var så på rejsen og min hustru hos abbedissen i Maribo, da kom hende iligen tidender did, at hun skulle begive sig til gården [Årsmarke], thi hr. Jens regerede for meget hart og ville dér have voldtaget hendes egen pige oppe

på hendes stue, desligeste i kvindestuen og i gården, havde ikke gårdens folk kommet af slig råb og klammer af deres senge til hjælp ... Hvad han i lige måde med min bondefogeds kone, Esberns hustru i Nørlunde, har bedrevet, som han holdt med vold i vinter hos sig på gården i tre nætter imod hendes minde, desligeste med min møllerkone, det ved han bedst selv at gøre rede for ... Hr. Jens haver og skrevet og igen fået løsagtige breve, som for hånden er, og drevet sin skælms handel med de forløbne Maribo jomfruer“ osv.⁴⁵⁸

At sligt ikke var sjældne sager, der ved et tilfælde var sammentrængt på et par år, kan ses af, at alene på Roskilde landemode 1570 behandledes følgende stiftsbegivenheder fra det forløbne år: Hr. Rasmus Kåbeløs, *kapellan i Roskilde*, havde besøvet sin tjenestepige. Den 70-årige hr. Jakob, *præst i Gunderslev*, havde begået samme brøde. *Præsten hr. Niels i Karlebo* havde bedrevet hor med en gift kone i sognet.⁴⁵⁹

Kristoffer Valkendorf til Glorup (1525–1601) optræder hos Troels-Lund i mange forbindelser. Hans lange karriere i statens tjeneste førte ham vidt omkring. Han var lensmand i Bergen, hævdede siden de danske interesser på øen Øsel, hvor Frederik II's drikfældige broder Magnus herskede som fyrstebiskop, vendte tilbage til Norge, blev i 1563 lensmand på Island og to år senere på Gotland. Efter Peder Oxes død i 1575 steg hans stjerne hurtigt. Han blev rentemester – en slags finansminister – og som statsholder i København udfyldte han en vicekonges funktioner i hovedstaden. Han byggede det endnu eksisterende tårn på Skt. Nikolaj Kirke, og han opretholdt en stor orlogsflåde. De mange år, han havde tilbragt på posten i rigets ydre egne har givetvis styrket hans selvrådighed. Valkendorf var en ilter herre, som var vant til at få sin vilje. Dette i forbindelse med en knusende dygtighed isolerede ham over for hans standsfæller, og da han med vanlig hurtighed lod den færøske handelsmand og fribytter Mogens Heinessøn henrette – angiveligt for blodskam, i realiteten for sørøveri – benyttede dennes venner lejligheden og styrtede Valkendorf ved et kup i 1590. Fem år senere fik han imidlertid oprejsning, da den unge Christian IV kaldte ham til rigets højeste embede som rigshofmester. Kristoffer Valkendorf var ugift og brugte dele af sin store formue på offentlige formål; det var ham, der oprettede „Valkendorfs kollegium“ for studenterne. (Frederiksborgmuseet, kopi efter maleri i Svinninge Kirke malet af Knud Larsen).

At heller ikke dette var en tilfældig ophobning, fremgår af de enkelte, endnu bevarede provste-dagbøger og optegnelser, der, hvor de kaster deres tilfældige lys, bestandigt oplyser de samme forhold. Alene på Lolland f. eks. forekom i løbet af et par år følgende:

Præsten hr. Rasmus Hansen til *Døllefjelde* gjorde ved mikkeldagstid 1575 en rejse til Malmö. Her forlod han imidlertid sin værts bolig „og haver indgangen i et horehus, dér drukket sig fuld, og blev liggende om natten hos en skøge, navnlig Karen Halmstads“.460 *Hans nabopræst* på Lolland var hr. Hans Jørgensen i *Thoreby*. Han var en søn af den bekendte reformator, biskop Jørgen Jensen Sadolin, var selv provst og havde til løn for en samling latinske digte fået kongelig udnævnelse til poeta laureatus. Samme år, 1575, besvangrede han, skønt selv gift, en adelig jomfru i Maribo Kloster, Anne Bådsdatter.461 Dette var en af de sager, der på grund af personerne og forholdene462 vakte megen opsigt og vel endog fordunklede, hvad samme år foregik i København: at *præsten ved Helligåndskirken*, hr. Morten Jørgensen, fik kongelig befaling til at fortrække, da han førte „et sælsomt levned med frådseri og drukkenskab og holdt ølsalg i hans hus, hvormed han og hans hustru haver givet årsag til megen utugt og anden løsagtighed“.463

Kort tid efter anklagedes *præsten* hr. Christen i *Søllested* på Lolland for at have en ukysk kvinde i sin tjeneste og i denne anledning at have mishandlet med slag og sult sin egen hustru. Han formåede ikke at bevise sin modpåstand, at hans svigermoder, når hun sent kom oprømt hjem fra fest, bød karlene nøgne ud til dans i gården.464 I *Bursø Sogn* på Lolland klagede 1579 degnen over at have truffet *kapellanen*, Hans Viborg, og hans tjenestekvinde, Sidsel, liggende afklædte sammen i en slagbænk. Da gudstjenesten var begyndt fjerde søndag efter påske, kundgjordes nyheden for den samlede menighed, idet degnens kone i kirken råbte til Sidsel: „Sæt på dit hoved! [dvs. mød ikke barhovedet som mø] hr. Hans Viborg haver ligget hos dig.“465

Hvorhen man så vender blikket, overalt, hvor forholdene træder en smule tydeligere frem, gentager det samme sig. Hr. *Anäers i Bloustrød* „begynder“, som det i mildere form udtrykkes, „sit ægteskab af vellyst“.466 Hr. *Otto i Ledøje* „haver for tidligt lagt sig til enken“.467 Hr. *Hans Knudsen i Øster-Skerne* „belå sin første kone, førend han ægtede hende, og haver nu belejret et kvindfolk i sit

enkemands sæde“.468 Hr. *Villum i Bjerregrav* „haver af menneskelig skrøbelighed forset sig og beligget et kvindfolk“.469 Hr. *Mads Ipsen i Hundslund* „haver beligget sin tjenestepige“.470 Hr. *Knud Christensen i Eysing* haver lovet Ingeborg Lauritsdatter ægteskab og „beligget en af sin faders piger“.471 Hr. *Peder Sørensen* „haver beligget sit søskendebarn“.472 Hr. *Mads Christensen* „haver forlok- ket hr. Peder Mikkelsens, Guds ords tjener i Århus, hans hustru og løbet bort med hende“.473 *Mogens Gregersen*, dømt fra livet for utilbørlig løsagtighed, benådes med at studere fem år udenlands og – blive sin faders efterfølger som præst i Skjern⁴⁷⁴ osv., osv.

At dette fællesindtryk af gejstlig usædelighed er korrekt, bekræftes af samtiden selv med afgørende vidnesbyrd. År 1555 fandt bisperne i Danmark sig foranlediget til at udstede følgende bestemmelse, der maler tilstanden tydeligere end den længste opregning af eksempler: ingen præst, som er fundet i mord eller hor, må uden videre, men kun med bispernes samtykke, forblive i sit embede, og bør som regel – forflyttes til et andet kald.⁴⁷⁵ Indvendes der, at dette kun er betegnende for det første, uheldige kuld lutherske præster, så beskriver selve regeringen det næste kuld ikke bedre. År 1579 skrev kongen således til bisperne, der just holdt møde i København: Vi ville eder hermed samtlige have advaret, at vi komme udi forfaring og selv have befundet, at her udi riget mangel steds findes stor brøst hos præster såvel som provster på landsbyerne og udi købstæderne, at mange deres levned og lærdom ikke følges ad, men en part fører et *utilbørligt levned udi idelig drukkenskab, horeri og andre sådanne grove laster*.⁴⁷⁶ I skarpe ord befaledes det derfor bisperne at have bedre opsyn end hidtil.

Forholdene i *Norge* svarede, hvor vi kan bedømme dem,⁴⁷⁷ ganske til dem i Danmark. I *Sverige* synes tilstanden at have været en lignende. Ikke uvittigt skrev derfor en fransk rejsende i sin dagbog følgende bemærkning: „Ved reformationen i Sverige delte de medvirkende kirkens efterladenskaber sålunde imellem sig: kronen beholdt kirkegodset, præsterne dens omsorg for enker, nonner og jomfruer, og lægmændene blev befriet for skrifte og faste.“⁴⁷⁸

Spørges der herefter: *Hvorledes stillede i det 16. århundrede den gifte lutherske gejstlighed sig, sædeligt set, i sammenligning med den tidligere, katolske ugifte?* så kan svaret ikke være tvivl-

somt. Skønt sædeligheden hos den katolske gejstlighed ved århundredets begyndelse havde været i forfald, betegnede dog reformationen på dette punkt et tilbageskridt. Den lutherske gejstlighed i det 15. århundrede stod, hvad kønslige udskejelser angik, lavere end den katolske, som den afløste. Og dette forhold vejer så meget mere, som usædelighed ifølge den nye lære var en langt grueligere synd end hidtil almindelig antaget, og det just var lutherdommens hovedadkomst til at fortrænge det gamle, at den kirkelige ukyskhed burde afløses af gift, sædelig renhed.

Man misforstå ikke dette som en påstand om, at alle lutherske gejstlige skulle været usædelige. Slig overdrivelse er lige så latterlig som den tilsvarende: fra reformationstidens ideligt gentagne kamp-råb: gejstlig ukyskhed, at slutte til de hidtilværendes absolutte fordærvelse. Der gaves naturligvis hædersmænd i begge lejre. Og den lutherske gejstligheds spidser tålte måske på dette område fuldt så vel at ses i klar belysning som i sin tid den katolskes. Men som vi har set: standens brede lag led af, og måtte ifølge de givne forhold nødvendigvis lide af den skrøbelighed, som Luther havde dømt så hårdt.

Man kommer da uvilkårligt til at smile, når, længe efter at kamp-tiden var omme, de *gamle stikord fremdeles sættes i omløb*, de gamle faner udfoldes på ny, uden tanke om, hvilken skjult dom de fæl-

Henrik Tornekrans var den sidste katolske abbed i Sorø, hvor kloster-tugten, hvis man skal tro munkenes bitre fjende Roskilde-bispen Niels Skave, var i fuld opløsning o. 1500. Hvor meget der er om bispens beskyldninger, vides ikke, men det er i hvert fald rigtigt, at Henrik Tornekrans straks efter reformationens indførelse skrev et brev til en af sine venner, hvor han spurgte, om denne ikke kunne hjælpe ham med at skaffe et par piger. Som en midlertidig foranstaltning overlod man Sorø-abbeden administrationen af alle klostre, der tilhørte cistercienserordenen i Danmark. Herved blev Tornekrans en kort overgang en meget stor kirkefyrste. Han var en kultiveret mand, der nærrede større interesse for lærdom end for religion. Fra gammel tid havde Sorø-abbederne ret til at bære bispedragt, og tilfældigvis er netop Tornekrans' udstyr bevaret til vore dage. Gennem ham opnåede den gamle katolske kirke på godt og ondt en kort og hektisk afblomstring i Sorø. Han døde allerede i 1538, og ligger begravet i Sorø Kirke, hvor hans ligsten findes. (Nationalmuseet fot.).

der over samtiden. Det var overgemte ord, når f. eks. Niels Hemmingsen endnu 1572 hoverede således:⁴⁷⁹ „Vil man vide, hvorfor pavedømmet forbyder sine smurte [salvede] præster ægteskab, da var det, fordi djævelen vidste, at ingen kan leve kyskelig uden ægteskab. Herhos vidste og den træske djævel, at når præster de falde i hor og ukyskhed, at fleste parten af deres tilhørere skulle vel følge deres eksempel efter så længe, at verden blev ganske besmittet med urenhed. Havde ikke djævelen ført præster udi det fald, aldrig havde (tror jeg) skørlevned fået så stor overhånd udi alle stater i verden. Ja, jeg visselig tror, at havde ikke djævelen fundet det råd, [at præster ikke måtte gifte sig], da skulle man ikke hørt nævne horeri eller skørlevned iblandt kristne.“ Slige ord lyder uvirkelige i den mands mund, der i embeds medfør var inde i alle de gejstlige ægteskabssager ligefra den blå hue i smedens seng i Jyderup til, hvad præsten i Karlebo nys havde bedrevet, og som selv var blevet skilt fra sin første hustru på grund af hendes utroskab.

Og lige så upålidelig var den værdsættelse, som kirkemalerierne tillod sig, af forskellen mellem fortid og nutid. Når der f. eks. i Vrå Kirke i Børglum Herred i Nørrejylland var afmalet dommedag, så havde den luthersk-sindede maler her opnået effekt på en vel nem måde. Han havde forrest blandt de fordømte fremstillet en katolsk bisp – vel en fra det nærliggende Børglum Kloster – med sin „bislopperske“ ved siden på vej til helvede. Men enhver ærlig betragter i datiden måtte indrømme, at dette gejstlige billede fremdeles kunne passe i de fleste kirker, og at det nu kun var den katolske hovedbeklædning, der forekom fremmed. (Billede side 492).

Den lutherske gejstlighed indtog imidlertid ikke blot en *særstilling* til usædelighed, men også *til straffen* derfor. Allerede i kirkeordinansen af 1539 havde dette gjort sig gældende. Når man erindrer Luthers lære om hor som frafald fra Gud og virken i djævelens tjeneste, hvorfor horkarle her i verden skal straffes med sværdet, hisset med evig fortabelse; når man erindrer, hvorledes den opskræmte danske regering af frygt for, at det skulle gå landet som Sodoma og Gomorra, havde år 1537 budt, at mand skyldig i hor skal halshugges, hustru sækkes; når man erindrer gårdsrettens dødsstraf for voldtægt, galge for krænkelser af „nøglevinde“ samt den oftere påbudte indmuring af faldne adelskvinder – så lyder det unægtelig lidt mat, når

En domstol på Christian IV's tid. Siden middelalderen fandtes der tre hovedgrupper af domstole, nemlig herredstingene, landstingene og herredagen. Herredstingenes beføjelser var dog hårdt beskåret, idet visse godsejere havde „birkeret“ – dvs. at godset var en retskreds i sig selv, og i købstæderne fungerede byting og rådstueretter. En væsentlig forskel fra vor tids domstole var, at sagerne ikke uden videre kunne appelleres fra instans til instans. I sædelighedssager fungerede særlige domstole – „tamperretten“, der var sammensat af præster. Oprindeligt havde retsmøder været afholdt i fri luft, men i det 16. og 17. århundrede blev det almindeligt at flytte inden døre. Dette er en lille domstol – måske en rådstueret. Til venstre sidder retsformanden med sin lovbog og tingskriveren, der refererer mødet. De indstævnedes står op. Bemærk at alle stående personer holder hatten i hænderne – alle siddende har den på hovedet. Hvad der blev afsløret i landets retssale og omhyggeligt protokolleret er hovedkilden til vor viden om f. eks. de sædelige forhold i det 16. århundrede.

gejstligheden i ordinansen ansætter sig selv således til straf:⁴⁸⁰ „Sognepræster skulle enten leve kyskeligen eller gifte sig. Dersom de gøre herimod, da skal man én og anden sinde [gang] påminde dennem. Ville de da ikke råde bod derpå, da skulle de sættes ud af embedet og udi deres sted andre tilskikkes.“ Altså det, hvorfor andre blev hals-hugget, hængt, druknet, indmuret, det kunne en gejstlig tillade sig „én sinde“ og „to sinde“ blot med udsigt til i værste fald at blive „påmindet“.

Og dette var ikke en tilfældig lempelighed i udtryksmåde. Det blev virkelig den målestok, der benyttedes, den form for mildhed, som gejstligheden både gjorde krav på og troligt anvendte over for sig selv overalt, hvor den var dommer. Sligt burde vel ikke højlydt forkyndes. Man kunne derfor kun glæde sig, da det 1550 rygtedes fra genbouniversitetet i Rostock, at de andre teologer her havde fået dr. juris Adam Tratziger fortrængt fra sin lærerstol, fordi han i en disputats havde forsvaret den oprørende sætning: „Enkelt hor er ikke synd.“⁴⁸¹ Men underhånden og mellem embedsbrødre herhjemme gjaldt reglen: *én gang er ingen gang*.

Iøjnefaldende eksempler på sådan mildhed kan anføres i mængde. Som ovenfor omtalt blev præsten hr. Jens Nielsen i Hundseby af Axel Urne anklaget for at have plyndret hans gård Årsmarke, bortført fogdens hustru og en møllerkone og gentagende forsøgt voldtægt mod en fruerpige på gården m. m. Kongen befalede professorerne ved Københavns Universitet at dømme i denne tyvs- og horsag. De holdt forhør og – gik derpå i forbøn for den skyldige hos Axel Urne og bevægede virkelig denne til at lade sagen falde.⁴⁸² Det er endog uvist, hvorvidt hr. Jens er blevet afsat fra sit embede. Selv om så var, „kan han gerne senere være blevet præst i et andet stift“.⁴⁸³

Om præsten hr. Niels i Karlebo modtog Sjællands bisp i forsommeren 1570 en skrivelse fra kongen, hvori det hedder:⁴⁸⁴ „Præsten i Karlebo skal ligge udi åbenbar hor med en ægtemands kvinde, hvorfor vi for ingen del længer ville stede hannem at blive ved hans sogn. Lader hannem straks forvise derfra, kalde udi rette og gå en endelig dom over hannem. Haver flittigt opseende, at sådant må blive straffet; thi her gøres og bedrives dog synd og ondskab nok, at man billigt ikke skulle tilstede dennem, som andre skulle lære og give godt eksempel, at bruge slig forargelse. Hermed sker vor vilje og alvorlige befaling. Thi lader det ingenlunde!“

Regeringens berettigede harme er umiskendelig i denne skrivelse. Det var da et stærkt stykke, når man alligevel vovede et par måneder efter på Roskilde landemode at lade sagens hele udfald blive følgende: „Hr. Niels, præst i Karlebo, som er overbevist om at have bedrevet hor med en gift kone dér i sognet, berøves sit embede“, dog med den tilføjede formildelse, at han – „på et andet sted kan stedes til gejstligt embede på grund af hans tidligere ustraf-

felige liv, der er hele landemodet vitterligt og hvorom vidnesbyrd er fremlagt“.⁴⁸⁵

Hvad den øverste gejstlighed overhovedet turde byde regeringen, er utroligt. Da således Frederik II 1579 havde sendt de forsamlede bisper den førnævnte skarpe irettesættelse, fordi „vi komme udi forfaring og have selv befundet“, at en part præster og provster leve i idelig drukkenskab, horeri og andre grove laster, blev bispene ikke svar skyldige. De skrev til den øverste sekretær, Arild Huitfeldt, og erklærede simpelt hen, at dette, hvad hor angik, ikke var tilfældet. „Endog vi gøre vor bedste flid, så kan der ligevel findes nogen, som ikke vil lade sig undervise, besynderlig med drukkenskab; fordi [thi] horeri vide vi ikke nogen at være befundet med, at han jo straks er skilt fra sit kald.“⁴⁸⁶

Lod regeringen sig byde sligt, kan det ikke undre, at den lod sig drive videre og snart selv tog del med i den påtalte mildhed mod gejstlige. Det blev nu ikke længer blot landemoderne, men regeringsråderne og den unge Christian IV, der viste skånsomhed: fandt sig i, at en for hor afsat præst blot lod embedet bestyre af en anden, med hvem han delte indtægterne,⁴⁸⁷ tillod en kapellan, der „af skrøbelighed havde beligget et kvindfolk“, atter at fange kald,⁴⁸⁸ tilgav på fyrstelig forbøn en præst, skønt han havde begået den store brøde at beligge et søskendebarn,⁴⁸⁹ ja benådede den ovenomtalte student, der var dømt fra livet for løbsagtighed, med fem års studium i udlandet samt – faderens præstekald.⁴⁹⁰

Men gik således de første slægtled af den lutherske gejstlighed vidt i usædelighed, og dømte de deres egne overtrædelser mildt, så kunne umuligt *det* i længden stå til troende, hvad den samme gejstlighed forkyndte, at skørlevned var pagt med djævelen, strafbart her i livet med død, hisset med evig fortabelse. Da kirkens tjenere ikke kunne antages at være i ledtog med djævelen, måtte sandheden være den, at det ikke gik så galt til, som præsten prædikede. Gejstlighedens modstand mod Luthers og regeringens strenghed fik herved en ganske egen art vægt og kom til i virkning at overgå bøndernes, adelens, borgernes. Thi herved underbandtes på et afgørende punkt den nye tro på djævelens direkte indgriben i livet og øvrighedens pligt til ved straf at hindre den. Vel holdt endnu troen på hekseri og trolddom sig, og øvrigheden brændte fremdeles dem, der her forså sig, men den værste feber var overstået. Faren var omme. Mildt

dæmrede den sunde opfattelse, at al synd kan, om man så vil, gerne kaldes djævelens værk, men samfundets pligt indskrænker sig til at straffe brøden i forhold til dens betydning for samfundet, ikke bruge straffen som kastevåben mod den tænkte Satan bagved.

Hvor strengt eller mildt man da end vil bedømme *den første lutherske gejstligheds usædelighed* i og for sig, én ting står fast, netop denne usædelighed *blev til afgørende held for lutherdommen selv*, gennem dette hul fik ondet afløb. Den gifte gejstligheds ukyskhed førte det praktiske bevis for, at ukyskhed ikke var synden fremfor alle andre synder, djævelens modtræk mod det guddommelige ægteskab. Men herved fik den lutherske djævelslære et knæk, som den aldrig forvandt. Endnu 1572 skrev Niels Hemmingsen i den gamle toneart om den katolske gejstlighed:⁴⁹¹ „Den tid den lov om præsters viduelevned [ugift stand] blev stadfæstet i Rom af paven, da lod djævelen af Guds forsyn og befaling sig se over Rom udi en gloende drages lignelse og råbte med høj røst: „På denne dag haver jeg udspytet min edder udi verden.“ Niels Hemmingsen anede ikke, at han selv oplevede et lignende jærtegn, idet djævelen i hans tid på ny viste sig, denne gang over Nordeuropa, og sugede ved hjælp af den gifte gejstlighed edderen i sig igen så grundigt, at selve djævelskikkelsen og djævletroen til sidst blegnede.

Bruset af *den mægtige bevægelse*, hvis bølge og modbølge vi i det foregående har søgt i det enkelte at skelne, havde omkring år 1600 sat sig så meget, at det ved denne tid bliver muligt at klare, hvad der var opnået, hvad der var gået tabt. Det var jo renæssancens voldsomme strøm med dens krav på det naturliges ret, der var væltet ind over Nordeuropa. Under religiøs forklædning, som den lutherske reformation, havde den her sprængt alle gamle diger om naturdriften. Spise, drikke, kønsdrift var givet fri. Som på et oprørt hav vippede alle løsrevne bevidstheder op og ned, med blot „troens“ nye vimpel på stortoppen. Under denne fællesdrift og fællesfare, hvor århundreders kulturarbejder truede med at gå tabt, alting røres op i dyrisk tilfredsstillelse, greb den ordnende sans til det yderste nødmiddel, at true med overmenneskelig straf. På det kønslige område, hvor driften var stærkest, faren størst, førtes djævelen og helvede frem. Intet andet middel ville have bidt. Ubønhørligt piskedes de stejle hingste med længste snert, så blodet flød. Først således

kom de fire stænder nogenlunde til ro og stod prustende, med svøbebemærkede sider.

Men efter år 1600 kunne der spændes for igen og køres på ny. Vælgigheden havde vel ikke sat sig, der var liv i blodet fremdeles, men de lod sig dog køre på almindelig vis. Uformærkt *skiftede derfor under Christian IV regeringens optræden præg*. Vel bevarede de gamle love, men både i deres udøvelse og i de nye, der kom til, kunne man spore noget af en ny ånd. Det naturlige begyndte mere og mere at betragtes som noget givet, hverken absolut ondt eller absolut godt, men som et råstof, der burde samfundsaves. Regeringens første, fortumlede indtryk af at have overtaget kirkemagten og således være blevet Guds statholder på jorden, begyndte at sætte sig, afløstes af et ligeligere blik på stat og kirke. Disse gled ganske vist endnu ofte i ét, men styrelsen fik mere præg af en husmoderlig omsorg, hvis fremtrædende mærke ikke var religion, men moral. Og som det gik regeringen, gik det hele folket, eller dog dets øvre lag. Synet forandredes. Troen antog statsformer.

I behandlingen af usædelighed trådte det nye under Christian IV tydeligt frem. *Det var regeringens faste hensigt at begrænse og bekæmpe usædeligheden*. Netop derfor tog man på én gang mildere og strengere fat end forhen. *Mildere*, for så vidt skørlevned ikke behandlede som et frafald fra Gud, men som en lovovertrædelse, der burde straffes. *Strengere*, for så vidt man i de yderligste tilfælde slog ubønhørligt til og studsede alle stænder ligeligt under saksen. Samtidig forvandlede den hårde, kirkelige straf, bandlysningen, mere og mere til blot skriftemål, en kirkelig bevidnelse af, at staten var i sin gode ret, når man straffede.

Det var udtryk for denne ændrede fremgangsmåde, når lejemål mellem beslægtede i andet og tredje led år 1610 belagdes med særlig høj straf, formues fortabelse og landsforvisning; når bøden for almindeligt lejemål år 1617 skærpedes, i gentagelsestilfælde forvandlede til fængsel og kagstrygning. Eller når børneudsættelse 1647 belagdes med livsstraf, under formildende omstændigheder med kagstrygning og brændemærkning på kinden.⁴⁹² Tvangsophold i det nyoprettede tugthus blev et virksomt straffemiddel mod alskens kvindelig letfærdighed; selv blot kåd opførsel i kirken,⁴⁹³ brug af plumpe skældsord,⁴⁹⁴ eller børns opsætsighed mod forældre⁴⁹⁵ kunne føre her ind. Og Christian IV's retfærdighedssans gav sig til

kende ved, at det nu ikke blot gik ud over almuesfolk, men præstekonen i Fjaltring med sine tre døtre⁴⁹⁶ og byfogden i Koldings datter⁴⁹⁷ måtte også derind. Tydeligst viste dette sig dog i forholdet til adelen. Et ikke ringe antal adelsmænd og adelskvinder blev under Christian IV straffet på livet for sædelighedsfirseelser. Fru Birgitte Rosenkrantz, jomfru Sibylle Gøye, Iver Lange og hans søster jomfru Ellen Lange, Hans Munk er nogle af de mest bekendte.

Den stand, der ved sit levned og sit eksempel mest havde svækket det oprindelige lutherske, blev selv det mærkeligste udtryk for de nye forholds omdannende magt. Det var så langt fra, at gejstligheden tabte i anseelse ved sine første fejltrin, at den tværtimod fremgik lutret deraf og først ret blev til som stand omkring år 1600. Et lille, men betegnende udtryk herfor blev, at den sidste mode, pipekraven, fra nu af fæstnedes som ordensdragt. Først og fremmest lagde *gejstligheden* bånd på sine løse tilbøjeligheder, dels af frygt for straf, der nu truede den som andre, dels og ikke mindst i kraft af den *vågnende standsånd*. Gejstligheden følte sig nemlig nu og var virkelig blevet til noget andet end tidligere. Den store forandring, der omkring år 1600 var foregået, bestod i, at stat og kirke havde fundet hinanden. Statens overhoved svang ikke længer uvant og voldsomt kirkens sværd, han var nu fortrolig med sin dobbelte magt, og uvilkårligt gled de to i ét, staten var bleven luthersk. Men var det *staten, der retfærdiggjordes ved troen*, så var også troen blevet noget andet. Den var ikke længer den enkeltes forvisning, men det *pålidelige trosindhold*, den ortodokse rettroenhed. Trygt søgte alle de enkelte her ind, der hidtil som blot troende havde følt sig forladte og ængstede i den stille ensomhed alene med Gud. Og redeligt søgte staten at sørge for hele flokken ved omhyggelig røgt og indbrænding af uforfalsket, statsgaranteret evighedsmærke.

Men *herved spillede gejstligheden en afgørende rolle*, og dermed var hele dens stilling forandret og højnet. Den var ikke længer blot en samling lutherske lærere, men fra en vis side set statens vigtigste embedsstand, dens åndelige bærekraft, forvarerne af statens magasinerede tro, høvedsmændene for Herrens stridsmagt. For en sådan sømmede sig hverken legemlig vanførhed eller sædelig plet. Kun ved bryllup var et slibrigt ord endnu tilladt, når præsten i luthersk ånd salvede menigheden til frugtbarhed.

Mod hvem gjaldt kampen? Nu, som fordum, mod djævelen.

Men hvor var djævelen? Ja her virkede de ydre politiske forhold hånd i hånd med den hjemlige udvikling. Det var Trediveårskrigen. Djævelen var meget sydpå og stod nu rede til med sine vantro skarer at overfalde Herrens rettroende flok. Men sejren var sikker. Thi Gud var selvfølgelig på lutheranernes side.

Kun på ét sted truede Satan endnu i vor egen lejr. Ikke som man i henfarne tider havde ment ved at lokke til hor og skørlevned. Slig antagelse var nu aflagt. Men ved siden af rettroenhed byggede han sit nye kapel: *overtro*. Ved hemmelige kunster, såsom „signen, manen, målen, visen igen, visse dagers udi ugen udvælgelse“ osv., søgte han at drage mængden til sig, idet sådanne kunster „holdes for indifferente og uforbudte af den årsag, at de formenes at komme menneskene og fæ til gavn og helbred, så og efterdi derudi undertiden mænges og vanbruges nogle forment Guds ord“. Men det var lutter Satans træskhed. Thi sådanne kunster „er fast alle troldfolks første alfabet og til trolddoms onde og ulykkelig idræt et ret op-hav og begyndelse“.

Hvis derfor nogen efter denne dag befindes kyndig og forfaren i disse kunster og dennem øver og bruger, skal den, som er af adel, straffes som af os og vort rigsråd afsagt vorder, den, som ikke er af adel, have forbrudt sin boeslod og rømme alle vore riger; men de, som er deres medvidere og bruge deres råd, skal første gang stå åbenbart skrifte og straffes efter deres formue, anden gang uden al skånsel være samme straf underkastet som den, der kunsterne øver.

Hvad derimod rette troldfolk angår, „som med djævelen sig bebundet haver eller med hannem omgås“, da gælder kun et: *slå dem ned, de Satans forrædere!* Sådanne skal levende brændes på bål. „Og de, som sig med sådanne folk indvikler og ved deres trolddom noget sig understår at lade forrette, skulle straffes på deres hals uden al nåde.“⁴⁹⁸

Med begyndelsen af det 17. århundrede var lutherdommens første afsnit omme, den oprindelige lutherdom forbi, thi stifterens to ejendommeligste tanker var stiltiende skudt til side.

Hvor var nu hin jublende frihedstrille: „Vi retfærdiggøres ved troen,“ der brød ud af kirkens fængsel, svang sig ene mod sky, dirrede som usynlig lærkesang og sang vår selv i markens bøjede arbej-dere? Fuglen var fanget, fuglen var død. I dens sted fremvistes nu

et gyldent, kosteligt faglebur, rettroenhedens ortodokse fangebur, stort og fast nok til at spærre alle landets sjæle inde. Og ve enhver, der vovede at betvivle, at dette bur var livet, vejen til den evige salighed. – Historien går fremad med langsomme skridt. Luther havde drømt om at vække de enkelte til liv. Kun nogle store, klamme, statsbekendelser var begyndt at røre sig.

Luthers anden hovedtanke: tilværelsens enten-eller, ægteskab eller hor, parring i Gud eller parring i djævel havde heller ikke stået for tidens tand. Og herved var ikke meget tabt. Thi hvor naturlig den end var faldet ham, og hvor varmt følt et udtryk den end havde været for den vældige spirekraft, der fyldte hans og alle sind i datiden, så bar den dog tillige for meget præg af hans egen, trykkede, mørkerædede forpinthed. Skummel i sin herkomst, skummel i sin anvendelse som straffegrundsætning for staten havde den avlet gru og grumhed. Det var en mare, der veg, da Luthers lære om djævel og hor skiltes ad, da staten igen talte menneskeligt til den brødebetyngede: der er bod for din brøst, thi kun trolddom er dødssynd.

Siden da er djævletroen blegnet yderligere, idet også trolddom er blevet strøget blandt de synder, staten straffer. Udviklingen har fjernet sig vidt fra Luther. Han ville have ondt ved at fatte blot forudsætningerne for f. eks. nutidens tvist om lovbeskyttet usædelighed.

I O

Vi har i det foregående oftere haft lejlighed til at iagttage rivninger mellem lutherdom og adelens interesser, se, hvorledes denne stand kun halvt modstræbende droges med i den fælles bevægelse. På et enkelt lille punkt viser dette forhold sig i særligt skarpt lys. Det er, hvad *forsørgelsen af ugifte døtre* angik.

Det var en grundsætning, hvorpå adelens betydning som stand beroede, at *jordegodset ikke måtte splittes*, men skulle holdes samlet på enkelte slægters enkelte hovedmænds hånd. I kapløbet om at være en af disse enkelte ytrede sig inden for standen selv dens livskraft. Hvor da en adelsmand efterlod sig mange børn, var det en nødvendighed, at en del af disse gjordes arveløse. I den katolske

tid havde dette på en nem og standsmæssig måde ladet sig udføre ved, at sønner gik den gejstlige embedsvej, døtre anbragtes i klostre. På denne vis forsynedes landet med bisper, abbedisser, priorinder. Når slægten samledes ved festlige lejligheder, var det stundom vanskeligt nok at afgøre, fra hvem den fik sin ypperste glans: fra besidderne af dens jordegods eller fra disse indehavere af kirkens magt og jordiske eje.

Efter reformationen ophørte denne forsørgelsesmåde. For sønners vedkommende blev dog en ny art udvej åbnet, for så vidt kronen havde inddraget kirkens jordegods og trængte til flere lensmænd for at styre dette. Her flokkedes man om byttet. Ved arveskifter fik det, at være i kongens tjeneste med udsigt til len, ofte bøde på, at fædrenegården selv gik fra en, og man kun beholdt en beklippet part deri samt ret til at kalde sig „til“ den hele. Men døtre kunne ikke blive lensmænd. Bedrage dem for arv gik heller ikke an. Og med Luther at lade dem alle gifte sig, måske endog flere gange, for at de ikke ved at „holde skabelsen nede skulle tage sjæls og legems skade til evig fortabelse“, ville være den rene fordærv for slægtens gods. For at råde bod herpå gik man da på akkord med alle parter – Vorherre, Luther, døtre og jordegods – og indlod sig i sin nød på et ejendommeligt foretagende. Uden at lade sig skræmme af det selvmodsigende i tanken oprettede man et – *luthersk jomfrukloster*. Ved indtrædelsen heri skulle døtrene give afkald på arv og giftermål; men hvis de senere agtede at gifte sig, skulle dette ganske vist også være dem uforment og arven eller erstatning derfor i så fald atter tilkomme dem. Det, man søgte at give udtryk, var en enhed af goderne ved både katolicismen og lutherdommen, en cirkel, der dog i visse måder også var en firkant. Det lå i sagens natur, at forsøget måtte mislykkes og ende med fuldstændig forvirring.

Det var i året 1556 at man udførte tanken og *genoprettede Mari-bo Kloster*; på en måde havde dette slet ikke været nedlagt. Christian III havde tværtimod lovet adelen at ville holde alle jomfruklostre ved magt. Men kongen selv havde plyndret både disse klostre og alle andre. Privatmænd havde fulgt eksemplet ved at tilbagekræve tidligere gaver. Og efter reformationens indførelse måtte det jo anses for en given sag, at ingen mere ville gå i kloster. Det højeste, der kunne bydes klostrenes daværende befolkning, var at

Man talte og skrev meget om Satan og djævlene i det 16. århundrede, men fra billedkunsten var de næsten fordrevet. Langt den største del af de sneve af djævfremstillinger, man finder på kalkmalerierne, hører den katolske tid til, men de var synlige længe efter reformationen og var måske skrækkindjagende nok i sig selv. Så sent som i 1752 udførte maleren Ditloff Ross dog i Kinnarumma Kirke i Sverige et loftsmaleri med en djævel, og han er – efter middelalderlig tradition – et fabelvæsen med vinger, kløer og bukkehorn. Flammer står ud af hans øjne og mund. Men hvor middelalderens djævelbilleder rummer et næsten forsonende skær af komik, er den efter-reformatoriske djævel alene skrækkelig. (Iwar Anderson fot.).

få lov til at uddø i fred. I virkeligheden var da altså for den offentlige bevidsthed alle klostre, om end ikke nedlagt, så dog ved at nedlægges.

Dette var imidlertid uheldigt for adelen, så meget mere som kon-

gen stadig havde taget og tog løvens part. Rent nøgternt set kunne jomfruklostrene jo betragtes som store forsørgelsesanstalter, oprettet gennem tiderne ved gaver og indskud væsentligt fra adelen. Skulle de nu ophæves, kunne adelen gøre krav på at få sine indskud tilbage. Og hvori disse bestod, lod sig let afgøre ved hjælp af klostrenes omhyggeligt førte „gavebøger“ eller i mangel deraf ved dokumenterne i „brevkisten“. Men regeringen yndede ikke denne bortsmuldren af klostergodset og søgte derfor at hindre den. Retsligt begrundede adelen sit krav på at få gaverne tilbage ved at henvise til, at betingelsen herfor ikke mere blev opfyldt, idet messer ikke længer læstes for de afdøde. Ved et fromt bedrag tillod da regeringen, f. eks. netop i Maribo Kloster,⁴⁹⁹ at de forbudte messer fremdeles blev læst ved kirkens mange altre, på det, at hvad der var skænket til „Herren“, ikke skulle tilfalde uvedkommende. Adelens udsigt til fordel af fortiden var da kun ringe.

Men også nutiden gik man for nær. Thi det var stridende mod billighed og kongelige løfter, når de i klostrene indgivne jomfruer, der i sin tid havde drømt om at blive abbedisser eller priorinder, men nu kun havde at uddø, ikke engang fik lov til at gøre dette i fred. Hvor kongen havde forlenet eller måske endog mageskiftet klostret bort, lå fristelsen nær for lensmand eller ejer at knibe på deres underhold. Kunne han med lempe ryste en skrumpen nonnetit af, blev årsindtægten så meget des større. De sad imidlertid ofte på sej stilk. Jomfru Alhed Friis i Dalumkloster, f. eks. holdt ud til 1572, og søsteren, jomfru Anne, døde først 1580.⁵⁰⁰ Jomfru Sidsel Lykke i Mariager Kloster levede til 1582, søsteren, jomfru Hildeborg, til 1583, og først 1588 kunne man skalte med Mariager klosterbygninger, som man ville, efterdi „nunne nu er øde“.⁵⁰¹ Kunne slig ventetid falde svær nok for lensmand eller ejer, var den dog endnu sværere for jomfruerne selv og deres slægt og venner, der vidste dem udsat for karrig tilmåling af nådsens brød. Det var da sikkert en højst nødvendig forholdsregel, der blev truffet mod lensmændenes kniberi, da det år 1545 fastsattes, hvor meget enhver nonne i adeligt jomfrukloster hele landet over skulle have i årligt underhold. Vel at mærke, når hun forblev stille og lydigt i sit kloster. Thi tidens røre havde grebet også dem, så at mange, snart af trang til føde, snart af lyst til eventyr, var fløjet af reden og for flokkevis om til gæstebud og slægtbesøg.⁵⁰² Peder Oxe måtte love sin faster,

jomfru Birgitte Oxe, tyve mark, fire sider flæsk, tre lam, tre gæs, tyve høns og ti læs ved m. m. ekstra for at „være stille og rolig i Maribo Kloster“.⁵⁰³

Selv den redeligste fordeling af klostergodset til tidligere givere eller disses efterkommere, selv den bedste forplejning af de daværende klosterjomfruer ville dog ikke have kunnet erstatte adelen det tab, som den led ved at berøves fremtidig døtreforsørgelse. Dette ville blive et knæk for hele standen. År 1552 klagede den jyske adel bitterligt over, at den nu var nødsaget til at bortgifte sine døtre til bønder og ufri folk. Den bad derfor tre rigsråder bevæge kongen til at unde Jylland blot to jomfruklostre til at indgive adelsdøtre i.⁵⁰⁴ Dette var dog for dristigt et forlangende. Skulle Jylland have to, måtte øerne have mindst ét og Skåne ligeså, og herved ville kongens part stærkt forringes. Alt, hvad de efter fire års forløb opnåede, var det ene Maribo Kloster til hele landet. Ved at afstå dette til adelen følte kongen sig stiltiende løst fra sit tidligere løfte om ikke at ville inddrage de andre jomfruklostre. Således blev *Maribo Kloster år 1556 luthersk jomfrukloster*.

Den 28. august samme år havde Christian III opholdt sig i Maribo, og på denne dag var der forefaldet et ejendommeligt optrin i klostret. Som om det endnu var i den katolske tid, blev med stor pomp den elleveårige Anne Gøye indledet og optaget i klostret. Kongen overværede handlingen, hans to unge sønner, hertug Magnus og hertug Hans, førte hende hver ved sin hånd. Da indtrædelse i kloster indtil da havde været så overordentlig sjælden, tør vi måske slutte, at den lille Anne Gøye var den første svale, der var slede om den kongelige beslutning om klostrets genoprettelse. Dog er den mulighed ikke helt udelukket, at adelen just har benyttet kongens ophold til at fejre en fest, der skulle vise, at jomfruklostre ikke var en forældet indretning, men i frisk live, for herved at påvirke kongen til at fatte den ønskede beslutning. Vist er det, at en månedstid efter udstedtes klostrets nye privilegier.⁵⁰⁵

Ifølge disse blev livet i klostret ordnet så ligt som muligt med, hvad der hidtil havde været klosterregel. Jomfruernes liv skulle være viet til gudsfrygt, lydighed og kyskhed. De skulle mange gange i døgnet samles i kirken for at synge salmer eller læse stykker af Skriften og bønner i kor. De skulle være iført bestemt ordensdragt og være abbedissen i alle måder hørige og lydige. Ingen måtte uden hendes

Ned til vor egen tid har der været et overskud af kvinder i forhold til mænd. Dette – i forbindelse med det forhold at enkelte adelsmænd foretrak at leve ugift – opretholdt en stor stand af adelige jomfruer. Gifte sig med borgerlige kunne de ikke. Dette er søstrene Magdalene og Margrethe Emmiksdatter, der døde henholdsvis 1598 og 1585. De ligger begravet i Brenderup Kirke på Fyn. (Nationalmuseet fot.).

minde forlade klostret. Og hun måtte ikke tilstede dem at drage bort, undtagen for „besynderlige“ og „mærkelige“ årsagers skyld på en føje tid til deres slægt. Dog skulle de i så fald uden for klostret altid være ledsaget af en adelig, kvindelig slægtning. Overtrædelse af klostrets regler medførte, at vedkommende jomfru havde forbrudt, ikke blot sit ophold i klostret, men også sin ret til at gå i arv med sine søskende.

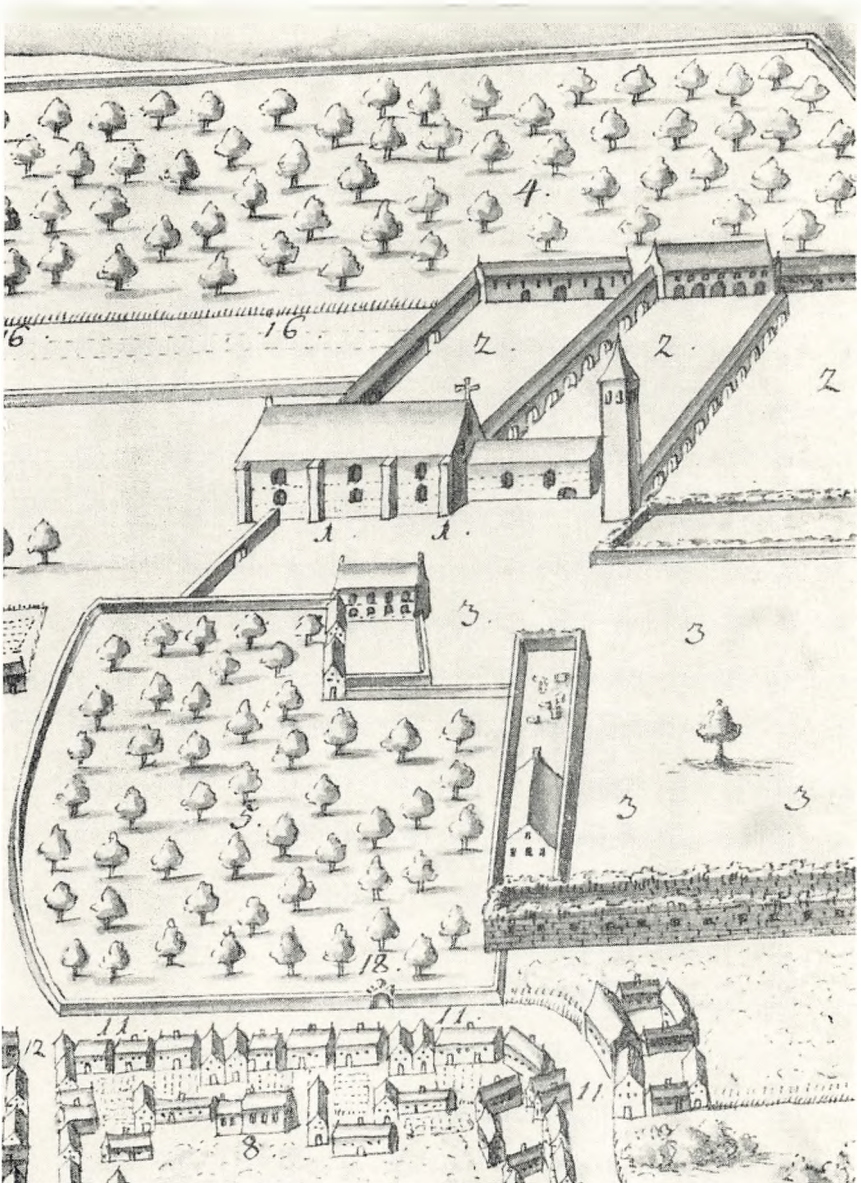
I virkeligheden gjaldt altså indgivelsen i kloster *for hele livet*. Den indtrædende forpligtede sig til at blive der til sin død – medmindre hun skulle blive gift. Bejlede nemlig nogen „god mand“ til hende og erholdt hendes værger, slægts og venners samtykke, skulle hun have lov at udkomme af klostret og ægte ham. I så fald skulle de, der havde annammet hendes arv, give hende i erstatning en brudeskat i penge, og tre af hendes fædrene, tre af hendes mødrene slægtninge skulle fastsætte, hvor høj denne brudeskat burde være. Tilsyneladende var herved åbnet en vid mulighed og den lutherske fordring på giftermål sket fyldest. Da imidlertid værge, slægt og venner, der alle skulle sige ja til den „gode mand“s frieri, tillige var dem, der tjente ved, at hun forblev ugift, og de beholdt arven, indsævredes dog den frie udsigt til et beskedent lille kighul. Næsten alle de i Maribo Kloster indgivne jomfruer har forgæves måttet vente på den „gode mand“.

Så begyndte altså Maribo Kloster at fyldes på ny. Jomfru Mette Marsvinsdatter var abbedisse og „regerede“ udadtil som en art kvindelig lensmand over klostrets vidstrakte gods og befolkning samt Maribo by, indadtil over jomfruernes flok som en gejstlig hyrdinde, udrustet med skrappe magtmidler: „prison“ og „vand og brød“. En underlig broget skare. Dels de ældre, gamle i gårde, der havde overlevet Grevefejdens og lutherdommens storme, dels purunge, børn endnu, som Anne Gøye eller de to af statholder Mogens Gyldenstjernes 22 børn, jomfruerne Sofie og Ermegård Gyldenstjerne, af hvilke den sidste kun var tretten år, da hun indtrådte. Af brevene i anledning af disses optagelse fremgår det, at klosterjomfruerne udøvede en slags stemmeret over, hvem der måtte optages. Abbedissen skriver, at hun „haver talet med de gode jomfruer i klostret“ og de ville gerne annamme dem.⁵⁰⁶ Der synes hurtigt at have indsneget sig den uskik, at der betaltes gratialer for opta-

gelsen. I anledning af de to jomfruer Gyldenstjerne forespurgte man således, hvad de skulle medbringe af klæder og bohave, samt hvor meget det ville være passende at give for dem, idet man gerne ville vide, hvad Ejler Rønnow havde givet for sin datter. Priorinden, jomfru Drude Pogwisch, der vistnok var abbedissens næstkommanderende, svarede tilbage, at Ejler Rønnow gav med sin datter, uden nogens begæring, af sit eget hjerte hundrede daler til klostret, til hver søster to daler og til „abbedissen og mig noget forbedret“. Men det står hr. Mons frit for, hvad han vil give.⁵⁰⁷

Den egentlige grundmangel ved *livet i klostret* var, at det fuldstændigt *savnede midtpunkt*. I den katolske tid havde det, at indtræde i kloster og påtage sig regelens trykkende forpligtelser, været i og for sig *en fortjenstlig handling*. Hver lille forsagelse førte et skridt nærmere på vejen til Gud, klostrets trange liv var stigen til himlen. Denne opfattelse deltes dengang af enhver. Selv spot var kun ansporende, men nu var alt dette bortfaldet. Der lå et latterlighedens skær over klosterlivet, disse fordummede efternølere, hvem enhver med „troen“ løb vidt forbi. Selv den afglans af fornemhed, som faldt over Maribo Kloster, var ikke i stand til at holde det oven vande i den almindelige agtelse. Man havde hørt for meget om, både hvad der var gået i svang i klostre, og hvor uimodståelig ifølge reformatorerne kønsdriften var, til ikke at se maribojomfruerne i blot moderne, tvetydig belysning. Det er forbavsende at lægge mærke til, hvor vidt denne spottende tone strakte sig. Det var kun småting, når Axel Urne til Årsmarke (Knuthenborg) tillod sig at sige til en af de gamle jomfruer: „I er så rynket som et stykke robbeskind.“⁵⁰⁸ I selve regeringsprotokollerne trængte kådheden sig frem. I „tegnelser“ af 1559 f. eks., hvor et brev til alle lensmænd samt abbedissen i Maribo Kloster findes indført, er ved hendes navn: „jomfru, søster Mette Marsvindsdatter“ ordet „jomfru“ understreget, og en anden kancelliskriver har i bladranden bemærket om den, der har nedskrevet dette: „Jakob Rammeløv haver mus i hovedet.“⁵⁰⁹ [en skrue løs]. Betegnelsen for en senere abbedisse, „jomfru moder“,⁵¹⁰ måtte i sig selv give nærliggende anledning til løjer.

Men hvad værre var, denne mangel på agtelse strakte sig inden for klostrets mure. Hvor, som her, alt løftende var borte, var man henvist til, enten at klamre sig til minderne om den katolske tid

Maribo Kloster på Lolland blev planlagt af dronning Margrethe som et hjem for nonner og munke af birgittiner-ordenen, men først opført af Erik af Pommern. Da dette billede i Resens Atlas blev tegnet o. 1670 var bygningerne i stærkt forfald. Foran ses søsterklosteret – næsten en ruïn. Bagtil ses munkeklosteret, som endnu var under tag. Midt imellem ligger kirken – den nuværende domkirke.

eller det endnu tommere: blot leve på, hvor fornem og formående en slægt man dog tilhørte, eller endelig den sidste udvej: pint af ørkesløshed skaffe tiden indhold ved krig mod abbedisse, søstre, regler, gudsfrygt, lydighed, kyskhed. Alt efter enhvers alder og natur hengav man sig til en eller flere af disse former for virksomhed. Summen blev det *vildeste ustyr og forvirring*, hvor hvert forsøg på ordening var omsonst, da en egen giftig ihærdighed og ondsind stadig dampede op fra grunden.

Allerede 1563, kun syv år efter fornyelsen, førtes der de alvorligste klager af Fyns biskop, klostrets øverste gejstlige tilsynsmand, over tonen i klostret.⁵¹¹ En hovedklage gik ud på, at *katolicismen endnu* havde sit tilhold dér og *hyldedes* af de fleste ældre søstre. Denne klage, der i bispens mund åbenbart var den værste, stiller sig noget anderledes fra en senere tids synspunkt. Der er noget tiltalende ved i en tid, hvor alle mænd holdningsløst havde svigtet deres tidligere tro og efter befaling fra oven antaget en ny så let som fod i hose, at se disse kvinder turde vedkende sig deres overbevisning og kæmpe for den. Regeringen høstede også kun, som den selv havde sået ved så længe at have ladet klostret beholde sin „konfessor“ til at læse sjælemesser ved altrene. Ifølge biskoppens klage freddede jomfruerne endnu om helgenbillederne i koret, mødtes hemmeligt i det såkaldte „kapitelhus“ og sang katolske salmer, fejrede her fasten på gammel vis med „pater noster“ og „ave Maria“, ringede på Maria fødselsdag med den store klokke, så det rungede ud over byen, nægtede at aflægge skt. Birgittas hovedsæt. De mødte vel i kirken, når den påtvungne, lutherske præst prædikede, men sad og læste i „vor frue tider“ og „syv salmer“ i stedet for at høre efter, eller gik bort midt under talen under udråb som: „Fy, skam sig for prædiken!“ Derimod mødte de ikke ved altergang, de undslog sig for åbenlyst skrifte, nægtede at lære de ti bud, lukkede præsten med hans skriftsteder ude fra døende søstre og betjente dem selv med det tændte lys i hånden og latinske dødssalmer. Ja de lovede at påstå, at de ved deres forbønner for kirken, havde fået Gud til at aflive deres plageånd, den fynske biskop, Jørgen Sadolin.

Langt værre efter nutids begreber var de følgende klagepunkter. Klostret var opfyldt af uenighed og ulydighed. De gamle søstre lå i strid med de unge, og disse kivedes indbyrdes. Vel hviskede de til hverandre med bøjet hoved hver dag i koret, før sangen begyndte:

„Haver vi gjort eder imod med ord eller virkende, så tilgiver os for Guds og jomfru Mariæ skyld, som vi eder!“ Men straks efter var striden i fuld gang på ny. Med største hensynsløshed gav de deres ublidde følelser luft, drillede, bagtalte, ønskede hinanden Satan i vold, *bandede* ved tusind skokke djævle, bad, at „pokker“ skulle falde på dem så store som fade, kaldte hinanden for tyvetøj, gik til håndgribeligheder, ja skammede sig end ikke ved at *slås i fremmedes påsyn*. *Drukkenskab* gik daglig i svang, så at de lå på gulvet uden at kunne rejse sig. Abbedissen var magtesløs, ingen lystrede hende. Da således to søstre havde klaget over hinanden for ukvemsord og vold, og sagen skulle pådømmes af abbedissen, mødte begge parterne, men opflammedes straks ved synet af hinanden, så at den ene gav den anden en ørefiggen, og denne svarede ved at give modparten en i næse og mund.

Hvad endelig *kyskhedsløftet* angik, så var tilstanden over al beskrivelse slet. Præster nægtede man at tage imod, men håndværksfolk, hofkarle og adelsmænd havde fri adgang. Stundom kom sådanne drukne ind, drog hovedsættet af jomfruerne og behandlede dem som skøger. Timevis lukkede de yngre sig inde i deres celler med unge adelsmænd, der kom i besøg. Og som jomfruerne var, var også deres betjening. Der holdtes tjenere og piger, der alle var „foragtere af ægteskabsstat“, og levede indbyrdes i utugt, så at hvert øjeblik en pige måtte bort på grund af svangerskab.

Man kunne nære nogen mistillid til dette biskop Niels Jespersens klageskrift, da han jo tydeligt nok var opfyldt af uvilje mod klostret. Jomfruernes påstand, at de ved deres bønner havde fået livet af hans forgænger, fordi denne havde berøvet dem deres kære „konfessor“,⁵¹² skulle vel ikke stemme bispens blidere. Det vil dog ses, at skønt det er de ældre søstres katolicisme, der havde oprørt ham, gælder dog hans værste beskyldninger de yngre. Og disse beskyldninger bekræftes fuldt ud ved, hvad vi kender andetsteds fra.

Abbedissen, Mette Marsvinsdatter, døde i vinteren 1564-65. Vistnok for at give klostrets nye herskerinde fornøden myndighed og ydre støtte, udnævnte kongen derpå til abbedisse jomfru Margrethe Urne, en slægtning af egnens anseligste mand, Axel Urne til Årsmarke. Men heller ikke dette hjalp. Kort efter løb en af jomfruerne bort med en karl, der dog senere blev grebet og „rettet“. Ryg-

tet om søstrenes indbyrdes kiv, ulydighed og løbsagtighed fløj over landet, og kongen blev så opbragt, at han sendte abbedissen et meget hvast brev.⁵¹³ Frederik II befalede hende at kalde alle jomfruerne sammen i „kapitlet“ og i hans navn alvorligt læse dem teksten i anledning af, hvad der var kommet ham for øre om dem. Selv skulle hun passe skrappt på dem og ikke lade nogen af dem „tale med løst folk for taleporten“, men i det højeste kun med slægt og venner efter hendes hver gang indhentede tilladelse. Viste nogen ulydighed eller gjorde hvad værre var, skulle vedkommende i „prisonen“. Og hjalp dette ikke, ville kongen befale sin lensmand at straffe. „Thi vi endelig er til sinds sligt for ingen del at ville lide eller tilstede.“

Her var trusler nok, til jomfruerne om klosterfængsel og offentlig straf, til abbedissen om at miste sin myndighed og stilles under lensmanden, hvis hun ikke formåede at holde styr på søstre. Men lige meget hjalp det. År 1566 kunne Axel Urne til Årsmarke berette kongen, at præsten hr. Jens, der, medens Axel Urnes hustru var i besøg hos abbedissen, havde forsøgt at voldtage hendes pige på Årsmarke, havde stået i løbsagtig brevveksling og „drevet sin skælms handel med de forløbne Maribo jomfruer“.⁵¹⁴ Han havde blandt andet hjulpet dem ud af klostret og lånt dem Axel Urnes bøndervogne til at komme i god behold af sted.

Kiven fortsattes i klostret, og kongen bidrog til at nære den ved i september 1568 at tilskrive abbedissen,⁵¹⁵ at han havde givet jomfru Johanne Falster lov til at indtræde i klostret, da hun „agter dér at leve gudfrygtelig i hendes jomfru levned“. Dette var allerede at gå klostrets rettigheder for nær, da jo jomfruerne holdt på, at deres tilladelse til at blive optaget i klostret først skulle erhverves. Men hvad værre var, kongen tilføjede i brevet en anmodning til abbedissen om at skaffe jomfru Johanne Falster „et skorstens-kammer“, og „at I tilsteder hende at gå i hendes egne, sædvanlige klæder, som hun her til dags brugt haver“.

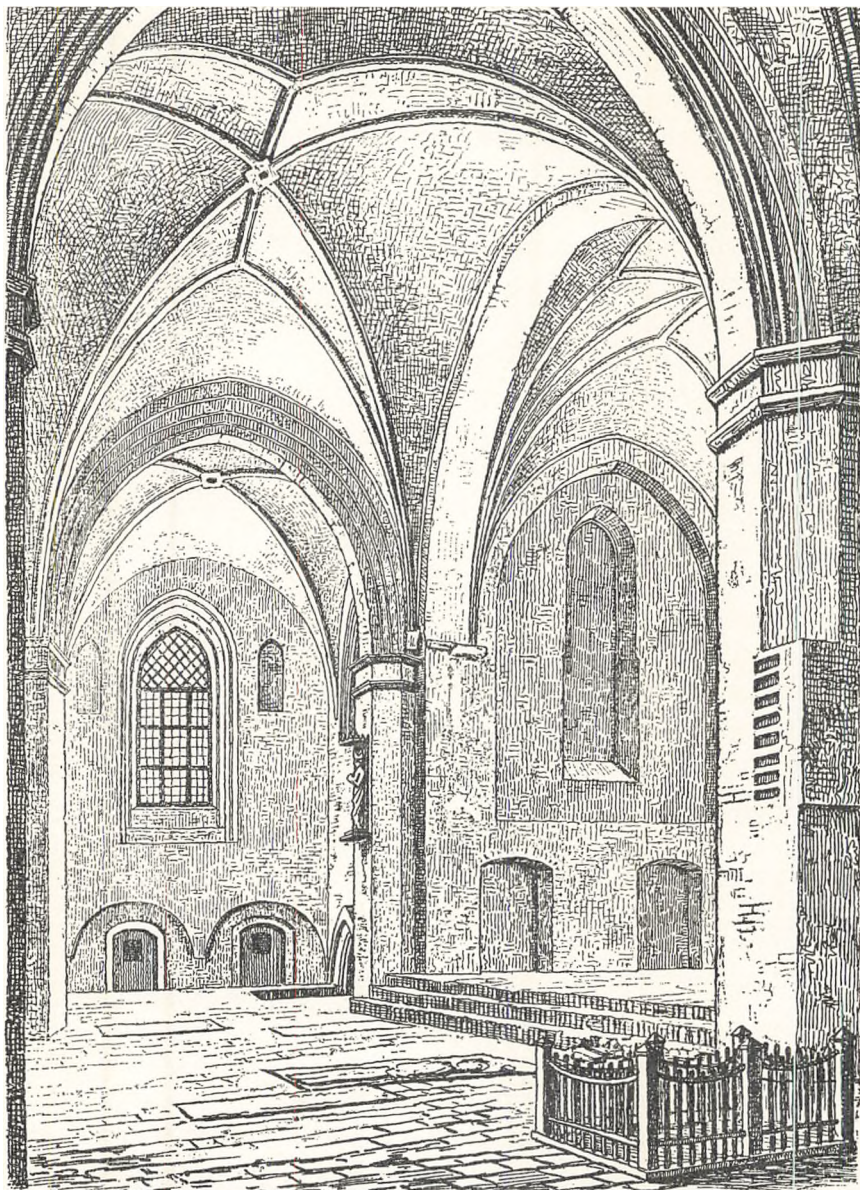
Denne meddelelse og denne anmodning vakte en *storm af uvilje i den lille republik*. Nu tilrev kongen sig myndighed over dem, foreskrev, hvem der skulle have de bedste værelser, og nedbrød al lydighed ved at fritage enkelte for at bære ordensdragt. Den unge jomfru Sofie Gyldenstjerne gav et veltalende udtryk for denne stemning i følgende linjer til sin fader:⁵¹⁶

„Kongen har intet med vort kloster at gøre; det er givet adelen til

deres børn ... Nu har her været en jomfru med kongens brev, at min abbedisse skulle tage hende her ind, at hun skulle have en stue med en skorsten og kammer og sin egen pige og gange i sine egne klæder og hverken sjunge eller læse med. Og med de vilkår kan hun ikke her indtages uden et stort oprør imellem os her inde, for jeg lader mig tykke i mit sted, at *jeg er så god som hun*. Får hun de vilkår, så ville og flere have det. Det kan inte bære [ikke fejle], at så ville de have et åbent kloster og så fare om lande som andre tattere. Er nogen ikke tilfreds med den skik, her er gjort inde, så var det bedre, at de blev ude.“

Det var dog ikke blot i denne anledning, at stormen brød løs. Klosteret var delt i to hovedlejre, *de ældres* og *de yngres*. I spidsen for de sidste stod en slægtning af kansler Johan Friis, jomfru Karen Friisdatter, der på trods udeblev fra bordet, kapellet og konventstuen og fik de unge til at gøre ligeså. „Hun drager til sig af de unge børn, her er inde, at de skulle alle råbe: „hug dut“ med hende“. „Hun er de unge jomfruers omreal“ [admiral]. De ældre sluttede sig om abbedissen Margrethe Urne og hendes næstkommanderende, priorinden. Til dette parti holdt af de yngre sig også søstre Sofie og Ermegård Gyldenstjerne, der vel som døtre af hr. Mogens Gyldenstjerne fandt det upassende at stå under andre end abbedissen, mindst under en Karen Friis, der ikke engang var en datter af kansleren, men blot hans slægtning. Deres program lød: „Vi ville gerne leve med fred, og vi have de agteste og fineste med os, som vil sit kloster vel.“

*Onsdag før jul 1568 stod hovedslaget.*⁵¹⁷ Abbedissen havde befalet, at en søster „for hendes onskabs skyld“ skulle sættes i „mørkestuen“, og hun havde overdraget Sofie Gyldenstjerne det farlige hverv, at føre synderinden did. Ganske alene var jomfru Sofie dog ikke, thi abbedissen og priorinden synes at have holdt sig nær ved hånden med deres samlede flok af piger. Men pludselig brød Karen Friis frem, ledsaget af søster „Gese Hack“, rev hovedsættet af Sofie Gyldenstjerne og gav hende så eftertrykkeligt på ørene, „at hun haver haft stor brøst deraf på sin høreelse“. Abbedissen synes nu i spidsen for pigerne at være ilet sin hårdt trængte udsending til hjælp og have villet selv føre synderinden til „mørkestuen“. Men Karen Friis gjorde et endnu mere vellykket angreb, rev den fangne

Interiør fra Maribo Domkirke o. 1860, før kirken ved restaureringen fik sit nuværende udseende. Til højre ligger „nonnekoret“ – dvs. det kor i kirkens vestende, hvor birgittinernonneerne samledes og fulgte gudstjenesten, der blev fejret af munkene i kirkens modsatte ende. Foran står et stakit, som indhegner Leonora Christine Ulfeldts grav. Hun levede sine sidste år i klosteret til sin død 1698. (Tegning af J. Kornerup).

fra abbedissen, „slog pigerne fordærvet“ og førte den befriede i triumf til konventstuen. Her samledes hun „med sit tilhæng, lukkede dørene for sig, så slog de skeer og træ (?) og alt det, de kunne overkomme, sønder, så ringede de klokken og råbte: mord! som om de skulle gange i en gangende strid. Slige mirakler gjorde hun“.

Dette *store oprør* kunne ikke gå upåtalet hen. *Karen Friis* valgte at skrive straks til kongen og klage over abbedissen og hendes styrelse samt udtale de farlige ord, at det, klosteret trængte til, var at komme under en kongelig høvedsmand. Samtidig bad hun den nye lensmand på Alholm, Albert Oxe komme til Maribo. Da han indfandt sig, kom hun ind med syv, otte, unge jomfruer, klagede i alles navn over, at de fik „for grov spise“, hvad der især gjorde hende ondt for – søstrene Gyldenstjerne, hvem hun elskede over al måde og ikke kunne tåle at se lide ondt. Sluttelig faldt hun på knæ for Albert Oxe og bad ham sige kongen, at der tilkom hende to læster korn. Hans nåde måtte tage det alt og blot give hende hvad hannem lystede, så fik hun det dog bedre end nu.⁵¹⁸

Abbedissen og *Sofie Gyldenstjerne* skrev til hr. Mogens Gyldenstjerne og bad om hans hjælp, særligt at han ville søge at påvirke kansler Johan Friis til gunst for dem. „Jeg beder eder, min hjerteallerkæreste fader! at I ville gøre for Guds skyld og tale med hin gode Johan Friis herom, at han vil for Guds skyld fly os fred i klosteret for denne søster Karen Friisdatter, at vi måtte gange uslagne og dragne for hende. Skader hende noget på os, da haver hun abbedisse at klage sig for. Men hende kender jeg ikke god for at sla mig ... Vil kansler ikke troe mig, da må han skrive sin frænke, søster Elsebeth Skinkelsdatter, til, hun drikker end og sin skål daglig af hine“.

Jomfru Sofie Gyldenstjerne kunne vel trænge til et pålideligt vidne. Thi modparten havde just lagt en meget farlig mine mod hendes gode navn og rygte. Hun havde til „staldsøster“, det vil sige delte celle med, den nu 23-årige Anne Gøye. Begge havde de deres „skrin“ stående i „den stue, som abbedissen sidder inde i om dagen“, og hvor også denne gemte sine værdisager. En morgen viste det sig imidlertid, at der havde været indbrud om natten, og tyven havde opbrudt og plyndret abbedissens skrin og det ene af jomfru Sofies, hvorimod begge Anne Gøyes skrin stod urørte. Mistanken vendte sig i denne anledning mod hende. Men da Anne Gøyes mo-

der hørte dette, ilede hun med en af sine sønner til hjælp, lod optage forhør, opdagede den skyldige, en maler, der et årstid havde haft arbejde i klostret, lod datterens uskyldighed bekræfte ved tingsvidne og bekostede maleren fængslet og hængt. Sofie Gyldenstjerne har muligt tirret Gøyerne ved sin mistanke til jomfru Anne, eller disse er kommet under påvirkning af Karen Friisdatter, vist er det, at da maleren vel var hængt, begyndte der at gå rygter både i klostret og udenfor, gennem den Gøye'ske slægt, om, at Sofie Gyldenstjerne var den egentlige skyldige. Maleren skulle i fængslet have bekendt, at hun havde ved et aftryk i voks skaffet sig en af abbedissens nøgler efterlavet, lukket ham ind ved hjælp af denne, gået omkring med ham om natten i klostret og vist, hvor der var noget at stjæle, samt anmodet ham om at slå alle de gamle jomfruer ihjel, så at hun kunne blive abbedisse.

Med rette følte Sofie Gyldenstjerne sig dybt krænket ved dette rygte, som hun nu efter malerens død var ude af stand til at gen-drive. „Mig tykkes, at mig er en meget ukristeligere handel på-sagt end Anders Gøyes datter, at hun skulle have brudt skrine-ne. Jeg skuldet ganget med hannem, bedt hannem myrde dem herinde, trykt nøgle i voks. Så skulle jeg være først en tyv og så en morder; en smuk liden skøge, at gå så om nattetide med en karl i mørke og mulm. Kan jeg ikke så vel med mine slægt og venner forsvare det gode, ærlige Gyldenstjerne navn, som hun det Gøye navn, da måtte det være en stor skam.“

Hun henvendte sig derfor også i denne sag til faderen. „Min hjerteallerkæreste fader! Så giver jeg eder nu denne min sag udi vold og i eders hænder, og maner og beder for den død, Gud tålte, at I nu står med mig i denne min retfærdige sag og lader mine uvenner nu vide, at jeg er ikke venneløs eller hjælpeløs. Skal jeg drikke slig en sag i mig, da måtte jeg skamme mig, og alt det, jeg er kommet af. Det er ikke æbler eller pærer at skæmte om, det er min hæder og ære, at de lege om. Det var en riddersmands mand, der sad iblandt en hel skive fuld af herremænd, fruer og jomfruer og sagde disse samme ord om mig og maleren så sandeligt, som han havde både set det og hørt det. Så sandelig give Gud mig en god husværelse både over hannem og hans kære moder og flere hans søskende, så tit at de have faret om lande med mig! Men haver nogen af mine nogen tid gjort denne gode kvinde noget, da har hun redeligt hæv-

net det på mig og daglig hun gør, så straffe hende Gud. Min hjerte-
 allerkæreste fader! Gør nu for Guds skyld og for den død, som
 Gud tålte! fly mig en god husværelse! og lader mig ikke nu være
 faderløs, mens jeg er moderløs! Lader mig nu se og kende, at jeg
 haver fader, og at jeg er og kommet af slægt og venner, så vel som
 andre folk, endog de sige her, at mine slægt og venner duer inte og
 er ikke agtende. De sige, at de ville vide, hvi abbedissen hun hol-
 der så møget af min søster og mig; hun skulle holde af dennem,
 som havde slægt og venner og klostret kunne have hjælp og trøst af.“

Det lille indblik, som disse breve har levnet os, giver et levende bil-
 lede af klosterlivet og dets strid. Tænkes denne mangfoldiggjort i
 forhold til søstrenes antal, får man det fulde indtryk af det samlede
 liv. Medens Den nordiske Syvårskrig rasede udenfor, og landets
 velfærd stod på spil, forfulgte man herinde med ustandselig iver
 de tusind små mål. Og så stærkt blev kvinderøret i klostret, at kon-
 gen måtte tage hensyn hertil og, endnu førend freden var sluttet
 med Sverige, spillede rigsrådets tid på først at skaffe fred i Maribo.

I sommeren 1570 sendte Frederik II nogle rigsråder til klostret for
 at undersøge og ordne forholdene. Resultatet blev en hel ny *skik*
 og *fundats for Maribo Kloster*,⁵¹⁹ ikke femten år efter at den første
 var udstedt.

Grundtanken i den ny skik var *spredningssystemet*. I stedet for
 den tidligere centralisation, hvis følger havde vist sig så fordærve-
 lige, søgte man nu at *skille beboerne ad i forskellige små husstande*.
 Hver søster fik fra nu af sit særskilte, rigelige underhold, der an-
 vistes i årlig levering af fødevarer, brændsel, klæde og penge, abbe-
 dissen nød dobbelt portion. To og to søstre skulle have en fælles
 stue med kamin, et kammer til deres piger, et køkken og en kælder.
 For at efterkomme denne ordening, der var i strid med datidens øv-
 rige begreber, måtte store ombygninger foretages med hovedbyg-
 ningen. Den synes derfor først lidt efter lidt at være trådt i kraft,
 så at mange endnu i nogen tid har måttet spise ved det store, fælles
 bord.

For ligeledes at skaffe luft og friere udsigt udadtil, foretoges for-
 andringer i giftermålsvilkårene. „Dersom nogen af de jomfruer bli-
 ver til sinds at gifte sig“ – selvfølgelig: „med deres forældres eller
 næste slægts råd, vilje og samtykke – og der findes nogen af adelen,

som beder om dennem og kunne være deres lige, da skal de måtte ægte ham og ikke som tidligere blot få en brudeskat udbetalt af deres slægtninge, men hele deres arv både løvsøre og jordegods skal med rette følge dem. Vil deres nærmeste slægt forhindre deres giftermål enten for godsets skyld eller af andre årsager, der ikke bør med rette forhindre ægteskab, da skal kongen og rigsråd det så forskaffe, at der ikke sker jomfruen i nogen måde derudi forhindring, men hendes slægt lader hende bekomme den rette andel i arvegodset“. – Smukke ord, hvormed man mente at kunne berolige både egen samvittighed og de indespærrede døtre i klostret, men som næppe fik mere virkeligheds værdi end de oprindelige bestemmelser.

Det eneste samlingspunkt for jomfruerne efter den nye „skik og fundats“ blev *gudstjenesten*. På alle andre områder havde man skilt dem ad og stillet dem med ryggen mod hverandre; her i kirken måtte de vel kunne ses og forliges. Tre gange daglig – om morgenen, kl. ni og kl. tre – skulle de mødes i koret, synge hver gang tre salmer og læse søndagens kollekt samt to kapitler af Bibelen om dagen. Således skulle de blive ved, indtil de var nået til ende med det nye testamente, så skulle de begynde forfra. Men ikke et ord på latin, hverken sang eller læsning, det være sig i kirke, konventstue eller kammer. Ingen katolsk overtro om latinens hemmelighedsfulde kraft. Derfor al læsning efter den danske bibeloversættelse og den danske salmebog, som mester Hans Thomsen har ladet på prent udgå. Kun ét alter i kirken. Søndag, onsdag og fredag prædiken af sognepræsten, der og skal flittigt formane jomfruerne mod al afgudereri, og hvis dette ikke hjælper, klage over dem til kongen.

Der var nu sørget for søstrenes underhold, enighed og gudsfrygt. Tilbage stod deres *lydighed og kyskhed*.

„Alle skulle være abbedissen hørige og lydige, og hun skal igen skikke sig venlig og kærlig imod jomfruerne og forholde sig i alle måder som en moder imod sine kære børn.“ En dag om ugen skal abbedissen samles med alle jomfruerne i kapitelshuset og da „rette hvad brøster kunne være imellem dennem indbyrdes og forhandle andet, hvad behov gøres“. Hun skal have lukkelse og lås for alle klostrets døre, så at ingen kan komme ind eller ud om vinteren efter fire, om sommeren efter seks. Jomfruernes slægt og venner må med hendes tilladelse besøge dem, dog skal ingen mandsperson

indgå i klostret – uden de som af adel er. Kommer en god kvinde af adel og begærer, at hendes datter, søster eller frænke må følge hende hjem til sin gård, så må abbedissen give lov hertil på 8–14 dage, om de bo i Lolland eller Falster, på seks uger, om de bo „udenlands“, men kun én gang om året, og samme frue, som udførte jomfruen, skal holde hende hos sig og atter følge hende tilbage. Udebliver nogen jomfru fra klostret længere, end hun haver lov til, skal hun ved sin tilbagekomst sidde så længe i prisonen på vand og brød, som hun er udeblevet over tiden. Uddrager nogen jomfru af klostret uden abbedissens minde, må denne ikke tage hende til nåde og lade hende igen indkomme i klostret, uden kongen hertil har givet sit udtrykkelige samtykke.

„Findes nogen jomfru, som lader sig beligge, *skal hun indmures*, og abbedissen skal spise hende indmuret hendes livstid.“

Hvad abbedissens forvaltning af klostrets pengemidler endelig angik, så skulle denne årlig efterses af de fire ældste rigsråder og overskuddet opbevares og anvendes til klostrets tarv.

Den nye skik og fundats udtalte åbent som sin hensigt, at standse den uskikkelig, u lydighed samt tvist mellem abbedisse og jomfruer, som hidtil havde hersket i klostret. Hvor håbløst dette forehavende var, ses bedst af, at næppe var fundatsen udstedt af konge og rigsråd, førend der indløb klager over, at „abbedissen aldeles intet sig derefter vil skikke og forholde“. I november 1573 måtte da Frederik II sende nogle rigsråder did med fuldmagt til, hvis det forholdt sig så, straks at afsætte hende og indsætte en anden jomfru i hendes sted.⁵²⁰ Denne bestemte optræden synes for et øjeblik at have hjulpet og abbedissen, Margrethe Urne, at være faldet foreløbig til føje.

Men snart efter spurgtes nyheder af anden art. Jomfruerne havde for længst opgivet den i sin tid af bispens påklagede uvilje mod „fromme mænd“, da de bad herren annamme Sadolin, og ikke ville inklade deres egen præst. Pastor Jens i Hundseby havde jo siden da gjort lykke i klostret. Og nu meldtes 1575, at provst, magister Hans Jørgensen Sadolin i Thoreby havde besvangret jomfru Anne Bådsdatter. Jomfruerne syntes hverken at kunne tåle tvang eller frihed. Og hvad lydigheden angik, så slappede kongen den selv ved egenmægtigt at fritage enkelte fra at rette sig efter abbedisse og fundats. Således fik jomfru Margrethe Rønnow 1582 kongelig

tilladelse til to gange om året at måtte drage bort i besøg hos slægt og venner „og siden efter lejlighed igen begive sig ind i klostret“.

I august 1582 døde abbedisse Margrethe Urne, og *jomfru Sofie Gyldenstjerne*, der var blevet beskyldt for at have villet myrde alle de gamle jomfruer, som stod hende selv i vejen, fik da endelig oprejsning. Hun valgtes og indstilledes af jomfruernes konvent til at være *abbedisse*. I november 1582 sendtes de to rigsråder, kansler Ejler Grubbe og Steen Brahe, til Maribo Kloster for på kongens vegne højtideligt at indsætte hende.⁵²¹ De havde ordre til i talen at indskærpe den gamle regel, der ikke kunne siges for tit, at „jomfruerne ikke måtte søge taleporten uden abbedissens vidskab og bevilning“. Ingen måtte indlades uden adelsmænd, der ville tale med deres slægt, „på det at det må være et tillukket kloster, som det stiftet er“.

Sofie Gyldenstjerne udfoldede i begyndelsen ikke ringe dygtighed og vidste behændigt at klare sig både op- og nedefter. Kongen var begyndt at behandle klostret som en slags urydsgemme for kasse-rede sager. Først havde han i Margrethe Urnes tid sendt klostret to udlevede præster til underhold på livstid. Nu ønskede han fru Lene Gøye optaget ganske som andre søstre. Sofie Gyldenstjerne svarede imidlertid, at hun og de øvrige jomfruer nærrede stor betænkelighed ved at fravige reglen om, at kun ugifte, adelige døtre måtte optages. Derimod var man villig til, hvis kongen ønskede det, at udrede til fru Lene Gøye samme underholdning som til en søster, men uden at hun tog ophold i klostret. Brevet til kongen synes at have været ledsaget af forskellige spiselige delikatesser fra Maribo. Frederik II fandt behag i svaret og sendte hende til tak „en ringe skænk, vi eder på denne gang til nytårgave ville nådigst have foræret, bedende nådigst, I det til takke ville optage, og er vi eder med al gunst og nåde bevågen. Befalende eder Gud“.

Også nedadtil vidste Sofie Gyldenstjerne at optræde med takt. Klagerne over uenighed forstummede for en kort tid – et par år – lang tid i Maribo Kloster. Om hendes lensstyrelse er et tiltalende træk bevaret. En af klostrets tjenere havde været ovre på en lille ø, Lindholm, der hørte til et andet len, for der at grave efter en skjult skat. Lensmanden her, Sten Brahe, ville i denne anledning have ham pinligt forhørt, da han „havde omgåedes med den onde

ånds kunst“; men Sofie Gyldenstjerne nægtede sin tilladelse dertil. Først da kongen skred ind og udtrykkeligt befalede det, måtte hun give efter.

Klagerne over uenighed forstummede for en tid, men klager var der dog. Trods sidste fundats med dens udtrykkelige forbud var det lykkedes Margrethe Urne at bevare det latinske sprog til sang og læsning. Sofie Gyldenstjerne synes at have villet fortsætte. Men da de to rigsråder kom til Maribo for højtideligt at indsætte hende som abbedisse – hun havde virket som sådan efter Margrethe Urnes død – fandt de unge jomfruer lejlighed til at henlede deres opmærksomhed herpå. Der påstodes, og vel næppe med urette, at de gamle jomfruers stemmer ved alder og sygdom havde tabt deres klang, samt at de unge ikke forstod sproget og derfor ikke kunne stemme i med, så at folk nede i kirken lo ad den løjerlige sang. De unge ønskede gudstjenesten indskrænket til blot oplæsning af den danske bibel. Kongen bød da de to rigsråder at drage til klostret på ny og i hans navn anordne, hvad der skulle synges og læses på dansk.

Maribo Kloster ville dog ikke have været sig selv, hvis der *ikke på ny var udbrudt alvorlig splid*. I året 1586 var den indre strid atter i fuld gang. Abbedissen lå i kamp med jomfruerne og disse atter indbyrdes. Tilstanden skildres således: „Stor tvedragt med sind og mods forbitring og anden uskikkelighed“, „ingen kærlig omgængelse, men hårdt nid og avind“, „i klostret og klostrets kirke holdes mænge og uskikke ligesom af hunde“. Frederik II sendte da i januar 1587 et meget hvast brev til abbedisse og jomfruer om at holde fred, på det ikke, hvad der var indstiftet til Guds ære og kristelige jomfruers underholdning, skulle siges at være forventt til Guds vanære og fortørnelse og menighedens forargelse, hvilket vi i længden ingenlunde ville eller kunne tillade. Han truede dem i temmelig tydelige udtryk med, at hvis de ikke forholdt sig rolige, ville han ophæve klostret og „igen skikke eder om eders underholdning udi den stand, som det tilforn været haver, så I over abbedisse, eller abbedisse over eder, ikke skulle have at beklage“.

Den kongelige skrivelse dæmpede striden et øjeblik, men gød samtidig olie på ilden. Sofie Gyldenstjerne var meget myndig og havde fra første færd, som det vil erindres, haft et godt øje til jomfru Johanne Falster og de hende tildelte friheder til at være uden or-

densdragt og forlade klostret, når hun lystede. At disse forrettigheder måtte være en af de tusind anledninger til strid, er let indlysende. Abbedissen udvirkede da en kongelig tilrettevisning til Johanne Falster for „at vise sig møgit utilbørlig, ubeskedent og uheldig“ og „ikke at ville være abbedissen lydige og undergivne, men selv lade sig findes møgit fortrædelig og andre til lige modvillighed opægge“. Disse skarpe udtryk vakte uden tvivl tilbørlig opsigt, da de efter ordre oplæstes for alle jomfruerne i konventstuen. Sejren gjordes fuldkommen ved, at i en kongelig skrivelse, som Johanne Falster samtidig privat modtog, meddeltes det hende, at hvis hun ikke rettede sig efter klostrets skik, havde abbedissen fuldmagt til at forvise hende af klostret og ikke mere indtage hende deri.

Dette held og opfordringen i det oplæste kongebrev til at øve disciplin mod jomfruerne opmuntrede abbedissen til at gå videre. Den næste, der stod for tur, var jomfruen med de to kongeligt tillagte ferier, Margrethe Rønnow. Sofie Gyldenstjerne begyndte med at afknappe hendes årlige underholdning. Men søster Margrethe var ikke rådvild. Hun klagede skyndsomst til Frederik II og udvirkede en kongelig befaling til abbedissen om at afhjælpe sådan uorden.

Midt under denne nye praksis, hvor parterne straks søgte kongelig hjælp i klosterets private tvistemål, døde Frederik II. Under formynderstyrelsen kom Maribo Kloster til at stå direkte under den stand, for hvis skyld det var oprettet. Men heller ikke under disse gunstige forhold trivedes det. Regeringsråderne slog ind på den alt af Frederik II betrædte vej, at sende også enker til optagelse. Således søgte man at få Mogens Hejnesens efterleverske derind, hvad dog Sofie Gyldenstjerne med vante kraft satte sig imod og synes at have fået hindret.⁵²² Men hvad hverken rigsråd eller Sofie Gyldenstjerne kunne hindre, var den uendelige splid og forvirring, der fremdeles herskede inden for klostret. Som i et bistade ved forårstid surrede og summede det uafsladeligt derinde. Ingen mulighed for at sværme frit ud, intet fælles at virke for som tålmodige, trofaste arbejdere. Bestandig under kubens fængsel kun for som hæmmede hunner at fylde ørkesløshedens tomhed med brodfuld tvedragt. Thi uafbrudt gærede grundmodsigelsen op, at de intet havde i kloster at skaffe. De sad dér kun som livsfanger til straf for deres forældres frugtbarhed og for at hindre, at de ved egen frugtbarhed yderligere skulle splitte familiegodset.

Til sidst vidste rigsrådet ingen anden udvej end det næsten latterlige middel, at give – *en ny skik og fundats*. År 1595 sendtes rigsråderne Kristoffer Valkendorf, Breide Rantzau og Arild Huitfeldt til Maribo for at sætte sig ind i forholdene. Og den 7. juni 1596 udstedte kongen og rigsrådet en ny fundats for klostret, den tredje i løbet af fyrretyve år.

Det betegnende for denne fundats var, at den yderligere *udviskede det skær af religiøs orden*, som man tidligere af gammel vane havde ment at burde fastholde. I stedet for at jomfruerne tilforn havde skullet samles til sang og læsning i kirken tre gange om dagen, indskrænkedes dette nu til én gang, kl. 8 morgen, hvor tre salmer og de to kapitler skulle synges og læses, indtil man kom Davids salmer, profeterne og det nye testamente igennem og begyndte forfra.

En brøde, som man nu, belært af lang erfaring, søgte at få ram på, var ophidsning til uenighed og ulydighed. Den skulle straffes med to gange advarsel, tredje sinde forvisning. De to og to jomfruer i skorstensstuen måtte ikke tilsammen have mere end fire piger i kammeret til deres betjening, hvad vel også kunne være tilstrækkeligt. Abbedissen måtte dog holde seks. Da man begyndte at spore virkningerne i klostrets skove af de mange skorstenskamre – hver jomfru kunne efter den gamle skik gøre fordring på 30 læs ved om året – indskrænkedes dette til 25, og samtidigt befaledes det, at der fra mikkelsdag til midfaste søndag skulle holdes ild i „pipeovnen“, så at alle jomfruerne kunne søge did om dagen eller aftenen. Et væsentligt tilbageskridt, en ny udklækningsanstalt for vinterligt klammeri.

Endelig, da sagnet om den *gode mand, der kom og begærede en af jomfruerne til ægte*, havde tabt al tiltro, var man betænkt på at åbne fremtidsudsigter ad ny vej. Det tillodes jomfruerne, de nuværende og de fremtidige, at *annamme* til sig *adelsbørn at optugte*, lære at sy, væve osv., naturligvis dog uden forøgelse af deres engang fastsatte, årlige underholdning. Dette var det ejendommeligste nye i fundatsen, dens egentlig oplivende punkt. To småpiger til i hvert skorstenskammer foruden de to jomfruer i forvejen var der efter datids begreber sagtens plads til. Men de arme børn, for hvad opdragelse der kunne vanke i slig en hvespered! Alle udenforstående synes at have indset dette. Selv for vordende klosterjomfruer var en sådan forskole for hård. Få eller ingen betroedes derfor til

klosteroptugtelsen, og plejebørnene blev som bejlerne blot fundatsspejlinger.

Det lykkedes Sofie Gyldenstjerne en kort tid at vende til fordel for sig den storm, der var oppe. Hun begyndte en kamp mod de i klostret anbragte fruer og fik forklaret de hidsendte rigsråder, at det var disse fruer, der tærede på klosterets kraft, men uden gyldig grund, da „de af deres eget vel kunne have deres ærlige ophold“. Hun fik virkelig Kristoffer Valkendorf og de to andre rigsråder til at udvirke et kongebrev, hvorved fruene Margrethe Huitfeldt og Lene Gøye udvistes af klostret. Men kort efter måtte dette gøres om, da Lene Gøye beviste, at hun havde fået klosterunderholdning bevilget på livstid, og Margrethe Huitfeldt ved en lille imødekommehed med en gård i Halmstad fik regeringen på sin side. Nogle måneder efter var det Sofie Gyldenstjerne, der fik kongelig tilrettevisning for at forholde dem, hvad der tilkom dem.

Den 21. juni 1596 fik klostret tilsendt den nye fundats, men Sofie Gyldenstjerne satte hårdt mod hårdt og ville ikke lystre. Fra alle sider i jomfruflokken skødes der sikkert til, dels for at støtte, dels for at vælte vognen, som hældede. I august samme år oplevede klostret *en af sine interessante dage*, idet alle jomfruerne samledes for at høre et kongebrev oplæst. Heri meddeltes, at Christian IV havde erfaret, hvorledes jomfru *Sofie Gyldenstjerne* som abbedisse hidtil ikke havde taget klostrets lejlighed i agt, men vist sig meget forsømmelig til at ramme dets bedste, så at det var kommet stærkt til agters, ligesom hun heller ikke havde villet rette sig efter hverken Frederik II's eller Christian IV's nys udstedte forordning for klostret. Kongen ville derfor have hende *for abbedissens tjeneste forskånet* og befalede jomfruerne at vælge en anden af deres midte i hendes sted. – Valget faldt på søster Margrethe Norby, der i september fik kongelig stadfæstelse som abbedisse.

Uvilkårligt følger øjet Sofie Gyldenstjernes senere skæbne. Den 25. september 1596 fik den nye abbedisse befaling til at lade sin forgængerske fremdeles nyde dobbelt så meget i underhold som en jomfru ellers. Men den 28. april næste år var det allerede nået så vidt i modsat retning, at det i et kongebrev befalede, at da Sofie Gyldenstjerne lod sine tjenere ligge inden klosterets porte ved nattetide, og hendes hunde gjorde uskikkelighed i kirken, skulle abbedissen afkorte hende, hvad der var hende tillagt, og ej tilstede hende

herefter at bekomme noget underhold i klostret. Året efter slog det om på ny, og jomfru Gyldenstjerne fik den kongelige bevilling, som hun troligt havde kæmpet for at hindre andre i at opnå: at måtte uddrage af klostret, opholde sig hvor hun ønskede og dog samtidig oppebære sit årlige, dobbelte underhold.

Slige kongebreve bragte bud til verden om, at *det i Maribo Kloster fremdeles gik som sædvanligt*. Hverken ny abbedisse eller enke-dronning Sofies nære hof på Nykøbing Slot, hverken pesten, der hærgede klostret som det øvrige land 1601–1602, eller begivenheder af hvad art nævnes kunne, formåede at ændre forholdene. Thi grundskaden blev, den indre usandhed, hvorpå klostret hvilede, den samme, der i Itzehoe Kloster⁵²³ fremkaldte ganske samme tilstand. Det var ikke for at tjene Gud eller dyrke dyder for himlen, at de her var samlet. De var her kun for imod Guds bud at holdes borte fra ægteskabs stat. Og al denne usandhed kunne kun glemmes, denne bundløse tomhed kunne kun fyldes ved *kiv, evindelig kiv*.

Følelsen af det forkastelige ved den hele ordning voksede sig endelig så stærk, at de adelige særhensyn måtte vige. Det mislykkede forsøg fik en brat ende, da Christian IV med rigsrådets samtykke endelig år 1621 *ophævede Maribo Kloster*. Som grund til ophævelsen blev anført, at „fornævnte kloster nu befindes fast at misbruges“. En erstatning fik adelen i, at Maribo Klosters midler henlagdes til „det akademi for adelspersoner, som vi nådigst agte på *Sorø Kloster* at stifte“. Pengene gik altså kun *fra døtrene til sønnerne*. Men den dybere grund til ophævelsen lå i, at lutherdommen nu havde fæstnet sig som statsmagt og følte sig stærk nok til at ryste adelige standshensyn af sig. Da spørgsmålet under enevælden på ny optoges i løsning, var det ikke døtrene, men godset, der blev sat i kloster ved at båndlægges som stamhuse for enkelte i slægten.

I I

Vil vi søge at danne os et begreb om datidens *ægteskabelige samliv og den lykke, det rummede*, så frembyder denne opgave store vanskeligheder. Rent statistisk lader selvfølgelig en tidsalders mål af ægteskabelig lykke sig ikke bestemme. Sligt regnestykke er allerede uløseligt over for samtid, dobbelt over for fortid. Vi er ganske ude

af stand til at beregne summen eller værdien af de familiefølelser, der brast i slaget ved Isted, endsige ved Svarterå. Når der på slige områder i oratorisk stil ofte vides så forunderlig god besked, når én tidsalder betegnes som lykkeligere, bedre osv. end en anden, eller visse følelser siges at tage til eller af „især i disse sidste tider“, så kan alt sligt trygt henvises til de tomme talemåders verden. Et ærligt, virkeligt forsøg på løsning af sådanne opgaver vil hurtigt føre til overbevisning om deres uløselighed.

Er vi således ude af stand til pålideligt at grade en svunden tidsalder, så synes vi ved bestemmelsen af dens ægteskabelige samliv henvist til ét af to. Enten må vi nøjes med det blot formelle og intetsigende, fordi det gælder til alle tider: at hvor to ægtefæller passede sammen og mødtes i gensidig overbærenhed, dér levede de vistnok så godt sammen, som man kunne vente sig.

Eller vi kan søge gennem en række eksempler at nå til det for tidsalderen fælles og betegnende, stadigt dog med den nedslående forvisning, at hvor mange eksempler vi end kan anføre, så unddrager altid hovedsummen – netop den, vi stræber at bestemme, – sig al vor eftersporen.

Der gives dog en tredje måde at nå frem på, om end til et langt beskednere resultat. Vi må opgive at bestemme datidens virkelige sum af ægteskabelig lykke og indskrænke os til at se, hvad man forstod herved. Udelukket fra ved dagslys at kunne kigge gennem ruden ind i datidens hjem og hjerter, må vi nøjes med det genskin, som kastes derfra til os gennem datidens litteratur og tilfældigt bevarede ytringer.

Først må vi dog være klar over en mangel ved vor opfattelses-evne. Hver enkelt tidsalder har nemlig sit særlige begreb om ægteskabelig lykke og medbringer ubevidst dette som fordom til bedømmelsen af andres. I vor tids gotogermanske litteratur og de dannedes derefter formede bevidsthed spiller *forelskelse* en hovedrolle som forudsætning. De sidste årtiers litteratur har vel rokket ved den tidligere naive tro på, at forelskelse var alt og i sig selv nok til at grunde og bære et lykkeligt ægteskab. Der sondres nu hyppigere mellem forelskelse som en enkelt spirefølelse og sand kærlighed mellem ægtefolk som en dyberegående af mere sammensat art. Men endnu mødes de fleste i, at den første borgen for tvendes lykkelige samliv må søges i en forudgående, vis glad tro på gensidig forståelse.

Anderledes i det 16. århundrede. Her sprang man forelskelse og forudgående kendskab til hinanden over. Ikke således at forstå, at datiden ikke skulle have kendt til forelskelse. Som naturindskydelse er den fælles for alle folk, der har nået et vist dannelsestrin, og fra det 16. århundredes viser, særlig deres omkvæd, lyder dens toner os ofte tydeligt nok i møde. Men denne følelse var noget for sig, ligesom blomsterduft og jagthorns klang. Den var ikke indregistreret som fast station på vejen til ægteskabs stat. Tværtimod. Man gjorde allerbedst i ikke at blande sig i valget, men lade først og fremmest Gud, så og slægt og venner afgøre, hvem der skulle være ens ægtefælle. Thi selv tog man i reglen fejl ved sådan lejlighed, dåredes af det ydre og ligegyldige. Og det ikke blot den uerfarne kvindelige part – „saks og ragekniv – dåre mangan fager viv“; „en smigrer haver en silketunge, men en blårgarns baglod“. Men også den forstandigste mand kunne i øjeblikket let glemme, at „blanke møer – tit skidne søer“. – „Ingen kat er så venlig, den haver jo skarpe kløer.“ „Unger engel vorder gerne gammel djævel.“ „Det er ej alt i maven godt, i mund er sødt.“⁵²⁴ Biskop Niels Palladius gav denne tankegang sit træffende udtryk i følgende ord:

„Så er da det bedste råd, at man *sover med Adam* og lader Gud beskikke og bestille en god medhjælperinde. Thi en from kvinde kommer dog af Herren, som Salomon siger, og ikke af vor egen udvælgelse og tykke.“⁵²⁵

Ved således at overlade alt til Gud og de af ham beskikkede frænders råd undgik man det tomme, bitre selvbedrag og opnåede at få den, der i fuldeste mål passede til en. „Den tid, Adam var faldet i en dyb søvn, tog Gud et ribben af hans side, på hvilket der hængte uden tvivl også kød på; som Adam selv bekendte, der han befattede begge og sagde: Det er ben af mine ben og kød af mit kød.“⁵²⁶

Men hvorledes opstod der da et åndeligt forhold mellem disse to hinanden ubekendte, der begge var kommet sovende til det? Samlivet måtte jo dog være bygget på nogen forståelse. På langt mere svarer det 16. århundrede: på kærlighed. Men hvorledes er kærlighed mulig mellem to, der måske første gang ser hinanden? Opstår den ved et mirakel? Ja, ved det bestandigt sig gentagende naturunder, det af Gud indstiftede ægteskabs hellige mysterium, hvor der under et synligt tegn skænkes en usynlig nådegave. Thi,

hvor to troende ægtefolk udøver forplantelsens akt, avler de gensidig kærlighed. „Kærlighed kommer af omgængelse.“⁵²⁷

Her står vi ved det 16. århundredes mest ejendommelige tanke på dette område, *nøglen til forståelsen af dets hele syn på ægteskabet.* Just det kønslige samvær mellem ægtefolk, dette punkt, som nutiden fortier, fortøner, næsten skamfuld som ved mindet om en brøde, dette punkt, hvis taktfulde tilsløring nu til dags danner det sikreste skelnetegn mellem godt og slet selskab, god og slet læsning, just dette fremhævedes frejdigt i det 16. århundrede som det væsentligste og mest afgørende. Det var ikke blot digterisk ubehjælp-somhed, når i viserne den lykkelige udgang stadigt betegnedes således: nu haver han (eller hun) forvundet sin harm – han (hun) sover hver nat i hendes (hans) arm. Det var ikke blot råhed, når ved bryllupper brudesangene talte frit om kønsforhold, og mænd og kvinder opmuntrede parret i sengen. Det var ikke gamle narre, lokket på glatis, når regeringsråderne erklærede det for en „nøgit vigtig sag“, at Mogens Gøye til Bremersvold ikke havde ægteska-belig omgang med sin gamle hustru. Det skyldtes ikke et tilfælde, at ved Frederik II's ægteskabslov indførtes den hidtil ukendte skilsmisse med ret til nyt giftermål for dem, der ved andens brøde blev forfordelte i så henseende. Det var alt sammen kun forskellige udtryk for den ene og samme tanke: det troende ægtepars kønslige omgang er livets dybeste, rigeste moment, fuldbyrdelsen af Guds nåderige vilje.

Hvorledes var denne tanke om den ægteskabelige omgangs nåde-middel opstået? Den var ikke et uudviklet folks første naive glæde ved det sanselige. I århundreder havde jo Norden under katolicis-mens tugt vænnet sig til andet syn herpå. Den var først og frem-

Margrethe Urne, der havde vanskeligt ved at hævde sin myndighed over for Maribos jomfruer, ligger begravet i kirken og har fået en ligsten, der viser abbedissen i hendes embedsdragt. Indskriften fortæller: „Her ligger begravet ærlig og velbyrdig jomfru, jomfru Margrethe Urne, som var salig Knud Urnes datter til Søgård i Fyn, og var abbedisse her i Maribo Kloster i tyve år, efter hun havde været herinde i fyrrer år og døde 1585.“ Margrethe Urne er altså blevet „indgivet“ i Maribo, endnu medens det var et katolsk kloster. (Nationalmuseet fot.).

mest et udslag af den store fælles bevægelse, som vi kalder *renæssancen*, der som en løbeild for over Europa, overalt forkyndende det nye evangelium: det naturliges ret. Derfor lader også nærbeslægtede former for samme tankegang sig påvise overalt, tydeligst naturligvis hos så nære stammefrænder som englænderne, hvor, hos Shakespeare f. eks., meget er som tænkt og skrevet af en samtidig dansk. For blot at nævne ét lille træk, lader Shakespeare i Henrik V forlovelsen mellem Englands konge og Frankrigs dronning foregå i følgende ord:

„Mon ikke I og jeg, sådan imellem sanktdionys'- og sanktgeorgsdag, skulle kunne få lavet en dreng, halv fransk og halv engelsk, som vil gå til Konstantinopel og ryste stortyrken i skægget? Mon ikke? Hvad siger I, min fagre lilje?“ – „Jeg ved det ikke.“ – „Nej, vide det kan I først med tiden; men love det kan I nu. Lov blot nu, Katrine, at I vil gøre eders for den franske del af sådan en dreng, og for min engelske del giver jeg mit ord som konge og som ungarl.“⁵²⁸

Men denne fælles europæiske renæssance havde *hos Luther iklædt sig religiøs form*. Grundtanken i hans reformation var, at bekæmpelse af det naturlige – faste, fattigdom, kyskhed – ikke var vejen til himlen. Tværtimod. Gud havde jo selv udtalt ordene: Vøder frugtbare og formerer eder! Hverken Luther eller hans danske efterfølgere kunne blive trætte af at gentage, at disse ord var Herrens allerførste befaling til menneskene, *udtalt førend syndefaldet*, de eneste ord med forjættelse, der endnu stod ved kraft fra hin salige tid. Herved fik de en aldeles enestående betydning; før Moses, før Kristus var de. *Ægteskab*, siger f. eks. Niels Palladius, „er Guds egen gerning og skik, stiftet af hannem i verdens begyndelse, førend menneskene syndede, af hvilken alle andre menneskens stater have deres oprindelse“.⁵²⁹

Denne religiøse tilspidsning gav den oprindelig langt bredere renæssancetanke begrænsning og fart. Begrænsning, thi ikke al tilfredsstillelse af kønsdrift var berettiget, men kun den inden for det af Gud viede ægteskab. Fart, thi det var mere end blot tilfredsstillelse af drift, det var pligt, det var udførelse af Guds hellige vilje. Og idet så den ejendommelige lære kom til om gensidig kærlighed som frugten af og lønnen for opfyldt forplantningspligt, udformedes det særligt lutherske i opfattelsen af ægteskabet. Kærlighed mel-

lem mand og kvinde var ikke her det første, og så samleje; nej, *samleje først, så kærlighed*. Heraf fulgte, at kærlighed heller ikke i form af troskab burde overleve ægtefællens død. Tværtimod; troskaben skulle gælde Gud og ikke den døde mage. Derfor, når en ægtefælle var død, havde den efterlevende snarest at byde en ny op til brudeseng for at opfylde Guds bud. Thi højere end alt lød ordene, der havde tonet, førend døden kom ind i verden: „Vorder frugtbare og mangfoldige!“

Det var denne ejendommelige opfattelse, fra én side set brutal sanselighed, fra en anden side set inderlig religiøsitet, uden mulighed for at drage grænsen skarpt mellem begge, der blev den herskende i Norden fra reformationens indførelse indtil omkring år 1700. Kun ved ret at „vorde ét kød“ vorder man én sjæl. Derfor påminder Niels Palladius: „Mand eller dreng, som vil gifte sig, skal forfare først hos sig selv, om ... han kan være venlig med hustru. Befinder han ikke sådant hos sig, da er det bedst, han lader fromme folks børn være ubevaret.“⁵³⁰ Niels Hemmingsen siger: „Kærlighed, hvormed mands og kvindes hjerter udi ægteskab bindes tilsammen, må lignedes med en podekvist, som tages af et træ og indpodes udi et andet, bindes tilhobe med det træ, som han er indpodet udi.“⁵³¹

Ud fra denne forudsætning om den legemlige omgangs betydning for sjæleligt samliv stiller mangt et træk hos datiden sig i et nyt lys og bliver først ret forståeligt for os. Der var f. eks. intet besynderligt i, men det kunne være et udtryk for rørt hjertelighed, når, som ovenfor omtalt, landgrev Filip af Hessen lovede sin første hustru til tak for, at hun tillod ham at ægte en anden tillige, fremtidigt at ville holde hende med venlighed og samleje ikke mindre end tilforn. Det var i sin orden, når lensmand, kapitel, borgmester og råd i Ribe 1561 forligte det uenige ægtepar, Christen Trellund og hustru, på følgende måde.⁵³² Det befaledes manden at elske sin hustru Maren, have god omgængelse med hende, søge seng med hende og ikke som hidtil holde sig fra hende dag og nat, men lade hende være indendørs, så at han ser og ved, hvad hun gør, om hun lever ærligt med ham i ægteskabs kyskhed. Brød han herimod, skulle han straffes med sin hals. Det befaledes hende at have kærlig omgængelse med ham i mad, mål og sengefjæle, bede lov af sin husbond, når hun skal gange ud, så at han ved, hvor hun er, og han ikke skal have årsag til mistanke. Handlede hun derimod, skulle hun straf-

fes med en sæk. – Det var endelig en rørende lovtale af en aldrende mand over sin tabte hustru, når den fangne dr. Sperling, som ovenfor anført, beskrev for sine børn deres afdøde moder således: „Hun var en tugtig kvinde, men en venlig viv i sengen.“⁵³³

Når ægteskab var den Gud velbehagelige stat, og kærlighed inden for denne pirredes i lue ved venlig omgængelse, var det en selvfølge, at *djævelen særligt rettede sit angreb mod ægtefolk* og søgte at vende deres omgængelse til det onde. „Djævelens lureri står altid efter at besmitte denne Guds ordning, ægteskab, enten med usamdrægtighed imellem husbonde og hustru eller med løsagtighed, ukyskhed, horeri og skørlevned, hvormed han både skammelig beklikker Guds hellige ordning og styrter dem, som han forfører, hovedkulds neder udi helvedes afgrund.“⁵³⁴ Da her var en så rig, men tillige så vidtløftig arbejdsmark, tænkte man sig gerne, at djævelen på dette felt var nødt til at tage sig en medhjælper. Hans mest betroede underordnede var Asmodæus eller ægteskabsdjævelen, der jo alt omtaltes i Tobix bog. Biskop Niels Palladius fandt det fornødent år 1557 at udgive et særligt skrift, frit efter det tyske, „Imod ecteskabs djeffle“ til værn i kampen for den danske menighed.

Faren indtrådte, når hvedebrødsdagene var omme. „Thi med det første, de komme sammen, da er de nogen tid i engleorden, så at der er idel glæde, lyst og fryd for hånden, den ene kan ikke afse den anden, der gives gode ord, der bevises al venlighed og velvillighed, så som tilbørligt er. Og hvor ret gudsfrygt er og man beder Gud om nåde, da bliver dette vel indtil enden varagtigt.“⁵³⁵ „Ligeris nemlig som en spyflue ikke springer udi den gryde, som er hed, men flyer derfra, så flyer og djævelen fra de hjerter, som daglig brænder ved en kristelig bøn og taksigelse.“⁵³⁶

At et sådant fredeligt, *godt samliv* kunne både *opstå og bevares* mellem de *to hinanden ubekendte*, der var blevet knyttet sammen, hørte, så vidt man kan skimte, ingenlunde til sjældenhederne. Skønt aldersforskellen hyppigt var stor, og den ene part, som f. eks. ved gejstlige enkegiftermål, var den anden påtvungen, så kunne dog troen på, at dette var ægteskab efter Guds bestemmelse, nøjsomhed i forventninger, fælles interesser, nok hver især at tage vare, knytte et sejt og holdbart bånd, der stod sin prøve. Endnu i det 19. år-

hundrede skriver en mand med erfaring om tilsvarende forhold:⁵³⁷ „Når man har levet nogle år med bondestanden, forundrer det næppe mere at se enken følge gården, midaldrende eller vel endog gamle enker række hånden for alteret til unge karle, hvis mødre de stundom for alderens skyld kunne været, og så være vidne til, at der af sådanne spekulationsgiftermål ofte fremstår fredelige og tilsyneladende lykkelige ægteskaber.“

For de følelser, der ved *embedsgiftermål* kunne råde, gør en degn i det 18. århundrede rede i følgende simple, naturlige ord:⁵³⁸ „Man havde sagt mig, at man ønskede at konservere enken i kaldet, og da jeg hverken var forlovet eller havde nogen kæreste, så havde jeg intet derimod, og uagtet hun ikke var smuk, 34 år gammel og sygelig, forliebede jeg, som jeg troede, mig dog i hende ... Man havde også sagt mig, at enken medicinerede; men jeg tænkte, det betydede, at hun havde taget et laxativ eller deslige, og jeg vidste ikke førend den dag, jeg var flyttet hertil med alt, at hun var gigtsvag, og at fingrene alt begyndte at blive skæve; thi hun kunne dog gå omkring i huset og forrette hvad der forefaldt; og hun sagde mig, at den medicin, hun havde fået fra Holsten, også begyndte at hjælpe, og jeg var alt for letsindig og ubekendt med sygdom, at jeg derover skulle have anstillet betragtninger. For resten var der i huset hendes moder, en gammel skikkelig og gudfrygtig kone, som dog nok havde ført ordet i sine to mænds, to tidligere degnes tid; desuden en usselig, sygelig konesøster, der led meget af krampe og hysteriske anfald, to af min formands søsterbørn til opdragelse samt en pige, og alle dem skulle den enogtyveårige mand styre og regere, og det påtog han sig uden frygt, og det lykkedes, thi de var alle gode og opdragne i guds frygt. Men det modsatte kunne jo også let have været tilfældet, og jeg beredt mig et sandt helvede ved min letsindighed og liden menneskekundskab, der tænkte sig alle gode som mig selv og mine fromme forældre. Min kone må nok have syntes godt om den unge, velskabte og raske mand eller frygtet for affald, ifald hun blev slettere; thi meget kort efter foranstaltede hun den da brugelige trolovelse, og kort efter holdt hun bryllup uden at bryde sig om sørgeåret, som først var udløbet sidst i april næste år. Om vinteren forværredes hendes gigt meget. Hun gik vel endnu et års tid ved krykker, men siden måtte hun bæres af og i seng, og maden puttes i munden af andre, og således vedblev det i 26 år.

Og dog så man hende næsten aldrig bedrøvet eller mismodig, men stedse mild, from og gudhengiven, og det uagtet hun i en del år ikke kunne bestille det mindste til tidsfordriv og undertiden også havde store smerter. Denne tålmodighed og fromhed gjorde, at jeg, uagtet jeg i den lange tid plejede mangt et elskovseventyr, det er: kastede mine øjne på mangan Evas datter, med hvem jeg gerne havde delt bord og seng, dog aldrig ønskede hendes død, men tværtimod tog mig den overmåde nær, da den indtraf.“

Hvor forholdene var som her, fik djævelen ikke meget udrettet. Men ellers kunne det være farligt nok blot med degnen *at kaste øjne på evadøtre*. Thi det var netop vejen, ad hvilken Asmodæus lokkede i snare. Som Niels Palladius siger: „Om der end er mange ægtefolk, som ville gerne værge sig for den ægteskabsdjævel, så er der dog alligevel ikke mange, som i denne fordærvede natur kan sige sig fri for onde tanker og begæringer, men have nok at gøre med deres *skalkeøjne*, at endog de ikke er horefolk, som man burde stene ihjel, så kan de dog ikke sige sig fri for at have utugtige tanker og skalkeøjne. Thi den ægteskabsdjævel haver vor fordærvede natur bunden og drager den fra én ond lyst til en anden. Kød og blod følger hannem også gerne og vender øjnene bort fra sin egen medhjælperinde og ser sig langt omkring med det skalkeøje og tænker altid, en anden kvinde er venligere, skønnere og bedre, end hans egen er. Og sker tit, at én haver en såre skøn, ærlig og tugtig kvinde, bliver alligevel af ægteskabsdjævel taget til fange, at han tænker en anden at være langt skønnere.“⁵³⁹ Kunne det gå således med det grønne træ, hvorledes da med det visne? Thi mangan ægtemand havde jo ret, når han mente, at hans hustru havde tabt sig. „Ja, de, som er meget bradfavre udi deres ungdom, blive meget forfærdelige, når de blive gamle.“⁵⁴⁰

„Når den ægteskabsdjævel haver i så måde stukket sin ene fod ind mellem ægtefolk og adskilt hjerterne fra hinanden, så stikker han siden den anden fod ind og vil også skille legemeerne fra hinanden og gøre af ét kød tvende kød. Han kommer dem til, at de gider ikke lide eller set hinanden, så at de blive ked af groppenbrad og længes efter vildbrad. Som man også vel forfarer, hvad djævelen kan udrette i denne sag, at mangan, som havde en skøn, dejlig og from kvinde vender sig dog fra hende hen til en slem skarns sæk.“⁵⁴¹

Ad denne vej fuldkommes det gamle ord: *ægteskab er himmerige*

og helvede. Og hvis djævelen fuldt får drevet sit spil, går ikke blot ægteparrets fred, men det ganske hus og hjem til grunde. De synker fra ægteskabets oprindelige engleorden igennem alle de gamle ordener ned i dybet. Når huset ikke skøttes i samdrægtighed, går det tilbage, „klæderne er opslidt, fetaljen fortæret og de kommer i gråbrødre orden.“ Herefter „komme de i den prædiker orden, han skyder skylden på hende og hun på hannem så længe, at de komme i de martyrs orden, rive og sla hinanden, sende hinanden stole, fad, tallerken, kander og hvad andet i huset er, at de gå af med blå øjne, blodige pander, revne ansigter og ømme legemer. Dette driver de så længe, at de komme udi eremite orden, at hver er for sig, søge hverken hus eller seng med hinanden“. „Så kommer de i charteuser orden, at de aldrig tale et ord til hinanden.“ Herfra må de „i den betler orden og stodderlaget“; „endelig i den sidste orden, som er gække orden, i hvilken en part blive til deres dødsdag“.⁵⁴²

Selv om det ikke just altid endte så yderligt, så var den sande kærlighed mellem ægtefolk forbi fra den stund, de var blevet til to kød. „Mangen længes efter sin hustrus død og sørger ikke mere for hende, end han havde tabt en gammel taske. Han forskrækkes, når hun lægges ned udi graven, ligesom et asen, når sækken falder af hannem. Så går han på loftet, ikke at han vil hænge sig dér, men at han kan se sig om udi gaden efter en anden.“ Eller som det samme mildere udtrykkes: „Mangen mand var tilfreds, at Gud havde hans hustru fat om hovedet, han selv holdt hende om fødderne, da ville han ikke længe drages med Gud om hende, men gerne slippe og unde hende himlen.“⁵⁴³

I de nys nævnte tilfælde var det især manden, hvem ægteskabsdjævelen lagde sig efter. *Var det nu ikke muligt for hustruen at drage ham tilbage?* Jo. Ludovicus Vives skriver en historie om en herremand, som om nattetid med stor fare gik af sit slot neder til sin bole og tit ofte kom i livsfare for hende. Da hans hustru, som var en frommer, ærlig kvinde, blev det vár og vidste vel, at han ikke ville give den bole over, gav hun sig udi en venlig tale med manden, som udi andre måder var belevet og from mod sin hustru, og sagde: „Mandlille! Jeg haver stor sorg for eder, at I skulle skændeligen omkomme en nat for eders boles skyld. Ville I lyde mit råd, da skulle I blive foruden al fare. Tager hende her op på slottet til mig;

jeg vil inte anderledes have mig mod hende end mod min egen søster.“ – Han lyttede til sin hustru og tog samme sin bole op på slottet til sig. Der hun dér kom, blev hun meget forfærdet, at hustruen skulle komme og se hende og gøre hende ondt. Der hustruen det formærkte, gik hun til sin mands bole og sagde: „Min søster! vær ikke ræd for mig, sky mig inte! Hvad jeg haver, som godt er, vil jeg dele med dig; du tørst inte forvente dig ondt af mig.“ Og derefter omginges de dagligen et helt år igennem, ligesom de havde været søstre. Men der året var ude, og manden så sin hustrus tålmodighed, da fik han så stor vederstyggelighed til sin bole, at han ikke ville se hende, men straks forskød hende fra sig. Og derefter fik han så stor kærlighed til sin hustru, at han aldrig derefter fortørnede, men levede ærligen og kyskeligen med hende og blev således befriet fra det onde levned, han hængte udi.“⁵⁴⁴

Det var altså på en måde ikke så farligt et tilfælde, når manden var den utro part, som når hustruen var det. Det vil sige, det var naturligvis nok i og for sig en større synd, men det var ikke så strafbart, som når kvinden var den overtrædende. Ja, hør selv forklaringen:

„Utroskab imod mand eller kvinde udi ægteskab kalder jeg hor. *Mandens synd er større for Gud*, thi manden er kvindens hoved, og han bedrager en anden til synd med sig. *Kvindens synd er større hos menneskene*, fordi hun ved sit horeri, om hun bliver frugtsommelig, forvender godset fra de rette arvinger til sine horebørn, hvormed hun over hor besviger sin mand og fører fremmede arvinger ind i hans gods.“⁵⁴⁵

Kvindens synd er større hos menneskene. Det var derfor ifølge mændenes dom – og det var jo dem, der væsentlig var de rådende – især her, at *kampen mod ægteskabsdjevlen med kraft burde føres*.

Et særkende for det 16. århundredes forhold var, at vejen for den kvindelige utroskab ikke var så langstrakt som i en senere tid. Hverken i lovlige eller i ulovlige forbindelser gjaldt forelskelsens lange mellemtilstand. Koketteri, flirt, alle disse uklare forhold og denne halve given sig hen, som en senere nervøs tidsalder med for-

På en lille fløjte af elfenben – vistnok fra det 17. århundrede – er håndtaget udskåret som et elskende par. (Nationalmuseet, Lennart Larsen fot.).

kærlighed har opdyrket, havde ikke tilsvarende værd eller lejlighed til at udvikle sig. Her gjaldt i reglen intet eller alt. *Troskab og utroskab grænsede lige op til hinanden.*

Men netop derfor måtte der slås behørig bom for overtrædelser. Dette kunne ske på forskellige måder. Manden kunne søge med vold at spærre hustruen vejen. „Den ægteskabsdjævel,“ siger biskop Niels Palladius,⁵⁴⁶ „lægger sig efter kvinden. Men hvad for onde huskud og mistanke mændene få deraf, og hvad trætte og hug der følger efter, det giver daglig forfarenhed til kende.“ Dog fraråder bispen denne fremgangsmåde. „*Med slaen gør man ikke fromme kvinder, thi slaer man én fanden ud, så slaer man ni ind igen.*“

Man kunne da søge at narre djævelen ved at lade hustruen tilsyneladende have sin fulde frihed, men samtidig ved indre lås og lukke gøre hende det umuligt at vise utroskab. Beklædningsgenstande af herhen hørende art var under det fælles navn *dydsbeskyttere* kendt og anvendt både i udlandet og herhjemme.⁵⁴⁷ Skulle de imidlertid ikke være en ren tortur at bære, måtte de være kostbart udstyret, men herved udelukkedes de fleste fra at anvende dem. Præsten hr. Hans i Alsløv på Falster fandt da af eget snilde på en ny konstruktion, beregnet på småkårsfolk, en slags svømmebenklæder med rem, lås og nøgle. Ufuldkommenheden herved var dog iøjnefaldende, da naturlige grunde gjorde det nødvendigt gentagne gange i døgnet at ulejlige med nøglen.⁵⁴⁸

Hr. Hans kom imidlertid selv til at afgive eksempel på det mislige ved den hele fremgangsmåde. Den forudsatte, at al ret var på mandens side, al uret på hustruens. Men hr. Hans' fortid tålte ikke nærmere belysning. Han var selv engang for horsag blevet afsat fra sit embede og først et årstid efter taget til nåde igen, da Laurits Grubbe og biskop Hans Mikkelsen i juni 1627 gik i forbøn for ham hos enkedronning Sofie på Nykøbing Slot.⁵⁴⁹ Hans hustru derimod var efter alles vidnesbyrd en tugtig kvinde.⁵⁵⁰ Der kunne da være tvivl om hans berettigelse til år 1633 i dydens navn først at nøde hende til efter hans tegning at sy det omtalte klædningsstykke og derpå ved prygl tvinge hende til selv at iføre sig det.

Et par måneders tid fandt hun sig tålmodigt heri, men da ulemperne til sidst blev alt for store, betroede hun sin nød til nogle af sine nærmeste. Disse tog sagen på en egen måde, idet de foranstaltede en større fest for slægt og venner og her, da munterheden var

nået til et vist punkt, med ét bebrejdede hr. Hans hans hårdhed og belyste den ved at tvinge hans hustru til at opløfte sin klædning. Hr. Hans forblev imidlertid ubønhørlig og påstod, at han havde såvist sine gyldige grunde. Sagen kom da for retten. Da ægteparret mødte her, søgte hr. Hans endnu at hævde sin myndighed og erklærede, da dommeren bød ham straks at åbne låsen, at han havde forlagt nøglen. Dommeren tog da en kniv og skar klædningsstykket sønder. Hr. Hans forvistes fra Falster, men hans opsprættede kunstværk bevaredes hos øvrigheden samme steds, indtil Ole Worm nogle år senere ved prins Christians hjælp fik det erhvervet for sit museum.

Udfaldet af hr. Hans' sag skulle ikke friste andre til ad lignende vej at bekæmpe ægteskabsdjævelen. Og det så meget mindre, som denne var meget vanskelig at narre. Ole Worm erklærer efter grundig undersøgelse af de unævnelige, at selv i nærværende tilfælde ville det have været en let sag for hustruen at narre hr. Hans, hvis hun virkelig havde ønsket det.⁵⁵¹

Den bedste fremgangsmåde over for hustruen var ved formaninger og så vidt muligt med gode ord at lokke hende, uden at hun selv mærkede det, ud af Satans snare. Her kom det først og fremmest an på at få indprentet hende, at *hun kun havde den ene opgave, at tækkes sin mand*. Niels Hemmingsen lærte derfor⁵⁵²: „På det at en kvinde des bedre kan sig betænke og bevise sin mand tilbørlig lydagtighed, skal hun først og overalt ikke agte, hvor rig, hvor skøn, hvor viis eller hvor fattig, slem og uforstandig han er, men dette ene, at han er hendes husbonde, sig tilføjjet af Gud, hvilken hun bør at være underdanig, for Gud haver det så budt, for naturlig lov det udkræver, og for hun haver dertil forpligtet sig.“

„Hun skal derfor, straks de er sammen kommet, have grand agt på hans sæder, lader og lempe, hvad hannem vel befalder og hvad anderledes, om han er vredagtig, hastig, hævnerrig, nagsår, så at hun efter disse vilkår holder sig, og altingest vel bestiller med ord, gerning og omgængelse, at hun kan være sin mand lydlig med Gud og ære.“

„Udi omgængelse med sin mand bør en kvinde at være blufærdig, beleven, lystig, renlig, ædru og smykke sig efter sin mands vilje, at hun kan være hannem behagelig. Hun skal komme i hu, at dér

hun førtes udi sin mands hus, dækkede hun sit hoved til et tegn på, at hun ville være under sin mands lydelse, ikke ville lade sig skue af andre eller smykke sig, for at andre kan hende utugtig få lyst til. Og når tiden begiver sig så, at hendes mand byder gæster, da skal hun lade kende, at hun agter sin mand ene og ikke slaer øjne op på hver, som indbydes, som en galen ko. Konning Tigranes bød den dejlige konning Cyrus til gæst, og dér gæstebudet var endt, da sagde konning Tigranes til sin hustru: „Haver du set en smukkere mand end denne konning Cyrus, som var vor gæst?“ Hun svarede: „Jeg så hannem inte; jeg var hos eder både siddendes i det ganske gæstebud, men jeg så ingen uden dig.“ – Her begynder det dog at blive selv Niels Hemmingsen for meget af det gode, og han uilføjer: „Endog man kan sige dette at være for meget groft, da gjorde hun meget tugteligere end de, som sætte deres øjne på hver mand og give deres ublu hjerte til kende.“

Da det imidlertid dog kunne tænkes, at en hustru kunne falde på at lægge mærke til, „hvor fattig, slem og uforstandig“ hendes husbond var, ja måske selv komme til at bære mærker af, hvis han var „vredagtig, hastig, hævnerrig, nagsår“, så gjaldt det som anden hovedregel, at *der burde ikke lades hende tid til at tænke på sligt, men hun skulle uafbrudt holdes sysselsat med huslig gerning*. „Om manden vil kristelig regere sin hustru og holde hende til lydighed, da skal han i begyndelsen holde hende til husholdning, ikke lade hende være aldeles ledig at gå og strabadse i alle gader eller stå ideligen i døren og vinduerne og holde lang faddersnak. Men hun skal vænne sig til kvindearbejde og husholdning.“⁵⁵³

Dette kunne for øvrigt være vanskeligt nok; thi her kom det så meget an på vedkommende hustrus natur. Mange er så, at „når de ikke få lov at bisse hen, hvor dem lyster, så stå de stedse i døren heller vinduerne, ligesom huset brændte indvortes“.⁵⁵⁴ Værst af alt var dovenskab. Som Niels Hemmingsen sagde: „Der kan intet være slemmere end en ful, lad og ørkesløs kvinde. Denne finder djævelen skikket efter sin vilje til at føre udi al utugt og vanartighed. Derfor kaldes ørkesløshed djævelens bløde seng, hvorpå han lysteligen hviles, og de, som er ørkesløse, siges at klø hans ryg. Men han beskikker dem til løn dem, som klø igen.“⁵⁵⁵

Egentlig beroede alt på, om hun var vel optugtet hjemmefra. „*Thi et vel optugtet barn lader sig regere af sin mand*. Men er hun

ilde optugtet hjemme, da er hun siden ond at tæmme.“ Derfor endte, latterligt nok, alle de samme, der så ivrigt havde holdt på, at man burde lade Gud ene om valget, med i anden sammenhæng at opfordre til at se sig vel for, førend man indlod sig. Niels Pallasius f. eks., den samme, der havde sagt: „Det bedste råd er, at man sover med Adam og lader Gud beskikke og bestille en god medhjælperinde“, gør uden at blinke ægteparret selv ansvarligt for, at de har taget hinanden. Thi „mand eller dreng skal først vel udspørge alle omstandendes vilkår, hvorledes det haver sig med den, han begærer til ægte, om hun er lad, ørkesløs, en vinduesfugl, løsgtig. Ligemåde ligger der magt på, at en jomfru, kvinde eller pige flitteligen udspørger den persons vilkår, som begærer hende til ægte, om han er vigelhjernet [vægelsindet], vild, umild, knobvorn, om han er en dobler, dranker, huggebasse. Spørger man ikke sådant ud først, da bliver det siden et uroligt ægteskab og ingen fred hverken i stuen eller i kammerset“.⁵⁵⁶ Niels Hemmingsen gør opmærksom på følgende prøvemåde:⁵⁵⁷ „Er hun blufærdig og ikke kaster syn på hver mand, da er forhåbendes, at hun skal holde sin mand en ærlig og tugtig seng. Men slar hun øjnene op på hver mand og gnisser ad dem, da er befrygtendes, at hun ikke bliver tilfreds med én mand.“ Selvfølgelig var dette kendemærke heller ikke ubekendt for modparten. I „Alle kristelige jomfruers æreskrans“⁵⁵⁸ læres om, hvorledes uimodståelige jomfruer bør tage sig ud: „de skulle se mildeligt og tugteligt med deres øjesyn, de skulle have en slet, jævn, urynket pande og en tillukket mund, holde halsen stille, have en sagter ånde og ikke lade øjnene i hovedet løbe her og der“.

Den ypperste virksomhed, der kunne anvises hustruen, var *børneavl og børnepleje*:

Frugtsommelig skal og din hustru være,
som et vintræ mange vindruer bære.
Og skulle dine børn, dejlige og rene,
om dit bord sidde som oliegrene.⁵⁵⁹

Her var nok at tage vare, både med at skaffe børnene og siden holde dem alle dejlige og rene, så at de små oliegrene ikke sad og fedtede ved bordet. I den første del af virksomheden mødtes mand og hustru, og her dukkede atter ægteskabets egentlige grundtanke

frem. I denne fællesvirksomhed lå ægteskabets velsignede hemmelighed, i den fuldbyrdedes Guds vilje, og af den fremgik som nådegave den indbyrdes kærlighed. Her var da det rette virkefelt. Det var denne tro, der knyttede datidens ægteskabelige forhold inderligt sammen, det var denne religiøse forvisning om at være trofaste arbejdere i Herrens vingård, der var det stærkest bærende deri.

Selv om det da skortede fra kvindens side på et eller andet punkt, selv om hun, lokket af ægteskabsdjævelen, blev manden ligefrem utro, så havde *hans jævne, trolige virksomhed* ikke blot lønnen i sig, men tillige *håbet om at drage hende tilbage*. Heraf datidens stundom påfaldende milde dom over en hustru, der begik ægteskabsbrud. Det var jo blot en legemlig forglemmelse og lod sig bedre ad samme vej. Niels Hemmingsen siger:⁵⁶⁰ „Om kvinden haver forset sig én gang eller tvende, og der er håb, at hun kan rette sig, og haver udi andre måder tålelige vilkår, da ville jeg vel råde manden, at han påmindede hende, og, om hun da lovede bedring med ydmyg bøn og gråd, at han tog hende til nåde, såfremt som hendes skam ikke var udi hvermands mund.“ Niels Palladius udtaler sig endnu bestemtere: „En from mand, når hans hustru haver af køds og blods skrøbelighed forset sig og brudt hendes ægteskabstro, tager hende til nåde igen, når hun falder hannem til fode og begærer nåde og venskab.“⁵⁶¹

Hvad samlivets lykke i det hele angik, så spædtes uvilkårligt fordringen herpå ved tidens fælles følelse af, at ingen satte alt på ét kort, men de fleste spillede på tre fire kvartlodder i ægteskabets lykkepotte. Under slige forhold kunne man ikke vente den største gevinst udelt, men havde til gengæld håb om af og til at få sin part af en delt. Det var allerede meget, når man fik en hustru, der ikke altid var på kampfod. „Hvilket den hedning Euripides endogså kunne forstå sig på, alligevel at han var kvindfolk i sin skrift ikke ret gunstig. *Det er den største lykke, siger han, når en hustru ikke strides med manden.*“ Begejstret udbryder i denne anledning den danske forfatter:

Den må vel kaldes en salig mand,
der en frommer kvinde bekomme kan,
der hannem ikke sidder udi næse og mund
som sennep eller en onder hund.⁵⁶²

Thi det kunne hælde, at enken, som man havde fået, ja selv den lille livsledsagerske, man som ældre havde udpeget sig, ved nærmere eftersyn viste sig at være blot en „ond“ kvinde.

En „ond“ kvinde, modsat en frommer, var en sådan, der ikke ville forstå den simple sandhed, som især nu i evangeliis klare dag, hvor Skriften var i hvermands hånd, dog var så selvindlysende: *at manden var kvindens hoved*; han skulle regere, hun skulle lystre. Og det var jo dog forklaret dem så tit: „Gud, han skabte manden førend kvinden; derfor vil Gud, at manden skal have myndighed over kvinden og være hendes hoved. Derfor er det imod Guds vilje, om kvinden vil tage sig myndighed over manden, eller om manden vil forringe sig og være kvinden underdanig.“ „Han er hendes husbonde, hende tilføjet af Gud, hvilken hun bør at være underdanig, for Gud haver det så bødte, for naturlig lov det udkræver og for hun haver dertil forpligtet sig.“⁵⁶³

Her anførtes grunde nok, et tydeligt udtryk for, at spørgsmålet var brændende. Og brændende var det, ikke blot i den forstand, at af svaret herpå afgang i de enkelte tilfælde dengang som til enhver tid hvert enkelt ægteskabs, hvert enkelt hjems præg. Men spørgsmålet var også brændende i den forstand, at herom stod striden mellem datidens ordførende. *Luthers syn* på dette forhold, hans stærke *fremhæven af mandens forrang*, som han støttede *ved skriftord*, *afveg ikke blot fra middelalderens opfattelse, men også fra renæssancens*.

Thi skønt *middelalderen* ikke havde undervurderet manden, havde den dog på afgørende punkter stillet kvinden højere. Kirkeligt hyldedes jomfrueligheden; i evne til tålmodigt at bære martyriets lidelser veg kvinden ikke manden; og det højeste, hvortil noget menneske overhovedet havde drevet det, var nået af en kvinde, *jomfru Maria*. I samklang hermed dyrkedes kvinden som ridderlighedens skønne mål og beskytterinde.

Fra disse himmelske højder havde *renæssancen* draget forholdet ned og indsat det naturlige menneske af kød og blod i sin ret, men samtidig *stillet kønnene lige*. Det var på skrå af denne opfattelse, at den lutherske retning gik ved med bibelske grunde at hævde mandens forret. Det naturlige menneske nåede efter Luthers lære kun sin rette udvikling i familien, men inden for denne var manden nummer ét. Hvad lutherdommen som led i den store renæssance-

bevægelse således var med til at give med den ene hånd, tog den religiøst tilbage med den anden, og ikke uden en vis pedantisk nidkærhed søgte den at tvinge kvinden inden for den skranke, som Niels Palladius træffende udtrykte ved: „Hun er bygget til at være mandens husholderinde.“⁵⁶⁴

Det var brydningen mellem disse tanker, der gav tidens forhold deres præg. Inden for Norden havde de katolske begreber om kvinden tabt deres bærekraft, tilstanden i Maribo Kloster kunne godtgøre dette. Des stærkere var den mere eller mindre bevidste *spænding mellem renæssancens og den blot lutherske opfattelse*.

Luther personlig var stærkt hildet af den mandlige selvrespekt, hvorom hans lære bar vidne. Skønt hans hustru var ham overlegen i byrd, social dannelse og, som han selv måtte tilstå, også i færdighed i behandlingen af modersmålet,⁵⁶⁵ og skønt de mødtes i lykkelig og fuld åndelig forståelse, holdt han dog i den gensidige omgangstone på den underdanighed, der svarede til forholdet mellem en mand, en lærd mand, og kun en kvinde. Et lille træk som dette maler forholdet. Luther fortæller om deres liv i hjemmet: „Så sad min Kätthe i de første år hos mig, medens jeg studerede, og når hun ikke vidste, hvad hun skulle tale om, begyndte hun at spørge: Hr. doktor! Er hofmesteren i Preussen en broder til markgreven?“⁵⁶⁶

De nordiske reformatorer stod ganske på luthersk grund. Men i omtalen af forholdet mellem mand og hustru foretrak de ofte i stedet for strenge udtryk en vis mild selvfølghed eller en godmodig tyssen på begge parter. „Endog manden er af naturen visere og forstandigere end kvinden, skal dog manden undertiden ikke forsmå sin hustrus råd. Manden skal ikke være utålmodig og forsmå sin hustru, om hun end ikke er så from, som hun skulle være. Et æble, endog det er knortet, dog kan det alligevel være godt.“⁵⁶⁷ Hvad ikke rettes kan med lærdom og ærlig påmindelse, det må man rette med hårde ord og trussel. Men slag og hug at rette sin hustru med bruger ingen viis mand; for den, som slår sin hustru og retter hende med hug, han kan vel skaffe, at hun gør det eller det, som han have vil, men aldrig får han hendes rette hjerte igen, i hvor godt hun lover hannem. Der er ingen vrede så bitter som kvindevrede. Derfor skal ikke en mand være som en løve udi sit hus, som altid brøler og er grum mod hustru og folk, men han skal være som en mild fader, som alting overbærer med det bedste.“⁵⁶⁸ Spild ikke

din bæreme på din hustru, sæt hende ikke i rette, når du kommer hjem drukken og fuld! Det gør ingen dannemand. Haver hun brudt dig noget imod, hvorfor du jo vil undervise hende, da gør det, når I ligge om morgenen tilsammen i sengen, eller når I er kommet op og er både fastende og ædru. Og lad endda ingen høre derpå, om du kan det undvære, på det at du ikke selv skal komme din hustru i nogen vanære og ondt rygte. Tag hende udaf til en side og giv hende din mening til kende med gode, spagfærdige ord: Kære hustru! det og det haver jeg hørt om dig; så og så bærer du dig ad i det stykke. Jeg vil ikke have sådant mere! Jeg varer dig ad tilforn, gør det ikke tier! Ellers skal jeg tage dig det til mistykke, det må du frit forlade dig til! Mærk, at jeg har sagt dig det!“⁵⁶⁹

Ved siden af alle disse påmindelser til manden kunne det også være fornødent at minde den anden halvdel om, at: „en hustru skal ikke vanbruge hendes mands fromhed, ikke storme og bruse mod hannem, og ikke sidde hannem op i næsen som sennep, ikke sinde og bande og bide ad hannem, ikke gøre hannem til vedermod, hvad hun kan, ikke bespotte eller fortale hannem, ikke bole med andre, men hun skal være hendes mand underdanig og lydagtig, efterdi han er hendes herre og regentere.“⁵⁷⁰

Medens disse formaninger alle gik ud på selvbeherskelse og selv talte i et behersket sprog, spændte *datidens mundheld og talemåder* over et rigere mål af stemninger og giver indblik i en mere broget virkelighed. Den kirkelige tone gjorde sig endnu gældende i sådanne som: „Hustruen har sit lys af manden.“ „From hustru råder over manden ved lydighed.“ „Bedre et hart ord af sin mand end gode ord af andre.“ „Tre ting skulle afbedes: Guds vrede, helvede og ond kone.“ „Tre ting bevare Gud os fra: bøddelen, galgen og ond kone“ osv. – Men der var ny tankegang og stigende uro i sådanne: „God mand haver gemenlig ond kone.“ „Lad din hustru have den stakkede kniv, og hav selv den lange.“ „Tre ting trættes aldrig: skib, kværn og ond kone.“ „Hun prædiker loven og recessen, men siden følger håndfæstningen.“ „Altid vil kærting have sin trætteråd.“ „Tre ting høre til ond kone: krabask, knyt næve og blåt øje.“ Var det endnu uklart, hvo der her var den angribende, så fremgik dette tydeligt af andre: „Du skal enten være mand eller mus.“ „Styr hest med bidsel, kone med kæppel“ „Tre ting skulle slås: lad dreng, doven hest og ond kone.“ „Tre ting skulle bankes:

bergfisk, smedested og ond kone.“ „Når hønen for sin hane galer – og konen førend manden taler – hønen straks på spiddet jag – og kvinden gav et godt mundslag!“

Ved siden heraf var det kun småt bevendt med, hvad ordsprogene havde at sige til gunst for hustruen. Hun kunne slå knips i lommen med en bemærkning som: „Hjemme er han djærvest“; trøste sig, hvis den mand, hvem hun havde overladt hele sit bo, viste sig at være en „knubvorn huggebasse“, med den gamle sandhed: „Hvad gør hest i ager uden bider aks og møger i stubben.“ Hun kunne muligt hente mod fra: „Dåre giver ord ud og tager hug igen.“ „Genslag er ej aflagt.“⁵⁷¹ Men ordsprogskatten lod hende tydeligt nok i stikken, overlod det til hende selv at frembringe de til øjeblikket svarende mundheld og talemåder.

Som skrevet næsten udelukkende af mænd tog *datidens skønlitteratur* også helt *parti for mændene*. Kendte man ikke andet, måtte man slutte, at hin tids kvinder var en ynkelig forkuet slægt. I „Tobiæ komedie“⁵⁷² beder brudens moder i følgende ord brudgommen om at behandle hendes datter vel:

Du fører min datter i fremmed land,
 hvor hun kender hverken kvinde eller mand.
 Du skal holde hende i tugt og ave
 og hende ej gøre nogen plage!
 Om hun end gør dig lidet imod,
 træd hende dog ikke straks under fod!
 Det spørges længer end til næste gård,
 om du fejer gulv med hendes hår.

Stykkets nar, der står hos, udlægger disse ord på folkelig vis således:

Vil hun klyve mod dig og gale,
 da tag en kæp og læg på hendes hale!
 Hun får vel så et andet sind,
 så er ikke behov at hente [nogen] ind,
 som eder forlige skal på ny
 og fylde dermed den ganske by.

Til bruden selv har moderen den korte besked:

Bliver din husbond på dig vred,
bed om nåde og hannem forbed!

I en morskabsbog, „Levnets kompas“, med små historier af moralsk og fornøjeligt belærende indhold forekommer følgende:⁵⁷³

„En sognedegn havde en ond kone. Han kunne vel sjunge, derfor blev han ofte buden til gæstebud, dog lod han sin onde kone have nok i huset til underholdning. Ligevel sindtes hun [blev hun vred] og lod ilde på hannem, når han kom ind fra gæstebud. En gang betænker han, at han vil tage to andre degne med sig, på det at han ville se, om hun ville holde skik, medens der var fremmede folk i huset. Der han kom ind i huset, gav han sin kone svarlig gode ord og mente, at alting skulle blevet godt; hans gæster hilsede hende venligt. Men hun var besat med en stum spiritus, så at ingen hørte enten godt eller ondt af hende. Der værten fornåm, at hans gæster ingen ære vederfores i hans hus, bad han dem gå i et værtshus, dér ville han komme til dem og traktere dem. Og dér de var bortgangne, gav han kvinden endnu bedre ord og mente, at hun skulle svare hannem; men hun ville ikke tale. Da blev han svarlig forfærdet og mente, at hun havde slet mistet målet. Så tænkte han, at han havde hørt tale om, at sort kirsedrank skulle være godt at drikke af dem, der havde mistet målet. Men denne fattige mand havde ikke mange penge, dertil var der langt til apoteket og en ond vej. Så tænkte han, at efterdi der var så langt efter råd og drikken var dyr, da tænkte han, om sort kirsebærtræ ikke skulle og have den kraft, at bruge uden på legemet, som drikken havde inden i legemet. Og gik så hen og hug tre eller fire kæppe af sort kirsebærtræ, kom hjem og smurte sin kone på ryg, armene, lænd og ellers, hvor han kunne ramme hende. Og det skete i så lykkelig en stund, at hun lærte straks at tale, så at det hørtes tre huse derfra. Så havde dette træ den kraft, at det kunne lære folk at tale. Den, der først skrev dette, var i den mening, at dersom én ikke havde eller kunne få af det fornævnte slags træ, da skulle vel et andet slags træ, enten hassel eller torn, være lige så kraftigt, dersom det ellers var i tide hugget og nær ved jorden, at det kunne være noget sejt og ikke briste for snart. Det kan forsøge, hvo det haver behov.“

Selve spørgsmålet om *slag og genslag i ægteskabet* toges op til behandling i et eget skrift: „Ægteskabs samtale, lystig og nyttelig for alle dem, som er indgået eller indgå ville i det hellige ægteskab“. Bogen er som de fleste lignende oprindelig skrevet på tysk, men af oversætteren eller rettere bearbejderen tillempet efter danske forhold.⁵⁷⁴ Det er et populært opbyggelsesskrift, der for lettere at vinde indgang er skrevet på vers, og i samtaleform behandler emnet: hustruens underdanighedspligt over for manden. Den trodsige Karen belæres og overbevises af den dydige Dorthé om, at en hustru skal blindt lystre sin mand:

Karen:

Jeg siger dig, Dorthé! på min love,
ingen nat kan jeg rolig hos ham sove.
Af hjertet får jeg ham aldrig kær.
Så få han skam, den lusige mær! ...
Med skøger, med drik og dobbelspil
øder han mit gods, alt som han vil.
Når klokken slar tre eller fire,
da kommer han hjem alt med en lire.
Hvorledes han da tilpynter min seng
det vide vel både pige og dreng ...
Ja, Dorthé søster! vil du det tro
jeg ville heller sove hos en so
end hos slig en mand som min han er.
Lyver jeg for dig, kald mig en mær!

Dorthé:

Hvad siger du, når han kommer hjem
at han holder sig så ganske slem?
Kære, hvad giver du hannem for tale,
når han kommer ikke før hanen mon gale?

Karen:

Jeg kan ikke meget med hannem vaske,
men giver hannem af min spennetaske [?]
og regner ham så sine gerninger op
og kalder ham både skelm og drop ...

Dorthe:

Når du bruger din onde mund på ham,
slår han dig ikke, at du får skam?
Min mand ingenlunde det skulle fordrage
men mig derfor slæ og ilde plage.

Karen:

Engang var det så nær, som jeg dig står,
at vi skulle have dragedes hårdt i hår.

Dorthe:

Beskærme mig Gud! Turde du så
med slig handel din mand bestå?

Karen:

Han fik en kæp og ville mig slå
og havde mig agt to øjne blå,
dermed ville han mig forskrække.
Men andet skete på den tid ikke.
Men havde han samme tid slaget mig,
jeg ville ham det betale visselig.

Dorthe:

Ræddes du ikke anderledes for din mand?
Det undrer mig storligen på min sand.

Karen:

Jeg fik en trefod, som stod i vor gård,
af ham skulle han fået sit banesår.
Der han det så, turde han mig ikke røre,
jeg havde ellers lagt et løg ved hans øre.

Dorthe:

Sig mig dog, hvor fikst du så fat
på samme trefod, thi det var nat?

Karen:

Jeg havde sat hannem så til rede,
at jeg ikke turde længe lede.

Havde han men [blot] rørt mig samme sinde,
han skulle mig fundet en mandinde.

Dorthe begynder da af Skriften at undervise hende om, hvor urigtigt og syndigt hun har opført sig:

Sankt Povel lærer i sit sendebrev,
hvilket han til de epheser skrev,
at kvinderne skulle i al ydmyghed
elske deres mænd, og sammeled
skulle de dennem ære og for øjne holde
og kalde dem deres herrer bolde.

Karen giver imidlertid ikke tabt, men søger at føre striden over på modpartens grund ved det underfundige spørgsmål:

Ville din mand dig aldrig slå?
Haver I aldrig haft trætte sammen?
Kære, sig mig det uden gammen!

Dorthe:

Jeg siger dig det, så vist som amen.
En sky sig tit mellem os haver opkast ...
Når sligt skete, biede jeg ikke længer,
men tav kvær og søgte en vrå,
at samme regn ikke skulle komme mig på,
jeg mener en dask alt af hans hånd
eller på min ryg en kørevånd.

Moralen samles derpå i følgende ord:

Manden er stundom vred og ilde til sinde,
men det er dog snart gjort. Kære kvinde!
Ville vi smukt holde vor mund tilsammen,
af alvor blev visselig skæmt og gammen.

Sluttelig fremstilles *idealet af en husbond* og af en hustru. Det mandlige ideal tager sig således ud. En ung, rig, from og lærd mand

havde ægtet en fattig bondepige. Han ville lære hende at skrive og læse – „men da begyndte hun straks vel hart at blæse“ – og ville ikke lade sig undervise. Manden gik da til sin svigerfader, klagede sin nød

Og sagde ydermere: „Fader kære
underviser hende! I haver des ære.“
Faderen svared hannem tugtelig
og sagde: „Jeg haver givet hende dig.
Vil hun ikke følge din gode tale,
da læg en knippel på hendes hale.“
„Nej,“ svared han, „fader og svoger kære!
Jeg slas ikke gerne, det ved Vorherre,
men ville fast heller, at hun med gode
sig af eder ret undervise lode.“
„Nu vel,“ sagde faderen, „af min forstand
gør jeg gerne det bedste jeg kan.“

Efter aftale bortfalder da al hård behandling, og datteren skal kun *godt og kærligt* af faderen *belæres om sin pligt*. Denne undervisning beskrives således: Nogen tid derefter tog faderen sin datter for sig og sagde:

Din lede, unflettige [svinske] mær!
Jeg haver haft sorg både fjern og nær, osv.
Fy dig an! Du anmægtige [frække] hund!
O, hvor skulle man kviste dig ud,
sla sønder på dig både arme og ben
og sætte på dig et ynkeligt meen.
På sengen ville jeg dig gerne føde!

Du est fast værre end nogen jøde.
Råder du ikke bod og bedrer dig,
jeg skal det så skikke visselig,
han skal dig sla både syg og lam
og kaste dig i vor mølledam.

Overbevist ved denne kærlige undervisning falder hun faderen til fode og beder om nåde.

Hun gik og straks til sin husbond kære,
 tog ham i favn og kaldte ham herre.
 Faldt på sine knæ og sagde: Fy mig!
 At jeg nogen tid skulle fortørne dig – osv.

Idealet af en hustru lød således:

En mand, som boede i Åbenrå,
 han var god, dannis, ærlig og from.
 Men når han blev vred, da slog han om
 kander og potter, som hannem stod nær
 hans hustru havde ganske kær.
 Hun sagde: „Kære mand! hvi lader I så?“
 Han gav hende et dask og lod hende gå.
 Hun ville hannem intet sige imod.
 Men gik straks ind, som hendes seng stod,
 satte sig at græde ret hjertegråd,
 at begge hendes kinder blev våd.
 Manden sagde til hende: „Du farer med skarn,
 sidder du og græder alt som et barn!“
 „Jeg ved,“ sagde hun med sukkende munde,
 „at jeg fast på gaden omløbe kunne,
 som mange kvinder vel ofte mon gøre
 og i ry og rygte eder føre.
 Det var eder og mig til liden ære,
 derfor synes mig dette fast bedre,
 at jeg så græder ene ved mig
 og lider min modgang så tålelig.“
 Der han slig tale af hende hørte,
 som hun så grædelig der fremførte,
 fortrød hannem såre sin gerning da
 og sagde til hende: „Jeg må bestå,
 at du haver handlet med mig
 fast bedre end jeg med dig.
 Thi lover jeg dig nu denne sinde,
 at du aldrig mer skal af mig befinde
 hastig tale, ord, slag eller nød.“
 Han holdt det og indtil hans død.

Reformatorer, folkestemning, litteratur tog parti for mændene imod hustruerne. Intet under at disse også i virkeligheden hyppigt trak det korteste strå. En mængde tilfælde af denne art findes omtalt. Ofte måtte øvrigheden skride ind, endog mod præster, for at sikre deres hustruer mod at blive trukket i håret, slået, kastet ud af sengen, undsaugt og lemlæstet af deres mænd. Et par præster på Lolland måtte afsættes for grusomhed mod deres hustruer.⁵⁷⁵ Præsten hr. Kristoffer blev 1579 landsforvist for at have været årsag til sin første hustrus død.⁵⁷⁶ Følgende forsikring, afgivet 1583 af en ægtemand i Randers til borgmester og råd,⁵⁷⁷ viser, hvorledes hustruen ansås for undergivet en straffemyndighed, der, selv om den misbrugtes, ikke bortfaldt, men kun gik over til andre. Ægtemanden, en borger i Randers, forpligter sig til ikke som tilforn at handle tyranneligen eller ubilligen med sin kære hustru, Dorthe Andersdatter. Skulle der dog af djævelens indskydelse opstå uenighed mellem ægtefolkene, og hendes brøst deri befindes, lover han ikke selv at ville straffe hende, men at ville overlade dette til sin svoger, Peder Lassen, og hendes øvrige slægt. Forgriber han sig igen på hende, skal han hver gang have forbrudt 100 daler til kongen og Randers by.

Man ville dog meget fejle, hvis man af alt dette sluttede, at *datidens kvinder* var en samling forkuede stakler. De var *hærdede i forhold til klimaet*. Den, der fra spæd af havde døjet knubs i familiesengen og kun bjærget livet ved at bakse sig klar, den, som fra ung af havde måttet tage fat med, hver gang der var noget i huset der skulle udføres, og endelig som hustru havde ført hele styret i de timer på dagen, hvor manden var drukken, lignede kun lidet en sart mimose. Ofte var hustruen den mandhaftigste af parterne. Da i juni 1585 Kristen Riber i Helsingør med draget værge udfordrede Hans Kjøbenhavn til tvekamp, turde denne kun slå med sten på afstand, men hans hustru for frem med en skovl og slog løs på Kristen Riber, endog efter at han havde afhugget hendes ene hånd.⁵⁷⁸ Selv mellem præstefolk, hvor manden var kaldet til af Skriften at foreholde lydighedspligten, kunne det da hælde, når det gik fra „loven og recessen til håndfæstningen“, at det var ham, der måtte vige. Blot et par eksempler på slagfærdige præstekoner: Hr. Klaus Mikkelsen Mule ønskede at få Nørrebroby kald, „men inklinerede ikke for at ægte enken. Omsider deklarerede han, at

det var hans tanke, men på tre konditioner: 1) at han ville spise alene – 2) sove alene – 3) og at ingen måtte sige hannem imod. Der-til svarede hun: 1) at når hun og hendes børn havde spist, måtte han æde det, de levned; – 2) at sov han alene, ville hun sove hos hendes skolemester; – 3) at hun og var kort for hovedet, den ene dag ville hun tie hannem, men den anden skulle han tie. Derpå ægte-ede han hende, og de levede lykkelig og vel, men hun var me-ster.“⁵⁷⁹

Mere tvivlsom var lykken i ægteskabet mellem hr. Jens, sogne-præst til Korskirken i Bergen, og hans anden hustru.⁵⁸⁰ „Hun var født udi Fyn i Danmark, ved navn Maren, og jeg, magister Absal-oln, hjalp hende til det giftermål; men han havde sit helvede med hende og ingen børn tilhobe.“ Magister Absalons andre optegnelser belyser dette nærmere. Det hedder således 17. april 1563: „Slog Ma-ren, hr. Jenses, sin husbond hr. Jens, sognepræst til Korskirke, rev hannem i håret. Og der hr. Niels [kapellanen sammesteds] ville hjulpet hannem, fik han noget med, så det syntes mere end otte dage på hans næse.“ Da sønnen af første ægteskab efter faderens død blev præst ved Korskirken, hindredes hun i som enke på kaldet at lyksaliggøre en ny. Hun opgav dog ikke derfor ægteskabs stat. I magister Absalons dagbog hedder det senere: „27. februar 1569 stod Maren, salig hr. Jenses efterleverskes, fæstensøl med en ung dansk karl, endog hun er gammel. Han er udgjort blandt de 50 bådsmænd, som byen i dette år haver udgjort til kongens behov mod rigens fjender.“ I bladranden er tilføjet: „Samme karl løb siden fra hende og giftede sig en andensteds.“

I *sammenstødet mellem renæssancens lære om kønnenes ligebe-rettigelse og Luthers lære om hustruens underdanighed* var det lutherdommen, der for Nordens vedkommende til sidst gik af med sejren. Når hensyn tages til, at striden mellem ægtefolkene ofte udfægtedes med hænderne, så at det blev den stærkeres ret, der gjordes gældende, og at kirken trådte hjælpende til for mændene ved henvisning til Bibelens ord om manden som kvindens hoved, kunne dette flygtigt set fra et moderne synspunkt tage sig ud som et råt og hyklerisk overgreb. Forholdets senere udartning, hvor det truede med forkuelse af kvindens ret og evner og en forsnævring af begrebet kvindelighed kunne synes at give en sådan dom beret-tigelse.

I et mandssamfund kan der næppe overgå en mand en større skændsel end den, at hans kone bedrager ham – „gør ham til hanrej“ eller „sætter ham horn i panden,“ som man sagde, og i et samfund som det, man kendte o. 1600 med de mange aldersmæssigt skæve ægteskaber, var utroskab uundgåelig. Utallige er de hanrej-satirer, hvormed man gjorde sig lystig over de uheldige. Da en aldersstegen engelsk admiral, som var gift med en ung, køn kone, spurgte Christian IV om, hvad klokken var, svarede kongen ved at føre to fingre op til panden. Denne tegning i en stambog fra ca. 1625 har det samme motiv. Til højre står den unge elsker, til venstre sætter konen horn på sin mand. (Erich Reutschs stambog i Det kgl. Bibliotek).

Helt anderledes stillede sagen sig dog i det 16. og størstedelen af det 17. århundrede. De forhåndenværende former afgav da en sund og livskraftig betingelse for lykkeligt samliv mellem mand og hustru. For at kunne forstå dette, må en nutids betragter imidlertid ave sine medfødte forestillinger og vænne blikket til at se forholdene i datidens lys.

Hvad der støder os mest ved hin tid, er den bestandige tale om trusler, *vold*, slag, prygl som mandens magtmidler. Vi går uvilkårligt ud fra, at hvor sligt anvendes, befinder man sig på et lavt danelsestrin, hvor sand forståelse, retfærdig og kærlig løsning af samlivets vanskeligheder er udelukket. Vi kræver ordet, det klarende ord, *som sejrens magtform*. Undersøger vi imidlertid fordomsfrit nutids forhold, vil det vise sig, at *også vor tid* befinder sig ved en betænkelig *yderlighed*. Medens vi fordømmer den slagfærdige hånd, indrømmer vi i det parlamentariske, offentlige, selskabelige og ægteskabelige liv det slagfærdige ord en magt og selvstændigt værd, der overskrider det berettigedes grænser og ingenlunde borger for det bedste og fornuftiges sejr. Vor tid er altså også hildet i sin dom. Nu som før gælder den stærkeres ret.

Men det var netop vor form herfor, som det 16. århundrede fordømte. Man fandt det i sin orden, at et hastigt sind udtrykte sig i et puf, et slag, „en dask“; sligt var kun en slags påpegende stedord, uskadelige, thi der droges ikke våben. Men man tillagde det ond-sindede i en opsparet, tilsleben, bitter bemærkning langt mere vægt. Den indeholdt en skarpere brod, var mere langtrækkende, mere ond. Muligt hidrørte dette forskellige syn fra en råere tankegang; muligt var det blot kendemærke for et andet led i udviklingsrækken, for en tid, hvor alle gik bevæbnede, alle nærede ubestemt frygt for den onde og endnu ikke havde glemt på katolsk vis at gøre sig rede for de enkelte synder, også dem i tanker. Vist er det, at det var så. Medens vor tid væmmes ved hine dages slagsbroderskik, ville hin tid med rædsel bemærke al den ondskab, der under uantastelighedens form nu smilende kan udveksles ved et selskabeligt møde. Håndgribeligheder er nu udtryk for, at grænsen er overskredet, dengang for, at man endnu befandt sig på den rette side og ikke var nået til brugen hverken af onde ord eller blanke våben.

Et eksempel vil tydeliggøre, hvorledes man i det 16. og 17. århundrede betragtede legemlig tugtelse. Leonora Christine Ulfeldt

fortæller i sit „Jammersminde“ om sit forhold i fængslet til en oppasserske, der drillede hende på forskellig måde. Hun anfører følgende bevis for, at hendes *bøn til Gud om selvbeherskelse* blev opfyldt og alt gik ret lempeligt af. Oppassersken havde af ondskab slået vand på gulvet, hvor Leonora Christine ville gå frem og tilbage. „Der jeg kom i døren, blev jeg det vær. Foruden nogle ord slog jeg hende først på den ene og så på den anden kæfte, så blodet stod ud af næse og mund, og hun faldt imod sin slagbænk og stødte sit skinneben huden af. Hun begyndte at bruge mund og sige, at hun aldrig fik sådan ørefigner i sine dage. Jeg sagde straks: „Holder kæften! ellers skal I få flere af dem! Jeg er endnu ikkun lidt vred, men gør I mig ret vred, jeg skal lemlæste eder.“ Hun tav for den gang, men gjorde al den små fortræd, hun kunne. Jeg tog det alt med sagtmodighed an.“⁵⁸¹

Hvis nogen i nutiden overhovedet ville have berettet det samme, ville det være sket under modsat form: „Jeg blev kun én gang heftig, men hvor meget jeg end må beklage dette, medførte det dog det gode, at den anden blev skræmt“ osv. For Leonora Christine var der tydeligt nok ikke noget mærkeligt i, at hun slog, hun fremhævede udtrykkeligt, at det ikke skete i heftighed; men derimod synes hun ikke uimodtagelig for ros i anledning af selve de velrettede slag.

Niels Hemmingsen kunne da længe nok sige: „Med slag og hug at rette sin hustru bruger ingen viis mand.“ Deri havde han naturligvis ret. Det var ikke festbrug, men hverdags genvej. Og den lå nær for de fleste. Men for flertallet af hustruer stillede det sig i rolige øjeblikke vistnok som en ret godmodig måde af manden at klare et mellemværende på. Især da de måtte tilstå at være gået endnu videre, thi

„Ville vi smukt holde vor mund tilsammen,
af alvor blev visselig skæmt og gammen.“

Den mulighed var da ikke udelukket, at samme hustru, der til tider led under sin husbonds hårde hånd, inderst i sit hjerte kunne beundre denne hans overlegenhed og være ret stolt af den hånd, han førte. Ganske som i nutiden over for en mand med ordet i sin magt.

Udgjorde således i reglen *fysisk kraft* den stang, der holdt parret i *spænd* og stivede draget, så indskrænkede selvfølgelig *samdrægtighedens* former sig ikke hertil. Foruden alt, hvad der ellers kan knytte mand og kvinde sammen, ejede datiden en sambindende kraft af ypperste slags, den religiøse, der var oplødet under en egen form, ret skikket til at smelte ægtefæller til ét. Tidligere, i katolicismens dage, havde så meget af hustruens bedste sjæleeeje kun fundet vej til skriftestolen. Jo mere *skriftefaderen* havde været, som han burde, des mere var igennem ham *kirken blevet hendes anden ægtefælle*, til hvem hun havde større tillid, rigere fortrolighed i det varme syn på liv, hjem og pligter end til den virkelige derhjemme. Lige over for denne var i bedste fald en vis træt, blufærdig tavshed blevet den agtelsesfulde omgangsform. Men hele dette rige væld lå nu opdæmmet og ledigt. Hvor skulle det naturligere vende sig hen og bryde frem på ny end netop i forholdet til manden? Og det så meget mere, som man efter bruddet med katolicismen alle gik ligesom med en ubevidst skyldig fornemmelse, med bøjet ryg som imod regn og blæst, hvor man ligefrem trængte til at have en anden under armen. Under disse forhold skød en ny plante op på familielivets solvarme grund, først kun med to kimblade, mands og hustrus tro, siden som *husandagt* samlende alle hjemmets sjæle, børn og tyende. Da kirkens gamle træ var fældet, spirede frisk skovbund op, de talløse hjem med de forskelligt farvede, spæde klokkeblomster, indtil også disse overskyggedes og langsomt visnede hen under den nye statskirke.

I hjemmets trosliv var manden som kvindens hoved naturligvis den ordførende, *præsten*. Han lærte, udlagde, oplyste. Men hvad betød det mod et friskt salmenyn i rette øjeblik, mod et godt ord, en befrugtende anvisning i alle de mange tilfælde, hvor, når andagtstimen var endt, det gjaldt om at føre læren ud i livet. *Manden var hovedet*, men *hustruen hjertet*, og i religiøsitet har hjertet mere at sige end hovedet.

På en mærkelig måde var datidens ægteskabelige sammenføjning harmonisk afsluttet. Som *midtpunkt* den sanselig religiøse forvisning om, at kønsdriftens tilfredsstillelse var opfyldelsen af Guds første bud og kilden til lykke. Som *yderpunkter* de to naturlige udslagsformer for kønslig overtræthed: brutal raphåndethed og en egen religiøs stemthed. Fra midtpunktets hjertekammer dreves stem-

ningerne skiftevis ud i disse to, indtil de afbrugt atter søgte tilbage. Således pulserede det ægteskabelige liv; som en fjerham kunne det bære sit par hen over sværmen.

Når den lutherske ægteskabslære virkede formålstjenligt i de første halvandet hundrede år, medens den endnu var ny, så lå grunden hertil for en del i, at den på væsentlige punkter udfyldtes og bares oppe af renæssancens påstand om kønnenes ligeberettigelse. Mellem disse to modsatte betragtningsmåder sluttedes der nemlig i det 16. og 17. århundrede en stiltiende overenskomst, der styrkede dem begge. Luthers lære, at manden er kvindens hoved, fik ikke lov til efter reformatorerens ønske pedantisk at forvandles til: kvinden er kun skabt til at være mandens husholderske. Trods alle gejstlighedens forsøg på at hævde dette holdt renæssancens første befriende ord sig: mand og kvinde er ligestillede: Luthers påstand om hustruens underdanighedspligt gjaldt da kun om hendes forhold i ægteskabet til hendes mand, ikke kvindens i almindelighed til manden. Som ugift og i forhold til alle andre mænd end netop hendes husbond var hun jævnbyrdig. Ifølge tidens fortolkning udlagdes dette således: *I hjemmet er manden herre, hustruen hans næstkommanderende.*

Næstkommanderende. Altså ikke blot den, hvem til daglig enkelte områder: børn, køkken, kælder osv. var undergivet, men den, der i mandens fravær som herre skulle kunne styre det hele. Hendes opdragelse og uddannelse burde svare hertil. I det 15. århundrede havde dette endnu til dels lydt som dristig tale. De nedarvede begreber om mandsstyrke og krigerstand var herimod. Men ligesom i det 19. århundrede opfindelsen af revolver gav emancipationsspørgsmålet ny fart, således gav i det 15. opfindelsen af krudtvåben renæssancens lære om kønnenes ligeberettigelse fast grund at hvile på. Thi med bøsse eller pistol i hånd kunne jo kvinden være selv den stærkeste krigers ligemand. Ud af middelalderens halvt hærdende, halvt hæmmende forhold voksede da det nye kvindebegreb, renæssancens, hvor kvinden mødtes med manden i det at være menneske, medens fælles kundskab til oldtids liv, nyt pust i alle videnskaber, kunster og idrætter æggede til dristigere flugt. Det var ud fra denne ånd, at alle de kraftige kvindeskikkelser fremgik, der på så forskellig vis gav hin tid sit stempel. I Frankrig Catharina af Medici, i England dronning Elisabeth, i Skotland Maria Stuart. Her-

hjemme forsvarede dronning Christina, trods nogen mand, Stockholm i måneder mod fjenden, og tyve år senere gjorde Kristina Gyllenstierna hende det efter. Sigbrit var en af de dygtigste finansministre, Danmark har ejet. Som en selvfølge greb enkedronning Sofie ved sin husbonds død efter statens styr og udfoldede i få år et herskersnilde, som vanskeligt erhverves, endnu vanskeligere atter lægges roligt til side. Leonora Christine Ulfeldt tåler sammenligning med hvilken som helst mand i kyndig, kraftig, trofast udholdenhed.

Men ved siden af alle disse, som historiens stråler klart har be-lyst, stod den lange række af hverdagskvinder lige fra lensmandens enke, der styrede borg og len regnskabsåret ud, til købmandskonen, skomagerkonen, bødkerkone, der selv bødkerdatter, bødkerhustru og bødkermoder, vel vidste hvordan et fad skulle bindes; hun faldt ikke i staver ved ansvar, men styrede dygtigt forretningen, timevis, når manden var drukken, årevis, når han var død.

Først langt ned imod år 1700 skete der brud på disse forhold. Lutherdommen havde stadig skinsygt stået på vagt mod kvindens ligeberettigelse. Men i det 16. århundrede havde den måttet finde sig i selv en fremtoning som abbedissen i Maribo, på en gang kvindelig lensmand og kvindelig forstander for kvindelig gudstjeneste. Jo mere den imidlertid stivnede i rettroenhed, des mindre villig blev den til at tåle sådant. Teologi var den sande videnskab og den sande religion, og en kvinde bør at tie i menigheden. Men „menigheden“ er overalt, hvor to eller tre er til stede. Hustruens mere underordnede stilling fik et lille betegnende udtryk i den fra midten af det 17. århundrede indtrængende skik, at lade hende opgive sit eget slægtsnavn og antage mandens.

Alt virkede fra denne tid af nedtrykkende og indsnævrende på kvindens stilling. Lutherdommen fik en uventet forbundsfælle i *Ludvig XIV's hoftone*, der kun anviste kvinden lefleri og konversation. Det 18. århundredes nyttighedslære begrænsede af hensigtsmæssigheds grunde hendes virksomhed til huset, og den store revolution og romantikkens tidsalder føjede hertil kun evnen til at kunne begejstre manden. Da så tilmed *dampmaskinen* efterhånden *berøvede hende hjemmets tidligere sysler*: at spinde, væve, strikke, brygge, bage osv. stod henimod midten af det 19. århundrede det rent æteriske begreb om kvindelighed tilbage: *den bly blomst*, der

En skolestue gengivet af Olaus Magnus. Drengene sidder på gulvet med deres latinske læsebøger, medens læreren troner på katederet med en stok i hånden. Hovedindtrykket af datidens skoleforhold beherskes af de mange efterretninger om afstraffelser og uddeling af klø, men der fandtes dog pædagoger, som formåede at samle eleverne mere ved eksemplets magt end ved risets. Om den århusianske skolemand Morten Børup talte hans „gamle drenge“ kun godt.

som markens liljer hverken arbejdede eller spandt, men kun kunne *fortrylle og plukkes*. Hermed var det store sammenstød i det 16. århundrede mellem renæssancen og lutherdommen nået til sin sidste, ensidige afslutning. Som bekendt har tiden siden da optaget spørgsmålet til fornyet drøftelse og ad forskellige veje med nye forudsætninger begyndt at tilstræbe ny løsning.

Var kvindens og hustruens stilling i det 16. århundrede således gunstigere end i de følgende, så gjaldt det modsatte *børnenes*. Det lå allerede i sagens natur, at, hvor en sådan masseproduktion fandt sted, måtte det gå ud over de enkelte. Der kunne umuligt vises en talrig børneflokk den samme omhu som blot få. Men hertil kom, at selve den religiøse opfattelse gav dem delvis til pris. Det var forældrenes væsentligste pligt at vorde frugtbare. Omsorgen for børnene måtte – på prygl nær – for en stor del overlades alene til Vorherre.

Kampen for tilværelsen kunne da blive trang nok for en lille purk. Når han lykkeligt havde undgået at blive ligget ihjel, kom den tid, hvor han som småstat skulle se at klare sig selv. Men det var ikke let, thi det gik ud over de små, hvad enten så hele husets børneflokk sloges, kuld mod kuld, eller man mere enkeltvis svinede ved brøndvippet, suppede hoser i møddingepløret, eller var med at plyndre abildgårdens halvmodne frugt. Selv inden døre var det ikke bedre. En uøvet hånd i fadet førte let til et rap af en større og endda ikke det eftertragtede stykke. Og når de voksne gik i seng, vankede der ufejlbarligt puf, tit ekstra til og måske endda på falsk angivelse, når ikke talglyset var så barmhjertigt at ose glemselens slør.

Alt sligt hørte nu imidlertid med. Børnene vænnede sig dertil. Og selv den blideste måtte indrømme, at rå behandling her stundom kunne være ret nødvendig. De forværelser, der på dette område indtrådte, svarede nærmest kun til børnenes voksende tal.

Men langt værre var en anden forandring, der halvt umærkeligt foregik i det 16. århundrede. Fremkaldt af en dobbelt række årsager ytrede den sig i *en stigende hårdhed mod børnene*. Som i fælles kor lyder gennem århundredet Christian Pedersens ord: „Spar ikke riset.“⁵⁸² „Ris gør godt barn; man skal revse et barn, at det ej vorder ondt, og et ondt, at det ej vorder værre.“

„Gør dem smukt blå på lænder og rygge,
når de bruge nogen ond stykke!“⁵⁸³

Eller som Niels Palladius udtrykker sig: „Så siger Salomon: Lad ikke af at tugte dit barn. Thi giver du hannem af ris, da dør han ikke deraf.“⁵⁸⁴ Eller Niels Hemmingsen: „Den som sparer riset, han elsker ikke barnet. Jeg kendte en mærkelig, from og gudfrygtig mand, som havde ikkun én søn. Hannem havde han så kær, at han aldrig måtte med ris straffes, *hvilket Gud fortrød* og kaldede det samme barn fra hannem til stor sorg.“⁵⁸⁵

Ved første øjekast studser man ved denne retning. Den ældste slægt, f. eks. Christian Pedersen, havde jo netop en tid været med til at *dadle den alt for hårde børnetugt*. Men der var siden da foregået en strømkæntning. Og ganske naturligt; thi det, den opvoksende slægt skulle lære, var blevet mangefold forøget. Det er en gammel erfaring, at jo mere opdragelsen kun består i indøvelse i de voksnes færdighed, des lettere falder den; thi *ingen leg er så tiltalende for børn som efterligning af de voksnes færd*. Omvendt, jo mere undervisning bliver til kundskab om noget tilsyneladende fremmed, om al den udvikling, der er gået forud og hvorpå slægten hviler, des mere møje, des flere tårer koster den. Men dette omslag var foregået i det 16. århundrede. Kendskab til Bibelen, til den latinske og græske litteratur var gennem trykte bøger med ét rykket datiden nær på livet som fordring. Børnene af dem, der før år 1500 havde nøjedes med lidt præsteundervisning og for resten kun legemlig uddannelse, måtte nu terpe navnene fra Noahs sønner ned til datiden og årevis slide Cicero, Horats og Homer.

Som bekendt kom den hele kundskabsbølge væltende næsten pludseligt ind over Norden og vakte før reformationen her som andetsteds den samme frihedsfornemmelse, kundskabstørst og kundskabsglæde, som „humanismen“ overalt førte med sig. Grebet af denne nye ånd forsøgte dens første katolske talsmænd, som Morten Børup og flere, at gøre dens skatte let tilgængelige for den opvoksende slægt. *Den første begejstring fødte ny meddelelsesevne* hos de ældre, tændte forståelse hos de unge.

Men dette tabte sig og måtte nødvendigvis snart tabe sig. Da de hundreder af unge, der havde lyttet til de første apostle, selv sad som lærere landet over – fortrykte og skuffede, i usle kår, med svag

eller ingen forståelse af det oldtidsliv, de skulle tolke – måtte ånden skifte, skallerne blive indholdet, ferle og ris forklarings stedfortrædere. Med sin „donat“ under armen var en skoledreng selvskrevet til prygl i skolen og hjemmet.

Dette stærke omslag skyldtes først og fremmest uvidenhed om barnenaturens ejendommelighed og al undervisnings grundregler. Man troede virkelig på, ved prygl at dyrke sindet modtageligt for lærdom. Og det var menneskeligt, at jo mindre man havde at bi-bringe, des højere værdsatte man det selv gennem de prygl, der måtte gå forud. Med nødvendighed smittede denne undervisningstone atter hjemmene. Men det hele omslag ville næppe være sket så brat, humanismens første humanitet være slukkt så hurtigt, hvis ikke en anden afgørende årsag var kommet til. I selve religionsforandringen lå en dybere grund til den hårdere børnetugt.

Ved første øjekast synes dette kun lidet troligt. Lutherdommen fremtrådte jo netop som den folkelige og befriende. Men ved nærmere eftersyn vil det vise sig, at lutherdommen med nødvendighed medførte et nyt livssyn, der særligt for børnene var langt ugunstigere end det tidligere. Forhen havde man befolket himlen på en måde, der svarede til hvert køn og hver alder: med *Faderen, Himmeldronningen og Jesusbarnet*. Menneskelivet var et lille hjem, hvor børnene samlede sammen i de gode gerningers sparebøsse for engang at kunne komme did. Men nu var jomfru Maria forsvundet, Jesusbarnet blevet voksen. *Den himmelske familie bestod nu kun af voksne mænd*. Og menneskelivet var ikke længer et børnehjem; det var en samling af lutter gamle syndere, forstokkede forbrydere, der alt havde syndet i Adam, og som nu uafbrudt lod sig hverve til ny synd af djævelen, denne verdens fyrste, der ideligt opmuntrede til modstand mod Gud. Selv det spædeste barn var i kraft af arvesynden gammelt og forhærdet; i den mindste dreng boede der en gammel Adam, der trængte til at tages under behandling.

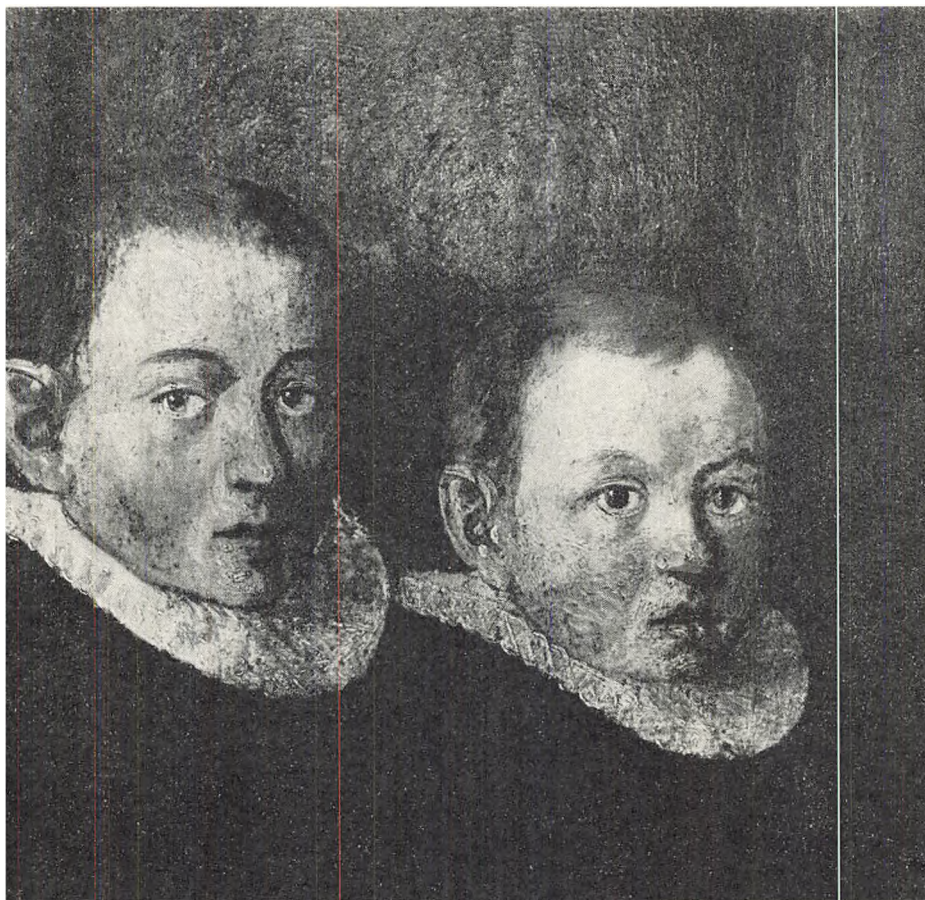
Og hvad anden behandling kunne der være tale om end at kues og dødes? Drives ud, piskes ud! Hvert barn var hjemfalden til prygl. Om disse gaves med eller uden grund var ligegyldigt, thi årsagen var altid til stede, arvesynden, den gamle Adam, der trængte til så og så mange prygl, før han blev myg og mør. „Lad ikke af at tugte dit barn! Thi giver du hannem af ris, da dør han ikke deraf.“ Tværtimod, kun på sådan måde fremmedes det sande liv.

Prygl var da altså ikke blot den menneskenaturens bearbejdelse, der gjorde sindet opladt for „donat“ og latinske regler, men tillige den pløjning og harvning af sjælens forbandede jordbund, der hørte sig til for at berede den til spirested for troens sennepskorn.

Hermed var prygl endnu mere på sin plads i hjemmet end i skolen. Og nidkære fædre hvilede ikke. For blot at nævne ét fremtrædende eksempel: Anders Sørensen Vedel brugte af og til at tage sine børn ind i sit studerekammer og, uden at de havde gjort noget, hvorfor de fortjente straf, piske dem igennem med ris. Særlig på langfredag var slagene talrige og ubønhørlige til *amindelse om frelserens lidelser på denne dag*.⁵⁸⁶ *Hvilken forskel fra fordem!* Når i *middelalderen* selvpinsler var blevet anvendt, havde der selv derover hvilet et lysnende skær. Hver slag var en fortjeneste, hver smerte godskreves hist, hvor der holdtes bog over menneskets gode gerninger. Men over disse slag af luthersk fædrehånd rugede *kun skummel gru*. De var en rent forsvindende afbetaling på den uendelige skyld, hvori enhver stod ifølge Adams fallitbo. Når den lille synder med forgrædte øjne, knappende sine hoser, atter kom ud, var der intet martyrforklaret over ham. Kun trykket af det rædselsfulde, uforklarlige, denne usynlige, sorte klo, der kunne pludselig slå ned og drage en til ansvar for Gud-ved-hvad. Hans eneste trøst, når øjnene tørredes, var, at *når han engang fik børn, skulle det ikke gå dem bedre*.

En slags lidelsesfæller havde børnene dog i *tyendet*. Også dette blev, og til dels af samme grunde som børnene, oftere behandlet med slag. På en naturlig måde afsluttedes herved den *håndrappe fremgangsmåde*, der var *familielivet egen*: mellem mand og hustru, i forening mod børn, husbond mod mandligt, madmoder mod kvindeligt tyende. Naturligvis gjaldt også her, ligesom imellem mand og hustru, ophøjede regler svarende til „med hug og slag at rette sin hustru bruger ingen viis mand“. Egentlig burde hustruen slet ikke befatte sig med at tugte tyendet. Derfor siger også i *Tobix Komedie* moderen til sin gifte datter, da de skilles:

„Lær dit folk Gud at tjene,
som det tilhør piger og svende!
Ville de dig dog inte frygte,
lad din bonde dem selv tugte!“⁵⁸⁷

Man opfattede egentlig ikke børn som børn, men som små voksne. De gik voksent klædt og skulle lære at føre sig med voksnes anstand. Alligevel blev den individualiserende malerkunst i løbet af det 16. århundrede i stand til at gengive også børnenes ansigtstræk uden skelen til „voksenhed“. Disse to små fyre på et epitafium i Skt. Marie Kirke i Helsingør er trods pibekraverne virkelige børn. (Nationalmuseet fot.).

Men denne fremgangsmåde blev i længden vel besværlig. Lige så lidt som der i dronningens jomfrukammer ventedes med en „vinge“, til kongen kunne give den, lige så lidt lod en almindelig husmoder retsplejen i køkkenen og stegers gå i stå. Og der kunne vel trænges til fast regimente, thi den samme klage, der, så langt historisk viden rækker, har lydt fra hvert slægtled, lød også den-

gang og i samme fælles vedtagne form: aldrig havde tyende været så slet og fordærvet som just i disse sidste tider. Biskop Niels Palladius udtrykte dette således: „O Herre Gud! hvilket klagemål er i al verden i dag over tjenestetyende, at de er knubvorne, ulydige, lade og utro til arbejde, gøre mere skade end gavn, så at man skulle heller have en lader tyv i sit hus.“⁵⁸⁸

Datidens begreb om ægteskabelig lykke var som tiden selv broget og sammensat, rørig og håndfast. En senere slægt med andre forudsætninger har på mangt et punkt ondt ved at forstå det. Men selv om en eftertid vantro vender sig bort, så står det dog fast, at under former som disse sang dengang håbet for de unge, hviskede minderne til de gamle. Under former som disse viste sig det flygtige skær, som vi kalder lykke.

HENVISNINGER OG ANMÆRKNINGER

Forkortelser:

CCD – Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558–1660 udg. ved V. A. Secher. I–VI. Kbh. 1887–1918.

G. K. S. – Gammel Kongelig Samling. Store Kongelige Bibliotek i København.

KB – Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold i Uddrag udg. ved L. Laursen og E. Marquard. 1571–83, 1588–96, 1603–08, 1621–23 og 1633–39. 1898–1944.

N. K. S. – Ny Kongelig Samling, København.

N. R. A. – Norske Rigsarkiv i Oslo.
R. A. – Rigsarkivet i København.

S. K. A. – Svenske Kammerarkiv i Stockholm.

S. R. A. – Svenske Rigsarkiv i Stockholm.

Elleve bog

BRYLLUP

(s. 11–292)

- Denne skik omtales på Mors endnu 1807. G. Schade: Bidrag til et jysk Idiotikon. N. K. S. 812 d, 4to. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn III, s. 76, no. 350. I Salting følges skikken i vore dage. „Skattegraveren“ 1888, II, 66.
- Johannes Sundblad: Gammaldags bruk. (Göteborg 1881.) s. 76.
- Biskop Jakob Madsens Visitatsbog, udg. af Crone, s. 75 og 247 fg.
- Baltische Studien XXI, 168.
- Zeitschrift f. Hamburg. Geschichte I, 548.
- M. G. Crælius: Beskr. öfwer Tuna Läns etc. Fögderi uti Calmar Höfdinge Döme. (Calmar 1774.) s. 212.
- Johannes Sundblad: Gammaldags bruk. (Göteborg 1881.) s. 78–79.
- L. S. Gahm Persson: Beskr. öfwer Öland. (Uppsala 1768.) s. 170. Et udkast til en sådan tale på svensk, ved en enkemands bryllup, rimeligvis fra omkring år 1600, findes i det Store Kgl. Bibl. „Aflevering fra Geheimerarkivet, Svenske Sager, Ecclesiastica“, no. 7.
- M. G. Crælius: Beskr. öfwer Tuna Läns etc. Fögderie uti Calmar Höfdinge Döme. (Calmar 1774.) s. 419.
- G. Gaslander: Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Sthlm. 1774.) s. 13. Joh. Sundblad: Gammaldags brug. (Göteborg 1881.) s. 79–80.
- For Sveriges vedkommende de ovenanföerte skrifter. For Lyneborgs Theod. Colshorn: Hochzeitgebräuche aus dem Lüneburgischen. Weim. Jahrbüch. III, 371.
- Hyltén-Cavallius: Wärend och Widarne I, 299.

13. Endnu almindelig folketro i Skandinavien, England og Tyskland.
14. Peder Syv: Gamle danske Ord-sprog I, 211.
15. Hyltén-Cavallius: Wärend och Widarne II, 436.
16. L. F. Rääf: Saml. t. en beskrifning öfw. Ydre härad i Östergötland I (Linköping 1850), 110–111.
17. Om talsmandens ord og gensvarene se Andr. Jonæ: Thesaurus epistolicus etc. (Sthlm 1619.) 4to, IV, 45. To håndskrevne udkast til handlingen fra omkring år 1600 findes på det Store Kongl. Bibliotek i samlingen: „Afløsering fra Geheimarkivet. Svenske Sager, Ecclesiast. no. 7“. Joh. Loccenius: Antiquitates Sveo-Gothicæ s. 288. Smlgn. Norske Magasin I, 200. Om nyere Genklang af samme skikke se f. eks.: A. Vang: En Skolelærers Levnetsløb. (Christiania 1870.) s. 23. (L. S. Gahm Persson): Beskr. öfw. Öland (Uppsala 1768.) s. 170. H. P. Klinghamer: Minnen från Åren 1829–39. (Helsingborg 1841.) s. 50. Nicolovius: Folkklivet i Skytts Härad i Skåne. (Lund 1847.) s. 148–49 o.s.v., o.s.v.
18. J. H. Schmitz: Sitten u. Gebräuche des Eifler Volkes I–II. (Trier 1856.) I, 53.
19. K. Weinhold: Altnordischen Leben. (Berlin 1856.) s. 247.
20. Statuta der Stadt Peina 1597. Fr. Es. a. Pufendorf: Observat. Juris Universi IV, App., p. 272. Hannover 1770.) 4to.
21. Chr. Policeyordn. 27. Septbr. f. Schlesw. u. Holst. (Glückstadt 1636.) Bl. E3.
22. CCD IV p. 98 f.
23. Hübertz: Beskrivelse over Ærø (Kbhvn. 1834.) s. 262–64.
24. Helsingørs Tingbog, 18. Oktbr. 1570. R. A.
25. *England 1543*, se John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. Carew Hazlitt. II. (London 1870.) p. 103. Er. Sarcerius: Ein Buch vom heiligen Ehestande. (Lpzg. 1553.) Fol., Bl. 103. *Gulland. Supplem. til Chr. III's Historie s. 183. Norge. Chr. IV's norske Kirkeordning. Paus Saml. III, 485.*
26. *Helsingørs Tingbog 18. Oktober 1570. R. A. Biskop J. Madsens Visitsatsbog ved Crone. 1591 i Faaborg 10. Maj og 29. Juni 1592, Nyborg 2. Juli 1592.*
27. Chr. IV's norske Kirkelov. Paus Samlinger III, 485. Om *Svendborg 1619 se Helsingørs Ugeblad 1868 Juli-December, s. 91. Viborg: CCD IV p. 98 f. Hele Landet: CCD IV p. 155–64. R. A. Hertugdømmerne: Chr. IV's Policeyordn. 27. Sept. 1636 fr. Schl. u. Holst. (Glückstadt 1636.) Bl. E3.*
28. J. R. Hüberts: Beskr. o. Ærø. (Kbhvn. 1834.) s. 263–64.
29. Det Store Kongelige Bibliotek: „Afløsering fra Geheimarkivet, Svenske Sager, Ecclesiastica no. 7“. Smlgn. Andr. Jonæ: Thesaurus epistolicus. (Sthlm. 1619) 4to, IV, 45.
30. L. F. Rääf: Saml. t. en beskrifning öfwer Ydre härad i Östergötland I, (Linköping 1856.) s. 111.
31. Nærværende skrift 9, s. 162–256.
32. Ordinansen af 1582, Danske Kirkelove, udg. af H. Rørdam, II, 341.
33. Brudetoget til kirken fandt overalt først sted på brylluppets anden dag, men det fremhæves udtrykkeligt ved Bergens stift, at brudgom og brud følges til sengs aftenen forud. Folkevennen 8. årgang. (Kristiania 1859.) s. 285. H. J. Wille: Beskr.

- over Sillejords Prestegj. (Kbhvn. 1786.) s. 259. Smlgn. også Seb. Frank: Weltbuch, neue Ausgabe. (Fref. 1567.) Bl. 130.
34. Loccenius: Antiqu. Sveo-Goth. s. 287.
35. Joh. Spangenberg: Ecteskabs Ordens Speyel oc Regel. (Kbhvn. 1601.) 8vo. s. 38.
36. Tob Hinzius: Epistel und Werbungsbüchlein. (Lpz. 1629.) s. 376.
37. Casp. Melissandri: Ecteskabs-Bog, fordansket af Er. P. Corvino. (Kbhvn. 1647.) Bl. 36. Joh. Mathesius: Hochzeitpredigten (Nürnberg 1584.) 4to Bl. 131.
38. Joh. Mathesius: Hochzeitpredigten. (Nürnberg 1584.) 4to. Bl. 9.
39. Se f. eks.: Biskop Hans Mikkelsens Dagbog, meddelt af Pastor Høyer Møller. Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bd. 7, 1878 p. 193.
40. CCD VI p. 162.
41. Rasm. Hanssøn Reravius: Frederichs den Andens oc Fru Sophiæ Kronings oc Bröllups Historie. (Kbhffn. 1576.) Bl. Liiij og flg.
42. Jens Kamp: Danske Folkeminder. (Odense 1877.) s. 82.
43. Det hyppigste synes i *Danmark* at have været, at bruden kom først til vielsen. Således f. eks. ved Frederik II's bryllup 1572. Ved prins Christians bryllup 1634 kom dog prinsen først. „Et god Stund derefter kom Prinsessen.“ (Jørg. Holst: Regiæ Nuptiæ Chr. V (Kbhvn. 1637.) Bl. 6). Ordene i Nye Danske Magazin II, 275 om Ribe 1561 kunne forstås, som om brudgommen dér kom først til kirken og derefter gik bruden imøde. I *Sverige* først brudgommen så bruden (Joh. Loccenius: Antiquitat. Sveo-Goth. s. 288). *Senere bønderskikke i Norden*: Til kirken bruden først, fra kirken brudgommen først, således i *Jylland* og på *Fyn* (N. Blicher: Topographie over Vium, Viborg 1795, s. 194. C. M.: Et vesterjysk Bondebryllup. Folkekalender for Danmark 1853, s. 111. Leerbech: Beskrivelse over Ringe, Odense 1826. s. 87). Brudgommen først til kirke i *Norge* (H. Strøm: Søndmør I, Sorø 1762, s. 555). Brudgom og brud følges ad: *Vossevangen, Blekinge, Öland*. Folkevennen. 8. årgang, 1859 p. 276-85. J. J. Öller: Beskr. öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge, Wexiö 1800, s. 223. L. S. Gahm Persson: Beskr. öfwer Öland, Uppsala 1768, s. 172 osv., osv.
44. Allerede i slutningen af 16. årh. var den danske skik ved at tabe sig både hos kongehuset og adelen. Dronning Sofie ledtes ind i salen af tvende mænd. Smlgn. også Jens Gødissons ligprædiken over Jørgen Rosenkrantz. (Kbhvn. 1596.) Bl. G3. Omkring år 1600 befales det dog hyppigt fremdeles i mellemklasserne, at bruden skal gå til kirke mellem to kvinder. I Bircherods Dagbog ledes bruden (præstedøtre osv.) altid af to mænd.
45. Jens Gødisson: Ligprædiken om Jørgen Rosenkrantz. (Kbhvn. 1596.) Bl. G3.
46. Dr. O. Sperlings Historia vitæ. G. K. S. no. 3094, 4to. s. 320. (Beretningen er på tysk, men den direkte tale på dansk.) S. Birket Smiths overs. s. 126.
47. Leerbech: Beskr. over Ringe. (Odense 1826.) s. 87. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder II, 248.
48. Se f. eks. brev fra præsten A. Samsing til J. Bircherod i Odense, dat. 15. December 1734, indhæftet i no. 2499, 4to, G. K. S.

49. Kjøbenhavns Diplomatarium I, 432.
50. Danske Vider og Vedtægter udg. af Poul Bjerger og Thyge I. Söegaard. Bd. III, 1913–20 p. 364.
51. Bryllupsdigt af 18. novbr. 1705. Mscr. Thott no. 1524, 4to, s. 245.
52. L.Thura: Beskrivelse over Bornholm. (Kbhvn. 1756). s. 92.
53. H. J. Wille: Beskr. over Sillejord Prestegjeld. (Kbhvn. 1786). s. 237.
54. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497–1536 II, 202.
55. Skrivelse, dat. Spøttrup 1525 p. fest. purificationis Mariæ. R. A.
56. Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre. Bd. II, 1936. p. 70. Smlgn. Vedel Simonsen: Eske Broks Levnet I, 62.
57. Rasmus Hanssøn Reravius: Hr. Frederik den Andens och Fru Sophia Kronings och Bröllups Historie. (Kbhffn. 1576.) Bl. L6.
58. Helsingørs Tingbog 27. Januar 1579. R. A.
59. Helsingørs Tingbog 11. Marts 1588. R. A.
60. J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II, 650–51. Saml. til jydsk Hist. og Topogr. VI, 157.
61. Danske Vider og Vedtægter udg. Poul Bjerger og Thyge I. Söegaard. Bd. III, 1913–20 p. 364.
62. Kjøbenhavns Diplomatarium II, 718–19, III, 135.
63. Chr. IV's Policeyord. 27. Septb. 1936 f. Schlesw. und Holst. (Glückst. 1836.) Bl. E2.
64. Corp. Statut. Slesv. II, 521.
65. Uddrag af Jens Bircherods dagbøger, udg. af Chr. Molbech, s. 73.
66. Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III, 180.
67. Holberg: Barselstuen, Akt 1, Scene 2.
68. Kirkehistoriske Samlinger VI, 381. Efter Frederik III's død se. f. eks. Helsingørs Tingbog 17. Februar 1670. R. A.
69. Efter en gammel Chronologi i N. M. Petersens saml. Afskrift hos N. Jacobsen.
70. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn I, 227. II, 82, 218–19. E. Tang Christensen: Jydske Folkeminder III, 96–97. Rask: Morskabslæsning 1840, s. 382. Suhm: Samlinger til den Danske Historie I, 1, 117.
71. Olaus Magnus: De gentibus septentrionalibus Lib. IV, Cap. 7. I Sverige findes endnu „blussestager“ bevarede ved mange kirker og kaldes „brudeblus“. En sådan blussestager fra Östra Eneby i Östergötaland, afleveret til Statens Historiske Museum, findes afbildet i Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid I, 103.
72. Erich Pontoppidan: Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck III, 380.
73. Nye Danske Magazin II, 275.
74. J. H. Schlegel: Sammlung zur Dänischen Geschichte II, 1, 183.
75. Petrus Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig, s. 82–89.
76. Jens Kamp: Danske Folkeminder. (Odense 1877.) s. 84. P. Foerøom: Om Samlinger af danske Landskabsord (Kbhvn. 1820.) s. 33.
77. Moth: „Ordsprog og Talemåder“, N. Jacobsens afskrift.
78. I. Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877.) s. 83–84.
79. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen III, 279.
80. Uddrag af Biskop Jens Bircherods dagbøger 1658–1707. Ved H. Hjort-Nielsen. Personalhistorisk Tidsskrift. 8. Række, 6. Bd. 1927 p. 43.
81. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Dan-

- ske Viser fra Middelalderen III, 164.
82. Rasmus Hanssøn Reravius: Her Frederik den Andens och Fru Sophiæ deris Kronings och Bröllups Historie. (Kbhffn. 1576.) Bl. L. 7-8.
83. L. F. Rääf: Saml. t. en beskrifn. o. Ydre härad i Östergötland (Linköping 1856.) s. 111.
84. Se f. eks. Forholdene i Stralsund 1570. Baltische Studien XXI, 168.
85. Uddrag af Jens Bircherods dagbøger ved Chr. Molbech. s. 108 og 405.
86. E. Pontoppidan: Den Danske Atlas III, 298. P. Rhode: Samlinger til Laalands og Falsters Historie, udg. af Friis, I, 336.
87. Rasmus Hanssøn Reravius: Her Frederik den Andens och Fru Sophiæ deris Kronings och Bröllups Historie (Kbhffn. 1576.) Bl. L. 6-7.
88. Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III, 255 (V. 43) og 275 (V. 28 og 29).
89. G. Freytag: Bilder aus der deutschen Vergangenheit I (2. Aufl.) s. 253.
90. Ne juvenus putet hunc concursum populo fieri tanquam spectaculum aliquod vanum [en fastelaffuens leg eller rey] Kall. Haandskr. Saml. no. 524 „alia concio sponsalis“. Smlgn. Kirkehist. Saml. III, 692, hvor H. Rørdam har gengivet den del af håndskriftet, hvor den mindre gode variant forekommer: „Ein Fastelaffuens reyse“.
91. Nærværende skrift 5, s. 324.
92. (G. Gaslander): Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Sthlm. 1774.) s. 14-15.
93. Chr. IV's Policeyordn. 27. Septbr. 1636 f. Schlesw. u. Holst. (Glückstadt 1636.) B. D. 4.
94. Ordnung der Stadt Nienborg 7. Juni 1569. F. E. a. Pufendorf: Observationes juris universi II, append 337. Hannover (1744-70.) 4to.
95. Forordn. af 1634 i Der Stadt Leipzig 1634 und 1640 wiederholte Kleideordnung. (Lpzg. 1649) 4to. Bl. D. 3.
96. Se f. eks. Thott. Mnscrip. no. 1719, 4to (trykt i uddrag i Folkevennen, Kristiania 1859. 8. årg.) Om Manse John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. Carew Hazlitt II. (London 1870.) p. 105.
97. E. Sarcerii Buch vom heil. Ehestande. (Lpzg. 1553.) Fol. Bl. 103. „The Christen state of Matrimony“ 1543, p. 48, anført i John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by Carew Hazlitt. II (London 1870.) p. 103.
98. Joh. Schuward: Ehrenfackel d. keuschen ehel. Leben. (Lpzg. 1585.) Fol. p. 64.
99. John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by Carew Hazlitt II. (London 1870.) p. 103.
100. Kirkehistoriske Samlinger IV, 458.
101. Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte Heft 18-19: Chronicon Kiliense tragicum-curiosum 1432-1717. Die Chronik des Asmus Bremer hersg. v. M. Stern. Kiel 1916 p. 508.
102. Norske Magazin II, 97.
103. Sven Bælter: Hist. Anmärkningar om Kyrko-Ceremonierna, 2. uppl. (Sthlm. 1783.) s. 535.
104. Folkevennen. 8. Aargang, 1859 p. 263-88.
105. J. J. Öller: Beskr. öfw. Jemshögs Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800.) s. 224.
106. Kjøbenhavns Diplomatarium I, 586.
107. Kjøbenhavns Diplomatarium I, 585. CCD IV p. 98 f.

108. CCD II p. 155 f. Kirkehistoriske Samlinger VI, 375 og 397.
109. Norske Magazin II 228.
110. Efter N. Jacobsens afskrift af Jens Bircherods Dagbog. 16. juni 1667 (ikke trykt hos Molbech.)
111. Forordninger, Recesser osv. 1558–1600, udg. ved V. A. Secher, II, 444.
112. Se f. eks. Kirkehistoriske Samlinger III, 661.
113. Kjøbenhavns Diplomatarium I, 586. Landemode-beslutning i Aarhus 1692. N. K. S. no. 1193 b. 4to.
114. O. W. Lemke: Visby Herdamine. (Örebro 1868.) s. 497.
115. CCD II p. 447 f. og V p. 604.
116. CCD V p. 604.
117. Polickey u. Kleiderordn. d. Hertz. Joh. Georgen z. Sachsen 1612. (Lpzg. 1612.) 4to. s. 58.
118. Anno 1570. Baltische Studien XXI 169.
119. Der Stadt Anclamb Hochzeit etc. Ordn. 1670, Bl. B₂.
120. Peder Syv: Danske Ordsprog II, 324.
121. Christian den Fjerdes egenhændige Breve 1632–35, udg. af Bricka og Fridericia, s. 174.
122. Kirkehistoriske Samlinger III, 661.
123. Chr. IV's Polickeyordn. f. Sleswig u. Holstein. (Glückstadt 1636.) Bl. D₄.
124. Der Rahts der Stadt Hildesheimb, revidirte Ordnung 1612, Bl. A₄. Der Stadt Anclamb Hochzeit etc. Ordnung 1670, Bl. C₄.
125. Des Rahts zum Stralsunde Ordnung 1649. s. 18.
126. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen IV, 255.
127. Diplomat. Norveg. V, 685.
128. Se f. eks. Manuale curatorum secundum vsum ecclesie Roskildensis 1513, 8vo, Bl. bij. Liber agendarum secundum ritum et consuetudinem ecclesie et diocesis Sleszwicensis. (Paris 1512.) Bl. XXXV. Smlgn. Manuale for Linköping stift, trykt i Söderköping 1525, hvoraf uddrag findes i Troiel: Skrifter och handlingar til uplysning i svenska kyrko och reformations historien III (Uppsala 1791) s. LIV–LXI.
129. Qui cum acceperint benedictionem eadem nocte pro reverentia benedictionis in virginitate permanente. Liber agendarum Sleszwicensis. (Paris 1512.) Blad XXXVIII.
130. Frans Wormordsen: Haandbog om den evangeliske Messe. (Malmö 1539.) Bl. R₄ og S₂.
131. Danske Kirkelove, udg. af Holger Rørdam, I, 74.
132. Luther: Traübüchlein für die einfältigen Pharherren 1534. Luthers Werke (Irmischer) XXI. s. 211.
133. Tegnelser over alle lande onsdag næst efter Assumptionis Mariæ 1555. R. A. – Danske Kirkelove, udg. af H. Rørdam, II, 39.
134. Petrus Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig, s. 82.
135. Kirkehistoriske Samlinger IV, 471, smlgn. til nærmere forståelse s. 505.
136. Forhandlinger på landemodet i Odense 3. juni 1561, se Mnscrip. Kall. 492, 4to. N. Jespersen: Graduale. (Kbhvn. 1573.) s. 438.
137. Danske Kirkelove, udg. af Holger Rørdam, II 341. „Sammenføjelse for kirkedøren“ i Bergen 1571. Norske Magazin I 429.
138. John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. C. Hazlitt, II. (London 1870.) s. 82–83.

139. Sv. Bælter: Hist. Anmärkningår om Kyrko-Ceremonierna, 2. uppl. (Stockholm. 1783.) s. 523.
140. Således f. eks. ved jumfru Lindenovs bryllup i Frue Kirke 1629. Les Voyages de Mr. Deshayes Baron de Courmesvin. (Paris 1664.) p. 71-74.
141. Danske Kirkelove, udg. af H. Rørdam, I 299.
142. P. Rebhun: Om Hus Fred, fordansket af P. Hanssøn Reravius. (Kbhvn. 1575.) Bl. B6-7.
143. M. Joh. Mathesius: Hochzeitpredigten vom Ehestand. (Nürnberg 1563.)
144. Joh. Mathesius: Erklerung vnd Auslegung Syrachs. (Lpzg. 1586.) P. 1, Bl. 54.
145. Kiærligheds Baand Aff Den 133 Psalme osv. Vielsestale ved Hr. Jürgen Oluffsons Guds ordis tienner til Ryslinge och Elvested Sognor och Dorotheæ Nielsdaatters Sal. Hr. Zovnis Bryllups-Høytid, prentet til Wittenberg 1615, 198 sider.
146. Fr. Thestrup: Hochzeits Fackeln. (Copenh. & Lpzg. 1699.) Fortale Bl. B6 og s. 103. P. P. H. (ie): Vielsestale ved Christoffer Urne og Sophiæ Lindenovs Bryllup.
147. Fr. Thestrup: Hochzeits Fackeln. (Copenh. & Lpzg. 1699.) Fortale Bl. C5 og s. 36-64.
148. Joh. Heermann: Nuptialia. (Nürnberg 1657.) s. 81.
149. N. K. S. no. 819 d, 4to.
150. Bircherods Dagbog 20. juni 1669 efter N. Jacobsens afskrift, ikke i Molbechs trykte uddrag.
151. Fruentimmer og Mandfolke Tidende 1769, no. 52.
152. Les Voyages de Mr. Deshayes Baron de Courmesvin. (Paris 1664.) p. 71-74.
153. Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie II, 71.
154. L. F. Rääf: Saml. till en beskrifn. öfv. Ydre härad i Östergötland I, (Linköping 1856.) s. 111. Jens Kamp: Danske Folkeminder. Odense 1877.) s. 84.
155. Les voyages de Mr. Deshayes Baron de Courmesvin. (Paris 1664.) p. 70-78.
156. J. L. Ussing: Nedre Ægypten. (Kbhvn. 1889.) s. 73-74.
157. Beskrivelsen af den katolske brudemesse er sammensat mangelsteds fra, især dog fra: Manuale Curatorum secundum vsum ecclesiæ Roskildensis 1513 og Liber agendarum secundum ritum et consuetudinem ecclesie et diocesis Sleszwicensis (Paris 1512).
158. John Brand: Popular antiquities of Great Britain by W. Carew Hazlitt II. (London 1870.) p. 84.
159. Karl Weinhold: Altnordisches Leben. (Berlin 1856.) s. 247.
160. John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. Carew Hazlitt, II. (London 1870.) s. 84-85.
161. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig, s. 141.
162. Helsingørs Tingbog 13. Juni 1574. R. A. „Når skolemesteren med sine hørere og disciple sunge en hel brudemesse på discant udi brudevise, da skal brudgom give [skole] personerne, som sunge, en gammel daler til bøger og papir, og skolemesteren eller hørerne ingen part at have derudi med dennem i nogen måde.“
163. Albrett Raffn: Den Himmelske Herredag. (Kbhfn. 1633.) Bl. LI7.
164. Chr. IV's søn, Chr. V, bar ved sit bryllup „på sit bare hoved en perlekran, besat med store dyrebare dia-

- manter“, J. Holst: „Regiæ Nuptiæ Chr. V (Kbhvn. 1637, 4to) Bl. C.
165. År 1610 i København: Kjøbenhavns Diplomatarium I, 586. „Uldon Flansk“: CCD IV p. 156 og V p. 282.
166. Kjøbenhavns Diplomatarium I, 585 (1610). CCD IV p. 156, V p. 282–83 og VI p. 258.
167. Nærværende skrift 5, s. 421–23, 431–32, 437.
168. Les voyages de Mr. Deshayes Baron de Courmesvin. (Paris 1664.) p. 74.
169. Chr. Osterssön Veylle: Glossarium juridicum: „Brude-stol“.
170. Norske Magazin II, 606.
171. Jac. Thom. Bircherods optegnelser. G. K. S. no. 2499, 4to.
172. Kirkehistoriske Samlinger III, 236–38.
173. Der wohlinformirte Bräutigam. (Copenh. 1729.) s. 241. „Brude- eller øvrighed-stol“ omtales på Bornholm 1756. L. Thura: Beskr. over Bornholm (Kbhvn. 1756) s. 115.
174. Folkevennen. 8. Aargang, 1859 p. 263–88. passim.
175. Sam. Ödmann: Hågkomster från Hembygden, 4. uppl. (Örebro 1861.) s. 93. S. L. Gahm Persson: Beskr. öfver Öland. (Uppsala 1768.) s. 172. M. G. Crælius: Beskr. öfwer Tuna Län uti Calmar Höfdingedöme. (Calmar 1774.) s. 520. G. Gaslander: Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Stkholm. 1774.) s. 14–16. P. Osbeck: Beskr. öfwer Laholms Prosteri, 1796. (Hall, Fornminnes Fören. Årsskr. 1868.) s. 24. J. J. Öller: Beskr. öfver Jemshögs Sochn i Blekinge (Wexiö 1800.) s. 225–26. Herm. Hofberg: Nerikes gamla minnen. (Örebro 1868.) s. 199.
176. C. Ruswurm: Eibofolke II. (Reval 1855.) s. 89.
177. John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. Carew Hazlitt, II. (London 1870.) 88.
178. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Viser fra Middelalderen V, 26.
179. John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. Carew Hazlitt, II. (London 1870.) 87.
180. Denne jødiske skik er bevaret hos de koptiske kristne i Ægypten. J. L. Ussing: Nedre Ægypten. (Kbhvn. 1889.) s. 73–74.
181. Jørg. Holst: Regiæ Nuptiæ Chr. V. (Kbhvn. 1637.) Bl. C₂. Car. Ogerii: Ephemerides (Lut. Paris, 1656.) s. 88.
182. Joh. Loccenii: Antiq. Sveo Goth., p. 288–89.
183. O. W. Lemke: Visby Stifts Herdaminne. (Örebro 1868.) s. 526.
184. Sven Bælter: Hist. Anmärkningar om Kyrko Ceremonierna, 2. uppl. (Stkholm. 1783.) s. 524.
185. S. L. Gahm. Persson: Beskr. öfwer Öland. (Upps. 1768.) s. 172.
186. Joh. Sundblad: Gammaldags bruk. (Göteborg 1881.) s. 87. Smlgn. f. eks. Herm. Hofberg: Nerikes gamla minnen. (Örebro 1868.) s. 200.
187. Liber agendarum etc. diocesis (Paris 1512.) Katholisches Ritualbuch der dänischen Diözesc Roeskilde im Mittelalter. Hrsg. v. Joseph Freisen. 1898.
188. Les voyages de Mr. Deshayes Baron de Courmesvin. (Paris 1664.) p. 70–78.
189. Sven Bælter: Historiska Anmärkningar om Kyrko-Ceremonierna, 2. uppl. (Stkholm. 1783.) s. 524.
190. Om overtroen se f. eks.: J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn III, s.

- 77-78. G. K. S. no. 2499. 4to. L. F. Rääf: Saml. t. en beskrif. ö. Ydre härad i Östergötaland I, 111-16. Joh. Sundblad: Gammaldags bruk. (Göteborg 1881.) s. 87. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder II, 248; osv. osv.
191. John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. Carew Hazlitt, II. (London 1870.) s. 86-87.
192. Holger Rørdam: Danske Kirkelove I. 99.
193. Kirkehistoriske Samlinger IV, 711-12.
194. Kirkehistoriske Samlinger IV, 716. H. Rørdam: Danske Kirkelove, I, 144.
195. H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 347.
196. H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 466.
197. Kirkehistoriske Samlinger IV, 484. Niels Jespersens Graduale. (Kbhvn. 1573.) Helsingørs Tingbog 14. Decbr. 1578.
198. H. Rørdam: Danske Kirkelove II, 316.
199. Niels Jespersens Graduale. (Kbhvn. 1573.) s. 337 og 439.
200. Helsingørs Tingbog 14. Decbr. 1578. R. A.
201. C. Schade: Bidrag til et jydsk Idiotikon, 1807. N. K. S., 4to, 812 d. om Mors.
202. Samlinger til jydsk Hist. o. Topografi II, 161.
203. 9. aug. 1746, Corp. Statut. Slesv. II, 445.
204. Se f. eks.: G. Gaslander: Beskr. om Swenska Allmögens Seder (Stkhlm. 1774.) s. 15. S. L. Gahm Persson: Beskr. öfwer Öland (Upps. 1768.) s. 173.
205. Saml. t. jydsk Hist. o. Topogr. I, 310.
206. Se f. eks.: L. H. Bing: Beskr. over Lesøe (Kbhvn. 1802.) s. 184. Saml. t. jydsk Hist. o. Topogr. V. 103, J. Alwin: Beskr. öfwer Wästbo Härad. (Jönköping 1846.) s. 200.
207. Kirkehistoriske Samlinger VI, 363.
208. Saml. t. jydsk Historie og Topogr. I, 311-12.
209. G. K. S. 4to, no. 2499. Jens Kamp: Danske Folkeminder. (Odense 1877.) s. 88. Folkevennen (Kristiania 1862.) 11. årg. s. 377.
210. Nicol. Helveri Formular Bog. (Kbhvn. 1625.) Bl. Fi. Chr. Ostersøn Veylle: Glossarium juridicum, „pusefæ“.
211. Regnskab over Tårnby Kirke paa Amager 1577-83. Consistoriums Arkiv no. 132, fol.
212. Nyt historisk Tidsskrift V, 185. N. Jacobsens afskrift af regnskabet. N. Jacobsens Samlinger, Bryllup, no. 154.
213. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad. (Lund 1849.) s. 151.
214. Kirkehistoriske Samlinger II, 273.
215. Danske Magazin I, 220.
216. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog, meddelt af Pastor Høyer Møller. Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bd. 6. 1873 p. 145.
217. H. Rørdam: Danske Kirkelove III, 545.
218. Dette var dog langtfra altid tilfældet. Se f. eks. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. (Wiborg 1795.) s. 195. C. Schade: Bidrag til et jydsk Idiotikon, 1807 (om Mors) N. K. S. 4to, no. 812 d. Des Rahts zum Stralsunde Ordnung 1649, p. 19, osv., hvor brudommen og hans følge går først fra kirke, bruden og hendes følge bagefter.

219. Nye Danske Magazin II, 275. (Læs: Och skall the som till Bröl-lupper biudes ...) CCD II p. 445. Helsingørs Tingbog 8. Oktober 1576. R. A. Flensburg 1600. Corpus statut. Slesv. II, 287. Norske Magasin II, 293. Chr. IV's Policeyordn. 27. Sept. 1636 f. Schlesv. u. Holstein. (Glückst. 1636.) Bl. D₄.
220. I Vossevang ventes et par timer, i Nordhordeland gås straks til bords. Folkevennen. (Kristiania 1859.) 8. årg., s. 272 og 281.
221. Samlinger til jydsk Hist. og Topografi IV, 232.
222. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad. (Lund 1849.) s. 152.
223. G. K. S. 4to, no. 2499. L. F. Rääf: Saml. och Anteckn. till en beskrifn. ö. Ydre härad i Östergötland I. (Linköping 1856.) 111–16.
224. H. Rørdam: Danske Kirkelove, II, 341.
225. N. Jespersens Graduale. (Kbhvn. 1573.) s. 441.
226. N. Jacobsens afskrift af regnskabet. N. Jacobsens Samlinger, Bryllup, no. 154.
227. H. Rørdam: Danske Kirkelove III, 545.
228. Folkevennen. 8. Aargang. 1859 p. 263–88. Folkevennen (Kristiania 1859) 8. Aargang. 1859 s. 264–88, særligt 285–86. H. J. Wille: Beskr. over Sillejords Præstegj., Kbhvn. 1786, s. 259.
229. Johannes Sundblad: Gammaldags bruk (Göteborg 1881.) s. 87 og 103.
230. Bryllupsdagen, på hvilken kirkevielse foregår, er, eller var for kort tid siden, i *Skåne*: Søndag (Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad. (Lund 1847.) s. 148); på *Øerne*: Heden ved Roskilde fredag, Vest-sjælland onsdag eller fredag, Lol-land fredag, Østfyn lørdag, tidligere fredag, Nordfyn lørdag (Jens Kamp: Danske Folkeminder, Odense 1877, s. 82–83. „Skattegraveren“ 1888, I, 201); i *Nørrejylland*; Raabjerg og Sønder-Omme søndag (Saml. t. jydsk Hist. o. Topogr. I, 308, V, 101), i Ringkøbing amt torsdag og i det sydøstlige Jylland lørdag (Saml. til jydsk Hist. og Topogr. III, 305, IV, 173); i *Sønderjylland*, egnen uop-given, lørdag eller søndag (Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder, III, 169), i Sundeved og Vesterægne-ne Fredag (H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv s. 295; ditto: Fra Heden, Haderslev 1863, s. 97).
231. H. J. Wille: Beskr. o. Sillejords Prestegj. (Kbhvn. 1786.) s. 259.
232. Kolderup-Rosenvinge: Grundrids af den danske Retshistorie, 2. udgave, I, 153, § 87.
233. Se f. eks. J. C. W. Augustri: Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archäologie X, 201.
234. Diplomat. Norweg. IV, 132.
235. Chr. IV's Norske Kirkeordinans 1607. Paus Saml. III, 485.
236. Se f. eks.: Schütze: Holst. Idiotion I, 163.
237. A. Jos Binterim: Denkwürdigkeiten d. christ.-katholisch. Kirche VI, 2, 179–82.
238. John Brand: Popular antiquities of Great Britain with corrections by W. Carew Hazlitt II. (London 1870.) p. 115.
239. J. H. Schlegel: Sammlung z. Dänischen Geschichte II, 4, 128.
240. Danmarks gamle Folkeviser, udg. af Svend Grundtvig, III, 188–89.
241. Grefve Per Brahes Tænkebog (Sthlm. 1806.) s. 18.
242. Chr. IV's Breve ved Molbech I, 457 anm.

243. CCD IV p. 529 f., V p. 278-80 og VI p. 68-73.
244. Archiv für Staats- u. Kirchengeschichte d. Herzogthümer, von Michelsen u. Asmussen, I, 83-84.
245. *Hamborg* 1292. Hamb. Rechtsalterthümer, herausg. v. Lappenberg, I. (Hamb. 1845.) s. 160. *Kiel* 1525. Chronicon Kiliense tragicum-curiosum 1432-1717. Die Chronik des Asmus Bremer ... hrsg. v. Moritz Stern. Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte. Heft 18-19. 1916 p. 484. *Flensburg* 1600. Corp. Statut. Slesvic, II. 284. Chr. IV's Policityordn. f. Schlesw. u. Holst. (Glückstadt 1636.) Bl. D₃.
246. CCD III p. 159, 443 osv.
247. Ryge: Peder Oxes Levnet s. 408.
248. Se de tilsvarende ovenførte forordninger.
249. Moths utrykte ordbog, G. K. S. no. 774 d „brudeseng“.
250. R. Hanssön Reravius: Her Frederik den Andens ... och Fru Sophiæ ... Beggis deris Kronings och Bröllups Historie. (Kbhffn. 1576.) Bl. Liii. P. H. Resen: Kong Frederik Den Andens Krønike s. 264.
251. Nærværende skrift 5, s. 187.
252. R. Hanssøn Reravius: ... Her Frederik Den Andens ... och Fru Sophiæ ... Beggis deris Kronings och Bröllups Historie. (Kbhffn. 1576.) Bl. Liii.
253. M. Heberer von Bretten: Aegyptiaca Servitus. (Heydelb. 1610.) 4to. s. 624.
254. J. L. Wolf: Encomion Daniæ. (Kbhvn. 1654.) s. 202.
255. Car Orgerii Ephemerides (Lutet. Paris. 1656.) s. 88. Jørgen Holst: Regiæ Nuptiæ Chr. V. (Kbhvn. 1637.) Bl. C₂.
256. N. K. S. no. 1058 c, 4to, 121.
257. CCD IV p. 158 og V p. 284.
258. G. K. S. 4to, no. 3094, s. 173. Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi oversat af S. Birket Smith, s. 45-46.
259. N. K. S. no. 1058 c, 4to, s. 121.
260. J. H. Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II, 1, 185-86. Car. Ogerii Ephemerides (Lut. Paris. 1656.) s. 88. I den Thottske Mnskrpt. Saml. no. 598, fol. findes mange eksempler på sådanne taler. Smlgn. Andr. Jonæ: Thesaurus epistolicus. (Stklm. 1619.) 4to. IV, 37. Joh. Mathesius: Hochzeitpredigten. (Nürnberg 1584.) Bl. 10.
261. P. H. Resen: Kong Frederik den Andens Krønike s. 265.
262. Car Ogerii Ephemerides (Lut. Paris. 1656.) s. 88. Jørgen Holst: Regiæ Nuptiæ Chr. V. (Kbhvn. 1637.) Bl. C₂.
263. Etliche der Stadt Leipzick gesetz vber der Bürger Cleydung ... 1506. (Lpz. 1506.) 4to Bl. B₂.
264. Ordnung vnd Reformation der Stadt Leipzig 1550 (Lpz. 1550.) 4to. Bl. C.
265. Joh. Mathesius: Hochzeitpredigten. (Nürnberg. 1584.) 4to Bl. 9.
266. Des Rahts der Stadt Hildesheimb revidirte Ordnung 1612, Bl. B.
267. A. A. v. Stiernmann: Förordn. ang. Sweriges Comm. etc. II, 390.
268. Der wohl informirte Bräutigam (Copenh. 1729.) s. 241.
269. Baltische Studien XXI, 169.
270. Loccenius: Antiquit. Sveo-Goth. s. 289.
271. M. G. Crælius: Beskr. öfw Tuna Läns etc. Fögderie. (Calmar 1774.) s. 421.
272. S. L. Gahm Persson: Beskr. öfw. Öland (Upps. 1768.) s. 174.
273. O. V. Lemcke: Visby Stifts Herdaminne. (Örebro 1868.) s. 526.

274. Ordnung des Rahts der Statt Lübeck, 1612. Bl. E₄.
275. Æneæ Sylvii Historia Frederici III, Ed. Boecleri, Kulpisu et Schilteri. (Argentor. 1702). s. 84. (Die Geschichte Kaiser Frederichs III von Æneas Silvius, übersetzt v. Dr. Th. Ilgen, II. (Leipzig 1890.) 95).
276. Kirkehistoriske Samlinger, 3. Række, V. 815.
277. Ordnung des Rahts der Stadt Bremen 1656, s. 25.
278. Policyordn. f. Flensb. 1600. Corp. Statut. Slesv. II, 287.
279. KB 1637-39 p. 191.
280. Grevens og Friherrens Komædie, udg. af Birket Smith, s. 14. (Suhm: Nye Samlinger II, 55.)
281. P. Rebhun: Om Husfred, fordansket ved R. H. Reravius. (Kbhvn. 1575.) Bl. q7.
282. L. Holberg: Den honette Ambition, Act. I, Sc. 3.
283. H. F. Hjorthøy: Beskr. over Gudbrandsdalen. (Kbhvn. 1785.) I, 138.
284. H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1863.) s. 96.
285. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad. (Lund 1847.) s. 153.
286. Joh. Sundblad: Gammaldags bruk. (Göteborg 1881.) s. 88-89.
287. J. J. Öller: Beskr. öfv. Jemhögs Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800.) s. 228.
288. Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder II, 159.
289. Norske Magazin I, 289 og 291.
290. Der wohl informirte Bräutigam etc. (Copenhagen 1729.) s. 240.
291. Folkevennen, 8. årg. (Kristiania 1859.) s. 264.
292. Norske Magazin I, 289 og 291.
293. Kirkehistoriske Samlinger, 3. række V, 815.
294. Des Rahts der Stadt Hildesheimb revidierte Ordnung 1612; Bl. B.
295. Nærværende skrift 5, s. 374.
296. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne. (Lund 1847.) 153.
297. Samlinger t. jydsk Hist. o. Topografi, IV, 174 og 232, VI, 45.
298. CCD I p. 48.
299. Norske Magazin I, 584.
300. Nye Danske Magazin II, 275.
301. CCD II p. 445.
302. Norske Magazin II, 292.
303. Helsingørs Tingbog 23. Juni 1572. R. A.
304. CCD II p. 445.
305. Nye Danske Magazin II, 273. Kjøbenhavns Diplomatarium I, 586.
306. Danske Magazin V, 76.
307. Poul Andræ: Via Appia I, 236-42.
308. Rasmus Hanssøn Reravius: Her Frederik den Ansens och Fru:e Sophiæ Beggis deris Kronings och Bröllups Historie. (Kbhffn. 1576.) Bl. Lv.
309. Joh. Fr. Schlegel: Sammlung z. Dänischen Geschichte II, 1, 186-88.
310. CCD III p. 443-44, V p. 116-17, 279, 281-82 og VI p. 71 og 162. Chr. IV's Policyordn. 27. Sept. 1636 f. Schlesw. und Holst. Lignende, dog ikke fuldt så strenge bestemmelser i Sverige 1664 og 1668. A. A. v. Stiernmann: Förordn. ang. Sweriges Comm. etc. III, 234 og 723.
311. Cl. Pors: Leffnetz Compasz. (Kbhvn. 1613.) Fortælling no. 70, Bl. Cc₆.
312. Samlinger til jydsk Hist. o. Topogr. V, 104.
313. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række, V, 815.
314. Samlinger til jydsk Hist. o. Topogr., I, 313, III 304. H. Mich. Seehuus: Beskr. o. Nordfjord Herred i

- Bergen Stift. (Thottske Mnsr. Saml. 1727, 4to). F. N. Wilse: Beskr. o. Spydeberg Prestegj. (Chr. 1779.) s. 429. H. J. Wille: Beskrivelse over Sillejords Præstegj. (Kbhvn. 1786.) s. 259. H. F. Hiorthöy: Beskr. o. Gudbrandsdalen. (Kbhvn. 1785.) s. 138. M. G. Crælius: Beskr. ö. Tuna Läns etc. Fögderie uti Calmar Höfdinge-Döme. (Calmar 1774.) s. 213 og 422. H. H. Hofberg: Nerikes gamla minnen (Örebro 1868.) s. 200. Joh. Sundblad: Gammeldags bruk. (Göteborg 1881.) s. 90-91 osv.
315. Danske Samlinger 2. Række VI, 334. Car. Ogerii Ephemerides. (Lut. Paris. 1656.) p. 91. Chr. IV's Policy-ordn. f. Flensburg 1600. (Corp. Statut. Slesv. II, 290. Kjøbenhavns Diplomatarium IV, 649. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie I, 86, II, 703-5. Historisk Tidsskrift, 3. Række, III, 98 og IV, 135, 4. Række III, 44.
316. I bryllupsforordning af 1567 for Kiel var dette endog ligefrem påbudt. Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte Heft 18-19: Chronicon Kiliens tragicum-curiosum 1432-1717. Die Chronik des Asmus Bremer hrsg. von M. Stern. Kiel 1916 p. 508. Bruges endnu Öster- og Vestergötaland. L. F. Rääf: Ydre härad i Östergötaland I. (Linköping 1856.) 116. Joh. Sundblad: Gammaldags bruk. Göteborg 1881.) s. 93.
317. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig, s. 115-16.
318. Povel Eliesen: Danske Skrifter, udg. af Secher, 1, 148.
319. Joh. Sundblad: Gammaldags bruk. (Göteborg 1881.) s. 93.
320. Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love IV, 116. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig, s. 112. Ditto: Skt. Peders Skib, Bl. Lg. Chr. Bruun: Viser fra Reformationstiden, s. 79.
321. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig, s. 112. H. Justesen Ranchs Danske Skuespil, udg. af Birket Smith, s. 292.
322. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig, s. 114.
323. Nic. Hemmingius: Pastor. (Hafnia 1562.) 8vo. s. 156.
324. CCD II p. 497-508.
325. J. J. Öller: Beskr. öfv. Jemshögs Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800.) s. 233.
326. Junge: Den nordsjællandske Landalmue. (1824.) s. 89.
327. Saml. t. jydsk Hist. o. Topografi IV, 234. C. C. Lorentzen: Et Bondebryllup i Sundeved. Dansk Maa-nedsskrift 1859, II, 361.
328. KB 1580-83 p. 621-22.
329. Sammlung z. Dänischen Geschichte II, 1, 187.
330. Danske Magazin, 3. Række, II, 380.
331. Folkevennen. 8. årg. (Kristiania 1859.) s. 265.
332. Saml. t. jydsk Hist. og Topografi II, 77.
333. Danske Samlinger III, 224-25.
334. R. Mejborg: Jonas Stolts Optegnelser, s. 21.
335. Kirkehistoriske Samlinger, 3. Række, V, 815.
336. Nærværende skrift 4, s. 38-43 og de der anførte henvisninger.
337. Danske Magazin, 3. Række II, 404.
338. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. I. (Sthlm. 1863.) 169.
339. J. R. Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie, s. 223.

340. Petter Dass: Nordlands Trompet, udg. af A. E. Eriksen, s. 61.
341. Wilse: Beskrivelse over Spydeberg Prestegjæld. (Christiania 1779.) s. 431.
342. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. I. (Sthlm. 1863.) 170.
343. Udvalgte Danske Viser fra Midlaldderen, udg. af Nyerup og Rahbek, I, 198 og 269; II, 76; III, 86, 115, 118 og 137; IV, 25, 144, 174, 181, 199, 214, 253.
344. Jens Bircherods Dagbog 13. januar og 29. juni 1705 (ikke aftrykt hos Molbech).
345. Om de indbyrdes afvigelser se f. eks.: Andr. Jonæ: Thesaurus epistolicus. (Stkhlm. 1619.) 4to. IV 48. Norske Magazin, I, 585. Folkevennen 8. Aargang. 1859 p. 263-88. (G. Gaslander): Beskr. om Swenska Allmogens Seder. Stkhlm. 1774.) s. 16; og flere af de følgende anførte skrifter.
346. Peder Syv: Danske Ordsprog II (1688) s. 287.
347. Norske Magazin I, 585.
348. A. A. v. Stiernmann: Forördn. ang. Sweriges Comm. etc. III, 265, 280 og 761.
349. H. J. Wille: Beskr. o. Sillejords Prestegjæld (Kbhvn. 1786.) s. 261-62. Samlinger til jydsk Hist. og Topografi I, 315, II, 305.
350. Chr. III til Erik Rosenkrantz, dat. Høringholm Torsdagen næst efter vor Frue Dag visitationis. 1555. Adelsbreve Fasc. 53. R. A.
351. Joh. Sundblad: Gammaldags bruk (Göteborg 1881.) s. 91.
- 352: Peder Syv: Danske Ordsprog. (1688.) I, 206.
353. Joh. Mathesius: Hochzeitpredigten. (Nürnberg 1584.) 4to. Bl. 132.
354. J. Alvin: Beskr. öfwer Wästbo Härad. (Jönköping 1846.) s. 201.
355. (S. L. Gahm Persson): Beskr. ö. Öland. (Uppsala 1768.) s. 175.
356. Joh. Sundblad: Gammaldags bruk. (Göteborg 1881.) s. 94.
357. M. G. Crælius: Beskr. ö. Tuna Läns Fögderie. (Calmar 1774.) s. 422.
358. Saml. t. jydsk Hist. og Topografi I, 315. C. C. Lorentzen: Et bøndebryllup i Sundeved, Dansk Maanedsskrift 1859, II 359.
359. Joh. Sundblad: Gammaldags bruk. (Göteborg 1881.) s. 94-95.
360. Kirkehistoriske Samlinger. 3. Række, V. 815.
361. Se f. eks. C. C. Lorentzen: Et Bøndebryllup i Sundeved, Dansk Maanedsskrift 1859, II, 359.
362. Revidirte Hochzeit vnd Kindelbiers Ordnung des Rathes zu Rostock 1591, Bl. A4.
363. J. Madsens Visitatsbog, udg. af Crone, s. 371.
364. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog meddelt af Pastor Høyer Møller. Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bl. 6, 1873 p. 148 og Bd. 7, 1878 p. 76.
365. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV, 310-13.
366. KB 1580-83 p. 117-18 og 757.
367. CCD VI p. 258-59.
368. Odin Wolff: Journal f. Politik osv. 1807, III, 138.
369. Petter Dass's Nordlands Trompet, udg. af A. E. Erichsen, s. 64.
370. Svenska Småsaker (Sthlm. 1870.) I, 277-78. Äldre och nyare Skånska Handlingar för År 1755, s. 41-50. Danske Magazin IV, 155-60. 3. Række VI, 276. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV, 310-13. KB 1588-92 p. 869-70 og Sjæl-

- landske Tegnelser 23. IX. 1649. R. A. Falck: Staatsbürgerliches Magazin IX, 770; osv., osv.
371. Smlgn. f. eks. folkegaven til folketingsmand C. Berg: to vaser fyldt med guldstykker.
372. Klevenfeldt: Collectanea genealogica Danica. R. A.
373. Danske Magazin IV, 155-60.
374. Jac. Thom. Bircherods optegnelser. G. K. S. no. 2499. 4 to.
375. L. Thura: Beskr. o. Amager (Kbhvn. 1758). s. 30.
376. J. J. Öller: Beskr. ö. Jemshögs Sochn i Blekinge (Wexiö 1800). s. 231.
377. Sophie Brahes Regnskabsbog 1627-40. Udg. ved Henning Paulsen. 1955 p. 1-13, 37-48 og 62-78.
378. *ibid* p. 67.
379. Danske Adelsbreve, Fasc. 6; bag på står skrevet med en anden hånd: Anno Dei 1538. R. A.
380. Norske Magasin I, 585.
381. Nye Danske Magazin II, 275.
382. Chr. IV's Polizeyordnung f. Flensburg 1600. Corp. Statut. Slesvic. II 287.
383. Johan Adolfs Ardnung von Kleidung etc. 1601 (Schlesw. 1605.) Bl. C og D₃.
384. Chr. IV's Policyordn. 27. Septbr. 1636 f. Schlesw. u. Holst. (Glückstadt 1636.) Bl. E.
385. CCD IV p. 159. Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love IV, 459. CCD V p. 284-85.
386. J. H. Schlegel: Samlung z. Dänischen Geschichte II, 1,34.
387. Jørg. Holst: Regiæ Nuptiæ Chr. V. (Kbhvn. 1637). Bl. C₃.
388. J. H. Schlegel: Samlung z. Dänis. Gesch. II, 1, 41 (Car. Ogerii EpheMERIDES (Lut., Paris. 1656) p. 98).
389. Jørg. Holst: Regiæ Nuptiæ Chr. V. (Kbhvn. 1637). 11. Oktbr.
390. Historisk Tidsskrift (Kristiania) III, 101-102.
391. L. Holberg: Barselstuen, Akt 1, Scene 1.
392. Jac. Thom. Bircherods optegnelser. G. K. S. no. 2499. 4to.
393. C. C. Lorentzen: Et Bondebryllup i Sundeved (Dansk Maanedsskrift 1859 II, 359-62). Skattegraveren 1889 II, 234.
394. Samlinger til jydsk Hist. o. Topografi, 315.
395. H. Leerbech: Beskr. o. Ringe (Odense 1826), s. 87. Ifølge „Skattegraveren“ 1888 II, s. 69 vedvarer skålgivning endnu på Fyn.
396. Saml. t. jydsk Hist. o. Topografi I, 411.
397. Se f. eks.: Nicolovius: Folkklifwet i Skytts härad. 2. uppl. (Lund 1868). s. 144. J. Alvin: Beskr. öfw. Wästbo Härad (Jönköping 1846). s. 201. Joh. Sundblad: Gammaldags bruk (Göteborg 1881). s. 93-95. H. Hofberg: Nerikes gamla minnen (Örebro 1868). s. 201; osv.
398. Eilert Sundts oplysninger om skikken i Søndmøre, Folkevennen, 7. årg. (Kristiania 1858). s. 390-95.
399. Se f. eks. M. G. Crælius: Beskr. öfwer Tuna Läns Fögderie (Calmar 1774). s. 213.
400. Danske Magazin IV, 316-17.
401. Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser II, 199 (v. 13). Abrahamson, Nyerup og Rahbek: Udvalgte Viser fra Middelalderen, I, 320.
402. Biskop Jens Nilssöns Visitatsbøger, udg. ved Yngvar Nielsen. s. 292.
403. Amaranthes: Frauenzimmer Lexikon (Lpzg. 1715). s. 256. „Bräutigams Hembde“. Der wohl informir-

- te Bräutigam (Copenhagen 1729). s. 672. Moths udtrykte ordbog, G. K. S. no. 774 d. „Brudgoms-skjorte“.
404. Se f. eks. L. Fr. Rääf: Saml. t. e. beskr. ö. Ydre härad i Östergötland I (Linköping 1856). s. 113.
405. Allerede i bryllupsforordning af 1485 for Nürnberg var det blevet forbudt bruden at give bryllups-skjorte til andre end brudgommen. Nürnberger Polizeiordn. aus d. XIII–XV Jahrh., herausg. v. J. Baader (Stuttg. 1861). s. 76. Ettliche der Stat Lipsig gesets vber der Burger Cleydung etc. 1506 (Lpz. 1506, 4to). Bl. B.
406. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog meddelt af Pastor Høyer Møller. Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bl. 7, 1878 p. 132.
407. For at få de mange par vanter strikket i forvejen udddeles uld på kirkevolden til strikning hos slægt og venner længe før brylluppet. Svenska Folkets Seder etc. (Sthlm. 1846). s. 133 fra Svegs sogn i Herjedalen 1777, ved Abr. Hülpers.
408. C. Russwurm: Eibofolke II (Reval 1855). s. 76.
409. Danske Magazin V, 76.
410. Norske Magasin I, 291–92.
411. N. Hemmingsens Postille, overs. af R. H. Reravius (Kbhvn. 1576). Folio. Bl. 69.
412. Rasmus Hanssön Reravius: Her Frederik den Andens och Fru Sophia Beggis deres Kroning och Brüllups Historie (Kbhffn. 1576). Bl. N7.
413. „De more factum“. Car. Ogerii Ephemerides (Lut. Paris. 1656). s. 93.
414. Jørg. Holst: Regiæ Nuptiæ Chr. V. (Kbhvn. 1637). Bl. C3.
415. T. F. Th. Dyer: English folklore (London 1884) p. 194.
416. Danske Magazin V, 76–77.
417. Flensburg 1600. Corp. Statut. Slesvic. II, 285. CCD III p. 158 ff., III p. 443–44 og V p. 278–79. Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love IV, 320, 455 og 458. CCD IV p. 157–58. Chr. IV's Polizeyordn. 1636 f. Schlesw. u. Holst. El. 13. CCD VI p. 70. A. A. v. Stiernmann: Förordn. ang. Sweriges Comm. etc. II, 391, III, 236, 265, 280, 725.
418. Som sædvanligt overførtes den uden videre på bibelske forhold: i P. Rebhuns skuespil: Ein Hochzeit Spiel auff die Hochzeit zu Kana (1538): Akt. V., Sc. 6 hedder det:
- Mein schöne Braut! ich bit euch
sehr,
Ihr wolt ein wenig kummen her
Vom Tisch herfür, wir wollen
an Tantz;
Villeicht verdien' ich auch ein
Krantz.
P. Rebhuns Dramen herausg. v. H. Palm (Stuttg. 1859). s. 159.
419. W. Sander: Hochzeitgebr. aus Hessen. (Zeitschr. f. d. Mythol. u. Sittenkunde, herausg. v. Wolff, II, 79.)
420. A. Vang: En Skolelærers Levnetsløb (Christiania 1870). s. 41.
421. Theod. Colshorn: Hochzeitgebräuche aus d. Lüneburgischen (Weimar-Jahrbücher III, 382).
422. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863), s. 96.
423. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række V, 815.
424. Chr. IV's Skrivkalender ved Nyerup, s. 30 og 160.
425. Se f. eks. „Skattegraveren“ 1888 I, 201.

426. H. F. Feilberg: *Fra Heden* (Haderslev 1863), s. 96.
427. (S. L. Gahm Persson): *Beskr. öfwer Öland* (Uppsala 1768), s. 175.
428. Joh. Sundblad: *Gammaldags bruk* (Göteborg 1881), s. 95.
429. P. Palladius: *En Visitatzbog*, udg. af Sv. Grundtvig, s. 79.
430. H. F. Feilberg: *Fra Heden* (Haderslev 1863), s. 96. *Samlinger til jydsk Hist. og Topografi* III, 304, IV, 38. Det pudsige træk, at spille-mændene gerne spillede falsk, når skålen gik, af lutter iver for at se, hvad der gaves: Nicolovius: *Folkklifwet i Skytts härad i Skåne* (Lund 1847), s. 155.
431. *Samlinger til jydsk Hist. og Topografi* I, 313.
432. J. H. Schlegel: *Samlung Z. Dänischen Geschichte* II, 1, 187.
433. *Mnscr. Kall.* no. 492, 4to.
434. Joh. Spangenberg: *Ecteskabs Ordens Speyel oc Regel* (Kbhvn. 1601). 8vo. Fortale Bl. v.
435. H. Tausens *Postille, Vinterparten* (Wittenberg 1531). Bl. 103.
436. Samme skrift bl. 104 og 106.
437. *Luthers Werke* (Irmischer) XI, *Kirkenpostille*, s. 39.
438. H. Tausens *Postille, Vinterparten* (Wittenberg 1539). Bl. 103.
439. P. Palladius: *En Visitatzbog*, udg. af Svend Grundtvig, s. 35 og 129-30.
440. Niels Hemmingsen: *Om Ecteskab* (Kbhvn. 1572), s. 184.
441. *Kjøbenhavns Diplomatarium* VI, 158-74.
442. *Danske Samlinger*, udg. af Chr. Bruun, O. Nielsen og A. Petersen, III, 224-25.
443. *Scriptores rerum Danicarum* III, 285-86.
444. *Danske Magazin* 3. Række I, 21 og 27.
445. *Les Voyages de Mr. Deshayes Baron de Courmesvin* (Paris 1664), s. 75.
446. J. H. Schlegel: *Saml. z Dänischen Geschichte* II, 187, 190.
447. *Dansk Maanedsskrift*, udg. af M. Steenstrup, 2. Række, II, 62.
448. *Kirkehistoriske Samlinger* 3. Række, V, 816.
449. *Sammesteds. Andr. Jonæ: Thesaurus epistolicus* (Sthlm. 1619). 4to. IV. 46. Tob. Hinzii *Epistel - vnd Werbungsbüchlein* (Lpzg. 1629), s. 394 fgg. Om skikkens almindelighed omkring år 1600 se f. eks. *Corp. Statut. Slesv. II*, 287. *Chr. IV's Polizeyordn.* 27. Septbr. 1636 f. *Schlesw. u. Holst. (Glückstadt 1636)*. Bl. E. Brugelig i det 19. århundrede: C. Schade: *Bidrag til et jydsk Idiotikon*, 1807 (N. K. S., 812 d, 4to). N. Blicher: *Topographie over Vium* (Wiborg 1795), s. 196. H. Leerbech: *Beskr. over Ringe* (Odense 1826), s. 88. Sv. Grundtvig: *Gl. danske Minder* II, 248. (N. Lovén): *Folkklifwet i Skytts härad*, 2. oppl. (Lund 1868), s. 142, osv.
450. *Danske Samlinger*, udg. af Chr. Bruun, O. Nielsen og A. Petersen, V. 325.
451. *Abdanckung gegen den Hochzeit-Gästen* (Tob. Hinzii *Epistel vnd Werbungsbüchlein*, Lpzg. 1629, s. 394 fgg.)
452. CCD I p. 48.
453. CCD II p. 445.
454. KB 1588-92 p. 212-13.
455. A. A. v. Stiernmann: *Förordn. ang. Sweriges Comm. etc.* III, 265, 280 og 761.
456. Jørgen Holst: *Regiæ Nuptiæ Chr. V.* (Kbhvn. 1637). Bl. C1. *Car. Ogerii Ephemerides* (Lut. Paris 1656), s. 92.

457. Se f. eks. foruden Jørg Holst's og Car. Ogier's ovennævnte skrifter om prins Christian og Christian Pentz's bryllupper tillige B. Whitelockes Dag Bok (Upps. 1777), s. 635. Om Gyldenløves bryllup: N. K. S. no. 1060 c, 4to, o. fl.
458. Kbhvns. Diplomatarium VI, 157.
459. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863), s. 96-97.
460. Suhm: Samlinger t. d. Danske Historie I, 2, 14.
461. Nicolovius: Folklifwet i Skytts härad (Lund 1847), s. 161.
462. Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser II, 307, 309.
463. Endnu en forklaring kunne synes mulig, at visens ord nemlig kun sigtede til den af Johannes Steenstrup (Vore Folkeviser i Middelalderen, Kbhvn. 1891, s. 24) omtalte skik, at enhver „fordanser skal have et drikkekar, bæger eller glas i hånden“. Jeg er så meget mindre tilbøjelig til at gå ind på denne forklaring, som jeg ikke tror på, at sligt i middelalderen har været skik i Norden. Om forholdene i Tyskland tør jeg ikke have nogen mening; men de af J. S. anførte eksempler fra Norden er fra en senere tid, da polskdansen var trængt ind i Norden, og beviser altså intet om middelalderlige forhold.
464. A. Huitfeldts Krønike, 4to, IX, Bl. V v₃.
465. Car. Ogerii: Ephemerides (Lut. Paris. 1656.), s. 92-93.
466. Holger Rørdam: Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformatiønen, s. 74-76.
467. Johannes Sundblad: Gammaldags bruk (Göteborg 1881), s. 99.
468. Ar 1543 i England. John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by Carew Hazlitt, II (London 1870). 105. E. Sarcerii Buch vom heil. Ehestande (Lpzg. 1553). Fol. Bl. 103.
469. Joh. Sundblad: Gammaldags bruk (Göteborg 1881), s. 98.
470. Helsingørs Tingbog 8. Oktober 1576. R. A.
471. Samlinger til jydsk Hist og Topogr. I, 314, III, 304. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 299.
472. Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser II, 298.
473. Peter Dass's Nordlands Trømpet samt Viser og Vers, udg. af A. E. Eriksen (Kristiania 1873), s. 62.
474. Bessers Schriften (Lpzg. 1711), s. 365.
475. Nicolovius: Folklifwet i Skytts härad i Skåne (Lund 1847), s. 162-64. Om hårets afklipping på bruden i det 16. århundrede i Sverige se Olaus Magnus: De gentibus Septentrionalibus Lib XIV, Cap. 10.
476. Loccenii Antiquitates Sveo-Goth, p. 291-92.
477. H. P. Klinghammer: Minnen från Aren 1829-39 (Helsingborg 1841), s. 51.
478. Samlinger til jydsk Hist. og Topografi II, 316.
479. Samlinger til jydsk Hist. og Topografi IV, 39.
480. Petrus Palladius; En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig, s. 35.
481. Danmarks gamle Folkeviser, udg. af Sv. Grundtvig, I, 412-16.
482. Samme skrift II, 290.
483. Samme skrift II, 295 og 327-29.
484. Nyerup og Rahbek: Udvalgte danske Viser fra Middelalderen III, 290.
485. H. C. Lyngbye: Noget om Fær-

- ørerne 1817. Magaz. f. Rejseiagttagelser, udg. af R. Nyerup, I, 215.
486. Danmarks gamle Folkeviser, udg. af Sv. Grundtvig, III, 616-34.
487. Samme skrift III, 667-70.
488. Samme skrift I, 123-29.
489. Samme skrift II, 105-9.
490. Jeg benytter lejligheden til at henvise til de nyeste fyldige behandlinger af dette emne, Joh. Steenstrup: Vore Folkeviser fra Middelalderen (Kbhvn. 1891) og Sofus Larsen: Kritiske Studier over vore Folkeviser. Dania IX (1902) s. 65 samt i Tilskueren 1903, Novbr.-hæfte. Den kyndige læser vil også uden anvisning kunne se, hvor jeg samstemmer med, og hvor jeg afviger fra disse tvende forfattere.
491. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I, 300.
492. Danmarks gamle Folkeviser, udg. af Svend Grundtvig, II, 89-91.
493. Samme skrift I, 372-74.
494. Nærværende skrift, 5, s. 158.
495. H. C. Lyngbye: Noget om Færøerne. Magazin for Rejseiagttagelser, udg. af R. Nyerup, I, 215. Forfatterens egen iagttagelse.
496. Danmarks gamle Folkeviser, udg. af Svend Grundtvig, I, 222-30.
497. Samlinger til jydsk Historie og Topografi III, 305.
498. H. Mich. Seehuus: Beskr. over Nordfjord Herred i Bergens Stift. Thott. Mnsr. no. 1727, 4to.
499. Danmarks gamle Folkeviser, udg. af Sv. Grundtvig, IV, 453-57.
500. Skattegraveren 1885, I, 111-12.
501. Danmarks gamle Folkeviser, udg. af Sv. Grundtvig, III, 165-69.
502. Luc. Martini: Alle kristelige og dyderige Jomfruers Æreskrans, Sorø u. år. (Originalen Kbhvn. 1580). Bl. F7.
503. Danmarks gamle Folkeviser, udg. af Svend Grundtvig, IV, 266.
504. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser, IV, 99-103.
505. Danmarks gamle Folkeviser, udg. af Svend Grundtvig, III, 165-66.
506. Tobiaæ Komædie, udg. af S. Birket Smith, s. 74-75.
507. Luthers Werke (Irmischer), XI, 40.
508. Aar 1543 i England (John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by Carew Hazlitt II (London 1870), 105. År 1553 i Tyskland: Er. Sarcerii Buch vom heiligen Ehestande (Lpzg. 1553), fol., bl. 103.
509. Johann Adolff's genannt Neocorus: Chronik des Landes Ditmarschen, herausg. v. F. C. Dahlmann, I, 116, 177.
510. Luc. Martini: Alle kristelige og dyderige Jomfruers Æreskrans, Sorø uden år (Originalen Kbhvn. 1580). Bl. F7.
511. Kjøbenhavns Diplomatarium VI, 157.
512. E. Pontoppidan: Den Danske Atlas, V, 878.
513. J. J. Fyhn: Efterretn. o. Købstaden Kolding s. 33. Becker: Danske Herregaarde VIII, Broholm.
514. Samlinger til Fyens Historie og Topografi VI, 424.
515. Theologisk Tidsskrift, udg. af Caspari, II, 463.
516. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række II, 188-89. Danske Kirkelove, udg. af Holger Rørdam, III, 264
66. Smlgn. modsat opfattelse hos Joh. Steenstrup: Vore Folkeviser, s. 24, 29 o. fl. st.
517. Suhm: Samlinger til den Danske Historie I, 2, 14.
518. Matth. Paulsen: Rejsedagbog

- med Chr. Gyldenkrone 1964–98. Kall Mscrpt. Saml. no. 137, fol.
519. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I, 299–300.
520. Shakespeare: Romeo og Julie, 1. Akt, 5. Scene, Edv. Lembckes oversættelse.
521. Nærværende skrift 5, s. 402. Joh. Steenstrup: Vore Folkeviser fra Middelalderen s. 16.
522. „Kysedans“ ved bryllup. Schultz: Holst. Idiotikon I, 274. Falck Sammlungen der wichtigsten Abhandlungen zur Erläuterung der vaterländischen Geschichte I, 49.
523. Hieron. Justesen Ranchs danske skuespil, udg. af S. Birket Smith. Fortalen s. LXXX.
524. Liebe, Lust und Leben der Deutschen des sechszehnten Jahrhunderts, in den Begebenheiten des schlesischen Ritters Hans von Schweinichen von ihm selbst aufgesetzt, herausgegeben von Büsching I (Breslau 1820), s. 76–77.
525. CCD IV p. 157.
526. Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love IV, 458.
527. Baltische Studien XXI, 172.
528. Folkevennen 8. årg. (Kristiania 1869), s. 285.
529. H. C. Lyngbye: Noget om Færøerne. Magazin for Rejseigttagelser, udg. af R. Nyerup, I, 218.
530. Danmarks gamle Folkeviser, udg. af Sv. Grundtvig, II, 309 og V, 314, V, 332 og III, 171, IV, 209 og 382. Udvalgte danske Viser fra Middelalderen, udg. af Nyerup og Rahbek, III, 82 og IV, 183.
531. P. Syvs Kæmpeviser (Kbhvn. 1695, s. 720).
532. Historisk Tidsskrift V, 123.
533. Niels Hemmingsøn: Om Ecteskab (Kbhvn. 1572), s. 186.
534. J. E. E. Pontoppidans Tobix Gifftefærd. (Kbhvn. 1635). Bl. D.
535. Jakobs Giftemaal med Lea og Rachel, cimbrisk forestillet af S. T. S. (S: Sören Terkelsen) Kbhvn. 1653, Bl. B₃.
536. W. Helts Poetiske Skrifter (Kbhvn. 1732).
537. R. Ped. Ravn: Bornholms Beskrivelse 1671. (N. K. S. no. 398, fol.) s. 102.
538. P. L. Brandorff: Beschreibung der Vermählung des Kronprinzten 1721. Uldallske Saml. no. 511, 8vo.
539. Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen, udg. af Nyerup og Rahbek, IV, 199.
540. Samme skrift IV, 183.
541. Samme skrift IV, 241–42.
542. Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen, udg. af Nyerup og Rahbek, IV, 256.
543. Samme skrift IV, 167–68.
544. Trog. Arnkiel: Cimbr. Heyden Religion (Hamborg 1691), s. 292.
545. J. J. Sorterup: Brudevers til Holger Ritz [dvs. Reedtz] til Palsgaards Bryllup 1688, anm. a.
546. Danske Samlinger 2. Række, VI, 334.
547. Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning 1. Del, I–XXIII og 5–8.
548. Sweriges gl. Lager. utg. af Collin och Schlyter, VII, 196.
549. E. Pontoppidan: Everriculum (Hafniæ 1736), s. 70. Slutningen af visen, fra „Skt. Stefan han leder de Foler i Vand“ osv. har næppe hørt med til, hvad der blev sunget på vejen til brudehuset. Smlgn. Danmarks gamle Folkeviser, udg. af Sv. Grundtvig, II, 518–24.
550. Gamle danske Minder, udg. af Svend Grundtvig, III, 128 og 231–

32. Smlgn. Fragmentum Runico-papisticum, ed. Joh. Fred. Peringskiöld (Sthlm. 1721), fol., p. 20.
551. Hans Thomsens Psalmebog 1769, Bl. 200 (findes *ikke* i udgaverne: 1586, 1592, 1638 og 1649; derimod i udgaverne: 1617, 1628 og 1634. Ligeledes findes den i Cassubens Psalmebog 1661, 1666, 1675 og 1677). Optrøkt i C. J. Brandt og L. Helweg: Den Danske Psalmedigtning I (1846), s. 54.
552. C. J. Brandt og L. Helweg: Den Danske Psalmedigtning I, 5-7.
553. Petrus Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig, s. 79.
554. Olaus Magnus: Historia de gentibus Septentrionalibus (Romæ 1555) p. 482.
555. Sven Bælter: Hist. Anmärkingar om Kyrko-Ceremonierna, 2. uppl. (Sthlm. 1683) s. 526-27.
556. N. Jespersen: Graduale (Kbhvn. 1573), s. 267 og 442.
557. H. F. Hiorthøy: Beskr. over Gulbrandsdalen (Kbhvn. 1785). I, s. 141.
558. Seb. Franck: Weltbuch, Neue Ausg. (Frankfurt 1567). Bl. 130.
559. Blandt mange kan nævnes Thom. Birch: Ehespiegel (Tübingen 1598). s. 191.
560. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab (Kbhvn. 1572).
561. Casp. Melissandri Ecteskabs Bog, fordansket af E. P. Corvino (Kbhvn. 1647). Bl. 131.
562. Joh. Mathesius: Hochzeitspredigten (Nürnberg 1584). 4to. Bl. 153.
563. Magazin for Rejseigttagelser, udg. af R. Nyerup, I, 218-20.
564. Bessers Skriften (Lpzig. 1711), s. 365.
565. (N. Lovén): Folkklifwet i Skytts häräd 2. uppl. (Lund 1868), s. 144.
566. H. P. Klinghammer: Minnen från Aren 1829-39 (Helsingborg 1841), s. 54.
567. H. J. Wille: Beskr. over Sillejords Prestegj. (Kbhvn. 1786), s. 261.
568. Samme steds.
569. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen III, 165.
570. P. de Kock: Gustave, Kapitlet om Brylluppet i La Villette.
571. Joh. Brand: Observations on the popul. antiquities of Great Britain 2 ed, II (London 1849), 129.
572. Amaranthes: Frauenzimmer Lexikon (Lpzig. 1715), s. 1919. Zedler: Universal Lexikon XL, Col 1085, „Strumpfband“.
573. Bessers Skriften (Lpzig. 1711), s. 365.
574. Ruths Bog IV, 7-8.
575. 5. Mosebog XXV, 7-10.
576. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain, 2 edition, II (London 1849) p. 169.
577. Luthers Tichreden no. 2206, Werke (Irmischer), LXI, 208.
578. Som eksempel kan anføres: Ernewerte Policy Ordnung der Statt Francfort, 1597, s. 23, hvor det forbydes, at de må have mere værd end en gylden.
579. G. Freytag: Bilder aus der deutschen Vergangenheit, 2. Aufl. 1, 295.
580. Se f. eks.: Der Stadt Ancklamp Hochzeit etc. Ordnung, 1670, Bl. C. 2 Der wohl informirte Bräutigam (Copenhagen 1729), s. 696, osv.
581. Claus Pors: Leffnetz Compasz (Kbhvn. 1613). Bl. C. Omtalt i Tyskland allerede af And. Musculus: Wider der Eheteuffel (Frkf. a. d. O., 1556). Bl. k2. Se også der wohl informirte Bräutigam (Copenhagen 1729), s. 718.

582. W. Sander: Hochzeitsgebräuche aus Hessen (Wolf: Zeitschr. f. deutsche Mythol. u. Sittenkunde, II, 78).
583. H. Strøm: Beskr. o. Søndmør, I (Sorø 1762), s. 555, anm.**).
584. Folkevennen, 8. Aargang 1859 p. 263-88.
585. J. H. Schmitz: Sitten und Bräuche d. Eifler Volkes I-II (Trier 1856). I 58.
586. H. J. Wille: Beskr. over Sillejords Prsteg. (Kbhvn. 1786), s. 261.
587. E. Pontoppidan: Everriculum, s. 87.
588. T. F. Th. Dyer: English folklore (London 1884) p. 203.
589. Sven Bælter: Historiska Anmärkningar om Kyrko-Ceremonierna, 2. upl. (Stockholm 1783), s. 526-27.
590. H. C. Lyngbye: Noget om Færøerne (Magazin f. Rejseiagttagelser, udg. af R. Nyerup, I, 218-20).
591. Rudbek: Atlantica, I, 254.
592. Sven Bælter: Historiska Anmärkningar om Kyrko-Ceremonierna, 2. uppl. (Sthlm. 1783), s. 526-27.
593. „Ehr men se int bedde werpet“ (Joh. Adolffi's, genannt Neocorus, Chronik des Landes Dithmarchen, herausg. v. F. C. Dahlman, I 117). „De brudt yndt bedde geworpen is“, Luxusforordn. f. Lübech 1566 om borgere af 2. klasse. Men samme steds siges om borgere af 1. klasse: Wenn ihme de brudt tho bedde gebracht ist (Abh. f. St. u. Kircheng d. Herz. herausg. v. Michelsen u. Asmussen, I, 101 og 104).
594. Skrivelse fra W. v. Uthenhover til Chr. III, dat. 1539, Montag nach Palmarum, Angermünde, D. K. H. XIX, R. A.
595. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af Dansk Historie udg. af H. Rørdam. Bd. I, 1873 p. 732-34.
596. 1629: Kay Ahlefeldt, Steph. Klotz: Leichpred. über Fr. Margar. Rantzow (Lüb. 1648). 4to. 1619: C. H. v. Bülow. Matth. Burchard: Leichpred. über Fr. Marg. Bülow, geb. Rantzow (Kiel 1673). 4to.
597. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen, III, 83, 165-66, IV, 202.
598. Rudbek: Atlantica, I, 254.
599. Om Husfred, udsæt paa Dansk af Rasm. Hanssøn Reravius (Kbhvn. 1575).
600. Peter Dass's Nordlands Trompet, udg. af A. E. Eriksen, s. 62.
601. H. P. Klinghammer: Minnen från Aren 1829-39 (Helsingborg 1841), s. 54.
602. H. J. Wille: Beskr. o. Sillejords Prestegj. (Kbhvn. 1786), s. 262.
603. Regnskab for Otto Christophersøn Ulfelds Værgemaal 1661-63. N. K. S. no. 1394 m.
604. J. Brand: Popular antiquities of Great Britain with corrections by W. C. Haslitt, II (London 1870), s. 115.
605. P. Syvs Kæmpeviser (Kbhvn. 1695), s. 770.
606. Rudbek: Atlantica I, 253.
607. Sv. Bælter: Hist. Anmärkningar om Kyrko-Ceremonierna, 2. uppl. (Sthlm. 1783), s. 527.
608. H. F. Hiorthøy: Beskr. over Gudbrandsdalen (Kbhvn. 1785). I, 141.
609. (N. Lovén): Folkklifwet i Skytts härad, 2. uppl. (Lund 1868), s. 144.
610. C. Russwurm: Eibofolke II (Reval 1855), s. 78.
611. Magazin f. Rejseiagttagelser, udg. af R. Nyerup, I, 218-20.
612. Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser II, 298-99.
613. Sv. Bælter: Hist. Anmärkn. om

- Kyrko-Ceremonierna, 2. uppl. (Sthlm. 1783), s. 527.
614. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab (1572), s. 186.
615. Niels Hemmingsen: Postille, oversat af R. H. Reravius, 1576, fol. Bl. 61.
616. Joh. Brand: Popular antiquities of Great Britain, with corrections by W. Carew Hazlitt II (London 1870) p. 115.
617. Se de anførte bevissteder s. 286.
618. Olaus Magnus: Hist. de gentib. septentr. (Romæ 1555), fol. p. 483.
619. Rudbek: Atlantica I, 254.
620. Joh. Adolff's genannt Neocorus, Chronik des Landes Dittmarschen, herausg. v. F. C. Dahlmann, I, 116.
621. Rudbek: Atlantica II, 254.
622. P. L. Brandorff: Beschr. der Vermählung des Kronprinzten, 1721. Uldallske Saml. no. 511, 8vo.
623. Vnge Karlis oc Drengis Spiel, vdsæt paa Danske af Rasmus Hanssøn Reravius (Kbhvn. 1571). Bl. I4.
624. Magazin for Rejseiagttagelser, udg. af R. Nyerup, I, 220.
625. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen III, 124.
626. Samme skrift IV, 207-9.
627. C. Russwurm: Eibofolke II (Reval 1855), s. 78.
628. G. K. S. no. 3094, 4to. s. 173 (Birket Smith: Dr. Otto Sperlings Selvbiografi s. 46-47).
629. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen III, 167.
630. Samme skrift III, 200.
631. Samme skrift IV, 242.
632. Samme skrift IV, 168.
633. E. Sarcerrii: Buch vom heil. Ehestande (Lpzg. 1533). Fol. Bl. 103. The christen state of Matrimony 1543 (John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain, II, London 1849).
634. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab Kbhvn. 1572). 185.
635. Liebe, Lust und Leben der Deutschen d. XVI Jahrhunderts in den Begebenheiten d. Ritters Hans von Schweinichen von ihm selbst aufgesetzt, herausgegeben von Büsching, II, 91.
636. G. K. S. no. 3094, 4to, s. 173 (S. Birket Smith: Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi, s. 46.)
637. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab (Kbhvn. 1572), s. 188-93.
638. Peder Syv: Danske Ordsprog I, 215, II, 65 og 138-40.
639. Tobiaë Komædie, udg. af S. Birket Smith, s. 20-21, 28-29, 36, 51, 52, 60-61.
640. Kämmerrechnungen der Stadt Hamburg II (1873), 305. C. E. H. Burmeister: Alterthümer d. Wismar. Stadtrechtes (Hamb. 1838), p. 18. Baltische Studien XXI₂, p. 150 og 160. Abhdl. f. St. u. Kirchengesch. d. Herzogth., herausg. v. Michelsen u. Asmussen, I, 91. Samml. Mecklenb. Landes Gesetze I (Wism. 1834). 73. Ordninge Statuta etc. doch de Hertogen tho Mecklenborch 1516 (s. 1 et a., 4to), C₂. Urkundenbuch z. Gesch. d. Herz. v. Braunsch. u. Lüneburg, her. v. H. Sudendorf. V, Einpl. p. LV og p. 55. J. C. H. Dreyer: Einleitung z. Kenntn. d. St. Lübeck Verordn. (Lüb. 1769), 561. Weim. Jahrb. III, 382. Weinhold: Die deutschen Frauen im Mittelalter (Wien 1851), 269.
641. Olaus Magnus: De rebus Septentrionalibus, lib. XIV, cap. 10 (Romæ 1555) p. 482.

642. Den 21. Juli 1658, Räntekammar böker 1568, Hans Jonssons Utgift. S. K. A.
643. A. G. Ahlquist: Karin Månsdotter (Sthlm. 1874), s. 51.
644. Räkenskaper rörande Guld, Silfver och Perlor osv. 1552-73. S. R. A.
645. Joh. Adolphi's, genannt Neocorus, Chronik des Landes Ditmarschen, herausg. v. F. C. Dahlmann (Kiel 1827) I, 117.
646. Luthers Werke (Irmischer), LI, 13.
647. Se f. eks. en bryllupstale i Kallske Saml. 524, 4to (Quinta concio sponsalis), hvor det hedder: per tres dies continuos esto ab illa, og senere igen: continens esto ab illa tres dies.
648. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab (Kbhvn. 1572), s. 196.
649. Tobix Komedie, udg. af Birket Smith, s. 69.
650. G. K. S. no. 3094, 4to, s. 173. (Smlgn. S. Birket Smith: Dr. Otto Sperlings Selvbiografi, s. 46-47.)
651. „Sie selber war ein zuchtiges Weib, aber ein freundliches Weib im Bette“.
652. G. K. S. no. 2499, 4to (Bircherods optegnelser).
653. G.K.S. no. 2499 4to (Bircherods optegnelser).
654. Rasm. Nyerup: Hist-stat. Skildring af Tilst. i Danm. og Norge III, I, 47-48.
655. P. Palladius: En Visitatzbog, ved Sv. Grundtvig, s. 35.
656. Danske Magazin 3. Række, II, 192.
657. Norske Magazin II, 282.
658. Helsingørs Tingbog, 5. Juni 1581. R. A.
659. Norske Magazin I, 405.
660. C. Molbech: Chr. VI's Breve I, 367, anm. 2.
661. Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus, II, 141, anm.
662. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog meddelt ved Pastor Høyer Møller. Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bd. 7, 1878 p. 73-74.
663. 11. Juni 1560. Mscr. Kall. no. 492, 4to, St. Kgl. Bibl.
664. Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter, udg. af Gustav Storm, s. 300.
665. Ja wenn ich solte die Wahrheit sagen,
Sie thatten sich mit einander
schlagen.
Arch f. Sächs. Geschichte IX, 195.
666. Samlinger til jydsk Hist. o. Topografi II, 316.
667. Conr. Aslac: Om den reformerede Religion (Kbhvn. 1622). 4to. Tidstavlen 1574. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Hist. III, 105.
668. Kjøbenhavns Diplomatarium I, 475.
669. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen IV, 102-3.
670. Tobix Komedie, udg. af S. Birket Smith, s. 81.
671. Danske Samlinger, 2. Række, VI, 336-39.
672. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III, 314-15.
673. KB 1588-92 p. 164-65.
674. Nic. Seidelin Bøgh: Kjertemindes Beskrivelse II, 158.
675. Om at bryllupperne på landet holdes ved midsommertid, om benyttelsen af udhusene hertil, om de dårlige nattelejer, stundom i det frie under buske, se f. eks. Olaus Magnus: Historia de gentibus septentrionalibus, lib. XIV, Cap. 10.

Nærværende skrift 5, s. 312-44. Kirkehistoriske Samlinger, 3. Række, V. 817. Folkevennen, 8. årg. (Kristiania 1859), s. 268. Ditto, 7. årg. (1858), s. 390 og 414 osv., osv.

676. Brændevin begyndte at fortrænge den gamle festlige morgendrik: varmt øl (nærværende skrift 3, s. 125-133. I flere egne har den gammeldags form for høflighed endnu holdt sig, at køgemesteren eller brudesvendene skal bringe morgenanretningen omkring til de sovende i udhusene, i det frie og i nabogårde. Se f. eks. for Norges vedkommende Folkevennen, 7. årg. (Kristiania 1858), s. 414 og 8. årg. (1859), s. 271 og 272.

Også ved udarbejdelsen af denne bog har jeg haft så megen nytte af N. Jacobsens håndskrevne samlinger på Det store kongelige Bibliotek, at jeg skylder særligt at fremhæve dette.

Tolvte bog

ÆGTESKAB OG SÆDELIGHED

(s. 293-563)

1. John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. C. Hazlitt II (London 1870) 117.
2. N. Lovén: Folklifwet i Skytts härad. 2. uppl. (Lund 1868), s. 144.
3. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen IV 200-201.
4. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen III 168, 200-201. IV 284, o. fl. st.
5. Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi, oversat af S. Birket Smith, s. 46-47.
6. John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. C. Hazlitt II (London 1870) 117. Gulathingsloven. Paus: Gamle Kongl. Forord. o. Privil. f. Norge I 66-67. Den upplandske Lov. I Cap. IV. Samling af Sweriges gamla Lagar utg. av D. C. J. Schlyter. Bd. III, 1834. Vestgöta Lov. Gifterm. Balk. II 3. Samling af Sweriges gamla Lagar utg. av D. C. J. Schlyter og D. H. S. Collin. Bd. I, 1827.
7. Således f. eks. bestemt fremhævet i forordning for Lübeck 1410: nemant van siner wegen.
8. Norske Magazin I 362.
9. Kong Hans' Stadsret Kap. 30; Danmarks gamle købstadslovgivning. Bd. V: Almindelige Stadsretter og almindelig købstadlovgivning. Udg. ved Erik Kroman. 1961 p. 81.
10. „Aflevering fra Geheimearchivet. Svenske Sager. Ecclesiastica no. 7.“ Store Kongelige Bibl. i Kbhvn.
11. Archiv f. Staats- u. Kirchengeschichte d. Herzogthümer her. v. Michelsen u. Asmussen. I (Kiel 1833) 101-6.
12. H. J. Wille: Beskr. o. Sillejords Præstegjeld. (Kbhvn. 1786), s. 259 og 261. Folkevennen 8. årg. (Kristiania 1859), s. 264-65.
13. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 202-4.
14. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 277-82.
15. Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af Gamle Danske Domme IV 372 og 423, anm. 1.
16. Samme skrift IV 177.
17. C. F. Bricka: Kong Frederik den Andens Ungdomskjærlighed, s. 132-33, 231-36.
18. Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af Gamle Danske Domme IV 429.
19. Se f. eks. de originale morgenga-

- vebreve i pakken: N. K. S. no. 1363. b. folio.
20. Den ældste omtale af skikken er vistnok Olai Magni (*Historia de gentibus septentrionalibus*. (Romæ 1555-) lib. XIV. cap. 4.) A. A. v. Stiernmann: *Förordn. ang. Sweriges Comm. II* 390.
21. Adlersparres *Hist. Saml. IV* (Sthlm. 1812) 72 anm. c.
22. A. A. v. Stiernmann: *Förordn. ang. Sweriges Comm. III* 234.
23. Adlersparres *Hist. Saml. IV* (Sthlm. 1812) 72 anm. c.
24. Er. Mich. Fant: *Accessiones ad Hist. Sviogothicam*. (Upps. 29. april 1807.) 4to, s. 7.
25. B. Whitelockes *Dag Bok 1653-54*. (Upps. 1777.) s. 666-67.
26. J. P. Tollstorp: *Beskriftning om Södermanland I* (Sthlm. 1837), s. 79. (K. Maurer i *Germania*. XVI Jahrg. 1871 p. 462).
27. Kong Hans' Stadsret Kap. 31; Danmarks gamle købstadlovgivning. Bd. V: Almindelige Stadsretter og almindelig købstadlovgivning. Udg. ved Erik Kroman. 1961 p. 81. J. F. W. Schlegel. *Om Morgengavens Oprindelse* (*Astræa II* 200). Mere omtvistet var forholdet, hvis hun efterlodes enke med fælles børn. Ifølge svensk stadslov ophørte i så fald hendes ret til morgengaven, men efter landsloven beholdt hun den ligefuldt. Forholdet i Danmark ikke ganske klart. (*Astræa II* 200 og 246.)
28. Kolderup Rosenvinge: *Udvalg af Gamle Danske Domme I* 310.
29. Collin og Schlyter: *Samling af Sweriges Gamla lager. X* 61. Magn. Eriks. *Landslag II Afsnit. Giftobalcker cap. 10*.
30. Kong Hans' Stadsret. Kap. 30; Danmarks gamle købstadlovgivning. Bd. V: Almindelige Stadsretter og almindelig købstadlovgivning. Udg. ved Erik Kroman. 1961 p. 81. Kolderup-Rosenvinge: *Gamle Danske Love V* 534.
31. A. N. Ryge: *Peder Oxes Liv og Levnet*, s. 382. *Udvalg af Gamle Danske Domme. 3. Samling*. Udg. af Kolderup-Rosenvinge. 1845 p. 310-12.
32. Kolderup-Rosenvinge: *Udvalg af gamle Danske Domme IV* 176-81.
33. C. F. Bricka: *Kong Frederik den Andens Ungdomskjærlighed*, s. 232-33.
34. A. N. Ryge: *Peder Oxes Liv og Levnet*, s. 227, 383, 385.
35. Kolderup-Rosenvinge: *Udvalg af Gamle Danske Domme IV* 424.
36. N. K. S. no. 845. Folio. Dom. no. 266.
37. Kolderup-Rosenvinge: *Udvalg af Gamle Danske Love I* 310. Hvor stor opsigt denne dom vakte, kan ses af, at den oplæstes på Viborg landsting.
38. Danmarks Adels Aarbog 1838, s. 101. Overenskomst af 17. Juni 1552. Afskrift i udtog af T. Becker efter originalen på pergament i R. A. Richardt og Becker: *Danske Herregaarde XVIII* (Vemmetofte). Liunggreen: *Skånska Herregårdar III* (Krageholm). *Danske Magazin IV* 4, 19. Møllerup i *Dansk biografisk Lexikon II* 595-96. *Norsk historisk Tidsskrift III* 3, 219-74.
39. CCD II p. 72.
40. J. H. W. Schlegel: *Om Morgengavens Oprindelse og Rettigheder*, trykt i *Astræa* (1799) II 168.
41. Kong Hans' Stadsret Kap. 30-31; Danmarks gamle købstadlovgivning. Bd. V: Almindelige Stadsretter og

- almindelig købstadlovgivning. Udg. ved Erik Kroman. 1961 p. 81.
42. Chr. IV's Policeyordning f. Flensburg 1600. Corp. Statut. Slesv. II 295.
43. Kong Christian den Femtis Danske Lov ... Udg. af V. A. Secher. 1929 Spalte 747 (5. Bog - 4. Kap. - Art. 1-2).
44. CCD V p. 283-84.
45. CCD II p. 72-73.
46. Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af Gamle Danske Domme IV 176-81.
47. Samling af Kongens Rettertings Domme 1605-1614. Udg. af V. A. Secher. 1885-86 p. 168-69.
48. N. K. S. no. 1363. b. Folio.
49. Morgengavebrev dat. København 16. Aug. 1661. N. K. S. no. 1363. b. Folio.
50. Udkast til morgengavebrevet, dat. Enderupholm d. ... Aug. 1653. Danske Adelsbreve Fasc. 53. Rosenkrantz R. A.
51. „Copie af min oration imod Henning Powisch d. 13. oktbr. 1656, anlangende min datter Ingeborg Parsbjergs morgengavebrev.“ Afskrift i N. Jacobsens samlinger. „Bryllup“.
52. Henrik Podebusk's ændrede morgengavebrev af 6. juli 1633. N. K. S. no. 1363. b. Folio.
53. Kolderup-Rosenvinge: Grundrids af den danske Retshistorie I (Kbhvn. 1832) § 77.
54. Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af Gamle Danske Domme I 15-16.
55. Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid. Udg. ved Troels Dahlerup. 1959 p. 159-60.
56. Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af Gamle Danske Domme III 165-74.
57. Samling af Gamle Danske Love udg. af Kolderup-Rosenvinge. 4. Deel. 1824 p. 229.
58. CCD I p. 31.
59. CCD II p. 160-61.
60. CCD II p. 297.
61. Se f. eks. en Viborg landstingsdom herom. N. K. S. no. 845 fol. dom no. 75.
62. CCD II p. 296-99.
63. I bestemmelser for Norge af 1591 kom det til at hedde endnu skarpere: „dersom adelsmænd tager sig ufri kvinder til ægte, at han da, hvem det gør, måtte have forbrudt alt sit arvegods og indsættes til hans næste arvinger, adelsmænd og slægt.“ (Paus: Gamle Kongelige Forord. o. Privileg. f. Norge III 428.)
64. Slange: Christian den Fjerdes Historie I 371-74.
65. Fürstliche Constit. f. Ditm. 1600. Urkundenbuch zur Gesch. d. L. Dithmarschen: herausg. v. Michelsen, s. 377.
66. Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. d. Herzogth: herausg. v. Michelsen. u. Asmussen I (Kiel 1833) 101.
67. Nye Danske Magazin II 275.
68. I. H. Schlegel: Sammlung z. Dänischen Geschichte II 2, 33. Jørg. Holst: Regiæ Nuptiæ Chr. V (Kbhvn. 1637) C 2.
69. Kjøbenhavns Diplomatarium I 432.
70. Danske Vider og Vedtægter udg. af Poul Bjerger og Thyge I. Søegaard. Bd. III, 1913-20 p. 364.
71. Nye Danske Magazin II 274.
72. Dr. Peder Palladius: En Visitatsbog, udg. af Svend Grundtvig, s. 8.
73. Chr. IV's Norske Kirkeordning 1607. Paus: Gamle Kongelige Forordn. o. Privilegier, udg. f. Kongeriget Norge. III (1751) 485.

74. Dr. Peder Palladius: En Visitatz-bog, udg. af Sv. Grundtvig s. 36.
75. Urkundenbuch z. Geschichte d. L. Ditmarschen, herausg. v. Michelsen, s. 377.
76. Dr. Peder Palladius: En Visitatz-bog, udg. af Sv. Grundtvig, s. 36.
77. Peder Palladius: Tractat til Provsterne 1553, aftrykt i hans visitats-bog, udg. af Sv. Grundtvig, s. 141.
78. Kirkehistoriske samlinger IV 482.
79. N. Jesperssøn: Gradual. (Kbhvn. 1573), s. 442.
80. Supplement til Christian III's Hist. (1779) I 184.
81. Chr. IV's Norske Kirkeordning 1607. Paus: Gamle Kongl. Forordn. o. Privil. for Kongeriget Norge III 485.
82. Hamburg. Hochzeitordnung 1609. Zeitschrift d. Vereines f. hamburg. Gesch. I (Hamburg 1841) 550.
83. J. Allvin: Beskr. öfwer Wästbo Härad i Jönköpings Län. (Jönköping 1846), s. 201, anm. 2.
84. N. Nicolaysen: Norske Magasin I 584.
85. Chr. IV's Policyordn. f. Flensburg 1600. Corp. Statut. Slesv. II (Schleswig 1795) 288.
86. Nyt Hist. Tidsskrift V 185. N. Jacobsens afskrift af pastor A. P. Perlestikkers optegn.
87. Supplement til Chr. III's Hist. (Kbhvn. 1779.) I 184.
88. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 441.
89. Kirkehistoriske Samlinger III 696.
90. Se f. eks. Niels Jesperssøn: Gradual. (Kbhvn. 1573), s. 441. Præsten Johan Severini Haandbog 1574.
91. Thottske Haandskrift Samling no. 99. 4to. Brudetalerne i Kallske Haandskrift Samling no. 524. 4to.
92. Chr. Matthias: actus copulationis. (Kbhvn. 1637.) 4to, s. 114. Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Danicæ (Kbhvn. 1654), s. 209.
93. Danske Vider og Vedtægter udg. af Poul Bjerger og Thyge I. Söegaard. Bd. III, 1913-20 p. 364.
94. Verordn. f. Flensburg 23. Februar 1722. Corp. Statut. Slesvicensium II (Schleswig 1795) 328.
95. C. C. Lorentzen: Et Bondebryllup i Sundeved. Dansk Maanedsskrift, udg. af M. G. G. Steenstrup 1859 II 361.
96. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863), s. 97.
97. Uddrag af Biskop Jens Bircherods hist. biogr. dagbøger ved Chr. Molbeck, s. 499.
98. Andr. Jonæ: Thesaurus epistolicus (Sthlm. 1619). 4to, 4. bog, s. 48.
99. Petter Dijkman: Antiquitates Ecclesiasticæ (Sthlm. 1703), s. 317-18.
100. Sv. Bælter: Hist. Anm. om Kyrko Ceremonierna. 2. uppl. (Sthlm. 1783), s. 531.
101. J. J. Öller: Beskr. öfwer Jemhögs Sochn i Blekinge (Wexiö 1800), s. 240.
102. N. Lovén: Folklifwat i Skytts härad. 2. uppl. (Lund 1868), s. 145.
103. At dette senere i flere egne er blevet skik også blandt bønder, kan ses f. eks. af J. Allvin: Beskrifn. öfv. Västbo Härad i Jönköpings Län (Jönköping 1846), s. 200-1.
104. H. J. Schlegel: Sammlung zur Dänischen Geschichte II 2, 32.
105. Nærværende skrift 6, s. 283-85.
106. Præsten i Ålborg, Christierni Stephani, Optegnelser. Anno 1591 den 13. Juni: Oc bleff szame tiidt tho enfoldige præster, - som vor baade giester - aff nælder noget

- brendt, – dog icke møget skendt. – Huilchet di dog vedder gjorde – szaa møget, som di torde, – at di, parlamenten begønte, – then leg ickj ønte – och slemelig forløb plätzen. – Saadan ende foer tratzen. G. K. S. no. 2355. 4to.
107. Mester Jakob Madsens Visitatsbog, udgivet af A. Crone, s. 57.
108. Hegelunds Calenderoptegnelser, efter afskrift af N. Jacobsen.
109. En ypperlig samling af epithalamier findes på Det store kongelige Bibliotek i København i den Hjelmstjerne-Rosenkroneske Samling. 4to. no 3648–3872, og folio passim.
110. H. W. Laurembergs fire Skjæmte digte, udg. af J. Paludan, s. 102.
111. B. Whitelockes Dag Bok öfver des ambassade til Sverige 1653–54 (Uppsala 1777), s. 146.
112. A. A. v. Stiernmann: Förordn. ang. Sweriges Commercie, Politie oc Oeconomie III 240 og 269.
113. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 181–82, 207–9, 268–69.
114. Ny kirkehistoriske Samlinger V 114–15.
115. Acta Consistorii 9. Juli 1627. N. K. S. 755 b. Folio. III bind.
116. Acta Consistorii 13. Novbr. 1641. N. K. S. no. 755 b. Folio. III bind.
117. Acta Consistorii 1. Decbr. 1652. N. K. S. no. 755 b. Folio. IV bind.
118. Joh. Lauremberg Scherzgedichte, herausg. v. Lappenberg (Stuttg. 1861), s. 235 anm.
119. H. W. Laurembergs fire Skjæmte digte, udg. af J. Paludan, s. 100–1.
120. Amaranthes: Frauenzimmer Lexikon (Lpzg. 1715), s. 258. „Braut-suppe“ således plejer man nogle steder at kalde de lystige og spøgefulde carmina, som man uddeler ved bordet den anden bryllupsdag.
121. Thottske Manuskript-Samling no. 1524, s. 177, 274, 292, 293, 294. Collectio carminum variorum. P. 3. no. 2, 9 og 22. St. kgl. Bibl. Damianus Johannis: Bryllupsdigt ved M. Ol. Chr. Luxdorps bryllup med jomfru Dorothea Erici Torms (Hafniae 1669). 4to. Bryllupsdigt til købmand i Helsingør Robert Tihe (Kbhvn. 1670). Folio. Tidsfordriv til Eggert Hansøns kgl. m. rejsebagers bryllup (Kbhvn. 1671). N. Jacobsens Saml. „Bryllup“.
122. F. eks. „Damernes Spærlagens Prædiken, anden Dagen, om den dorleflede Brudeseng“. „Mødømmens Gravskrift på Sengestolpen“. Bryllupsdigt til Peder Hansen Horsens osv. 1672 25. novbr. (Kbhvn.) 4to Hjelmstjerne-Rosenkroneske Samling no. 3742. Brudens Planete-Bog, Planeret i Brudgommens Perse“. N. K. S. no. 819. 4to.
123. Se f. eks. A. Bordings brudedigt til Vitus Bering og Gjertrud Jørgensdatter (Kbhvn. 1663), til Jørgen Reitzer og Anna Fabrica 1663, til David Melvin og Margrethe Jakobsdatter 1665, til Jakob Søfrensen og Rebecca Bechten 1665, til Frederik Gise og Margrethe Elizabeth Schønbach 1665, til Didrik Schult og jfr. Armgaard Sophia af Gabel 1669, til Johan Stoltenfod og Barbara Beelley osv., osv. And. Bordings Danske og Latinske Vers 1643–1677. St. kgl. Bibl.
124. Collectio carminum variorum. P. 3 no. 4.
125. Thottske Manuskript-Samling no. 1524. 4to, s. 216.
126. N. K. S. no. 819 b. 4to, s. 113.
127. N. K. S. no. 355, Fol. III 151.

128. Trykt i København 1700. 4to.
129. P. Rhode: Haderslev Amts Beskr. 1775. s. 395.
130. C. v. Weber i Archiv f. Sächsich. Geschichte IX 199. Fleischer: Der Irländischer Robinson (Copenh. 1755). 8vo, s. 107. Ifølge velvillig meddelelse fra prof. Kristoffer Nyrop kan gådeformen forfølges tilbage til den italienske digter Straparola i det 16. årh. I hans Nuits facétieuses, trad. p. Pierre Larivey I-II 1572 anvendes den ofte, dog med den ejendommelighed, at det obksøne indhold stadigt dækkes ved en bortforklarende løsnings.
131. Cum ducit amator. Formosam in thalamos nympham, si carmina desint, – Nocte jacet tota tenuis sine robore nervus, – Non magis arrecto quam Nestoris hernia collo. – Carminibus dictis generosæ semina prolis – Sponsa capit. J. Lauremberg Scherzgedichte, herausgeg. v. Lapenberg (Stuttgart 1861), s. 80.
132. O. Lund: Uddrag af Pennetegninger fra Vestjylland, s. 138–41. Haandskrift. Samme forfatter: Bygningsmaaden i Vestjylland. Haandskrift i Store Kgl. Bibliotek.
133. Abrahamson, Nyerup og Rahbek: Udvalgte Viser fra Middelalderen III 115.
134. Samme skrift IV 181.
135. Samme skrift I 269.
136. CCD II p. 445.
137. CCD III p. 159.
138. Unge Karlis oc Drengis Speiel, vdsæt paa Danske aff Rasmus Hansen (Reravius). (Kbhvn. 1571.) Bl. J. 5.
139. Sønderjylland og Holsten: Joh. Adolphs Ordn. von Kleidung etc. 1601 (Schlesw. 1605). Bl. C. 3. Chr. IV's Policeyordn. 27. Septbr. 1636 f. Slesv. u. Holst. (Glückstadt 1636). Bl. F. Gotland: 28. Maj 1606. O. W. Lemke: Visby Stifts Herdan:inne (Örebro 1868), s. 498.
140. Kong Hans' Stadsret Kap. 26; Danmarks gamle købstadlovgivning. Udg. ved Erik Kroman. 1961 p. 80. Chr. II's Privilegier for Købstæder i Sjælland osv. (Danske Magazin III 302.) Chr. II's Stadfæstelse af Malmö Privilegier. (Suhm: Nye Saml. til den danske Hist. II 2, 142.) Fr. I's Forordn. o. Adelens Klædedragt m. m. 1528. (Danske Magazin V 76.) Chr. III's Reces 1537 § 15. (Kolderup-Rosenvinge: Gl. Danske Love IV 180.) Samling af Gamle Danske Love udg. af Kolderup-Rosenvinge. 4. Deel, 1824 p. 195, 248–49 og 285–86, og CCD II p. 446, III p. 160, 276 og 444, IV p. 158, V p. 117 og VI p. 71 og 257. Bergen 1552. (Norske Magazin I 585. Flensborg 1610. (Corp. Status. Slesv. II 288.) København 1610. (Kbhvns. Diplomatarium I 585.) Forordn. af 1. Maj 1624 § 15, af 16. Juni 1642 § 7, ef 24. Septbr. 1651, af 11. Juni 1654 og 4. Novbr. 1655.
141. J. Allvin: Beskrifn. öfver Wästbo Härad i Jönköping Län. (Jönköp. 1846), s. 200.
142. C. Hansteen: Rejse-Erindringer (Christ. 1859), s. 14.
143. Breve til og fra Christoffer Gøje og Birgitte Bølle. Udg. ved G. Bang 1898–99 p. 300.
144. H. Hofberg: Nerikes gamla Minnen (Örebro 1868), s. 202.
145. Folkevennen. 8. Aarg. 1859 p. 263–89.
146. H. F. Hjorthøy: Beskr. over Gudbrandsdalen (Kbhvn. 1785). I 142.
147. Peter Dass's Nordlands Trom-

- pet, udg. af A. E. Eriksen (Krist. 1873), s. 62-63.
148. Nærværende skrift 3, s. 26-28.
149. Se f. eks. skibsartiklerne af 26. august 1589, (CCD II nr. 515 jvf. nr. 282 § 18), i hvilke den strenge bestemmelse fornyes: „Skal ingen gives varmt øl om morgenen, ej heller brød blødt i øl, undtagen den, der er syg.“ Dette var blevet tilladt i skibsartiklerne af 20. juli 1563 (CCD I nr. 153 jvf. nr. 65 § 2).
150. En Visitatzbog aff Doct. Petro Palladio, udgivet Svend Grundtvig, s. 130 og 141.
151. Unge Karlis oc Drengis Speiel, vdsæt paa Danske af Rasmus Hanssøn (Reravius). (Kbhvn. 1571.) Bl. I 4.
152. Peder Lolles Saml. af danske og latinske Ordsprog, udg. af R. Nyerup (1828) no. 305.
153. En Visitatzbog af Doct. Petro Palladio, udg. af Sv. Grundtvig, s. 79.
154. Svenska Folkets Seder etc. (Sthlm. 1846), s. 132. (Svegs Sogn i Herjedal.)
155. Om skuespil i Norden i det 16. århundrede se Th. Overskou: Den danske Skueplads I 1-101. S. Birket Smith: Djævelen og Narren i det gamle danske Skuespil (Danske Samlinger II 3, 219-96) samt fortællerne til de af ham udgivne enkelte skuespil (ovennævnte afhdl. samt de indtil 1883 skrevne fortæller er samlede i et selvstændigt skrift: „Studier paa det gamle danske Skuespils Omraade“). J. Paludan: Om Dramets Udvikling i Danmark. (Historisk Tidsskrift V 2, 1-38.) H. J. Huitfeldt: Christiania Theaterhistorie (Kbhvn. 1876), s. 1-
49. G. Ljunggreen: Svenska Dramat intill slutet af sjuttonde århundradet (Lund 1864), s. 135-214. Sveriges dramatiske litteratur till och med 1875. Bibliografi af G. E. Klemming. (Sthlm. 1863-79.)
156. Nærværende skrift 4, s. 145-47.
157. Hieronimus Justesen Ranch's danske skuespil, udg. af S. Birket Smith, s. 20.
158. S. Birket-Smith: Djævelen og Narren i det gamle danske Skuespil. Danske Samlinger II 3, 219-296.)
159. Comodiæ mihi optime placent apud Romanos, quorum principalis status fuit, ut juventutem ad conjugia incitarent. Nam politiæ non possunt stare sine conjugio. Ideo homines illi ingeniosi optime juventutem comoediis tanquam picturis ad conjugia sollibitabant. Scortationes enim et coelibatus sunt pestes reipublicæ. M. A. Lauterbachs Tagebuch 1538, die Hauptquelle der Tischreden Luthers, herausg. v. Seidemann. (Dresden 1872), s. 89.
160. Nærværende skrift 5, s. 334-344.
161. In cæmeterio, tanquam loco perquam commodo ... Terager: Ripæ Cimbricæ p. 361. Skuespil på kirkegården omtales udtrykkeligt i Ribe (J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 535 og 762), Helsingør (Histor. Tidsskrift 503), Bergen (Norske Magasin I 212 og 433).
162. Ny kirkehistoriske Samlinger II 464 og 473.
163. Se f. eks. Tobiæ Komædie, udg. af S. Birket Smith, s. VI-VII med anm. 1.
164. For Ribes vedkommende se f. eks. J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskr. II 761-65, hvor datoerne anfø-

- res efter Hegelunds almanakoptegnelser.
165. Isaac Pederssøn: En liden Comedie, Som Ageris aff en Person (kaldis Venlig Forening) ... Oc er paa Erlig oc Velfornuftig Suend, Johan Willemsøn, sampt dydelig Mø, Ingeborg Frederichs Daatter, deris Høytids dag, dennom til ære agerit. 1596. 4to.
166. Terpager: Ripæ Cimbricæ p. 361.
167. Erik Erickssøn Broby: Den Gudfryctige Tobix Gifftefær, stilet til Flemming Vlfeldt oc Jomfr. Annæ Elizabeth von Grøben, Huis Bryllups Høytid skal angaa til Kiøbenhaffn d. 26. April 1635. (Hjelmstjerne-Rosenkroneske Saml. 8vo. no. 3450. Slutningen fra bl. E. mangler.)
168. Herom udgangne breve findes i KB 1633-34 p. 545-46 og 596. Om selve balletten og dens udførelse se S. Birket-Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie I 69 og XXX-XXXI.
169. Jørgen Holst: Regiæ Nuptiæ Christiani Vti (København 1637). Bl. C 3-D 2.
170. Caroli Ogerii Ephemerides. (Lutet. Paris. 1656), p. 96.
171. Niels Vlfstandt til Fru Grette Brydske til Ttofftteholm. Dat. Kbhvn. 4. Aug. 1574. Orig. Adelsbreve. Fasc. 58. Ulfstand. (Aftrykt i Vedel Simonsen: Familie-Efterretn. o. d. danske Ruder II 140.)
172. De 4 Regeringsraader til Casper Marckdaner, dat. Kbhvn. 1. Juli 1592. Orig. Adelsbreve. Fasc. 46. Markdaner. (Trykt i Danske Magazin V 123.)
173. Samlinger til Fyens Historie og Topographie VI 324.
174. Nyt historisk Tidsskrift V 142.
175. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Hist. II 658.
176. CCD II p. 446.
177. CCD III p. 276, III nr. 532, V p. 279-80 og VI p. 71, og Kjøbenhavns Universitets Forhandlinger 1621-24. Historiske Samlinger og Studier ... udg. af H. Rørdam. Bd. IV, 1902 p. 446.
178. Helsingørs Kæmnerregnskab 1598-99: „Radhussis trappen att forbedre emod w. Peder Mundts Welkom, hand haffde kon. maytt. till giest. iiij. Sk.“ (N. Jacobsens afskrift).
179. De curriculo vitæ Sigvardi Grubbii. Uldallske Haandskrift-Samling no. 449. 4to, s. 142. (Trykt i Danske Magazin IV 4, 14.)
180. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen IV 201.
181. Nye kirkehistoriske Samlinger V 360.
182. Ny kongl. Samling no. 393. 8vo. 27. August.
183. De curriculo vitæ Sigvardt Grubbii. Uldallske Haandskrift-Saml. no. 449. 4to, s. 266. Jvf. Sivert Grubbes Dagbog (meddelt af H. F. Rørdam). Danske Magazin. 4. Række 4. Bd, 1878 p. 79. Propter inualetudinem meam non potui comiteri filium meum Bosseholmiam ad dominationem filiolarum mearum charissimarum. (Oversat af H. Rørdam i Danske Magazin IV 4, 79.)
184. O. Sperling: Historia vitæ. G. K. S. no. 3094. 4to. s. 175. Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi, oversat i uddrag af S. Birket-Smith, s. 47.
185. Uddrag af Biskop Jens Bircherods dagbøger 1658-1708. Ved H. Hjorth-Nielsen. Personalhistorisk

- Tidsskrift. 8. Række. 4. Bd., 1925 p. 329.
186. H. C. Andersen i „Kun en Spillemand“ I Del IV Kap.
187. N. Lovén: Folkklifwet i Skytts härad. 2. uppl. (Lund 1868), s. 146. H. P. Klinghammer: Minnen från Åren 1829–39. (Helsingborg 1841), s. 52.
188. Danske Magazin IV 4, 14.
189. N. Lovén: Folkklifwet i Skytts härad. 2. uppl. (Lund 1868), s. 146.
190. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn III, s. 31. no. 135.
191. N. Lovén: Folkklifwet i Skytts härad. 2. uppl. (Lund 1868), s. 146.
192. C. M. C. Kvolsgaard: Spredte Træk af Landbolivet. 1891, s. 132–33.
193. Nærværende skrift 5, s. 187.
194. Nic. Helvaderi Formular Bog. (Kbhvn. 1625.) Bl. F. 2.
195. Joh. Loccenii Antiquitates Sveo-Gothicæ (Upsaliæ 1670) p. 153.
196. Kallske Haandskrift-Samling no. 524. 4to. Slutnings-Partiet: „Collationes quædem utiles.“ Secunda.
197. Rentemester-Regnskab 1614. Efter A. Petersens Collectanea.
198. Chr. IV's Policyordn. 27. Septbr. 1636 f. Slesv. u. Holst. (Glückstadt 1636.) Bl. B. 3. C 1 og 3.
199. Aristofanes's Tale i Platos Symposium.
200. 1. Corinthier Brev 7, 1 og 7.
201. Dette og alle de følgende ord af Luther er – såfremt ikke anden kilde anføres – af hans „Predigt von ehelichen Leben“. (Wittenberg 1522), 4to, der senere også udkom på latin. Optrykt i Dr. Martin Luthers sämtliche Werke (Irmischer) XX, 57–58.
202. Dette og de nærmeste efterfølgende to stykker er fra „Predigt vom Ehestande“, holdt af Luther d. 4. august 1545 i Merseburg ved domdekant Sigismund v. Lindenaus bryllup. Genoptrykt i dr. Martin Luthers sämtliche Werke (Irmischer) XX, 45–56.
203. Dette og de to følgende stykker er af „Predigt vom Ehestande“ 1545. Luthers sämtliche Werke (Irmischer) XX, 55–56.
204. Corpus Reformatorum: Philippi Melancthonis opera quæ supersunt omnia ededit C. G. Bretschneider. 4to. II (Halis Saxonum 1835) 526. De digamia regis Angliæ 27/8 1531. „Quid autem, si utilitas publica propter successionem hæredis suadet coniugium novum, ut accedit in casu regis Angliæ, ubi publica utilitas totius regni suadet novum coniugium? Hic. respondeo: „Si vult rex successioni prospicere, quanto satius est, id facere sine infamia prioris conjugii. Ac potest id fieri sine ullo periculo conscientie cujuscunque aut famæ per polygamiam. Etsi enim non velim concedere polygamiam vulgo, dixi enim supra nos non ferre leges, tamen in hoc casu propter magnam utilitatem regni, fortassis etiam propter conscientiam regis ita pronuncio: Tutissimum esse regi, si ducat secundam uxorem, priore non objecta, quia certum est, polygamiam non esse prohibitam jure divino, nec res est omnino inusitata. Habuerunt multas conjuges Abraham, David et alii sancti viri, unde apparet, polygamiam non esse contra jus divinum.“
205. Adolf Hausrath: Kleine Schriften religionsgeschichtliches Inhalt (Leipzig 1883) 239.
206. M. Luthers Briefe, Sendschreiben

- u. Bedenken, gesammelt von de Wette II (Berlin 1826) 459. Ego sane fateor, me non posse prohibere, si quis plures velit uxores ducere, nec repugnat sacris scripturis, verum tamen apud Christianos id exempli nollem introduci, apud quos decet etiam ea intermittere, quæ licita sunt, pro vitando scandalo et pro honestate vitæ, quam ubique Paulus exigit.
207. Luthers brev af 28. november 1526. M. Luthers Briefe, Sendschriben u. Bedenken, gesammelt von de Wette und Seidemann VI (Berlin 1856) 79–80.
208. Corpus Reformatorum. Philippi Melanchthonis opera, quæ supersunt omnia edidit C. G. Bretschneider. 4to. III (Halis Saxonum 1836). 851.
209. M. Lenz: Briefwechsel Landgraf Philipp's des Grossmuthigen von Hessen mit Bucer. I (Leipzig 1880). 361. (Publicationen aus den preussischen Staatsarchiven V.)
210. M. Lenz: Briefwechsel Landgraf Philipp's osv. I 71 anm. 3.
211. Samme skrift, s. 347.
212. Samme skrift, s. 352–54.
213. Samme skrift, s. 330 anm. 2.
214. Samme skrift, s. 330 og 354.
215. Corpus Reformatorum. Philippi Melanchthonis opera quæ supersunt omnia edidit C. G. Bretschneider. 4to. III (Halis Saxonum 1836). 851–56.
216. Niedner's Zeitschrift für die historische Theologie XXII (Hamburg u. Gotha 1852), 266–70. H. Heppel: Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Doppelehe des Landgrafen Philipp v. Hessen.) M. Luthers Briefe, Sendschreiben u. Bedenken gesammelt von de Wette u. J. K. Seidemann VI (Berlin 1856). 239–44. Corp. Reformator. Philip Melanchthoni opera ed. Bretschneider III 856–63.
217. M. Lenz: Briefwechsel d. Landgraf Philipp's mit Bucer I 356.
218. Samme skrift I 357–58.
219. Corp. Reformatorum. Phil. Melanchthonis opera, ed. Bretschneider. 4to. III (Halis Saxonum 1836) 864.
220. M. Lenz: Briefwechsel Landgraf Philipp's mit Bucer I 358–59.
221. Om disse og de følgende begivenheder se M. Lenz: Briefwechsel Landgraf Philipp's mit Bucer I 330 33.
222. M. Lenz: Briefwechsel Landgraf Philipp's mit Bucer I 359–60.
223. At de blev overraskede med brylluppet, kunne fremgå af, hvad landgreven lod dem meddele ved deres Ankomst. (Samme skrift s. 360–61.) At det hele var en aftalt komedie kunne stemme med, at de jo faktisk alle mødte om end tilsyneladende i andet hverv.
224. Niedner's Zeitschrift f. d. historische Theologie XXII (Hamburg u. Gotha 1852) s. 272–74.
225. Samme skrift s. 274–75.
226. M. Lenz: Briefwechsel Landgraf Philips mit Bucer I 334. anm. 5.
227. Samme skrift s. 361.
228. A. Lauterbach's Tagebuch: auf das Jahr 1538, die Hauptquelle der Tischreden Luther's, herausgegeben von I. K. Seidemann (Dresden 1872). 197 note.
229. M. Lenz: Briefwechsel Landgraf Philipp's mit Bucer etc. I 360.
230. A. Lauterbach's Tagebuch 1538 ed. Seidemann (Dresden 1872) Anhang 198. note.

231. M. Lenz: Briefwechsel Landgraf Philipp's mit Bucer I 362.
232. Smstds.
233. Hvor i det følgende intet særskilt citat er anført, støtter fremstillingen sig til M. Lenz: Briefwechsel Landgraf Philipp's mit Bucer I 336-91, II og III passum.
234. M. Lenz: Briefwechsel Landgraf Philipp's mit Bucer etc. I 381.
235. Zeitschrift f. d. historische Theologie, herausgeg. v. Niedner XXII (Hamburg u. Gotha 1852) 275-79.
236. Dr. Martin Luther's sämmtliche Werke (Irmischer) XX 74. Samme tankegang er, stundom næsten ordret gentaget på dansk af Christiern Pedersen i „Om Troen og Kerlighed“ 1531 (Chr. P.'s Danske Skrifter, udg. af C. I. Brandt IV 416-17).
237. Lutheranernes artikler på herredagen i København 1530 art. 20 og 24, se Skrifter fra Reformationstiden ... udg. ved H. F. Rørdam: Bd. IV, 1889 p. 24-26.
238. Frans Vormordsen: En kort Forklaring og Forskel paa den evangeliske og papistiske Prædiken og Lærdom. 1531. Udg. af Holger Rørdam 1888, s. 25.
239. Peder Laurensen: Malmöbogen, udg. af Holger Rørdam. Folio. 33.
240. Christiern Pedersens Danske Skrifter, udg. af C. I. Brandt IV 421.
241. Dette kan bl. a. ses af opmuntringen til de præster, der af denne grund lider forfølgelse, i P. Laurensens skrift: „En sand og ret christen Undervisning“, Malmöbogen, udg. af Holger Rørdam, Indledning s. XXXIII-XXXIV. Om de gifte præster i Malmö se f. eks. Ny kirkehist. Saml. II 183.
242. Torben Bildes Revers til Fr. I er trykt i Malmöbogen, udg. af Holger Rørdam, Indledn. XLVI.
243. Poul Eliesens danske Skrifter, udg. af Secher, s. 430.
244. Peder Lolles Samling af danske og latinske Ordsprog, udg. af R. Nyerup 1828. No. 748, 838, 946, 1068. Peder Syv: Danske Ordsprog I 152, II 62-65.
245. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Hist. I 556.
246. Ny kirkehistoriske Samlinger I 37-38.
247. Holger Rørdam: Kbhvns. Univ. Hist. II 558-60.
248. Aktstykker osv., udg. af Fyens Stifts litteraire Selskab I (Odense 1841) 55.
249. Ny kirkehistoriske Samlinger I 347.
250. Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634 (Sthlm. 1828), s. 35.
251. Nærværende skrift 5, s. 33-36.
252. Peder Lolles Samling af danske og latinske Ordsprog, udg. af R. Nyerup: nr. 541 og 954. Peder Syv: Danske Ordsprog I 16 og 85. II 65.
253. Car. Ogerii Ephemerides (Lut. Paris 1656) p. 210.
254. Saml. til jydsk Historie og Topografi I 225.
255. Ny kirkehistoriske Samlinger V 366-67.
256. Ny kirkehistoriske Samlinger V 354-55.
257. Ny kirkehistoriske Samlinger I 150.
258. Nyt historisk Tidsskrift V 184-85.
259. Dr. Otto Sperlings Selvbiografi, overs. af Birket Smith, s. 26.
260. Norske Magasin I 435-36.
261. Jakob Matthiesen: Ligprædiken over Niels Friis. 1654. 4to. Bl. F. 2.

262. Samlinger til jydsk Historie og Topogr. II 86.
263. Gamle Minder eller det Hammerum Herred, som forsvinder. (Herning 1889), s. 54.
264. Holger Rørdam: Kbhvns. Universitets Hist. II 441.
265. Saml. til jydsk Hist og Topografi I 255-56.
266. Saml. til jydsk Historie og Topografi I 222. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 460.
267. Nyt hist. Tidsskrift V 189.
268. P. Edvardsen Friis: Skjelsør, s. 268.
269. Aktstykker, udg. af Fyens Stifts litteraire Selskab II 55. anm. 4.
270. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 607.
271. Suhm: Samlinger til d. Danske Hist. I 2, 9-10.
272. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 592.
273. Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Bys ældre Historie III 91.
274. Norske Magazin I 322.
275. Norske Magazin I 353.
276. Norske Magazin I 324.
277. Sml. til Fyens Hist. og Topogr. VI 30-31. Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie I 737. E. Pontoppidan: Danske Atlas III 445.
278. C. T. Engelstoft: Odense Byes Historie, 2. udg. s. 214 anm.
279. Peder Syv: Danske Ordsprog II 64. P. Lollers Saml. af danske og latinske Ordsprog, udg. af R. Nyerup, no. 258.
280. Biercherods Optegnelser. G. K. S. no. 2499. 4to.
281. Peder Syv: Danske Ordsprog I 88.
282. Peder Lollers Saml. af Ordsprog ved R. Nyerup no. 326, 607, 694 og
861. Peder Syv: Danske Ordsprog I 220 og 222.
283. Peder Lolle osv. no. 730, 892. Peder Syv osv. I 86 og 215.
284. Hans Thomsen Stege: Cleopatra, en historisk Tragedie. (Kbhvn. 1609.) Bl. D.
285. Peder Lolle osv. no. 574, 672, 780, 781, 823, 995. Peder Syv osv. I 85, 211, II 65, 138-40.
286. Peder Lolle osv. no. 473, 883, 926, 1057. Peder Syv osv. I 84-85. II 62-65.
287. Peder Lolle osv. no. 383, 476. Peder Syv osv. I 216.
288. Sv. Bælter: Hist. Anmärkninager om Kyrko-Ceremonierna. 2. uppl. (Stkholm. 1783), s. 504.
289. Nyt historisk Tidsskrift V 189 og N. Jacobsens udtog af det dér benyttede håndskrift.
290. Exhausto magno vitro vini ipsum consolabatur; nam erat nimis vetula. Maritus consolationem admisit et pro ista vetula duxit juvenculam post aliquot menses. Curriculum vitæ Sigvardi Grubbii. 1. December 1611. Danske Magazin 4. Række IV 36.
291. Jydske Folkeminder, saml. af E. Tang Kristensen II 337.
292. Unge Karlis oc Drengis Speil. Udsæt paa Danske aff Rasmus Hanssøn (Kbhvn. 1571) Bl. Oi-Oij.
293. Af skuespillet „Kortvending“. Danske Samlinger I 231-32.
294. Ny kirkehistoriske Samlinger V 43. Norske Rigsregistrarer III 518-19. Theologisk Tidsskrift V (1841) s. 185. (Engelstoft.) For Norges vedkommende se L. Daae: Gejstliges Kaldelse i den norske Kirke efter Reformationen (Chr. 1879) s. 32.
295. Theologisk Tidsskrift 5. Række

- II 179. (C. T. Engelstoft: Om Beskikkelse af Kirkens Tjenere).
296. Kirkehistoriske Samlinger II 246-51.
297. Ny kirkehistoriske Samlinger V 453-57.
298. Danske Kirkelove udg. af H. F. Rørdam. Bd. II, 1886 p. 447 ff.
299. I. F. Fenger: Kirkehist. Samlinger I 283.
300. Kirkehistoriske Samlinger 4. Række II 21-23.
301. L. Daae: Geistliges Kaldelse i den norske Kirke efter Reformationen, s. 34.
302. Historisk Tidsskrift 3. Række III 136 anm. 3.
303. Kirkehistoriske Samlinger 4. Række II 22.
304. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række V 488-89.
305. Kirkehistoriske Samlinger II 191.
306. Holger Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Hist. III 568 og 573.
307. Samme skrift II 560.
308. Samme skrift III 607.
309. Fr. v. Raumer: Briefe aus Paris I 72.
310. Saml. til Fyens Hist og Topogr. VI 29-31. - Bloch: Den fynske Geistligheds Hist. I 737.
311. L. Daae: Norske Bygdesagn I 32, 44-45.
312. Danske Samlinger II 107.
313. Gjessing: Jubellærere II 2, 172.
314. Budstikken VI (Chr. 1825) s. 576.
315. Kirkehistoriske Samlinger I 282-85.
316. Holger Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 441.
317. Saml. til jydsk Historie og Topografi I 255.
318. Holger Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Hist. III 613.
319. Samme skrift II 460.
320. Museum 1894 II 317-18.
321. Kirkehist. Samlinger I 282-83.
322. Gamle Minder eller det Hammerum Herred, som forsvinder. (Herning 1889), s. 54.
323. Eilert Sundt i Folkevennen (Christiania 1858) s. 395-96.
324. Folkevennen (Chr. 1859) s. 38-40.
325. Nærværende skrift 1, s. 130-35.
326. Christiern Pedersens Danske Skrifter, udg. af C. I. Brandt IV 421.
327. Peder Syv: Almindelige Danske Ordsprog I 209.
328. Niels Jespersen: Gradual. (Kbhvn. 1573), s. 442-43.
329. Danske Magazin 4. Række VI 338 og 341.
330. Holger Rørdam: Kjøbenhavns Univ. Historie IV 378-79.
331. Dansk biografisk Lexikon VI 84.
332. Peder Syv: Alm. Danske Ordspøge I 85.
333. Nærværende skrift 4, s. 153-59.
334. Samlinger til Fyens Historie og Topografi VI 30-31.
335. Kirkehistoriske Samlinger I 297-302.
336. Giessing: Jubellære II 2, 150.
337. J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 206-7.
338. H. Rørdam: Kbhvns. Univ. Hist. III 568 og 573.
339. L. v. Ranke: Deutsche Geschichte in Zeit der Reformation I 293.
340. Luther: Predigt vom ehelichen Leben. 1522. (Sämtliche Werke ed. Irmischer XXI 71.)
341. Luther: Predigt vom Ehestande, gehalt. Merseburg 1545 (Sämtl. Werke ed. Irmischer XXI 55).

342. Danske Magazin III 95.
343. Kolderup-Rosenvinge: Grundrids af den danske Retshistorie § 163-65.
344. Samme skrift § 163.
345. Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af S. Grundtvig, s. 35.
346. M. A. Lauterbach's Tagebuch 1538, die Hauptquelle der Tischreden Luther's, herausg. v. Seidemann. (Dresden 1872), s. 156.
347. Respondit Lutherus: Affen und Meerkatzen sunt monstrosa animalia, in quibus Sathan latet, neque cum illis lutentum etc. M. A. Lauterbach's Tagebuch 1538, die Hauptquelle der Tischreden Luther's, herausg. v. Seidemann. (Dresden 1872), s. 110.
348. Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig, s. 94-95, 124-29.
349. Danske Magazin V. 77. Smlgn. Forordn. af 1. septbr. 1525 § 6-7.
350. Samling af Gamle Danske Love udg. af Kolderup-Rosenvinge. 4. Deel, 1824 p. 177-78.
351. Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af gamle danske Domme I 62, II 54.
352. Samme skrift I 62, anm. 1.
353. Samling af Gamle Danske Love udg. af Kolderup-Rosenvinge, 4. Deel, 1824 p. 192.
354. Holger Rørdam: Danske Kirkelove. 1536-1683. I 81.
355. Samme skrift I 108.
356. Samme skrift I 198, 259, 321.
357. Samling af Gamle Danske Love udg. af Kolderup-Rosenvinge. 4. Deel, 1824 p. 178 og CCD I nr. 1 § 60.
358. CCD I p. 184-85.
359. CCD II p. 40.
360. Danske Magazin VI 221-22. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 310-12.
361. H. Rørdam: Kbhvns. Kirker og Klosters i Middelalderen, tillæg s. 179. Fr. I's danske Registranter, udg. af K. Erslev og Møllerup, s. 53.
362. A. Huitfeldts Krønike. 4to. VI 119.
363. Samlinger til jydsk Hist. og Topografi II 145.
364. Paus: Gl. kgl. Forordn. o. Privileg. for Kongeriget Norge. III 362. Om Oslo 1601 se Meddelelser fra det norske Rigsarkiv I 303.
365. Kolderup-Rosenvinge: Gl. danske Love IV 108.
366. Danske Magazin V 253-54.
367. Ribe Skoleprogram 1844. (P. Adler: Efterretn. ang. Byen Ribe. 9. Saml.), s. 60-61.
368. Lunds Byregnskab 1635., bilag 2. (Hans Mikkelsen sag.) Skånske Handlinger. R. A.
369. KB 1635-36 p. 326.
370. Danske Magazin V 253-54.
371. Jac. Albrechtssøn: Vnderuisning om Børne Tuct. (Kbhvn. 1607.) F. 7.
372. Ny kirkehistoriske Samlinger II 505.
373. Paus: Gamle Kongelige Forordninger og Privilegier for Kongeriget Norge III 345-46. E. R.s Reces f. Bergen af 22/6 1562. § 5.
374. Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love V 235.
375. Olaus Magnus: Historia de gentibus Septentrionalibus. Lib. XIV cap. 16.
376. CCD I p. 590.
377. KB 1571-75 p. 482.
378. CCD II p. 256-57.
379. Sjællandske Tegnelser 17. novbr. 1591. (Trykt i Kbhvns. Diplomatarium IV 705).

380. Sjællandske Registre 17. juni 1587. 22. juni 1592. 20. novbr. 1594. (Trykt i Kbhvns. Diplomatarium II 430-31, 473-74, 483-84).
381. Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af Gamle Danske Domme I 62-63.
382. Samme skrift II 53-56.
383. Samme skrift II 117.
384. Viborg Landstingsdomme N. K. S. no. 845 Folio. Dom no. 191, 240, 254. G. K. S. no. 1137 fol. Dom no. 189, 236, 250. Smlgn. Søren Skøttes erklæring til Christoffer Gøye og Birgitte Bølle, dateret Gunderslevholm Mandag næst efter Søndag Reminiscere 1564, Adelsbreve. Gøye. Fasc. 22, og Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle udg. ved Gustav Bang 1898-99 p. 129 note 1. Smlgn. også Danske Magazin VI 54. Nye Danske Magazin II 268.
385. Anzeiger für Kunde der Deutschen Vorzeit 1855, s. 175. Neue Folge II 114.
386. Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig, s. 48, 113. Smlgn. J. Kinch: Ribe Bys Hist. og Beskrivelse II 673.
387. Jahrbücher f. d. Landeskunde d. Herzth. Sclesw. Holst. u. Lauenb. VI 381.
388. Se f. eks. Pontoppidans Danske Atlas III 321. Krenkerup på Lolland. Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Egeskov. Richardt og Liunggreen: Skånske Herregaarde II. Tomarp. Orion, Maanedsskrift, red. af T. Becker, III 341.
389. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn II 305-6.
390. Helsingørs Tingbøger. R. A. Danske Magazin 3. Række II 202, 213. Danske Samlinger 2. Række VI 305. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. II 147-49. Kjøbenhavns Diplomatarium II 582.
391. Les voyages de Mr. Deschayes Baron de Courmesvin en Danne-marc. (Paris 1664.) 12mo, s. 68.
392. Samme skrift s. 235.
393. Ny Kirkehistoriske Samlinger V 52.
394. Ny Kirkehistoriske Samlinger V 55.
395. Se f. eks. Odense Landemode 1568: Meretrices gravidæ, quæ aliunde advenerunt, a civitatibus et parochiis per civilem magistratum ejiciantur. Mnscr. Kall. 492. 4to.
396. Helsingørs Tingbog 1605.
397. Nye kirkehistoriske Samlinger II 452.
398. Danske Magazin III 3, 190.
399. KB 1593-96 p. 721-22.
400. Danske Kirkelove udg. af H. F. Rørdam. Bd. II, 1866 p. 330 f. og KB 1580-83 p. 305-06.
401. Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Bys ældre Hist. II 2, 133.
402. Norske Magasin I 201.
403. Smstds. s. 238.
404. Smstds. s. 401.
405. Kjøbenhavns Universitets Bibl. Donatio variorum no. 15, 4to. 1) absolutio publica. 2) absolutio Catharinæ Johannis Meermandtz a. 1580 in ecclesia Malmogiana. Dominica. Lætare.
406. H. Rørdam: Danske Kirkelove III 149.
407. Genealogisk og biografisk Archiv p. 192 f. (Nr. 1-8. 1840-49).
408. Danske Samlinger I 358-59.
409. A. G. Ahlqvist: Karin Månsdotter. (Stockholm 1874), s. 18-19.
410. Nye Danske Magazin III 60-61.
411. N. K. S. no. 845 fol. no. 98.
412. Nærværende skrift 4, s. 385-86.
413. Niels Hemmingsen: Om Ecte-

- skab. (Kbhvn. 1572.) Bl. Ccij. (S. 401).
414. Junge: Den nordsjællandske Landalmue. (1824) s. 216-17.
415. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. 1572, s. 44. (Bl. C 7).
416. Norske Samlinger I 208 og 210.
417. Kronborg Jordebog. Indtægter 1/5 1592-1/5 93. R. A.
418. Helsingborg Lensregnskab 1/5 1574-1/5 1575. R. A.
419. Norske Samlinger I 218.
420. Samme skrift I 216-17.
421. Malmöhus Lensregnskab 1565 R. A.
422. Malmöhus Lensregnskab 1/5 1579-1/5 1580. R. A.
423. Malmöhus Lensregnskab 1/5 1582-1/5 1583. R. A.
424. Helsingborg Lensregnskab 1/5 1574-1/5 1575. R. A.
425. Vespenö Regnskab. 5. juli 1586-24. juni 1587. R. A.
426. Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie, s. 217.
427. Eske Broks dagbøger, udg. af Vedel Simonsen II 42.
428. Danske Magazin 3. Række VI 239-40.
429. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. (Kbhvn. 1572.) Bl. A 3 (s. 4-5).
430. Samme skrift, Fortalen Bl. 4.
431. Samme skrift Bl. A 4.
432. Kirkehistoriske Samlinger IV 469, 474, 489, 493. VI 369, 370. Odense Landemode, især 1568, se Mnskr. Kall. no. 492. 4to. § 4, 5, 6 og 7.
433. Kirkehistoriske Samlinger VI 361-62.
434. Norske Magazin II 243.
435. Mnskr. Kall. 492. 4to. Se f. eks. Odense Landemode 1587 absolutio § 6 og 7.
436. Danske Samlinger V og VI Kirkebogen fra Nørborg på Als. passim.
437. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 496.
438. Kirkehistoriske Samlinger VII 32, 35.
439. Mester Jakob Madsens Visitatsbog, udg. af Crone s. 174.
440. Danske Samlinger 278, 280, 281, 301, 308, 328.
441. Ifølge håndskreven tilføjelse i Johan Friis's (1689) ekspl. af Peder Syvs Danske Ordsprog II s. 145. St. Kgl. Bibl.
442. CCD II p. 160-61.
443. CCD II p. 297.
444. KB 1588-92 p. 249-50.
445. Forordning af 31. juli 1591. Danske Magazin III 118-19. Norske Rigsregistranter III 202-3.
446. Efter en afskrift af N. M. Petersen. N. K. S. no. 868 i. 4to.
447. Se f. eks. hvorledes der fra oven tysses på en præst, der gør sin pligt, Kirkehist. Samlinger IV 2, 26.
448. Mester Jakob Madsens Visitatsbog, udgivet af Crone, s. 201 og 282.
449. Danske Magazin II 317.
450. Hist. Tidsskrift IV 6, 64-76.
451. Ny kirkehistoriske Samlinger VI 397-402. KB 1621-23 p. 282.
452. Mester Jakob Madsens Visitatsbog, udg. af Crone, s. 174.
453. Det danske Kompagnies Laugs og Gilde Skraa 1582 § 34. Kjøbenhavns Diplomatarium VI 161.
454. § 20. Sv. Bring: Monum. Scan. s. 183.
455. Skrivelse fra biskop Jakob Madsen til provsterne på Lolland. Dateret Odense 20. oktober 1588 ... „4. Gemenligen klages her, at somme af præsterne skulle ... ligere være udi klædedragt, adel og hofmænd, med deres stakkede kapper, hatter, snorer, frendtser, udhugne

- sko med sølvtippe snoret ... Og udi sådanne klæder en part stiger op i prædikestolen.“ Thottske Samling no. 730 fol. s. 300.
456. Ny kirkehistoriske Samlinger. Bd. VI, 1867-68 p. 385-86.
457. Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af gamle danske Domme II 321.
458. Kirkehistoriske Samlinger VI 610-14. Smlgn. III 18.
459. Kirkehistoriske Samlinger VI 361.
460. Thottske Samling no. 730 folio, s. 285.
461. A. Kall Rasmussen: Hist. topogr. Efterr. o. Musse Herred, s. 182-83.
462. H. Rørdam: Mag. Jørgen Jensen Sadolin, s. 109-10, 169-70. Kbhvn.s Univ. Hist. II 196-97.
463. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 613.
464. Thottske Samling no. 730 folio, s. 223.
465. Sammesteds s. 292.
466. Kirkehistoriske Samlinger IV 506.
467. Acta consistorii 8. aug. 1600. N. K. S. 755 b. folio.
468. Jakob Madsens Visitatsbog, s. 208.
469. P. Friis Edvardsen, En ringe Underretning om Schielschiør Kjøbstads gamle og nu værende Tilstand. 1759 p. 498.
470. Danske Kirkelove udg. af H. F. Rørdam. Bd. II, 1886 p. 481 f.
471. KB 1593-96 p. 176.
472. KB 1588-92 p. 353-54 og 360.
473. KB 1580-84 p. 678-79.
474. H. F. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie. Del IV, 1868-74 p. 708-09.
475. H. Rørdam: Danske Kirkelove 1536-1683 I 478-79. Suhm: Samlinger til den danske Historie II 3, 2.
476. H. Rørdam: Danske Kirkelove 1536-1683 II 299-300. Ny kirkehist. Samling IV 396-97.
477. Se f. eks. biskop Jens Nielssøns visitatsbøger eller Absalon Pedersøns kapitelsbog.
478. Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. (Stockholm 1838), s. 9.
479. N. Hemmingsen: Om Ecteskab 1572, s. 19-23. Bl. 3-B 4.
480. § 74. H. Rørdam: Danske Kirkelove 1536-1683 I 104.
481. Quod simplec scortatio [o: når kun den ene af parterne er gift] non sit peccatum. Nic. Helvaderi Sylva Chronologica ined. 1584 p. 222. Efter N. Jacobsens afskrift.
482. Ny kirkehistoriske Samlinger I 18.
483. Holger Rørdams ord i Ny kirkehistoriske Samlinger III 615.
484. Ny kirkehist. Samlinger IV 385-86.
485. Sammesteds s. 361.
486. H. Rørdam: Danske Kirkelove 1536-1663 II 300-302.
487. Fyenske Tegnelser 14. aug. 1590. (Trykt i H. Rørdam: Danske Kirkelove II 481).
488. P. Friis Edvardsen, En ringe Underretning om Schielschiør Kjøbstads gamle og nu værende Tilstand. 1759 p. 498.
489. KB 1588-92 p. 353-54 og 360.
490. H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Universitets Historie. Del IV, 1868-74 p. 708-09. H. Rørdam: Kbhvns. Univer. Hist. IV 708.
491. N. Hemmingsen: Om Ecteskab 1572, s. 22-23.
492. CCD III nr. 321 og 471, og V nr. 335.
493. KB 1633-34 p. 147.
494. CCD IV nr. 15.
495. KB 1603-08 p. 759.

496. KB 1633-34 p. 147. Kjøbenhavns Diplomatarium. Bd. V, 1882 p. 149.
497. KB 1603-08 p. 759.
498. CCD III nr. 473.
499. A. Kall Rasmussen: Hist.-topogr. Efterr. o. Musse Herred, s. 135-36, 144-45.
500. Suhm: Saml. t. d. Danske Historie I 1, 91.
501. Danske Magazin VI 180, 256 og 264.
502. Danske Magazin VI 191-92 og 4. Række I 133-34.
503. Ny kirkehistoriske Samlinger II 757-58. A. Kall Rasmussen: Musse Herred, s. 153.
504. (Sandvig): Christian III's Historie. Supplement, s. 110.
505. A. Kall Rasmussen: Hist. topogr. Efterr. o. Musse Herred, s. 157.
506. A. Kall Rasmussen: Hist. topogr. Efterr. o. Musse Herred, s. 166.
507. Samme skrift s. 165.
508. P. Rhode: Saml. t. Laalands og Falsters Hist., udgivet af J. J. F. Friis, s. 51.
509. A. Kall Rasmussen: Hist. topogr. Efterr. o. Musse Herred, s. 161.
510. 1577. Thottske Saml. no. 730 fol. s. 287.
511. E. Pontoppidan: Annales ecclesiae Danicae III 393-97.
512. Ny kirkehist. Saml. II 759.
513. Ny kirkehist. Saml. II 763-64.
514. Ny kirkehist. Saml. III 613-14.
515. A. Kall Rasmussen: Hist. topogr. Efterr. o. Musse Herred, s. 173-74.
516. Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre. Bd. III, 1941 p. 292-93.
517. *ibid.* p. 220-23.
518. *ibid.* p. 214-20.
519. A. Kall Rasmussen: Hist. topogr. Efterr. o. Musse Herred, s. 174-81.
520. A. Kall Rasmussen: Hist. topogr. Efterr. o. Musse Herred, s. 181. Hvor i det følgende om Maribo Klosters historie ingen anden henvisning anføres, er dette skrift kilde.
521. KB 1580-83 p. 568.
522. Troels-Lund: Historiske Fortællinger, Tider og Tanker I, II bog (Mogens Hejnesøn), s. 133.
523. Jahrbücher f. d. Landeskunde d. Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg V 1-30.
524. Peder Lolles Saml. af danske og latinske Ordsprog, udg. af R. Nyerup 1828. No. 694, 730, 805, 1052. P. Syv: Almindelige Danske Ordsprog I 215.
525. Imod Ecteskabs Dieffle, Fordansket af Nicol. Palladius. (1557.) (Lübeck 1596.) 12mo. Bl. f. 6.
526. Samme skrift Bl. 7.
527. Peder Syv: Alm. Danske Ordsprog I 222.
528. V akt, 2. Scene. Foersom's oversættelse, omarbejdet af Lemcke.
529. Nicolaus Palladius: Det Hellige Ecteskabs Ordens Regle. (Kbhvn. 1557.) Bl. A. v.
530. N. Palladius: Det Hellige Ecteskabs Ordens Regle. (Kbhvn. 1557.) Bl. A. 8.
531. N. Hemmingsen: Om Ecteskab. 1572, s. 200.
532. P. Adler: Efterr. ang. Byen Ribe. Ribe Skoleprogram 1844. 9. Saml., s. 71-72.
533. Nærværende skrift 6, s. 279-80.
534. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. 1572. Fortale. Bl. 2.
535. R. Hanssøn Reravius: Husfred. (1575.) (Kbhvn. 1634.) Fortalen.
536. N. Hemmingsen: Om Ecteskab. 1572, s. 205.
537. J. F. Fenger: Kirkehist. Saml. I 282-83.

538. Museum. 1894. II 301-2.
539. N. Palladius: Imod Ecteskabs Dieffle. (1557.) (Lübeck 1596.) 12mo. Bl. e. v.
540. N. Hemmingsen: Om Ecteskab. 1572, s. 158-59.
541. N. Palladius: Imod Ecteskabs Dieffle. (1557.) (Lübeck 1596.) 12mo. Bl. g.
542. Rasmus Hanssøn Reravius: Husfred. (Kbhvn. [1575] 1634.) Fortalen.
543. N. Palladius: Imod Ecteskabs Dieffle. (1557.) (Lübeck 1596.) 12mo. Bl. D 7 og F 9.
544. N. Hemmingsøn: Om Ecteskab. 1572, s. 350-52.
545. Samme skrift, s. 346-47.
546. N. Palladius: Imod Ecteskabs Dieffle. (1557.) (Lübeck 1596.) 12mo. Bl. G og H 4.
547. Beskrivelse findes f. eks. i Oeuvres de Brantôme (Dames galantes des cours) nouv. edit. (Paris 1787) III 112. Eksemplarer findes på Rosenborg og i Paris i Musée de l'Hotel de Cluny. Hoffmanns Fundatser IV 605.
548. Olaus Wormius: Museum Wormianum. (Lugd. Batav. 1655.) fol. s. 388.
549. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog, meddelt af Pastor Høyer Møller. Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bd. V, 1871 p. 387 og 405-06.
550. Uxorem, omnium testimonio pudicam, suspectam haberet. (Ol. Worm. anf. skr. s. 388).
551. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog, meddelt af Pastor Høyer Møller. Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bd. VII, 1878 p. 64. Ol. Worm: Museum Wormianum. (Lugd. Batav. 1655.) fol. s. 388.
552. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. (Kbhvn. 1572.) s. 231-39.
553. Nicol. Palladius: Det Hellige Ecteskabs Ordens Regle. (Kbhvn. 1557.) Bl. B. Joh. Spangenberg: Ecteskabs Ordens Speyel oc Regel (Kbhvn. 1608), s. 52.
554. Nicol. Palladius: Imod Ecteskabs Dieffle. (1557.) (Lübeck 1556.) 12mo. Bl. H 4.
555. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. 1572, s. 60.
556. Nicol. Palladius: Det Hellige Ecteskabs Ordens Regle. (Kbhvn. 1557.) Bl. A 8-B.
557. N. Hemmingsen: Om Ecteskab. 1572, s. 148.
558. Luc. Martini: Alle christelige Jomfruers Ærekrans. (Kbhvn. u. a.) (originalen 1580.) Bl. F 5.
559. Peder Palladius: „Hvor som vil salig udi Verden leve.“ (Brandt og Helweg: Den danske Psalmedigtning I 53.) Blev sunget, naar Bruden anden Dag fulgtes til Sengs. (Niels Jespersen: Gradual. 1573, s. 442-43.)
560. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. (Kbhvn. 1572), s. 355.
561. Nicol. Palladius: Det Hellige Ecteskabs Ordens Regle. 1557. Bl. C 7.
562. Hans Christensen Sthenius: Gejstlig Husraad. (Kbhvn. 1592.) Bl. Gij.
563. N. Hemmingsen: Om Ecteskab. 1572, s. 70 og 231.
564. Nicol. Palladius: Imod Ecteskabs Dieffle. (1557.) (Lübeck 1596.) 12mo. Bl. H 4.
565. M. A. Lauterbach: Tagebuch auf das Jahr. 1538, die Hauptquelle der Tischreden Luthers, herausg. von J. K. Seidemann. (Dresden 1872), s. 156.

566. Luthers Werke (Irmischer) LXI s. 173. (Tischreden no. 2157.)
567. Nicol. Palladius: Det Hellige Ecteskabs Ordens Regle. 1557. Bl. B og Biiij.
568. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. 1572, s. 226–27.
569. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. Sv. Grundtvig, s. 130.
570. Nicol. Palladius: Det Hellige Ecteskabs Ordens Regle. (1557.) Bl. Biiij.
571. Peder Lolles Saml. af danske og latinske Ordsprog, udg. af R. Nyerup 1828. No. 60, 120, 507, 518, 672, 1049, 1050, 1160. Peder Syv: Alm. danske Ordsprog I 210, II 138–40.
572. Tobiaë Komædie, udg. af S. Birket-Smith, s. 80–82.
573. Claus Porsz: Leffnetz Compasz. (Kbhvn. 1613.) Bl. Sij-iiij.
574. Ecteskabs Samtale eller Dialogus imellem Tuende Quinder. Gjort af Erasmo Albero og fordansket Aff H. V. (Kbhvn. 1619).
575. Thottske Samling no. 730. Folio. Bl. 223 og 301. Hr. Christen i Søllested og Hr. Mogens Hansen Æringlev.
576. KB 1576–79 p. 541–42.
577. Topogr. Samling. Randers 7. Decbr. 1583.
578. Danske Samlinger. 2. Række VI 344–45.
579. Kallske Samling 130. fol. (Ikke anført i Molbechs udg. af biskop Bircherods Dagbog).
580. Norske Magazin I 215–16, 275–76, 354–55.
581. Leonora Christine Ulfeldts „Jammers-Minde“, udg. af S. Birket-Smith. 2. udg. (Kbhvn. 1869), s. 180.
582. Christiern Pedersens Danske Skrifter IV 462.
583. Peder Lolles Saml. af danske og latinske Ordsprog, udg. af Nyerup 1828. No. 73, 802, 836. Hus Taffle. Vdsæt paa Danske af Rasmus Hanszøn [Reravius]. 1639. Bl. F.
584. Nicol. Palladius: Det Hellige Ecteskabs Ordens Regle. 1557. Bl. B. 8.
585. N. Hemmingsen: Om Ecteskab. 1572, s. 259–60.
586. E. Pontoppidan: Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck. III 703.
587. Tobiaë Komædie, udg. af S. Birket-Smith, s. 82.
588. Niels Palladius: Det Hellige Ecteskabs Ordens Regle. 1557. Bl. Cij.

SUPPLERENDE LITTERATURFORTEGNELSE

ved Lilli Friis.

Til ordforklaringer er anvendt:

C. Molbech: Dansk Glossarium eller Ordbog over forældede danske Ord af Diplomer, Haandskrifter og trykte Bøger fra det 13de til det 16de Aarhundrede, I-II, Kbh. 1852-1866. Otto Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700), I-V, Kbh. 1881-1918. Dansk Ordbog udg. v. Videnskabernes Selskabs Bestyrelse, I-VIII, Kbh. 1795-1905. Ordbog over det danske Sprog udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab I-XXVIII, Kbh. 1919-1956 og 2. udg. Kbh. 1966-1970.

Side 11. *Brylluppet*. Lizzie Carlsson: „Jag giver dig min dotter.“ Troloving och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, serie I, XIII, Lund 1965. Anmeldt i Rig. 51, Sth. 1968, s. 13-16.

Side 15. *Brudgomstoget*. Troels-Lund anfører her og andre steder som kilde Wärend och widarne. Herom af K. Rob. V. Wikman: Bröllopsbeskrivningen i „Wärend och widarne“. Ett bidrag till den etnologiska källkritiken, i: Budkavlen 1934, Åbo 1934, s. 147-159 i tillægget som festskrift til Nikander.

Side 15. *Majstang*. K. Rob. V. Wikman: Bröllopstrædet, i: Rig 7, Sth. 1924, s. 143-168.

Side 23. *Brudetoget*. Om maleri i Nationalmuseets 3. afd. (Dansk Folkemuseum): Ernst Schlee: Et bryllupstog i hansestaden Bremen i 1600 årene, i: Budstikken 1957, Kbh. 1957, s. 103-110.

Side 25. *Klokkeringning*. Bjarne Stoklund: Sjøleringning, i: Skalk 1959, nr. 2, s. 3-6. Nils-Arvid Bringéus: Klokkeringningsleden i Sverige, Lund 1958 (anmeldt i Folk-Liv XXIV-XXV, 1960-61, Sth. 1961, s. 85-88).

Side 25. *Musikken*. Se bind 3, s. 364 ff. m. henv.

Side 31. *Geværskud ... den dag i dag*. Sene eksempler fra Danmark i Axel Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede II, Kbh. 1964, s. 58.

Side 58. *Ad og drak i kirken*. Flere og senere eksempler på skikken i Fortid og Nutid IX, Kbh. 1931-32, s. 226 f.

Side 59. „*Brudestolen*“. Axel Steensberg: En brudebænk fra Aggersborg kirke, i: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1950, Kbh. 1950, s. 158-162 (også om andre bevarede brudebænke).

Side 59. *Krone*. Sigurd Grieg: Brudekronens oprindelse. i: Folkliv og Kulturlevn, Studier tilegnet Kai Uldall, Odense 1960, s. 220-235.

Side 62. *Öland*. På Nationalmuseets III afd. findes en dug fra Frederik

- IV's tid, brugt på Öland som brudepell. Bernhard Olsen: Bryllup i forud Tid, i: Tidsskrift for Kunstindustri 1892, Kbh. 1892, s. 77-89.
- Side 70. *Altermad*. C. R. Uggla: En folklivsbild från 1600-talet, i: Rig 9, Sth. 1926, s. 69-73 (ang. antemensale 1699).
- Side 79. *Den dag i dag ... bryllupsordning af ugedagene*. Skildring fra Troels-Lunds tid af Johanne Nielsen: Bryllup på en skipperø, i: Nationalmuseets Arbejdsmark 1960, Odense 1960, s. 72-85.
- Side 80. *Skikkens almindelighed i middelalderen*. Kap. IV i tidligere nævnte værk af Lizzie Carlsson.
- Side 93. *1729 ... i Sverige*. Indtil 1734 havde sengeledning endnu nogen retslig betydning i Sverige; anførte værk af Lizzie Carlsson, s. 144.
- Side 115. *Øvrighedens tegn*. Hugo Matthiessen: Stodderkongen. Et Blad af Tiggervæsenets Historie, i: Fra Arkiv og Museum V, Kbh. 1912-14, s. 256-693. Hugo Matthiessen: Tiggertegn, i: Fra Arkiv og Museum, Serie 2, I, Kbh. 1925, s. 111-116.
- Side 117. *Husets ældste store drikkekar*. Sigurd Erixon: Bolle och kåsa, i: Svenska Kulturbilder, III bind, 5. del, Sth. 1930, s. 9-30. Bo Lagercrantz: Snibbskålen från stora Dala, i: Fataburen 1961, Sth. 1961, s. 185-195.
- Side 124. *Pommerans*. Holger M. Rasmussen og Johannes Larsen: Brændevinsgrisen, Kbh. 1947, s. 121 og 137.
- Side 126. *To Rosenobler*. J. Wilcke: Renæssancens Mønt- og Pengeforhold 1481-1588, Kbh. 1950. Ved dette og følgende eksempler har Troels-Lund omregnet til pengeværdi omkring 1900.
- Side 129. *Regnskabsbog*. Flere eksempler på bryllupsgaver i Svend Thomsen (udg.): Dronning Sophies Kopibøger 1588-1617, Kbh. 1937.
- Side 139. *Mihi misit indusium strophium et corrolare*. Han sendte mig kjole og krave ☽: tegnene på embedet (sml. fra domme én kjole og krave).
- Side 144. *Dannished*. Bravhed, rensindighed.
- Side 146. *Pasglas*. Glas med ringe af glastråde; mellem to ringe drak man tilpas. Svarer til sølvkandernes indvendige pælemærker, som man drak „til pæls“ efter.
- Side 146. *Slindeglass*. Slinde egentlig stejl. Manglekantede glas. Arv og Eje 1968 = Drikkeskik og drikkekar i Danmark, Odense 1968, s. 36.
- Side 147. *David*. Latinskoledrenge, der sang for folk, fik vistnok dette navn, fordi de opr. sang Davids salmer.
- Side 152. *En halv læst*. Som handelsmål for bl. a. øl var 1 læst lig 12 tønder. Poul Rasmussen: Mål og vægt, Kbh. 1967.
- Side 152. *Fosen*. Voldsomhed.
- Side 152. *Næuse*. Klø, knibe.
- Side 154. *Ufandsede*. Ikke beføle lærfærdigt.
- Side 157. *Dansen*. Nordisk Kultur XXIV B., Oslo 1933. H. Grøner Nielsen: Vore ældste Folkedanse: Langdans og Polskdans, Kbh. 1917.
- Side 173. *Sang*. Hakon Grøner-Nielsen: Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1550-1630, I-II, Kbh. 1912-31. Samme: Danske Skæmteviser (Folkeviser og litterær Efterklang) efter Visehåndskrifter fra 16.-18. Aarh. og Flyveblade, I, Kbh. 1927-28. Nils Schiørring: Musikstof til danske viser 1530-1630, i:

- Musikhistorisk Arkiv I, 1939. Same: Det 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang. En efterforskning efter det anvendte melodistofs kår og veje, I-II, Kbh. 1950 (disputats).
- Side 179. *Politisk stemning*. Artikler om politisk agitation, allegori, litteratur og viser i: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, XIII, Kbh. 1968, sp. 360-381.
- Side 186. *I den nyere tid*. Erik Dal: Nordisk folkeviseforskning siden 1800. Omrids af text- og melodistudiets historie og problemer, især i Danmark, Kbh. 1956.
- Side 192. *Færøerne*. Færøsk dans beskrives bl. a. i artiklen Dans i: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder II, Kbh. 1957, sp. 561-659.
- Side 194. *Gammeldags dans har holdt sig*. H. Grüner-Nielsen: Folkelig Vals, Kbh 1920 (Danmarks Folke-minder nr. 22).
- Side 194. *Børnelege*. S. Tvermose Thyregod: Danmarks Sanglege, Kbh. 1931. Heri henvisninger om speciallitteratur under de forskellige lege.
- Side 194. *Bro, bro, brille*. H. F. Feilberg: Bro-brille-legen, i: Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkliv XII, 4, Sth. 1905, s. 1-98.
- Side 217. *Tidspunktet*. Om forskellige tidspunkter og påvirkning fra kontinentale bryllupsskikke i tidligere anførte værk af Lizzie Carlsson, s. 171 ff. Bl. a. om den senere kong Hans' bryllup i København 1478, hvor bruden sengeleddes kl. 7 om aftenen.
- Side 221. *Ifølge folkeviserne*. Også ifølge ovennævnte detailfyldte skildring.
- Side 227. *En ny skjorte*. En blodig ryg, ved hudstrygning. Lis Jacobsen: Peder Palladius danske Skrifter V, Kbh. 1925 (med ordforklaringer).
- Side 227. *Veni creator spiritus*. Kom åndens skaber.
- Side 231. *Afklædningen*. Ved det tidligere nævnte bryllup 1478 aftog dronningen brudens hovedprydelser, og derefter skulle bruden sættes i sengen; hertug Hans hoppede senere derop, kun iført trøje og bukser.
- Side 231. *Endnu brugte at afføre sig alt*. Ifl. tidligere middelalderlige kilder ligger folk påklædt i sengen, men i senmiddelalder nøgne. Måske ændret skik p. g. a. bedre opvarmning.
- Side 231. *Kræng*. Snild, fiffig.
- Side 242. *Hat*. Eksempler på at mandens hat sættes på brudens hoved; antagelig oprindelig retssymbolik for mandens ansvar, senere kun tydet som tegn på, at hun skulle være ham underdanig; Carlsson s. 178 ff.
- Side 246. *Nøgen brudgom*. Antagelig noget påklædte, ifølge flere eksempler i anførte værk af Lizzie Carlsson.
- Side 253. *Et billede af de gamle forhold*. Et eksempel på sengeledning i Småland 1917 ifl. anførte værk af Lizzie Carlsson s. 190.
- Side 253. *Lagde sengetæppet til rette*. Tildækning med tæppe er ifl. Lizzie Carlssons undersøgelser et af de væsentlige symboler, som gjorde ægteskabet gyldigt, også efter ældre sædvaner.
- Side. 271. *Tobiasnatterne*. Lignende kendt i andre kulturkredse ifl. Carlsson s. 157. Medvirkende til skikken kunne være den i middelalderen udbredte frygt for impotentia diabolica, ifl. K. Rob. V. Wikman: Die Ein-

- leitung der Ehe, Åbo 1937, s. 307, m. litt. henv.
- Side 284. *Sardug*. Stof halvt af uld, halvt af linned.
- Side 289. *Degen*. Kårde. Tysk Degen, beslægtet med daggert.
- Side 290. *Ufjørn*. Ufred.
- Side 297. *Vel så haver jeg lidet i nat*. Har haft det godt.
- Side 299. *Morgengave ... første bryllupsdags aften*. Ifl. Magnus Eriksons stadsbog og – som anført af Troels-Lund – i kong Hans' stadsret. Flere kilder viser overrækkelse om morgenen efter bryllupsnat. Lizzie Carlsson: „Jag giver dig min dotter“, Lund 1965, s. 215 f.
- Side 299. *Lübeck*. Aftengave omtales 1317. Denne sædvane i lybsk juridiktionsområde har måske påvirket formuleringen i den nævnte svenske stadsret, men ordningen var imod svensk retspraksis og blev aldrig godtaget. Kong Hans' stadsret var påvirket af den svenske. Nævnte værk af Carlsson s. 297.
- Side 299. *Norge*. Ceremonien „at løse bruden af bænken“ før kirkefærd kendt fra slutningen af 18. århundrede. Bænkegave til omkring 1880 i Sunnfjord. Artiklen Benkegave i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder I, Kbh. 1956, sp. 461.
- Side 301. *Dronning Berengaria*. Bevis for morgengave i pavebulle 7.2.1217. Men da det drejer sig om en disposition for udenlandsk prinsesse, kan der ikke lægges større vægt på denne forekomst af morgengave. Stig Iuul: Fællig og Hovedlod. Studier over Formueforholdet mellem Ægtefæller i Tiden før Christian V's danske Lov, Kbh. 1940, s. 192 f.
- Side 301. *Bredte sig ... den skik at udstede morgengave-breve*. I Danmark breve fra 14. årh., dog kun fra skånsk retsområde; antagelig påvirkning fra svensk ret. Nævnte værk af Stig Iuul, s. 193 f. og 262 f.
- Side 305. *Penge*. Kirsten Bendixen: Mønt, Kbh. 1967.
- Side 310. *Mundr*. Nævnte værk af Stig Iuul, s. 172 f.
- Side 314. *Adelsfornyelsen*. Svend Aage Hansen: Adelsvældens Grundlag. Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut, nr. 6, Kbh. 1964. Albert Fabritius: Danmarks Riges Adel, dens Tilgang og Afgang 1536–1935, Kbh. 1946 (anmeldt i Fortid og Nutid 17, 1947–48, s. 91–93).
- Side 325. *Slemmen og demmen*. Fra tysk schlemmen und demmen = svire.
- Side 327. *Bakka-lavr*. Laveste akademiske grad, baccalaureatet, der erhvervedes ved offentligt forsvar af en disputats; graden ophævet 1775. William Norvin: København Universitet i Reformationens og Ortodoksiens Tidsalder, I, Kbh. 1937, s. 259 ff.
- Side 328. *Randers 1609*. John Kausgård Sørensen og Poul Meyer: Randers bys vilkår og artikler 1609, Randers 1965 (kommenteret tekstudgave og faksimileudgave).
- Side 329. *Med praxi gemæs*. Er i overensstemmelse med praksis.
- Side 332. *Summus Theologus*. Summus = superus; højststående teolog.
- Side 332. *Liggen på tro og love*. Også kendt i katolsk tid, i Danmark fra slutningen af 14. århundrede. K. Rob. V. Wikman: Die Einleitung der Ehe. Eine vergleichende etno-soziologische Untersuchung über die Vorstufe der Ehe in den Sitten des schwedischen Volkstums. Acta Aca-

- demiae Aboensis, humaniora 11:1, Abo 1937, s. 326 ff.
- Side 335. *Carmen*. Sang el. digt.
- Side 335. *Vide ... ingeniose sådanne emblemata ...* ved ... velbegavede sådanne figurer, sindbilleder.
- Side 342. *Klinte læpser*. Smørsmurte lefler, en slags blødt fladbrød. Optegnelser fra nyere tid i Kristine Lind Grøttland: Daglig brød og daglig dont, Förde 1962, s. 34 f.
- Side 342. *Aveletter*. Småbrød.
- Side 342. *Gomme*. En slags ost af sur fløde; ovennævnte af Grøttland s. 66 f.
- Side 326. *Quintan*. (I billedtekst). Henning Henningsen: Stråmand, Roland og Quintan, i: Danske Studier 1949-50, s. 1-36.
- Side 347. *Skuespil*. Torben Krogh: Ældre dansk Teater, Kbh. 1940.
- Side 350. *Ballet*. Torben Krogh: Hofballetten under Christian IV og Frederik II, i: Studier fra Sprog- og Oldtidforskningen, bind 48, nr. 180, Kbh. 1939.
- Side 357. *Skorstenen*. Danske eksempler på denne og andre skikke i J. S. Møller: Fester og Højtidet i gamle Dage, I, Holbæk 1926.
- Side 359. *Nøgleteknippet*. Lizzie Carlsson: Nyckeln som rettslig symbol, i: Rig 25, Sth. 1942, s. 81-99.
- Side 359. *På båren*. Danske eksempler i tidligere nævnte værk af Stig Iuul, s. 284 f.
- Side 365. *Forholdet mellem mand og kvinde*. Johannes Steenstrup: Kvindens Stilling i Danmark i Renæssancens og Reformationens Tidsaldrer, i: Historisk Tidsskrift, tillæg til 8. rk. IV b = festskrift til Edvard Holm, s. 206-20. Samme: Nogle Strejflys over Christian IVs Tidsaldrer, særligt med Hensyn til Kvindernes Stilling, i: Historisk Tidsskrift, 10. rk., I, s. 1-49. Se også tidligere anførte værk af Stig Iuul.
- Side 380. *Udygtige til ægteskab*. Hilding Pleijel: Bräck och ofall som äktenskapshinder. Drastisk lagtillämpning enligt folktraditionen, i: Festskrift tillägnad K. Rob. V. Wikman, Abo 1966, s. 61-81.
- Side 418. *Garpehone*. Oldnordisk garpr = stridbar person.
- Side 433. *Det 18. århundrede*. Georg Hansen: Præsten paa Landet i Danmark i det 18. århundrede, Kbh. 1947.
- Side 437. *Ligge børn ihjel*. Arthur Thomson: Barnkvävningen. En rättshistorisk studie (Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, LVIII), Uppsala 1960. (Også ang. danske forhold).
- Side 439. *Frantsoser*. Fransk syge = syfilis. Edv. Gotfredsen: Medicinens historie, Kbh. 1964; s. 159 ff. = „Renæssancens folkesygdomme“.
- Side 440. *Pokker*. Syfilis; tysk pocken = byld, hævelse.
- Side 448. *Kag*. Hugo Matthiessen: De Kagstrøgne, Kbh. 1964.
- Side 448. *Skøge*. Grethe Hartmann: Boliger og bordeller, Kbh. 1967.
- Side 448. *Dibber*. Driver utugt.
- Side 448. *Kåbe på sit hoved*. Behøver ikke at betyde andet end „kåbe på sig“, da Palladius ofte bruger ordet hoved lig person eller krop, ifl. Hans Brix: Indledning og Bemærkninger til Palladius' Visitatsbog, Kbh. 1927, s. 223.
- Side 448. *Sætte deres navn på prædikestolen*. Udtaler advarsler fra prædikestolen, lyser i band, ifl. Lis Jacobsen: Peder Palladius' Danske Skrifter, V, Kbh. 1925, s. 184.

- Side 448. *Både*. Fordel.
- Side 450. *Lovgivningen*. Stig Iuul: Den gamle danske strafferet og dens udvikling indtil slutningen af det 18. århundrede, i: L. Beckman m. fl. (red.): Kampen mod Forbrydelsen, I, Kbh. 1951, s. 237-295.
- Side 450. 1528. Forordning 1525; i 1528 skærpet ved bestemmelse om udvisning fra landet og tab af gods. Nævnte afhandling, s. 268.
- Side 455. *Gammeldags anskuelse*. Lizzie Carlsson: De medeltida skamstraffen, i: Rig 17, Sth. 1934, s. 121-150, 222-226.
- Side 455. *Ribe Stadsret ... Hun skal drage ham*. Straffen udbredt over hele Europa fra 13. årh., ifl. ovennævnte s. 125.
- Side 458. *Begravedes levende*. H.-E. Hauge: Levande begravd eller bränd i nordisk folksmedicin. En studie i offer och magi, Sth. 1965.
- Side 460. *I sagnets form*. Danske Slotte og Herregårde, bind 17 = Sagn og Spøgerier, Kbh. 1967.
- Side 460. *Bøddlen*. Hugo Matthiessen: Bøddel og Galgefugl, Kbh. 1962 (1. udg. 1910).
- Side 466. *Århundreder efter*. Georg Hansen: Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede, Kbh. 1957.
- Side 476. *Tripper*. Skøger.
- Side 476. *Bislopperske*. Jævnfør tysk: Beischläferin.
- Side 481. *Fetalje*. Fødevarer, proviant.
- Side 497. *Nutidens tvist om lovbeskyttet usædelighed*. 1878 stiftedes forening imod lovbeskyttelse af usædelighed. 1901 lov om bordellers afskaffelse. 1906 bortfaldt erhvervet „offentligt fruentimmer“. Axel Holck: Filantropi overfor kvindelig Usædelighed i det 19. Aarhundrede, i: Dansk Tidsskrift 1902, s. 58 ff.
- Grethe Hartmann: Boliger og Bordeller, Kbh. 1967, s. 63 ff.
- Side 500. *Nonnetit*. En æblesort, flaskeæble. (Egentlig et nonnebryst).
- Side 503. *Besyderlige*. Efter datidig sprogbrug havde ordet betydningen: særlige, usædvanlige.
- Side 504. *Robbeskind*. Sælhundeskind.
- Side 519. *Pibeovnen*. Ovn med pibe til skorsten; bedre varmende og mere brændselsbesparende end åben kamin.
- Side 530. *Gropenbrad*. Oksesteg.
- Side 532. *Huskud*. Tanke, indskydelse.
- Side 532. *Dyds-beskyttere*. J. Dalgaard-Knudsen: Kyskhedsbæltet på Ringkjøbing Museum, i: Arv og Eje 1960, Odense 1960, s. 59-64. Georg Galster: En italiensk fruentimmerlås, i: Kulturminister, ny række, bind IV, Kbh. 1961, s. 55-82.
- Side 536. *Nagsår*. Knarvorn.
- Side 536. *Ful*. Doven.
- Side 539. *Kvinden*. Se henv. fra side 365.
- Side 541. *Sinde*. Skælde ud.
- Side 542. *Klyve*. Egt. kliffue; klavre, kravle.
- Side 544. *Lusige*. Lusede.
- Side 544. *Lire*. Mave, her overfyldt.
- Side 544. *Vaske*. Snakke.
- Side 544. *Spennetaske*. Spenne egentl. kvindebryst; taske = lomme.
- Side 544. *Skelm*. Bedrager.
- Side 545. *På min sand*. Sandelig.
- Side 545. *Lagt et løg ved hans øre*. Givet ham en ørefigen.
- Side 546. *Gammen*. Glæde, lystighed.
- Side 546. *Kørevånd*. Kørekæp.
- Side 551. *Hanrej*. (I billedtekst). Karin Danver: Ordet Hanrej belyst ved hjælp av folktradition, i: Folkkultur I, Lund 1941, s. 125-144.

Side 556. *Slægtsnavn*. Se henvisninger fra bind 4, s. 455 ff.

Side 556. *Det 18. århundredes ... Johannes Steenstrup: Den danske Kvindes Historie 1701–1917, I-II*, Kbh. 1917.

Side 559. *Børnene*. Niels Bang: Over-

sigt over Opdragelsens og Skolens Historie, Kbh. 1931, s. 54 ff.

Side 559. *Donat*. Latinsk formlære; navn efter Donatus, romersk grammatiker i 4. årh. Om undervisningen i M. Favrholt: *Haderslev latinskoles historie 1567–1967*, Haderslev 1966, s. 62 ff.

BIND 6
BRYLLUP
ÆGTESKAB OG
SÆDELIGHED